

VE
RI
TAS

PAULER GY.

A

MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE

AZ ÁRPÁDHÁZI KIRÁLYOK ALATT.

I.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

UJ FOLYAM. XIII. KÖTET.

A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE AZ ÁRPÁDHÁZI KIRÁLYOK ALATT

IRTA

PAULER GYULA

M. T. AKADÉMIAI R. TAG.

ELSŐ KÖTET.

BUDAPEST, 1893.

A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE AZ ÁRPÁDHÁZI KIRÁLYOK ALATT

IRTA

PAULER GYULA

M. T. AKADÉMIAI R. TAG.

Ἔστι... ἐλεύθερον τοῦτο τὸ ἔθνος.

BÖLCS LEO.

ELSŐ KÖTET.

BUDAPEST,

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1893.

HORNYÁNSZKY V. BUDAPESTEN.

TARTALOM.

ELŐSZÓ.

A magyar nemzet történetét akarom elmondani a XI—XIII. században, abban a korban, a melyben az Árpádházi királyok uralkodtak. Tiz vagy tizenegy nemzedék magyar természetét, állapotát, változásait, viszontagságát: örömét és búját, barátját és ellenségét kellene megismertetnem. A mit írok vagy legalább írni akarnék, nem csupán politikai történet, de nem is az, mit műveltség-történetnek szoktak nevezni, hanem a nemzet életrajza, az említettem háromszáz esztendő alatt. Szólok a királyokról, a nélkül, hogy a királyok történetét írnám, mert a nagyobbak, hatalmasabbak tényezők voltak a nemzeti élet folyásában, a gyengébbek pedig abban a homályos korban, mikor még alig ismerünk fel alakot az események zűrzavarában, legalább féligmeddig kidomborodnak, úgy hogy belőlük némi következtetést vonhatunk alattvalóikra, környezetükre. Beszélek sokféle kisebb-nagyobb, néha nem

is döntő harczról, háborúról, mert azt hiszem, hogy nemzetet ép úgy, vagy még jobban jellemez, mikép ontja vérét a csatatéren, mint ha tudjuk — bár annak is megvan a jelentősége — minő lábasból evett, vagy miféle gombbal kapcsolta össze ruháját. Szólok társadalmi viszonyokról, egyházi, világi szervezetről, de nem igen fogok szólhatni — eléggé sajnálom — oly dolgokról, melyek a műveltség-történeteknek rendesen igen fontos és néha legérdekesebb fejezeteit képezik: a tudományról, művészetről, mert annak nálunk az Árpádok korában még csak igen gyenge hajtásai voltak s a nemzet életében, fejlődésében még nyomot hagyó szerepet nem játszottak.

A történelemnek, hogy több legyen mint puszta visszaemlékezés, vagy a költészetnek valami korlátoltabb, kötöttebb faja, hogy ha nem is még tudomány, legalább a tudományt előkészítse: nem lehet más feladata, mint hogy teljesen, hiven reconstruálva a multat, módot nyújtson, hogy abból a fejlődés tiszta képét, a fejlődés tiszta képéből pedig annak törvényeit — úgy a hogy legalább — kinyomozhassuk. E feladatának pedig csak úgy felelhet meg, ha descriptiv, elbeszélő; ír ad narrandum non ad probandum és nem tekinti a multat a jelen szempontjából. Én is tehát nem okoskodom, hanem elbeszélek; a mult felfogását, gondolatmenetét, a hol csak lehet, a maga szavaival fejezem ki és óvakodom — mit pedig sokan tesznek — hogy e régi dolgokhoz a jelenkor reflexióit

fűzzem, mert nem mozdítjuk elő az ifjúság tetteinek kellő, helyes megértését, ha hozzájok mindjárt a férfikor, vagy az öreg ember megjegyzéseit csatoljuk.

A történetirás mai állásában szinte fölösleges említenem, hogy mindenütt a közvetlen forrásokból merítettem, állításaim igazolására mindig azokat idézem és ellenkező véleménynyel csak akkor foglalkozom, ha a források maguk nem oly világosak, hogy a kérdést magyarázat, czáfolat nélkül maguk eldöntenék.

Hazai forrásaink közül az Árpád-korszakra nézve a legbővebb, legmegbizhatóbb adatokat oklevéltárainkban találjuk. Szerencsénkre azok ép e korra nézve — meglehetősen teljesek. Fejér György nagy gyűjteményét, minden nagy, sőt óriási hibái mellett is, még ma sem nélkülözhetjük. Becses kiegészítése Wenzel Gusztáv: Codex Novus Arpadianusa, bár ebben is sok a hiba, s ezek kevésbbé menthetők, mint Fejér hibái. Az újabb kisebb oklevéltárak: Hazai okmánytár. Hazai oklevéltár, a Károlyi, Sztáray, Melczer oklevéltárak. Kubinyi Ferencz Monumentái stb. stb. kevesebb, vagy épen semmi kifogásra sem szolgáltatnak okot. Itt-ott kiadatlan okmányokat is használhattam, vagy a kiadásokat az eredetiekkel összevetettem, különösen ott, hol keletről. nevekről van szó, melyekből egyet-mást következtetek. A főbb hamis okmányokról e munka I. függelékében beszélek.

A krónikák és egyéb hazai történeti művek körül

nagy érdeme van Mátyás Flóriánnak (M. Florianusnak). Több kérdésről, mint például a Szent István-féle legendák minőségéről, csak kiadása után jöhettünk tisztába. Sokat e források közül igen szépen magyarra fordított Szabó Károly; a hol szóról szóra idézek — rendesen alig tehetnék jobbat — az ő fordítását használom. Korszakunk másfél századára elég bő forrás az a krónika, melynek nagy részét legteljesebben a bécsi Képes Krónika, kisebbik részét, kivonatos német fordításban, Mügeln Henrik munkája tartotta fenn. Hitelessége legnagyobbrészt attól függ, hogy mikor irták. Véleményem szerint jobbára egykorú, vagy legalább XII. századbeli följegyzéseket tartalmaz, olyanformán, mint az orosz Lyetopiszok; adatait tehát általában véve elfogadhatjuk. Felfogásomat a munka II. függelékében törekszem igazolni.

A külföldi források közül legelső helyen állnak, legfontosabbak a németek. A mi korszakunkra vonatkozik, majdnem mind együtt van a Pertz alatt megindult Monumenta Germaniae-ben. Az e nagy vállalat kapcsán keletkezett iskola gyakran szőrszálhasogató, de soha sem hiábavaló, kutatásainak a legtöbb forrás tüzetes elemzését köszönhetjük, úgy, hogy most már nem kell nekünk — mint régibb íróinknak — másod-, harmadrangú forrásokból merítenünk, önálló, külön bizonyítványoknak tekintenünk azt, a mi csak kölcsönzés, reproductio. De a nyomozás, a kritikai feldolgozás terén is sokat köszönünk a németeknek. Csak a Jahr-

büchereк iróit, továbbá Strehlkét, Meyndtot, Hahnenheimot, Rademachert és a kit legelőször kell vala említenem: Huber Alfonzot idézem, ki alapos tudással és éles kritikával sok oly kérdést pendített meg és hozott tisztába, melyeket irodalmunk szóba sem hozott, vagy nem tudott kellőleg megoldani.

A cseh és lengyel források legnagyobb része helyet foglalt a Monumenta Germaniae-ban; de nem haszon nélkül forgattam a Monumenta Poloniae Historica köteteit is, melyeknek kiadását Bielowski kezdte meg. A kik a szlávok közül legközelebb állanak hozzánk, a horvátoknak legrégibb emlékeit, Kálmán koráig, gondosan összegyűjtötte és szépen commentálta Rački. Köszönettel tartozhat a magyar történetirás Tkalčič Ivánnak is, ki a zágrábi egyház Árpád-kori okleveleit összegyűjtvén, felette hasznos, habár nem is hibátlan gyűjteményt nyújtott.

Sok és érdekes fényt vetnek nemzetünk történetére, Kálmántól kezdve IV. Béla kora közepéig, a XIII. század derekáig az orosz évkönyvek. Legrégibb részüket, az úgynevezett Nestort, Leger franczia fordításában használom. Folytatását, a kievi és wolhyniai évkönyvek magyar vonatkozású részeit, a hypatioszi kézirat 1871-iki külön kiadásából Hodinka Antal úr, most a bécsi cs. k. udvari könyvtár scriptora volt szives önzetlen barátsággal számomra lefordítani. Fogadja érte itt nyilvánosan őszinte, hálás köszönetemet. Egyik-másik helyre

nézve Tagányi Károly és Szamota István tiszttársaim támogattak tanácsukkal.

Mit használtam a többi, jobbára nyugati nemzetek forrásaiból? azt a figyelmes olvasó a maga helyén, a jegyzetekben megtalálja. csak a byzantinusokról jegyzem meg, ismétlés elkerülése végett, hogy valamennyit a bonni kiadásban használtam. A külföldi források haszna egyébiránt nem csak azokban az adatokban van, melyeket nemzetünkről följegyeztek, hanem abban is, hogy a maguk nemzeti fejlődése egyik-másik világos pontja, bár közvetlenül velünk semmi összefüggésben sincs, még is becses felvilágosításul szolgál analog, de adataink által kellőleg fel nem derített viszonyainkra. Ez különösen a régibb korra nézve a szláv viszonyokról áll; s ez az oka, ha itt-ott bővebben szólok oly dolgokról, melyek más nemzeteknél történtek; általuk kiegészítheti az olvasó például Álmos herczeg catastrophaját, miről közvetlen kútfőink csak homályosan, tökéletlenül értesítenek.

Munka közben gyakran kellett tapasztalnom, mily szegények sok tekintetben közkönyvtáraink. Oly ismeretes műveket, mint Hugó művét a prémontreiekről, vagy Sudendorf Registrumát hiába kerestem. Nagyon meg lettem volna akadva, ha Szilágyi Sándor, az egyetemi könyvtár érdemteljes igazgatója ilyenkor igaz barátsággal segítségemre nem siet, a szükséges munkát, ha máskép nem, kölcsön valahonnan meg nem szerzi, s így engem sok fáradságtól, költségtől, időveszteségtől meg nem

kimél. Fogadja ezért itt, csekély elismeréskép oly nagy szolgálatokért, legőszintébb hálám kifejezését.

Szólanom kell még a jegyzetekről és a tulajdonnevek írásáról. Elbeszélésemben sokszor térek el a szokott felfogástól, állítok egyet-mást, minek megokolásával tartozom. Jegyzeteim közül tehát némelyek — és nem kevés — annyira megnőtt, hogy azt a szöveg alatt párhuzamosan adnom lehetetlen. A jegyzeteket tehát minden kötet végén. szakadatlan számozással találja az olvasó. A tulajdonnevek írására nézve az akadémia szabályait igyekeztem követni. A mely nemzet latin betűkkel ír, annak helyesírását megtartom, irok tehát: Spytihněw-et (cseh név) és nem Spitignevet vagy másféle latinból, németből derivált formát, kivételt csak ott tevén, hol a névnek már elfogadott magyar formája van, mint: Boleszló. Az orosz, görög neveket ellenben, a mennyire lehet, a kiejtés szerint, magyar helyesírással írom, mint Jároszláv, vagy talán helyesebben Jároszláf, Niketasz, nem Jaroslaw vagy Nicetas.

A magyar nevekre nézve azt az eljárást követem, mely irodalmunkban — igen helyesen — mindinkább terjed és melyet Kubinyi Ferencz most kezdődő magyar Onomasticonában „Nomenclator Hungarorum antiquorum“ szintén elfogadott, vagyis úgy írom, mint a nevet most ejtenők ki, zárjel közé tévén, ott, a hol tévedés elkerülése végett szükséges, a történeti emlékek írásmódját. E mód követésében nagy segítségünkre van az a kétségbe-

vonhatatlan igazság, hogy a legtöbb magyar helynév személynévből lett; a helynév mai kiejtésében tehát megtaláljuk a megfelelő régi személynévnek mai kiejtését. Nincs kétség benne, hogy igen sok, sőt a legtöbb esetben a név nem úgy hangzik. mint hangzott ezelőtt hat-hétszáz esztendővel. de a valódi hangzásról, a legtöbb esetben, maguk az emlékek sem adnak kellő felvilágosítást, s az általunk követett methodusnak, ha talán nem is biztosan hű, legalább az a haszna megvan, hogy a nevek oly magyarosan hangzanak a mi fülünknek, mint hangzottak az Ochuz, Numhiz, Bue, Bucne és más ilyféle nevek a maguk idejében, a maguk kortársainak, holott változatlanúl leírva, a maguk szokatlan, barbár formájában, gyakran inkább bármiféle mint magyar nevekre emlékeztetnek.

Végre még egy megjegyzést! A mit írtam — legalább törekedtem — igazán, leplezetlenül írtam. Jót, rosszat megmondtam. A mint végig futottam dolgozatomat, találtam sötét lapokat, melyeken megbotránkoztam, de mégis egész munkám alatt fülemben csengett, s a mikor a tollat letettem, magam is ismételtem a nagy Zrinyi Miklós, a költő mondását: „Egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók".

Budapest, 1892. deczember 27.

PAULER GYULA.

I. FEJEZET.

A magyar nemzet. A mai Magyarország a IX. század végén. A honfoglalás. Külső kalandok. Belső átalakulás a X. század folyamán. Vallásos viszonyok.

A X. század egyik utolsó évében, 997-ben, meghalt Géza, a magyarok fővajdája, és helyébe a nemzet élére fia, István lépett, ki az európai Magyarországot megalapította.[1]

A magyar nemzet ekkor már száz évnél tovább lakott mai hazájában. A IX. század vége felé még a mai Oroszország déli részében, a fekete tenger közelében, a Don és Dnieper folyók közt Lebediában tanyázott. Keletre szomszédja a hatalmas, de már hanyatló kozár birodalom volt, nyugotra szláv törzsek laktak, melyeket ez időben fűzött először össze egy országgá valami skandináv kalandorcsapat, és alkotta belőlük Oroszországot. 889-ben egy ázsiai vándor nép, a bessenyők, kiüzetvén hazájából, az Ural mellől, rájuk tört és kiverte őket Lebediából. Nyugotra szaladtak tehát; Kievnél áttörtek a Dnieperen és a Dniepertől délnyugotra az oláhországi

Szeretig, a Dnieszter, a Prut mentében, az Etelközben, találtak új hazát, de csak rövid időre. Valami hat év mulva új háborújok támadt. A bessenyők keletről, a bolgárok délről megtámadták és tönkretették az új hazát. Etelközben sem volt többé bátorságos maradásuk. Tovább mentek tehát újra, a Dnieszter mentében felfelé; a San vizénél, Galicziában, délre fordultak és a vereczkei szoroson át leszálltak a tiszai síkságra, 895-ben, majdnem ezer évvel ezelőtt.[2]

Két katastropha, hat esztendő alatt, mely mindannyiszor megtizedelhette a nemzetet, megtört, vagy legalább évtizedekre megbénított volna minden földmívelő népet; a nomád magyarokat csak megfogyasztá, megriasztá, de meg nem bontá; bátorságukat, tetterejüket meg nem törte.[3]

Mielőtt a bessenyőkkel legelőször összetűztek, Lebediában hét törzsük, vagy székük volt,[4] melyek nemekre és ágakra, nemzetségekre, szakadtak. Lehettek akkor nőstül, gyermekestül százezeren.[5] A törzsek külön vajdák alatt álltak; közös fejük nem volt. Sátorban laktak; azt felszedték és tovább mentek, ha marhájuknak nem volt már elég a legelő. Tavasz felé északra vonultak; tél felé lejebb jöttek délre és a folyók felé huzódtak, hogy halászhassanak. A férfiak mindig lóháton jártak. Asszonyok, gyermekek szekéren mentek. Nyájaik követték őket. Leginkább lovat, szarvasmarhát és birkát tartottak, melyek szükségletük legnagyobb részét kielégíték, ételt, italt, ruházatot szolgáltattak. Mert a magyar ember akkor rendesen húst evett, ritkábban halat; tejet ivott. Bőrbe öltözött. Ruhája bő volt, prémes; lábbelije nehéz, idomtalan, mint a ki nem szokott, de nem is igen tudott volna, gyalogolni. Ha otthon volt, sátrában pihent; mesét

hallgatott, beszélgetett; a mi munka volt, a nők végzék, vagy rabszolgák, kiket a szomszéd szlávok közül szedtek, sátraik körül tartották, s ha megbecsülték magukat, társaságukba felvették, bajtársaikká tették. Nagyobb szórakozás a vadászat volt; legkedvesebb és legfontosabb foglalkozásuk a háború, vagyis rabló-becsapások a szomszéd földmívelő népek földjére, hogy onnét mindenféle zsákmányt és rabszolgákat hozzanak, kiket azután a görögöknek a fekete tenger partvidékén, pénzen eladtak, bársonyon, tarka szőnyegen, más szükséges dolgon elcseréltek. Ha a magyar lóra ült, hogy harczba induljon, nyírt fejét sisak fedte, mellét pánczéling védte; oldalán kard, kezében dsida, vállán íj, a tegezben nyíl volt: legveszedelmesebb fegyvere, melylyel úgy élt, mint napjainkban a puskával szokás élni. Ha ellenségre bukkantak, nyilazni kezdték; s mikor már megingott, megzavarodott a nyílzáporban, haj! haj! kiáltással, mint a fergeteg rárohantak, szétverték, levágták, összetiporták. Ha a támadás nem sikerült, újra kezdték a nyilazást. Ha az ellenség futott, nyomában voltak és űzték, vágták, míg csak birták, vagy megsemmisítették. Általában véve kicsi, barna emberek voltak; bátrak, szigorúak, rendet tartók a harczban, de szabadságszeretők, majdnem féktelenek honn, a mikor a rend nem volt már oly szükséges, mint az ellenséggel szemben. Középázsia török nemzetségeiben majdnem minden vonást megtalálunk ma, melyeket a régi magyarokról olvasunk. A mai turkománok viszonyai, mint azokat Vámbéry Ármin leírja, számos vonásukat juttatják eszünkbe és tesznek érthetővé.[6] De találunk ennél még közelebb hasonlatot is. A mai magyar paraszt jelleme, külseje, kezdve a prémes kucsmán, a bundán, a szoknyaforma-, habár többé nem is bőr, hanem vászon-

gatyáig, a hegyesorrú, nehézkes csizmáig, civilisáltabb, de nem degenerált hasonmása a honfoglaló magyarnak. Lebediában, mint nyolczadik törzs, a kozároknak egy elégületlen része, bolgár, kozár elemek, csatlakozott hozzájuk, a kabarok, vagyis lázadók. Társuk lett. Megtanulta nyelvüket, de a maga török nyelvét is terjeszté a magyarok közt.[7] A bessenyő háború alatt azonban a nemzet egy része elszakadt és kelet felé szorult, míg a nagyja nyugotra tartott. Az etelközi háborúskodás is megkivánta áldozatait. Mikor a Kárpátokon átjöttek, a kabarokkal együtt alig voltak többen, ha nem kevesebben, mint Lebediában, de élükön *ember* állott. A lebediai vereség után, Etelközben, kozár tanácsra? okos gondolatjuk támadt. A törzsek örök időre egy közös vezért választottak, s ezzel megalkották a magyar nemzetet, mely nevét az egyik törzstől, a megyertől, vette. Az institutumnál is szerencsésebb volt a személy választása. Az új vezér, Árpád, az egyik vajdának, Álmosnak fia, valami 45—50 éves, uralkodásra, hadra termett férfiú, a laza hatalmat, mit reá biztak, mint a következés mutatta, oly erős kézzel tudta megragadni, az egyes törzseket úgy össze tudta tartani, hogy legyőzött, mi pedig bizonyosan megvolt, minden belső bajt, minden külső ellenséget, és az új nemzetnek új, és most már állandó hazát tudott szerezni.[8]

Mint Lebediában és Etelközben, a magyarok a Kárpátoktól délre is szlávokra találtak. A szlávok mindenütt, mielőtt nagyobb országokká alakultak, apró törzsekben éltek, erdős, mocsaras helyeket kerestek fel lakóhelyül és földet míveltek. Mindegyik törzsnek egy kis fészke volt, rendesen körülárkolt, négyszegletű vagy kerek földvár, nyelvükön grád, a melybe csak egy kapu vezetett. Ide hordták veszély idején értékesebb holmijukat, ide

gyűltek össze, hogy ügyeiket elintézzék. Külsejére nézve a szláv szálas, se barna, se szőke, mintegy közép typust képezett a dél fekete hajú lakói, és az észak kékszemű szőke germánjai között. Bátor, mint a magyar, nem volt még sem oly büszke és önérzetes, nem oly katonás természetű, és nem annyira úr, hanem könnyelműen hajlandó az engedelmességre, a szolgaságra. A nagy szláv népcsalád törzsei közül e kárpátalji és pannoniai szlávok nyelvükre nézve leginkább hasonlítottak a mai szlovénekre.[9] Nagyobb államfélét a Dunáig sehol sem képeztek. Munkácstól délkeletre rengeteg erdőkön túl, melyek a mai Beregh, Mármaros, Ugocsamegyéket teljesen, Szathmárnak, Szilágynak legnagyobb részét elborították, a rómaiak idejében, 7—8 száz év előtt, eléggé civilisált tartomány terült, városokkal, várakkal és főkép gazdag arany és kiapadhatatlan sóbányákkal, melyet mindenfelé strategiai utak szeltek keresztül: a Traján által meghódított Daciának egyrésze. A népvándorlás viszontagságai elsöpörték e korai és rövid civilisatiót. A római elem visszavonult a Dunán. Városai romba dültek, benőtte a fű, a fa. Bányái elhagyattak, elpusztultak, csak a mi könnyű szerrel ment, a folyókban mostak még itt-ott aranyat, és a nélkülözhetetlen só bírta még a barbárokat is némi bányamívelésre.[10] A déli vidék, a Maroson túl, Hunyadmegye, mely a dák Decebálnak főfészke volt, teljesen elpusztult és vadonná sülyedt. A mai Székelyföld nagy része, és főkép a mai Csik, a hová a római sohasem vitt telepet, vadon maradt. S a mi lakosság, civilisatio, már olyan a milyen volt, azt a római út mentében jobbra és balra találjuk, mely út Zilah felől a Meszesen át, Kolozsváron, Tordán, Gyulafehérváron keresztül a Maroshoz vezetett.[11]

E földet, melyet a bejövő magyarok erdőelejének vagy erdőaljának, Erdélynek neveztek s keletre és délre a Kárpátok sziklabástyája választotta el a régi Dacia többi részeitől, nyugotra is széles, rengeteg erdővel borított hegyláncz övezte, a mai Szilágyságtól le a Dunáig, Orsováig. E hegységből, vagy e hegységen keresztül törve ömlenek nyugotra a tiszántúli rész vizei, a Szamostól kezdve a Kraszna, az Ér, a Berettyó, a Körösök, a Maros és a déli résznek folyói, mindannyi a Tiszával együtt folyvást járva, pusztítva, a végtelenül elterjedő rónaságot. A mai Alföldnek legnagyobb része, a Tisza-völgye fel Munkácsig, Szathmárig, a Hortobágy mente, a Kunság, Biharmegye, Békés fel Nagyváradig, Gyuláig, a Marosvidéke torkolata körül, és fel Aradig, a Marostól délre eső vidék, a Temes, a Bega vidéke, lassú folyású vagy stagnáló vizeivel, majdnem napjainkig, árvíztér volt, valódi «spongyaszerű talaj», mely primitiv cultura mellett csak gyér lakosságnak nyújthatott elégséges és kellő lakóhelyet. E részeken Bihar volt némi központ, a róna szélén, az erdélyi hegyek felé, tekintélyes szláv fészek, mint neve is mutatja; róla a magyar hagyomány is, több századig sokat tudott beszélni.[12]

A Tisza és Duna közt fekvő róna, általában véve magasabban fekszik, mint a tiszai síkság; nincs annyira kitéve az árvizeknek, sőt észak felé mindinkább emelkedik, a mai Váczig, a Mátráig, s északkeletre, mindinkább keskenyedve, a hegyek aljában Tokajig felterjed. E részt sohasem bírta a római. Mindig barbárok tanyája volt. Most is, a IX. század végén csak egyes, államot nem képző szláv törzsek laktak, csakhogy azok délen és északon egy-egy szomszéd nagyobb hatalomnak befolyása,

ha nem uralma alól nem vonhatták ki magukat. A Duna jobb partján, szláv törzsek közt, a Balkántól északra, délre és nyugotra a török származású bolgárok több mint kétszáz év alatt nagy birodalmat alapítottak. Hozzájuk tartozott a Szerémség, a Duna és Száva által képezett félsziget, melyet északon a verdniki hegység, nyugotra a Bossut és mocsarai zárnak el, és egy dél felé nyílt, mintegy természeténél fogva az akkor bolgár Belgrádot uraló tartománynyá tesznek. De túlterjedt hatalmuk a Dunán is. Egy félszázad előtt a bolgárok szomszédjai voltak a frankoknak a Duna mentében, és most megakadályozhatták, hogy a só, mely más nem lehetett mint erdélyi, ne mehessen fel a felső Dunára, a morvák országába.[13]

Morvaország is ez időben nagyhatalommá nőtte ki magát. Magvát ugyan most is a Morva melléke képezte, de Swatopluk fejedelme alatt kiterjedt messze nyugotra és északra, a szomszéd szláv törzsek közt, keletre pedig, mai hazánkban, magában foglalta a kis magyar síkság dunáninneni részét Trencséntől Pozsonyig, Dévénytől a Garamig, sőt hatalma még talán azon is túl a gyér szláv törzsekre is kiterjedt, melyek itt, a Duna és Tiszaköz felső részében tanyáztak. A római korban quádok és márkománnok laktak e vidéken. Nyitra, a hasonnevű folyó mellett, már félszázad óta püspöki székhely volt, és Swatopluk, ki e részt Morvaországhoz csatolta, számos várat talált már e vidéken.[14] A magyaroknak azonban, mielőtt Morvaországhoz fértek volna, a Duna-Tiszaközön kellett áttörniök, mert a kárpátalji felföld, akkor még nem volt az a lakott vidék, minőnek később, le mostanáig ismerjük. A mai Ungnak, Zemplénnek hegyes részei; Sáros, Abauj-Torna, Szepes, Liptó, Thurócz, Zó-

lyom; Borsodnak, Gömörnek, Hontnak, Barsnak felső, Trencsénnek, Trencséntől északra eső részeivel, akkor még szakadatlan erdőséget képeztek, melyben lakhattak emberek, de nem egész törzsek, annál kevésbbé járhatott azon keresztül-kasul vándorló nemzet, vagy lovas hadsereg.[15]

Dunán túl feküdt a régi Pannonia, mely délre a Száván is túl a Kapella hegységig terjedt, és a mai Boszniának északi szávamenti részeit is magába foglalta. — A római uralmat itt még csak romok hirdették. Északról a mai Esztergom és Visegrád tájékáról rézsútosan délnyugotra menve a Balatonig, s azutánketté válva a tengerszerű tó déli és északi partján, széles erdőöv terült el, de még sem az a lakatlan vadon, mint a kárpátalji rengetegek. Innen délkeletre és északnyugatra a mai Fehérben, Tolnában, Baranyában, és Sopron, Mosony, Győrmegyékben, a Fertő körül, nagy kiterjedésű mocsarak voltak. Délen, a Dráva- és Száva-közt valódi őserdők boríták, s a Dráva mindkét partján a nedves erdőségekben otthonos volt, mint már a rómaiak idejében, a nyest, tulajdonképen nyuszt-menyét.[16] És mégis e rész volt, cultura és népesség tekintetében, gyöngye a tartományoknak, melyeket a bejövő magyarok a Kárpátoktól délre találtak. Falvaiba, grádjaiba, utat lelt már a kereszténység. A szomszéd Németország püspökeinek, Salzburg, Passau, Aquilejának, itt bő lelki aratás kinálkozott. A Dráván innen, a Szala vize mellett, Mosaburgban, a mai Szalavárban, a Dráván túl, a Száva és Kulpa összefolyásánál, Sziszeken, a római Sisciában, egy-egy szláv fejedelem székelt, mint hűbérese a németeknek, kiknek markgrófjai a Rábán túl már közvetlenül parancsoltak.[17] Olyan forma alakulás csiráit látjuk itt, mint a mely

ugyane tájban Németország északkeleti határán, az Elbe és Saale mentében kezdődött, és szlávok lakta földből, a mai Németországnak majdnem legfőbb tartományait, a mai Szászországot és Brandenburgot alkotta. A dunáninneni vagyis balparti Morvaország ugyan harczra szállott a németség ellen, Swatopluk kegyetlenül feldúlta a Dunántúlt, de a harcz előbb-utóbb, minden valószínűség szerint, a németek győzedelmével végződött volna, ha a magyarok közbe nem lépnek, és a két versengő félen diadalmaskodva, az országot a maguk számára el nem foglalják.

Hogy a különböző szláv törzsek nem szivesen fogadták a jövevényeket és megprobáltak ellentállni, az nagyon természetes. Ez ellentállás foka különböző volt; a magyar hagyomány annak több epizódját tartotta fenn, de valami nagyon nagynak, vagy a magyarokra nézve veszedelmesnek nem képzelhetjük. A gyenge, szerteszéjjel szórt szláv törzsek nem állhattak ellen a concentrált támadásnak, melyet egy katonai és államférfiui lángész vezetett. Még a morvák sem birtak ellentállni. Nagy fejedelmük Swatopluk egy évvel előbb meghalt, mielőtt a magyarok bejöttek, és fiainak viszálykodása megkönnyíté a magyarok győzelmét. De még a német vagy a keleti frank birodalom sem tudta, a vitéz, de testileg megtört Arnulf császár halála után megtartani keleti markjait és pannoniai hűbéreseit. Öt év alatt, hogy a Kárpátokon keresztül jöttek, a magyarok elfoglaltak minden földet az északi Kárpátoktól a Dunáig, Száváig, sőt még azon túl is, a Kapelláig, nyugotra pedig úgy szólván a régi Noricum határáig, a mely felé a Kapellától Sopronig széles, sűrű erdőöv, onnan pedig a Fertő és mellékmocsarai, melyeken a Lajtha, vagy magyarúl Sár, keresztül folyt, majdnem

oly természetes határt képeztek, mint kelet és délkelet felé az erdélyi havasok. Csak a Szerémséget tudta megtartani a bolgár hatalom.[18]

Az elfoglalt földet a magyarok felosztták maguk közt törzsenként, nemenként, áganként.[19] A benlakó szlávok részint szétfutottak a szomszéd népekhez, részint meghódoltak a győzőnek. A bánásmód, melyben részesültek, különböző volt, a szerint a mint ellentállottak, vagy ki tudtak egyezkedni a magyarokkal. Voltak, a kik valódi rabszolgákká lettek, háziszolgákká a magyarok sátrai és telepei körül. Mások együtt maradtak falvaikban, adót fizettek, vagy másféle szolgálatot teljesítettek.[20] Voltak, a kik félreeső vidékeken, mint talán a felsőbb Száva és Kulpa táján, alig névleges függésbe jutottak, míg mások megbékélve, csatlakozva, valóságos társaivá lettek a magyarnak.[21] Maguk a magyarok, az új hazában eleve folytatták régi életmódjukat. A Duna és Tisza síkjain, melyek sokban emlékeztettek a Don és Dnieper, vagy a Bug és Dnieszter vidékére, sátorral, nyájjal, úgy jártak fel és alá, mint Lebediában vagy Etelközben. Az ujon szerzett haza körülbelül olyan nagy volt, mint az elveszett és sok tekintetben kedvezőbb. Bővelkedett vaddal és hallal. Erdélyben és határhegységeiben, a borsodi Bikkben még bölény tanyázott. Medve volt nem csak a Kárpátok felé, hanem még Dunán túl is, a német határok közelében. Farkas, hiúz, vadmacska s az erdei vadak egyéb nemei fenmaradtak napjainkig. A csendesen folyó vizekben, melyeket hajókázás meg nem zavart, közönséges volt a viza, s a halászat könnyű és általános foglalkozás volt a «tanyákon», mely szó akkor — most gazdasági telep — halászó helyet jelentett.

Legkedvesebb foglalkozását sem tagadta meg a magyar

az új hazában. A harcz, melynek czélja a rablás, még a Duna és Tisza mellett is a serdülő gyerek legfőbb vágyát, az ifjú és férfi legkedvesebb foglalkozását, az öreg embernek legszebb emlékeit képezte. Még úgyszólván be sem fejezték az új haza elfoglalását, mikor már megkezdték becsapásaikat a szomszéd országokba. Majdnem minden esztendőben, majd, bár ritkán, az egész nemzet, majd kisebb vagy nagyobb csapat vezért választott, lóra ült, és neki indult. Jártak így a magyarok dél felé, Bulgárián át a byzanczi birodalomba, mely még a Róma nevet viselte és traditióit fentartotta. Állottak Konstantinápoly és Thessalonika előtt; de fő becsapásaik a nyugot-európai tartományokra irányultak. Kimentek Olaszországba, nyugotra az Alpokig, délre Calabriáig; ki Németországba, északra Brémáig, nyugotra a Rajnáig, a Rajnán át Francziaországba, Aquitániába a Pyrenei hegyekig, Burgundiába az Alpokig, s azokon keresztül, egész Lombardián át vissza Magyarországba.[22] Utjukat ügyes kémek előzték meg és mutatták. Jöttek mint a villám, lóval, szekérrel, a szükséges élelemmel. Alkalmas helyen megálltak. Szekérvárat készítettek, s azután szerteszéjjel rajként ellepték a vidéket. Czéljuk volt, ijeszteni, hogy annál biztosabban rabolhassanak s e czéljukat rendesen el is érték. Házat, templomot felgyujtottak, az embereket levagdosták, vagy rabszíjra fűzték, hogy ha váltságdíjt értük nem kaptak, gyakran a ló mellé kötve magukkal vigyék hazájukba. Egy félszázadig, lehet mondani, úgy volt, mintha egy százakra és ezerekre menő szegénylegénycsapat rohanná meg és sarczolná büntetlenül Európát, csakhogy e rablócsapatokban a magyar szegénylegény kevés jó, és sok gonosz szenvedélye mellett, a magyar huszár harczi erényei is megvoltak. Sanct-Gallenben a

rabló magyarok fel akarták gyújtani a puszta kolostort; felpofozzák, ütik, verik, majd etetik, itatják, a hóbortos Heribert barátot, ki egyedül maradt vissza és merte őket megvárni, s a míg a társaság a gyepen tánczol, lakmározik, két pajkos legény felmászik a toronyra, hogy Szent Gál jelvényét leverjék, s egyik le akar a magasból csunyítani, de lebukik és szörnyet hal. Cambray alatt Bölcs vezér öcscse az ostromlott város körül járt, hogy kikémlelje. A polgárok, nagy számmal ráütöttek. Ő megállt, közéjük rohant, társai elszakadtak tőle, futottak, de ő nem hátrált, «mert szégyennek tartotta a futást» jegyzi meg a cambrayi krónika, és harczolt, míg oldalába nem kerültek, körül nem vették, és le nem vágták.[23]

Byzanczot, a «római birodalmat», már századok óta pusztítá a goth, hun, avar, bolgár, mindenféle szláv és más kóbor nép; el volt már készülve az efféle vendégekre és volt gondja, hogy ha már meg nem akadályozhatja pusztításukat, tegyenek minél kevesebb kárt. Olaszország, Németország, Francziaország belső részei azonban Attila óta nem láttak a magyarhoz hasonló ellenséget. Nem is volt ott ország, szervezet, mely a hirtelenül betörő ellenségnek sikerrel ellentállhatott volna. Négyötszáz évvel ezelőtt alapíták germán törzsek, római romokra, a frank birodalmat és Longobardiát. Hivatva voltak egy új világot kezdeni a mult helyett, melynek jellemvonása az ó-kori álladalmi centralismus helyett az individualismus szabad fejlődése lett volna. Több mint száz évvel a magyarok bejövetele előtt egy nagy ember — Károly, a frankok királya — megpróbálta e fejlődés megakasztását s a mit erős kézzel összefűzött, Franczia-, Olasz- és Németországot, egy, valóságos birodalommá akarta olvasztani. Halála után azonban szétbomlott a

három ország. A frankok földje Francziaországgá lett és mint azóta mindig, előljárt a fejlődésben, vagy ha tetszik a decompositióban. A hűbériség darabokra törte, hogy az egyes darabokat szervezze és később, századok mulva, egy újabb egység használható részeivé tegye. Olaszország hason irányban indult, kevésbbé Németország, a birodalmat döntő és alapító germanok őshazája, de ott sem volt még valódi egység, hanem csak négy törzs elég laza confoederatiója. A magyarok tehát találkoztak itt-ott ellentállással; vesztettek is egyik-másik csatát, kivált a hol hirtelenül rájuk ütöttek, de a bátor, vállalkozó és sikerei által mind vakmerőbbé váló fajt ez vissza nem riasztá. Állandó, folytonos éberség, ellentállás volt szükséges, hogy e becsapások megszünjenek, valamint a tigrisek és oroszlánok támadásai ellen, sem elegendő, hogy időnként a vadászok résen legyenek, néhányat elejtsenek, hanem biztos ellenszer csak a lakosságnak, a művelődésnek terjedése, mely azután a vadaknak tanyáját is a vadakkal együtt kipusztítja. Ez utóbbi, hála a gondviselésnek, nem történt meg a magyarokkal s talán nem is sikerül, még ha nem szünnek is meg kellő időben az az ellenséges elem lenni, mely kihívja magára a visszatorlást; nagy becsapásaiknak azonban véget vetett Németországnak consolidatiója, melyet nagy és erős fejedelmek a X. század első felében oly sikerrel véghez vittek., I. Henrik Riadenál (937.) és I. Otto 18 évvel később Augsburgnál (955.) úgy szólván a magyar nemzet egész erejével állottak szemben és győztek. Véres csaták voltak ezek, kivált az utóbbi, melyben a magyar sereg majdnem egy szálig elveszett és vezérei, Lél és Bulcsu vagy Bölcs, a mondák és énekek hősei, büszkén bár és nem bosszulatlanul, mint a hagyomány tartá,

akasztófára kerültek s e vereségek nyomán egymásután szerveződtek a német keleti határon a markok, hogy bástyául szolgáljanak a támadások ellen. A Duna mentében keletkezett az Ostmark, a mai Ausztria, lejebb délre, a mai Styriában, a karantáni mark, mely Mura-Brucktól Radkersburgig, Regedéig terjedett.[24]

A magyarok nagyon is érezték e változást. Látták, hogy a harczi vállalatok sok bajjal járnak, kevés sikerrel kecsegtetnek, fogyasztják erejüket s ha sikerülnek is, kihivják a visszatorlást, a szomszédok boszúját, kik most már megerősödve, számba veendő komoly ellenségekké váltak. Az augsburgi csata után tehát felhagytak nagyobb kalandokkal, nyugot majd délkelet felé is. 968-ban találjuk őket utolszor a Balkánfélszigeten és már is védelemről kezdének gondolkodni. Németország felé, a mint láttuk, sűrű erdők, és a főutvonalon, mely a Duna mentében vagy közelében vezetett a régi Pannoniába, mocsarak védték a határokat. E természetes akadályokat mesterségesen szaporíták és növelék. Gondjuk volt, hogy minél kevesebb ösvényen lehessen az országba jutni. Ez ösvényeket lehetőleg járhatatlanokká tették; elzárták, bevágták «gyepü»-vel, vagyis akadályokkal, melyeket árok, ledöntött fa, kőtorlasz képeztek. Csak itt-ott hagytak fenn egy nagyobb bejáratot, «kaput», vagy a szlávok nyelvén «branát» s ezekre kirendelt «őrök» folytonosan vigyáztak. A Fertő délnyugoti részén, a régi római Scarabantia — Sopron — irányában, a Hanság és Rába közt, a mai Kapuvár és Babóth táján volt egy ilyen kapu; tovább, északkeletre, a Sár vagy Lajtha irányában, Mosonyon túl volt a második. Északon, a Duna balpartján pedig, Trencséntől nyugotra a «brana» a mai hrozinkai szoros volt, a melyen keresztül vezetett az út

a régi Morvaországból, Nyitrán át, le Barsba, a Dunáig és onnan tovább az ország belsejébe.[25]

A magyarok nem ok nélkül gondoltak a védelemre; volt már mit védeniök az új hazában, több mint volt Lebediában vagy Etelközben. Az ötven-hatvan év, mely alatt a szomszéd tartományokat rabolták, otthon sem múlt el nyomtalanul. A nomád élet természetszerűen mind szükebb korlátra szorult. A terület, a melyet az ország felosztásánál az egyes törzsek, nemek, ágak kaptak, többé osztály alá nem került, habár a nemek, ágak — vagy a minek nevezzük — keretén belül, volt bizonyosan időnként ilyen osztály, mint a kirgizeknél, «e legconservativebb török népnél» még mai napig, kulcsul kinek-kinek marhaállománya szolgálván. A vándorlás tehát, nagyobb területekre, megszünt. Az emberek kisebb területekre szoktak, kisebb területekből voltak kénytelenek szükségleteiket kielégíteni. A népességnek, legalább a magyarnak, valami nagy szaporodását ugyan nem tehetjük fel, a sok háború miatt, melyek a nemzet virágát foglalkoztatták és emésztették, de gyarapodott ingó vagyona, marhája, melyet, minél számosabb lett, annál nehezebbé vált a legprimitivebb legeltetéssel eltartani. A földmívelést már Lebediában ismerte, ha nem is űzte maga a magyar; a *búza, árpa, sarló, arat, őröl* szavakat még a törököktől kölcsönözte. Az új hazában e dolgokról bővebb és tökéletesebb ismeretet szerzett s a *gabona, rozs, kalász, szalma, iga, járom, borona, gereben, asztag, petrencze* szavakat nyelvünk már a szlávból vette át. S a míg Lebediában még a rabszolga képezé kereskedésének főtárgyát a byzantinusokkal, most már kezdék felhasználni az emberi munkaerőt otthon; azt számos behozott hadifogolylyal, rabszolgával szaporíták és ha

kifelé kereskedtek, bolgárnak, görögnek nem rabszolgát, hanem lovat árultak.[26] A földmíveléssel mindinkább terjedt az állandó megtelepedés. A kinek szántóföldje van, ha nem is műveli maga, nem örömest távozik el birtokából. Igyekszik közelében maradni. Sátorfáját ritkán szedi fel; majd kénytelen lesz, hogy állandó helyén minden viszontagsággal daczolhasson, állandóbb lakhelyről gondoskodni. Épületek készültek, sárgunyhók, nádfélék, a hol fa volt, faházak, melyeket szét lehetett szedni és ismét fel lehetett állítani, eleve a lehető legprimitivebb módon, mintájára a szlávok kalibáinak, kiknek nyelvéből vette nyelvünk majdnem az épület minden részének nevét, kezdve az eszterhajtól a pinczéig, vette a pitvart épp úgy, mint az oszlopot, az ajtót, konyhát épp úgy, mint a grádicsot.[27] Köves vidéken, *nagy uraknál*, itt-ott, talán már volt kőépület is, de az is mind olyan, hogy a földmívelő vagy földét míveltető magyar is, ki-ki kivánkozott belőlük és kedvező idővel, kedvező alkalommal ismét elő-elővette és használta régi sátorát. A magyar szállás, ülés, ritkán érdemelte meg a falu nevet; nem is igen adták meg neki. Ha nem szállottak valamely régi szláv telepítésbe, vagy telep mellé, melynek már megvolt a maga szláv neve, rendesen egyes ember nevét ruházták tanyájukra, mintegy mutatva, jellemzően, hogy a megszálló a fő, a hely, a szállás csak esetleges pihenője, s a falu, később város, nem képezi még azt a magasabb állandó egységet, a melynek az egyes lakosok csak egyes, alkotó elemei. Torda, Doboka, Szathmár, Szabolcs, Szolnok, Békés, Bars és kicsinyítője Borsod, Győr, Várad, sőt még ilyen is, mint Mosony, Pozsony, tulajdonnevek, és még mai nap is, magyar vidékeken, a magyar helynevek legnagyobb

része tulajdonnév pusztán, minden más hozzátétel nélkül.[28]

Nagy urakat említettem, nem ok nélkül. Az ingatlan birtok ugyan nem volt egyesek tulajdona, de ingóságra nézve, idő folytával, kivált a hadjáratok következtében, kellett egyenetlenségnek, kellett szegényebbnek és gazdagabbnak keletkezni. A ki vezér volt a kalandokon, vagy szerencsésebb és ügyesebb a többinél, több fegyvert, ékszert, marhát, rabszolgát hozott haza, több jószágot — mi a köznép nyelvén máig is marhát jelent —, több arany, ezüst «marhát» — mi századokon keresztül volt jelzője az ingó-bingó jószágnak — birt; a nem-, ág-osztályban több földet vehetett igénybe, többet is volt képes míveltetni; míg szegényebb embernek csak értéktelen teher lehetett a föld, a melynek hasznát, nem tudván mívelni vagy értékesíteni, nem vehette. Az ész, erő és szerencsének s az abból folyó nagyobb birtoknak tehát egy új aristokratiája keletkezett, mely bizonyára nem mindig volt azonos a régebben tekintélyesebb elemekkel, s e körülmény kétségkívül szintén hozzájárult, hogy a törzsek vagy székek kebelében az úgyis laza összefüggés, melyet régebben is csak a törzs- vagy székfő névleges hatalma tartott össze, még inkább és folytonosan gyengüljön, úgy hogy, a míg a nemi, ági kötelék még fenmaradt és hatást gyakorolt a birtoklásban, a biráskodásban, a nagyobb törzsi kötelék a mai hazában töltött első század alatt teljesen felbomlott, kivévén Erdélyt, melyet az egyik törzs külön magának foglalt el és ott, szorosan egymás mellett, meglehetősen elszigetelve a többitől, a régi szervezetet, úgy a hogy, egy századnál tovább fentartotta.

A mennyire hanyatlott a törzsfők tekintélye és így a

hatalom, mely a régi időben legalább a nemzet egy töredékére képes lehetett közvetlen befolyást gyakorolni és azt valamely általánosabb actióra birni, szintannyira árnyékká vált az első vajda közös hatalma is, mihelyt czíme és rangja gyengébb emberre szállott. Örökös czím és rang volt, de csak annyi hatalommal és befolyással, melyet tulajdonosa magának szerezni tudott. Árpád hét évig élte még túl a honfoglalás befejezését. Alkotásából tudjuk, mely egységes vezérlet nélkül nem létesülhetett volna soha, hogy vezér és úr tudott lenni. Nem tudták ezt két utódja, Zsolt és Vál, kiknek létezését a külföld, abban az időben, midőn az Ennstől az Atlanti oczeánig és az északi tengertől a messinai szorosig tele volt Európa a magyarok nevével, észre sem vette. Zsoltnak fia Taksony járt hadak élén, de a nagy nemzeti hadseregnek, mely Augsburg alatt odaveszett, nem ő volt a fővezére.

Hatvan-hetven év alatt tehát mind az, mi Lebediában és Etelközben a magyar nemzetet erős kézben félelmes agressiv hatalommá tehette, a hét könnyen mozgó nomád törzs, mindannyi hadsereg, vezérek alatt, kikben bízott és a kik ismerték, mindannyi élén egy közösen elismert vezér, ha nem fejedelem: az új hazában megszünt. A magyar állandó lakhelyű, földet mívelő, defensivát igénylő és defensivára szoruló néppé vált, mely ugyan bátor és hadratermett volt még, mint öregapái, de már csak emlékben élt a «hét magyar», kiknek szavaira hét sereg pattant a lóra és Árpád sem állott többé élén, ki hazát szerezzen, vagy, a mint félő volt, hogy most szükséges lesz, az öregapák által szerzett hazát a szomszéd népek támadása ellen meg is tartsa.[29] Leginkább megvolt még a régi világból — ha szabad e kifejezéssel élnem — a vallás, de ennek

összetartó erejéről és hatásáról nem kell valami sokat tartanunk. Mint hasonfajta primitiv nomád népek, a magyarok sem bibelődtek valami sokat a túlvilági dolgokkal. Valami kifejlett theologiát hiába keresnénk náluk. Hittek Istenben, a legfőbb lényben, de mivoltáról nem igen volt valami részletesebb fogalmuk. Hogy szereti a vitéz embert, az csak természetes volt, hogy róla feltették; valamint jól esett nekik a hit is, hogy a leölt ellenség szolgálni fog a másvilágon annak, ki őt e földön legyilkolta. A vitéz ember mellé, ha meghalt, sírba tették fegyvereit, lovát, kutyáit, mintegy, hogy vele legyen az, a mit szeretett, de ha szükséges volt, el is égették a testet, minden különös cerimonia nélkül. Az Isten mellett, ki nem sokat gondolt a világgal s a kivel ők se nagyon sokat törődtek, ismertek még kis isteneket, kik közelebb voltak az emberhez és több befolyást gyakoroltak kisebb-nagyobb bajaira, mint az égnek ura, ki csak néha sujtott valakit nyilával, villámával. A fetisismusnak egy neme volt ez, mint ifjú, pusztai népeknél szoktuk találni, mely az istenségeket bizonyos tárgyakban keresi és bizonyos tárgyakban tiszteli. Úgy látszik, hogy a mit ilyfélét a szláv népeknél találtak, azt örömest és készséggel elfogadták. Kövek, szláv szóval bálványok, patakok, források mellett a ligetekben áldoztak, mintegy, a görög mythologiai nevekkel élve, a nymphák-, a dryadok- és oreadoknak. E homályos, laza ideák és babonák a nemzeti élet tekintetéből, társadalmilag annyiban voltak fontosak, hogy támogattak bizonyos erkölcsi elveket, szokásokat, melyek a társadalmi szerkezettel a legbensőbb összefüggésben voltak. Ezeket az elveket is lassanként fenyegetni kezdte az új vallás: a kereszténység. Keresztény térítő már fordult meg köztük Lebediában. Később

külföldi hadjárataikban még több alkalmuk volt megismerni a kereszténységet és többen, nem épen mindig az utolsók közűl, meg is keresztelkedtek. Nagyobb elterjedést azonban az új hit csak a számos fogoly által nyert, kik a világ minden részéről összehurczolva, rabságukban megtarták és gyakorolták azt, a mi talán még egyetlen vigasztalásukul maradt: vallásukat. Talán itt-ott propagandát is csináltak: egészben véve azonban a magyarok idegenkedtek, sőt bizonyos ellenséges indulatot tanusítottak a vallás iránt, mely, mint a szeretet és béke vallása, homlokegyenest ellenkezett majdnem mindennel, a mit szeretni, becsülni megtanultak. Egy volt azonban, a mi a magyarban jobban illett a kereszténységhez, mint sok más népnél, mely a keresztvizet már magára vette és névleg legalább már keresztény volt: a családi élet tisztasága. A cseheket már Methodius térítette meg, mielőtt a magyarok az új hazába léptek, és még mindig divott náluk a többnejűség. A magyaroknál erre példa nincs. Megelégedtek egy nővel, melyet úgy ragadtak el vagy vettek, de azután a maguk módja szerint megbecsültek. A férj megölte a nőt, ki megszegte a hűséget; az özvegynek, ki magtalanul maradt vissza, férjhez kellett menni a legközelebbi rokonhoz, mint a kirgizeknél. Megtörtént gyakran, hogy a férj, a kényére hagyott rabszolgálók közül szeretőt választott magának, de nincs példa, hogy feleségén könnyen túladhatott volna, ellenkezőleg azonban van, hogy a férj szökött meg felesége elől, jeléül annak, hogy a magyar asszony ama kiváltságos helyzetet, melylyel mindenha birt történetünkben, szépsége és egyéb erényei mellett annak a tulajdonságának is köszönhette, hogy mindig az tudott lenni, a mit kardos asszonynak szoktunk nevezni.[30]

II. FEJEZET.

Géza vajda. A kereszténység. István vajda. Tervei. Ellenzék. III. Otto és II. Szilveszter. A magyar királyság. Első törvényhozás.

Egy mély eszű bölcselő demoralisatiónak nevezi azt, midőn valamely nemzet régi erkölcseit elhagyja. A magyar nemzet demoralisatiója a X. század folyamában természetes és szükségkép való fejlődés volt, de végzetessé válhatott volna a nemzet létére nézve, ha az új alakulásra kellő idő nincs, ha ellenséges hatalmak lépnek közbe és megtámadják, mielőtt a régi szervezet romjaiból új, életre való szervezet fejlődhetett volna. Ily ellenséges hatalom pedig már volt a szomszédságban: Németország, mely I. Otto, az augsburgi győző alatt magához ragadta Nagy Károly örökségéből a római császári koronát és annak egyéb részeire kezdett igényt tartani. Nekünk, magyarokul, tehát nagy szerencsének kell tartanunk, hogy Taksony fővajda halála után (972.),[31] fia és utódja Géza, ha talán nem is sejté egész nagyságában a veszélyt, mely nemzetét fenyegette, felfogta és pártolta a bekövetkező egészséges fejlődés eszméit, nagy fia István pedig már egész teljében megértette a veszélyt, részletesen és meglepő tisztán felfogta atyjának általános gondolatait, és erős, gyakorlati kézzel életbe léptette, megvalósította legalább mindazt, a mi a kellő fejlődést, az akadályokat benn elhárítván, előmozdította, kifelé pedig erőt adott, annak biztosítására, hogy a nemzet ez új fejlődése is, annyira a mennyire önálló és magyar lehessen, a magyar föld Magyarország maradjon. A nemzet érdeme volt, hogy, mint a jó tanuló, a nyilt-eszű

tanítvány mesterét, megértette e két vezérét; hogy a kik kisebb körben élén állottak, gyorsan felfogták, gyorsan követték vajdájukat és így oly rövid idő alatt, oly nagy mértékben valósíták meg szándékukat, a minőben sem Géza, sem István, bármily erős, bármily nagy emberek voltak is, nélkülök soha sem lettek volna képesek megvalósítani.

Géza valami 20—22 éves fiatal ember lehetett, mikor a nemzet élére került.[31] Nyers, erőszakos természetű, mint akkor a magyar általában, mégis belátta, hogy a magyar nem maradhat mindig ellensége szomszédjainak s e politikai elhatározásra még hajlandóbbá tette az, hogy e szomszédok vallásától, a kereszténységtől, mely minden nép testvériségét hirdeté, nem idegenkedett. A lény, ki e vad fiatal embert teljesen hatalmában tartá és kormányozta, neje, e hajlandóságában osztozott, sőt abban megelőzte. A csodaszép Sarolt, Gyula erdélyi vajdának volt leánya. Sokan versengtek kezéért, de ő Gézáé és Géza az övé lett. Szilaj természet volt, mint férje. Ivott, lovagolt, verekedett ha kellett, de parancsolt is, mintha férfi volna. Ha Géza mindjárt úgy lépett fel, mint a nemzet feje és állását úgy fogta fel mint Árpád és nem mint gyengébb utódjai, ha ez állást, e tekintélyt észszel, erővel ki tudta vívni: Sarolt mindig mellette, sőt mondhatjuk felette állott. A mit férje tett, azt tulajdonképen ő is tette és később mondhatták róla, hogy férjét és az egész országot markában tartá és férje dolgát ő végezte el. 973. husvétjén (márcziusban) Quedlinburgban az öregedő, sirja szélén álló I. Otto császárnál cseh, lengyel, orosz, bolgár, görög mellett 12 magyar is megjelent és létrejött a béke Németország és a magyar nemzet között. Ez ugyan gyakorlatilag még nem sokat jelentett, mert a nagy

becsapások már úgyis megszüntek, a kisebb villongások a határ szélén, kölcsönös betörések, tolvajkodások ezután sem szüntek meg: de megnyitotta Magyarországot a keresztény hittérítőknek, szabad folyást engedett a keresztény vallás gyakorlatának. A német keresztény nem volt már többé ellenség. Papjai bejöttek. Kereszteltek. A rabszolgák, a kik ezelőtt titkolni voltak kénytelenek vallásukat, még gyermekeiket se keresztelhették meg mindig, most szabadon vallhatták hitüket. A magyarok közül is sokan felvették a keresztséget. A Duna mentében, a a magyarokhoz legközelebb eső német püspökség Szent István, első vértanu egyháza, a passaui püspökség volt. Élén akkor a nagyravágyó, tevékeny Piligrim püspök állott, ki a régi lauriacumi (lorchi) egyházmegye képzelt nagyságát, fényét szerette volna minden áron a maga egyházára ruházni s annak gazdag lelki aratást, fényes jövőt remélt a magyarok közt, kiknek egész nemzetét már hajlandónak látta a kereszténységre.[33] Azonban a német hittérítők még sem igen boldogultak. Magának Piligrimnek buzgalma is inkább szalmatűz volt s a magyarok megtérítésének műve legnagyobbrészt szláv papokra háramlott, kik német egyházakhoz, Salzburg, Passau, Regensburghoz, vagy az újonnan alapított cseh prágai püspökséghez tartoztak, melynek hatósága — elméletileg legalább — úgyis a magyar föld egy részére, a Vágig kiterjedt.[34] E szláv papokhoz sok régi szál fűzhette a magyar földet még a honfoglalás előtt való időből; azokat teljesen nyolcz-kilencz évtized sem szakította szét, s a legyőzöttek lelkipásztorai lehettek azok, kik leggyakrabban és legkönnyebben találtak útat a győzők füléhez. E névtelen apostolok emlékét nem a történetírás, hanem a nyelv tartotta fenn. A keresztény vallás fogalmait: a

keresztényt és pogányt, keresztelést és bérmálást, a püspököt, papot, barátot, a szentet, az angyalt, az oltárt a magyar nyelv mind a szlávból, a szlovenből vette, egyet sem a németből.[35]

Géza és neje nem tartoztak a legelsők közé, a kik megkeresztelkedtek. De nem is késtek sokáig. 974. körül vették fel a keresztséget és Géza, a Stefan, testvére, a Mihály keresztény nevet nyerte. A keresztségben megfogadta Géza, hogy nemzetét is megtériti és azonnal hozzá is fogott a maga módja szerint. A hittérítők buzgalmát rábeszéléssel, a hol kellett, fenyegetéssel támogatta. A nemzet első polczán ki tudta vinni, hogy a nemzet első hatalmává legyen, a nélkül, hogy valami egyesült következetes ellenhatással — ki és miért is fejtett volna ki ilyet a megbomlott törzs-szerkezetért? — találkozott volna.[36] Mind e hatalmat most latba vetette ő és neje a kereszténység mellett a pogányság lerontására. Azonban az ő, nejének, hiveinek kereszténysége is inkább dogmatikus, mint erkölcstani volt. Áhítattal vették fel a keresztvizet. Hitték, hogy Krisztus az Isten egyszülött fia, egyik személye a Szentháromság egy Istennek, hogy kivüle nincs más Isten és parancsait teljesiteni kell, különben elkárhoznak. Azt is hallották, hallhatták a papok szájából, hogy mi a parancsolat, de már akkor kevésbbé voltak tisztában magukkal, mikor e parancsokat az életben követniök, teljesiteniök kellett volna. Még az is, ki a pogány istentől vagy istenektől igaz meggyőződéssel, utálattal fordult el, gyakran inkább hódolt még a pogány szellemnek, a pogány isten ideáljának, mint az önmegtagadást, a szelidséget, a békét hirdető keresztény vallásnak. A dogmatikus meggyőződés nem volt elég erős, hogy az emberi természetet, a megrögzött szo-

kást azonnal megváltoztassa. A pogány isten leszorult az első helyről, de hatalmának egy részét még megtartotta és belevitte az új keresztények életébe, sőt még külsőleg is megtartotta itt-ott uralkodását. Mert még azok közül is sokan, a kik detronizálták, tartottak tőle, tartottak a kis istenektől, mint valami rossz, kártékony szellemektől és igyekeztek régi babonával, majdnem régi nyilvánossággal haragjukat megengesztelni, velük a modus vivendit fentartani.[37] Húsz év mulva, hogy Géza követei Quedlinburgba jöttek és megtette az első lépést népének megtérítésére, meglátogatta a szomszéd prágai egyház püspöke, a cseh Wojtěch vagy — német néven — Adalbert, ki rajongó tiszta lelkesedéssel, a földön mindenütt Isten országát akarta megalapítani, de mert az embert nem ismerte, nem is akarta ismerni, mindenütt csak pokolra talált (993.). Tíz évvel ezelőtt — 983-ban — hívták a 27 éves ifjút honfitársai a cseh egyház élére, de öt év elegendő volt, hogy megútálja a népet, a melyben csak vadságot és fajtalanságot látott, ott hagyja püspöki székét és kolostorban keresse fel azt, mit a világban nem talált: Krisztust és Krisztus szellemét. De még püspök volt; még kötötte hite székéhez és neki öt éves, sanyarú, de nyugodt szerzetesi élet után ismét vissza kellett menni Prágába. Innen fordult figyelme a szomszéd, ifjú magyar kereszténységre. De a mit magyar földön látott, nem tudta megnyerni tetszését. Igyekezett maga, követei, hogy a kereszténységet, a *valódi* kereszténységet terjeszszék, megalapítsák, és Géza segélye nem hiányzott nekik; de a mit ők műveltek, elérhettek, az felfogásuk szerint csak árnyék volt, nem valóság. A magyar kereszténység maradt a mi volt, Adalbert tanítványai szerint: pogánysággal vegyes vallás, a régi

barbárságnál is rosszabb lanyha, erőtlen keresztény-ség.[38]

Géza talán maga is érezte, hogy sem ő, sem neje nem képesek a valódi kereszténységet teljesen meghonosítani, de reménynyel tekinthetett serdülő fiára, a ki 977. körül született és a keresztségben szintén a passaui egyház védszentjének, István első vértanúnak nevét nyerte. A fiú már gyermekkorában teljesen elsajátítá az akkori tudományosság első fokát, a grammatikát, mely az iráson, olvasáson kezdte s a profan és egyházi latin irók olvasásáig emelkedett. Mondják, hogy kicsiny ember volt, komoly, mint az igazi magyar ember szokott lenni és ritkán vagy sohasem nevetett. Erős értelme fogékony volt az új eszmék iránt, melyeket a külfölddel való érintkezés nyujtott; lángoló szíve egész hévvel karolta fel a kereszténység tanait s azokat benne nem gyengítették már a pogány élet depraváló szokásai. Benne csodálatos módon egyesült az ész, az erő a sziv jóságával, az államférfi az ábrándozó, a földi vágyakon túl emelkedő középkori idealistával. Kevés ember volt, ki annyira hasonlított volna Adalberthez, de bizonyára még kevesebb, ki annyira különbözött volna tőle. Épp oly rajongó híve a kereszténység magasztos tanainak, mint a szent cseh, kihez futó ismeretség kötötte: az életet sem téveszté el szeme elől, a melyben e tanokat meg kellett valósítania. Szeme az égre fordult, de azért meglátta a sarat is lába alatt és elkerülte. Ismerte az embereket, különösen a maga faját, nemzetét. Tudta, mikép kell azzal bánni és meg volt benne mind az a bátorság, mind az az erő és tapintat, melyek szükségesek, hogy valaki a magyart kellőleg vezesse. Ezer év óta, hogy a magyar nemzetet ismerjük, csak azok tudták kellőleg kormá-

nyozní, a kik úgy bántak vele, mint a nemes paripával; a kik erősek voltak, nem erőszakosak; kik keményen tarták a zablát, sarkantyúzták, ha kellett, de nem ütötték, nem verték. Nyers és szilaj nép közt benne is megvolt annyi nyers és szilaj erő, hogy imponált, de nem abból a czélból, hogy ő is hasonló legyen a tömeghez, hanem hogy a tömeg hozzá símuljon, hozzá — ha szabad e kifejezéssel élnem — szelidüljön, pogányból, félkeresztényből, valódi kereszténynyé változzék.[39]

A magyar fő vagy első vajda méltósága Árpád házából — úgy látszik — mindig a legöregebbet vagy legképesebbet illette. Maga a vajda is választott utódot, — mint akkor Európában általában történt; — de hogy választásának foganatja legyen, szükséges volt még a nemzet hozzájárulása. Géza fiának szánta hatalmát. Értekezett a nép főembereivel, megnyerte őket tervének és biztosítá fiának a kormányzatot. Nem volt még öreg, de megöregedett. Még csak egy dolgot végzett, melynek fontosságát, nagy hatását nálánál — a Sarolt férjénél! — alig tudott más ember jobban méltányolni: nőt szerzett fiának. Az ara a bajor herczegnek, annak a német törzs fejének volt huga, melylyel a magyarnak, mint a legközelebb szomszéddal a németek közül, legtöbb dolga, legtöbb baja volt mindenha. Maga Géza is verekedett velük.[40] Most azonban béke volt, és a kereszténység terjedése alkalmas eszköznek látszott arra, hogy az a jövőre is biztosíttassék. A bajor herczeg ekkor — mint herczeg e néven IV., Henrik volt. Öregatyja, I. Henrik herczeg, I. Otto császár öcscse, ki Lelt és Bölcsöt felakasztatta, és sokat harczolt a magyarokkal, atyja szintén II. Henrik, sokat nyugtalankodtak, sokat zavarogtak, unoka véreik, az Ottók ellen, de bátorságuk, erejük daczára, teljesen

hasztalanul. A sok csapás kijózanítá végre II. Henrik herczeget, és fiának IV. Henriknek, halálos ágyán († 995. aug. 28.) lelkére kötötte, maradjon híve császári rokonának. IV. Henrik herczeg ezt megfogadta, meg is tartotta. Szíve, bár nem volt érzéketlen a világi nagyság és hatalom iránt, tele volt a kor legnemesebb irányával, a törekvéssel, hogy a keresztnek meghódolt nyugoti világ belsőleg, minden ízében is, valódi keresztényynyé legyen, és ennek eszközekép az egyház látható szervezete, minél inkább a magas czélhoz alkalmazkodjék. A császári trónt is ekkor ez idealis irány foglalta el, és ez vezette politikáját a derék, de természeténél fogva mégis inkább rideg és önző német népnek. A császár, III. Otto, I. Otto unokája, már 983-ban követte atyját II. Ottót, de valósággal csak most (996.) lépett 16 éves korában az uralkodásra. Mint Theophano görög császárleány fia és nevelése lelkesedett az ó-világért, szinte restelte a szász vért, mely ereiben csörgött és tele volt kosmopolita eszmékkel a régi, római császárság universalis ábrándjaival; csakhogy ennek általános hatalmát, befolyását a kereszténység szellemében nem kereste már főkép a külső kapcsolatban, hanem inkább a szellemek, az eszmék egybehangzásában, a lelki kapocsban, melynek külső organuma az egyház volt. Neki sem volt tehát kifogása, hogy Henrik herczeg testvére Gizella vagy Gizla a fiatal magyar trónörökösnek, ha szabad e kifejezéssel élnem, nejévé legyen és részt vegyen a kereszténység terjesztésében, megszilárdításában sokáig ellenséges nép között. Gizella bátyja Brunó pap, nővére Brigitta regensburgi apácza volt. Neki azonban, a ki szintén hajlott az ájtatosságra, szent Wolfgang regensburgi püspök, egykor térítő a magyarok közt, királyi koronát jövendölt. Gizella nem volt

Sarolt, ki férjét vezette és neki irányt adott. De arra Istvánnak nem is volt szüksége. Felesége volt; megnyerte változatlan szerelmét. Gyermekeket szült neki, és rokon lélekkel támogatta és követte, a mennyire nő tehette, fáradságos, szent pályáján (996.). A fiatal férjt, «a gyereket», nem sokára a vezérek és nép közmegegyezése a fejedelmi székbe ültette: Géza vajda bevégezte pályáját (997.);[41] 25 éves kormánya mély nyomokat hagyott a nemzet életében. A magyar ugyan nem volt még egészen keresztény, de az új hit mindenütt el volt terjedve. A pogányság meghúzta magát, s a nagyok közt már nem volt híve, kivéve az erdőelvi földön, a hol Sarolt rokona Gyula még fentartotta a pogányságot, és a törzsvajda függetlenségét, mely a Meszesen innen már szóba se jött a fővajda, Gézának hatalmával szemben. Meg volt tehát a monarchia és Géza, finom különböztetést nem ismerő kortársai szemében, csak oly «kral» volt (e szláv szóval jelölték a nyugoti fogalmaknak megfelelő, a keleti vajdánál nagyobb hatalmú uralkodót), mint később fia István vagy utódjai.[42] Azonban hatalma csak az erős, a félelmes Gézának, és nem a magyar fővajdának, Árpád utódjának hatalma volt, és addig tartott, míg ereje vagy ellenfeleinek gyengesége. Intézmények, szervezet, melyek a népet, nemzetet állandóan összetartsák, a székek szövetségéből országot csináljanak, a fővajdát hatalmának gyakorlásában folytonosan támogassák, gyöngébb kormányzók erejét pótolják, hatalmát fentartsák, hiányoztak. De hiányzott az egyházi szervezet is, melynek feladata lett volna, folytonosan működve, a kereszténységet külsőleg is kiterjeszteni azokra a részekre is, a hová még eddig el nem jutott és azután odahatni, hogy, a mi nehezebb volt, a megkereszteltekből valódi keresztté-

nyek legyenek. Atyjának két nagy eszméjét követni, nemzete körében részletesen megvalósítani, a kivitelnek, és a kivitt megtartásának eszközeit megteremteni: ez volt a feladat, mely az ifjú Istvánra várt, a melyet felfogott s a melynek megvalósítására vállalkozott.

István szemében a két czél közt a fontosabb, a főbbik: a kereszténység meghonosítása volt. Ez tette a nemzetet, az embereket azzá, a minek lenniök kellett itt a földön is, de az eszközöket ennek a czélnak előmozdítására és az igazság terjesztésére, a jók védelmére, a gonoszok megfélemlítésére, a realis, az anyagi hatalom, a világi szervezet adta. Ebben egészen újat teremtenie nem lehetett, mint nem teremtett sem előtte, sem utána semminemű nagy államreformator sem; csak utánoznia, alkalmaznia lehetett azt, a mit másutt látott, másutt jónak tapasztalt, természetesen azzal a módosítással, melyet a magyar viszonyok megkívántak, s a mely nélkül a külföldön jó és üdvös intézmény nálunk csak haszontalan, sőt káros dologgá változott volna. Helyzetéből folyt, hogy nem az inventióban, hanem csak az alkalmazásban mutathatta ki lángeszét.

A hatalomnál fogva, melyet Géza ráhagyott, a nyugoti eszmék behatása alatt, István többnek tekinthette, többnek tekinté magát, mint eldődei, sőt maga Árpád, leghatalmasabb eldőde. A honfoglaló Árpád, a nomád bevándorlók vezére, csak feje volt nemzetének, István, mint a német királyok, kezdettől fogva arra az álláspontra helyezkedett, hogy a magyar föld is az övé, a királyé.[43] Ezzel azonban nem akarta szolgáivá tenni annak birlalóit, lakóit, nem is tehette volna. Elismerte, hogy minden magyar ember egyforma; úgy kivánta tekinteni mint barátját, testvérét,[44] meghagyta mindeniknek a magáét, sőt

gyarapította, mint a nyugoti keresztény államokban már rég megtörtént, a törzsi, nemi hatalom rovására. Határozottan kimondá, megengedte, hogy kiki azzal, a mit épen bir, szabadon rendelkezhetik; a míg él adhatja nejének, fiának, leányának, rokonainak, az egyháznak, a nélkül, hogy halála után valaki e rendelkezését meghiúsítani merészkedhetnék. Ezzel megfelelt az iránynak, mely a földbirtokra nézve már mind inkább a szabad egyéni vagy legalább a kisebb körű családi tulajdonra hajlott, megfelelt mind azoknak, kik valamit birtak, és azt a hozzájuk legközelebb állóknak, szeretteiknek, biztosítani akarták, megfelelt végre a kereszténység érdekeinek is, melynek, hogy tovább terjeszkedjék, hogy fenmaradjon, egyházakra, egyházi intézetekre, papokra, szerzetesekre, és arra, mi ezek fentartására szolgált, volt szüksége. Viszont magának, és sérthetetlen tulajdonául igényelte mind azt, mi a királyi méltósághoz tartozott, és ez úgy szólván mindaz volt, a mi magántulajdonba nem tartozott. Az egész országból tehát kihasítá a magántulajdont, és arra nézve, legalább élők közt, némi rendelkező szabadsággal ruházta fel a birtokosokat, főhatalmából folyó engedmény vagy adománykép,[45] a többit pedig magának tartá, mint fejedelmi, királyi birtokot. Az tehát nem keletkezett abból, hogy a magánbirtokból elvont valamit, hanem a magánbirtok keletkezett adomány folytán abból, a mit fejedelmi birtoknak tekintett.[46] E fejedelmi birtok állott pedig nem csak földből, rabszolgából, hanem szabad emberekből, vitézekből is, kik fegyverrel szolgáltak uraiknak. A vagyon egyenetlenségével az élet kifejtette nálunk is, mint Németországban, hogy a szegényebb ember könnyebb, kényelmesebb megélhetés végett gazdagabbhoz szegődött, vele járt a

harczba, a harcz után mellette, körében maradt, tartására, jutalmúl, zsoldúl, abban a pénzszük világban földet, vagy másféle haszonélvezetet, vagy termésbeli járulékot nyert.

Németországban nagyon gyakori, majdnem általános volt e beneficialis viszony, mint latinul nevezték, nálunk más viszonyok közt, csak ritkábban fordult elő. István azonban törekedett azt előmozdítani, kifejleszteni, mint hatalma megszilárdításának egyik eszközét. Nem bánta, sőt helyeselte, és védelmezte, ha másnak is voltak vitézei; de a magáéit is iparkodott megtartani, sőt szaporítani, s ezt annyival inkább tehette, mert volt mit adnia beneficiumul abból a tömérdek földből, a mit más magyar nem bírt, a mit tehát fejedelmi birtoknak tekintett.

E birtok, e vitézek módot nyujtottak Istvánnak, hogy tiszteket nevezzen, kik az ország külön részeiben képét viseljék, parancsait végrehajtsák, szóval kormányozzanak. A frankok, Nagy Károly birodalmában, egyes herczegségekre, grófságokra, ezek ismét századokra voltak osztva. A grófság élén a gróf állott, a ki vezére volt a terület haderejének, elől ült a törvényszéken, és helyettesei vagy segédjeivel a kisebb kerületekben, a centuriák fejeivel, a vicariusokkal, soltészekkel, a kormányzatnak úgyszólván minden teendőjét végezte. Javadalmazása a hivatalnak különféle jövedelmek és birtokok voltak, de azok Németországban már lassanként egyes családok tulajdonaivá váltak, és a grófi méltósággal együtt apáról fiúra szállottak. István, régi frank módú grófságokat contemplált, kerületeket, melyeknek összes lakossága egy királyi tisztviselő kormánya alatt állott volna,[47] csak hogy e tisztviselőnek neve nem lett gróf, hanem a szláv «spán», később a magyar szájban ispán, a mi eredetileg

törzsfőt jelentett, de a magyarok minden nagyobb hatalomkörrel bíró előjáróra alkalmazták, úgy mint mi most a legtágabb értelmezéssel mindenféle előlülőket elnököknek nevezünk.

E spánoknak István jószágokat, birtokot, egy-egy uradalmat lehet mondani, adott, hogy a jövedelmekből tisztök fejében bizonyos részt élvezzenek, a többit neki beszolgáltassák. Vitézeiből is hozzájuk rendelt egy-egy részt, hogy támogassák őket tisztökben, a kormányzatban, a rájuk bízott területen,[48] de e terület neve sem a latin *comitatus* fordítása, hanem a megye lett a szláv mesgyából, mely tulajdonkép határt jelent, de átvitték a határok közé szorított területre, melyet valamely spán várához, a dolog természetéhez képest, vagy a nemek felosztása-, birtoklásához alkalmazva, vagy a geographiai fekvés szerint osztottak ki.[49]

E reformgondolatok talán még csak István agyában forrtak, semmi esetre sem történt még sok megvalósításukra, mikor Istvánnak fegyvert kellett ragadni, hogy magát, hatalmát, a kereszténységet megvédelmezze. A változások, melyeket Géza 25 éves uralkodása alatt előidézett, vagy melyek tetteiből önként következtek, nem lehet csodálni, sok érdeket, sok érzést sértettek, soknak nem tetszhettek. Az ok különféle lehetett: kinél nemes, önzetlen, kinél önző; egyik gyanánt, kétségkívül, a pogány vallás is szerepelt; annak, ha még élni akart, végső küzdelemre kellett készülni a kereszténység ellen. Az elégületlenség, mely, a míg a vasmarkú Géza élt, nem mert, vagy hiába próbált kitörni, a «gyerek» István ellen lobbot vetett Dunán túl. A felkelés vezérе Koppány volt, a tar Szerind fia, alkalmasint valamely nem vezére, talán István rokona, de most ellene síkra szállt, hogy meg-

buktassa, helyébe lépjen, és a pogányságot, a régi állapotot visszaállítsa. Népe, mely közvetlenül alatta állott, a Balatontól délre lakott, le a Drávákig. Területét Somogynak hívták, és északra határos volt azzal a földdel, mely már közvetlenül Árpád ivadékait, Gézát, és mostan Istvánt uralta. Itt, nem messze a Balatontól, a Bakony aljában, feküdt Veszprém, a régi római Cimbriana, homályos monda szerint már a honfoglalás idejében a szláv Swatopluk atyjának vára. Ezt érte legelőbb a Koppány serge, mely pusztítva, öldökölve rohant István földjére, és bosszantására, gyalázatára mindenek előtt ezt a helyet akarta megvenni, a hol a fővajda gyakrabban megfordult, tartózkodott, és talán vadászva mulatott. A hirtelen támadás megdöbbenté az ifjú Istvánt, de megtalálta magában az erőt, hogy szembe szálljon a veszedelemmel. Árpád vérét támogatta a hit és az Istenbe vetett erős bizalom. Serege előtt a sárkányölő szent György, és Gallia nagy szentjének, Pannonia fiának, szent Mártonnak zászlója lobogott, a ki mint katona kezdte pályáját, köpönyegét megfelezte a koldussal, és mint toursi püspök, a IV. század végén felemelte hatalmas szavát Priscillianus és társainak kivégzése, az első halálos ítélet ellen, melyet a keresztény egyház, tanainak megtámadói, az eretnekek ellen, a világi hatalomtól kért, vagy legalább elfogadott. Szent Mártont Adalbert is nagyon tisztelte. Ő ugyan már nem élt, kevéssel utóbb, hogy Géza meghalt, ő is megtalálta a pogány poroszok közt azt, a mire annyira vágyott, a vértanúi halált (997. április 23.), de Magyarországra jött még Gézához és Sarolthoz és mint szerzetes ott maradt, a «szép és jó» Radla tanuló társa, és ifjúkori barátja.[50] A csatába pedig két német vitéz, Hunt és Páznán kísérték, és nyugoti német szokás szerint fel-

kötötték oldalára a kardot, mikor Koppány seregére kiindultak. Veszprém még állott, mikor a felmentő sereg megérkezett. Egy harmadik német vendég, Vecelin, vezette István seregét a csatában. A harcz magyar és magyar közt, hosszú és makacs volt. Végre azonban István győzött. Koppány elesett, serege a csatatért boritá, vagy szétfutott, fogságba esett, és megkötözve várta a győző parancsait. István a legyőzött «lázadó vezér» testét négy felé vágatta. Egyik részt Veszprém kapujára tűzték, a másikat nyugot felé, a régi római Arabonába, Győrbe, a harmadik részt, északra, István székhelyére, Esztergomba küldték, mely név valami Stigran-féle szláv elnevezésből alakult.[51] Itt, a Duna partján, nem igen messze a ponttól, a hol a nagy folyam egyenesen délre fordúl, kimagasló dombon, a régi római Salva Mansio helyén, már Géza lakott; István született, és Adalbert járt, térítő útjában. A hegyi várról messze be lehetett látni a dunai balpart síkságára, melyen még vad lovak legeltek, a szemközt a Dunával egyesülő Garamra, a távol hegyekre, melyek a Kárpátok utolsó kinyulását képezik délnyugot felé, és a nyugoti kis magyar síkságot a keleti nagy síkságtól elválasztják, a Csehországból lejövő útra: míg nyugot felé Németországgal a Duna nagy közlekedő vonala kötötte össze.[52] A Koppány testének negyedik részét a távol Erdélybe küldték, talán, rémes figyelmeztetéseül Gyulának, a pogány vajdának. Somogygyal pedig István «nem úgy bánt, mint Saul, mikor Amalechet legyőzte és a zsákmány javát magának választotta». Semmit sem tartott magának, hanem Somogy egész népét a kolostornak akarta ajándékozni, melyet Szent Márton tiszteletére, a Bakonyhegység északi kiágazásán, a kellemes halmon, a melyen a szent, mikor még Pannoniá-

ban volt, imádkozni szokott, építeni kezdett. De a magyar urak, társai a harczban, kik közül nem egy úgy vélekekedett, hogy kár ennyit adni az egyháznak, lebeszélték, «nehogy a szegény nép leroskadjon a szolgaság terhe alatt és elpusztuljon szülő földéről». Megelégedett tehát azzal, hogy csak azt a terhet rótta rá, melylyel egyházi felfogás szerint, minden keresztény ember tartozott az úr Istennek, mint már tartoztak a zsidók Jehovának: a dézsmát, és azt adta Szent Márton monostorának, de oly szigorúsággal, hogy azt minden termesztményüktől: gabonától, marhától, sőt még gyermekeiktől is adják a somogyiak, úgy, hogy a kinek tíz gyermeke született, a tizediket Szent Mártonnak volt kénytelen átszolgáltatni.[53] E tizedik gyermek volt mintegy váltság az egész lakosság rabszolgaságáért; de e problematikus tizedik gyermeknek sorsa sem volt oly súlyos, mint az ember a rabszolgaság szóból következtethetné: hisz Szent Márton maga a rabszolgával, melyet melléje, a katona mellé adtak, mint társsal ebédelt, sőt szolgálta, a helyett, hogy a maga szolgálatával sanyargatta volna.[54] A görög, római pogány világ, dolognak tartotta a rabszolgát. Az úr, legtöbbnyire úgy bánhatott vele, a mint most még az állattal sem bánhat mindig. A férfi, nő, gyermek élete, szemérme, testi épsége teljesen, szeszélyétől függött. Vad önkényében csak az az okosság korlátolta, melynél fogva a gazda még marháját se terheli túlságosan, de arra is viszi, hogy mint a ménesben, az anyag tenyésztéséről, ha lehet nemesítéséről gondoskodjék. Az úr és a rabszolga közt nem volt semmi közös kapocs. Áthidalhatatlan űr választá el őket egymástól, melyet a szokás és törvény, nem hogy kitöltöttek volna, hanem mindegyre mélyebbre ástak. A kereszténység megteremtette a közös alapot.

Elismerte az emberek egyenlőségét, közös származását egy emberpártól, közös megváltását az istenember által. Úr és rabszolga egyformán Krisztus szent testének, az egyháznak tagjai voltak, melynek szigorú erkölcsi parancsai fékezték az úr korlátlan szenvedélyét, de a rabszolgától is önmegadást, engedelmességet követeltek sanyarú sorsában. Nem az intézményt magát támadta meg eleinte a kereszténység; az szemében a földi nyomorúságnak csak egyik neme volt, melyet tűrni kell, sőt a mely, mint más szenvedés, egyengeti az utat az örök életre; de az embereket, az urakat törekedett megváltoztatni. Lemondás a szörnyű hatalomról, melyet ember ember fölött bírt, tanítása szerint, jóságos cselekedet volt; s azzal még a halálos ágyon is, mikor az ember már tehetetlen volt, érdemeket lehetett szerezni, melyek a rettentő és szigorú biró előtt a másvilágon a bűnök serpenyőjét felbillenteni voltak alkalmasak. Ily értelemben is azonban a kereszténység terjedése nálunk nagy forrongást idézett elő a rabszolgák közt. Szabadulást reméltek és buzgó barátjaik, keresztény lelkesedésből, törekedtek azt gyorsítani, uraik tudta nélkül rabszolgákat István s más előjárók elé hoztak, hogy szabadságukat kimondják, elismerjék. Ezt azonban István nem akarta. Maga is óhajtá, hogy szünjék meg az állapot, mely ezer meg ezer keresztény lelket uraik hatalmában tartott, a kik dolgoztatták őket, a mennyire nekik tetszik, vásárra vitték, adták, vették egészen barmok módjára. Szerette volna, hogy a rabszolga ne közvetlen mindenes, háziszolga legyen, hanem földet kapjon, azt ura javára mívelje, vagy attól neki adózzon, de ne csak kötelességei, hanem némi jogai is legyenek. Csakhogy e kérdés az enyém és tiéd kérdése volt. Azt erőszakosan

megbolygatni nem volt tanácsos, kivált most, mikor az egyéni tulajdon felé oly fontos lépés történt, és munkás kezekre, melyekkel belátása szerint rendelkezhetett, a birtokosnak fokozottabb mértékben volt szüksége. Megelégedett tehát azzal, hogy a rabszolgákat, kiket uraik könyörülete, kellő, nyilvános és bebizonyítható módon szabadon bocsátott, az úr halála után is szabadságukban megvédje, és megengedje, hogy ha az úr azt a maga idejében kellően megtenni elmulasztotta volna, azt halála után, helyette, lelki üdvösségére, özvegye és fiai is megtehessék.[55] Ő maga jó példával járt elő. A rabszolgákat, a kik az ő hatalmába kerültek, földbirtokkal, vagy megyei ispánjai alá rendelte, némi szolgálmányok teljesítése végett, vagy közvetlenül saját udvarának — dvorjának, mint nevezék a magyarok szláv szóval a palatiumot, a német Pfalzot[56] — használatára, szolgálatára tartotta meg, s ez utóbbiak voltak a dvornikok, udvarnikok, mint már ekkor magyarul nevezték, mely név későbben, de sokkal későbben, udvarnokká változott.[57] Nagyobb és mélyebbre ható változást józanul csak az időtől és a kereszténység terjedésétől lehetett várni; s ez volt most a főczél, melyre István lánglelkének egész erejével fordult. A mi pap volt az országban, korán sem volt elég. Segédeket hívott tehát a külföldről, a hol Adalbert szelleme, az apostolságra, vértanúságra vágyó, még épenséggel nem volt ritkaság. Jöttek is: szlávok, németek, olaszok; köztük volt a német Aschrich (Ascric) apát, más néven Anasztász,[58] Adalbert társa Lengyelországban, a hol kolostort alapított; de már a pogány poroszok közé nem követte. Kissé szenvedélyes, de ügyes és világravalóbb férfi, mint mestere vagy Radla, tanítványaival az ország délnyugoti részében, a

mai Baranyában, a Mecsek hegy aljában, nem messze Pécstől, a római Sopianától, a pécsváradi kolostort alapítá szűz Máriának és szent Benedeknek tiszteletére. István kétszáz szabad vitézt rendelt a kolostor szolgálatára, kiknek kötelességük volt, hogy ha talán a vidéken, Somogy közelében, lázadás talál kitörni, a kolostor védelmére siessenek, tizenketten pedig az apátot kisérjék, ha a fejedelmet látogatni megy.[59]

Azonban István nem elégedett meg azzal, hogy csak a papok hirdessék az Isten igéit, a kik, többnyire idegenek lévén, csak tolmács által szólhattak a néphez;[60] szerte járt maga is; «hirdette az élet igéit, keresztelte a magyarokat»[61] és az apostol rábeszélésének, lángszavának súlyt a világi fejedelem kardja adott. Szava csak ritkán maradt hatás nélkül, mint Thonuz-apa (Thonuzoba) esetében. Sokan jöttek be, idő folytán, a vad és félelmes bessenyők közül, kik a magyart a Dontól a Kárpátokig kergették és leltek új hazát az ország különböző részeiben, a Tisza mentében épp úgy, mint nyugoton, Mosony vidékén, a hol őrszemek voltak a németek ellen. Thonuz apa is a bessenyő földről jött, még Taksony idejében, és a Tisza balpartján, a hol most Abád van, nyert telepet. Ő visszautasítá a kereszténységet, és mikor meghalt, nejével, pogány módra temették el az abádi rév mellé; de nemzedéke, fia Örkönd (Urkund) kereszténynyé lőn «és él Krisztussal mindörökké». Az új hité volt a fiatalság, a jövő[62] és István három év alatt már annyira haladt a hit terjesztésében, az ország szervezésében, hogy művének betetőzésére, teljes egyházi hierarchiára, méltóságának, hatalmának európai elismerésére gondolhatott. A kor egyházi felfogása szerint, mely a IX. század közepén koholt Izidor-féle gyűjteményben lelt kifejezést, a megtért pogány

népeknél, a püspökök fölé, mintegy középfokul köztük s a távol pápa közt, primásnak kellett állni, de az alá egy országban, egy király alatt, legalább tíz vagy tizenegy, tizenkét püspökségnek kellett tartozni. István tizenkét egyházmegyére akarta Magyarországot osztani.[63] A primás székhelyéül, természetesen Esztergomot, a világi fejedelem lakását, választá. Délkeletre Esztergomtól, a Duna balpartján, a Duna-Tiszaköz egyik sáros vidékén, szintén az Árpádok családi birtokán,[64] nem messze a Dunától, feküdt Kalocsa, maga is a szlávok nyelvén «sáros» ; ide is tervezett püspökséget, annak fejévé a pécsváradi apátot, Aschrichot nevezé, s őt szemelte ki diplomatájának, követének a római szentszékhez, hogy kérje áldását, a magyar hierarchia megerősítését és kérjen királyi koronát ; «mert nem akarta», mint egy késő utódja, szent Pál szavaival élve, ünnepélyes alkalommal írva hagyta, «maga magát emelni a királyi trónra, tudván az írást : senki se vegyen maga magának, hanem csak az, ki hivatik az Isten által. De nem is akart elfogadni akárkitől koronát» — nem ismert el maga fölött világi urat — «hanem csak szent Péter utódjától, Jézus Krisztus helytartójától».[65] Aschrich a XI. század első évében (1001.) érkezett Rómába. Mind a pápa, mind a császár örömmel fogadták. III. Ottó még csak nem nagyon rég messze északon járt. Meglátogatta volt a lengyel herczeget, a hős Boleszlót, ki mint István, terjesztette a kereszténységet és adta meg országának, nemzetének, annyira mennyire európai formáját. A 33 éves férfi már nemzetének második keresztény fejedelme volt. Útját, mint Istvánnak, már atyja, Mieszko, egyengette. Hasonlított még Istvánhoz abban, hogy hivatott férfiú volt a trónra, eszes és erős, hős és államférfiú

egyaránt; de különbözött abban, hogy még valódi barbár volt, kire a kereszténység némi külső mázt rakott, de erkölcseiben keveset változott; ki ismerte az új hit parancsait és alattvalóitól azok teljesítését megkövetelte, de maga nem követte. Már ekkor nyolcz éve ült atyja fejedelmi székében és országát, melynek java a Közép-Odera és Közép-Visztula közt feküdt, északra a keleti tenger partvidékéig, délre a Kárpátokig terjesztette; de azért mint a cseh herczeg, a német birodalom hűbérese volt, III. Ottó császárt székhelyén, Gnesenben, mint hűbérurát fogadta. Itt volt eltemetve Adalbert, kit a pápa épp III. Ottó sürgetésére, szentté avatott; sírját meglátogatni volt az ifjú császár utjának egyik főczélja. Itt alapítá meg a lengyel hierarchiát. Eddig csak egy püspök, a poseni, kormányozta az országot, a magdeburgi német érsek fenhatósága alatt. Most nehány új püspökséget és föléjük mint metropolist, a gneseni érsekséget rendelték, annak fejévé Adalbert mostoha testvérét és hű társát a vértanúságig, a cseh Radimot, latin nevén Gaudentiust, nevezték. A németeknek, legalább soknak közülök, nem jól esett, hogy III. Ottó Boleszlót, a «szlávot», minden módon kitüntette, barátjának, szövetségesének nevezte; de azért Boleszló mégis a császár hűbérese maradt, s mint ilyen kiséré vissza, háromszáz lovassal, Magdeburgba (1000.). István nem ilyen kegyet keresett, nem ilyet talált Rómában. Maga III. Ottó sem lépett fel vele szemben hasonló igényekkel. Önzetlenül, melléktekintet nélkül, örült István sikereinek, és befolyásával, mely akkor Rómában mindenható volt, támogatta és előmozdította István kivánságainak teljesítését.[66]

A pápai széken ekkor, 999. ápril hava óta II. Silvester néven a franczia Gerbert ült, szegény szülők gyermeke,

ki pályáját az auvergnei, aurillaci benczés kolostorban kezdé; lángész, a ki korának összes tudását felölelte. és a régieket buvárolva, túlszárnyalta. Kiválóan mathematikus volt, és bölcsész; ajkairól áhítattal hallgatták az egyházi iskolák tanulói a nagy Stagirita tanítását. De tudta becsülni és élvezni a régi kornak szónoki és költői remekeit is, és mohó lelkesedéssel kereste fel, forgatta, tanulmányozta Cicero beszédeit, Vergilius és Horatius, Terentius és Juvenalis költői műveit. Sok kortársát ennél kevesebb is, boldog, de csendes emberré tette volt kolostori czellájában, de neki a tudomány nem csak gyönyört szerzett, hanem eszköz is volt, hogy a világban hatalomra, fényre nézve is nagygyá lehessen. Mérhetetlen ambitio lángolt kebelében s azt csak az egyházi pályán, lehetett reménye neki, a pórfiúnak, kielégíteni: de nem könnyen, nem fáradság nélkül. Fáradságot azonban Gerbert nem kímélt. Tudományos érdemei támogatták törekvését a nagyravágyás pályáján. Eszközeiben sem válogatott. Forgatta a köpönyeget, ha érdekei megkívánták, csakhogy ez, a mennyiben sikereit előmozdítá, ellenségeinek, akadályainak számát is növelé, s azokkal még lángelméje, szerencséje sem tudott mindig diadalmasan megküzdeni. Szerencséjére azonban, mikor hazájából, Francziaországból, kibukott, lett nagykorúvá III. Ottó császár, és sietett korának első tudósát, házának régi ismerősét, magához hívni, hogy bevezesse a számtan titkaiba, és megismertesse vele a régi görögök szellemét, kiknek míveltségére, és finomságára, a görög anya fia, epedve vágyakozott. A császári kegy Gerbertet a ravennai érseki, (998.), majd, kevéssel utóbb, mintegy hatvan éves korában (999. ápril) a pápai székre emelte. II. Silvester csak megelégedéssel láthatta István követét,

a ki nem a császárt, hanem őt, a pápát, tekinté, a világiakban is, a legfőbb hatalomnak. Már készen volt a korona, melyet a lengyel Boleszlónak szántak, de — mondják — angyal jelent meg a pápának álmában, megjósolta, hogy másnap egy «ismeretlen nép»-nek, Istvánnak követe jő, adják a koronát annak, és Gerbert-Silvester olykép cselekedett. Mindenben teljesíté István kivánságát. Megadta neki a koronát, áldását, megerősíté, a mit eddig tett, és felhatalmazta, hogy ezentúl püspökséget, plébániát, egyházi rendezést, egyházilag, világilag ő végezhessen; és előtte keresztet vigyenek, országszerte. «mert, mondá az élénk franczia, én apostoli vagyok, de ő valóban apostol!» Aschrich missiója tehát teljesen sikerült. A pápa levelével és áldásával, elhozta a koronát és keresztet; és Istvánt, miután Esztergomban felkenték, megkoronázták, a magyar egyház és nép riadó lelkesedéssel magyar «király»-nak kikiáltotta.[67]

A koronázás után István tanácskozásra hívta az egyházi és világi főembereket, hogy törvényt szabjon velük a nemzetnek, «mint régibb és ujabb királyok tenni szokták». Már természeténél fogva hajlandó volt az érett megfontolásra, az okosabbak, tapasztaltabbak meghallgatására minden fontos ügyben; a jelen esetben azonban a józan politika is kivánta, hogy egyetértve járjon el azokkal, kikben megvolt a belátás, hogy felismerjék a bajt, és megvolt az erő, hogy a nemzet nevében beszélhessenek, és a mit ők elfogadtak, azt a nemzet által is elfogadtassák. István király «senatusa» tehát, mai nyelven szólva, bizalmi férfiakból állott, de azért hívebben fejezte ki a nemzeti akaratot, mint sok választott népképviselet.[68] A tanácskozás czélja volt, hogy irányt szabjanak a magyar nemzetnek, mikép éljen békésen és tisztességgel, és a

vallási törvény mellé világi törvényt is állítsanak, mely minden bűnnek büntetését megszabja. Szláv fejedelmeknek, lengyelnek, csehnek, e korban legfőbb gondjuk volt, hogy a részegeskedésnek, fajtalanságnak, többnejűségnek vessenek gátot:[69] a magyar törvényhozó, a legnagyobb bűnnek, melyet legszigorúbban kell büntetnie, a verekedést tartotta. A ki csak kirántja a kardot, legyen az nagy vagy kicsi ember, e kard által veszszen el. Hason büntetés érje az ispánt, a ki e törvény után, még oly makacs, konok, hogy valakinek házára tör, azt meg akarja ölni, és javait el akarja pusztítani; ha pedig a ház ura honn van, ellentáll, vele harczol, és a támadót agyonveri, a tettest ne érje semmi büntetés. Béke és nyugalom legyen, az apostol szavai szerint: legyetek egyesek! Főfontosságot tulajdonítának tehát a vérdíj, a kárpótlások megállapításának. Régente, az emberi társadalmak primitiv korában, minden emberölést magán vérboszúval toroltak meg. A harcz, a mely ebből vég nélkül folyt, a fejlődés bizonyos stadiumában szükségképen rávitt minden társadalmat, hogy az elkövetett sebesülésért, ölésért bizonyos kárpótlás járjon, és ezzel azután a felek kibéküljenek. Magánügy volt az egész, és a törvény csak annyiban avatkozott a dologba, hogy tekintetbe véve a gyilkos, az áldozat társadalmi állását, vagyoni viszonyait, megszabta a kárpótlás mennyiségét, melyet a megölt fél rokonsági ága kapott «az ágdíjat».[70] Sujtani a bűnt azért, mert bűn, mert magasabb elvet sértett meg, arra még csak az egyház gondolt. Kétségkívül tehát Istvánnak, és a papoknak befolyása volt az, hogy az esztergomi tanácskozás, mikor megállapítá az ágdijt, mindenütt hozzá tette, hogy a tettes még vezekelni is tartozzék, a mi az egyházi szabályok szerint néha 10—12

éves bőjtre, kenyéren és vizen, terjedett.[71] A vér- vagy ágdíjt, arany pensában — pénzben — vagyis solidusban (schillingben) szabták meg, mely alatt, mint Bajorországban, nem valami aranyat, hanem 30 ezüst denárt, mintegy 2 frt 70 kr. o. é. értettek. A ki valakit haragból vagy gőgből, e két okot emelte ki különösen a «senatus», szándékosan életétől megfoszt, az fizessen, rendelék, 110 arany pénzt, vagyis száztízszer 30 ezüst denárt, kerekszámmal körülbelül 300 forint osztrák értéket.[72] Ebből ötven pénzt kapott a király, ötvenet a rokonok és tíz pénz járt a közbenjáró, egyeztető biráknak. A gyilkos bőjtöljön a kánonok szerint. A ki véletlenségből ölt meg valakit, fizetett tizenkét arany pénzt és bőjtölt. Ha ispán kemény szivvel s nem gondolva lelki üdvösségével, «mi távol legyen keresztenytől», megölte feleségét, adott a rokonoknak, mert ritka volt a készpénz, hogy kibéküljenek, 50 tinót, vagy — mint számíták — ötven aranypénz értéket; ha valamely vitéz, vagy más tekintélyesebb ember tette, megváltotta magát tíz tinóval, szegény ember öt tinóval, de mindegyiknek bőjtölni kellett. Az ispán, a ki nem maga tört más házára, hanem vitézeit küldte, nem veszté fejét, de fizetett száz tinót; a «vitéz», ha más «vitéz» házára vagy udvarára tört, tíz, a közember pedig, ha a maga fajtájának «házikóját» támadta meg, öt tinóval bűnhödött. A ki pedig ellenséges indulatból valakinek épületeit felgyujtá, köteles volt azt helyreállítani, a mi ingó elégett, pótolni, s adott azon fölül még 16 tinót, melyeknek értéke — 40, 12 ezüst, *nem arany*, denáros solidust, vagyis kerekszámmal mintegy 43 osztrák értékű forintot képviselt.

Gyakran történhetett oly esküdöző, hogy ne mondjam

káromkodó népnél, mint a magyar, hogy valaki esküjét, fogadását meg nem tartá, hitszegővé lett; azért a büntetés, mit erre szabtak, egyike volt a legszigorúabbaknak. Ha valamely tekintélyes ember szegte meg esküjét, levágták kezét, ha ötven tinóval meg nem váltá, míg a közember 12 tinóval válthatta meg magát. A ki rabszolgát ölt meg, — szabad ember vagy rabszolga — nem fizetett vérdíjt, csak az úr kárát kellett megtéríteni rabszolgával, vagy más értékkel; de az egyházi poenitentiának alá kellett magát vetni a gyilkosnak, csak úgy, mintha bárki mást ölt volna meg.

Hogy «a szabad ember mocsoktalanul megőrizze a maga szabadságát», elrendelék, hogy a ki más rabszolgáló leányával fajtalankodik, azt először verjék meg; másodszor verjék meg és nyírják le haját, mi azóta, hogy a kereszténységgel a hosszú haj divatja is eljött hozzánk, meggyalázó jelnek tekintetett. Harmadszorra pedig maga is rabszolgává lett, hacsak a rableányt nem váltotta meg. Verést és hajnyírást szabtak már első izben a rabszolgára, ki másnak rableányával fajtalankodott. Ha pedig a rableány teherbe esett, és a szülésbe belehalt, a szabad embernek az urat más rableánynyal kellett kárpótolni; a vétkes rabszolgát pedig eladták és az árt megosztották a maga ura és az elhunyt szolgaleány ura közt. Minthogy pedig megtörtént, s úgy látszik elég gyakran, hogy szabad ember más rableányát akarta elvenni, nehogy az úrnak kára legyen, a szabad embert is örökre rabszolgaságra vetették.

Általában véve a rabszolgákra nézve a törvény, mint a római jog már a keresztény császárok első két századában, a meglevő állapotok conserválására, az urak

érdekeinek megvédésére törekedett. Nem ellenezték a rabszolgák felszabadítását, de keményen, sőt még keményebben mint a felesége gyilkosát, vagy a hitszegőt, sujták azt, ki rabszolgát, ura tudta nélkül, fel akart szabadítani. Fizessen, ha gazdag, ötven tinót, melyekből 40 a királyt, tíz a rabszolga urát; ha pedig szegény, fizessen tizenkettőt, melyekből tíz a királyt, kettő az urat illesse. Megóvták a szabad embert, hogy valamely hatalmasabb rabszolgájává ne tehesse, mert Istenhez legméltóbb, emberre legjobb, hogy kiki mint szabad ember élhessen; de tíz tinó birsággal, mintha véletlenül embert ölt volna, sújták, ha valaki leütötte vagy megverte az embert, ki szökött rabszolgát üldözött, s a külföldi felfogásnak, legalább mint az 200 éve a frankoknál, Nagy Károly idejében uralkodott, de helyzetük természetének is feleltek meg, mikor a forrongó rabszolga népség közt elrendelék, hogy szolga semmiféle ügyben se lehessen tanú ura vagy asszonya ellen, hogy «az ország népe a szolgák és szolgálók vádaskodása és zaklatásától menten és békességben maradhasson».

Jobban megfeleltek a kereszténység szellemének e rabszolga-törvényeknél az intézkedések, melyeket a nőkre, árvákra és özvegyekre nézve tettek. Tilták a nőrablást. Az elrabolt leányt vissza kell adni szüleinek; azonkívül fizet a rabló, még ha később ki is békülnek, ha tehetősebb, tíz, ha pedig szegény, öt tinót. Az asszonyt, «ha a lopás rettentő és ocsmány vétkét» elkövette, sújták; de kötelességévé tették a férjnek, hogy első és másodízben még kiváltsa és csak harmadizben érte a büntetés, hogy eladják. Ha a férj feleségét elhagyta, az asszony férje birtokában maradt, várhatott rá, és nem volt szabad más házasságra kénszeríteni. Ha azonban maga akart

ismét férjhez menni, vehette ruháját és mehetett; a férj azonban, ha annak hallatára visszatért, nem vehetett mindjárt más feleséget, csak ha a püspök megengedte. Az özvegyek és árvák védelme magának Istvánnak volt különös rendelkezése. Az özvegy asszony, kinek fia, leánya maradt, és gyermekeit nevelni, gyermekeivel maradni akar, az megmaradhasson és senki se kénszerítse újabb házasságra. Ha azonban megváltoztatja szándékát és férjhez akar menni, azt is tehesse, csakhogy akkor semmit sem vihet el magával az árvák vagyonából. Az özvegy, kinek nincsen gyermeke és özvegy akar maradni, bírjon mindent, rendelkezhessék mindenről férje vagyonában; de halála esetére szálljon a birtok a férj rokonságára, és ha nincsen rokona, a király legyen örököse.

Többnyire nőkre vonatkozott, de már az egyházi törvényhozásba is vágott, a mit István és tanácsa a bűbájosokról, a magia különféle munkásairól rendeltek. Még ők nem tudtak kibontakozni a régi és általános babonából, hogy vannak boszorkányok, — latin nyelven jobbára «strigá»-k, — kik állatokká változnak és az embereket megeszik, jóllehet már a VII. és VIII. század lombard és frank törvényei, Rotharis edictuma és Nagy Károly Capitularéja, ezt lehetetlenségnek mondák és az egyház véleménye szerint: «csak az, a ki rosszabb a pogánynál és hitetlen, tarthatja valónak azt, hogy valamely lény, Isten akaratja nélkül, más alakot vehet fel, mint a melylyel ura, teremtője felruházta».[73]

Ők hittek a strigák lételében és elrendelék, hogy ha ilyen találkozik, vigyék az egyházhoz, hogy bőjtöljön és a paptól a hitben oktatást nyerjen. Ha az oktatás nem használt, s a boszorkány folytatta mesterségét, bőjtöljön

ismét, s az egyház tüzes kulcsával süssenek keresztet hátára, mellére, homlokára. A ki pedig még harmadszor is vétkezett, arra tegye rá kezét a biró és itéljen felette, kétségkívül a régi pogány szokásjog szerint. Jóst, a ki koczkából, hamuból és más efféléből mond jövendőt, a püspök igyekezzék korbácscsal megjavítani; az a bűbájos pedig, a ki méreggel vagy más gonosz mesterséggel embert életétől, vagy eszétől megfoszt, adassék, «rendeljük — mondja István — tanácsunk végzése szerint», elrettentő például a sértett fél, vagy rokonai kezébe, bánjanak azok vele tetszésük szerint, «hogy az Isten teremtménye, az ember, maradjon menten minden bajtól, kivévén attól, melyet az Isten, ki a boldogságot is adja, reá bocsátani jónak lát».[74]

III. FEJEZET.

Egyházi szervezet. Erdély és Gyula. Kalocsa és Aschrich. Csanád és Ajtony. Kolostorok. Gellért püspök. Vármegyék. Királyi biróság.

A keresztény vallás felvétele némely vallásos cselekvényeket tett a hívők kötelességévé, melyeknek szigorú teljesítését Európaszerte mindig sürgette az egyház, sürgette a keresztény állam, és sürgette most István is. A vasárnapot meg kellett ülni. Ha valaki e napon ökörrel dolgozik, és pap, ispán, vagy más keresztény ember meglátja, vegyék el az ökröt, és egyék meg az ispán vitézei.[75] Ha lóval dolgozott, veszszen el az is, vagy váltsa meg a gazda ökörrel, s azt egyék meg szinte az ispán emberei. A ki pedig más valami szerszámmal dolgozott,

veszítse el azt és ruháját, de megválthatta «bőrével». Fontos szerepet játszott a keresztény életben a böjt. A ki Lengyelországban, a nagy böjtben, melyet már septuagesima vasárnapján, 64 nappal husvét előtt kezdtek, húst evett: annak fogát kitörték.[76] Nálunk erre nézve különös intézkedést nem találunk, de rendelet volt, hogy a ki az «ismert» kántornapokon, vagy a «kereszténység általános böjtinapján, pénteken» húst eszik, azt «lyukba» zárják, és egy álló hétig böjtöljön.[77] A ki «megátalkodva» papi intés daczára, nem gyónja meg bűnét, és poenitentia nélkül hal meg: azt egyházi szertartás és alamizsna nélkül temessék el mint hitetlent. De ha meg akart volna gyónni, csak szülei és rokonai mulasztták el, hogy papot hívjanak, temessék el keresztény módra, de a kik okai voltak a mulasztásnak, tegyék jóvá hibájukat böjtöléssel, a papok ítélete szerint. A ki pedig hirtelen halállal múl ki, a nélkül, hogy meggyónhatott volna, nyerjen egyházi temetést, «mert az Isten itéletei titkosak, és ki nem fürkészhetők». Végre, a ki a kereszténység tanait egyáltalában véve meg nem tartja, ellenük botorul, megátalkodva vét: azt a püspök, vétségének természete szerint, az egyházi törvények szerint, fenyítse meg. Ha azonban ellenszegül, a büntetésnek magát alá nem veti: ujra meg ujra, hetedizig, mondjanak rá ítéletet, azután bizzák a király ítéletére, a ki a kereszténységnek védője.[78]

Kiváló gondot fordított István az egyházi szervezetre. Megállapítá a püspöki megyéket. Alkalmas embereket keresett és állított élükre. Ellátta gazdagon földbirtokkal, udvartelepekkel, szolgáló néppel és más jövedelmekkel, s mindenféle egyházi felszereléssel. Bőkezűsége e tekintetben nem ismert határt, és haragudott, ha ebben kor-

látolni akarták és mondák, hogy Istennek nincs szüksége világi jószágokra. Megvédte az egyházi birtokot, mintha a magáé volna, mert a 847-iki mainzi zsinattal azt tartá, hogy: «a mennyivel nagyobb az Isten az embernél, annál drágább az egyházi birtok a világinál».[79]

A keresztény egyház természetéből folyt, hogy a menynyire csak lehetett, függetlenséget követelt papjai számára, tanításukban, missiójuknak gyakorlásában. Ellenkezőleg a pogány társadalommal, mely nem tűrt különbséget a túlvilági és földi érdek közt, és a vallásban is csak az állam egyik eszközét látta: e két — lehet mondani — világ különválását hirdette és követelte. De ha elméletben nem is, gyakorlatban a nyugoti barbár és félbarbár fejedelmek, urak erőszakosságában, nyers szeszélyeiben, gyakran épp annyi nehézséggel, akadálylyal találkozott, mint a byzanczi császárok öntudatos hatalomvágyában, kik — legalább néha eszükbe jutott — vallási dologban is a régi pogány imperatorok omnipotentiáját örökölték. A törekvés azonban az egyház függetlenségének megvalósítására és biztosítására, mind erősebbé lőn nyugoton. A legnemesebb szellemek hirdették azt, mint a kor postulatumát, és István e szellemek sorába tartozott, ez áramlathoz csatlakozott. Akarta, hogy a papság ment legyen egyházi körében a világi hatalomtól, világi birótól; ügyeit szabadon, függetlenül kezelje a szent kánonok értelmében. Semmi beavatkozás se zavarja tiszte gyakorlásában, sőt támogassa minden világi hatóság és ispán működésében. «A pap», mondá, «többet dolgozik mindnyájunknál. Világi ember kiki maga dolgát végzi, magáért dolgozik; a pap dolgozik valamennyi emberért. Illik tehát, hogy mi is dolgozzunk, sőt, ha kell, még életünket is koczkáztassuk érte.»[80]

A tíz egyházmegye közül, a melyeket István uralkodása alatt megalkotott, a metropolist, a primás székét a boldogságos szűz és szent Adalbert tiszteletére szentelték fel, kétségkívül kegyeletes emlékéül annak, mit köszönhetett István és Magyarország a szent prágai püspöknek.[81] Az érseki székhely, Esztergom, maga a Duna jobb partján feküdt, de az egyházmegye a balparton terült el, nyugotra, északra az ország határáig, keletre a Duna mentében, odáig, hol a mai szentendrei sziget kezdődik és kevéssel utóbb a folyam keletről délre kanyarodik. Az északról délre folyó Vág és a nyugotról keletre folyó Dunaág — a Csalló[82] — által keresztül szelt rónaságon kívül magába foglalta a Nyitra, a Garam, az Ipoly völgyeit, fölfelé, a hegyek felé, addig, a míg a lakott vidék terült; azon túl pedig a puszta, vagy igen-igen gyéren lakott erdős, hegyes vidékeken bő alkalom nyílt a tovább való terjedésre. Érsekké, a magyar egyház fejévé István a szentmártoni kolostor egyik szerzetesét, a jámbor — talán magyar? — Sebestyént nevezte ki, a kit szent élete miatt nagyon megszeretett.[83]

Az esztergomi egyházmegyétől nyugotra feküdt a győri egyházmegye, és a Dunától a Bakonyig, nyugotra, délnyugotra, a Rába mindkét partján az ország határáig terjedt. Esztergomtól délkeletre pedig terült Vácz, a Cserháttól kezdve, a Duna-Tiszaköz homokos vidékén, Szolnoktól és Csongrádtól, a Tisza mellett, a Dunaparton le az a nagy sziget déli csucsáig, sőt még valamivel annál lejebb is, melyet Csepelnek neveztek. Mind Győrt, mind Váczot, a «Nagyasszony» tiszteletére szentelték fel, a mint nevezte már ekkor a magyar az Isten anyját, Máriát.[84]

Szent Mihály tiszteletére, ki a sátánt legyőzte, szen-

tették fel a veszprémi püspökséget. Területéhez tartozott Koppány fellázadt tartománya. A püspökség mindjárt Esztergomtól délre kezdődött. Magába foglalta a dunai nagy szigetet, Csepelt és a Duna jobb partját, körülbelül odáig, a hol a sziget és a túlparton a váczi egyházmegye végződött. Hozzátartozott minden föld, a mi a győri megyétől keletre feküdt, a Balaton egész környéke. Kelet felé, a Dráván innen, határa összeesett a somogyi terület határával, délre pedig a Drávaig és még azon túl is terjedt, biztos határ nélkül, a szlávok, a *tótság* által — mint a magyar mondá — gyéren lakott földön. Területén feküdtek, a székhelyhez közel, az Arpádház legnevezetesebb birtokai, s azért lőn mintegy a királyi család házi püspökségévé. — Első püspökét Istvánnak hitták. Templomát Gizella királyné építtette és gazdagon ellátta az isteni tiszteletre szükséges arany, ezüst edényekkel, ruhákkal. István is különös oltalmába vette és azt, a ki bántani merné, nem csak a pokol tüzével és a nicaei szent zsinatbeli 318 szent atya átkával, hanem még oly nagy birsággal is — ha nincs tévedés a számban, 8000 font aranynyal — fenyegette, mely példa nélkül áll a hazai és külföldi oklevelekben.[85]

Szent Mihálynak volt szentelve az országnak legkeletibb egyházmegyéje is, az erdélyi. Itt is a pogánysággal kellett Istvánnak harczolni, míg a kereszténység alapját megvethette. Gyula vajda nem akart alkalmazkodni az új rendhez. Visszautasítá a keresztény vallást és a királynak sem engedelmeskedett. A kardnak kellett tehát dönteni az első magyar király és az utolsó magyar törzsfejedelem közt, és a kard, két évvel az esztergomi koronázásra (1003.), István javára döntött. Gyula nejével, két fiával, Baja és Bajnával,[86] fogságba esett.

Fel kellett vennie családjával a kereszténységet, de azután István «úgy mint atyját» tisztességesen tartotta. Országa meghódolt és István már magát «egész Magyarország» királyának írhatta.[87] Az új püspökségnek székhelye Gyula fejedelmi vára lőn, a régi római Apulum. Túlterjedt azonban északra Erdélyen és a Meszesen, a Kraszna és Szamos mentében a Tiszáig, keletre pedig a nagy erdőségekben veszett el, melyek a keleti és déli Kárpátokat elboríták.[88]

Veszprémtől keletre és délre feküdt szent Péter apostol egyházmegyéje, a pécsi. Székhelyének a régi római Sopianának már a magyarok bejövetele előtt is volt egyháza. Első püspökét, Bonipertet, a franczia chartresi Fulbert, korának egyik tudományos dísze, tanult, példás erkölcsű embernek nevezi. A püspökség a Duna mellett kezdődött, a mai Dunaföldvárnál vagy vidékén. Keletre a Duna mosta; északi határvonala az Ozoráig ment. Innen dél felé a Lápa vize, a Kapos, Almás képeztek határt Somogy felé, a Drávaig. Innen aztán a drávántúli magyar föld a Száváig hozzá tartozott. Kelet felé, a verdniki hegységtől délre, a bolgár Szerémség felé, kisebb-nagyobb folyók, mocsarak elég természetes határt képeztek; északra azonban e hegységtől, a dunamenti, keskeny, hegyalji területen, mely a magyart uralta, a mai Újlaktól keletre, Bánostor közelében, egy Kőárok, Kőér nevű vízvezető, vagy patakmeder választá el szent Pál megyéjétől, a kalocsai püspökségtől.[89]

A kalocsai egyházmegye a váczi alatt kezdődött, a Duna-Tiszaközben és a két folyam mentében leterjedt Tételig, a hol a Tisza a Dunával egyesül. A Duna jobb partján csak a csekély magyar Szerémségnek az a része tartozott hozzá, mely a Kőároktól keletre, Bánostortól a

Tisza torkolatáig, Szalánkemenig terjedt. Székhelye a jelentéktelen Kalocsa volt. a megye északnyugoti részén, jobbára idegen birtokok közt, de közel a helyekhez, a hol a király rendesen tartózkodni szokott. Aschrich pedig folytonosan működött a király szolgálatában. Három évig helyettesíté Sebestyént az esztergomi érseki széken, mikor az — egy időre — elvesztette szemevilágát. Jutalmul, mikor Kalocsára visszatért, palliumot nyert, érsekké lőn és mint «magyar érsek» jelen volt az arelati Burgund lyoni és tarantaisi érsekeivel a frankfurti zsinaton (1007. nov. 1.), a hol István sógora, most már, III. Ottó halála óta (1002.), II. Henrik német király, a német püspökök beleegyezését kikérte és kinyerte, hogy a würzburgi püspökség területéből az új, bambergi püspökséget, kihasíthassa, s ugyancsak jelen volt, mikor öt esztendővel később (1012. május 6.) Bambergben az új székesegyházat felszentelték. Mintegy húsz évvel később, hogy Rómában járt, még élt, a bajorok egyik apostolának, a szent Emmeramnak, életét olvasgatta, és tanultatta papjaival, szerzeteseivel az új antiphonákat és responsoriumokat, melyeket Arnold bajor szerzetes nála, mint vendége, a bajorok e lángbuzgó hű térítőjének tiszteletére szerzett.[90]

A harmadik nagy apostolnak, «az olajban főzött» szent Jánosnak az ország északkeleti részén, a közép Tisza mindkét partján elterülő egri egyházmegye volt szentelve. Délnyugotra a váczi egyházmegyével volt határos, északra az ország határáig terjedt; csak hogy a kárpátalji lakatlan felföldön egymásba folytak a határok és keletre az erdélyi, nyugotra az esztergomi egyházmegye felé, mert nem volt szükséges, épp oly kevéssé jelölték ki a határokat, mint az ország dél-

nyugoti részében, a Dráva és Száva közt, a veszprémi és pécsi egyházmegyéknek határait. Máskép állott a dolog a Tiszántúl, a magyarok lakta vidéken. Itt északkeletre az erdélyi egyházmegye volt a szomszéd, s ugyancsak Erdélyig nyult a felső Fehér-Körös balpartján, az egyházmegyének leginkább délkeletre lenyuló része, Zaránd vidéke, mely azonban csak keskeny földnyelvvel, vagy épen nem függött össze a püspökmegye többi, tiszamenti részeivel.[91] Az erdélyi erdős hegyek nyugoti lejtőjétől, a Sebes-Körös forrásvidékétől kezdve, a Berettyó és Körösök mentében, e folyók összefolyásáig, a tiszántúli síkság közepén, de sehol sem érve a Tiszát, feküdt még egy püspökség, kihasítva mintegy az egri püspökség kebeléből: a bihari, azon a földön, a melyen a honfoglalás idejében, némi hagyományok szerint, kozár nép lakott, s a melyet, legalább nagyrészt, Árpád háza, házasság útján, megszerzett. Talán e püspökség volt az utolsó, melyet István alapított, s azért szentelte ismét, mint működésének zárókövét, szűz Máriának,[92] de nem volt az utolsó a püspökségek tizes számában. Az ország délkeleti részét, az erdélyi hegyektől kezdve a Tiszáig, a Fehér-Körös vidékétől le a Tiszával egyesült Dunáig, a csanádi püspökség foglalta el. Védőszentje szent György vitéz és vértanú volt, a ki a sárkányt legyőzte: nem ok nélkül. Ez is olyan terület volt, mint a veszprémi egy része és az erdélyi, melyet karddal kellett megszerezni, mielőtt a kereszténység, a *magyar* kereszténység terjesztéséhez hozzá lehetett volna fogni. Az ellenség itt — de csak félig-meddig — idegen volt, a bolgár szarmazású Ajtony, annak a Gladnak ivadéka, ki a magyarok bejövetelekor az erdélyi hegyek, a Maros, Tisza, Duna közt, mint a hagyomány tartá, az ott lakó

bolgárok és szlávok fölött uralkodott, és a magyaroknak, némi ellentállás után, önként meghódolt. «Sok idő mulva», ivadéka Ajtony ismét felemelkedett, és mint a bolgárok és szlávok khánja uralkodni kezdett ősatyja régi földjén, sőt hatalmát még ezen is túl, a Marostól északra a Fehér-Körösig, magyarra, nem magyarra kiterjeszté. Emléke úgy maradt fenn, mint a ki Viddinben, a honnan Glad is származott, felvette a görög-keleti kereszténységet; mind a mellett, mert a keresztény hitben nem volt tökéletes, hét feleséget tartott. Számtalan marhája s nagy ménesei voltak, és fitymálva Istvánt, vámot szedett a királyi sótól, melyet Erdélyből a Maroson le, Magyarországba szállítottak. Hatalma nem csökkent, de talán még félelmesebb lett, mert egy új hatalmas szomszédja támadt, mikor a bolgár birodalom 1019. II. Vazul byzanczi császár súlyos, kegyetlen csapásai alatt összeomlott, és még a Szerémség is byzanczi hatalomba került:[93] a magyar királyság azonban és e nemzetségi khán nem állhattak meg egymás mellett. «Készüljetek harczra, ellenségem, Ajtony ellen és foglaljuk el országát!» mondá egy-két év mulva István főembereinek és az urak vezért választottak, kiindultak. Ajtonynak erős védelmet nyújtott mocsáros, vizek szegdelte országa; de István serege Szeged alatt szerencsésen átkelt a Tiszán, és Ajtonyt kemény ellentállás után legyőzte. Ajtony maga elesett. Fejét levágták, Istvánhoz vivék és az várának kapujára tüzette. Ajtony tartománya visszakerült Magyarországhoz, s székhelyére, a Maros mellé, magyarul: Marosvárra rendelte István azt a püspökséget, melynek feladata volt a kereszténységet Magyarország e délkeleti részében megtisztítani, terjeszteni és fentartani (1028 körül).[94]

A tíz püspöki megye, melyeket István alapított, időjártával nagyon különbözőkké lettek kiterjedésükre nézve. Az ország szélén fekvő esztergomi, egri, erdélyi egyházmegyék igen nagyokká lettek, a mint a művelődés tért hódított és a Kárpátok erdős lejtője megnépesült; míg az ország belsejében fekvő püspökségek: Bihar, Vácz, Kalocsa, Pécs nem terjeszkedhettek hasonló módon és maradtak régi állapotjukban. István korában azonban ez aránytalanság még nem volt meg; Bihar és Pécs, nem voltak még aránylag kis megyék s az egyházmegyék kiterjedése általában véve 200—300 mértföld között változott.[95] A püspöki egyházak azonban nem elégítettek ki minden lelki szükségletet. Falun kevés volt az egyház, a népnek messze kellett menni az isteni tiszteletre, és ez csökkenté, lehetetlenné tette buzgalmát. István tehát elrendelte, hogy minden tíz falu — elég nagy szám — építsen magának külön templomot, adjon fentartására, mint már Nagy Károly a szászországiak dotatiójára rendelte,[96] két szolgát, két telekkel, lovat, csikót, hat ökröt, két tehenet és 30 darab apró marhát. Egyházi ruháról, takaróról a király, papról, könyvekről a püspök gondoskodott. Az egyházak azonban, melyek István alatt épültek, alig voltak jobbak a faluk viskóinál és rendszerint fából készülhettek.[97] Ide gyűlt azután vasár- és ünnepnapon a faluk apraja-nagyja, minden rendű és korú nép, gyalog, lóháton, szekeren. A falusi biró kötelessége volt, így rendelte a király, a törvény, ügyelni arra, hogy minden ember, férfi, nő, az isteni tiszteletre elmenjen és csak az maradjon otthon, a ki a háztűzt őrzi. Ha a biró e kötelessége teljesitésében hanyag volt, mulasztást követett el, bot és hajnyírás volt a büntetése. A templomban csendre, rendre, szigorú szabályok őrköd-

tek. Királyi rendelet, törvény szerint, a ki a mise alatt suttogott, mást üres csacsogással zavart, az isten igéjére kellőleg nem hallgatott, ha valami öregebb, tekintélyesebb ember volt, szégyenfővel kiutasíták a templomból, de a gyereket vagy közembert, nyilvánosan kikötötték a templom pitvarába, haját levágták és megkorbácsolták. Az isteni tisztelet után azonban a templom körül élénk élet fejlődött. Mint másutt is, mindenütt, a mi csekély kereskedés volt, a szentegyház oltalmában keresett és talált menedéket. A vasárnap egyúttal a vásár napjává is lőn, melyen szegény és gazdag mindenféle mulatsággal pihente ki a hétnek fáradalmait vagy unalmát.[98]

A kereszténység terjesztésére a nép között rendkívül nagy befolyással voltak a szerzetesek. Ötszáz évvel ezelőtt, a IV. század elején, a délolaszországi Benedek új rendszabályt adott a szerzeteseknek, a kik eredeti bölcsőjükből, Egyiptomból, a keletről, a régi római birodalom nyugoti tartományaiba is átszármaztak. Az evangeliumi tökéletesség parancsára a szegénységen és szűzességen kívül feltétlen engedelmességet és örökös megmaradást a szerzetben követelt tanítványaitól. Voltak rajongó lelkek, kiket az Isten szerelme és a világ megvetése anynyira vitt, hogy még a szerzeteskört is sokalták és mint remeték vad magányokat kerestek fel, hogy mindentől elvonulva, teljesen lelki üdvösségüknek élhessenek, de a nagy többség megmaradt az épp oly szent, de practicusabb társas életben; asketa gyakorlatok mellett, Benedek szabálya szerint, mezei munkát végzett és példával mutatta meg, a mit renyhe, harczos népnek oly nehéz megérteni, hogy a dolog nem gyaláz meg és más embernek is való, mint csak rabszolgának. Voltak, kiket vágyuk szellemi munkára vonzott, s a hit mellett a tudás elemeit is novi-

cziusaik elméjébe csepegtették, mindegyik azonban folytonosan dolgozott és imádkozott azon világ javára, melynek fényéről, hiúságairól, jutalmáról lemondott. Minden kolostor, abban az időben egy-egy oazis volt, a honnan a civilisatiónak és békés fejlődésnek példája messze környékre kihatott. Gazdasági intézetek, tudományos és szépművészeti akadémiák, iskolák, kórházak, szállók, kereskedelmi és iparos központok voltak, már t. i. olyanok, a milyenek abban a korban egyáltalában lehettek, s ha mindazok, a kik a kereszténység meghonosulása óta Európa minden részében kolostort kolostorra alapítottak, nem gondoltak is ily világi haszonra, hanem csak Isten dicsőségére és bűneiknek bocsánatára: az embereknek, a társadalomnak is ez által oly hasznot nyujtottak, minőnél nagyobbat akkor, más módon, semmikép sem nyujthattak volna.

Nálunk, a hol ekkor még kevés volt a világi pap, jobbára a szerzetesek voltak a hittérítők és Aschrich utódja, a pécsváradi kolostor apátja, Bonifácz, majdnem áldozatává lett buzgalmának. Az iskolákban, a kolostorban és székesegyház mellett, a hová szegény, gazdag örömest küldötte gyermekeit, szintén ők tanítottak, grammatikát és musicát, latin nyelvet és éneklést, az akkori európai tudományegyetemnek, a trivium és quadriviumnak (grammatika, rhetorika, dialektika és arithmetika, geometria, astronomia és musica) első és utolsó tantárgyait, melyek a papok képzésére, és ez volt most a főczél, okvetetlenül szükségesek voltak.[99]

Mint Bajorországban, mindjárt a kereszténység meghonosultával, Magyarországon is, bár az ingatag birtokviszonyok miatt aránylag nem nagy számmal, magánosok és maga István «a maga és családja lelki üdvösségére,

az ország megmaradására», kolostorokat alapítottak. Nem messze Esztergomtól, nyugotra, közel Bánhidához, hol a magyarok száz évvel ezelőtt a honnak megszerzésére vagy megtartására véres és diadalmas csatát vívtak[100] Szent Péter tiszteletére valami Tata nevű ember — István keresztatyja? — kolostort alapított és azt róla Tatának nevezték.[101]

Délkeleten, a Tiszán és Maroson túl, István rokona, Csanád, az Ajtony ellen való háborúnak egyik hőse, vezére, ki a legyőzött (egyik?) nejét elvette és Istvántól Marosvár körül nagy birtokokat nyert, itt, Oroszlányoson, a hol, válságos ütközet éjjelén, Szent Györgyöt segítségűl hítta, azután álmában oroszlánt látott, mely kaparta, húzta, biztatta, és így, mikor felkelt, győzelemre vitte, Szent György tiszteletére szintén kolostort épített. Északon, Nyitrával szemben, a messze ellátszó Zobor hegyen, mely nevét, a magyar hagyomány szerint, a cseh vezértől vette, kit a magyarok legyőztek és itt felakasztottak, már régen remeték laktak, kik hajdan Swatopluk kegyét élvezték, s a hatalmas morva fejedelem, mikor megunta a világot, a monda szerint, hozzájuk jött. a hegy aljában leszúrta lovát, elásta kardját és ismeretlenül közöttük tölté, vezekléssel végnapjait. Most már itt kolostor állott, szent Hyppolit vagy Ipoly tiszteletére; István adományából a vám egy harmadrészét birta, melyet Nyitrában és Trencsénnél a Vágon szedtek, és szerzetesei szintén vendéget fogadtak, kinek később nagyobb becsülete lett a magyarok szemében, mint Swatopluknak. Mikor a kereszténység kezdett terjedni Magyarhonban, a lengyel paraszt, Zoërard, a zobori zárda apátjához, Fülöphöz jött és András néven a szerzetesek közé lépett. De a kolostor asketismusa nem volt neki elég. Trencsénen túl, a Vág

jobb partjára, a mai Szkala mellé, magányba vonult és ott imádkozott és dolgozott. Nappal az erdőben fát vágott. Az éjjelt ülve, fatuskón töltötte, melyet támasztékul tüskés sövénynyel vett körül, fejét pedig fakörbe dugta, melyről négy súlyos kő lógott le, úgy, hogy ha csak megmozdult, megszúrta, megütötte magát. Hetenként három nap semmit sem evett, a negyvennapi nagyböjtöt pedig negyven darab dióval tölté, vagy legalább akarta kitölteni. Gyakran elájult éhségtől, s a gyenge test végre nem tudott már ellentállni az erős, rajongó lélek önkínzó támadásainak. Mikor meghalt, öve gyanánt ciliciumot találtak, mely már annyira benőtt a húsba, hogy csak bezáró végcsomója látszott ki. Tanítványa, honfitársa, Benedek, ugyanabban a barlangban folytatta életmódját. De a határszéli vidék rengeteg erdeiben mindenféle zsiványok tanyáztak, kik még a szegény remeténél is pénzt kerestek, megölték és a Vágba dobták. Holttestét egy év mulva találták meg és Zoërard-András mellé temették el Nyitrán közös sírban, Szent Emmeram egyházában és hírük nagy lőn, kivált a felvidéknek erdei, rabló lakói közt. Valami rablót, az erdőben, verekedés közben megsebesítettek. Társai elvitték Zoërard-Andráshoz, hogy szent emléke segítsen rajta, de útközben meghalt. A holttestet tehát letették a szent lakában, és mikor éjjel el akarták temetni, a halott felkelt: szent Zoërard feltámasztotta. Társai megrémülve, hanyatt-homlok futottak, majd mikor szavát hallották, visszajöttek, magukkal hívták, de ő nem hagyta el többé a cellát. Ott maradt, hogy Istennek és szent Zoërardnak, mint remete, szolgáljon haláláig. Egy másik gonosztevőt Nyitrán halálra ítéltek. Mikor az ítéletet rá kimondák, mikor az akasztófára felhúzták, mindegyre a szentet hívta segítségül és szent

Zoërard fentartotta; mikor mindnyájan eltávoztak és mint holtat az akasztófán hagyták, feloldotta és menekülni hagyta, így beszélé legalább a zobori apát Fülöp, Mórnak, ki gyermeksége óta, mint tanuló, mint barát a szentmártoni monostornak buzgó tagja volt.[102]

A jószágok közt, melyekkel a király legelső alapítványát, a szentmártoni apátságot megajándékozta, volt Nyitrától délnyugotra, a Vág jobb partján, a «Vág» nevű nagy földterület, a mai Séllye környéke, melyen időjártával több falu, legelőször, mintegy jeléül annak, mily fajú nép lakta, Stara és Udvori, keletkezett. A főbb jószágok azonban a kolostor, a pannoniai hegy körül feküdtek, a honnan köröskörül három mértföldnyire — mint később mondák — a szem csak az apátság birtokait láthatta.[103] Mikor 1015-ben, tizenhét évvel megalapítása után, Aschrich kalocsai érsek, a király és országnagyok jelenlétében, a *pécsváradi monostort,* melynek első apátja volt, felszentelte, István az apátság birtokait, melyeket már 14 éve, még koronázása előtt adott, egy okmányban összefoglalta. A kolostor alattvalói, 1107 családfő, 41 faluba voltak összegyűjtve; egy falura tehát átlag 26—27 család esett. A falvak közül sok a síkon, a monostortól keletre a Dunáig feküdt és a kolostor magaslatáról látni lehetett. A faluk közül: Zomba, Dályok, Babarcz, Szeben, Hetény, Pereked, Szér, Szilágy, Várkony és mások még ma is nevükön léteznek. A szolgáló nép közül 156 lóval, 409 lóval és szekérrel végezte a kolostor dolgait. Szőlőt száztízen műveltek. Szántóvető cseléd volt 36, halász volt 50. A kolostor marhájára 13 juhász, három lovász, három kanász vigyázott. Méhekkel, melyek az isteni tiszteletre szükséges viaszkot adták, 12 ember foglalkozott. Mesteremberek közül: tíz kovács,

hat kádár, 12 faragó vagy esztergályos, kilencz sütő, 10 szakács, három fazekas, hat timár, öt ötvös és nyolcz kerékgyártó; 20 ember pedig vassal adózott a Mecsek hegy vasbányáiból. A kolostori belső szolgálattal foglalkozott: öt harangozó, három szolga a jövevények számára, négy betegápoló, hat fürdőszolga, kiket — akkor-e vagy később? — nem tudtak jobban, mint a német «stube»-ból faragott «stubularius» szóval megjelölni. Volt a kolostor közelében kétszer hetenként vásár, a felső végen és alszegen — később Újpécs és Olaszfalva — egy helyt vasárnap, más helyt szerdán. A kolostor gondjára bízott még a király két egyházat, melyeket alapított. Az egyiket Pécsvárad közelében, Szent-Péter tiszteletére, a másikat, szintén nem messze, Fejéregyházán; ide az apát rendelt papokat, kik a kolostor népének, részben tehát a szolgáknak, az isteni tiszteletet szolgáltassák. Az apátság földjén, területén belül sok más, kisebb-nagyobb, szabad, független embernek is volt birtoka. «Ha ezek» — rendelé István, «idő folytával azt mondanák, hogy a mi adományunkból birják földjüket, és összevesznének a kolostorral, népével: takarodjanak ki minden ingó vagyonukkal. Ha pedig az apát parancsára nem mennének, a királyi hatalomkar kergesse ki őket, és vegye el irgalom nélkül mindenüket.[104]

Az ország nyugoti részében, a Balatontól délnyugotra, a Szala folyó mocsaras vidékén, a régi Mosaburgban, vagy mint most a magyarok hívták, Szalavárban, a hol a magyarok bejövetele előtt a szláv Kocel fejedelem lakott, a salzburgi érsekek pontificáltak, és a szlávok apostola, szent Methodus misézett, volt eltemetve szent Adrianus a római katona, ki Diocletian alatt a keresztényeket üldözte, majd maga is megtért és Nicomediában

szörnyű halált szenvedett hitéért. A szent vértanút II. Henrik császár nagyon tisztelte és harczaiban segítségül hívta; István Szalavárra, tiszteletére monostort épített, melyet négy évvel később szenteltek fel a pécsváradi után (1019.).[105] Tovább északra, nem messze a Balaton északnyugoti partjától, Veszprémhez közel, a völgyben, görög apáczáknak épített kolostort. Birtokai: falu, rév, a Duna mentében, Veszprémben, különösen pedig a Balaton északkeleti csúcsán feküdtek. Öt helységet bírt itt a kolostor egymás mellett, melyek még most is megvannak: Szár, vagy ma Vörös-Berény, Máma, Knisza, később Kensa, ma Kenese, Csetény és Sándor, melyet akkor még Szendrunak ejthettek. Népeinek száma azonban távolról sem vetélkedhetett a pécsváradiakkal. Volt az apáczáknak hatvan szántóvetőjük, több halászuk, révészük, hat szekeresük, három ács, két kovács, egy fazekas és egy esztergályosuk, s a mikor a templomot felszentelték, a király húsz udvarnokot ajándékozott nekik, a kik túl a Dunán, Szántón laktak, melyet Tass körül, a mai Pestmegyében keresnek.[106]

Még egy kolostort alapított István e tájt a Bakonyban, erdőben, vad állatok közt, a Grenice, ma Gerencze-patak mellett, Bélen, német remete tanácsára. E remete Günther volt, egykor előkelő nemes ember Thüringiában, ki élvezte az életet és fetrengett bűneiben. Később azonban magába szállt, kezdett aggódni lelki üdvösségéről, a bajor niederaltaichi kolostorban letette a kardot, lenyíratta haját, szakállát, felvette a barátruhát, és némi tétova és visszaesés után teljesen lemondott a világról, mind vadonabb vidékre vonult és végre a cseh-bajor határerdőben állapodott meg (1108.) tanítványaival, kiknek askesisből még a vizet is pohárral merte;

elmélkedett az örök életről, a szentirásról, gyakorolta a jóságos cselekedeteket és tele kézzel szórta szegénynek, szükölködőnek az élelmet, a pénzt: mind azt, mit neki szentségének hírére Csehországból, Lengyelországból, Németországból küldöttek. István is megemlékezett róla, és ő, a mint néha szokta, ha alamizsna kellett, vagy más szüksége forgott fenn, meglátogatta. Az új kolostor a vértanú szent Móricznak, Niederaltaich védszentjének tiszteletére épült és szintoly gazdagon részesült István bőkezűségében, mint többi alapítványai. Falvai jobbára a Bakony körül, halászó helyei a Vágban, a Dunában, a Drávában feküdtek.[107]

Itt Bakonybélben, a kolostor mellett, remetemagányban — mondják, a mai Borostyánkút mellett — töltött néhány esztendőt a velenczei barát Gellért, kis mérges olasz ember, de tele észszel, jósággal és lelkesedéssel. Egy időben a szent földre készült, de útjában István megismerte, megszerette, Magyarországon marasztá. Remeteségében, asketai gyakorlatok mellett, a hit és tudás kérdései felett elmélkedett és könyveket írt. Mikor azonban Istvánnak püspökre volt szüksége, elhagyta a cellát és 1030-ban a csanádi püspöki széket foglalta el. Hét benedictinus barát, «tanult ember és a magyar nyelvnek ügyes tolmácsa», Pécsváradról, Szalavárról, Bélről és Szentmártonról támogatta. A nép, szegény, gazdag özönlött hozzá és kérte, hogy keresztelje meg a szentháromság nevében. Az emberek élelmet hoztak magukkal és napestig vártak a templom előtt, a míg a sor rájok került. Iskolájában éjjel-nappal annyit tanultak a gyerekek, hogy előkelő urak beadták fiaikat; s ezeket Gellért nagyon megbecsülte, «mert hazafiak voltak és nem idegenek, és így általuk nagy hasznát várta az isten egy-

házának». Megtörtént egyszer — keresztelő szent János napján — praedicatio, áldás után, hogy mintegy száz ember jött hozzá és kérte, hogy szenteljen fel náluk helyet templomokra. Gellért nagyon megörült és ebédre hívta mindnyáját, szegényt, gazdagot. Mikor felkeltek az asztaltól, a vendégek megajándékozták a püspököt; ki lovat, ökröt, birkát, szövetet, vagy — az asszonyok — ékszert: arany gyürűt és lánczot adott. Gellért szabadkozott; nem azért hívta őket, hogy kifoszsza, hanem hogy hallgassák az Isten igéjét, de ők felelték: «Ma hallottuk tőled, hogy valamint a víz a tüzet, úgy törli el az alamizsna a bűnöket; fogadd el tehát tőlünk ez alamizsnát, melyet Krisztus nevében ajánlunk fel, ki által új életre születtünk».

Lelkes, buzgó püspök volt, a ki híven teljesíté kötelességét. Marosvártt Szent-György tiszteletére székesegyházat kezdett építeni és híveinek atyja volt; segített, kin segíthetett, ha a király igazságos haragját magára vonta, bár kifakadt, ha megharagudott: hogy a magyar folytonosan csak a bohóczok csacsogását hallgatja, éjjeleket dőzsöl és semmihez sem ért, csak a lóhoz és istállóhoz; de alapjában, testileg, lelkileg mindig az askéta és tudós maradt, ki ruhája alatt szőrmezzel vagy ciliciummal sanyargatta magát, éjjelenként felkelt és kiment az erdőre, hogy fát vágjon, ha pedig törődött testtel, nem lóháton hanem szekéren utazott, akkor is könyvet forgatott, munkáit javítgatta. Hogy ilyenkor, mikor a gyakorlati élet követelményei minduntalan kizavarták elmélkedéseiből, nem volt mindig a legjobb kedvű, természetes, és elhihetjük élete írójának, hogy a mikor «egyszer valakinek védelmezése végett a királyhoz sietett», s bizonyos erdei faluba szállva, este magyar éneket hallott, mely olvasá-

sában zavarta és mondák neki, hogy a szolgáló énekel, ki kézi malmot hajt egymaga: szinte irigyelte és gazdagon megajándékozta a leányt, ki másnak hatalma alatt lévén «kötelességét zúgolódás nélkül, jó kedvűen teljesité».[108]

A papok és barátok szavának nyomatékot adtak a királyi ispánok. Nekik is fontos szerep jutott a keresztyénység terjesztésében. Ők vezették a népet tömegesen a papokhoz, püspökökhöz, hogy megkeresztelkedjék. Az ő gondjuk volt felügyelni, hogy vasárnapi munka ne történjék, a falusi birák a népet vasár- és ünnepnapokon az isteni tiszteletre berendeljék. Szabad ember szabadságát ne veszítse, a papok dézsmájukat megkapják, a birságok befolyjanak, s a mi a királyé, a király kezébe jusson.[109] Ha nem is lassan, de bizonyára nem egyszerre, negyvenöt helyre jött királyi ispán, olyan, ki a karolingi frank-kor grófjának megfelelt, vagy legalább a király akarata szerint meg kellett volna hogy feleljen. Negyvenöt megye keletkezett, melyeket azonban nem neveztek, mint az előképül szolgált német korban, grófjaik, hanem a vár szerint, mely a vidéknek mintegy főhelye volt, és kormányzó központjául kellett volna szolgálni.[110]

A főváros, Esztergom, természetesen központja volt egy ilyen megyének, mely a Duna mindkét partjára kiterjedt; délen a Duna jobb partján, jobbára erdős, hegyes, északra a Dunántúl róna, majd kellemes halmos vidék volt. Keletre Esztergomtól volt Visegrád, a Duna mentében, szintén jobbára hegy és erdő; nyugatra, a Duna mindkét partján, a Bakonytól fel a Dunán át a Duna, Vág, Nyitra folyók összetorkolása mentében, északra a Tursok erdőig, hol a honfoglalás után a Szemere nem-

zetség fészkelte meg magát, terült el Komárom; vára, szláv fészek, «*Szunyoghely*», mint Visegrád, a «magas vár», a Duna-szigetnek keleti csucsán feküdt, melyet most Csallóköznek nevezünk, s mely akkor még sokkal jobban keresztül-kasul volt szegdelve a Duna erei által, mint jelenleg.[111] Esztergomtól északkeletre, a Duna balpartján, az Ipoly völgyében feküdt Hont, melynek vára a német vitéz nevét viselé, kivel Koppány felkelésében már találkoztunk; épen északra a Garam völgye képezte Barsmegyét, melynek várát a honfoglalás egyik hősével, Bors vezérrel, hozta kapcsolatba a hagyomány. Innen tovább nyugatra, a Nyitra völgyében feküdt a régi szláv erősség, a szent Emmeramnak szentelt elenyészett régi püspökség széke, Nyitra. Megyéje északra felment a Nyitra völgyében, a folyó forrásáig, melynek völgyében, Bajmócz és Privigye, tót nevű helyek, már szent István korában léteztek. Északnyugatra Nyitrától, a felső Vág völgyében, feküdt Trencsén, szláv nevű vár, most erősség a szláv — cseh-morva — betörések szemmel tartására; délnyugatra az alsó Vág jobb partján, az ország határáig és délre a Dunáig Pozsony, melynek vára, a szláv Preslavon, németül Brecisburg, a Dunától északra, őrizte a németek ellen az ország bejáratát. Pozsonynyal szemben, a Duna jobb partján feküdt, a folyó és Fertő közt, keresztül hasítva a Sár vize, a mai Lajtha által, csupa víz és mocsár közt, a mosonyi vár és megye. Mosonytól nyugotra, a Fertő, Hanság és az erdős, mai Lajtha-hegység közt terült Sopron, melynek vára a régi római Scarabantia helyén emelkedett, és ettől vette talán nevét is. Mosonytól keletre, a vidéken, a hol a Rába, Rábcza a Dunába torkolnak, délfelé le a Bakonyig, a megyének vára a püspöki székhely Győr volt, és uralkodott az uton, mely Mosonyból az ország belse-

jébe vezetett. Délre, a Bakonyban, és Bakony alatt, le a Balatonig volt Veszprém megye. Nyugotra a közép Rába vidékén, a Marczal mocsárai közt fekvő Krakó, ma Karakó várnak, mint neve mutatja, szláv eredetű fészeknek, megyéje. A Rába felső vidékén, s azután a balparton az ország erdős határáig feküdt Vasvár megyéje. Ettől délkeletre, a Zala mentében, le a Drávāig, sőt még azon túl is, keletre a Balatonig, Zalavárnak megyéje. A Balatontól délkeletre, le a Dráváig, Koppánynak hajdani birtoka képezte Somogyvár megyéjét. A Dráva és Száva közt nyuló erdős hegység déli részén, az Orlyava mentében, terült le a Száváig Pozsegavár megyéje. A termékeny sikságon talán tűzzel írtották ki az erdőt a szláv lakók, s onnan vehette nevét. Keletre innen a Dráva-Száva-közben, az ó-kori Hiulca mocsarak mentében, a hasonnevű Vulca, magyarosan Valkó folyónak a Dunába torkolásánál feküdt Valkó vára; közelében még ma is látszanak régi római vár nyomai. Valkó vármegye délre a Száváig, keletre a Szerémségig, az ország határáig terjedt, északra azonban csak a torkolata táján érte a Drávát. A Dráva mindkét partján, nyugotról keletre: Somogytól a Dunáig, feküdt Baranyamegye, melynek szláv eredetű, Braina nevű vára, római várhely közelében, nem messze esett a Duna-Dráva összefolyásától. Baranyától északra, szintén Somogy és a Duna közt feküdt a Duna melléki Telena, most Tolna várnak megyéje, melynek közelében már a római is építkezett. Baranyával szemben, a Duna bal partján, a Duna mentében volt Bodrog várnak megyéje, mely Bezdán alatt, a mai Monostorszeg közelében, állott. Már ide római nem telepedett, s a nevek tisztán szláv eredetűek. Délre innen a Valkóvártól kezdve keletre forduló Duna menté-

ben, le a Tiszáig, Tételig, mely a hagyomány szerint Szalán bolgár fejedelem székhelye volt, terjedt Bács vár megyéje. Keletre, a Tiszán túl feküdt Kevi. Vára a Duna mellett állott és hajdan végmenedéke volt Ajtony ősének, Glád vezérnek. A Tisza mentében északra, a Maros mindkét partján feküdt Csanád. Székhelye Marosvár felvette a győztes magyar vezér nevét, és megtartotta mind e napig. Csanádtól nyugotra a Tisza mindkét partja a csongrádi ispán alatt állott. Várát szlávok épitték, még a honfoglaló Ond vezér idejében, és fekete földjétől fekete várnak vagyis Csernigrádnak nevezték, mi csak később változott át, a magyar szájban Csurungráddá, Csongráddá.[112] Csanádtól északra, a Fekete- és Fehér-Körös összefolyásánál feküdt Békés vára, és a Körös folyása mentében megyéje. Feljebb, a Fehér-Körös mellett, terült el Zaránd vármegye. Ettől délre és Csanádtól keletre, a Maros vidékén volt Aradvár megyéje. A Maros mentében felfelé, messze, az erdős hegyeken túl, melyek e helyt északról és majd délről is a folyóig lenyúlnak, és Erdélyt Magyarországtól elválasztják, terült a közép Maros tágas völgyében az erdőalji Fehérvár megyéje. Északra tőle a régi római út mentében feküdt, sóbányák közelében, a római Potaissa, Tordavár és megyéje. Ugyan abban az irányban észak felé következett a régi római Napoca helyén, a Kis-Szamos völgyében, Kolosvár, még inkább északra, de kissé kelet felé, a Szamos egyik mellék patakja mellett, Dobokavár, mely szintúgy mint Kolos és Torda tulajdonnévre emlékeztet. Doboka megyén keresztül vezetett a Meszes útja, melyről az ember leszállva a síkságra, a nagy Bihar vármegyébe ért. Bihartól nyugotra a Tisza mindkét partján terjedt Szolnok megye, melynek vára a Tisza jobb partján feküdt, ott hol a

Zagyva a Tiszával egyesül. Szolnoktól északra a Tisza mentében volt Szabolcsmegye. A Szamos völgyében, az erdélyi hegyek északi aljában, Szatmárvár megyéje; Szatmártól északra, a Tisza mindkét partján, fel a Szernye mocsaráig, s azután beleolvadva az országot északról környező nagy rengetegbe, Borsova megye, melynek székhelye a Tisza mellett feküdt. Mig Szabolcs és Szatmár magyar személynevekre emlékeztetnek, Borsovának már neve is feltünteti szláv eredetét. Borsovától nyugotra a Tisza jobb partján, az Ung vize mellett feküdt, Ungvár és megyéje. Tovább nyugot felé, a Bodrog és északi mellékfolyamainál Zemplén, melynek neve elárulja már a szláv eredetet. Zemplén lenyúlt addig a pontig, a hol a Sajó a Tiszába ömlik. A Sajó közép völgye, a Bikk-hegy alja, le az Eger vizéig és keletre a Tiszáig, képezte Borsod vármegyét, melynek vára északra a Bodva mellett feküdt és a Kárpátokig terjedő rengeteg erdős vidék szélén már mintegy végvárat képezett. Borsodtól délnyugatra, az Eger vizén túl, a Mátra aljában, le a Tiszáig, azután Borsodon túl északkeletre fel a Hernád völgyébe, Zempléntől nyugotra két külön tagban feküdt az Aba nemzetség területe. Összefüggését s rokon-lakosságát az azonos nevek, mint Csány, Zsadány, Bakta, Fancsal, Méra, Encs, Füged, Halmaj, Szikszó, Karácsond, máig is hirdetik. Az ispán, kit István e vidékre rendelt, székét később egy «új vár»-ban ütötte fel, a Hernád völgyében s attól nyerte megyéje az Ujvár, későbben majd Heves, majd Abauj vármegye nevezetet. A Sajó felső völgyében, Borsodtól nyugotra, Ujvár hevesi részétől északra feküdt Gömör. Gömörtől nyugotra, a Baloghátou túl,[113] az Ipoly felső völgyében, és a Cserhát északi részén, Nógrád, mely nevén viseli szláv eredetét. A Cserháttól le délre,

a Duna mentében, volt Pest. Vára, a Duna mellett, mint neve gyanittatja, szintén szláv telep volt. Taksony idejében volgamelléki, mohamedán bolgárok, vagy, mint a keresztény világ a mohamedánt szerette nevezni, izmaeliták, kereskedő nép, szállották meg, mert Pest már ekkor fontos közlekedő helylyé fejlődött. Nem volt az még a római korban, mikor a Duna a határt képezte: de azzá lett, mikor a Duna mindkét partja ugyanazt a hatalmat, a magyart uralta. Északra Pesttől, Esztergomtól lefelé, erdős hegyek közt, a Duna számos szigetet képez. Pesten alól a nagy Csepelsziget kezdődik. Ellenben Pestnél a hegység megszünik, a Duna összeszorul, a réven, melyet könnyen érni, az átkelés aránylag könnyű, és a ki átkelt, annak nem kellett hegyen, erdőn keresztül hatni, hogy lakottabb vidéket érhessen.[114] Természetes tehát, hogy az ország északkeleti részéről, és közepéről, erre jártak Dunántúlra, s e közlekedés mind élénkebbé lett, mikor István alatt a mai Fehérvár lett királyi székhelylyé. A negyvenötödik megye, István korában, a Dunántúl, mint most mondjuk, vagyis a jobb parton feküdt legnagyobb részt, de hozzá tartozott még a Csepel sziget, és a bal parton is, talán, egy jó darab föld, le Kalocsáig, a solti részek. Északra, nyugotra a visegrádi és veszprémmegyei erdők határolták, délnyugotra, rézsút, a Sárviz mosta. Már Árpád e vidéken, a Nóé-hegyen vagyis inkább dombon ütötte fel sátrát, közel, délről, a mai Fehérvárhoz.[115] István nem maradt meg atyja erdő koszorúzta és Duna-mosta hegyi várában. Neki már kevesebb ellenségtől kellett tartani. Felkereste tehát őse tanyáját, melynél jobbat, szebbet félbarbár, magyar fejedelem nem igen találhatott. A tágas rónatáj gyönyörűsége lehetett a a puszta fiainak. Nem messze északra, nyugotra, bő vadá-

szat esett erdei vadra. Közel volt a nagy folyó, a Duna, és a Dunában a nagy sziget, mely a királyi ménesnek szabad és biztos tartózkodásul szolgált, s a honnan a lóréven (Lórén) Adonyba, a Dunán átszállított paripák, egy-két óra alatt uruknál lehettek. A várat, melyet István, mocsarak közé a római Herculia helyére épített, teljesen biztosnak tarthatták és oly fényes volt, valódi királyi lakhely, legalább a pusztai élethez szokott magyar szemében, hogy keleti fogalma szerint, melyben a fehér, a szépet, a fényest, a kitünőt jelenté, Fehérvárnak, vagy mint akkor írták Feheruvaru-nak nevezte.[116] E vár ispánja kormányozta a vidéket.[117] István állandó székét itt vette, de nyári vagy őszi időben, mikor vadászni mentek, udvari népével kiszállott és napokat töltött sátorban a szabadban, mint régente pusztázó ősei. Nem is a várra volt főgondja, hanem a templomra, melyet a várban, állandó székhelyén, tisztelete állandó tárgyának, a «Nagyasszony»-nak kezdett építeni. Az erdélyi Gyula kincseit nagy részt e műre fordította, s a mint az építés haladt, a templom messze földön bámulat és csodálkozás tárgyává lőn. Olyan volt, a régi bazilika stílben, mint valami vár. Négy szegletén négy torony emelkedett, és formája mintául szolgált más egyházaknak. Belsejében a kar falát gyönyörű faragványok ékíték. A padozat márvány volt. A merre csak a szem nézett, mindenütt aranyt, ezüstöt, kristály és onyx edényt, aranyos, ékes ruhát látott. Különösen feltünt azur asztalon a bámulatos művű szentségtartó. A templom mellé István káptalant is csatolt iskolával, mely nagy hirre vergődött és megajándékozta bőkezűen mindenféle birtokkal, dézsmával, és kivette minden püspöki hatóság alól.[118]

Ép oly fontos szerep, mint a kereszténység fejlesztése körül, jutott a megyei ispánoknak az új kormányzat megállapitásában. A királyi végrehajtó hatalom jobbára kezükbe került. Parancsukat, a hol maguk nem jártak el, mint kiküldötteik a prisztaldusok, a szláv prisztavok, a «poroszlók» foganatosíták, mint alsóbb rendű segédeik, a büntetések végrehajtásában, a «börtönök», latinul praecók, most bakónak mondanók, szerepeltek.[119] A fegyveres erő zászlójuk alatt ment a csatába,[120] de azért a királynak még sem sikerült teljesen elérni frank ideálját. A megyének nem minden embere hódolt meg nekik mindenben. Ha az ispán biró volt a király vitézei, mondjuk hűbéresei, a királyi jószág, birtok lakói felett: a független magyar ember nem szokott el egyszerre neméneк bíráitól, a kikhez a régi gyakorlat és tekintély fűzte; ha pedig azokkal meg nem elégedett, és tovább ment, nem az alárendelt ispánhoz, hanem a legfőbb hatalomhoz, a királyhoz fordult. István tíz pensa, pénz, büntetéssel sujtá, mintha véletlenül embert ölt volna, azt a «vitézt», ki ok nélkül igazságtalannak bélyegezte az ispán itéletét és hozzá feljebb vitte. Nem tartotta illő dolognak, hogy a király minden csekély ügygyel bajlódjék: a biróhoz a kit illet, utasítá, itéljen az a törvény szerint, és udvari népe fölött, mint Nagy Károly Pfalzgrafja, az az ispán itélt, a kit nádor, nadvorny-ispánnak, udvar ispánjának neveztek. De azért az igazságszolgáltatás kötelessége alól magát teljesen ki nem vonta, ki sem vonhatta. Vallás, szokás akkor kereszténytől, pogánytól egyaránt követelték, hogy a király, az uralkodó, a legszegényebb ember panaszát is meghallgassa. «A ki várakoztatja a szegényt», mondák a barátok, «azt Isten is várakoztatja a purgatorium kinjai közt a mennyországra», s a lengyel Boleszlóról még száz

év mulva is dicsérve említék, hogy akármi dolga volt, a szegény ember, a paraszt asszony panaszát meghallgatta.[121] István, a mikor hozzá jöttek, nem úgy tőn, mint sok más hatalmas, a ki mindjárt felháborodott, haragra lobbant, káromkodva esküdözött, hogy megbünteti így meg amúgy a gazembert, a ki vétkezett, a ki ítélt, mielőtt az ügyét még teljesen ismerte volna; hanem türelemmel végig hallgatta az ügyét, és könyörülettel itélt, bár könyörülete nem terjedett annyira, hogy ha az igazság kivánta, személyválogatás nélkül, a legszígoruabb, de igazságos ítéletet a bűnösre ki ne mondja. Hatvan besse-nyő, megunva talán kóbor, veszélyes életmódját, mint már régebben számos honfitársa, családostúl, szekerestűl, marhástúl Bolgárországból Magyarországba tartott, hogy István kormánya alatt megtelepedjék. A karavánt azonban a határon magyar vitézek megtámadták, összevissza verték, kirabolták, és többet közülök megöltek. A kik megmaradtak, kifosztva folytatták utjukat, Istvánhoz mentek, és térdre borultak előtte. A király kérdé, hogy mi bajuk? A bessenyők elpanaszolták bántalmaikat, kárukat, és igazságot kértek tőle a rablók ellen. István nem fakadt ki, nyugodt maradt, de rögtön üzentetett az ispánnak, talán a valkó-várinak, vagy keveinek, kik alatt a bűnösök szolgáltak, hogy állítsa őket eléje, hogy itéletet mondjon felettük. A vitézek megjelentek. Mikor kitünt, hogy a vád való, mondá nekik: «Isten parancsát, törvényét áthágva, miért nem ismertetek irgalmasságot? az ártatlanság fiait miért kárhoztattátok el? A mint ti bántatok, úgy bánik veletek az Isten én előttem!» és kimondá rájuk a halálos ítéletet, kivezették őket, s az ország széltében, az útfelekre, kettesével fölakasztották: «ezzel akarván a király értésül adni, hogy így leszen a dolga minden-

kinek, ki az igazság itéletében, melyet az úrtól hirdetett vala, meg nem nyugoszik. A föld népe pedig hallá az itéletet, melyet a király tett vala, és megrémüle».[122]

IV. FEJEZET.

István és a külföld. Horvátország és Velencze. II. Konrád német császár. Magyar-német háború. István győzelme.

István külföldi mintára igyekezett szervezni országát. Ezzel együtt járt, hogy utánzott sok mindent, lényegest és lényegtelent. Kénytelen volt vele, mert magyar udvartartást, vagy kanczellariai praxist ép úgy nem talált, mint nem talált részletesebb közigazgatási vagy pénzügyi, már olyan a milyen, szervezetet. Gizellát, mint a frank királynékat szokták, megkoronáztatta; a királyi hatalom jelekép a lándzsát használta, mint II. Henrik német király.[123] Pénzt egészen bajor mintára veretett és pénzegységül azt az ezüst denárt fogadta el, melyből 240 darab esett, nem a karolingi fontra, hanem, a mint Bajorországban már divatozni kezdett, a troyesi márkára, e font kétharmad részére, úgy, hogy egy denárja értékét kilencz krajczár osztrák értékre tehetjük, 30 ily denárt pedig, ép úgy mint a bajor földön, bár nem volt arany, arany pensának neveztek.[124] Okleveleiben az ispán: comes, de előfordul bennük a dux, marchio, a sculdacius judex, a német, olasz okleveleknek egész terminologiája és kanczellárja úgy írt, mintha a német császári udvarban szolgálna.[125]

Az idegent, természetesen, szivesen látta országában, mert tőlük tanulhatta meg csak a magyar, mi divatozik külföldön. A magyar különben mindig vendégszerető volt. Szivesen fogadott minden jóravaló idegent, ki szerényen és tisztességgel közeledett hozzá. A pogány korban, mint láttuk, keletről jöttek vendégek, bessenyők, bolgárok, a kik jobbára olyanformák voltak, mint a magyar. Tőlük tehát keveset lehetett volna tanulni, nem is akartak tanítani. Most nyugot felől vándoroltak be, Németországból, olasz földről. Jött egynéhány vitézlő rend, bátor, kalandor férfiak, kik otthon nem sokat hagytak, de erőt éreztek magukban, hogy idegen országban nagyobbra vigyék dolgukat. Vitéznek olyanok voltak, mint a magyarok, de birták már a nyugoti világ némely tapasztalatait és a fegyverzet, hadviselés, kormányzat körül jó szolgálatokat tettek Istvánnak. A lengyel Boleszlóról írják, hogy azt a «vendéget», a ki hozzá jött és jól viselte magát, nem is idegennek, hanem mintegy saját fiának tekintette[126] István is megbecsülte azt a néhány vitézt, ki országába jött és sorsát hozzá, a magyar nemzethez, Magyarországhoz kötötte. A két testvér, Hunt és Paznán, kiket már ismerünk, a Dunától északra, Esztergommal szemben, aztán fel keletre az Ipoly völgyében, nyugotra pedig a déli Barsban, Nyitrában, Pozsonyban nyert birtokot.[127] A bajor Wecelin, ki szintén már Koppány ellen harczolt, a Dunán túl, a jobb parton telepedett meg, a német határ felé és ivadékainak, a Ják nemzetségnek ősi fészke Jákfa lőn, délre a soproni nagy erdőtől, a Rába és Répcze közt, a Köris-folyócska közelében. Theobald gróf pedig a Dunántúl déli részeiben, a Drávához közel, Somogyban, Baranyában nyert birtokot, a hol ivadékai, még harmadfélszáz év után is, a Németszék nevű jó-

szágot birták.[128] Sokkal számosabbak voltak azok, a kik kard helyett a béke mesterségeivel jöttek, parasztok, kereskedők, mesteremberek, hogy a magyar földön új hazát keressenek. Az ilyen szegényebb embernek, ha bejött, patronus, pártfogó után kellett nézni, a ki neki földet, hajlékot adjon, a hová fejét lehajthassa és megvédje minden háborgatás ellen. Ilyen patronus volt, mindenek előtt maga István, ki Esztergom és főleg Fejérvár alá [129] olaszokat gyűjtött, kik azután az alakuló város polgáraivá lettek; továbbá egyházak, kolostorok, más, hatalmasabb, módosabb emberek, kik belátták a hasznot, mi rájuk ily munkás emberekből háramlik. A vendégek, tehetségükhöz képest, hol bizonyos munkát teljesítettek, hol — leggyakrabban — bizonyos censust, néhány denárt, füstpénzt [130] fizettek, István és a törvényhozás rendelete szerint. Kötelesek voltak az úrnál, a ki őket befogadta megmaradni, míg az őket kellőképen tartotta és kötelességeinek megfelelt. E szabályhoz István szigorúan ragaszkodott. Munkakerülő, kóbor vendégekre nem volt szüksége. Keservesen tapasztalták ezt a ravennai olasz szent Romuald tanítványai, kik mint hittérítők akartak az országba jönni. A szentet, a ki példaképe volt a szigorú szerzetesnek, remetének, csak kenyéren, vizen élt, mezítláb járt, soha ágyban nem aludt, megszállta a vágy, hogy terjeszsze Krisztus tanítását és vérét ontsa a hit hirdetésében. Huszonnégy tanítványával, a kik közül kettőt érsekké szenteltek, megindult tehát Magyarország felé; a magyar határon azonban rosszul lett. Abba hagyta az útat; megjavult. Mikor visszafordult és folytatni akarta, baja megújult. Világos volt tehát szemében, hogy Isten nem akarja útját, és engedelmeskedett. Tanítványai közül néhány vele tartott, de tizenöten tovább mentek, bár

Romuald megjövendölte nekik, hogy hiában keresik, nem fogják megtalálni a martyriumot. Úgy is történt, de még más baj is érte őket. Magyarországon nem akartak tudni többé vándorló hittérítőkről. Követelték tőlük, hogy úrhoz szegődjenek, veszteg maradjanak. Martyriumról szó sem volt, de megtörtént, mint később Olaszországban megtudták, hogy egyikét-másikát rabszolga gyanánt eladták, vagy — nem hitükért, nem pogányok — megkorbácsolták.[131]

Jobban meg voltak elégedve Istvánnal azok az utasok, kik a Szent-földre igyekeztek. Míg Magyarország pogány nép tanyája volt, nem igen lehetett a Duna mentében utazni keletre, hanem a hosszabb, veszélyesebb tengeri utat kellett választani. Most azonban híre terjedt mindenfelé, kivált Francziaországban, hogy a magyarok, kiknek rémes emléke még élt Burgundiában és a Loire völgyében, megtértek, tárt karral fogadják az idegent, sőt még keresztény foglyaikkal is úgy bánnak, mint testvérükkel. «A királyok királyának új dicső választott fia» kormányoz náluk és szabadon járhatni már keresztül országukon. Az angoulemi gróf, Vilmos és utitársai, köztük verduni Richard apát, korának egyik híres tudósa, 1026-ban már a magyarországi utat használták s nem győzték eléggé magasztalni István vendégszeretetét. Richard apátot István előtt csak még kedvesebbé tehette az, hogy az újabb, szigorúbb vallásos iránynak egyik legelső hirdetője volt a német birodalomban.[132] Ő maga is élénken részt vett a mozgalomban, mely akkor az egyházat újjászülte és Krisztus tanításával a pogány-kor utolsó maradványait is le akarta rombolni, Isten országát a maga szabadságában és fenségében a földön helyre akarta állítani, hogy a földi zarándoklás biztos úttá váljék az örök életre.

Levéllel, követtel felkereste ez új irány egyik legfőbb kiinduló pontját, a burgundi benedekrendű zárdát, Clunyt és híres apátját Odilót, a szikár, fakó, őszbe borult askétát, ki félszázadig majdnem az volt nyugoti Európának, a mi 700 évvel később Voltaire, vagy az Encyclopaediának egyéb nagyobb alakjai; férfiú, kit királyok, császárok látogattak, kire a navarrai nagy Sancho, a keresztény spanyolok leghatalmasabb fejedelme, oly áhitattal tekintett, mint Istvánunk, s a ki szót emelt, az ököljog örökös harczi zajában, a treuga Dei mellett, az élő szegények és gyengébbek javára, és meghonositá az egyházban a halottak ünnepét, az elhunyt szegény bűnösöknek lelki üdvösségére.[133]

István maga nem kereshette fel az Üdvözítő sirját, hogy ott imádkozzék, és könnyebben nyerhesse meg bűneinek bocsánatát; igyekezett azonban megkönnyíteni népének az utat, hogy a magyar «a lelki üdvösség iránt való versenyben» se maradjon hátra a többi nemzeteknél. Jeruzsálemben templomot és kolostort, a közelebb eső, és tán lehet mondani, fontosabb Rómában, templomot, Szent-István első vértanú tiszteletére káptalant és magyar szállóházat alapított és minden szükséglettel gazdagon ellátott; végre gyönyörű templomot épített a régi világ második nagy városában, Konstantinápolyban, mely mint egyházi bucsújáróhely nem igen sokkal állott hátrább nyugoti vetélytársánál, és tele volt a leghíresebb, legszentebb ereklyékkel.[134]

Politikailag is benső és barátságos volt István viszonya a keleti római birodalommal. Érdekeik nem ellenkeztek, sőt jobbára összeestek. Az a görög vezér, ki az utolsó bolgár fejedelmet Szerémben leszúrta és tartományát elfoglalta (1019.), kevéssel utóbb a bessenyők ellen har-

czolt, és tette vad csapatjaikat tönkre a Duna déli síkságain (1026.).[135] A bessenyő pedig, «a leggonoszabb pogány nemzet», közös ellenség volt. Rabló vágyát izgatta, csalogatta a görög régi civilisatió gazdagsága; de a serdülő magyar cultura gyümölcseit sem vetette meg. Egyszer betörtek, talán a törcsvári szoros felől, Erdélybe. István a távol nyugaton volt. A sok gond és munka, milyet ősei még nem ismertek, elzsibbasztá tagjait. Fel akarta frissíteni. Vadászott és déltájt elaludt. Álmában látta, hogy közelednek a bessenyők az ország felé, és rájuk rivalt, hogy környezete is hallá: «Mit akartok a szentegyházba törni? Mért jöttök a nagy pásztor nyáját pusztítani? Takarodjatok, mert az úr védelmemre, vezetésemre adta Szent Mártont, és az nem engedi meg, hogy az igazak legelőjét pusztítsátok!» Arra felébredt. Hivatta a hírnököt, a ki készen várta parancsait, de azt elküldte: «Nem néked való! hadd jöjjön más, ki hívebbnek találtassék!» Eljött, de az sem kellett. Jött a harmadik; ezt küldte, menjen, siessen Erdélybe, a fehérvári ispánhoz; legyen éber, gyűjtsön sereget, és verje vissza a támadó ellenséget. A követ elrohant; vágtatva elérte Erdélyt, megvitte a hirt, az ispán fegyverre hívta a népet; de már akkor a bessenyők is Fejérvár alatt felbukkantak s a várost körülvették. Itt érte őket a magyar és rájok ment. A csatában a felkészült magyarság győzött. Az ellenség megfutott, sok halottja a csatatéren maradt, sokan a győzők fogságába estek. A győzelem híre hamar eljutott Istvánhoz, és ő hálát adott érte Istennek, mert nem hagyta el az ő híveit, és megvédé, mint megvédette Dávidot az angyal, a philistaeusoknak hatalma ellen.[136]

Magyarországtól délre feküdt, és némileg a byzanczi érdekkörhöz, mint most mondanók, tartozott Horvátország

és Velencze; mindketten hivatva voltak, hogy nagy szerepet játszanak a magyar nemzet életében.

A kicsiny, de néha elég erős Horvátország, a dinári alpok nyugati lejtőjén, az Adriai tenger mentében a Cettináig feküdt, míg azon túl, a tengerpart mentében, a Primorjében lefelé, délre a Drilig, és keletre, a hegyeken túl, melyek az Adriai és Feketetenger vízválasztóját képezik, a Zagorjében, a szerbek telepedtek meg. A két rokon nép a VII. században szállta meg a római Dalmátiát, mikor Magyarország még az avarokat uralta. A horvát földet a Vellebit sziklás bástyája két részre osztá. Északra, a régi Liburniában, három törzs lakott három zsupában. Legtávolabbra, észak felé volt Gacsko, mely nevét a mai Ottocsácz vidékén folyó Gacsko pataktól vette. Mellette, keletre, felfelé, a hegyekben feküdt Korbava, dél felé Likka, már a Vellebit aljában. E három határszéli zsupának, a horvátok közös fején, a nagyzsupánon kívül, még külön fejedelmük volt, a bán, mely rejtélyes, talán avar eredetű név alatt a későbbi, már magyar századok, végvidéki kormányzót, mintegy német Markgrófot értettek, és ez lehetett jelentése, és külön állásának oka a hatalmas és hatalmaskodó németek felé eső ezen a végvidéken, a X. és XI. század független Horvátországban is. Az ország magva azonban a Vellebittől délre, a mai Dalmácziában feküdt. Tizenegy zsupa volt itt az időtájt, mikor István király atyja Géza született: Cleuna, Imoski, Pelva, Pset, Bribir, Nona, Thena, később Knin, Sidraga, Smina, Cettina, a Cettina folyó mellett, s a tengermellék: Primorje. A Dinari hegység és a tenger mint természetes határok közé ékelve, a mai délnyugati Horvátországban és északi Dalmátiában e terület csak délkeleten, a hol a Dinari hegység lelapul,

és mai nap is Sinjből út vezet, terjedt át a mai Boszniára, Livno és Glamocs vidékére, a hol Pelva keresendő, a Cettinán túl pedig csak egy zsupa: Imoski feküdt; az egész kis ország tehát valami 400 geographiai négyszeg mérföldre terjedhetett. A tengerparton, néhány ponton fentartá magát a római elem is, melyet a szárazföldön a szlávság teljesen kipusztított. Egészen északra a quarnerói öbölben feküdt a három kis sziget, mindössze vagy 9—10 mértföld, Arbe, Veglia és Osero. Lejebb, már a Vellebittől délre, a szárazföldön, feküdt a régi, «nagy» Jadera, görögösen Diadora, melynek neve később Zadarra, Zárára változott. Falai közt híres templomok és ereklyék voltak; ott őrizték Szent Anasztazia testét, és szent Chryságon barát és vértanú lánczait. Időnként itt lakott a byzanczi sztratégosz, latinosan proconsul vagy dux, ki még a konstantinápolyi császár, a baszileusz fenhatóságát legalább névleg, jelképezte. Jóval lejebb délre, már nem messze a Cettinától, «végtelen szép, hegyek és szigetek által elzárt öböl ... zugolyában», «mint a vizi madár fészke nádas mélyében»,[137] feküdt a kisded Traù, Szent Lőrincz diaconus sírjával, úgyszólván szigeten, melyet csak kis földnyelv kötött össze, vagy kötött volna, ha át nem vágják, a szárazfölddel. Görög elménczség a görög Tetranguriát, az angurio ugorka szótól származtatta, hogy kicsi a város mint az ugorka. Az öböl keleti részén állott a régi világban Salona, Dalmácziának fővárosa; közelében egy órányira, a nyilt tenger mellett, Diocletian császár híres palotája épült. Mikor a várost a VII. század derekán a barbárok elpusztíták, a lakosok nagy része e palotába menekült, melyet sziklás környéke miatt nem könnyen lehetett megtámadni, és rendes négyszögben majdnem 40,000 négyszögméternyi területen egész sorát

tartalmazta a régi épületeknek. Falain belül, mint valami várban, alakult meg, görögös nevén Aspalathon, latinul Spalato, a horvátkori Dalmáczia leghíresebb, legnagyobb városa. A császári palota Jupiter temploma, a boldogságos szűz templomává változott, s oda hozták Salona romjaiból a buzgó lakosok Szent Anastasius és Szent Domnius (Doimo) vértanúnak, kit a legenda szerint maga Szent Péter rendelt még Salona első püspökének, holttesteit, s azóta Szent Domnius a város és egyház palladiuma maradt, és benne a lakosok talán jobban biztak, mint azokban a magas falakban, melyek Diocletián palotájából még fenmaradtak, melyeket minden sarkon egy-egy nagy torony, közben pedig, mindössze tizenhat volt, kisebb tornyok védtek, míg ablakaiból, mint résekből, nyilat, dárdát lehetett lőni a támadóra. E római telepek mindegyikében püspök, Spalatóban érsek volt, ki a régi salonai érsek primási méltóságát egész Dalmáczia felett követelte, részben gyakorolta. Ez egyházi fő mellett, ki tekintélyénél fogva a kis közszervezet világi dolgaiban is lényeges, döntő szerepet játszott, a község élén priorok állottak, kik a népgyűléssel intézték a közügyeket. Egymás közt e kis respublicákat semmi állandó kapocs sem köté össze, legfeljebb az, hogy a mikor a konstantinápolyi császár tekintélye e részeken megint erősebb lett, mindannyi egy közös egész részének tekinté magát. A szárazföldi szlávokkal szemben is idővel modus vivendi képződött. Magok a byzanczi császárok a IX. század vége felé megengedték, hogy a horvátoknak adót fizessenek, melynek összege: Spalatóban 200, Jadera 110, a többi városban 100—100 nomismára, tehát mintegy 600—700, egész 1200 forint o. é. rugott, s azon felül bort és egyéb termékeket adtak, mert a szlávokkal jó lábon

kellett állaniok, hogy földjeiket a városuk falán kívül az elpusztított, lakatlan szigeteken, békében használhassák, s e békés viszonyok közt némi közeledés is történt a két elem közt. Rómaiak és horvátok összeházasodtak, és kivált Spalatóban már számos szláv névvel találkozunk, a nélkül azonban, hogy a római elem túlsúlyát még legkevésbbé is veszélyeztetnék.

A közeledést előmozdítá az a körülmény, hogy a horvátok már a VII. 'században keresztényekké lettek, a nyugati egyházhoz csatlakoztak, s abban egy kis ingadozást kivéve, részben Methodius szláv ritusát követve meg is maradtak.

A horvát még nyers, vad, részben hajós nép volt; kisebb-nagyobb hajókon, sagenákon, gondolákon, mint akkor hívták, 10-en, 20-an, 40-en, kalózkodást űztek, nem ugyan oly nagy mértékben, mint a délre fekvő szerb narentaiak, de azért még így is elég bajt és alkalmatlanságot okoztak kereskedő szomszédaiknak.

Törzseik már a IX. század eleje óta egy közös főt, nagyzsupánt, ismertek el, s Byzanczból, a X. század közepén a horvátokhoz szóló leveleket a «Horvátország archonjához», nem mint a magyaroknál, «archontokhoz» czímezték. A X. század derekán e nagyzsupánok kezdték magukat királyoknak nevezni, utánozták a byzanti udvart, de azért valami állandóbb állami szervezetet, szorosabb kapcsolatot a törzsek közt nem tudtak létre hozni. A nemzeti összetartozás érzete ugyan nagyobb mértékben megvolt a horvátokban, mint a szomszéd szerbekben, s ennek köszöné a kis nép, hogy nem csak nevét föntartá, bizonyos önállóságát mindig visszavívta, hanem időnként hatalmát még a szomszéd területekre is kiterjeszté; de ez emelkedésének, terjeszkedésének nem volt semmi állandó alapja; csak emberektől, mulékony

körülményektől függött. Most is, az időben, mikor Magyarországon Géza vajda uralkodott, Držislav «király»-nak nem csak a dalmácziai rómaiak, hanem még Velencze is az Adriai tenger túlpartján adót fizetett.[138]

Velencze is a régi római világnak maradványa volt. A népvándorlás idejében a régi Venetiának, Olaszország ez északkeleti zugának számos lakója a tengermellék apró szigeteire menekült, s a Lagunák közt új, biztos hazát alapított. A VII. század végén a sok apró község egy közös fő, dux, doge alatt egyesült. A kis állam bátor, vállalkozó, halász és kalmár népe lassanként tekintélyes állást tudott kivívni. Hajói eljártak Konstantinápolyba, el gyakran a kereszténység nem kis megbotránkozására, az afrikai, ázsiai, délolaszországi mohamedán kikötőkbe, Egyiptomba, Tripolisba, El Mehdiába, Kirván kikötőjébe, a mai Tunis területén, és a kelet áruczikkeit a Pón, az Etschen felfelé az Alpeseken túl szállították. Eredetileg a konstantinápolyi császár alattvalói, a nyugot uraival, a váltakozó frank, olasz, német királyokkal is fenn tudták tartani a jó viszonyt és most, a X. század végén, II. Orseolo Péter herczeg III. Ottó császárral szoros barátságban élt. II. Orseolo Péter fia volt I. Orseolo Péternek, ki 976—978 közt volt velenczei doge, de a világot megunva, Ravennába, kolostorba vonult és halála után a szentek közé sorozák.

II. Péter 30 éves korában 991-ben kiáltatott ki dogenak, ült a trónra, és vette át a hatalom jelvényeit, a kardot és a királyi pálczát. Ő, ki erős és ügyes kézzel keleten és nyugoton elő tudta mozdítani Velencze érdekeit, nem akart többé adót fizetni a horvátoknak. Ebből háború keletkezett. II. Péter doge egy évvel előbb, mint hogy István királyt megkoronázták (1000.), áldozó csö-

törtökön (május 9-én) hajóhadával Dalmácziába indult, a hol csak Zára hódolt Velenczének; de a hová a tartomány többi római lakói is hívták a horvátok és szerbek támadásai ellen. Oseróban, Vegliában, Arbéban, Zárában a papság, nép, római, sok szláv is örömmel, tárt karral fogadta, s a velenczei hadat a dalmátok csapatjai gyarapíták. A Zárától délkeletre fekvő horvát Belgrád nem mert ellentállni; a kis Vergada sziget parasztjai eléje mentek és hűséget esküdtek neki. Következett ezután Traù; végre pedig Spalato, «a nemes és erős város», Dalmáczia fővárosa, mely díszszel fogadta és szintén hűséget esküdött.

A hadjáratot a narentai kalózok megfenyítése fejezte be, s azóta II. Orseolo Péter Velencze és Dalmáczia herczegének írta magát. Fia és utódja, kit tulajdonkép szintén Péternek hívtak, de mikor 996-ban, mint három éves gyermeknek III. Ottó császár bérmáló atyjává lőn, az Ottó nevet nyerte, a dalmát birtokokat 1018-ban a horvátok ellen vitézül meg tudta védeni, sőt a quarnerói öböl három kis szigetét még szorosabbra fűzte Velenczéhez, a mennyiben mind a három adófizetővé lett, és Arbe évenként 10 font nyers selyem, Veglia 30 rókabőr, Osero 40 nyestbőr adására kötelezte magát.

Orseolo Ottó doge István sógora volt. Nőül vette a magyar király nővérét, kinek nemes lelkületét és szépségét még századok mulva sem felejtették el Velenczében.

Belvillongások azonban a vitéz férfiút megfoszták trónjától. 1024-ben futni kénszerült; visszatért, de két évvel rá (1026.) ismét letették és Konstantinápolyba száműzték.

Horvátországban is ez időben zavarok uralkodtak, világosan azonban csak az tűnik ki, hogy az ország a byzanczi császárnak meghódolt, a magyarok pedig, hogy Ottó her-

czeg ellenségein boszút álljanak, az országba nyomultak, a tengerparton lábukat megvetették, a római olasz dalmátokat folytonosan nyugtalanították és némelyeket közülök meghódolásra kénszerítettek.[139]

Nyugot felé Német-Olaszországgal István jó barátságban élt, míg sógora II. Henrik uralkodott. A szász családnak ez utolsó férfisarja, 22 éven keresztül, sok bajjal volt kénytelen küzdeni. Mindjárt uralkodása elején ellenségei közt találta még saját testvérét is, Brunót, ki némely bajor urakkal és Boleszló lengyel herczeggel ellene szövetkezett. Német ellenfeleit legyőzte Henrik. — Bruno (1003-ban) Magyarországba futott Istvánhoz, közbenjárására kibékült testvérével és kevéssel utóbb augsburgi püspökké lőn (1004. márcziusban).[140] Nehezebb volt a harcz Boleszlóval. Tizenöt év alatt (1003—1018.) hétszer mérte össze Henrik kardját a nagy vitéz szláv fejedelemmel, változó szerencsével. Többször kötöttek békét, de mindig csak rövid ideig tartott. A csatatér az Elbe és Odera vidékétől, Csehországon keresztül Morváig, a bajor keleti Markig, a magyar határig terjedt. Rövid időre Csehország is lengyel kézre került (1003.); de Henrik a csehek segítségével kiverte Boleszlót Prágából. Morvaország azonban Boleszló birtokában maradt és birtokában maradt a hosszú harcz után mindaz, a mit a németektől keletre fekvő szláv tartományokból, az Elbe és Odera közt II. Henrik tőle elragadni törekedett. A terjeszkedő hatalmas lengyellel Magyarország is harczba keveredett, nem mindig szerencsésen. Boleszló (1010—1018 közt lehetett) többször győzött; hadai a Dunáig nyomultak, s a lengyelek még egy század mulva is dicsekedve említék, hogy birodalmát Trencséntől lefelé Pozsonyig, Komáromig, a nagy folyóig terjeszté. De bir-

toklása csak mulékony volt. A szerencse változott; és bár az erdélyi Gyulának sikerült hozzá menekülni, és oldala mellett harczolt a magyar-lengyel határ egy várában — Trencsénben?: István, miután nagylelkűen Gyulának utána küldé nejét, ki visszamaradt, kiverte a lengyelt és ellenséges magyart (1018 körül) országából.[141] Azután békesség, sőt némileg szövetség lett Boleszlóval, Oroszország ellen. Vladimir, az első orosz fejedelem, ki keresztényynyé, és a Kárpátok északkeleti lejtőjén lakó szlávokat a mai keleti Galicziában megigázva Magyarország szomszédjává lőn, 1015-ben meghalt. Trónját fiai közül a legidősebb, a törvénytelen Svjatopolk foglalta el, és testvérei ellen vérengzéssel igyekezett megtartani. Aldozatai közt volt öcscse Borisz, kit a történelem szép, vitéz és szent ifjúnak fest. Mikor gyilkosai közeledtek, önmegadással várta és fogadta a halált. Csak egy apródja védte reá borulva a saját testével: a magyar György, de hűségének áldozatjává lőn. A gyilkosok elránták, megölték, és hogy a nyakán függő arany lánczot, ura ajándékát, megkaphassák, fejét levágták. Svjatopolk ellen egyik öcscse Jaroszlav támadt fel és elkergette.[142] A zsarnok ipjához futott, a lengyel Boleszlóhoz, ki 1018-ban nagy sereggel visszavitte Kievbe, s a véres, diadalmas hadjáratban a lengyel sereg soraiban, 300 német és 1000 bessenyő mellett 500 magyar vitézzel is találkozunk.[143]

Nem sokára Németországgal is megváltozott a viszony, de nem jobbra, hanem rosszabbra fordult. II. Henrik 1024-ben július 13-án meghalt; helyébe, mint választott király, Konrád frank gróf lépett, ki többször állott szemben II. Henrikkel, mint ellenség. II. Konrád, szépunokája, a «vörös» Konrád lotharingiai herczegnek, ki

955-ben Augsburg alatt a magyarok ellen elesett, igazi német volt, még pedig a közönségesebb és brutálisabb fajtájából. III. Ottónak, de még II. Henriknek mérsékeltebb idealismusa is távol volt tőle. A trónon, melyre sok jeles tulajdonság képesíté, úr akart lenni a szó teljes értelmében, úr, a minő a német szeret lenni, ha hatalmasabb, más nemzeteken. Lehetetlen után nem vágyott; megalkudott, ha kellett, a viszonyokkal; de a mit elérhetett, azt vasmarokkal, kíméletlenül megragadta. Udvarában megbotránkozással értesültek, hogy a «szláv» Boleszló, a lengyel herczeg 1025-ben, a császár gyalázatjára, királyi nevet és jelvényeket vőn föl, s mikor kevéssel utóbb meghalt (1025. június 17.), gyors halálát vakmerősége méltó büntetésének tekintették. A magyarok iránt sem viseltettek valami jó indulattal. Azt találták, hogy a németeknek köszönheti a magyar a keresztény vallást. Gizellával kezdődött az új hit, és mégis e nép alig akart hallani a németekről. István előtt nem lehetett titok a németek ez érzelme, melyet eddig is csak II. Henriknek barátsága tartott féken, és ahhoz képest viselte magát. Ekkor történt, hogy Wernher strassburgi püspök, mint II. Konrád császár követje, Konstantinápolyba készült. Missióját azonban titkolta, és mint jeruzsálemi zarándok akart keresztülmenni Magyarországon, ámbár nagy világi pompa környezé. Sok ember, nyáj, ló, ökör, birka, disznó követte útjában. A magyar határon azonban elállták útját. István nem ereszté be országába, a mi akkor egyetlen egy követtel sem történt s a püspök kénytelen volt visszafordulni, hogy Olaszország felől igyekezzék Konstantinápolyba (1027.).[144] Ez eset csak növelte az ellenséges indulatot magyar és német közt, és az három év mulva nyilt háborúban tört ki. A határon már

korábban megkezdődött a villongás, még pedig a bajorok voltak a hibásak. Nem a magyarok kezdtek, mikor becsaptak bajor földre és prédáltak, mint eleik tették. Megtorlásul Konrád császár 1030. nyarán nagy sereget gyűjtött mindenfelől és már a nyár elején, június végén, vagy július elején Sopron, Mosony felől az országba tört. A Duna balpartján, észak felől pedig a csehek rohantak be, és öldökölve, pusztítva, egész Esztergomig hatoltak. Vezérük, a cseh herczeg fia, az ifjú, merész és kalandos Břetislaw herczeg volt, ki egy évvel ez előtt (1029.) Morvaországot a lengyelektől visszafoglalta és a hadi foglyokat százával, összeláncczolva, Magyarországba és azon túl rabszolgákul eladatta. István is tanácsot tartva a püspökökkel és főemberekkel, fegyverre szólítá az egész nemzetet. Bőjtöt és imát rendelt az egész országban, hogy kérjék az Istennek és szűz Máriának segélyét, maga pedig így imádkozott: «Ha úgy akarod, Nagyasszony, hogy elpusztuljon örökséged és ellenség megsemmisítse a kereszténység új csemetéjét: az megtörténik, de ne én legyek annak oka, hanem akaratod, s ha én vétkeztem, sújts engemet, a pásztort, de ne a nyájat, bűneimért!» Főerejét a császár ellen vezette, kinek becsapása nem sikerült úgy, mint Břetislawé. A magyarok a határon csekély, vagy semmi ellentállást sem tanúsítottak. Hagyták bejönni a német sereget, s az a mocsáros, majd erdős vidéken nehezen és veszélyek közt a Rábáig jutott. Itt azonban megfordult a koczka. A magyarok támadni kezdtek és a sereg háta mögött elfoglalták Bécset, a kis helyet, mely a régi római Vindobona romjain keletkezett, s ekkor szerepel legelőször a történet lapjain. A németek nem tudtak tovább előre menni. Élelmük is fogytán volt; éhség

fenyegette őket. Igyekeztek tehát kibontakozni a kelepczéből, de a visszavonulás sem volt már többé könnyű. Az egyes hadosztályok mentek, vergődtek vissza a német földre, a mint tudtak. A hadjáratnak, melyhez még a távol Lotharingiából, a mai belga földről is jöttek fegyveresek, siralmas vége lett. II. Konrád, ki oly sietve ment Magyarországba, néhány hét mulva sereg nélkül tért vissza Bajorországba, és tovább ment Franconiába. De a bajoroknak folytatni kellett a háborút és viselni annak következményeit. Herczegjök ez időben, Engelbert püspök kormányzása mellett, a császár 13 éves fia Henrik volt, a ki már akkor korát meghaladó érettséget tanúsitott. Istvánt nem kapta el a győzelem. Kész volt a kibékülésre, s a gyermek herczeg és mentora örömmel ragadták meg a békejobbot. A következő 1031. év tavaszán, míg II. Konrád a Rajna mentében járt, és úgy tőn, mintha a dologról semmit sem tudna, Henrik herczeg felkereste Istvánt Magyarországon és megkötötte vele a békét. A béke ára azonban a bajor föld egy része volt, mely a Duna jobb partján a Sártól — a Lajthától — a Fischáig, a balparton a Morvától addig a vonalig terjedt, melyet a Fischa-torkolattal szemben északra a morva határig, a Nikolsburg mellett fekvő Strachtinig képzelhetünk, és a Morvamező legnagyobb részét, a Morva jobbpart folyamvidékét, fel a Thajáig magában foglalta. Ezzel Magyarország mintegy 30—40 mértföldnyi területet nyert, mely természetes határaihoz mintegy elővédet képezett és nyugot felé, bár a szerződő felek arra akkor alig gondoltak, kikerekítette. És csakugyan a föld, melyet István ekkor szerzett, de utódjai nehány év mulva ismét elveszítettek, nagyrészt mai napig beszögellést képez az ország nyugoti határába.[145]

V. FEJEZET.

István végnapjai. Péter király. Aba Sámuel. III. Henrik német király. Magyar-német háború. Ménfői csata. Aba bukása. Péter ismét király lesz.

Attól az időtől fogva, hogy István a nemzet sorsát kezébe vette, a békéig, mely a németek ellen a nyugoti határt diadalmasan kiterjesztette, több mint egy emberöltő mult el. Még pedig nem nyomtalanul. A mag, melyet István elvetett, és oly gondosan ápolt, megtermé gyümölcsét. A magyar társadalom haladt; szelidült, és vele szelidült a törvényhozás. Most már különbséget kezdtek tenni a között, ha valaki kardot rántott, s ölt, súlyosabb sebet ejtett, és a között, ha csak könnyebb, vagy épen semmi sértést sem követett el. A gyilkosra megmaradt a halál; arra, ki valakinek szemét ütötte ki, kezét, lábát vágta le: a talio, a fogat fogért, szemet szemért elvet állíták fel. De ha a sebesült meggyógyult, mint még későbben rendelték, a tettes csak a vérdíjt fizette, sőt annak felével is megválthatta magát, ha csak kirántotta volt kardját, de a fenyegető mozdulatot tett nem követte. A rabszolgák felszabadítását sem tiltá többé a törvény. De a ki ezt az úrnak akaratja nélkül tenni akarta, annak, a hány rabszolga volt, annyi szolgáló háztartást és járulékot kellett adni, s e váltságból két harmad rész a királyt, egy harmad rész az urat illette. A király pedig a magáéból egy harmadrészt az ispánnak adott. De még a condicionariusok, a földbirtokos, de földjükhöz tapadt szolgák sorsán is törekedett István javítani, és lehetőséget nyujtott, hogy magukat még

inkább felszabadítsák. Rendelete szerint, a családos szolga magát és házát 100, ha pedig nőtlen és gyermektelen volt 24 arany pénzen, vagy ily értékű szolgálattal megválthatta.[146]

A magántulajdon intézménye is tovább fejlődött. Az emberek mindinkább kezdtek becset tulajdonítani a föld kizárólagos, állandó birtoklásának. A királyi «senatus» kérte, és István megadta, hogy a mi felett a hazafiak életükben rendelkezhettek, az, kivévén természetesen azt, mit csak hivataluknál fogva mint püspökök, ispánok, élveztek, fiaikra is átszálljon. Vagyonát csak annak kobozzák el, ki a király életére tört, az országot elárulta, vagy idegen földre szökött. De még a felségsértő és hazaáruló ártatlan gyermekeinek is, ha atyjukat a királyi tanács bűnösnek találta, és kivégezték, meghagyták a keresztény vallás irgalmas felfogása szerint, a megbűnhödött apának birtokait.[147]

De nem tüntek el még azok sem teljesen, kik a régihez ragaszkodtak, a mit vagy még maguk láttak, vagy csak hagyományból, a dolog természeténél fogva gyakran idealisált alakban ismertek. Az ujítások sem jártak mindig baj nélkül. Az ispán és a megyék lakossága, «a vitézek» közt a viszony még nem forrta ki magát, a hatalmas gyakorta erőszakos volt, az alatta való gyengébb rágalmazott. Sok surlódás támadt, melyeket István, mindenkinek biztosítván a magáét, igyekezett orvosolni. A dézsmálás sem ment könnyen. Büntetéssel kellett szorítani a népet, mint a frank kapitulárék tettek, hogy a ki a tizedik részt nem adja meg, kilencz részt legyen köteles adni. A ki pedig a már kihasított tizedet ellopta, mint tolvaj, kétszer a püspöknek járó váltságdíjjal, harmadszorra pedig halállal bünhödött.[148]

Művét, a fönnálló rendet, István nem csak vaskézzel, de tapintattal is fenn tudta tartani. Birta a nemzet bizalmát, tudott rá támaszkodni, s azért szigorúan büntette azt, ki e bizalmat megingatni törekedett. Ha valaki, így szólott törvénye, valamely ispánnak, vagy más keresztény embernek mondja: hallottam a királyt vesztedre szólni, és az rábizonyodik: az haljon meg.[149] De alkotmányát úgy megszilárdítani, hogy annak, ha kiesik kezéből a kard, a kormánybot, többé mi sem árthasson, azt még sem tudta véghez vinni. Nagyon jól tudta ő azt maga is, és azért legfőbb gondja az volt, hogy oly utódra hagyja a kormányt, ki nagy művét megérteni, és fentartani képes legyen.[150] Több gyermeke közül csak egy fia maradt meg Henrik, kit a magyar nyelv idővel Imrének keresztelt el.[151] E gyermekbe, majd ifjúba igyekezett mindazokat az elveket becsöpögtetni, melyek hosszú, fáradságos pályáján oly sikerrel vezették. — Különösen lelkére kötötte, hogy legyen jó keresztény, tisztelje az egyházat és szolgáit, «mint szeme fényét», és becsülje meg a nemzet nagyjait, az ispánokat, vitézeket. «Ne feledd el, irá neki, hogy minden ember egyforma; hogy semmi sem magasztal fel inkább, mint az alázatosság, és semmi sem ront meg inkább, mint a gőg és irigység. Ha jó akarattal léssz, és nem bántasz senkit: király leszesz, és szeretni fognak, de ha szenvedélyes, gőgös, rosszakaratú, türelmetlen vagy, nagyjaidnak nyakára ülsz, a nemzet ereje romlása lészen királyságodnak, és országod idegennek jut majd birtokába.» Az apa remélte, talán volt is oka reményleni, hogy fia méltó utódja leend. Legalább, a mi a vallásos buzgalmat illette, nem lehetett ellene semmi kifogás. A királyi kényelemben felnőtt ifjú, asketa hajlamokban, vetélkedett bár-

melyik szerzetessel. Fejedelmi erényeket kifejteni azonban nem volt ideje. Kevéssel utóbb, hogy a béke a németekkel létre jött, a zsenge ifjút vadászaton vadkan ölte meg (1031. Szept.)[152]. István magára maradt. Körülötte, családjából, még néhány fiatal ember vagy gyermek volt. Ezek közül kellett volna most választania. Atyja testvérének, Mihálynak, két fia volt, Vazul vagy Vanzul, a német Wacilónak hasonmása, mely magyarul talán Vászolynak hangzott[153] és László, a kit «kopasznak» vagy «szár»-nak neveztek. Mindkettőnek e tájt fiai éltek. Vazulnak hasonnevű fia Vazul, már ifju volt, könnyelmű és kicsapongó, de nem méltatlan a királyságra.[154] Szár László három fia még a gyermek- és ifjúkor küszöbén állott, valami 14, 16, 18 évesek lehettek. A két öregebben, Andrásban és a kicsi, barna, hamar kopaszodó Bélában, királyi tulajdonságok csíráztak. A mint a jövő megmutatta, mindkettő nagyratörő, bátor, ravasz, politikára való természet volt, és egymástól csak annyiban különbözött, hogy a mi jó volt mindkettőjükben, az erősebben volt kifejezve a kisebbikben, míg a rosszabb tulajdonságokban, kivált a ravaszságban és önzésben, az öregebbiket, Andrást illette meg az elsőbbség. A harmadik fiúban, Leventében, valami idealis, önzetlen vonást találunk, s ezzel nem ellenkezett az a kegyelet, melylyel talán már ekkor is, a régi világhoz, a pogánysághoz ragaszkodott. Ez Árpád-fiakhoz járult még egy negyedik, idegen ifjú, ki csak anyja után tartozott István családjához: a velenczei száműzött Ottó doge fia, Péter. Atyját, hat éves számkivetés után, 1032-ben Velencze ismét vissza akarta hívni, de mielőtt Konstantinápolyból elindulhatott volna, meghalt. Velenczében újra az Orseolók ellenségei kerültek a hatalom birtokába, és Ottó gyermekeit, Pétert, a ki ekkor talán valami 20 éves

volt, István hívta magához, míg nővére az osztrák markgrófnak, Adalbertnek lőn nejévé.[155] Az ifjúban megvoltak őseinek némely tulajdonságai, talán azok is, melyek atyjának bukását okozták. Merész ember volt, inkább mint bátor. Szeretett parancsolni, s erőszakos hajlamaiban a jóakarat és sympathia könnyen láthatott fejedelmi erélyt. E jóakarat pedig megvolt Istvánban, megvolt kivált nejében, Gizellában, és mind azokban az udvari körökben, melyek a keresztény vallást, és az új rendszert szivükön hordák. Mert egy bizonyos volt, Péter nem fogott megtántorodni a keresztény hitnek, az európai civilisatiónak ösvényén, a mi a többi királyi herczegre nézve nem volt oly egészen bizonyos. István tehát őt szemelte ki utódjává, fiának fogadta, az Árpád-fiak nagy sérelmére. A legidősebb közülök, a ki legközelebb állott a trónhoz, Vazul, felforrt, ellene mondott. István elfogatta, szemeit kitolatta, mint tettek akkor Byzanczban, Csehországban, Lengyelországban, alkalmatlan praetendensekkel, a kiket ártalmatlanokká akartak tenni, de még sem akarták megölni; Szár László fiait pedig Csehországba száműzte.[156] Vazulék tetteire, vagy legalább terveire fényt vet talán az a törvény, egy mainzi frank zsinat visszhangja,[157] mely, lehet, ez időben keletkezett és rendeli, hogy: a ki a király vagy ország, a király egészsége vagy méltósága ellen összeesküszik vagy összeesküdni készül, vagy ily összeesküvésről tud, és azt, bár tehetné, fel nem jelenti, legyen kizárva a keresztény hívek köréből, és ne találjon menedéket, még a templomban sem, a hová pedig minden gonosztevő, ha bejutott, legalább halálos vagy testcsonkító büntetéstől megmenekült.[158]

A mi most az udvar körében történt, kétségkívül sokak-

nak nem tetszett. De senki sem mert nyiltan fellépni, vagy szembeszállni Istvánnal. Féltek vaskezétől, és ő háborítlanul, sőt mintegy fokozott erővel folytatta művét, a keresztény tannak, a keresztény szellemnek megszilárdítására. Sohasem volt buzgóbb a keresztény jótékonyságnak tetteiben, soha sem volt bővebb kezű papok, kolostorok iránt, mint életének e 6—7 utolsó esztendejében. Mintegy erőt akart magán venni, hogy a földi csapások, a földi bánat ne törjék meg, és egyik utolsó tette volt, hogy Monte-Cassinoba, a benczések e főkolostorába, egy szép aranykeresztet küldött és szerzeteseket kért, új kolostor alapítására. Tetteiből nem lehetett volna még kivenni, hogy ereje hanyatlik; pedig fia halála óta gyakran és sokáig betegeskedett. Mikor már annyira elgyengült, hogy lábán nem bírt megállni, udvarának négy előbbkelő elégületlen embere szövetkezett, hogy meggyilkolják. Egyszer alkonyatkor, mikor már besötétedett, István már aludt, de világot még nem gyújtottak a palotában: egyikük bátran bement a hálószobába, palástja alatt a kivont kard, hogy végezzen. De a kard véletlenül a földre esett, megcsörrent; István álmából felriadt és kérdte, mit jelent a zörrenés? A királylyal szemben a gyilkos elveszté bátorságát, lábához borult, bocsánatát kérte és mindent bevallott. István megbocsátott neki, de társait másnap maga elé rendelte, elítélte, szemüket kitolatta, kezüket levágatta, mások elrettentő példájára. Ezután már nem élt soká. 1038. augusztus közepe felé már gyötörte a láz és érezte, hogy napjai meg vannak számlálva. A mi nagyon szivén feküdt, nejének sorsáról, már régebben intézkedett. Megeskette volt Pétert, hogy megbecsüli, a birtokokban, melyeket neki hagyott, megoltalmazza, minden támadás és vesze-

delem ellen megvédi, és az ország nagyjai, mint kezesek, erre szintén megesküdtek. Most tehát még csak élete nagy művéről, a keresztény Magyarországról kellett gondoskodni. Magához hivatta a püspököket, udvarának főbbjeit, kikben mint keresztényekben bízott és utódjáról beszélt velük: Pétert ajánlá nekik; azután inté őket, maradjanak meg állhatatosan a keresztény hitben, teljesítsék híven annak parancsait és viseljék főleg gondját a hit új csemetéjének, melyet ő ültetett a nemzet közé. «Nagyasszony!» — mondá és kezét, szemét felemelte az égre — «a te oltalmadba ajánlom az egyházat püspökeivel és papjaival; az országot előjáróival és népével! A te kezedbe ajánlom buzgó imádsággal lelkemet!» Csak az a kivánsága volt még, hogy a Nagyasszony napján haljon meg; mert akkor, úgy hitte, inkább fog kegyelmet kapni Istentől. Kivánsága beteljesedett. Augusztus 15-én püspökök, országnagyok, ispánok állták körül a haldokló ágyát. Előttük felvette az utolsó kenetet, megáldozott és meghalt. Nagy fájdalom fogta el övéit, és kiterjedt a királyi lakból az egész országra. Régi barbár módra, mint még most is a turkomannok sivatagjain, ha gyász van, jajgatás, üvöltés hangzott mindenfelé. Elnémult a zene, megszünt a tánez és gyászruhát öltött a nemzet három esztendőre.[159] Holttestét Székesfehérvárra vitték a templomba, melyet épített. Összegyűlt a nép az ország minden részéről. De a templom még nem volt felszentelve. A püspökök tehát tanácsot tartottak, felszentelték a templomot, s azután helyezték el a nagy király testét, fehér márvány koporsóban, közepére.[160]

István halála után Péter akadály nélkül követte a királyi székben. Az ország, a mint azt István megalkotta, elfogadta, Gizella királyné meg volt elégedve; külsőleg,

úgy látszott, nem is változott semmi. A cassinoi barátok, kik Istvánt már halva találták, gazdagon megajándékozva tértek vissza Olaszországba.[161] Pécsett pedig fényes templomot kezdtek épiteni, a király és a püspökség védszentjének, szent Péternek tiszteletére.[162] Valójában azonban oly változás történt, melynél nagyobbat alig lehetett volna képzelni. A nagy, bölcs és szent államférfiú helyébe, ki minden ízében magyar volt, egy hetyke, szenvedélyes, idegen ifjú lépett, ki nem ismerte a magyart, nem is bízott benne, és még abban is, a mi jót tett, nélkülözte a higgadt királyi magaviseletet. Kázmér lengyel herczeg, a hős Boleszló unokája, lázadó alattvalói elől Magyarországba menekült. Břetislaw herczeg, a «cseh Achilles», mikor Lengyelország ellen készült, hogy elfoglalja, kérte Pétert, hogy ha barátja akar lenni, ne ereszsze el Kázmért Magyarországból. «Ha lesz törvény», felelt Péter, «hogy a magyar király a cseh herczeg porkolábja, akkor fogom neki itt őrizni Kázmért» és elbocsátá Németországba. A németek ellen azonban, kik a cseheket megtámadták, segíté Břetislawot; betört 1039/40. telén Ausztriába, rabolt, gyújtogatott s foglyokat vitt magával. Nyárra pedig (1040.), mikor II. Konrád utódja és fia, III. Henrik, a volt bajor herczeg, két sereggel Csehország szivébe tört, három zászlóaljat, talán a pozsonyit, nyitrait, trencsénit küldte Břetislaw segítségére, ki a császárt szerencsésen ki is verte országából.[163] Az adriai tengerparton István nyomába lépett, és a mit az szerzett, fontos hódítással gyarapítá. Magához csábítá Jaderát vagy Zárát, a velenczeiek e régi, hű városát (1040.). Honn azonban, a magyarok megvetésével, mindazokkal tartott, a kik ellen külföldön hadat viselt: «Bömbölő német», «csacsogó olasz» képezte társaságát. «Erős-

ségeket, várakat, kastélyokat németeknek, olaszoknak ad vala.» «Az ország javait velük telhetetlenül falta» és «mert maga igen kicsapongó volt . . . azon időben senki biztos nem lehetett neje tisztasága, vagy leánya, húga szűzessége felől a király testőreinek incselkedései miatt, kik azokon» — itt természetesen csak kisebb körre gondolhatunk — «büntetlenül erőszakoskodának.» Így nem csoda, hogy ellenkezésbe jött azokkal, a kik Istvánhoz legközelebb álltak. Két püspököt elkergetett. Gizella királynéval haragja támadt. Elvette pénzét, a mit neki István hagyott, el javainak egy részét, a másikra nézve pedig igéretet csikart ki tőle, hogy engedelme nélkül senki másnak nem adja; azután elküldte egy vidéki városba (Veszprémbe?), a honnan sem elmennie nem volt szabad, sem senki hozzá nem jöhetett. A főemberekre, a kik Gizellának s az országnak panaszait eléje terjeszték, nem hallgatott s a hagyomány szerint legalább, mikor az idegenek kegyelését vetették szemére, olyanformán felelt, mint Salamon fia, Roboam, mikor a zsidók atyjának zsarnoki kormányára panaszkodtak volt, «hogy ezentúl még falusi birót is németekből tesz; a földet betölti jövevényekkel s az országot teljességgel a németek hatalma alá veti». Ezt a magyar egy ideig tűrte, de nem soká. 1041. őszén összejöttek az urak, vitézek, a püspökök tanácsára. Vezért kerestek. Árpád véréből nem volt senki, a kit a most még uralgó felfogás azok után, mik István utolsó éveiben történtek, alkalmasnak találhatott volna a trónra. Maguk közül választottak tehát királyt, Abát, István sógorát, ki mint keresztény Sámuel nevet viselt és az új hitnek határozott híve volt. Elei Ed és Edömén, a későbbi felfogás szemében Attila hún király egyenes ivadékai, a honfoglaláskor szerepet játszottak. Nemzet-

sége, az Aba-nemzetség, mint tudjuk, a Hernád-völgyében és a Mátra aljában lakott. Ugyanott feküdt ama birtok is, mely a birtokfelosztáskor neki jutott vagy reá maradt. Tettei szerint, bátor, gyorsan határozó ember volt, ki, ha talán nem vágyott is már előre a nemzet legmagasabb polczára, mikor elérte, megszerette és szívósan ragaszkodott hozzá. Vezérlete alatt megindult a felkelő sereg Péter ellen, kinek közvetlen környezetében is kitört az elégületlenség, a harag. Azok is, a kik közel állottak hozzá, eljöttek és halálra keresték főtanácsosát, Budót,[164] mert annak tulajdonítának minden roszszat, helytelent, a mi történt. Most már Péter nem volt büszke, mint régebben. Látta, hogy nincs ereje, magára maradt és nem tudja megvédeni tanácsosát. «Nem menthetem meg, mondá, de nem is adom ki! Csináljatok vele, a mit akartok!» s a lázongók megragadták Budót, darabokra vágták, két fiának szemét kitolták, a harmadiknak, Sebösnek pedig, kiről mondák, hogy Vazul szemeit kitolta és fülébe forró olmot öntött, kezét, lábát összetörték. Azután a düh a többi jövevény ellen fordult; kit künn vertek agyon, kit börtönbe vetettek és ott öltek meg; de ezt a kitörést Péter már nem várta be. Megrémülve, még az éjjel, Budó szörnyű halála után, nehányadmagával német-bajor földre sógorához, Adalbert markgrófhoz menekült. Futásával Magyarországon általánosan elismerték Abát királynak, s az, István király módjára, magát megkoronáztatta, a püspökökkel és főemberekkel gyűlést tartott, s mindazt, a mit Péter jogtalanul, kénye-kedve szerint tett, megsemmisítette. Azt a két püspököt is, a kiket Péter elkergetett, vissza akarta helyezni, de mert már helyükre két más püspököt választottak, ügyük eldöntését a római szentszék ítéletére bízta.[165]

Péter nem maradt meg sógoránál; tovább sietett a német királyhoz, ki épp most győzte le a cseheket és fogadta Regensburgban (1041. október) Břetislaw térdehajtását és esküjét.[166] Péter is lábához borult és bocsánatot, kegyelmet kért, hogy a mult években a csehek miatt ellensége volt. III. Henrik császár most 24 éves, szép fiatal barna ember volt, korának sokféle ismeretében jártas, és tele vágygyal és ideális lelkesedéssel, hogy király legyen, minőnek királynak lenni kell, kinek kezében a hatalom csak eszköz, hogy a békét, az igazságot a földön megoltalmazza és diadalra segítse. Szive megesett az emberen, ki egy *István* hajlandóságát meg tudta nyerni. Ártatlanul, igazságtalanul üldözött embert látott benne, megbocsátott neki «Isten szerelméért». Aba mindjárt értesült, mikép fogadta III. Henrik vetélytársát és nem is ismerte félre a veszélyt, mely Henrik és Péter barátságából rá nézve jövőben fejlődhetett. Követeket küldött tehát Strassburgba, a hova a német király sok főemberével a karácsonyi ünnepekre ment, és kérdeztette: Háború lesz-e? Béke lesz-e? III. Henriket bántotta a büszke kérdés, de azért kitérően válaszolt. Ha nem bántják, ő nem kezd; de ha vele kezdenek, megmutatja, hogy kicsoda és követeket küldött Abához, feleljen ő határozottan, hogy mit akar? Aba azonban már tisztában volt magával, és a harczra, melyet elkerülhetlennek látott, már jó eleve készült. Sereget gyűjtött tél idején az ország nyugoti határára, hogy nagy becsapást tegyen a német földre. Hogy terve ki ne tudódjék, az utasokat, kereskedőket, még Henrik követeit is magánál visszatartotta. Meg is maradt a titok, a döntő pillanatig. Tíz csapat a Duna bal partján intézett támadást. A sereg nagyja, «számtalan sokaság», Abával a jobb parton indult, «mint a szlávok szoktak», róka

módra, lappangva, a Wienerwaldon keresztül a találkozó pontra, melyet előre meghatároztak. Akkor aztán, 1042. február 15-ikén, kora reggel, szétmentek és elkezdődött mindenfelé, Tuln vidékén, a pusztítás, égetés, zsákmányolás a Traisen folyóig. Az embereket házukban, ágyban lepték meg és fogták el és levágták azt, ki ellentállni mert. Estére Tuln köré gyültek a megtérő csapatok, megháltak és azután ujjongva visszatértek Magyarországba, «méltán, találták a németek, mert soha Magyarország ennyi zsákmányt még nem nyert Bajorországon!» Hasonlókép járt el és szerzett sok foglyot az északi hadtest. De Adalbert markgróf és vitéz fia, az ifjú Leopold, e tájon voltak és hamarjában vagy 300 fegyverest gyűjtöttek és a magyarok ellen mentek. A magyar vezér, már hazamenőben, közel a Morvához, mikor a németek jöveteléről értesült, szétforgácsolta erejét. Seregének legnagyobb részét elküldte, hogy a németeket megkerülje és hátba fogja. Egy másik csapat a foglyok őrizésére maradt és csak a harmadikkal ment eléje Adalbertnek. A németek dühös támadással szétugraszták e csapatot; azután a második csapatra került a sor, melyet a foglyok, férfi, nő, mikor látták, hogy a szabadulás közelg, azzal, a mi kezük ügyébe esett, dárdával, nyíllal, késsel, hátulról szintén megtámadtak és majdnem teljesen megsemmisítettek. Mindennek vége volt már, mikor elkésve kibukkant a harmadik magyar csapat, de ez sem volt szerencsésebb. A diadalittas németek, bár az első perczben megdöbbentek, «az Isten fiát segítségül híva», rájuk vetették magukat, győztek és a magyarokat a Morva felé szoríták. Sokan elestek, sokan a rohanó folyóba fulladtak, magát a vezért is csak jó lova vitte át a folyamon. Szerencsétlensége vagy ügyetlenségéért azonban keservesen meglakolt: Aba

szemét kitolatta. Majdnem oly rosszul járt az a harmadik kisebb magyar csapat is, mely a főseregtől délre, a mai Ausztria és Stájerország összeszögellésénél tört a német földre és számos foglyot zsákmányolt. A karantani markgróf Lambach Arnold fia, Gottfried, Pütten körül, a Semmering aljában rája ütött, legnagyobb részét levágta s a foglyokat mind diadalmasan megszabadította.[167]

Németország felháborodott e támadásra. III. Henrik husvét táján (1041. april 11.) maga köré gyűjté országának főembereit és mindnyájan boszút kivántak a magyarokon. Háborút határoztak tehát és a nyár végén együtt volt a nagy birodalmi sereg, melyet III. Henrik Aba ellen vezetett. Kiséretében volt Péter, kit most már szeretett volna trónjára visszahelyezni, és eljött Břetislaw herczeg, tekintélyes haderővel, magával hozván Szár László fiát, Endre herczeget, ki testvéreivel még mindig Csehországban tartózkodott, otthon még sokféle összeköttetéssel birt és most, úgy látszik, a kinálkozó alkalmat fel akarta használni, hogy hazájába, talán mint király, visszatérhessen.[168]

A német sereg a támadást szeptember elején, a Duna jobb partján kezdette meg. Itt, nem messze a római Carnuntum romjaitól, már innen a határon, melyet István király kitűzött, egy vár feküdt, a mai Hainburg, vagy mint a németek akkor hívták, Heimenburg. A magyarok felgyújták és elhagyák, Henrik teljesen feldúlta, de beljebb az országba nem hatolt. A nyár nagyon esős volt s nem látta tanácsosnak, hogy a mosonyi lápok és ingoványok sűrűjébe tévedjen, hanem Břetislaw tanácsára átkelt a Duna balpartjára s ott is, mindjárt közel a Morvához, a határhoz, felgyújtva találta és feldúlta Pozsonyt. A magyar sereg nagy döntő csatába nem bocsátkozott, hanem hátrálva csak körülrajongta, csipkedte, nem min-

dig szerencsésen, a németeket. E vidéken még a morvák idejéből sok vár volt, melyeket III. Henrik elfoglalt és, a hol a lakosság meg nem hódolt, pusztítva a Garamig hatolt. Mindenütt azonban azt tapasztalta, hogy a magyarok, ha nem is szeretik Abát, Pétert még jobban gyűlölik, s a kik meghódoltak, kijelenték, hogy mindent megtesznek, a mit kiván, csak Pétert nem veszik vissza királyuknak. III. Henrik tehát, bár nem örömest tette, engedett és Péter helyett, Břetislaw kérelmére, a lakosok beleegyezésével, az elfoglalt területet váraival István király unokaöcscsének, Endrének adta, mint herczegnek kormányzásul, azután októberben, nagyon megelégedve a sikerrel, a német hazament, de alig tette ki lábát, Aba seregével megjelent és Endrét, ki neki ellentállni nem birt, Csehországba visszakergette.

Abának főtörekvése volt, hogy a királyi hatalmat megtartsa és olyanformán legyen király, mint István volt; míg az urak, a kik őt a maguk köréből választák, a maguk fajtájának tekinték; magaviseletében, igényeiben sértő gőgöt, megvetést láttak és haragudtak, hogy velük szemben aköznépre, a «parasztokra» támaszkodott, azokkal evett, járt és lovagolt.[169] A példa, mily könnyen pártoltak el tőle a vágmellékiek, eléggé mutatta, hogy benn az országban is vannak ellenségei; azon volt tehát, hogy legalább a külső ellenségtől szabaduljon. Követeket küldött III. Henrikhez békéért és megígérte, hogy a német foglyokat mind visszaadja, azért, a ki már meghalt, vagy fel nem található, a vérdíjt, wehrgeld-et, mintha megölték volna, fizeti és azon felül még kárpótlást is ad. Henrik azonban Péter befolyása alatt állott. Vissza akarta helyezni; azért nem akart békét, hanem harczra készült és csak áltatni akarta a magyarokat. Paderbornból, a hol

a követek pünköst táján (1043 máj. 22.) megfordultak. Regensburgba rendelte őket, hogy ott a megkárosult bajorok kivánságát meghallgassa és ahhoz képes formulázza kivánságát. A követek pontosan megjelentek (1042. julius második felében). Mindenre, sőt még többre is készek voltak, mint a mit előbb igértek, de kivánták, hogy III. Henrik is fogadja esküvel, hogy akkor a békét megköti. E bizalmatlanság nem volt alaptalan a királylyal szemben, ki már sereggel jött Magyarország felé. III. Henriknek azonban elég ok volt arra, hogy most már a megsértett félt játssza és a békét határozottan visszautasítsa. Nagy hajóhadat gyűjtött össze és erre támaszkodva, miután az ország határán seregét számba vette, a Duna jobb partján nyomult elő, Mosonyon túl a Rábczáig, a hol, talán Abda körül, erős állásban szemben találta Abát a magyarokkal, kiket a 20—21 éves fiatal IX. Benedek pápa, III. Henrik embere, mert «királyukkal rosszul bántak» kiközösített, de a békealku el nem altatott.[170] Csatára készültek, de Aba még mindig kereste a békét, még nagyobb áldozatok árán is; III. Henrik pedig észrevette, hogy még sem olyan könnyű dolog Pétert trónjára visszahelyezni. Némi alkudozás után tehát létrejött a béke a két fél közt. Aba esküvel igérte, hogy András-napig (1043. nov. 30.) a foglyokat visszaadja, a kiket vissza nem adhat, azokért a vérdíjt fizeti. Visszaadja az országnak azt a részét, a melyet István a Lajthán és Morván túl a németektől elfoglalt. Fizet négyszáz talentum vagyis márka aranyat, a mai pénz szerint kerek számmal 137,000 o. é. forintot;[171] ad négyszáz prémes mentét, melyek a németeknél nagy becsben állottak[172] és visszaadja Gizellának, a mit István király neki hagyott, mert az öreg királyné még az országban volt,

ott is maradt, ott öregedett meg és sirját — legalább még századok mulva ott mutatták emlékkövét — a veszprémi székesegyházban találta.[173] A béke megerősítésére még hét kezes szolgált, kiket a németek választottak ki a magyarok közül, és III. Henrik szeptember elején visszafordult, birtokba vette az átengedett területet és abból az Ostmark elé még egy markot alkotott, de az rövid idő mulva a régi Ostmarkkal összeolvadt és osztrák terület maradt le napjainkig.[174]

A béke nem fegyverezte le Aba ellenségeit, legföljebb hajlandóvá tette egyiket, másikat, hogy ha már Aba is megalkudott a hatalmas Henrikkel, ők is megalkudjanak vele, és visszavegyék Pétert, kit a német annyira pártolt. Összeesküvés keletkezett, hogy Abát elfogják vagy megöljék, de az összeesküvés egyik tagja elárulta a tervet és a részeseket. Aba, szokása szerint, gyorsan cselekedett és igyekezett eltiporni ellenségeit. A kit a vádlottakból megkaphatott, elfogatta, megölette, vagy szemét kitolatta. Valami ötven nemest, a kikre gyanúja volt, mintegy tanácsra hívta Csanádra, hol a nagyböjtöt (1044. márcz. 7-től ápril 22.-ig) töltötte. Mikor együtt voltak, fegyveresei körülfogták a házat, és valamennyit agyonverték, a nélkül, hogy csak ki is hallgatták, vagy időt engedtek volna nekik, hogy büneiket meggyónják, és Istennel kibéküljenek. Nagy bűn volt ez a kereszténység szemében, de az egyháziak, a püspökök közül csak Gellért mert szent és emberséges megbotránkozással szót emelni, ki különben is el volt kedvetlenedve, mert mindenfelé csak az egyházi fegyelemnek, annyi fáradsága és tanítása gyümölcsének bomlását kellett tapasztalnia, és a jövőben már csak tekintély nélkül való papságot, tarka, világiakra vágyó szerzetességet látott lelki szemeivel.[175] Husvét

napján (ápril 22.), a király urakat, püspököket küldött hozzá, jöjjön el, és tegye fejére, mielőtt a templomba mennének, mint nagy ünnepeken szokás volt, a koronát.[176] Gellért nem jött, nem akart jönni. Erre a többi püspök, a ki ott volt, tette Aba fejére a koronát, és nagy pompával, ispánok, nép kiséretében bevonult vele a templomba. De Gellért is ott volt, nyakában a fehér stola, a szószékre lépett, és latinul rádörgött a királyra: «a szent bőjt tartása a bűnösöknek bocsánatjukra, és az igazaknak jutalmokra adatott: te pedig, király, azt kardod gyilkolásával megfertőztetted és tőlem az atya nevét elraboltad, minthogy ma legkedvesebb gyermekeim hiányzanak. Azért e napon semmi bocsánatot sem érdemelsz. Minthogy pedig Krisztusért meghalni kész vagyok, a jövendőt neked megjósolom: Harmadszor föl kel ellened a bosszú kardja és elveszi tőled az országot, melyet csalárdúl szereztél».[177] A király emberei, kik deákul értettek, csak elhűltek, és intettek a tolmácsnak, ne fordítsa le Gellért szavait a királynak, nehogy haragja a püspök ellen kitörjön. A megrémült tolmács hallgatott: de Gellért észrevette, hogy remeg és rákiáltott: «Féld az Istent! tiszteld a királyt! Szavaimat mondd meg» és a tolmács kénytelen kelletlen megmagyarázta azokat; Aba pedig nem bántá, nem merte bántani a vesztét jósló püspököt.

Gellért jóslata hamar beteljesült. Az összeesküvők közül, a ki megmenekülhetett, III. Henrikhez futott, eltölté panaszaival, segítségét kérte az «álkirály ellen», ki rabol, gyilkol, mindenféle gonoszságot cselekszik, igazságot, törvényt lábbal tapod, ártatlan urakat kivégeztet, megvakíttat, szóval oly zsarnokságot gyakorol, hogy egész Magyarország feljajdul ellene. III. Henrik úgyis haragu-

dott Abára, mert a mult évi béke feltételeit még nem teljesitette mind: talán nem is teljesíthette, de a menekültek mondák, hogy neki semmi a hit, hogy nem is akarja teljesíteni. Elhatározta tehát, hogy Abát elűzi, helyébe, régi terve szerint, Pétert visszahelyezi, és tervét akkép akarta kivinni, hogy Abát hirtelen meglepi. Németországban akkor nagy szükség volt élelemben. Az egész birodalmi sereget arra az időre, a mikorra kellett volna, nem lehetett összegyűjtenie. Nem is akarta. Ámbár a németek majdnem mind igyekeztek lebeszélni, csak a bajor és cseh hadat parancsolta fel. A csehekkel maga Břetislaw herczeg is eljött, de most árpádházi cliense nélkül. A nagy éhség, mely 1043-ban Csehországban dühöngött, és lakossága harmad részét megemészté, Endrét és testvéreit is kénszeríté tovább bujdosni Lengyelországba, a hol Kázmér herczegnek, kit Magyarországon láttunk, elvégre sikerült, atyjának, nagyatyjának keresztény lengyel birodalmát annyira-mennyire helyre állítani.[178] — A bajorok közt volt Gebehard, a regensburgi püspök, III. Henrik nagybátyja, kit mostoha testvére, II. Konrád erővel kénszerített volt a papi pályára, de azon is a verekedésre hajló vitéz maradt. Több püspök, kik III. Henrik rendes udvari körét képezték, egészíték ki a sereget, mely 1044. június vége felé az Ostmarkban, Ausztriában együtt volt, és lopva huzódott a magyar határ felé, nem mintha támadásra jönne, hanem mintha csak a békefeltételek teljesítését akarná bevárni, hogy aztán ismét visszatérhessen. De Aba nem volt az az ember, kit könnyen rá lehetett volna szedni. Voltak összeköttetései a bajorok közt, a jámbor Nitker freisingi püspök testvéreivel, Bernulf gazdag regensburgi polgárral és Machtinnal, kiknek nagyravágyását, mert polgárok voltak, III. Henrik ki nem elé-

gíthette. Általuk megtudta az ellenfél terveit,[179] erejét, és követeket küldött III. Henrik elé, igérte, hogy busásan teljesíti a béke feltételeit, de követelte, hogy adja ki neki a magyar szökevényeket, mert azok rablók, békebontók és már az előtt okai voltak a háborúnak a magyar és német közt. Egyúttal azonban ellentállásra készült és főseregét Győrnél vonta össze, míg III. Henrik délnek fordult és a Fertőtől nyugotra, Sopron felől tört be; Aba követeit, a kikben csak kémeket látott, magánál tartotta mindaddig, míg már benn volt az országban. Akkor aztán levetette az álarczot, csatára hívta Abát és megállapodtak, hogy 1043. július 3-ikán, nyugotra attól a mocsaras területtől, a Rábaköztől, melyet a Hanság, a mai Répcze, akkor szintén Rábcza és Rába öntöznek, a Fertőtől délre, megütköznek. Majd azonban Aba jobbnak látta, hogy ne itt, az ország gyepüin kívül, szálljon síkra, hanem még jobban be akarta III. Henriket a mocsarak és folyóvizek közé csalni, hogy csekélyebb — legalább az ő erejénél, úgy tudta, csekélyebb — seregét ne csak megverhesse, hanem meg is semmisíthesse. III. Henrik, mikor Aba a kitűzött csatatéren meg nem jelent, utána indult és a mai Vitnyéd, Kapuvár irányában, Babóthnál át akart kelni a Rábczán, mely délről északnak a Hanságba folyván, a győri utat ketté vágta. A természeti, mesterségesen fokozott akadályokon, a vizeken kívül [180] itt még erődítés, őrség, «a kapu» is megakasztá útját. Nem tudott keresztül hatni. A magyarok tehát, kik vele voltak, a Répcze vagy Rábcza mentében fölfelé vezették, s az egész éjjel lovagolva, hajnalban végre — a mai Czirák táján — alkalmas gázlóra akadt, azon átkelt és a «kapu» őrségét megkerülte. Mikor az őrség a németek közeledését látta,

ott hagyta a védőműveket és menekült; sok élelmiszer lett a németek zsákmányává és III. Henrik serege most már akadálytalanul folytatta útját a Rába felé, melyen az árpási rév képezte az időben az átjárást. A németek 17 csapatra oszlottak. Július 5-én az első csapatok elérték és átlépték a Rábát és északra fordulva a mai koronczói úton Győr felé vonultak. III. Henrik maga az előcsapatokkal ment, a többi had pedig sietve igyekezett nyomába jutni. Ménfő táján egyszerre csak feltüntek a távolban a magyar lovasok. «A ki a síkságot belátta, olyannak látta, mintha erdő feketéllenék rajta.» Aba eljöttnek látta a pillanatot, hogy támadjon, a csekélyebb német erőt körülfogja és megsemmisítse. A magyar sereg előtt egy kis felhő járt. Egyszerre csak forgószél támadt és porba, homályba burkolta a sereget, melyet «szent Péter utódja kiátkozott», úgy hogy szomszéd alig látta szomszédját, míg a német sereg felett a nap tisztán ragyogott. Mikor elmult — hamar, a mint jött — a két sereg szemben állott. III. Henrik néhány szót szólt övéihez. A magyarok csatakiáltása felhangzott. A németek Istent hívták segítségül és összecsaptak. A harcz, ember ember ellen, dühös volt, de nem sokáig tartott. A német csapatok, a mint III. Henriket követni igyekeztek, egyre jöttek; a magyarok közül Péter hívei — már ekkor voltak — eldobálák zászlóikat és futásnak eredtek. Erre megbomlott a sereg, rettegés fogta el a vitézeket. Mindenki hátat fordított, futott; a németség ölve, vágva, utánuk. Majdnem hat mérföldnyire űzték a futókat, kik közül sokan a vizekben lelték halálukat. A csatatért holtak boríták; majdnem mind magyar, német aránylag nem sok. Igen sok magyar püspök, pap, főúr, fogságba esett. Aba aranyos lándzsája, a főhatalom jele, a győzők kezébe került. A mint a

németek véresen, ujjongva az üldözésből visszatértek, III. Henrik mezítláb, szőrbe öltözve, vezéreivel, népével Kyrie-t zengve, a szent kereszt egy ereklyéje elé járult, hálát adott Istennek a nagy, a csodálatos, a majdnem vértelen győzelemért, és ő is, mások is, «egyik a másikkal megbékélvén, megbocsáták egymásnak igazi keresztény szeretettel mindazt, a mit egymás ellen vétettek». Azután ellátták a sebesülteket, eltemették a halottakat és folytatták a háborút. Győr [181] késedelem nélkül meghódolt; vele Aba neje, gyermekei, roppant kincscsel a győzők kezébe estek. Azon túl nem volt több ellentállás. A ménfői csata megtörte. A nép mindenfelől III. Henrik táborába sereglett, meghódolt; a győző barátságosan fogadta és hívéhez, hites emberéhez, Péterhez utasítá, mint királyához. Az út, tovább az országba, inkább diadalmenet volt, mint hadjárat. Mindenfelől csatlakoztak hozzájuk, Fehérvár királyi fénynyel fogadta őket. S itt, a Nagyboldogasszony templomában, hol István király tetemei nyugodtak, a főemberek és nép előtt megjelent Péter, III. Henrik ráadta a királyi díszt, megfogta kezét, a királyi székbe ültette és «kibékité» — mint a németek hitték — «a királyt népével, a magyar népet királyával». Akadtak ekkor a magyarok közül, az egész gyűlés, kik kérték III. Henriket, fogadja be őket a bajor jog közösségébe, és III. Henrik teljesíté kérésüket. Ne legyen többé, ezt jelenté adománya, e két faj, mely másfél század óta, alig szünő, kisebb-nagyobb harczot vívott egymással, egymáshoz idegen. Lehessen magyar biró, tanú bajor földön; lehessen neki, lehessen nejének, ha bajor volt, a bajor földön öröksége, birtoka.[182] A mint a ménfői csatatéren a németek egymásnak bocsátottak meg, úgy békült ki most — így érezheté

III. Henrik — két ellenséges népfaj egymással. Ezzel, még Péternek és híveinek védelmére őrséget hagyván, gyorsan visszafordult hazájába, tele hálával a gondviselés iránt s magával vitte és Rómába küldé «az apostolok sirjához», mint győzedelme jelét, Aba lándzsáját és Magyarország koronáját.[183] Aba, ki a Tisza felé futott, mikor III. Henrik távozott, újra mozogni kezdett, de Péter magyarral, némettel eléje ment. E győzelmes sereg elől Aba hívei elszéledtek; ő maga bujdosásra indult; még az Isten nyila is üldözte, mert a házba, a hová menekült, a villám becsapott és majdnem agyonütötte. A Tiszántúlra akart menni, de egy faluban, a hol foglyok voltak, kiket ő hurczolt el hazájukból és telepített magyar földre, elfogták, megkötözték, Péter elé vitték.[184] Magyarok, németek, mind ellenségei, törvényt ültek fölötte, kimondák rá a halálos ítéletet és kivégezték. Holttestét egy kis falu templomába temették és csak később, néhány esztendő mulva, vitték át Sárra, monostorába, a Mátra aljában, örök nyugalomra. A nép, melynek kedvezett, kegyelettel emlegette nevét és beszélé, «hogy ruhája, szemfedője a koporsóban el nem rothadt és sebei a sirban behegedtek».[185]

VI. FEJEZET.

Magyarország német hűbér. Nemzeti ellenhatás. Pogány lázadás. Péter bukása. I. Endre király. Béla herczeg. Magyar-német háború. Magyarország kivívja függetlenségét.

Aba halálával Péter úr volt egész Magyarországon, de csak III. Henrik kegyelméből, mert megváltozni, a magyart megnyerni nem volt kedve, de talán arra képes

sem volt. Érezhette ezt ő maga is és azért minél szorosabbra igyekezett fűzni a kapcsot Magyarország és a németek közt. Követei a jövő év elején, a bőjt első hetében (1045. febr. 24-től márcz. 2-ig) Freisingben felkeresték III. Henriket és megkérték, hogy a pünkösdi ünnepeket «fiánál», Péternél, «méltóztassék» tölteni. III. Henrik el is jött. Péter nagy tisztességgel fogadta és tartotta. Pünkösd vasárnapján, 1045. május 26-án, az isteni tisztelet után, Fehérvártt, magyarok és németek sokasága előtt fogta az aranyos lándzsát, a magyar királyság jelvényét, és átadta III. Henriknek, mintegy jeléül annak, hogy Magyarországot is átadja, mint hűbért hűbérurának. A magyar urak hűséget esküdtek III. Henriknek és utódjainak, III. Henrik pedig visszaadta a lándzsát, visszaadta az országot Péternek, hogy azon mint hűbérese és adófizetője, a míg él, uralkodjék. A hűbéri meghódolás czeremóniáját nagy lakoma követte; Péter nagy menynyiségű aranynyal kedveskedett III. Henriknek, de a német mindent szétosztott bajtársai közt, kik tavaly vele harczoltak és győztek a ménfői síkon. Nem is maradt sokáig Péternél, néhány nap mulva már német földön volt. Otthon Wippo, atyjának káplánja és történetirója, ki II. Konrád kudarczát látta, örömmel hirdeté, hogy III. Henrik Magyarországot, mely korábban hallani sem akart Németországról, vitézül, csodálatos módon legyőzte, s miután legyőzte, bölcseségével magának és utódainak biztosította.[186] De Wippo csalódott, mint csalódott utána oly gyakran oly sok német, kik, a mikor a magyart ideig-óráig legyűrniök sikerült, már azt hitték, hogy örökre alávetették a németségnek. A német szövetség nem erősíté meg, hanem gyengíté, aláásta Péter királyságát. Ellenségeinek száma nőttön nőtt még azok közt is, a kik

közvetlen környezetében, úgy szólván éjjel nappal mindig vele voltak, s egy év alatt, a fehérvári pünkösdtől számítva, az egész ország, a Dunamellék úgy mint a Tiszántúl, ismét elfordult tőle. A legkülönbözőbb elemek egyesültek ellene. Emberek, a kik Abát trónra emelték, szövetkeztek az erdélyi Gyula fiaival, Bajával, Bajnával s azokkal, kik Szár László fiait visszakivánták és Szár László fiaival összeköttetésben voltak. Mint Aba idejében, most is találkozott áruló. Péter megtudta az összeesküvést; a vezéreket, Baját, Bajnát, elfogatta, felköttette, mások szemét kiszúratta, de a rémület, melyet mindenfelé gerjesztett, csak siettette a kitörést. A tiszai vidéken, a Maros mentében, kezdődött a felkelés. Csanádról, hová a felkelők gyűltek, követek mentek a Kárpátokon túlra, Szár László fiaihoz, jöjjenek, mentsék meg az országot a németektől. Az egész ország várja őket és követni fogja a királyi vért. A fiúk közül Béla még 1044-ben állást szerzett magának Lengyelországban, nőül nyerte Kázmér fejedelem testvérét és családot alapitott. Endre és Levente restelték, hogy csak mintegy az ő kegyelméből élősködjenek a lengyel földön és tovább mentek szerencsét próbálni. Megfordultak Oroszországban, de annyira, mint Béla, nem tudtak felvergődni. Ők ketten készek voltak a meghivásnak megfelelni, de nem igen voltak tisztában a helyzettel. Nem tudták, nem lappang-e valami rejtett csel a meghívásban, de kiküldött követeik csakhamar megnyugtatták őket. Sereget gyűjtöttek tehát és megindultak, s a mint keresztül hatoltak az erdőségen, mely Magyarország északi részét a Kárpátok aljában elborítá, s elérték a Hernád völgyét, a hol már Ujvár (Abaujvár) vára állott (1046. szept. elején), nagy sereg fogadta őket és mindegyre új meg új csapatok jöttek. Feltámadt egész Magyar-

ország, különösen most a keleti rész és a sokféle elemek közt feltámadt a régi vágy az ősök vallása, a pogányság iránt. Kitört a gyűlölet a kereszténység ellen, mely híveitől oly sok feszt, oly sok áldozatot és önmegtagadást követelt. Valami Vatha nevű főember — talán Borsod vármegyéből — adta meg a jelt,[187] pogánymódra leberetválta haját, csak három csimbókot hagyott lefüggni és áldozott a régi isteneknek, «ördögöknek», mint a keresztények mondák. Utána, megevén a lóhust és «más szörnyűséget mivelvén», a nép körülvette Endrét és Leventét, mondá, hogy nem harczol értük, ha nem engedik meg, hogy az ország visszatérjen az ősei hitére, püspököt, papot megölhessenek, a templomokat romba dönthessék. Leventének szinte tetszett a mozgalom. Ősei hitére hajlott. Endre hagyta történni azt, «hadd veszszenek», mit most legalább még nem tudott megakadályozni és a rajongó pogányság hozzáfogott a felforgatáshoz, a gyilkoláshoz. Minden keresztényt, papot, világit, férfiút. nőt, magyart és idegent, németet, olaszt, ha megkaphatták, leölték. Főkép a dézsmaszedőket keresték halálra. A mérsékeltebb keresztény elemek kezéből egy perczre kisiklott a hatalom, kiesett a kard és majdnem úgy látszott, de csakis úgy *látszott*, mintha az ország és keresztény királya ismét visszaesnék a régi pogányságba.

Péter a Duna balpartján, a Garam és Nyitra közt tartózkodott, mikor jött a híre, hogy Endre és Levente már az országban vannak. Saját táborába bevágtatott egy éjjel három lovas és régi pogány formulával harsányan kikiáltá, «hogy Isten, Endre és Levente parancsára meg kell ölni minden püspököt, papot, dézsmaszedőt; megszünik minden adó; helyreáll a régi hit, és veszszen Péter németestül, olaszostul, emlékestül mind-

örökké!» Péter megdöbbent, de nem mutatott félelmet; sietve átkelt a Dunán, Komárom alatt, Zsitvatőnél, és Fehérvárra igyekezett. De már ekkor a Dunántúl is megmozdult. Legbizalmasabb, legbensőbb emberei elpártoltak tőle. Fehérvár is a felkeléshez csatlakozott. A várfalon, a templomok tornyaiban, a hol a harangok voltak, fegyvereseket látott. A kapukat bezárták előtte. Endre és Levente már Pestre érkeztek. Mit volt tehát tennie? Németjeivel visszafordult és Mosony felé vágtatott, hogy az országból kijuthasson (1046. szept. 21. táján).

Fehérvártt több püspök volt együtt. Benetha, Bőd.[188] Beszteréd és a csanádi püspök, Gellért; ők is csatlakoztak az árhoz és többedmagukkal Fehérvárról kiindultak Pestre, hogy Endrét és Leventét «a kellő tisztelettel üdvözöljék». Gellért szokott módon szekéren utazott. Valami ispán, Szónok vagy Szolnok — akkor Szaonoknak mondák — velük lovagolt. Már ekkor Endre hadai, a dühöngő pogányok, átkeltek volt a Dunán, és Gellért örömmel kezdé sejteni, hogy a vértanúságnak mennek eléje. Mikor este Diósra[189] érkeztek Tétény mellett, és meghåltak, a vacsoránál mondá társainak: «Holnap az Úr vacsorájához leszünk hivatalosak, menjünk tehát habozás nélkül, hogy meghalhassunk Krisztusért!» Másnap misét mondott társainak, a püspökök meggyóntak egymásnak, megáldoztak és tovább folytatták útjokat. A rév a kis pesti vártól délre, rézsutosan, a mai Sáros-fürdő alatt volt, hol a kelemföldi síkság, mint később hitták, végződik, s a Duna egy nem nagyon magas, de sziklás és kiszögellő hegy aljában összeszorul.[190] A rév körül már a pogányok zsongtak és kezdék a közeledő püspököket, kiséretüket kővel hajigálni; majd neki estek Gellért kocsijának, a lovakat megfordíták, a szekeret feldönték. Gellért kifordult, de

azért mindegyre imádkozott az üldözőkért; fel akart vergődni, már térdre állott, mikor egy dárda mellen szúrta és lehanyatló fejét a Duna-part egyik kövén, melyet időnként még a folyó árja mosott, összezúzták. Bődöt megölte a kőzápor. Szolnok paripáján a folyamba ugratott. Egy csónak felvette. Azt az embert, ki benn ült, egykor Szolnok tartotta a keresztségre és az most meg akarta menteni. De a dühöngő nép a parton észrevette szándékát. Rákiáltottak, fenyegették, ha Szolnokot meg nem öli, és a megrémült Murtemér, a hajós, a hajóban, a két part szemeláttára, legyilkolta a szerencsétlent. Beszteréd és Benethának sikerült a kompba jutni. A hajó kikötött velük a pesti parton, de ott is már össze volt gyűlve a pogányság és rájuk rohant. Beszteréd megsebesült és harmadnapra meg is halt. Benethát megmenté Endre, ki még jókor jött, hogy a dühöngők kezeiből kiszabadítsa. «Az üldözés e napjaiban, mondja a krónika, annyi pap és világi veszett el Krisztusért, hogy csak az Isten és az angyalok mondhatják meg számukat.» Kivált az idegeneket ölték, rabolták, kergették, és a kik megmenekedtek, gyalog, kifosztva, úgy szólván, meztelen érték csak el a határt, a német földet.[191]

Endrének most legfőbb gondja az volt, hogy Pétert kerítse kézre, nehogy Németországba kijusson és új háborút, új bajokat idézzen fel. Követet küldött utána. Békét és illő tisztességet ajánlott neki. Péter már ekkor kiséretével elérte Mosonyt, de az ország határait már megszállták, elzárták a magyarok. Keresztül nem törhetett; visszafordult tehát, mint az űzött vad, hogy Fehérvárra visszatérjen, mert a város polgárai, megrémülvén a püspökök legyilkolásán, most már hivták. Endre követe vele volt. Egymást ámíták. Péter úgy tőn, mintha Endre

ajánlatától nem idegenkednék, Endre emberei pedig intézkedtek, hogy a bukott királyt körülfogják és hatalmukba ejtsék. Már közel voltak Fehérvárhoz, a mai Zámoly, akkor Zámor faluban, mikor a követ cselekvésre készült, de Péter észrevette szándékát és nejével, német kiséretével egy udvarházba vonta magát és védelemre készült. Körülfogták és elkezdődött a harcz. Péter három napig védte magát, vitézül. De németjei elhullottak körülötte a nyílzáporban. Az ostromlók rohammal megvették a házat, nejével együtt elfogták, mindenféle módon bántalmazták és szemét kiszúrták, «mi még soha sem történt meg királyon» és Fehérvárra vitték. A megtört férfiút Endre bizonyos helyre küldte, de ő «szörnyű fájdalmában, rövid időn meghala».[192]

Endrének épenséggel nem volt szándéka teljesen szakítani István király intézményeivel, a kereszténységgel. Mihelyt csak tehette, visszalépett arra az alapra, melynek rombolását eddig tétlenül szemlélte. Megkönnyíté e lépését Levente öcscsének halála, ki igazán visszatért a pogányságra és pogány módra temették el Taksony körül, a mai Pestmegyében, a hol szépapja, Taksony vajda, nyugodott. «Ha tovább él, mondák, s királylyá talál lenni, kétségkívül egész Magyarországot megrontotta volna a bálványimádással.» Így azonban már nem akadályozhatta, hogy Endre mindenkit visszaparancsolt a kereszténységre és halált rendelt annak fejére, a ki makacsul ellenszegül. A pogányság, nem oly erős, mint a mily zajos, erőszakos volt a zavar egy perczében, szigorú rendeletei elől visszavonult. Csak elvonultan áldoztak még a kutaknál és vittek fának, kőnek, forrásnak ajándékokat[193] és gyűjtött maga körül még sokkal később Vatha fia, János, bűbájosokat, varázslókat, jövendőmon-

dókat, kiknek mestersége nagyon kedvessé tevék minden felé «az urak előtt, bár az igaz keresztények húzódoztak tőle és teljességgel meg volt tiltva kereszténynek Vatha és János vérségeiből venni nőt, mert valamint az ó törvényben Dátán és Abiron lázadást indítottak az Úr ellen: úgy ezek is a kegyelem idejében elfordították a magyar népet Krisztus hitétől».

Endrét, mint keresztény királyt, kevéssel a pesti és zámori vérnapok után, az a három püspök, ki az üldözést túlélte, királylyá avatta. A jövevények, vendégek közül, kik meg tudtak menekülni, el tudták kerülni a pogányság dühét, ismét kegyelemre találtak, mint István király idejében. Sőt még olyanok is, a kik Péter királylyal jöttek az országba, mint három sváb testvér, kik a mai Fehérmegyében nyertek telepeket és alapították, vagy legalább egyikük nevére elnevezték, Gut helységet, megmaradhattak és tekintélyre emelkedtek.[194] De vallásos buzgalommal is igyekezett Endre király jóvá tenni azt, «mit a szentegyház nyája ellen kegyetlenül dühöngve», azelőtt elkövetett. Mikor elődjének királyi ékszereit és hagyatékát vizsgálta, meghagyta Lenduin bihari püspöknek, ki Lotharingiából szakadt az országba, hogy szorgosan olvassa el az iratokat, melyek az egyes ereklyékre vonatkoztak, hadd tudja, mely szentek maradványai.[195] A püspökökkel egyetemben pedig megfogadta, megállapította, hogy szent Péter apostol ünnepét ezentúl három napig üljék meg.[196] Kolostort alapított a Balaton kiszögellő, sziklás félszigetére, Tihanyra, a Boldogságos Szűz és szent Anianus — Ányos — püspök és hitvalló tiszteletére és megajándékozta sok mindenféle birtokkal, halászattal, nádassal, legelővel, réttel a Balaton északkeleti csúcsa körül, Tolnamegyében és másutt. A birto-

kokon volt itt-ott gyümölcsös is; azt különösen kiemelte. A kolostornak adta a Balatonból kiömlő «fok»-on, a Sión levő átjárót, «a hol a népek néha hidon, gyakran gázlón keltek át»; a «sumigyi», somogyvári, és «telenai», tolnai helypénznek, a tolnai vám- és révjövedelemnek egy harmadrészével. A kolostornak 20 eke földje volt. Természetesen abban a korban, mikor a távolságot, kiterjedést: «szemmel», a szerint, a mennyire a kilőtt nyíl, vagy elhajított balta megy, vagy a mennyit lovas ember reggeltől ebédig ügetve megjárt, számították, valami szabatos, határozott kimérésről, mértékről, még szó sem lehetett. Eke alatt tehát hol 100, hol 110, 120, egész 170 hold földet értettek; hold pedig rendesen azt a földterületet jelentette, melyet két ökör egy nap alatt, természetesen, akkor! faekével, megszántott, tehát legfeljebb az 1100 vagy 1200 öles régi magyar holdat. Minősége, mennyisége szerint egy eke földből egy, két, három, egész öt családnak kerültek ki telkek. Egy telekre azonban mindig két pár ökröt számítottak. A tihanyi apátság földjeit hatvan telek vagy házhely lakossága mívelte.[197] A kolostor másféle szükségletére, szolgálatára húsz vinczellér szőllejével, húsz lovas legény, tiz halász, két szakács, két varga, két ács, egy ötvös, két kádár, malmával két molnár, egy faragó vagy esztergályos, egy mosó ember, egy timár és tíz szolgáló leány állott készen. 34 csődört kanczáikkal öt lovász, 100 tehenet három gulyás, 700 birkát három juhász, 100 disznót két kanász őrzött. 50 méhkasnak két méhész viselte gondját. Azonkívül megígérte a király, hogy a szerzetesek szükségletére minden évben méneséből ötven csikót ad. A kolostor szolganépe mindössze 140 házat foglalt el.[198] Minden úgy volt tehát tartalomra nézve, mint István király szokta

tenni, csak a külső formákban mutatkozott nagy eltérés. Valamint Endre pénzei durvák,[199] úgy maga az oklevél, mely a király tihanyi rendelkezéseit fentartá, mutatja, hogy István kanczelláriájának traditiója, a kiűzött, kiölt idegenekkel megszakadt. Nem volt többé meg a német császári oklevelek merő utánzása, de nem is volt meg rendje. Szinte okát kellett adni, miért írják fel azt, a mit a király ajándékozott? Magával a latin nyelvvel sem könnyen birkózott meg Miklós püspök, ki akkor (1055.) a királyi udvarban a notarius tisztét viselé. Tollába folytak a magyar kifejezések és azért Gisnau, Gyisznau, Disznó, később Apáti helység határai: a «monyoró bokorra», «monorau bukurea», a Tizeg vizén túl a «berkenyére», «Brokinarea», Martonos határai pedig «Halmadira», «Gyirvőgye halmadjára», «Martos vására kútjára», a «Fehérvárra menő hadi útra», a «Péterszénájahelyre», «ad Holmodirea, post Giuruvege Holmadiarea et exinde Mortis Vuasarakutarea . . . unde ad . . . Feheruuaru rea meneh hodu utu rea: post haec Petrezenaia hel rea» mentek.[200] Az országszerte újra felélедt keresztény buzgalomnak jele volt az is, hogy a csanádi egyházmegye számos főbb embere, élükön a püspök, már könyörögtek Endrének (1053.), engedje meg, hogy a vértanú Gellért holttestét Pestről hazavihessék. Endre megengedte. A holttestet szekérre tették, de mindenütt annyi nép, annyi nyomorék vette körül, kik csodát reméltek és *láttak* is, hogy éjjel kellett utazniok. Csanádon pedig a Boldogasszony templomában, melyet a szent férfiú temetkezése helyéül kijelölt vala, heteken át úgy hemzsegett a nép, hogy nem tudtak isteni tiszteletet tartani, nem tudták a holttestet eltemetni. Püspök, apát, kanonok tehát áldomást adtak a népnek, s a míg künn ettek, bezárták

a templom ajtait és elvégezték a temetési szertartást. Csuklyáját, szőrköpenyét, a melyet halálakor viselt, a követ, melyen fejét összezúzták, a korbácsot és ciliciumot, melylyel magát sanyargatta, «mind koporsójára helyezék».[201]

Ily körülmények közt, mikor Magyarország a keresztény népek ösvényére tért, Béla is visszajött nejével, két kis fiával az országba. Endre mindjárt Levente halála után nagyon hívta. Osztozzék vele, ki társa volt a bajban, nélkülözésben, most az örömökben, jóban is. «Nincs más örökösöm, nincs más testvérem, mondá neki, mint te. Te léssz örökösöm, te léssz utódom a királyságban.» Azután, mint Csehországban, Oroszországban látták, megosztták az országot egymás közt. Egészen azon felfogás szerint, mint a vármegyék jövedelménél, két harmadrészt az országból, vagyis vármegyékből, megtartott magának Endre, egy harmadrészt pedig, tehát a 45 vármegyéből tizenötöt átengedett Bélának. Az ország északkeleti része volt ez, Orosz-, Lengyel- s Csehország szélén. Kezdődött Biharban, mely úgy szólván a főmegye volt, és magában foglalta Szolnokot, Szabolcsot, Szathmárt, Borsovát, Ungot, Zemplént, Borsodot, Ujvárt, Gömört, Nógrádot, Hontot, Barsot, Nyitra és Trencsén vármegyéket. E területen Béla úr, biró, hadvezér volt. Élvezte a királyi jövedelmeket, birtokokat, melyeknek előbbkelő és alsóbb rangú szolgáló népeit, az «ineket», mint magyarul mondák, ez időben írták össze, talán először István király ideje óta.[202] Pénzt vert, adományozott, de adományaihoz, legalább nagyobb biztosság végett, még a király beleegyezését is szükségesnek tartották, bár máskülönben a király inkább előbbkelő társa, mint ura volt a herczegnek, befolyása csak annyi volt, a mennyit személyes tekin-

télye szerzett neki, és az ország egységét csak az egyház tartotta fenn, mely a maga ügyeiben egyetlen főt ismert csak el: a királyt. E mellett egyik fél bírt a másik részében is, hogy úgy mondjam, magántulajdont, és Endre király megszerezte, csere útján, a zemplénmegyei Ketelpataka földet, a Sátor-hegytől lefelé a Tolcsva vizéig, a hegyek aljától a Tiszáig, mert jó vadászó hely volt és felesége, Jaroszláv kievi orosz nagyfejedelem leánya, nagyon szerette. Közel volt hazájához, és messze volt Németországtól. Az asszony pedig mindig félt, hogy III. Henrik el fog jönni, megbosszulandó Péter királyt,[203] s ez aggodalomtól Endre sem volt, nem is lehetett ment.

Mihelyt trónján kissé megszilárdult, követeket küldött Henrikhez. Mentette magát, hogy csak kénytelenségből fogadta el a koronát. Pétert ő nem bántotta. A kik ellene összeesküdtek, azokat vagy megölette, vagy kész Henriknek kiadni. Kész meghódolni, adót fizetni, hadiszolgálatot teljesíteni, csak hagyja meg a trónnak birtokában. III. Henrik nagyon megindult, mikor Péter szomorú sorsát hallá. Nagy sereg élén állott, mely 1046. szept. 8-ika táján gyűlt össze Augsburg körül, de már útban volt Olaszország felé, a hol a mult években a pápai szék, egy IX. Benedek, egy III. Silvester, egy VI. Gergely méltatlan kezeiben, a czivakodásnak, a nyilt vásárnak tárgyává lőn. A sutrii zsinat mind a három pápát letette. Az új pápa, II. Kelemen, — Suidger bambergi püspök — Henriket 1046. decz. 25-én császárrá koronázta, s a császár most, mint római patricius, kezébe kapta a hatalmat, hogy ezentúl a római pápát ő nevezze ki. Mikor a következő év májusában, földi hatalma legmagasabb polczán, visszatért Németországba, nem hallgatott Endrére;

háborúra készült Magyarország ellen, hogy megboszulja Péter királyt és visszafoglalja az országot, melyet az isteni kegyelem oly csodás módon kezébe adott, de némely gazok ismét elragadtak. De a németországi zavarok majdnem három évig késleltették a támadást. Endre sem kezdett. Csak mikor a németek 1050. elején a harczias Gebhardt püspök vezérlete alatt a magyar földre törtek és sok zsákmányt vittek magukkal, adták vissza a magyarok is busásan a kölcsönt. Erre III. Henrik még inkább megharagudott. Nürnbergben július 16-án tanácsot tartott a bajor urakkal s elhatározták, hogy mindenek előtt a határ védelmére újra felépítik Hainburgot. Gebhardt püspök, a bajor herczeg, a lotharingi származású Konrád, Béla nejének és Kázmér lengyel herczegnek unokatestvére, az ausztriai mark grófja, Adalbert, Péter sógora, bizattak meg, más bajor püspökökkel és urakkal e vállalatnak végrehajtásával. A magyarok gátolni törekedtek az építést (szept. 22.); mikor pedig a vár felépült, ismételve megtámadták. Támadásaikban nyilzáporral borították el a németeket. Egy-egy sátrukba kétszáz nyílvessző is repült. Gyujtani is akartak, de semmikép sem tudtak boldogulni. Minden támadásuk meghiúsult. Megverve, kénytelenek voltak elvonulni.

A háború tehát magyar német közt kitört. Az óvatos Endre mindegyre békét keresett, de III. Henrik császár arról hallani sem akart. A jövő évben (1051.) nagy hadjáratra indult Magyarország ellen. Összegyűjté birodalmának egész erejét. Zászlói alá sereglettek, «hogy, a mint a közember hihette, a magyarok gőgjét megtörjék és őket megint a keresztény vallásra visszatereljék», a burgundok, lombardok, karantánok, a tulajdonképi német törzsek: szászok, frankok, svábok, bajorok; a szláv hűbéresek:

lengyelek és csehek Břetislaw herczegüknek vezérlete alatt. Augusztus közepén indult ki Passauból a császár a Duna mentében; a folyón, élelemmel, hajóhad kisérte. A nyár azonban nagyon esős volt. A vizek mindenfelé kiáradtak. A Fertő mocsáros környékén Magyarországba hatolni lehetetlennek látszott. Henrik tehát merész kerülőre határozta el magát. Hajóit a Dunán hagyta. Gebhardt püspököt, Welf karantán herczegét, Břetislawot a Duna bal partjára küldötte, hogy pusztítsanak, maga pedig a sereg derekával, a hajókon levő élelmet lovakra rakatva, dél felé indult. A nagy magyar határerdőt, melyen hadsereggel nem mehetett végig, oldalvást hagyva, attól nyugotra karantán, mostan stájer, földön ment le délnek, míg a Rábán túl nem volt, s azután keletre fordulva, a Zala forrásai irányában tört, szeptember eleje táján, az országba. Útja a mai országúton, Zalaegerszegen keresztül, Tapolczának, Veszprémnek, Fehérvárnak mehetett. A «hitszegő» országban a dühös németek mindent tűzzel-vassal pusztítani kezdtek; csak az egyházakat kimélték meg. De a pusztitásban versenyeztek velük a magyarok. Endre és Béla elhatározták, hogy egyelőre nyilt csatába nem bocsátkoznak. Csak oldalvást kisérték, csipkedték, fárasztták a császár seregét. Utjokból minden élelmet eltakarítottak, felgyujtottak, vízbe dobtak, vermekbe rejtettek. A lakosokat magukkal vitték, úgy, hogy a pusztaságban csakhamar fogyni kezdett a német sereg élelme, szerezni csak nagy veszedelemmel és leleménynyel lehetett, s magának a császárnak se volt néha kenyere. Már ekkor III. Henrik Fehérvár körül járt. A magyarok oldalvást, a mai velenczei, akkor Fertő nevű, tó irányában húzódtak és azt a kis várat, melyet, monda szerint, az egyik honfoglaló hősnek, Szabolcsnak fia, Csák, a partjára

épített, Csák várát, szinte elpusztították. De a mint a németek helyzete szorult, támadásaik mind gyakoriabbak, mind merészebbek lőnek. Nyilaik mind gyakrabban hullottak, éjjel, nappal a németekre és szedték az áldozatokat. Fehérvár alatt állott a német, de be kellett látnia, hogy győznie most nem lehet. III. Henrik tehát jövő évre hagyta a hadjáratot és csak azon volt, hogy seregével megmeneküljön. Nyugotra fordult tehát, a Vértes hegyek felé, a győri útra, a melyen hat év előtt, a ménfői csata után, diadalmasan vonult be Fehérvárra. A magyarok nyomában voltak. Elül, hátul támadtak. Útját állották, hogy megadásra kénszerítsék, vagy éhen-szomjan veszszen el. Lépésről lépésre fegyverrel kellett útat törnie. Hullott ember, ló, fegyver, s ott maradt az úton. A ki megmaradt, tovább ment. Némileg olyan volt e visszavonulás — a hideg nélkül — mint I. Napoleon útja haza Oroszországból 1812-ben. Még a Berezina sem hiányzott. Mikor a németek kibontakoztak a mai Vértes-hegység erdős, halmos vidékéről a Bakony érnél, a győri síkságon, minden folyón, minden gázlón, minden átjárón már magyarok várakoztak. Gebhardtnak és társainak, a dunai hajóknak semmi nyoma sem volt. E német haderőtől Endre csellel szabadult meg. Portyázói felfogták Gebhardt levelét, ki dunamenti feladatában eljárt és most a császártól kért parancsot, mitévő legyen ezentúl? Mikor Miklós püspök, a királyi jegyző, megmagyarázta a magyar vezéreknek a levél tartalmát, Henrik nevében levéllel válaszoltak a püspöknek: rontsa el a hajókat, menjen haza, a császár is hazament, mert Németországban ellenségei nagy bajt és zavarokat támasztottak. Nem bátorságos többé Magyarországban maradni. Az ál-levelet valami «vendég», ki a magyaroknál volt, vitte el Gebhardtnak, a

ki hitt és Welffel, Břetislawval, elhagyta Magyarországot. III. Henrik tehát egészen magára maradt, de vitézül küzdve egész a Rábczáig jutott. Ennek hídját azonban Abdánál a magyarok nagyon megerősítették és nagyon reménykedtek, hogy itt nem fog keresztül törhetni a német sereg. De mégis sikerült neki. Egy csapat burgundi, szász és lengyel áthatott a folyón, bevette az erősséget, leölte, szétszórta védőit és útat nyitott a következő seregnek. Mindenki sietett, hogy a túlparton legyen, mert már hátulról is szorították a magyarok, s így történt, hogy a hídat, váracsot felgyújtották, mielőtt még az egész sereg átkelt volna, s a németek közül az utolsók a Rábcza déli partján vesztek. Október vége felé (okt. 25.) a császár Hainburgban volt. Körülbelül két hónapos hadjárata tökéletesen meghiúsult. Németországban még évtizedek mulva is emlegette a nép e hadjárat nélkülözéseit, fáradozásait; Magyarországon pedig még századok mulva is sokféle hagyomány, monda, helynév — «Vértes» hegye, mert a futó németek ott vetették el vértjeiket, pajzsaikat, «Bársonyos» Veszprémben, mert ott maradtak a beteg németeknek bíboros, bársonyos zsölyeszékei — tartá fenn a diadalmas hadjárat emlékét, s a patkó, kard és más efféle, a melyre a paraszt nagy szárazság idejében még századok mulva is bukkant a Bakony-ér medrében, némán bár, de szintoly ékesszólóan hirdették III. Henrik hadának veszteségeit.[204]

Endre nem üldözte a németeket a határon túl. Fegyverszünetet kötött az osztrák markgróffal és még mindig békére volt hajlandó, természetesen már nem oly feltételek alatt, mint négy évvel azelőtt. III. Henrik azonban még most sem akart békéről hallani, bár annak nagytekintélyű apostola akadt IX. Leo pápa személyé-

ben. Leo német ember volt a császár rokona és kegyelmének köszönhette, legalább részben, a pápai széket (1048.). De azért már azon papok közé tartozott, kik az egyház universalis, világi hatalomtól és érdekektől független, nagy missióját hirdették, és mikor a német-magyar kibékülésről volt szó, nem volt többé Eggisheim Bruno, az egykori német püspök, hanem az egyház feje, ki minden nemzet felett állott s a kinek egyik főfeladata a békét hirdetni, mint Krisztus hirdette, a keresztények között. Már mikor a háború 1050-ben kitört, összeköttetésben volt a magyarokkal. György kalocsai érsek, «*a magyar érsek*», mint «polgártársainak követe», vágyva apostoli áldására, hozzá jött és 1050. őszén vele járt Francziaországban, Burgundiában és Lotharingiában. IX. Leo törekedett rábeszélni a «magyar fejedelmeket», hogy fizessék meg a császárnak a régi adót. Most, az 1051-iki hadjárat után, követe kinyerte, hogy a magyarok erre ráállottak, azon feltétel alatt, hogy III. Henrik is fátyolt borítson a multra. A pápai követ, a ki ezt a sikert kivitte, Hugo, clunyi apát, Odilónak utódja volt. Franczia (neversi) nemes ember gyermeke; atyja arra akarta fogni, a mi neki volt legkedvesebb. De a gyermeknek semmi kedve sem volt, hogy más fiúkkal lovagoljon, lándzsát forgasson, a paizs ügyes hordozását megtanulja, s ha alkalom adta, raboljon, hanem már 15 éves korában kolostorba menekült és 27 éves korában egyházi tekintély volt, kit III. Henrik is különösen tisztelt, elsőszülött fiának, Henriknek, keresztatyjává választott (1051.). A magyaroknál okosan, nem egykönnyen csüggedve járt el a béke érdekében. Endre király még meg is köszönte és gazdagon megjutalmazta fáradságát. Hazamenet azonban egy magyar úr megállította, kirabolta. Hugónak nem a kincs fájt, hanem aggó-

dott a rablók lelki üdvösségéért és Cluny híres védszentjét szent Maiolust hívta segítségül. És szent Maiolus, mint 60—70 év mulva Francziaországban beszélték, segitett is rajta. A magyar magába szállt, térdre borult, bocsánatot kért, mindent visszaadott és Hugót biztosságban elkisérte az a csapat, a mely kevéssel előbb kirabolta.[205] Missiója azonban még sem sikerült. III. Henrik császárnak keményebb szive volt, mint a magyar rablónak. Nem elégedett meg az adóval. Bosszut akart állni Péterért és teljesen meg akarta igázni Magyarországot, és makacsságát támogatták némely udvariak, kik irígykedve nézték a pápa fáradozásait. Harczra készült és indult a magyar határok felé. Endre Leóhoz fordult, és a pápa ott hagyván Dél-Olaszországot, ott a normannokat, kiknek erőszakos zsarnoksága az olaszokat mélyen sérté, Németországba utazott. Mire megérkezett, III. Henrik császár már hadával magyar földön állott. 1052. július vége felé hajón leúszott a Dunán és, mint tíz évvel azelőtt, az északi, balpartra vetette magát. De Pozsony most ellentállott. III. Henrik császár keményen ostromolta, de benne vitézek voltak, kik «buzgón fohászkodtak az Istenhez», naponként vitézül verekedtek a németekkel; és köztük a legkiválóbbak, Endre, Oros, Vojteh, Vilunpard és Márton, az István király német vitézének, Wecelinnek unokája, minden támadást meghiúsítottak, és valami Zottmund nevű híres úszó által a császár hajóit éjnek idején megfuratták, úgy hogy vízzel megteltek. E vívás közben, mely egész augusztusban, szeptemberben tartott, érkezett a táborba IX. Leo pápa és III. Henrik most már, miután nyolcz hétig hiában ostromolta Pozsonyt, hiában erőlködött csak útat is nyitni magának Magyarországba, kész volt a békére. Felhagyott az ostrommal, de már akkor Endre nem akart tudni

semmit az évi adóról, a melyre azelőtt késznek nyilatkozott. A pápa haragudott; excommunikálni akarta a királyt, de még sem tette. A megviselt német sereg pedig ellátás nélkül, elszéledt, haza ment, azzal a szándékkal, hogy jövő évre ismét visszatér, de abból nem lett semmi. III. Henrik nem látta többé Magyarországot. Elég dolga akadt neki otthon. Utolsó két hadjárata, melyek közül az első, mint Németországban mondák, «fáradságos és terhes», a másik «dicsőség és haszon nélkül való» volt, nagyon megrendíté tekintélyét. Zavarok, ellenségek támadtak, épen Bajorországban, a keleti végeken, melyeket a magyarok még ezen túl és ennek folytában két évig tűzzel-vassal pusztítottak. Gebhardt püspök és Konrád bajor herczeg, e két erőszakos ember, kik három éve együtt építették fel Hainburgot a magyarok ellen, összevesztek. A császár és birodalom a püspöknek adott igazat és Konrádot megfosztá herczegségétől (1053. ápril 11.) Konrád daczosan Karinthiába, majd Magyarországba menekült; Gebhardt viszont, ki 1050-ben a háborút megkezdette, most azon volt, hogy békét hozzon létre Magyarországgal. Maga ment a magyar követekkel a császárhoz, és III. Henrik megelégedett azzal, a mibe a magyar követek is beleegyeztek, hogy a magyarok egyszerre mindenkorra bizonyos tetemesebb összeget fizetnek; országuknak azt a részét, melyet már Aba elvesztett, átengedik, és a császárt minden hadjáratában, kivévén Olaszországba, követik. A követek esküvel igérték, hogy Endre a megállapított feltételeket teljesíteni fogja, de Konrád herczeg megelőzte őket. Lebeszélte Endrét: ne kössön békét, s egy magyar csapat Konráddal pusztítva Karinthiába tört, Hengistburgot, Wildontól délre egy órányira, Sanct Margarethennél, a mai Styriában elfoglalta (1054.).[206] E várat

ugyan nem tudták sokáig megtartani. A jövő 1055. év tavaszán a karantánok támadásai miatt, maguk pusztíták el és titkon visszatértek Magyarhonba, de azért megint eljöttek, zsákmányoltak és prédájukkal vígan tértek vissza hazájukba. Ausztriára is többször rávitték őket Konrád és hívei. Több helyet feldúltak. Számtalan embert rabságba vittek, s a németek csak az év második felében emberelték meg magukat, rohanták meg a támadókat. A csatában magyar is, német is, sok esett el, még több megsebesült; a németek a zsákmányt, melyet a magyarok előre küldtek, nem tudták visszakapni, de annyit elértek, hogy a becsapások megszüntek. Német részről sem történt több támadás. Az összeesküvés, melyet több német nagyúr, köztük maga Gebhardt püspök és Welf karantaniai herczeg, ez időben III. Henrik császár ellen szőttek, hogy a bujdosó Konrádot magyar segélylyel a német trónra emeljék, mielőtt kitörhetett volna, meghiúsult. Konrád herczeg az év végén (decz. 15.) meghalt, megmérgezve, mint barátai hitték, szakácsa által, kit III. Henrik császár bérelt volna fel a gaztettre. A német-magyar háború minden békekötés nélkül, legalább egyelőre elaludt. Egy eredménye azonban kétségtelenül volt. A «római respublica», mint Wibert touli főesperes, IX. Leo pápa életírója magát kifejezte, fenhatóságát Magyarország felett elvesztette.[207]

VII. FEJEZET.

I. Endre és Béla. I. Béla király. Pogány lázadás. Német beavatkozás. I. Béla halála. Salamon király. Géza herczeg. Kibékülésük.

A háborúskodás alatt Endre királynak egymásután két fia született. Az elsőt Salamonnak, a másodikat Dávidnak keresztelték. A mint a fiúk növekedtek, felébredt az apában a vágy, hogy a koronát, melyet oly drágán vásárolt meg, oly vitézül és szerencsésen megtartott, nagyobbik fiára, Salamonra hagyja. Adott szava, a nemzeti szokás, mely nem gyermekre gondolt, ha Árpád véréből férfi volt, még pedig olyan, mint Béla, ez ellen nagy akadályul szolgáltak, de Endre nem volt az az ember, kit akadályok megijesztettek volna. Megpróbálta azokat elhárítani, még pedig, szokása szerint, eleinte csínyján, szép szerével. Erre azonban mindenek előtt szükséges volt, hogy kifelé béke, befelé szabad keze legyen. Ezt elérni volt most törekvése. Nyugoti szomszédjaival ez egy két év alatt sikerült is. Legelőször a csehekkel, kiknek fejedelmi családjával sógorságba jött. Břetislaw 1055. elején, mikor ismét Magyarországba készült törni, megbetegedett és meghalt (jan. 10.). Kisebbik fia, Wratislaw olmüczi morva herczeg, testvére, II. Spitihněw elől, Magyarországba menekült, és nem sokára követték őt a sazawai cseh barátok, kik még Methodius szláv liturgiáját fentarták. Az új herczeg úgy találta, hogy a szláv ritus eretnekségre vezet, és elkergette a barátokat hogy másokat, kik a latin szertartást vallák, tegyen helyökbe. Mindannyian biztos menhelyre találtak a magyar földön, Wratislaw pedig, ki gyönyörű nejét bátyja fogságában hagyta, majd, mikor a nő már kiszabadult és

útban volt hozzá, halál által elvesztette, Endre udvarában meg is vigasztalódott. A király vendégével evett, ivott. A jó étel, jó bor magához térité, felvidítá a búsongó csehet. Meglátta Endre egyetlen szép eladó leányát, Adelheidet, és halálosan belé szeretett. A leánynak már sok kérője volt, de Endre Wratislawnak adta. Kevés idő mulva meg volt a lakodalom, s ez utat nyitott Wratislawnak a visszatérésre. II. Spitihněw félt, hogy öcscse magyar segélylyel meg fogja támadni Morvaországot, tehát inkább maga hívta vissza, és visszaadta neki morva herczegségét.[208]

Még jobban szívén feküdt Endrének, hogy Németországgal tudjon békét szerezni. III. Henrik császár, a magyarok nagy ellensége 1056. okt. 5-én meghalt és a trónon hat éves kis fia, hasonlóképen Henrik, anyjának az aquitaniai Ágnesnek gyámsága alatt következett. A császárnénak két leánya volt. Az öregebbik Matild, bár alig mult még 12 éves. Rudolf sváb herczeg jegyesévé lőn. A kisebbik Judit, 1047-ben született. Ezt szerette volna Endre, a szövetség, béke zálogául a kis, öt évvel ifjabb Salamonnak feleségül. De, mondá otthon, hogy a béke meg legyen, az országot több veszedelem ne érje, és Salamon a császárleányt megkapja, királylyá kellene felkenni, koronázni. A magyarok, maga Béla is, beleegyeztek és az öt éves Salamont, 1057-ben királylyá koronázták.[209] Németországban is óhajták a békét és teljesíték Endre király kívánságát. A nyolcz éves kis király maga eljött anyjával a határra. A Morvamezőn találkoztak a felek. Magyar és német főemberek megesküdtek a békére, a mely, mint kétségtelen, a statu quo alapján köttetett, és a 11 éves Juditot átadták nőül a hat esztendős Salamonnak (1058. szept. közepén).[210]

Dél felé is szerencsésen elkerülte Endre a háborút. Zárát, miután Abát leverték, Contareno Domokos, velenczei doge visszafoglalta; Endre király hagyta István és Péter dalmát hódítását.[211] Magyarok betörtek a «római» birodalomba, melynek trónjára most új, erélyes uralkodó került: Komnenosz Izsák, ki pénzein karddal ábrázoltatta magát, jeléül, hogy mindent kardjának köszönhet. A mint ő megindult, hogy Magyarországon bosszút álljon, Endre követeket küldött eléje Szeredeczbe, Sofiába, békét ajánlott, s a békét meg is nyerte (1059.).[212] A legnagyobb baj azonban Salamon trónját benn az országban fenyegette. Béla nem örömest látta Salamonnak felmagasztalását. Már mikor a gyermek koronázásánál az írás szavait énekelték: Légy ura testvéreidnek, Esto Dominus fratrum tuorum (Gen. 27. 29.), és a tolmács megmagyarázta neki a szavak értelmét, nagyon megharagudott. A morva-mezei békekötésnél sem ő, sem serdülő, 14—15 éves fia Géza, keresztény nevén Magnus,[213] nem voltak jelen, s ezt, a németek legalább, rosszakaratra, rossz jelnek magyarázták. Endre király szemét ez el nem kerülte. Érezte, hogy Béla akaratja ellen a gyermek Salamon nem lehet királylyá és kell valamit tennie a biztosítására. Ő maga nem volt még öreg, de öreg ember benyomását tette. Ereje időnek előtte megtört. Kevéssel a morvamezei béke után, köszvény vagy szélütés következtében, már járni nem tudott, s úgy kellett őt télen, nyáron szánkón szállítani. Voltak emberei, kik egyre emlékeztették, hogy Salamon nem lehet király, ha Béla él; Béla körül sem hiányoztak, kik bujtogatták: most van az ideje, hogy elfoglalja az országot, mikor Salamon még gyermek, és Endre beteg, tehetetlen. Endre, kit apai szíve rávett, hogy adott szava ellen cselekedjék, a nélkül, hogy fiának

a koronát biztosította volna; öcscsét megsértse, a nélkül hogy ártalmatlanná tudta volna tenni, most, 1059-ben, egy épp oly vad, erőszakos, mint naiv lépésre határozta el magát, mely inkább mutatta kínos vergődését, mint államférfiúi belátását. Épp együtt voltak a testvérek Várkonyban, a Tisza mellett, mely birtokuk határán feküdt, mikor Endre két meghitt emberével tanácsot ült és mondá nekik: «Próbát teszek a herczeggel. Megkérdezem, a koronát akarja-e vagy a herczegséget?» Behozták a koronát és kardot, mint a herczegség jelvényét, és vörös szőnyegre eléje tették. «Ha a herczeg, folytatta, nyugton, a herczegséget akarja: bírja! De ha a koronát választja, akkor, urak, keljetek fel, és e karddal vágjátok le!» Az urak megigérték, hogy így fognak cselekedni, és Endre hivatta Bélát. Miklós, a börtön-ispán, künn őrt állt az ajtóban, és hallotta a tanácskozást. Nem akarta a gyilkosságot, de csak annyi ideje volt, hogy mikor Béla jött, gyorsan mondhatta neki: «ha élete kedves, a kardot válaszsza!» Béla belépett, csodálkozott, mikor a kardot és koronát látta, de leült. Endre felült betegágyában, és elmondá, hogy fiát megkoronáztatta, nem azért, mert királylyá akarná tenni minden áron, hanem hogy a veszedelmet elhárítsa, mely az országot a németek részéről fenyegeté. A korona igazsággal Bélát illeti. Szabadon választhat, de válaszszon! Ha király akar lenni. válaszsza a koronát, ha herczeg akar maradni, válaszsza a kardot, és Salamonnak jusson az, a mi neki nem kell! Bélának eszébe jutott, a mit Miklós ispán mondott. De leküzdte felindulását. A kardot választá; legyen Salamoné a korona, kit már ugyis királylyá felkentek! add nekem a herczegséget, és azonnal megfogta a kardot. Endre el volt ragadtatva. Mélyen, egész a földig hajtá meg magát

«a mi ritkán történt». Azt hitte, hogy Béla oly őszintén engedi át Salamonnak a koronát, mint neki engedte volt testvére, Levente. De Béla csak félelemből cselekedett. Mikor Várkonyból kiszabadult, igyekezett biztosságba jutni, és háza egész népével Lengyelországba menekült, a hol sógora, Kázmér után annak ifjú fia, II. Boleszló, a «smiały», a merész, uralkodott. Endre látta, tudta, mi fog ebből következni, és betegen, láztól gyötörve, nejét, gyermekeit, kisded menyét, kincseivel Tibold ispán őrizete alatt Ausztriába küldte, a hol a mölki várban állapodtak meg, Ernő osztrák markgrófnál. Béla három lengyel dandárt kapott segítségül, és visszatért az országba, hogy Endrével megmérkőzzék (1060.). Endre német segítségért folyamodott és azt meg is nyerte. Felparancsolták a cseh herczeget, a bajor hadat, és az északkeleti, thüringiai, meisseni markgrófot, az ifjú Weimar Vilmost, és velük jött Eberhardt, röviden Eppo, a zeitz-naumburgi püspök, a császári ház egyik régi meghitt embere. II. Spitihněw herczeg nem igen sietett. Csapatai kiindultak, zászlói lobogtak, de útban volt még, mikor Eppo püspök és Vilmos markgróf már Magyarországon jártak. A német vezérek «német dühhel» egyenesen Béla herczegségére mentek, és átkeltek a Tiszán, hogy felkeressék. Magyarok is voltak velük, de nem sokan, mert a király hívei részben menekvő családját kisérték; a nemzet nagy része pedig Bélához szított. Egyfelől magyar néhány lengyellel, másfelől német néhány magyarral, a testvérek harcza szinte nemzetiségi harczczá vált, s abban, úgy látszik, azok az elemek, melyek az idegen befolyást gyűlölték, a régi szervezethez ragaszkodtak, mint 14 évvel ezelőtt Endréhez, most Endre ellen, kiben annyira csalódtak, Bélához csatlakoztak. Béla, kit az utókor nem hiában

nevezett el «bajnok»-nak, merészen neki ment a németeknek. El volt szánva a legvégsőre. A németek jó vitézek voltak, de a győzelmet mégis Béla és a magyarok vívták ki. A sereg, a mely oly messze behatott az országba, most igyekezett kifelé. De a visszavonulás nem volt könnyű. Béla hadai nyomukban voltak. A nép mindenfelé felkelt ellenük, s a mi magyar volt velük, jobbára elszállingózott. Mire a nagy utat a Tiszántúlról Mosonymegyéig folytonos harczban megtették: mint hajdan Péter király, elzárva találták az utat Németországba. Már ekkor cseh hadak is voltak náluk: de azok sem tudták elhárítani a katastrophát. Előre, kifelé menni nem tudtak, hátulról támadtak a magyarok. Élelem, ital elfogyott. Mind szűkebbre szorult a tér, a melyen a németség kevés magyarral, az egyre megujuló rohamoknak ellentállott. A folytonos harczban egymás után elhullottak vagy fogságba estek a vitézek. Ez volt sorsa Eppo püspöknek, a cseh vezérnek, kinek szemét a dühös magyarok, Béla tudtán kívül, kitolták. Magát Endre királyt, a kit lova ledobott, ember, ló, szekér össze-vissza taposott, tört, szintén elfogták. Még csak Weimar Vilmos állott ellen Botho, híres előkelő bajor vitézzel, ki a mult években a bujdosó lázongó Konrád herczeggel tartott, de kegyelmet kapott és most vitézségével akkori szövetségeseinek, a magyaroknak bámulatát érdemelte ki. Egy dombra húzódtak; körül vették őket, de étlen szomjan az egész éjjel védték magukat, és csak másnap reggel tették le, teljesen kimerülve, a fegyvert, azon feltétel alatt, hogy nem lesz semmi bántódásuk.[214]

A határról Béla diadalmasan Fehérvárra ment, s ott a püspökök, szent Miklós napján (decz. 6.) királylyá felkenték, megkoronázták.[215] Az összetört, fogoly Endre

pedig, kinek gondját sem igen viselték, a Bakony egyik királyi udvarában, Zirczen meghalt és holttestét a nem távol eső tihanyi monostorba temették.[216]

A polgárháború felkorbácsolta az egész országot. Bélának szíve és esze egyaránt javallá, hogy a hullámokat tapintattal, nagylelkűséggel igyekezzék medrükbe visszavezetni. Nagyon közel volt a veszély, hogy Németország beavatkozik. Endre király neje gyermekeivel felkereste a gyermek IV. Henriket és anyját (1061. elején) és Henrikék magukhoz vették a kis Salamont német királyi arájával. Ezzel szemben Béla szabadon bocsátá a zeitzi püspököt, s ezt nem sokára, egy év leforgása alatt, a többi német fogoly is követte. Weimar Vilmos az elsők közt volt, a kik megszabadultak. Béla fia, Géza herczeg, csendes, nyugodt természetű ifjú, kit mély, vallásos érzés még szelídebbé, jobbá tett, a nélkül, hogy benne a férfias erőt, a hol kellett, elfojtotta volna, megszerette, megbarátkozott vele. Közbenjárására Béla szabadon bocsátá a német hőst, és az nem csak mint teljesen kibékült barát, hanem mint Béla leányának, Zsófiának vőlegénye is, tért vissza hazájába, azzal a szándékkal, hogy nem sokára visszatérjen, és haza vigye aráját.[217] Benn az országban is az általános kibékülés és megnyugvás volt Béla czélja. Nem vette üzőbe azok vagyonát, családját, kik mint Endre hívei, az országból kimenekültek. Megőrizte mindenüket, hogy kárt ne valljanak, míg visszatérnek, és csakugyan a legtöbben, nem mind, hazajöttek Németországból. Nehezebb volt a feladat, megfékezni az országban a háború alatt felszabadult rendbontó elemeket. Barátai, az elégületlenek, a pogányok, még egyszer felemelték fejüket. Béla, kinek a szegény ember javára, mint századok múlva még emlékeztek, gondja volt, hogy

a piaczi árt adás-vevésben megszabja, «nehogy a kereskedők, telhetetlen zsarolásukkal fölösleges nyereséget gyűjtsenek az együgyü parasztoktól», «mert ez az, a mi a népeket a legnagyobb szegénység és nyomorúság veszedelmébe szokta dönteni», minden faluból két-két értelmesebb előjárót, «a ki beszélni tudott» magához hívott Fehérvárra, a király tanácsába (1061.).[218]

A követekkel tömérdek nép jött, mindenféle rendű, rangú paraszt és szolga, és ellepte a mezőket. Megint együtt voltak az elégületlen elemek, melyek 15 évvel ezelőtt Vatha szavára oly készséggel fellázadtak. Fenyegető mozdulataikból nem jót sejtettek a király, püspökök, főemberek és visszahúzódtak a városba, hogy onnan lássák, mi fog történni? És a nagy tömeg azonnal elkezdett zajongni, előjárókat választott, mind olyanokat, kik a régi pogányságnak hívei voltak, azoknak emelvényeket rögtönzött fából, hogy messziről lehessen őket látni, hallani, és követek mentek Bélához, engedje meg, hogy visszatérjenek apáik vallására, a püspököket megkövezzék, a papok belét kitiporják, minden egyházi embert megfojtsanak, a dézsmaszedőket felakaszszák, a templomokat elpusztítsák, a harangokat összetörjék! Béla buzgó keresztény volt. Alig hogy királylyá lett, már a Dunához közel, Tolnavármegyében, Szekszárdon, a régi római Alisca helyén kolostort alapitott.[219] és szerette volna, hogy a vasárnapot vásár meg ne szentségtelenítse, hanem minden vásárt egy nappal előbb, szombaton tartsanak meg.[220] A mikor a nép vad kivánságát meghallotta, elszomorodott, de nem ijedt meg, mint egykor bátyja, Endre, hanem ravaszul három napot kért meggondolásra. A lázongó nép azt megadta, és e három nap alatt a vezérek ajkáról, az állványokról folyt a fenyegető, véres-

szájú beszéd a kereszténység ellen és a nép, mindegyre helyeselve, rája kiáltott: Úgy legyen! A királyra, támadásra nem gondolt senki. Pedig harmadnap válasz helyett Béla vitézei kirohantak a készületlen népre. «Némelyeket közülök levagdalának, elöjáróikat a magasból levetvén összetörék, a többieket pedig megkötözve keményen megkorbácsolák és így öldökölve, korbácsolva, megkötözve nagy bajjal lecsendesíték a lázadást» Fehérvár körül, de az ország még egy ideig háborgott. Béla király kíméletlen energiájának jele, hogy még Vatha fia, János úr sem maradt háborítlan. Egyik varázsolóját, Rasdit [221] «a keresztény király» megkapta, börtönbe zárta s ott tartá éhen, míg maga-maga lerágta a húst lábairól. Legtöbbet azonban maga a magyar társadalom tőn, melybe már mélyen belevéste magát a keresztény vallás, s a magyarok, «bár tévelyegtek a hitben, úgy, hogy se pogányoknak, se keresztényeknek nem lehetett őket tartani, végre mégis a keresztény hithez csatlakoztak».[222]

István király művét tehát benn, a hazában megmentette Béla; de nagy veszedelem fenyegette még azt Németország felől, kívülről. Az ifjú Weimar Vilmos ugyan égett a vágytól, hogy menyasszonyát hazavihesse, és nagyban készült; mikor pedig 1062-ben meghalt, mielőtt czélját elérhette, helyébe nem sokára unokaöcscse, Ulrik, az isztriai és krajnai markgróf lépett és lett Zsófia férje, Béla vejévé;[223] de a német udvar ellenséges indulata Béla és a magyarok iránt még inkább növekedett. A németek röstelték, hogy királyuknak sógora, kit német vitézek védtek, elveszté koronáját és még sem történik semmi — bár a tisztesség megkivánja — érdekében. Mikor tehát 1063. folyamában a gyenge Ágnes helyett az erélyes Anno, kölni, s a nagyravágyó Adalbert brémai

érsekek lettek az ifjú IV. Henrik gondviselői: a német fejedelmek Mainzban (aug.) elhatározták, hogy még a nyáron hadat visznek Magyarországra. Mindenki sietett, hogy fegyverkezzék és részt vehessen a 13 éves gyermekkirály első hadi vállalatában. Béla nem aggodalom nélkül vett hírt a fegyverkezésről. Németország, ámbár már évek óta zavarok színhelye, mégis a keresztény világ leghatalmasabb országa volt, melylyel ugyan Magyarország diadalmasan megverekedett; de erejének súlyát is érezte még csak nem régen mult időben. Követei kijelenték a német uraknak, hogy ő nem kergette ki Salamont az országból; az maga ment ki, ámbár senki sem üldözte. A koronától sem akarja megfosztani; mert a királyi méltóságra csak úgy kénszerítette zajongó serege; és kész minden perczben Salamont királyának visszafogadni; magának csak herczegségét tartja meg s igéretének kezeséül fiát küldi Németországba. De a németek magyar cselt és ravaszságot emlegettek és harczra készültek. Béla új követeket küldött, de a mellett fegyverkezett, sereget gyűjtött, az ország bejáróit megerősítette, fegyveresekkel megrakta. De szerencsétlenség érte. Dömösi kuriájában, a Duna mellett, erdős hegyek alján. királyi széke összeroskadt alatta, úgy hogy össze-visszatörve, betegen, majdnem félholtan vihették csak az ellenség elé, a hadsereghez. Mint azelőtt 19 évvel, III. Henrik és Aba idejében, újra ismétlődött a játék a magyarok és németek közt. A németek Béla követeit szóval tarták, de azért folytatták a készületeket és előre nyomultak (szept. végén). Nagy sereg gyűlt össze az ifjú német király körül, kit Adalbert érsek és Nordheim Ottó bajor herczeg, ez időben Németország egyik legügyesebb, legvitézebb, bár kissé kétes jellemű férfia, a háborúnak

főindítója és előmozdítója, kisérték. A haldokló Béla a Rába és Rábcza közt, a Körös vize mellett, a mai Niczk táján,[224] tartózkodott, a honnan mintegy központból szemmel tarthatta a Fertő mindkét partját, mind a Sopron, mind a Mosony felől bevezető utakat. A németek Mosony felől kezdék a támadást. Seregük egy részét magyarok, Salamon hívei, nádasokon keresztül Mosony alá vezették. IV. Henrik maga, még mielőtt hírt vőn e csapat viselt dolgairól, egyenesen a főúton ment neki a várnak. A véletlen úgy hozta magával, hogy a két sereg egyszerre közeledett két részről a vár felé. A mint az őrség ezt látta, megzavarodott és úgy szólván ellentállás nélkül hagyta német kézre jutni az ország «portáját»; s alig hogy e hír a magyar főhadiszállásra — ha szabad e szóval élnem — eljutott: az összetört Béla kiadta lelkét. Fia, Géza herczeg, rögtön üzent a németeknek, hogy ha születéséhez, rangjához illő tisztességet nyer, meghódol Salamonnak és ilyet üzent a sereg is, de IV. Henrik s a németek alkuba nem bocsátkoztak. Előrenyomultak; a magyarok, kik Salamont királyul elfogadni úgyis készek voltak, ellent nem állottak, sőt csatlakoztak. Géza pedig, mikor látta, hogy mindnyájan elhagyják, két serdülő öcscsével, Lászlóval és Lamperttel Lengyelországba menekült. Salamon a németekkel ellentállás nélkül ért Fehérvárra. Itt találta a püspököket, az országot. Fejére tették a koronát; beleültették atyja királyi székébe és így ország és Salamon, úgy látszott, teljesen kibékültek egymással, és a német vezérek IV. Henrik nevében mindent a legszebb rendbe hoztak. Arról, hogy Magyarország hűbéres tartománya legyen a német birodalomnak, mint III. Henrik idejében, szó sem volt. A németek megelégedtek a gazdag ajándékokkal, melyek-

kel a magyar királyi család nem fukarkodott. Ottó herczegnek az özvegy királyné «Attila hun király kardját» adta, kinek megdöbbentő rémes emléke mondában, legendában élt a nyugot román és germán népei közt, fel egész a jeges Izlandig, s a földön, a melyen királyi tanyája állott, s a nép között, melynek elei talán, rokonai pedig bizonyosan, vele és alatta az «isten ostorai» voltak, sem enyészhetett el teljesen.[225]

A német sereg nem sokáig maradt a magyar földön. Október vége felé IV. Henrik már Regensburgban járt.[226] Alig hogy távozott, Géza herczeg ismét előkerült. II. Boleszló lengyel herczeg segíté. A gyermek, a 11 éves Salamon és családja nem érzék magukat biztosságban Fehérvárott, és az ország határa felé, az erős Mosonyba menekültek. Az év végén az ország ismét a polgárháború küszöbén állott; de akkor közbeléptek a püspökök és más egyházi férfiak. Dezső kalocsai érsek vagy püspök «csillapító intéseivel, édes beszédeivel csendesíté» az elkeseredett, de nem szenvedélyes, nem nagyravágyó Géza herczeg lelkét. «Bosszújával felhagya és engede, és szent Fábián és Sebestyén vértanúk ünnepén (1064. jan. 20.) Salamon és Géza herczeg Magyarország szine előtt, Győrött békét kötöttek.» Géza visszanyerte atyja herczegségét, azután a husvétot (április 11.) mindketten együtt ülték meg az egész udvarral Pécsett, a hol püspök Mór volt, régente pannonhalmi benczés. Székébe még, vagy 30 évvel ezelőtt István király ültette (1036.)[227] s barátja volt Géza herczegnek, kortársa, nagy tisztelője, történetírója a szegény lengyel Zoërard András remetének, kinek ciliciumából még egy darabot a legnagyobb kegyelettel őrzött; de azután Géza herczegnek ajándékozott.[228] Az ünnepen a király lakásán összegyűltek az

ország nagyjai; Géza herczeg maga tette a koronát Salamon fejére és úgy mentek együtt, nagy ünnepléssel, szent Péter templomába misére. Szent volt tehát a béke a gyermek király és ifjú herczeg közt; mindenki láthatta és «nagy lőn az öröm a nép között!» De már az éjjel félelem és rettegés szállotta meg a feleket, és bizalmatlanság támadt, bár még csak pár órára, a szivekben. Tűz támadt, mely gyorsan elharapódzott. Az egész egyház, «a hozzá ragasztott valamennyi palota és egyéb épület egyszerre lángba borult és a tűzben összedőlt». Salamon, Géza emberei megijedtek. Nem tudták, nem gonosz kéz gyújtotta-e a tüzet a másik vesztére, «s a míg a pattogó lángok iszonyúan csapkodtak, a tornyokból lezuhanó harangok rettentőt robbantak: egyik is, másik is más-másfelé menekült. Reggel szemmel látható lőn, mi történt az éjjel. Kérdezék, megtudák, hogy csak véletlen eset volt oka a tűznek, a pusztulásnak, és elenyészett a hirtelen fellobbant bizalmatlanság». Később azonban ismét megemlékeztek az emberek a tűzről és benne a bekövetkezendő viszálykodás és zavargás csodás előjelét látták;[229] a székesegyház pedig, melyet még Péter király kezdett, még félszázad mulva sem volt újra felépítve, befejezve.[230]

VIII. FEJEZET.

Idegen befolyás. László herczeg. Bessenyő betörés. Görög háború. Belvillongás. A mogyoródi csata. I. Géza király. IV. Henrik segíti Salamont. VII. Gergely pápa. Az új korona. I. Géza halála. Utódjává I. Lászlót választják.

A segítség, melyet IV. Henrik a kis Salamonnak nyújtott, hogy trónját visszaszerezze, nem tette Magyarországot a német birodalom alattvalójává, de szorosabbra fűzte a kapcsot a két ország között és egyengette a német befolyásnak útját a magyar nemzetre. A magyar udvar készséggel hallgatott arra, a mit Németországból mondtak neki — ha mondtak. Magyarországból sok ajándék ment ki Németországba,[231] s a német hatásnak következménye, de talán részben oka is volt a nagy szerep, melyet ez időben hazánkban a bevándorolt németek játszani kezdenek. Vid bácsi főispán, egyike a sváb Gutoknak, kikről fentebb emlékeztünk, vitéz, erélyes, de kiméletlen és czéljai kivitelében mindenre képes férfiú, döntő befolyásra tudott jutni a királyi udvarban. Mellette a király és Magyarország minden nagyja előtt Wecelinnek, az István király német vendégének dédunokája, a bátor Opos «tündökölt dicsőségesen», s ő volt az, a ki, mikor a csehek Trencsén tájára beütöttek, pusztitottak, sok embert, marhát raboltak, s e tettük megtorlására Géza és Salamon a cseh földre törtek, egy óriás csehet párbajban vitézül levágott.[232] Benne ugyan már a német vér teljesen magyarrá vált, de azért mégis annak a külföldi, nyugoti felfogásnak képviselője volt legalább némileg, mely ez időben a kereszténység befolyása alatt.

franczia földről kiindulva, azt, a mit «lovagiasságnak» neveznek, megkezdette; a háborúban inkább tornamérkőzést, mint kíméletlen, vérengző viaskodást szeretett látni; a régi és új kor s a keleti népek fogásait, fortélyait a harczban nem helyeselte; a nyilat a gyáva ember fegyverének tartotta, mert messziről támadja meg az ellenfelet, és csak azt a harczot becsülte, a melyben ember ember ellen, szemtől szembe száll síkra és nem bízik másban, mint önnön erejében, Istenben és ügyének igazságában.[233] E felfogásnak a törzsökös magyarok közt is akadt egy tündöklő képviselője: Géza herczeg öcscse, az ifjú László, ki még Lengyelországban született és most, 1065-ben, valami 17—18 éves lehetett. Igazán vallásos lelke már a franczia «chevalerie» czélját is tisztábban talán és mindenesetre következetesebben, mint maguk a francziák, felfogta és azt az Isten és egyháza, a szegények és ügyefogyottak, az özvegyek és árvák, az igazság önzetlen védelmében találta. Hatalmas ember volt, «erős karú», «gyönyörű ábrázatú», «kinek mint az oroszlánnak izmos tagjai valának» és «magas termetével más emberek felett egy fejjel kitünt», de az erő e valódi képe, észben, akaratban is kivált, és minden vallásos buzgalma és naiv lelkesedése mellett okos, számító, higgadt államférfiúvá fejlődött, a kiről, világi dolgokban, csak akkor lehetett észrevenni, hogy mennyire foglalkozik az égiekkel, az örökkévalóval, mikor a föld gyümölcseiből megérdemlett jutalmát kellett volna kivennie, s ő azokat nem kereste, sőt lehet mondani, kicsinylette.[234]

Hozzá az ifjú Salamont, a mint felnőtt, nem lehetett hasonlítani; észre nézve még Gézához sem volt fogható, de azért nem hiányzottak belőle királyi tulajdonságok. Bátor vitézzé lett, hisz ő is Árpád vére volt, s a királyi

polczot, melyre született s a melyre a német fegyver visszahelyezte, be is akarta tölteni.

Az ország védelmét, az ország harczait király és herczeg közösen vitték. A délnyugoti határon Zvonimir horvát főúr, a három északi zsupa bánja, Géza egyik testvérét, Ilonát bírta feleségül. A karantánok háborgatták. Ő segélyül Salamonhoz, Gézához fordult, s a magyarok diadalmasan visszaverték ellenségeit[235] és jutalmul, elismerésül aranyat, ezüstöt, drága prémes ruhát hoztak haza magukkal. Majd (1068.) keletről jött a hír, hogy a bessenyők,[236] a Gyula törzse, a borgói szoroson betörtek Erdélybe, áttörtek a magyarországi gyepükön és a Meszestől északra lerohantak a Szilágyságba, Érmellékre, le délre a bihari várig, azután északra fordulva Szathmáron át visszamentek Erdélybe, és mindenütt kegyetlenül rabolva, számtalan embert, nőt, marhát ragadtak el magukkal.

Salamon, Géza, öcscse László, a mily gyorsan csak lehetett, összegyűjték seregüket s a Meszesen át siettek Erdélybe, hogy a rablók elé kerüljenek és útjokat elvágják. Doboka váránál állapodtak meg, közel a Szamos völgyéhez, a Kis-Szamos balpartján, és egy hétig lesték, hogy a bessenyők arra jöjjenek. A kémek közül egyszerre csak valami Fáncsika nevű ujvári ember hozá a hírt, hogy a bessenyők kelet felé kitértek. A Láposon, Nagy-Szamoson átkelve a Beszterczé és Sajó patak völgyébe csaptak át és most valami hét mértföldnyi távolságban a seregtől vonulnak délfelé. A sereg azonnal lóra kapott és éjjelre elérte a bessenyőket, kik a mai Kerlés mellett tanyáztak. A magyarok közel hozzájuk szállottak táborba. Másnap hajnalban — pénteki nap volt — mindnyájan megáldoztak, lóra ültek, sorakoztak és indultak a besse-

nyők ellen. A bessenyő vezér, Osul, mit sem tudott, hogy a magyar sereg már oly közel van. Mikor közeledett, még mindig azt hitte, hogy csak valami szedett-vedett néppel van dolga. Csak mikor már nem kételkedhetett, hogy félelmes sereg jő ellene, szedte össze hirtelenében lovasait és vonult fel a kerlési dombtetőre, hová, kivált lovasságnak, nem volt épen könnyű felhatolni. A magyar sereg, nyomában, elérte a domb alját. A bessenyő előcsapat, a domboldal közepéről nyílzáporral fogadta. Egy magyar csapat kivált, rájuk ment, sokat levágott közülök, s a ki megmaradt, «íjával lovát verve» igyekezett mihamarább feljutni derékhadához. Előcsapatát a magyar sereg, a tüzes király azonnal követte. Salamon vitézei, mindannyi kezében lobogó gyolcs zászló, egyenesen, toronyirányban vágtattak fel, a legpartosabb részen, a bessenyők nyílzáporában. Géza a menedékesebb oldalon nyomult fel és útját vitézeinek nyilai egyengették. Fenn a tetőn összekeveredtek a hadak. Ember ember ellen küzdött. László herczeg négy bessenyőt vágott le; egy ötödik nyillal megsebesíté, de még sebesülten agyonütötte az ellenséget. A bessenyők nem tudtak megállni. Szaladni kezdtek és futás közben a magyarság, «mint a nyers tököt vágta a tar fejeket». Majdnem egész seregük odaveszett. A magyar foglyok mind megszabadultak. Király és herczeg, egész Magyarország ujjongott a győzedelmen.[237]

Régebben a cseh és most a bessenyő Géza herczeg birtokait pusztítá. A király része sem maradt ment támadástól. Bessenyők, kik már «római» földön, Bolgárországban telepedtek meg, de azért zsákmányra vágyó, rabló nép maradtak, átúsztak a Száván, Valkó vármegyébe rontottak és a vulkai, mai kórogyi mocsárok mentében,

a buziási síkságot, melyet Vid ispán bírt,[238] felverték, megrabolták és foglyot, zsákmányt ejtve visszamentek hazájukba (1071.). A magyarok kétségtelennek tartották, hogy a belgrádi görögök kezet fogtak és czimboráltak a rablókkal; király és herczeg tehát összegyűjték hadaikat Szalánkeménnél, a Duna mellett, a görög határon. és elhatározták, hogy az áruló Fejérvárt megtámadják és elfoglalják. Betörtek a Szerémségbe, levonultak a Szávához és készültek, hogy átkeljenek és betörjenek Bulgáriába. A magyarok nagyon sok hajót gyűjtöttek össze; a görögök és bolgárok gyors hajóikról, «gépekkel fujták» rájuk a kénköves görögtüzet, a birodalomnak e félve titkolt hatalmas védőeszközét. Néhány hajót meg is gyújtott az olthatatlan tűz, de végre is a magyarok sokasága győzött. Kivívták az átkelést a Száván. A sereg átment a Száván és sürű tömegben[239] körülvette Belgrádot.

Belgrád, magyarul Fejérvár, még pedig legalább később Lándor- vagy Nándor-Fejérvár, a régi római Singidunum, a Duna-Száva összefolyásánál fekszik egy fensíkon, melynek északi kiszögellése, a két folyó torkolatánál, mintegy 125 méternyi magas meredek hegyfokot képez, a melyen volt és van a vár; attól délre pedig a város, melyben görögök és bolgárok laktak. Benne görög dux vagy sztratégosz székelt és őre volt északra «Turkia» (Magyarország) felé a birodalomnak.[240] Byzancztól a város nem igen remélhetett segélyt. Ott külső és belső polgárháború dúlt. A bessenyők azonban, kik a bajt okozták, közel voltak. Hozzájok küldtek a belgrádiak, és a bessenyők abban a hiszemben, hogy sem király, sem herczeg, hanem csak Vid, mint bácsi ispán, jött át a bácsiakkal, hogy bosszút álljon, összeverődtek és Kazár vezérlete

alatt támadást intéztek a magyar táborra. Az első csapat, a melyre bukkantak, a soproni zászlóalj volt, ispánja, Iván vezérlete alatt, s ez maga is elég volt, hogy a rendetlen csapatot elverje, «mint a kicsiszolt kő a cserépedényeket» összetörje. Sok volt a fogoly; még több a halott; maga Kazár vezér, kevesed magával, alig tudott megmenekülni. Mire a király, a herczeg, a sereg nagyja hírt vőn, a reggeli mellől felugrált, már vége volt az ütközetnek. Másnap a király, Géza, László egy dombon, közel a városhoz, hogy látni lehetett őket, helyet foglaltak és reggeltől délestig hozták eléjük a bessenyő foglyokat, a levágott bessenyő fejeket, az elfoglalt lovakat és takarókat. A látomány azonban nem ijeszté meg a vár és város védőit. Rendes ostromhoz, azokhoz a primitiv eszközökhöz kellett folyamodni, melyeket akkor Európaszerte ostromra használtak s a magyarok is ismertek, de úgy látszik, még nem a legügyesebben tudtak bánni velük. Ácsok nyolcz nagy tornyot építettek fából, még egyszer oly magasat, mint a falak voltak, hogy onnan nyilat, követ lehessen szórni a város közepéig. A tornyok bejáratához védő ellenzőket készítének; a tornyok közé pedig ugyancsak nyolcz faltörő gépet állítottak, melyeknek kövei itt-ott tövig lerombolák a falakat; de azért a várost még sem birták megvenni. Az őrség vitézül ellentállott. A byzanczi polyglott seregből őrségül rendelt saracenok, vagy mint magyarul mondák, szerecsenyek, hajító dárdával, nyíllal, lándzsával gyakran ki-kitörtek és összetűztek a magyarokkal. Ily alkalommal egy hajított kő megölt egy szerecsenyt. Holtteste fölött, elkapják-e, megtartsák-e? magyarok és szerecsenyek közt véres tusa támadt. Salamon és Géza látták, nézték a harczot. Csak volna ember Maccabeus szivű —

mondák a körülálló vitézeknek — ki ezt a holttestet a magyaroknak elfoglalná! Három vitéz, Abos,[241] György és Bars, rögtön megsarkantyúzta lovát és mint a villám a küzdelem terére rohant. A szerecsenek megfutottak, Abos utánok rohant a falig, a várkapuig; a honnan nyíl- és zápor zúdult reá, de meg nem sértette. György és Bars pedig a magyarokkal hatalmukba ejték a holt vitéz testét és a szemétre, a csunyaságok közé dobták. Két hónapig sikertelenül folyt az ostrom; akkor egy magyar leány, ki már régóta fogoly volt Fejérvárott, a várost felgyujtá. Dühöngő keleti szél csakhamar lángba borítá a várost, s a zavarban a magyarok a töréseken benyomultak és görögöt, szerecsent, bolgárt halomra öltek. A ki megmaradt, Niketas vezérrel a várba menekült. Minden kincs, mit a városiak pinczéikben elástak, s a magyarok, mikor a tűz elaludt, másnap kikutattak, arany, ezüst, drágakövek, csillogó gyöngyök a győzők hatalmába került. A csapás a görögök erejét, bátorságát megtörte. Nem mertek többé ellentállni és felajánlák a várat, mindenüket a magyaroknak, csak életben, szabadon távozhassanak. Király és herczegek kezet adtak, hogy nem lesz bántódásuk; és az őrség a várbeli összes néppel leszállott. Niketas — mintegy védelmül — a szűz Mária ezüst képét tartva jött, és nagy sokasággal «a jó, kegyes szivű» Gézának adta meg magát; a keményebb természetű királyhoz, ki, a mint tudva volt, a sértett, büszke Vid befolyása alatt állott, csak kevesen járultak. Ez az ifjú, 19 éves Salamon királyt szörnyen bántotta. Mikor a várat elfoglalva, már nem Szalánkemén felé, hanem nyugotra tértek vissza: a buziási mezőn, Vid birtokán megállapodtak, hogy a zsákmányon, foglyokon az egész sereg megosztozzék. A király azt akarta, hogy Géza azokat is

osztályra bocsássa, kik a várból mint capitulansok jöttek le és adták meg neki magukat. De Géza azt adott szava szerint nem tette. Ezzel a zsákmány tetemesen megcsökkent, mert minden fogoly a szerint, a milyen volt, kisebb-nagyobb kapitalist képviselt, kisebb-nagyobb váltságdíjnak felelt meg; a király és emberei tehát még jobban megharagudtak, tanácsot ültek és a király, főleg Vid, veje Illye ispán és Frank [242] püspök tanácsára az elfoglalt kincsből Gézának nem a törvényes egy harmadrészt, hanem csak egy negyedrészt hasított ki; a fenmaradt három negyedrészből egy negyedrészt, mint a maga osztalékát, a sereg összes vitézeinek, egy-egy negyedét pedig Vidnek és Illye vejének ajándékozta. Ezt megint Géza vette zokon, s mikor a görögök, hallva Géza igazságos, méltányos magaviseletét, hozzá béke és barátság végett küldöttek, Salamont azonban követségre sem méltatták: Géza nem csak azokat, kik a szabad kiköltözés feltétele mellett kerültek hatalmába, hanem valamennyi foglyát szabadon bocsátá: Salamon királyban pedig a harag a mellőzés miatt még inkább növekedett. Vid látta, hogy az összeütközés előbb-utóbb bekövetkezik és elszántabb, cynikusabb, mint Salamon, siettetni iparkodott a catastrophát, melynek kimenetele iránt — minthogy Salamonnak sokkal több ereje volt — nem kételkedett. «Valamint két éles kard egy hüvelyben meg nem fér, mondá a királynak, úgy király és herczeg egy országban együtt nem uralkodhatnak!» és Salamon «mérges szavaira gyűlöletre és bosszúra gerjede. S ettől fogva — bár anyja csillapítá, békítette — kereste az alkalmat, hogy Géza herczeget vagy tőrbe ejtse, vagy haddal legyőzze.» [243]

Fejérvár (Belgrád) elfoglalása a magyarok kezébe adta

a Szerémséget, melynek régi romokban heverő fővárosát, egy napi járó földre, a belgrádi vár ormáról meg lehetett látni. A régi illyriai metropolis fénykorából még csak thessalonikai szent Demeter tisztelete maradt fenn, ki a IV. század elején szenvedett vértanúságot és a görög egyháznak egyik leghíresebb szentje, Megalo — nagy — martyrja volt. Temploma, melyben véres ruhájának némely maradványait őrizték, túlélte a népvándorlás viharait, a hunok és avarok pusztítását, és körülötte keletkezett az az új kis hely, melyet a magyarok — minthogy a Száva partján feküdt — Száva-Szent-Demeternek hívtak és Mitrovitz (Dimitrovicz) néven mai napig fennáll. A megyének azonban, mely itt a szerémi földön keletkezett, vára nem e kisded hely, hanem a szláv nevű Zimony lőn, mely Fejérvárral majdnem szemben, a Dunaparton, a régi Taurunum helyén emelkedett.[244] A «római» birodalom helyzete egyébiránt olyan volt, hogy további hódításra is kilátást és ingert nyujtott. Ázsiában a seldsuk törökök támadtak. Bulgáriában mélyreható forrongás jelei mutatkoztak. Konstantinápolyban meggyűlölték a tehetetlen, hivalkodó VII. Dukasz Mihály császárt, a híres polyhistor Pszellosz Mihály tanítványát, a ki az ország bajai közt verseket faragott.[245] Mind a mellett görögök és bolgárok, alig hogy a magyarok eltávoztak, ravaszsággal újra megvették Fejérvárt.[246] Salamon új hadra készült, hogy fegyvereit Nis váráig, a hol szintén görög sztratégosz székelt, és a Balkán aljáig vigye. — Hívta Gézát, Lászlót; de a két testvér — talán nem ok nélkül — attól tartott, hogy tőr készül számukra, s az ellen csak úgy biztosíthatják magukat, ha már menni kellett, hogy egyikük, vitézeik egy részével honn marad és megbosszulja a másikat, ha a király részéről valami

baj találná érni. Géza ment; László, haduk felével, honn a Nyirben maradt és Salamonék nem merték bántani Gézát, ki felett távol testvére erős sereggel őrködött.

Nis, a régi római Naissus, Nagy Konstantin császár szülővárosa, Belgrádtól, már úgy mint a római utazott, s a magyar lovas sereg járt, 7—8 napi járóföldre feküdt. A régi nagy római birodalmi út, még most is a közlekedés fővonala, Belgrádtól a Moraván Branicsevóig, a régi Viminiacum maradványáig, melyet a magyar nyelv Barancsra változtatott, a mai szerb pedig Kosztolácznak nevez, a Duna mellett ment; innét délre fordult és részben a Morava völgyében, valami négy napi járóföldön, csak a mai Csuprijánál megszakasztva, sűrű, lakatlan erdőn, a «bolgár erdőn» vezetett keresztül, melyet a byzanczi hatalom szándékosan fentartott; kivágni, ritkítani nem engedett, hogy betörő barbár csapatoknak akadályul szolgáljon. De a százados tölgyek és bükkök közt nem állta útját byzanczi sereg a magyaroknak. Salamon és Géza elérték Nist. A lakosság sem állott ellent, hanem önként hozott eléjük aranyat, ezüstöt, szöveteket és megváltá magát. Egyet azonban mégis elvittek magukkal Salamon hadai. A város egyik templomában feküdt caesareai Procopius vértanú teste, ki a görög egyházban hirre nézve majdnem vetélkedett Szent Demeterrel. Egész testét «talán emberségből», vélték a görögök, nem akarták elvinni, tehát csak kezét vitték el, és hazamenve Száva-Szent-Demeteren helyezték el Szent-Demeter templomában (1072.).[247]

Géza nem kisérte el a sereget a Szerémségbe, hanem már útközben, a Morava torkolatánál elvált, Keve váránál átkelt a Dunán és haza sietett herczegségébe. A mit látott, tapasztalhatott, csak megerősítette gyanúját, hogy

a király ellensége, vesztére tör, s azt hova-tova már az egész országban beszélték. Azon volt tehát, hogy magát biztosítsa, és mint gyengébb fél barátokat keresett; — László öcscsét Oroszországba küldte, szerezzen segítséget. Salamonék pedig, a mennyiben még szükségét látták külső segítségnek, Németországra gondoltak. Ott ugyan IV. Henrik majd gyönge, majd erőszakos, sohasem tapintatos kormánya alatt se hossza, se vége nem volt a zavargásnak, de azért fegyvereseket lehetett várni, s az utat oda gondosan megerősített várak, a Duna jobbpartján Mosony, a balparton Pozsony nyitva tartották, és Salamon nejének, anyjának biztos tartózkodóhelyül szolgáltak. Mindkét fél készült; de mindegyik tartott még attól, hogy a kardot kihúzza hüvelyéből; és jóakaratú püspökök, főemberek arra törekedtek, hogy megakadályozzák a véres összecsapást. Sok ide-oda üzengetés után (1073.) Salamon és Géza nyolcz-nyolcz püspökük, főemberük kiséretében, birtokaik határán, az esztergomi szigeten összejöttek, beszélgettek, és sok szemrehányás, sok mentegetőzés után, egymással kibékültek, de csak rövid időre. Már a mód, a mint egymás követeivel bántak, éleszté a viszályt, az elkeseredést köztük. Salamon a szelíd, békés Ernye ispán mellett Videt küldte Gézához, ki rosszat sejtve, tartott a veszélyes ember megjelenésétől, és követtársával együtt őrizet alá helyezte. Salamon erre Géza követeit, a bihari püspököt és Vathát «a gonoszt», mint a krónika jellemzi,[248] szintén elfogatta s a Rábczához ment, eléje a német zsoldosoknak, a kik segítségére siettek. Megint hajszálon függött a béke, s hogy azonnal ki nem tört a háború: Géza megfontoltságának volt köszönhető, ki nem tartotta tanácsosnak, hogy összetűzzön Salamonnal addig, míg László öcscse

távol volt. Engedett tehát. Elbocsátá Salamon követeit, s akkor Salamon is elbocsátá Vathát és a püspököt, s fegyverszünetet kötöttek egymással, mely Szent-Mártontól (1073. nov. 11.) Szent-György napig tartson (1074. ápril 24.). A hadi készület azonban folyt. Géza Lengyelországba küldé Lampert öcscsét régi szövetségeséhez, unokatestvéréhez, II. Boleszlóhoz, ki azóta, hogy tíz éve a magyar ügyekbe avatkozott, vitéz hírnevével és diadalaival betölté északkeleti Európát, megújítá az I. Boleszló dicsőségét és királyi czímét; de most a csehekkel volt baja, német invasiótól tartott, Gézának segítséget nem adhatott. Salamon németjeivel a karácsont Ikervárott ülte meg a Rába mellett; azután lement Szalába, s onnét a Dunához, le Tolnába, hol Szekszárd fölött, Kesztölcznél táborba szállott. A németek vezére Marquard és Vid egyre biztatták, hogy támadja meg Géza herczeget: «Most, mondá Vid, könnyen és kétségtelenül legyőzheted, mert minden segítség nélkül van; de ha a támadást a fegyverszünet lejártáig elhalasztod: még megmenekülhet.» A szekszárdi monostorban, melyet Béla király alapított, s a hova Salamon kiséretével vecsernyére járt, egyszer (valamikor januárban lehetett) — így képzelte magának legalább az utókor a jelenetet — vecsernye után ismét körülvették Vid és hasonlelkű tanácsosok az ifjú királyt: «Tudod uram, hogy László Oroszországba, Lampert Lengyelországba ment, hogy testvérüknek, Géza herczegnek hadat szerezzenek. Sokszor mondtuk már, hogy most menjünk a herczegre, ki az *Igfan* erdejében vadász;[249] éjjel titokban rámehetünk, elfogjuk, megvakítjuk. S ha László és Lampert visszatérnek, még ha sereget hoznak is, velünk szemben meg nem állhatnak. Sőt, ha a dolgot meghallják, be sem mernek jönni az

országba. A dolgot véghezvihetjük, mert Gézának minden tanácsosa velünk tart. S akkor, mondá Vid, nekem adod a herczegséget és így megerősíted koronádat.» — Salamon másnap reggelig gondolkodásra időt kért, s mikor másnap reggel újra összejöttek s az istentisztelet után kijövén együtt maradt Viddel: el volt határozva, hogy Vid tanácsa szerint megtámadja Gézát herczegségében. Az első tanácskozásnak közel eső szűk zárdaczellájában önkénytelenül tanúja volt a kolostor apátja, az olasz Vilmos, ki kegyelettel viseltetett az alapító Béla gyermekei iránt. Rögtön embert küldött Gézához, hogy értesítse a veszélyről: most pedig, miután Salamonnak elhatározását ismét kihallgatta, levetette a szerzetes csuhát, kardot kötött, lóra pattant s maga vitte meg a vészhírt Tiszán túlra. Géza az első értesítést nem nagyra vette. Tanácsosai Petrud (a német Pertrud?), Bikás, Szaonok, kik Salamonhoz hajlottak, sőt már vele megegyeztek, hogy ha tisztjükben megtartja őket, elhagyják a herczeget és hozzá csatlakoznak, mondák: részeg volt az apát, mikor ilyet üzent, és Géza csak annyit tőn, a mit különben is tett volna. Lászlót, ki eredmény nélkül tért vissza Oroszországból, hol Salamon öregatyjának, Jaroszlávnak fiai megosztoztak a birodalmon és egymással viszálykodtak, Csehországba küldé Ottóhoz, sógorukhoz, ki Eufémia testvérüket birta nőül, és Morvaország északi részének, Olmücznek herczege, Wratislaw cseh herczegnek, a Salamon sógorának öcscse volt; egyébiránt nyugodtan tovább vadászott Igfan erdejében, mikor egyszerre reggel berohant hozzá a szekszárdi apát és felriasztá: «Menekülj herczeg; mert különben jönnek és elfognak Salamon vitézei.» Salamonnak jóformán együtt lehetett serege, főkép a dunamelléki megyékből, mikor most, télvíz idején

Tolnából Géza országára indult. Géza el akarta kerülni az ütközetet. Tiszáninneni megyei hadait László gyűjté egybe, hogy a morva segélyhez csatlakozzék. A bihariak már vele mentek. Gézánál még csak négy tiszántúli csapat volt, talán Szathmár, Szabolcs, Borsova, Szolnok zászlóalja; ezeket összegyűjtötte, hogy velük kövesse a többit, és a cseh határ felé húzódva Lászlóval egyesülhessen. Salamon valahol Czibakháza táján, minden esetre azonban a Köröstől északra kelt át a befagyott Tiszán és Géza után nyargalt. A fő-átjáró ez időben a Közép-Tisza vidékén Hevesbe, Borsodba, Géza tiszáninneni birtokaiba, nem Tiszafüred-Poroszló volt, hanem valamivel feljebb, hol a jobbparton Dorogma, a balparton pedig, nem közvetlenül a Tisza mellett, hanem a Kota-érnél most Egyek fekszik.[249] Ezt a vidéket, innentől kezdve le a Zagyva torkolatáig, és keletre a Hortobágy mocsáros környékéig, Kemejnek hívták, mi olyféle helyi elnevezés volt, mint Nyir vagy Szilágyság.[250] Géza négy zászlóaljával erre akart átmenni a Tiszán; de mielőtt ez sikerült volna, Salamon hadával, Karczagtól északra, talán a mai Nagyiván táján, utólérte. Az ifjú király Nagyfia-egyházánál — a mai puszta Kápolnáson? — fegyverkezett és gyűjté össze seregeit. Gézának harczolni kellett, hogy egyáltalában visszavonulhasson. A három zászlóalj, melyet az áruló ispánok vezették, azonnal cserbe hagyta és megfutott. Salamon seregének egy része, nem tudván, hogy a futók árulók, utánuk iramodott és irgalmatlanul öldöste a megbomlott és most már, ha ellentállni akartak volna is, ellentállásra nem képes szaladókat. A másik rész pedig arra az egy zászlóaljra esett, melynek körében, élén, Géza most «Salamon harmincz zászlóaljával» — mint a krónika mondja, ha mind ott lett volna! — kemény, kétségbeesett tusára

szállt. Géza bátor vitéze Péter, Aba nemzetség,[251] sárga lovon, ragyogó vasingben, fején aranyos sisak, előre rugtatott és párbajra szólította az ellenfeleket. Opos, fakó lován, csuklyás vasingében, minőt akkor a franczia-normann vitézek viseltek, hirtelen, egymaga kivált Salamon seregéből, megtámadta s egy hatalmas lándzsadöféssel keresztül szúrta. A túlszám győzött. Géza vitéz csapatja majdnem egy lábig elveszett. A nagy öldöklésben «bátor» Opos annyira vágta az ellenséget, hogy keze megmerevedett, kardja markához tapadt, és Salamon király és különösen a németek «bámulják vala erejét és vitézségét» (1074. febr. 26.). Maga Géza Cothaydnál — a Kotaérre emlékeztet! — átmenekült a Tiszán és papjai közül Ivánka deákot Lamperthez, fekete György káplánját pedig László után küldte, siessen, jöjjön mielőbb segítségére.

A kemeji ütközet után Salamon király és emberei azt hitték, hogy Géza ereje meg van törve. Ők is Cothaydnál keltek át a befagyott Tiszán, és mentek vissza haza, Pest felé, azon az úton, mely talán a mai pest-egri úttal összeesik. Géza Vácz felé menekült. Váczon túl találkozott Lászlóval és Ottó sógorával. Ottó, szép fiatal ember, kit az utókor a «haza atyjának» nevezett, párját ritkította abban a rokongyilkos korban gyöngéd szeretete által, melylyel két testvére, Konrád, brünni morva herczeg és Jaromir prágai érsek iránt viseltetett. Sógorainak sorsa sem hagyta hidegen. «Lelkét tette fel értük», és segítségükre jött.[252] László pedig össze tudta szedni és elhozta magával az összes felső vidék várkatonaságát Ungtól Trencsénig, a bihariakkal együtt mindössze tizenegy zászlóaljat. Mikor Géza meglátta Lászlót, kicsordult szeméből a könny, annyi jó és hű vitéz miatt, kiket

elvesztett és keservesen kifakadt az árulók ellen. «Ne sírj bátyám!» vigasztalta László, «hanem imádkozzál a mindenható úr Isten kegyelméhez, adjon győzedelmet azoknak, a kiket legyőztek, mint az a háborúban szokott lenni!» s azzal mentek előre Salamon győzelmes serege ellen.

Salamon útközben, már közel Pesthez, Péteriben hallá, hogy László és Ottó egyesültek Gézával és nagy sokasággal jönnek ellene. Vid azonban nem hitt, vagy nem akart hinni a hírnek, mely a herczegek *nagy* seregéről szólt. «Seregüket, mondá az ifjú királynak, tönkretettük. Vitézei javát leöltük; most szolgákat, aratókat szedett össze. Szó sincs, hogy egy percz alatt meg ne együk őket. A csehekkel én magam végzek a bácsiak élén, ha társaink megengedik!» Ernye ispán szemébe azonban könny tolult. «Ernye ispán! — mondá neki Salamon, mikor látta, hogy sír — úgy látszik nekem, hogy te a herczegekkel tartasz és nálam csak színlésből maradsz!» «Nem uram! — felelt Ernye — de fájlalom, hogy véreiddel harczolsz; hogy a vitézek önmaguk ellen dühöngenek s az atya fiát, a fiú atyját ölje meg. Te — fordult Vidhez — dícséred a királyt, hogy megtámadja testvéreit, mert, mondod, csak kaszásokat, vasvillás népet gyűjtöttek össze. Meglásd, hogy a mit ezer kaszás vág, tízezer villás sem tudja majd összegyűjteni és az Istenen kívül senki sem tudja megszámlálni. Különben nekünk illik, hogy meghaljunk a királyért, de jobb volna, ha okosabban cselekednénk!»

Salamon, tele bizalommal Vid szavában, előre sietett és két héttel később, hogy a kemeji síkon győzött, Pesttől keletre leszállott a Rákos völgyébe, hogy a mai Gödöllő irányában Vácz felé nyomuljon (1074. márcz. 12.).

De a herczegek már elhagyták Váczot és a mogyoródi, csömöri dombok irányában, Czinkotára tartottak. Salamon tehát észak helyett keletre fordult és Mogyoród és Czinkota közt a herczegek ellen indult, kik Fóth és Czinkota közt, háttal a Dunának, állottak fel. A Csömör fölött északra és délre terjedő homokos halmok és völgyek választák el a két sereget. Mindenki másnapra várta a csatát; a kora tavaszi sűrű köd azonban lehetetlenné tette egész nap az összeütközést. De azért a két sereg készen volt s a lovak mellett, kézben a kantár, tölté az éjet és várta a nap fölkeltét. Hajnalban rendezkedtek. A herczegek a mai Fóthtól délre állították fel seregüket. Balra, a mai Mogyoród irányában, László állott, első sorban, a bihariak élén; tovább Géza foglalt helyet, a nyitrai zászlóalj közepében; még lejebb, a jobb szárnyat Ottó herczeg képezte. Mögöttük három-három zászlóalj állott, mintegy tartalékban, úgy, hogy a sereg három hadtestet alkotott, mindegyiket négy-négy sorjával. Az egésznek lelke László herczeg volt, a ki, mikor fegyverkezett, a földre borult és fogadást tőn, hogy ha győz, a győzelem helyén monostort épít szent Márton tiszteletére.[253] Azután körülnyargalt vitézei közt és buzdította őket. Mikor — beszélék legalább később — a csatarend előtt lovagolt s lándzsájával valami bokorra csapott, abból egy hófehér menyét ugrott ki és felszaladva a lándzsa nyelén, csodálatos módon, mint a győzelem hirnöke, ölébe ugrott. Az ő csapatjában Géza zászlója lobogott, hogy magára vonja Salamon támadását, ki, ugy számított és nem csalódott, főerejével azt fogja megtámadni, a kit már egyszer, minap, legyőzött. Salamon is hajnalban állítá csatarendbe seregét, és keresztül lovagolt a közbe eső halmokon le a síkra, szekerészeinek, csatlósainak meghagyván, hogy

kövessék és a domboldalon megálljanak, hogy az ellenség őket valami tartalékseregnek gondolja.[254] Vid még egyre mondá: ha meglátják seregünket, futnak. Mikor azonban a dombról lejövet maguk előtt látták Géza és László seregét, Ernye mondá Vidnek: «Csoda, ha ezek a hadak előlünk elfutnak. Akkor nem hagyták volna hátuk mögött a Dunát, hanem úgy vélem, azt tették föl magukban, hogy vagy győznek, vagy meghalnak!» Vid mint balszárny, a csehekre vetette magát; Salamon jobbra, a herczegek balszárnya, László csapatja ellen lovagolt. A csehek mindjárt az első összecsapásban megsemmisíték a bácsiakat. Vid elesett. Salamon, a ki Gézát kereste, mikor látta, hogy László ellen indult, parancsolta a zászlótartónak, hogy forduljon balra, a központ felé, de László rögtön felhasználta ezt az ellenséggel szemben oly veszedelmes mozdulatot,[255] s az első ugrott neki Salamon csapatának; a bihariak utána és hátba fogták Salamont, míg elülről a nyitraiak, szintén nem vert had, támadták meg. A csata általánossá lőn és rövid időre — lovas csata soha sem tart sokáig — Salamon teljes vereségével végződött. Kivált az idegen hadakat, cseheket, németeket, kaszabolták László és Géza vitézei. Vezéreik: Marquard, Swatopluk megsebesültek, fogságba estek. De Salamon magyarjai közt is nagy mészárlást vittek véghez s a futókat reggeltől estig szakadatlanul üldözék (1074. márcz. 14.).

A csatatéren sok ezer halott fölött felhangzott a győzők diadalmas riadása, hálája. A mámor közben azonban feltámadt Lászlóban, a hős után, a kegyes lelkű keresztény; megindult szíve a sok halott fölött, és régi magyar módra, mint hajdan Attila halálakor tették, felhasogatta arczát, tépte haját, és «kesergett, mint az anya fiainak el-

vesztén». Körüllovagolva a csatatéren, meglátta a halottak közt Ernyét, leugrott lováról, ráborult és sírva mondá: «Ernye ispán, békesség barátja, úgy sajnállak mint atyám fiát, mert szíved és tanácsod tele vala békével!» Aztán maga felemelte, megcsókolta, és megparancsolta vitézeinek, hogy vigyék el Váczra, és temessék el tisztességgel.[256] Vid holttestét is megtalálták. «Téged is sajnállak! mondá László, bár mindig ellenségünk voltál! Vajha éltél, megtértél, s a békét köztünk megerősítetted volna. Csodálom, nem voltál herczegi faj, miért akartál mégis herczegséget? Nem voltál királyi vérből, miért akartál koronát?» mert ezzel vádolák. «Most a szívet, mely herczegségre vágyott, dárda járta át, és a fejet, mely koronát óhajtott, kard hasítá szét!» «Temessétek el!» parancsolá, de a vitézek, ki testvérét, ki fiát veszté a háborúban, melyért Videt okolák, leugráltak lovaikról, felhasíták mellét, szemeinek estek, port hintettek bele és kiálták: «Sohasem tudott jól lakni szemed vagyonnal és fénynyel, most lakjék jól, szemed, szíved földdel!» Salamon nem volt a halottak, a sebesültek közt. Szétvert seregének romjaival, ő is futott, még pedig, miután a pesti révtől elzárták, délnek és ott, a hol a Csepel-sziget véget ér, s a Duna két ága ismét egyesül, Szigetfőnél,[257] átkelt a Dunán és Mosonyba menekült. A hű vitéz, «bátor» Opos kisérte. Anyja szemrehányással, sírva fogadta. «Nem hallgattál rám, édes fiam! se Ernyére, se más hívedre! Követted Videt, és íme megrontottad magadat, és családodat. Nem mondtam-e mindig, elégedjél meg a koronával, és hadd a herczegséget békében, atyádfiainak. Most se Vid nem lehet többé herczeg, se te nem leszesz többé király!» és Salamon, beszélték legalább, dühében fölemelte kezét,

hogy arczul üsse anyját, de neje, Judit, megfogta kezét és visszatartotta.[258]

A győző sereg mindjárt a csatatéren megoszlott. Ottó gazdag zsákmánynyal hazatért. Géza és László, bizonyosan Pestnél, átkeltek a Dunán, és miután mindenütt tárt karral fogadták őket, elmentek a német határig, megerősítették Babóthot, a «portát» és Fehérvárt, s azután Géza, mert hívei unszolták, elfoglalta a trónt és királynak nevezte magát. A nemzet úgy tekinté, mint a magyarság bajnokát, a gőgös, önfejű, nem népszerű Salamon ellen, ki németekre hallgatott, s a mogyoródi csata emléke még századok mulva is úgy élt, mint a melyben: «hullott a német, futott az olasz, de nem tudta, hogy hová fusson, és úgy hullott a magyar előtt, mint a barmok a mészárszéken!» Salamon ellen, hogy ne háborogjon és Mosonyból, Pozsonyból bajt ne csináljon, a Fertőmellék bessenyői ültek lóra. Maguk ajánlkoztak, maguk igérték, «hogy Salamon királyt megzabolázzák, hogy ki sem mer lépni Mosonyból, Pozsonyból», csak tegye őket Géza király «szabadokká». Vezérüket Zoltánnak hívták. Salamon nagy igérettel az osztrák markgrófot, Ernőt hívta segítségül, ki már sokszor verekedett a magyarokkal, de mikor a bessenyők vad, marczona alakjait látta, «eszébe jutott Botho és Weimar Vilmos sorsa ezelőtt 13 esztendővel» és nem akarta őket megtámadni, «mert nagybőjt van», és félre állt, a bácsi hegyre, a parendorfi hegyhátra, a honnan a mosonyi sikságot messze be lehetett látni, hogy közbeléphessen, mondá, ha a bessenyők fölül találnának kerekedni. Salamon azonban neki ment a bessenyőknek s azok «úgy elfutottak színe előtt, mint a viasz elolvad a tűz elől, és közülök sokan elesvén, mások a Fertő mocsarába merülvén, Zoltánnal futva

kevesen menekülének». A csata után Ernő kérte a pénzt, a melyet segítségéért igérték neki, de Salamon nem adott semmit, sőt fenyegette, hogy följelenti a német királynak, hogy nem mert összetűzni a «hitvány» besse-nyőkkel. Ernőben felforrt a méreg, dühösen Salamonra akart rohanni, de azután meggondolta a dolgot. «Tartott a császártól, és szomorúan haza fordult övéihez!»[259]

Salamon minden reménységét IV. Henrikbe, Németországba vetette. Nem is ok nélkül. IV. Henrik személyes rokonszenvén kívül a birodalom érdeke is kívánta, hogy ne engedjék bukni a királyt, kit Németország ültetett a trónra, és azok kergették el, kik Németország ellenségei. A mint IV. Henrik Salamon bukásáról értesült, fegyverkezett (1074. máj.), de németországi zavarok a Rajnához szólíták. Salamon követei Wormsban találták és sürgették a segélyt mielőbb. Emlékeztették, hogy Salamon IV. Henrikkel töltötte gyermekkorát, hogy sógora; igérték, hogy ezentúl adófizetője lesz, és hűségének zálogául tizenkét kezest és Magyarország hat legerősebb várát adja neki. Ez árért IV. Henrik, bár otthon is elég baja lett volna, elhatározta a birodalmi háborút, mindenfelé szétküldött a német herczegekhez, hogy fegyverkezzenek, de az egyik ezt, a másik azt hozta fel mentségül, és senki sem jelent meg a nagy hűbérurak közül. IV. Henrik azonban nem tágított. Nem akarta, hogy elszalaszsza az alkalmat, melyet a sors kínált neki, hogy Magyarországot megszerezze és a maga embereivel, zsoldos hadakkal, indult meg augusztus második felében Magyarország felé. Utját Pozsonynak, a Duna balpartján vette, mint atyja III. Henrik első hadjáratában. Salamon kevés hívével csatlakozott hozzá, de a nemzet ellenségkép fogadta. Géza I. Endre király és Béla herczeg el-

járását követte. Főgondja volt, hogy a merre a német sereg ment, Pozsonytól be a Vág s a Nyitra felé, minden elpusztuljon, a vitézek élelmet, a lovak, marhák, takarmányt ne leljenek. Ő maga mindenestül a Csallóközbe vonta magát, a hová a német sereg a vizek miatt nem férhetett. IV. Henrik serege után az élelmet hajók vitték, de azok Pozsonyon túl nem követhették. A sereg pusztítva, a rendes uton haladt. Sempténél elérte a Vágot. Salamon három zászlóaljjal előre ment Nyitrára. A várbeli ifjak kijöttek és ingerkedtek Salamon hadával. Közeledtek, futottak. Bátor Opos utánuk iramodott, a város kapujára rontott, és egyet közülök levágott. A nyitraiak ráhajigálták dárdáikat, lovát megölték, de ő ellentállott; visszariasztá a támadókat és sértetlenül visszatért az övéihez. Mikor IV. Henrik, maga is fiatal, vitéz ember, ezt hallá, magához hivatta, megdicsérte, és kérdé Salamontól, Géza és Lászlónak is van-e sok ily vitéze? Salamont e perczben elkapta a nemzeti önérzet és mondá: «Van bizony, még pedig sok, és sokkal jobb!» «No akkor! felelt a német király, nem kapod vissza országodat!»

IV. Henrik nem állapodott meg Nyitránál, hanem tovább ment a Zsitván, Garamon, Ipolyon át az ország belseje felé Váczig.[360] Talán azt gondolta, hogy itt szemben találja Gézát, de csalódott. Géza, bár a német seregben már az éhség, nyavalyák tünetei mutatkoztak, emberek haltak, lovak hullottak, még azt az eszközt sem vetette meg, melynek macedoni Fülöp annyi sikerét köszönhette. Sok pénzt igért s bizonyosan adott is a király bizalmas tanácsosának, Sieghard aquilejai patriarcha, plaieni grófnak, és a német zsoldos vezéreknek, ha IV. Henriket visszafordulásra bírják. A patriarcha álomról kezdett beszélni, mely rettenetes végveszélyt jósolt a seregnek, ha vissza nem

tér,[261] a vezérek is mindenféle balsejtelmeket, aggodalmakat emlegettek, talán nem egészen ok nélkül, mert már szeptember havában voltak, a nagy magyar Alföld szélén állottak, fogyó vagy már megfogyott élelemszerrel, minden kilátás nélkül, hogy sikerrel tovább nyomulhassanak. Némi mesterségesen szított mozgalom a hadseregben, melyet lázongássá fújt fel a megdöbbenés, és a megvesztegetett vezérek szava végre döntött. IV. Henrik haditanácsot hívott össze. A patriarcha és a vezérek mind azt tanácsolák, forduljanak vissza, és a sereg minden győzelem nélkül csakugyan visszafordult. «Majd eljön megint» vigasztalta IV. Henrik Salamont, és hajóit felégetve, ott hagyta nehány heti hadjárat után az országot, melyben különben is az éhség széltében dühöngött. De birtokba vette azt a részt, a melyet Salamon neki átengedett, s a freisingi egyháznak a Sártól (Lajtától) délre a Fertő északnyugati csucsán, Sopronban 100 telket adományozott, rabszolgákkal, épületekkel, földekkel, malommal, halászattal, azzal a kötelességgel, hogy ezért a püspök és utódjai a várakban, különösen a megerősítendő Mosonyban a német királynak szolgáljanak.[262] Salamon neje Judit, kiment vele Németországba. Salamon azonban maga, szomorúan Pozsonyban maradt.[263]

Már mikor a mozgalom király és herczeg közt megkezdődött, Géza a pápához fordult segítségért, és a pápa, három nappal a mogyoródi csata után (1074. márcz. 17.), megdicsérte bizalmát a szentszék iránt és biztosította, hogy ha ellenségei valami rosszat forralnának ellene, nem csak Rómában meghallgatásra nem találnak, hanem még a pápa haragját is magukra fogják vonni. A pápa, a ki ezt írta, VII. Gergely, az olasz Hildebrand volt, a franczia clunyi apátnak, Hugónak, ki I. Endre idejében

Magyarországon is járt, tanítványa, IX. Leó pápának jobb keze, vezére, buzgó híve azoknak a vallásos, katholikus eszméknek, melyeknek e két szent férfi egész életét szentelte. Mikor 1073. ápril 22-én az egyház élére került, mindjárt hozzá is fogott az apostol lelkesedésével, a forradalmár erejével, a született s az élet által még inkább kiképzett diplomata ügyességével, hogy a papságot, az egyházi rendet átalakítsa, nagy és szent czéljainak megvalósítására teljesen méltóvá, függetlenné és alkalmassá tegye, sőt mint a «magasabb, fontosabb» eszmék képviselőjét, a pápaság vezérlete alatt a világiak állandó vezetőjévé emelje. Terveinek legnagyobb akadályául a német királyság, a császári hatalom szolgált, mely csak nem rég, mint láttuk, III. Henrik idejében, magának a pápának kinevezését is hatalmába tudta ejteni, s universalis igényei mellett alig látta helyét a világi és egyházi hatalom azon különválasztásának, mely nem csak szerény barátokat vagy falusi papokat, hanem hatalmas püspököket és apáturakat, birodalmi fejedelmeket is kivett volna befolyása alól. A mi tehát e császárság erejét, hatalmát növelni alkalmas volt, a német birodalmat hűbéres tartományokkal gyarapította: azt VII. Gergely nem helyeselhette. Felfogása szerint, hogy egyik nagy történetirónk szavaival éljek, «népek felett csak Isten birjon hatalommal, s a pápa Isten képviselője».[264] Szerényebb helyzetében sokat köszönhetett III. Henriknek és nejének. Sajnálta Judit királynét, «ki már zsenge korában egy zord és ismeretlen nemzet körébe jutott», de határozottan rosszalta, sőt egyházi büntetéssel fenyegette, hogy Salamon országát hűbérül felajánlotta IV. Henriknek, a német királyságnak, «holott», irta neki (1074. okt. 28.), «hazája öreg embereitől megtudhatta volna, hogy Magyar-

ország a római szentegyház tulajdona, s azt hajdan István király minden joggal és hatalommal Szent Péternek ajánlotta fel és adta át», s azért mikor III. Henrik 30 évvel ezelőtt Abát legyőzte, és Magyarországot megvette, «szent Péter sirjához küldötte az ország királyi jelvényeit, a koronát, a lándzsát, küldötte annak, kit e királyság fölött a fenhatóság megillet». Ellenben dicsérte Gézát, «Magyarország herczegét» kiről sok jót hallott, és figyelmeztette (1075. márczius 23.), hogy Magyarországnak, mint más nemes országnak, a maga függetlenségében kell maradnia. Ne legyen az alávetve semmi más országnak, csak a római szentegyháznak, melynek alattvalói nem szolgák, hanem fiai. Szeretné, írá máskor (1075. ápril 14.), hogy ha kiegyeznék Salamonnal és igazság szerint megkapná mindegyik azt, a mi illeti, és ismét béke lenne nemes Magyarországon. De Salamon a németekhez pártolt. Lealázta az ország királyi méltóságát. Megsértette szent Pétert, és az Úr keze ránehezedett e sérelemért. «Rád ruházta a királyi hatalmat, és rokonod, a mint azelőtt joga volt a koronára, szentségtörő merénylete által elvesztette.»[265] Byzancz is elismerte Gézát, ki onnan ez időben második feleséget vőn, Botaneiatesz Nikeforosz híres görög hadvezér unokahugát Szünadénét, és VII. Dukasz Mihály császár, a ki különben a pápával is jó viszonyban volt, s a nyugati egyháztól nem idegenkedett,[266] nyilt byzanczi koronát, — a zárt csak a basziteuszt illette — küldött neki,[267] — a mai szent koronát! — melyen a keleti egyház két nagy szentje, szent György és szent Demeter, a két szent orvos, Kozma és Demjén, szent Mihály és Rafael arkangyalok mellett, a császárnak és fiának, a bíborban született kis Konstantinnak mellképei voltak láthatók. Ott volt a koronán Gézának

fél alakja is, tarka öltözetben, fején korona, jobbjában kormánybot, baljában kard. Barna arczát fekete, kétágú szakál köríté, bajsza, törökösen, lehajlott, s a kép, ha talán nem is hű, legalább azt mutatta, milyennek képzelte magának a XI. század görög művészete «Géza urat, Turkia hívő királyát» (1075.).[268]

Salamont Pozsonyban László herczeg tartotta féken, kinek Géza herczegségét, az ország harmad részét átengedte. Ostromolta vagyis inkább körülvette a várost. Salamon vitézei ki-kijöttek, és bajt vívtak László vitézeivel. Salamon maga elől járt, két, három ellenségtől sem ijedt meg, de László herczeggel nem mert szembe szállni. Az ő karjától félt mindenki, csak mikor szükséget szenvedtek ott benn a vitézek, volt eset, hogy kijöttek hozzá, és ő herczegi bőséggel, keresztény kegyességgel ellátta őket eledellel, s azután visszabocsátá megint a várba urukhoz.[269]

Az aggodalom, hogy Salamon még bajt okozhat, mindinkább szétfoszlott, mert IV. Henriknek bajai mindinkább növekedtek. Világi ellenfeleivel, pedig sok volt, csak megbirkózott, de mikor a pápával kötött ki és VII. Gergely (1076. febr. 22.) az egyházi átkot rá kimondá, oly harczba bonyolódott, mely a bukás szélére sodorta és teljesen igénybe vette minden erejét. Géza király tehát nyugodtan követhette jámbor hajlamait; építhetett székesegyházat a boldogságos szűz tiszteletére Váczon, hol a mogyoródi csata előtt, tépett kebellel, aggódva tanácskozott László testvérével és sógorával; még a mogyoródi vérmezőn is, László fogadása szerint, a csata zsákmányából, templom és monostor emelkedett. Északon Barsban, a Garam mellett, már oly vidéken, hol csak erdőről, vadászatról, halászatról volt szó, a boldogságos Szűz és

szent Benedek tiszteletére, «Magnus, más nevén Géza, kezdetben magyar herczeg, majd Isten kegyelméből felszentelt király, Béla király fia», mint magát írta, kolostort, apátságot alapított. Az adományok közt, melyekkel ez apátságot az ország minden részében, az erdélyi Aranyos mentétől, Bihartól kezdve a Dunántúlig, de mégis leginkább Barsban, Hontban, a Garam, Nyitra, Vág, Duna mentében elhalmozta, volt: hogy arassanak, két falu bessenyő, Tászár és Udvard, a Zsitva mellett; ugyancsak Udvardon, a piaczon, húsz háztartás szolga, egy udvarház, szent Márton kápolnájával. A Naszál erdeje mellett egy ötvös testvéreivel és öt eke birtokkal; sokféle halásznép és halastó, és a Tisza mentében, a váczi püspökség és a csongrádi vár népeinek szomszédságában, Alpár, a hol, a hagyomány szerint, a honfoglaló Lél a kürtöt megfújta, Bölcs a zászlót felemelte és Árpád a tételi bolgár Szalánnal diadalmas csatára szállt. Itt Alpáron erdő is volt, s mellette lakott valami Bocz nevű királyi udvarnok. Ezt Géza két testvérével együtt a monostornak felajánlotta, és ott hagyta azzal a parancscsal, hogy Alpár földének nagy és hosszú határát, népét s a rajta levő halastavakat megvédje és oltalmazza. «Kedves testvére» László herczeg, Nehemias esztergomi, Dezső kalocsai érsek, Áron, Frank, Gecticus — így írták legalább nevét[270] — Lázár püspökök, Gyula «nádorispánja» és több más főember volt jelen, mikor az oklevelet alapítványáról, «melyet, tekintetbe véve, hogy a világ javai mulandók, az égiek azonban maradandók, a maga, testvérei, fiai» — az 5—6 éves Kálmán és Álmos[271] — «és egyéb rokonai lelki üdvösségére tett», kiállította; s az ő tanácsukra és beleegyezésükkel elrendelte, hogy a ki adománya, rendelkezése ellen cselekszik és magába nem

száll, azt érje az Atya, Fiú és szent Lélek Isten, a boldogságos szűz Mária, minden szentnek, s az egész kereszténységnek átka, s fizessen azon kívül 1000 font legtisztább aranyat, mely felében a királyi kincstárt, felében a szentbenedeki monostort illesse (1075.).[272] Mind e jámbor cselekedet mellett sem volt azonban Géza lelkiismerete nyugodt, sok egyházi ember szemében uralkodása, melyet fegyverrel szerzett, jogszerű. Karácsonkor «Magnus király» (1076.) Szekszárdon ünnepelt, hol atyjának monostora állott, ki szintén királya, testvére ellen fegyvert ragadott. Ott volt Dezső kalocsai érsek is — 12 évvel ezelőtt a béke apostola — s a király kívánságára ő mondta az ünnepélyes nagymisét, és megható beszédben buzdította, hogy béküljön ki Salamonnal. Az isteni tisztelet után Géza kiküldé a világiakat a templomból; s mikor egyedűl maradt benn a püspökökkel és apátokkal, sírva fakadt, leborult az érsek előtt és nyilvános gyónást tőn, hogy vétkezett, mert elvette az országot a törvényes, a megkoronázott királytól. De ő jóvá teszi hibáját. Békét köt, és csak az ország egy harmadrészét, herczegségét tartja meg, a másik két részt birja Salamon. A püspökök el voltak ragadtatva. Hálát adtak az Istennek, hogy a királyt megszállta a szent Lélek. Azonnal követ ment Salamonhoz és Géza levélben kifejté neki a béke feltételeit, de «a követek ide-oda jártak; a dologról többen, többfélekép gondolkodtak», s elvégre is a «békesség teljesedésbe nem mehetett». Mert, ha talán Salamonnak büszke lelke hajlott volna is, hisz IV. Henriket a németek letétellel fenyegették, s az épp akkor sietett rettentő téli időben, úgy szólván egymaga Olaszországba, a pápa lábaihoz, hogy tőle az egyházi átok alól feloldozást nyerhessen: a magyarok ily kibékülésről nem akar-

tak tudni semmit. S így történt, hogy mikor Géza király kevéssel utóbb súlyos betegségbe esett, és 1077. ápril 25-ikén meghalt s holttestét a váczi székesegyház sírboltja befogadta: a nagy sokasággal összegyűlt ország egy szívvel egy lélekkel László herczeget választotta meg a királyságra.[273]

IX. FEJEZET.

A magyar urak. László törvényhozása. Salamon. István király szentté avatása. Salamon bukása. László és a szomszéd szlávság. Horvát hadjárat. Kún háború 1091.

Mikor Magyarország még pogány volt és élén vajdák állottak, határozottan csak két osztály domborodott ki: a rabszolgák és a szabad magyarok, a kik mind egyenlők voltak vagy legalább alig különböztek egymástól. E két elem közt határozatlan tömeg gomolygott, melyből, a kereszténység befolyása alatt, mind újabb s határozottabb osztályok fejlődtek. A rabszolgából, a rabszolga mellett, lesz a munkás, paraszt, szolga, a ki dologgal tartozik urának, tőle el nem mehet, de magának is földe. tartása van, és attól külön el nem lehet adni. Hozzá hasonló a királyi udvarnok, és a vármegyei földön lakó szolgáló nép, magyarul «in» (többesben «inek»), a kicsinyek, alacsonyak, inasok; velük szemben pedig az előbbkelők, a vezérek, a jobbak — a török joubagik, kapitányok — jobbágyok, civis e kor latin terminologiája szerint, minthogy a várat civitasnak nevezték.[274] A vendégek, a kik más földén, szerződés mellett laknak, az újabb kori contractualistákra, censualistákra emlékeztetnek. A «nemek» fiai, a nemes birtokos magyarok, kiket ez

időben a hivatalos latin nyelv már nobilisnek kezd nevezni, teszik most is a nemzetet, de kebelükben egy újabb activ elem, mintegy aristocratia — megint a jobbak, jobbágyok — alakul és vergődik vezérszerepre: főemberek, kik hatalmukat, tekintélyüket földbirtokuknak, a szolgálatoknak, melyeket a királyoknak tettek, köszönik, mikor a király elé mennek, széket visznek magukkal és leülnek, egy-kettő közülök idegen úri vendég ivadék, de a magyarokkal összeházasodott, beléjök olvadt és olyanná lőn, mint a magyarok. Ezek az ország ügyeit már ismerik, azokhoz értenek, hosszú téli napokon, estéken azokról gondolkodnak, beszélnek, s azokra tudnak is, akarnak is befolyást gyakorolni. Nem képeznek örökös osztályt, kasztot, melyben a tekintély apáról fiúra száll: de urak, — hogy a jobbágy szóval zavart ne csináljunk — a szó mai értelmében, a többihez, a köznemességhez képest, kiket, ha látókörüket, foglalkozásukat tekintjük, a mai parasztokhoz hasonlíthatunk.[275] Némelyik vagyona elég nagy, tetemes. Ottó, vagy-magyarosan Atha, Salamon nádora 1066—1067. körül, Somogyban, a mai Kaposvár mellett Zseliczben, Zselicz-Kisfaludon, mikor még somogyi ispán volt, szent Jakab tiszteletére kolostort épített (1061.) melynek felszentelésére, mint vendégei, Salamon és Géza herczeg is megjelentek. Északon, Géza herczeg birtokán Péter ispán, a ki Kemejben elesett, Borsodban közel a Tiszához a boldogságos Szűz tiszteletére a százdi monostort alapítja, és annak a többek közt a Tisza körül a Hortobágy vidékén 104 ház szolgát, 30 lovast, 20 magyart és tíz bessenyőt, hat takácsot, tíz szőlőt és méhest, tíz pár lovat, 100 darab szarvasmarhát, 500 darab birkát, 200 darab disznót; Dombrádon Szabolcsban 14 családot, a kik zsindelyt hordjanak a kolostor tetejére, és sok

másféle szántóföldet, rétet, legelőt, marhát és szolgáló népet ajándékoz;[276] általában véve azonban nem képzelhetünk valami nagy vagyonú aristocratiát, mert a földnek értéke ekkor még csekély volt. A minimum birtok, a mit megkövetelnek, hogy valaki tanú lehessen, egy eke vagyis 100—150 magyar hold; — egy barát eltartására két ekét tartanak szükségesnek, viszont pedig 100 pénz, vagyis 270 forint osztr. ért., már tekintélyes jövedelem.[277] Váruk még nincs; mint a nép, a melyből kiemelkedtek, télen kalibákban laknak; és mihelyt lehetséges, örömmel keresik fel az ősi sátort, töltik idejöket «árnyas erdőkben, kies mezőkön»,[278] de ott is megjelenik már asztalukon az európai világ nagy gyönyörűsége: a bor; szőlő van már elég, kivált Dunántúl és följebb. Pozsony vidékén,[279] és ha már nincs is pogány isten, kinek áldoznának, mégis — a mint keresztény papjuk mondja — «fecerunt magnum áldomás», gyakorta isznak nagy áldomást.[280] Ezek az emberek érezték a bajt, mely a folytonos belvillongásból származott. Hisz 39 év óta hatszor cserélt uralkodót az ország. Három király — ha I. Endrét is számítjuk — erőszakos halállal mult ki. I. Bélát csak halála mentette meg, hogy el ne kergessék, mint Salamont, ki háromszor volt kénytelen menekülni trónjáról. A királyi család villongásai kilenczszer hoztak idegen sereget: németet, csehet, lengyelt a nemzetre; három évre német hűbérré tették Magyarországot, és öt király könyörgött és alázta meg magát a német királyok trónja előtt. Benn az országban pedig a közbiztosság teljesen megrendült. Tolvajkodás, erőszak annyira elhatalmasodott, hogy egész faluk voltak, melyek azt rendszeresen űzték; még egyházi emberek között sem volt ritkaság, hogy loptak, s az egész ország tele volt

kóbor rabszolgákkal, kik a zavaros időben ide-oda kószáltak, tetszés szerint urat cseréltek, a vagyont folyvást fenyegették, s a bajon nem sokat segített, ha egyet-egyet, a kit épen tolvajságon kaptak, felakasztottak avagy nyelvét kivágták.[281] Eddig, jobbára, a királyi család tagjai versengtek egymással a nagy hatalomért, melyet István király utódainak szerzett, a nemzet csak eszközük volt e harczokban egymás ellen, és azt csak anynyiban vették, a mennyiben terveiket előmozdítá, vagy a mennyiben ideig-óráig tekintetbe kellett venniök. Most azonban maga a nemzet vette kezébe sorsát; és határozottan felléptek az urak, vagyis az az elem, mely nevében beszélhetett, mert a nemzet javát képezte, s valamennyi magyar homályos érzelmeit kifejezte. Nem mondhatjuk, hogy azelőtt is, bármely keleti vagy modern absolutismus uralkodott volna Magyarországon, de az az igaz alkotmányosság, melyben a nemzet vagy legalább annak egyik része oly állandó befolyást szerez az ország kormányára, hogy a király róla, nélküle mit sem tehet, I. Géza uralkodása alatt az új koronával kezdődik, és László király megválasztását tekinthetjük első, országos tettének. I. Géza király akaratja ellen kimondják, hogy Salamon, a német király hűbérese, nem kell nekik magyar királynak. László az emberük, ki erejével imponált, jóságával és igazságosságával megnyert, és László meghajolt a nemzet akarata előtt; elfogadta a koronát, ámbár nem vágyott reá, sőt fejére sem tette, «s a királyi méltóságot nem abban kereste, hogy az első legyen, hanem hogy minél inkább használjon».[282]

László és Magyarország intéző emberei erős akarattal, erős kézzel, magukon kezdve a szigort, azonnal hozzá fogtak a belső bajok orvoslásához. «Kegyes László király

idejében», így kezdődik törvényhozásuknak egyik emléke. mely napjainkig fenmaradt, «mi Magyarország összes főemberei összejöttünk a Szent hegyen — Pannonhalmán — és kerestük, mikép lehessen a rossz emberek törekvését megakadályozni és nemzetünk ügyeit előmozdítani. S legelőször mindnyájan megesküdtünk, hogy ha a főbb emberek közül valamelyik bűnösnek találtatnék, hogy egy tyúk áránál többet — egy krajczárra tehetjük [283] — orzott el, senki se merje elrejteni, oltalmazni, hanem, hacsak az egyházba nem menekül, akaszszák fel és egész családja veszszen el.» István király törvényéről (II. 7.) tehát, hogy a szabad ember ha lop. magát kétszer megválthassa, nem volt többé szó, csak akkor volt a törvény némileg enyhébb, ha valaki «Isten segítségével» gyermekét vagy rokonát kapta tolvajságon, mert akkor, kétségkívül azért, nehogy a bűntettet a szülő vagy rokon elhallgassa, és így az teljesen büntetés nélkül maradjon, nem szabtak ki sem akasztófát, sem testcsonkító büntetést, hanem csak azt rendelték el, hogy a közönséges embert adják el rabszolgának, a nemes ember pedig börtönnel bünhödjék (II. 9.). A tolvaj rabszolga sem válthatta meg többé orrát, mint István idejében, és ha másodszor, nem többé harmadszor, lopott, a lopásért életével lakolt.[284] Feljogosíták azt, a ki tolvajt fogott, hogy minden bővebb vizsgálás nélkül a foglyot megkötözze, és a bíró elé vigye, és mintegy támogatták azt a barbár szokást, hogy valakit az egész falu népe, a közbeszéd vádoljon tolvajsággal, mert ha ilyenkor a vádlott ártatlannak bizonyult, a vádlók büntetése csak egy pénz, tehát 2 frt 70 kr. volt, melyet a papnak fizettek. Ellenben, ha bűnös volt, vagyonából, mely a királyt illette, egy negyedrészt a falunak adtak. Ha pedig a

falu egyik része vádolt, a másik védett, annak tanúságát a ki védett, semmibe se vették, és az, ha a vádlottat bűnösnek találták, a falura eső egy negyedrészből semmit sem kapott.[285] Gondoskodtak, hogy a ki elvesztett jószágát kergeti, akadályokba ne ütközzék. Megkövetelhette a falutól, hová a nyomok vezettek, hogy a marhát, mielőtt nyomozását be nem fejezte, ki ne hajtsák, nehogy a nyomok elenyészszenek, ha pedig a marha már kiment, joga volt a kergetőnek minden egyes házat tanúkkal kikutatni, és a ki őt ebben akadályozta és kisült, hogy hibás, bűnhödött, mintha maga volna a tolvaj, ha pedig semmiféle bűn nem terhelte, magáért a tettért, hogy akadályozott, fél ágdíjat, ötvenöt pénzt fizetett. Ugyanezt fizette az ispán, ha vitézei az ő parancsára akadályozták a kergetést, s azon kívül még biróság elé állították. Hogy az orgazdaságnak elejét vegyék, a kereskedő forgalmat a vásárokra szoríták. Itt, minden adás-vevésnek a biró, a vámszedő és tanúk előtt kellett történni, hogy ha az eladott jószág lopottnak bizonyulna, a vevő két hatósági személy által igazolhassa magát, a tanúk pedig az eladót előteremthessék. A ki pedig nem a vásáron adott el, igaz jószágát is, az árt is elveszté, ha pedig kisült, hogy lopott jószág adatott el, halált mondtak eladóra, vevőre, sőt a tanúkra is, kik jelen voltak, egyaránt. Szigorú rendeletet hoztak, hogy a biró a törvény szerint járjon el. Ha igazságtalanul ítélt, ártatlan embert akasztott fel, az emberölés vétkeért 110 pénzt fizetett, és az akasztott ember minden vagyonát megtériteni volt köteles, de ha a törvényt végre nem hajtotta: a szabad embert, a ki lopott, fel nem akasztotta, a tolvaj szolgának orrát le nem vágatta, elveszté mindenét, kivévén fiait, leányait, és őt magát rabszolga gyanánt eladták.[286]

A gyilkosság és erőszakoskodás eseteiben is súlyosíták István törvényeit, de nem oly szigorúan mint a tolvajságéban. A ki kardot rántott és embert ölt, nem válthatta meg magát többé 110 arany pénzen, hanem átadták a királyi biróságnak, börtönbe zárták és minden vagyonát. szőlejét, földjét, cselédjét, rabszolgáját három részre osztották. Ebből a királynak nem járt többé semmi, hanem két harmadrészt a megölt rokonai kaptak, a harmadik rész pedig a gyilkos nejének és fiainak maradt. Ha pedig kevesebb értéke volt a 110 pensa vérdíjnál, még szabadságát is elvesztette. Így veszté vagyona két harmadrészét a nemes ember, ki más nemes házára tört, ott csetepatét kezdett, a ház asszonyát megverte; ha pedig annyi vagyona nem volt, lenyírták a haját, megkötözték, megvesszőzték, a piaczra vitték, körülvezették és eladták. Más szabad ember, a ki segíté, 55 pénzzel válthatta meg magát. A rabszolgák uruk sorsában osztoztak; ha pedig idegen rabszolgák is voltak ott, kik uruk tudtán kívül elegyedtek a verekedésbe, azokat eladták; s a mi értük befolyt, azt felében nyerte a sértett fél, másik fele pedig a szolga urát illette.[287]

Mikor e szigorú intézkedések nem használtak mindjárt. László és az ország nem késett, hogy még szigorúbb eszközökhöz ne nyuljanak, a törvények végrehajtását, a czélszerűséghez képest, még részletesebben ne szabályozzák. Azonnal halált, akasztófát mondottak a szabad emberre, a rabszolgára, ki tíz denárt (90 kr.) vagy ennél nagyobb értéket lopott. Ha a tettes a templomba menekült, megmenté ugyan életét, de kihúzták, szemét kitolták, és ha szabad ember volt, minden gyermeke, a ki a tizedik évet meghaladta, rabszolgává lőn és vagyonukat elkobozták. Mikor pedig, kétségtelenül, az egyház befo-

lyása kieszközölte, hogy a templomba menekült bűnöst ne ragadják ki, ne vakítsák meg: a szabad ember az egyház rabszolgájává lett; ha a pap szabadon bocsátá, maga lett rabszolgájává, s a bűnöst is eladták idegen országba; ha pedig visszajött, megvakíták; a rabszolgát ugyan ura egy pénz lefizetése mellett visszakapta, de a megkárosult felet teljesen kárpótolni (III. 4., 5.) volt köteles. Még a kisebb tolvajoknak büntetése is súlyosabbá lett. A szabad ember, ki 10 denár értéknél kevesebbet lopott, büntetését a lopott tárgy tizenkétszeres értékével és egy ökörrel róhatta le; majd azonban kimondák, hogy tolják ki fél szemét, azon kívül váltsa meg magát, szóval István király törvénye szerint hozzanak ítéletet. A rabszolga se meneküljön meg hasonló esetben az érték kétszeresével és azzal, hogy orrát levágják, hanem ha hat denár (54 kr.) értékűt lopott, vakítsák meg, ha kevesebbet, veszítse legalább fél szemét és ura kétszeresen térítse meg a kárt (II. 12., III. 8.). Tolvaj asszonyra, kit István törvénye szerint férje kétszer megválthatott, mindjárt kimondák, hogy veszítse orrát és adják el, vagyonát pedig, melylyel férje halála után más férjhez mehetett volna, elkobozták. Tolvaj özvegy asszony fél szemét és összes vagyonát veszítse, csak fiainak része maradjon meg. Tolvaj hajadont pedig adjanak el és soha se nyerhesse vissza szabadságát. Ha azonban valaki mégis szabadon bocsátá, elveszté az árt, melyet a felszabadulásért kapott és a leányt a királyi udvarba vitték, kétségkívül, hogy ott a szolgaságban örökre megmaradjon (III. 6., 7.). Ha pap lopott valami csekélységet: ludat, tyúkot, almát, vagy más efféle, a lopott tárgyat vissza kellett adnia és egyházi előjárója megvirgácsolta; de ha valami nagyobb dolgot lopott: a püspöknek ki

kellett őt a papi rendből vetni és világi biró mondott reája ítéletet (II. 11.). Végre, hogy a tolvaj bünhödését el ne kerülje, nem engedték meg, hogy vele valaki kiegyezzék; a ki mégis tette, azt 55 pénzzel büntették. (III. 19.). Csak a kergetés körül enyhült, idő folytán, a törvény. Most se volt ugyan szabad akadályozni azt, ki szökött rabszolgáját, vagy jószágát kereste, de a ki ez ellen vétett, nem fizetett többé 55 pénzt, egy kis vagyont, hanem csak 10 tinót, melyeknek értékét — István király törvénye szerint — 10 pensában számíták.

A törvény sikere azonban a kellő végrehajtástól függött. A király a tolvajok, orvok megbüntetésére külön birákat rendelt. Mindegyiknek megvolt a maga területe, a melyen kívül nem ítélhetett. Azon belül azonban bárkire küldhette billogát vagy bélyegét, — most pecsétet mondanánk, — vagyis maga elé idézhetett minden embert, kivévén papot és ispánokat (III. 19., 26.). E bélyegtől, vagy billogtól nevezték azután a birót magát is bilognak, miből hivatalos latin nyelvünk bilochus-a származott.[288] A ki tolvajt fogott, köteles volt azt elég tetemes — 10 pénz — birság alatt negyed napra a biró elé állítani, ennek azonban kötelessége volt az eléje vitt ügyet 30 nap alatt elintézni, különben megcsapták. Egy évig számon lehetett kérni ítéletét. Ha rábizonyult, hogy igazságtalanul ítélt, az ítélt tárgy értéke kétszeresét és azon felül öt pensát fizetett; de ha vétek rá nem bizonyult, a panaszos, mondhatnók felebbező, fizetett öt pensát. Ha valaki csalárdul ítélt, a ki nem volt igaz biró, annak, a miről ítélt, kétszeresét kellett megadni s azon felül még tíz pénzt fizetett az igazi birónak. De ha a felek maguk akarták dolgukat, biró nélkül, karddal, a barbár népek ököljoga szerint, maguk közt elvégezni: a birónak nem

volt beleszólása; csak akkor járt el, ha hozzá fordultak; és ha a felek megegyeztek és ezért neki valamit adtak: egy harmadrész őt, két harmadrész pedig a királyt illette.[289]

Sokféle rendőri intézkedés is történt, a mint most mondanók, hogy a veszedelmes elemek elnyomásával a hazafiak károsodásának elejét vegyék. Királyi ember ment a megyékbe, hogy összehívja az őröket, századosaikat és felhívja őket, hogy a mi tolvajt tudnak, jelentsék fel; azután kérdezősködjék az uraknál, köznépnél, van-e oly falu, a mely mint tolvaj elhíresült? És végre faluról falura járva hirdesse ki, hogy «Magyarország főemberei megesküdtek, hogy tolvajt többé maguk közt nem tűrnek, tolvajnak többé nem irgalmaznak. Tegyen úgy a falu is». Ha a parasztok erre ráállottak s megesküdtek, kérdezze, hogy hát ki a tolvaj? Mutassák meg; és ha kisül, hogy nem minden tolvajt jelentettek fel, a kiről tudomásuk van, és hitüket megszegték, váltsák meg nyelvüket 10 pensával és bőjtöljenek a kánonok szerint (III. 1.).

Primitiv társadalmakban, ilykép a középkor nagy részében, mindenütt, nálunk is, ha valakit valami roszszal vádoltak, gyanúsítottak, a vádlottnak, gyanúsítottnak kellett magát igazolni. Így van ez jobbára még most is a társadalomban, a közvélemény szemében, mely nem különbözteti meg oly élesen az erkölcsöt a jogtól, mint a tudomány már vagy kétszáz éve, hogy elkezdte, hanem a «nem zörög a haraszt hiába» féle elvet vallja és megkivánja, hogy a kinek becsületén a vád, a gyanúsítás következtében szenny esett, az azt magáról lemossa. Az ártatlanság védője az Isten. Őt hívta segítségül az, a ki magát tisztázni akarta: esküvel, vagy a mi Európa összes germán, román és szláv népeinél

divatozott, hozzánk is elhatott: a tüzes vas és vízpróbával, istenítélettel. A kit a tüzes vas, melyet kezébe fogott, vagy a forró víz, a melybe belenyult, nem égetett meg: annak ártatlanságát maga Isten bizonyította be ítéletével. Mikor tehát az őrök vagy a közvélemény az egész falu népét tolvajsággal vádolták : a vádlottak tizen-tizen külön csapatokra oszlottak, s a tíz közül egy vetette magát alá a tüzes vas próbájának. Ha meg nem égette magát és ártatlannak bizonyult: a többi kilencz társa is felszabadult. De ha megégett, mind a kilencz különkülön próbálkozott, hogy ártatlanságát bebizonyítsa.

Intézkedéseket tettek, hogy a rabszolgák, mindenféle jobb és alacsonyabb várnép és más szolgáló elem, a kik megszöktek, a kiket valaki jogtalanul magánál tartott, visszatérjenek a maguk állapotába, a hova tartoztak. Határidővé, a melynél régibb dolog kérdésbe nem jött, a várnépeknél összeirásuk vált, a mely Endre király és Béla herczeg idejében történt.[290] Maga a király vette kezébe e dolgot és tőn igazságot, a mint azt a tolvajnyomozó királyi emberek: «nemesnek, nem nemesnek, főkép pedig püspöknek, apátnak, ispánnak és kisebb tiszteknek» kihirdették. Nagy birság, kétszeres kártérítés, 55, 25, 5 pénz fizetésének terhe alatt. a szerint a mint nagyobb vagy kisebb, ispán, másféle tiszt vagy közönséges ember volt, tilták meg, hogy valaki másnak cselédjét, rabszolgáját befogadja (III. 22.). Tömérdek lévén az országban az uratlan, bitang jószág, leginkább marha, valami rendes alakba törekedtek önteni e javakat összeszedő embereknek, a «jókszedők»-nek eljárását, és elrendelték, hogy minden megye székhelyén. a vár aljában, a király és az ispán lovásza istállót állítson, s a mi marhát összeszedtek, azt ott tartsák Szent-

Mihályig. A minek addig jogos gazdája nem akadt: azt három részre oszták. Két harmadát a «jóknak» vette a király poroszlója, egy harmadrész az ispánt illette; az egész osztalék után pedig a püspöknek tized járt. Ökörnek, birkának gyűjtő ideje a tél volt, Szent-Mártontól Szent-Györgyig, a mikor legkevésbbé volt hajlandó valaki, hogy más marháját eltartsa (III. 13.). A mi rabszolgát, marhát Szent-Györgytől Szent-Ivánig a tilosban értek, a megye székhelyére vitték, Szent-Mihályig a piaczon folytonosan mutogatták, hogy ha valaki a magáét látja, megismeri, rabszolgáját 90, lovát 12, ökrét öt denáron, tehát 8 frt 10 kr., 1 frt 8 kr. és 45 kron megválthassa. A váltságösszegből azután $^{2}/_{3}$ rész a királyt, $^{1}/_{3}$ rész az ispánt illette. Ha a megváltás Szent-Mihályig nem történt meg, a király és ispán, mint gazdátlan dolgon, megosztoztak; csak úgy azonban, hogy dolgoztattak a marhával, a rabszolgával, de el nem adhatták, el nem titkolhatták, vagyis véglegesen maguknak meg nem tarthatták. Régibb ilyen kérdésekre nézve a határidő szintén Béla király ideje volt. A mi előtte történt, az többé szóba nem jött; a mi innen való bitang jószág még birtokban volt, azt késedelem nélkül vissza kellett adni. Szigorú büntetés: halál, jószágvesztés sújtotta a «jókszedőt», ki a gazdátlan jószágból valamit elidegenített; háromszoros kárpótlást, tíz pénzt kellett fizetnie, ha tilosban ért jószágot maga adott el vagy eltitkolt; az ispán pedig, ha ilyesféle rábizonyult, 55 pensát fizetett (III. 21.). Egyáltalában pedig kimondák, hogy a ki a király és urak törvényét megszegi, ha püspök, nyerjen itéletet a király akaratja szerint; ha ispán, megfosztják hivatalától; ha százados, «száznagy», tisztét veszítse és azonfelül 55 pensát fizessen; s a «vitéz», a nemes ember fizesse ugyanazt (III. 15.). E fenyege-

tésnél azonban nagyobb tekintélyt szerzett a törvénynek, hogy végrehajtására erős, hatalmas ember ügyelt. Meg is termette gyümölcsét. A zavargás, a vagyonbiztosságra oly veszélyes kor, mintegy megújulása annak, mikor magán tulajdon még épen nem, vagy alig létezett, László király kormánya alatt megszünt, és mikor utána nem kellett többé tűzzel-vassal, drákói szigorral üldözni a gonosztevőket, sőt enyhíteni lehetett a büntetéseken: az volt legfényesebb elismerése annak, hogy László és a kik vele kormányozták a magyar hazát, nem ok nélkül, nem siker nélkül vették kezökbe és forgatták törvényeik kegyetlen fegyverét.[291]

Kívülről az ország nyugalmát csak Salamon és német szövetségesei fenyegethették volna. De e veszedelem mind kisebbé lőn. I. Géza még élt, IV. Henrik még Olaszországban járt, mikor a német fejedelmek 1077. márczius 15-én Forchheimban IV. Henrik sógorát, Rudolf sváb herczeget választák királyukká. Magyarországnak, Lászlónak természetes politikája volt, hogy ezt az ellenkirályt támogassák IV. Henrik ellen, és László ezt a politikát fel is fogta. IV. Henrik ellenfelei, kik Németországból futottak, nála menedéket leltek. Követei 1078. pünkösdjén (május 27.) a franczia király követeivel Goslárban Rudolfnál megjelentek és Isten és Szent-Péter szerelméért, a német egyház, az egész német ország oltalmára segélyt igértek. Mikor 1079. január havában Welf, volt bajor herczeg, IV. Henrik híveit megtámadta, László király is télvíz idején, dömösi curiáját útba ejtve, kiindult, hogy a németeket pusztítsa, a mit IV. Henrik 1079. tavaszán rövid, eredménytelen betöréssel a magyar földre igyekezett megtorolni. Nagyobb vállalatra nem volt alkalom; nem is volt szükséges. Rudolf jobbára szerencsésen

harczolt ellenfelével, s a csata, a melyben 1080. október 15-én Merseburgnál az Elster mellett, életét veszté, szintén diadalmas ütközet volt. Kettejök szövetségének kifolyása, vagy legalább jele volt az is, hogy Rudolf leánya Adelheid, ki 1079-ben legfeljebb 17 éves lehetett, a férfikora delén levő özvegy László nejévé lőn. A helyzetből folyt, hogy VII. Gergely is szivesen látta a trónon Lászlót, és kész volt «ő Excellentiájának», az országnak az apostoli szentszék jóakaratát tanusítani (1077. június 9.). Mikor pedig látta, hogy szent Péter szolgálatára kész, lelkére kötötte, hogy mindig az igazság egyenes útját kövesse; özvegyeknek, árváknak, zarándokoknak atyai szeretettel gondját viselje; az egyházakat ne bántsa, gőgös, pajkos ellenségek vakmerő támadásai ellen megoltalmazza (1079. márczius 21.).[292]

Salamon még tartotta magát Pozsonyban. De a pápaság harcza IV. Henrikkel, mely mind élesebbé, mind keserűbbé lőn, végleg eltemette reménységét, hogy Németországból segítséget kaphat trónja visszaszerzésére. Hajlandóvá lett a kibékülésre, a melyen a magyar püspökök folytonosan munkálkodtak. László ismerte emberét; tudta, hogy Salamon büszke, vérig sértett lelke, a mely megalázást, meghódolást nem tűrt, sohasem fog igazán, teljesen kibékülni. De ő azért kész volt a békére. Abban az évben, a melyben IV. Henrik Németországot elhagyta, hogy ellenfelét, VII. Gergelyt, Olaszországban keresse fel, megtörtént a kibékülés. Salamon meghódolt. Elismerte Lászlót királynak; királyi tartást nyert, de hogy az országot megoszszák egymás közt, azt a főemberek nem engedték meg, nehogy a közelmult bajai újabb, mérgesebb alakban megújuljanak, és herczegnek László öcsését, Lampertet tekintették, a ki némely külső dologban, talán

Géza, Béla nyomába lépett, de korántsem volt többé az a hatalmas herczeg, minőt az ország Endre és Béla, Salamon és Géza idejében látott.[293] Megalázott helyzetében, mint második, vagy talán nem is második, a hol az első volt, Salamon nyugton nem maradhatott. Eleinte magába fojtá keserűségét. Annál mélyebben marta, égette az lelkét. De nem sokáig birta. Míg öcscse Dávid, mint László híve, csendesen folytatta és fejezte be életét a hazában, és csak az által lőn emlékezetessé, hogy atyja monostorát, Tihanyt gyarapította adományaival, Salamon dühösen szabadulni akart a helyzetből, mely rá nézve mind tűrhetetlenebbé vált, és kezdett titokban mesterkedni László király «ártatlan vérének veszedelmére», de «a verembe, melyet ásott, maga esett bele.» László szemmel tartotta, «a gonoszságon rajtakapta», elfogatta és a Duna mellé, a pilisi hegyek aljába, a visegrádi várba záratta. A börtönben nem hagyták egyedül. «Bodos, Bakony fia, vala mellette a tömlöczben.» «Ezt pedig László nem félelemből tette, hanem azért mert királyi rokona volt, ki mindig fenyegetőzött vala, hogy az előbbieknél gonoszabb dolgokat mível, és hogy dühe kissé csillapodjék. Mert ő maga szüntelen imádkozott Salamonért, hogy térjen vissza az Isten törvényére. S ha Salamon igazán megtért volna», vélék legalább később, «az országot neki teljesen visszaadta, s magának a herczegséget választotta volna» (1083.).[294]

Az évet, melyben Salamon megalázva büszkeségét, békejobbot nyujtott Lászlónak, csoda jelölé, legalább a kortársak szemében. Fehérvárott, az Úr keresztjét, mely ott fel vala állítva, megütötte a mennykő (1081.). Egy másik csodás esemény, még abban az esztendőben, melyben elfogták, megnyitotta börtöne ajtaját (1083.). «Eljött az idő, hogy

a világ megtudja, mily kegyelembe részesíté a magyar nemzetet a gondviselés, István király személye által.» VII. Gergely pápa elrendelte, «hogy azok testeit fel kell emelni,» azokat szent gyanánt kell tisztelni, «kik Pannoniában a keresztény hit magvait elhintették, az országot szóval, tettel, a kereszténységre térítették.» István király teste eddig még nem tündökölt csodákkal. «Talán, magyarázták később a kortársak, a földi salakból maradt rajta valami, a melyet az isteni tisztító tűznek még meg kellett tisztítani, hiszen a világ hatalmasai alig futhatják be pályájukat ilyesmi nélkül!» S e gondolat igen természetes volt, mikor a trónon Szár László ivadékai ültek, kiknek apáit István király az országból kiűzte, de azért László király még sem habozott, hogy a mikor a kereszténység megalapítóiról, a nemzet jótevőiről volt szó, legelőször is a nagy királyra gondoljon. Maga köré gyűjté, 1083. augusztus havában, az ország püspökeit, nagyjait, «bölcseit», tanácsot ült velük, és három napi általános bőjtöt határoztak, kérve az Istent, mutassa meg jelekkel, mit kelljen nekik cselekedniök. A bőjt után elmentek a fehérvári templomba, a hol a nagy király el volt temetve. De mikor fel akarták emelni a követ, a mely koporsóját takarta, bár mint erőködtek, azt semmi módon sem tudták megmozdítani. A megdöbbenésben, a zavarban, egy apácza, Caritasnak hívták, ki közel Fehérvárhoz, a bakonysomlyai Üdvözítő egyháza mellett,[295] czellájában a világtól örökre elzárkózva élt és a szentség hírében állott, üzentette László királynak, hogy mennyei jelenése volt, és nem fogják István király testét előbb felemelhetni, míg Salamonnak szabadságát vissza nem adják, és László király azonnal szabadon bocsátá vetélytársát, és ismét három napi bőjtöt rendelt. E bőjt augusztus 19-én el-

mult. A vecsernye a székesegyházban, hol István király hamvai nyugodtak, elhangzott. Beesteledett. A templom tele volt néppel. László király is ott volt. Mindenki jeleket, csodákat várt, melyekkel Isten szolgájának, az első magyar királynak dicsőségét kinyilvánítsa, és a csodák, mert a nép akarta, várta, meg is történtek. Egy inaszakadt fiút hoztak be szülei. Már 12 éve nem birta se kezét, se lábát. A sir mellett visszanyerte tagjai használatát, és «gyorsan» az oltárhoz futott. Riadó, hálás lelkesedés fogta el a népet. Az első csoda megtörtént! Utána egy hét éves, születése óta béna gyermek mászott be, négykézláb. Szülei tele hittel leborultak a koporsó előtt s a gyermeket melléje ültették. És a gyermek kezdé érezni tagjait. Látták, hogy felemelkedik, nehány lépést tesz, és ujra kitört a vallásos hála. Maga László, örömtől sirva, felkapta a földről a gyermeket, az oltárhoz vitte és hálát adott a néppel az Istennek kegyességeért, melyet a gyermek iránt tanúsított. «Mintha a napok újultak volna meg», irák vagy husz évvel későbh, «a melyekről az üdvözítő mondá keresztelő Szent Jánosnak: a vakok látnak, a sánták járnak, a siketek hallanak, a bélpoklosok megtisztulnak, a csonkák visszanyerik tagjaikat, az inaszakadtak meggyógyulnak»: csoda csodára következett az elragadott, hívő nép szemében, mely az egész éjjel a templomban virrasztott, és minden «csodát» riadó örömzajjal hirdetett. Reggel, augusztus 20-ika volt, a templomba seregletteк a főemberek, élükön László király. A papok elmondák a gyászmisét, azután felemelték a követ, mely István király koporsóját fedte, «most már oly könnyen, mintha súlya sem volna, mert Isten jelét akarta adni, mily irgalmas volt a szent király, mikor még halandó testben járt.» A koporsóban, szétesve

már, feküdtek az első magyar király csontjai; összeszedték, mint drága kincset, s fehér gyolcsban, s azután ezüst tartóban a boldogságos Szűz oltárára helyezték.

Magyarországnak is megvolt tehát a maga szentje, mint Csehországnak Szent Adalbert, kinek holttestét diadalmas hadak hozták haza a lengyel földről, Gnesenből: István király, a «szent király», mint jobbára minden más jelző nélkül nevezék, és nevezi és hirdeti még most is számos helynév szerteszét a hazában.[296] Az egész ország extasisban volt. Betegek, kik a szent ereklyékhez, gyógyulás végett, még csak közeledni akartak, úgy-beszélék, útközben meggyógyultak, és sok év mulva még itt-ott kőrakások jelölék a helyeket, hol ilyen csodás gyógyulások történtek. A széthullott csontok közt keresték István gyűrűjét, de nem tudták megtalálni. Csak három év mulva jelenté fel a bihari, berettyói monostor apátja, Lászlónak, Mercurius, ki a felemelés idején a fehérvári káptalannak tagja, kincseinek őre volt, de azután baráttá lett, s a kit, a mikor az ereklyéket összeszedték, a király, hogy belőlök semmi el ne veszszen, a sírtól elparancsolt. A gyűrű s a szentnek egészen ép jobb keze nála volt. «Egy hófehérben öltözött ifjú adta át neki,» mondá, «és eltünt, és ő addig azt féltékenyen, aggódva őrizte, majd a kolostoron kívül a mezőn elásta, mígnem környezetének, a monostor alapítóinak, végre magának a királynak is bejelenté.» László, főpapok, főurak, úgy látszik, nem igen vizsgálták a gyanús históriát, hanem siettek, hogy e szent ereklyét felemeljék, és mikor megtalálták, nehogy Szent Istvánt megbántsák és akaratja ellen cselekedjenek, Biharban hagyták, és László a helyre, a hol a szent kéz el volt ásva, hogy ott őrizzék, kolostort épített, mely Szent-Jobb, vagy mint akkor mondák, Szentjóg nevet nyert.[297]

«Miért maradt meg» kérdék már a kortársak, vagy a legközelebbi nemzedék, «mikor a szent királynak egész teste porrá lett, csak keze csontja, bőre, izomzata épen, sértetlenül?» «Ezzel az isteni bölcseség», volt a válasz, «meg akarta mutatni, hogy a szeretetnek, jótékonyságnak tettei Isten szemében mindenek fölött valók, s azért nem rothadt el a kéz, mely sohasem volt üres, mikor a szegényeknek adni kellett, mely mindig segítette azt, ki szükségben volt, mely megszabadítá a szolgaság jármától azokat, kiket elnyomtak, a vándort ruhával, hajlékkal ellátta, özvegyek, árvák nyomorúságát olybá vette, mintha a maga baja lenne, alamizsnát adott, nem abból, a mit másoktól elrabolt, mások kárára, hanem a magáéból, és gazdaggá tévén az isten házait, magának nem akart semmit sem megtartani!»[298]

Gellért csanádi püspök sírjánál már rég csodákról beszélt a jámbor hit, s azért őt is a szentek közé sorolák, mint a két szegény lengyel remetét, Zoërard Andrást és Benedeket.[299] A canonisatiók sorát bezárta, harmadfél hónappal, István felemelése után fia Imre, a «szűz» herczeg, kire az előtt senki sem gondolt. Egy német ember, Konrád — beszélé később a legenda — ki utálatos bűnöket követett el, és nyomukat rothadt, büzhödt testén viselte, bocsánat és gyógyulás végett a pápához zarándokolt. A pápa penitentiával nem tudta meggyógyítani, de hogy kétségbe ne essék, vértezetet adott rá, melyet emlékeztetőül Krisztus urunk öt sebére öt láncz szorított testéhez, azután egy lapra irta bűneit, a lapot bepecsételte, és elküldte: Menjen, látogassa meg a szentek ereklyéit, s a kinél Isten megbocsát neki, lehull a láncz, a vas, és eltünnek a lapról bűnei! A német bejárta a világot Jeruzsálemig: de hiában. Akkor hallott szent

István fölemeléséről és sietett Fehérvárra. Az új szent sírja előtt megesküdött, hogy onnan előbb el nem megy, míg Isten meg nem mutatja, mily nagy előtte István érdeme. Reggeli hat óra körül volt, s az elfáradt, elkeseredett utast a templomban elnyomta az álom. Álmában előtte állott István király és mondá: Az én érdemeim nem segítenek rajtad. De menj fiam sírjához, az szűzességben szolgált az úrnak, és kérd fel közbenjárását. «Azok közé tartozik ő, kik Isten trónja körül zengik azt az új éneket, melyet senki, a ki nem szűz, nem énekelhet!» Konrád fölébredt, Imre sírjához sietett, leborult, imádkozott és — óh csodák csodája! — csörömpölve lehullottak róla a lánczok, darabokra tört a vas, a kik a templomban voltak odaszaladtak; odajött a papság, Fábián, a fehérvári prépost, László kanczellárja megtudta a dolgot. Megnézték a pápa pecsétjét, ép volt, de mikor feltörték, írásnak nyoma sem volt többé. Akkor mindnyájan dicsérni kezdték az Istent és Szent Henriket vagyis Imrét; a csodát meghallák László, a püspökök, a főemberek. Összejöttek, három napi bőjtöt rendeltek, s azután, 1083. nov. 5., Imre herczeg testét, mint szentét, nagy tisztelettel fölemelték.[300]

A vallásos rajongás, a csodák e napjai nem változtatták meg Salamont. Gyűlölte Lászlót, mint azelőtt, és mihelyt mehetett tőle, elment Németországba. Fölkereste nejét, ki öcscse, IV. Henrik kenyerén, már évek óta távol élt férjétől. Most is hidegen fogadta. Judit, talán nem ok nélkül, hűtlenséggel vádolhatta Salamont, és voltak, a kik állíták, hogy a nő sem tartotta meg mindig hitvesi esküjét. IV. Henriknek ugyanez időben eléggé jóra fordult a dolga: de Salamonnak mégsem lehetett többé reménye arra, hogy támogatja.[301] Tovább ment tehát, ki

13*

az akkori civilisált világból, a pogány bessenyőkhöz, hogy náluk keressen segítséget. Mintegy rablóbanda közé került. Megtagadta multját, hitvesi hűségét, becsületét. Igyekezett Kötesk bessenyő vezért rávenni, hogy törjön Magyarországra, és ezért — legalább Magyarországon úgy tudták — ígérte, hogy átengedi neki Erdélyt, és a mit megszorult orosz fejedelmek nem ritkán tettek, barbár szomszédaik megnyerése végett, elveszi nőül leányát.[302] Tizenhat évig a kerlési csata óta, a bessenyők, legalább nagyobb csapattal, Magyarországot nem bántották. Most az igéretek rávették Köteskot a támadásra. Azon az úton, melyen 1068-ban, a vad, száguldó lovasok újra megjelentek a Szamos és a Felső-Tisza mentében. Szatmárból, Szabolcsból, Borsováig, Ungig terjeszkedtek. De már akkor László eléjök sietett. Valahol a Nyírség északi szélén — Kis-Várda táján? — rohanta meg a rablókat, kik «összetörének színe előtt» és elhullott a magyar kard élétől sok ezer bessenyő; Salamon király és Kötesk, «mint a karvaly körmétől megtépett ruczák, futva menekülének». Nagy volt a zsákmány, mit László tőlök nyert. «Hálaadó imádság és ének zengett az egek urának, ki a dicsőséges győzedelmet adta, és emlékeül a mindenható Isten dicsőségére» László templomot építtetett a csatatérre (1085.).[303] E csata után Salamon nem zavarta többé az országot. Ereje mind lejebb szállt. Háborút országért folytatni: nem volt többé képes; lehet mondani, közönséges rablóvá sülyedt. A bessenyők közt mindenféle magyar gyűlt köréje. Ezekkel csatlakozott ahhoz a rabló hadjárathoz, melyet a bulgáriai bessenyők, mindenféle, dunabalparti barbár szövetségesekkel, 1087. elején a «római» birodalom szivébe indítottak. Konstantinápolyban látták, mint omlik le Cselgu — talán Salgó — bessenyő vezér

alatt a Balkánról a Maritza völgyébe, a Propontis, a császári város felé vagy nyolczvan ezer barbár: «sauromatha», «szkütha» és «dák» (érték a magyart), közülök nem is kevés, «bizonyos Salamon alatt». A rabló had, mindenfelé zsákmányolva Chariopolis közelében tanyázott, mely a mai Erkenen, a régi Erginoson túl, a Nándorfehérvártól Konstantinápolyba vezető régi római úttól délre, a Propontis felé feküdt,[304] mikor a byzancziak megtámadták és véres csatában «keservesen» megverték. Cselgu elesett, Salamon megmenekült. A seregből a ki megmaradt, igyekezett a Balkánon át a Dunához, a Dunán túlra jutni. A «rómaik» nem elégedtek meg, hogy Thracia, az ő Macedoniájuk, hogy Philippopolis és környéke felszabadultak, mindenfelől folyton folyva tovább is üldözték a menekülőket. A könnyű bessenyőt hamar kivitte fürge lova a veszélyből. De Salamon és magyarjai nehezebb fegyverzetben, nem követhették oly gyorsan szövetségeseiket. Márczius eleje volt, még téli idő; a hó kezdett esni. Pelyhei eltakarták az előljáró hadakat, az útat, Salamon kisebb csapatja előtt. Eltévedtek és még inkább elmaradtak. Az ellenség pedig nyomukban volt. Útközben egy elhagyott kis romlott várra akadtak, abban meghúzták magukat, s egy nap s egy éjjel megpihentek. Az ellenség ez alatt utólérte őket, és körülfogta a várat. Menekülés többé nem volt. A várat sem védelmezhették volna, mert élelmük nem volt. Ha nem akartak éhen veszni, ki kellett menniök, hogy fegyverrel nyissanak maguknak útat, vagy ott veszszenek a mezőn, vitézül harczolva, az ellenség között. Salamon és társai erre szánták magukat. Kora reggel kitörtek, s ölve, vágva az ellenséget, vitézül harczolva, mindnyájan ott vesztek. Halálának híre eljutott a hazába, el Németországba,[305] de a monda se hiány-

zott, hogy Salamon kevesedmagával, nagy nehezen megmenekült, elérte a Dunát és jegén a túlpartra eljutott. Itt azonban egy nagy erdőnél azt mondá társainak: pihentessék egy kissé lovaikat, ő mindjárt visszajő, s azzal letette pajzsát, eltünt az erdőben és onnan többé vissza nem tért. Kegyes lelkeknek, az egyháznak, mely akkor egyedül írt történetet, jól esett a gondolat, a hit, hogy az ember, kit mindig pártolt, elvégre is magába szállt. «A szent lélek által meglátogatva, érezve a legirgalmasabban fenyegető Isten kezét, elkövetett tetteinek emlékezetére följajdulva, a mennyire igazságos emberi ítélet szerint ítélni lehet, vétkeit szíve törődésével és vezekléssel megbáná . . . . s egész életét zarándokolásban, imádkozásban, bőjtben és virrasztásban, munkában és könyörgésben töltötte el.» Magyarországon — beszélék — még egyszer látták, Fehérvártt, a Nagyasszony templomának ajtajában, barát ruhában, a koldusok közt, a kiknek László király alamizsnát osztogatott. László, a mint ránézett, megismerte, de nem szólt semmit, átadta az alamizsnát, és tovább ment, de azután kerestette, csakhogy akkor Salamon már eltünt, és nem lehetett többé megtalálni.[306] Neje Judit azonban jobban tudta a dolgot; tudta, hogy a halál széttépte házasságuk kötelékét, és körülbelül egy évvel Salamon halála után, a még mindig szép asszony az özvegy Wladislaw Hermann, lengyel herczeg nejévé lőn (1088.).[307]

Wladislaw Hermann herczeg Lászlónak unokatestvére, és a II. a «smiały» Boleszlónak öcscse és utódja volt. A vitéz II. Boleszlót, ki Bélát és fiait Endre és Salamon ellen segítette, barbár, erőszakos, eszeveszett gőgös természete összeütközésbe hozta, vagy legalább elmérgesíté viszályukat, Szaniszló krakkói püspökkel. Ez VII. Gergely

szellemében működött és a királyt az egyházból kiközösíté. A dühös király megtette azt, a mit hívei, szolgái megtenni nem mertek; berohant a templomba, a hol a püspök misézett, és az oltár előtt fejét ketté hasítá, úgy hogy agyveleje és vére szertefecscsent, holttestét pedig a király kisérete darabokra vagdalta (1079.). A gyilkos királytól elfordultak a lengyelek, s ő kénytelen volt alattvalói elől Magyarországba menekülni. László nem kereste, hogy mit vétett; csak a rokont látta benne, ki őt magát, testvéreit, atyját nehéz napokban segítette, hazájukba visszahozta, és mint jótevőjét fogadta. Eléje sietett, s a mikor már messziről látta, leszállott lováról és gyalog várta, de II. Boleszló, «mikor már a paraszt sem engedelmeskedett neki», lóháton maradt, mert, így mondá Lászlóról: «ezt mint gyereket Lengyelországban én neveltettem; nekem köszöni, hogy királylyá lett; nem olyan, mint én, a ki végett leszállanék; csak lóhátról beszélhetek vele!» László, a mint szándékát észrevette, félre állt; nem jól esett neki, de azért megparancsolta, hogy II. Boleszlót mindenütt kellő tisztességgel fogadják; azután békén, barátságosan élt vele, mintha testvérek volnának: de a magyarok nagyon haragudtak rá; nem tudták megbocsátani gőgjét, mint László, a ki, mikor II. Boleszló két évvel később (1084.) meghalt, 12 éves szép fiát, Meskót, atyai szeretettel oly fiúvá nevelte, hogy erkölcsei ritkíták párját a magyarok és lengyelek közt, és reményt nyújtottak, hogy nem lesz kisebb legkiválóbb elődjeinél. Mikor fölserdült, nagybátyja, Wladislaw, bizonyosan nem László befolyása nélkül, haza hívta, de a halál, melyet, mondák, ellenfelei, nehogy atyjáért boszút álljon, méreggel okoztak, a lengyel nemzet nagy fájdalmára kevés idő mulva elragadta (1087.).[308]

A régi barátság hozta a cseh Jaromirt, a prágai püspököt, a morva Ottó testvérét Lászlóhoz. Sokféle baja, viszálya volt testvérével, Wratislaw cseh herczeggel, I. Endre királyunk vejével, a ki rajta elkövette azt a sérelmet, hogy Morvaországot elszakította a prágai püspökségtől és számára Olmüczben külön püspökséget állitott. Jaromir orvoslás végett Rómába készült III. Kelemen pápához, kit IV. Henrik pártja VII. Gergely ellenében választott s a keresztény világ nagy része csak törvénytelen ellenpápának tartott, de Csehország valódi pápának elismert. Mikor Lászlót útjában felkereste, elmondta baját, és támogatását kérte. Esztergomon felül találkoztak, a Duna balpartján, de Jaromir mindjárt az első nap rosszul lett. László hajóra ültette, átküldte Esztergomba és az érsek gondjaira bízta: de Jaromir mind rosszabb lett, és hetednapra este felé (1090. június 10.) Esztergomban meghalt.[309]

Nemsokára Jaromir halála után egy másik cseh herczeget látott a magyar föld. II. Wratislaw cseh herczeg legöregebb fia, Břetislaw, már valami 30 éves férfi, szintén összeveszett atyjával. Már fegyverrel álltak szemben: de kibékültek. Břetislaw emberei azonban nem bíztak II. Wratislawban. «A medve nem felejti el», mondák, «legkisebb sebét sem!» és menekültek. Břetislaw velük ment. Inkább akart velük élni külföldi kenyéren, mint honn maradni, maga, atyjánál. «Mert herczeg vitézek nélkül nem is herczeg; olyan, mint a lovag, kinek nincsen fegyvere!» Mintegy kétezer fegyveres indult el mindenestül, rabszolgáival Magyarországba. László szivesen fogadta unokaöcscsét; embereinek Bánát adta lakhelyül, a Vág mellett, Trencsénhez közel, a hol erdőben, hegyekben kényük-kedvük szerint vadászhattak; élelmet

és más szükségest a szomszédból hoztak nekik. Břetislawot pedig nehányad magával udvarába vette, és annak «gyönyörűségeiben» részesíté (1091.).[310]

A segély, melyben László lengyel, cseh rokonait részesíté, bizonyosan befolyást, tekintélyt szerzett neki északnyugoti szláv szomszédjainál; az a támogatás azonban, melyet egy délnyugoti szláv menekültnek nyujtott, megvetette a magyar uralkodás alapját az Adriai-tenger mellett; és ez volt az első hódítás, melyet a magyar nemzet letelepedése óta, Pannoniának, úgy szólván, természetes határain túl tett s az egyedüli, a melyet napjainkig — úgy a hogy legalább — meg tudott tartani. Horvátországban az idő óta, hogy ott István és Péter hadai jártak, kivált a XI. század második felében, az állami rend ismét megerősödött; Držislaw testvérének unokája, Péter, horvát nevén III. Kresimir, több mint 20 éves uralkodása alatt (1052—1073.) befolyását még a dalmát latin telepekre, Arbéra, Spalatóra is kiterjeszté. Püspökeik ott jártak a horvát királyok udvarában, kik megint jadrai kolostoruknak tettek adományokat, és arbei kolostoruk alapítását erősíték meg. Mintegy kapcsot képezett közöttük az is, hogy mindketten elismerték a byzanczi baszileusz felsőbbségét, legalább névleg, és III. Kresimir idejében a horvát Belgrádban vagy Nona városában, csak úgy, mint a latin Arbéban, Traùban, Jaderában a konstantinápolyi császár uralkodása évei szerint datálták az okleveleket. E mellett III. Kresimir és második utódja Zvonimir, Géza és László sógora, nem a királyi család sarja, a római pápákhoz, a nyugoti egyházhoz is fordultak. Ennek feláldozták (1060—1063.), a horvát papság nagy szomorúságára, a szláv ritust, a szláv isteni tiszteletet, a cyrill betűket, és csak görög vagy latin isteni

tiszteletet engedtek meg egyházaikban. Zvonimir pedig, keresztény nevén Demeter, mikor uralkodásra jutott, ép abban a tájban, mikor VII. Gergely Magyarország fölött is fenhatóságot igényelt, de hiában, a pápa hűbéresének vallotta magát; a pápai legatus engedelmével koronázták meg, adták neki át a kormánybotot, kardot, zászlót, a királyság jelvényeit a salonai szent Péter egyházban (1076. október), s e koronázásnál hűséget, engedelmességet esküdött a pápai széknek és megígérte maga és utódjai nevében, hogy minden év husvétjén 200 darab byzanczi aranyat, kerek számmal 1200 frt o. é., fizet adó fejében a pápának.

Zvonimir «Isten kegyelméből és az apostoli szék jóvoltából» horvát király még vagy 11 évig uralkodott. Fia nem maradt. Halálával (1087.) ismét megbomlott a rend, melyet erős kezek egy emberöltőnél tovább Horvátországban fentartottak. Horvát nemesek Istvánt, III. Kresimir Péter unokaöcscsét hívták meg a királyi trónra, de a Držislaw család ez ivadéka inkább kolostorba való volt, mint az ország élére, és egyetlen emléke az az oklevél, melyben «pirulással» bevallja, hogy adósságot csinált «több mint 100 darab arany solidust», és nem tudta azt visszafizetni. A bomló országot a byzanczi baszileusz még Zvonimir életében Velenczének adta, mely nagy érdemeket szerzett magának a «római» birodalom körül (1085.), s a doge ez óta magát nem csak Velencze és Dalmáczia, hanem Horvátország herczegének is nevezte. Benn, a nemzet kebelében pedig polgárháború támadt; rablás, pusztítás, öldöklés mindennapivá lőn az országban. László testvére, Zvonimir özvegye, Ilona, «kit ellenségei sanyargattak», Magyarországhoz, testvéréhez fordult, kinek egy legyőzött menekült horvát úr élénk

színekkel festé a fejetlenséget, és buzdítá: foglalja el Horvátországot; könnyen hatalma alá hajthatja. László hajlott a szóra, testvére hívására. Nagy sereget gyűjtött és 1091. tavaszán az adriai tenger felé indult.[311] Magyarországból Fehérvárról, a magyar állam székhelyéről, Horvátországba ekkor és még századokon keresztül, a «Hadút» — mint nevezték Zalában ép úgy, mint Drávántúl, a Száva és a Kulpa közt — vezetett, és végpontja nem a quarnerói öböl északkeleti csúcsa, hanem a mai Dalmáczia, Tenen (Knin), Zára és Spalato voltak. Fehérvárról ágazott ki, két irányban. Az egyik ág a Balatontól északra, a mai budapest-zágrábi országúton haladt a Balaton délnyugoti csúcsáig, a Szala vizéig, azután délkeletre fordult Somogyba, s ott a másik ággal, mely Fehérvárról a Balaton déli partján Gamászára, Szemes és Marczali felé ment, egyesülvén, Segesdet érintve, a Drávát Vaska táján lépte át és a jobb parton a monoszlai, rékakemleki hegyek aljában, nyugotra felment a Bednyáig. A kemleki — horvátosan kalniki — hegyeken túl délnyugatnak fordult, átment a Krapina völgyébe és elérte Zágrábot. Zágrábnál rév volt a Száván, melyet, legalább később a XIII. században, «Királyrévé»-nek neveztek. A Száván túl, a mai turopolyai síkságon rézsutosan át a Kulpához tartott, és azt Petriniánál érte el. Petriniától ismét délnyugotnak, a Glina felé Topuszkóig emelkedett, átment a mai Boszniába, Bihácsra, s itt szemben volt a Gozd hegységgel, erdővel, mely Horvátországot Magyarországtól elválasztá.[312] Idáig László ellentállás nélkül jutott. Innen az első horvát tartomány Korbavia volt, s itt már megkezdődött a harcz. A horvátok ellentálltak, de László egymásután bevette váraikat és könnyű szerrel legyőzte azokat, kik csak egyenként, megoszolva szál-

lottak véle szembe. Le a tengerpartra, a dalmát városok alá nem szállt, de a mit egy-két hó alatt, körülbelül 1091. július haváig elért, azt Zárában is, mely most megint teljesen elszakadt Horvátországtól, és csak Velenczétől és a keleti római birodalomtól volt függésben, észrevették, és mint korhatározót akkép jellemezték, «hogy a mikor Vladiszlav magyar király Horvátországot megtámadta s abban unokaöcscsét, Álmost, «I. Géza királynak valami 20 éves kisebbik fiát», királylyá tette».[313]

Míg a magyarok Lászlóval a Kapella, Vellebit, Dinara völgyeiben verekedtek: az ország legnagyobb részét a Dunáig nagy csapás érte. A század közepe óta a Feketetenger északi partján, a hol még mindig, mint a népvándorlás utolsó hullámai, nép népet kergetett, keletről jőve egy új nemzet, vagyis inkább nép tünt fel és a vitéz bessenyőket lassanként leszorítá a Dunához. Ez a nép a kún volt, az oroszok nyelvén palócz, mely szomszédjainak, az orosznak, byzantinusnak, csakhamar oly félelmes és alkalmatlan szomszédjává lett, mint a milyenek voltak a bessenyők. A kik ismerték és szenvedtek tőle, Istentől és minden tisztességtől elrugaszkodott fajnak festék, melynél erény volt a vérengzés, megengedett dolog a vérfertőztetés mostoha anyával, mostoha testvérrel, eledel volt minden tisztátalan állat, s egyforma volt a férfi és nő ruházata. Sokban úgy emlékeztek róluk, mint hajdan a magyarokról. Nagy is volt a hasonlatosság a két nép közt. Nyelvük ugyan különbözött egymástól; a kún török faj volt, mint a bessenyő, és azzal egy vagy majdnem egy nyelvet beszélt; de szintoly nyilas, oly sebes, bátor lovas volt, mint a X. század magyarja; a madarat röptében lelőtte; a legszélesebb folyót tömlőn, lélekvesztőn átúszta. Mint a villám jött és eltünt; egy

nap egy éjjel megtett oly útat, a melyre más lovasnak hét-nyolcz nap kellett. Haját lenyirta; nemekben, ágakban élt közös fejedelem nélkül, sátorban lakott, nomád volt, pusztította, rabolta tehát földmívelő szomszédait.[314]

1091. tavaszán legvitézebb vezéreik alatt, majdnem — mondják — 40.000-en átkeltek a Dunán, s a Propontis közelébe hatoltak, a hol akkor a «római császár» a bessenyők nagy seregével állott szemben. A byzanczi diplomatia rábirta őket, hogy rokonaik, a bessenyők ellen, a császárhoz szegődjenek, vagyis inkább semlegesek maradjanak, s ezért a bessenyőkön nyerendő zsákmány fele nekik jusson. A csata meg is történt és a bessenyők irtózatos vereségével végződött (1091. ápril 29.), úgy, hogy a kúnok maguk is megdöbbentek, és ámbár a byzantinusok nem a fél, hanem az egész zsákmányt adták nekik, sietve siettek a Duna felé, hogy minél előbb kijussanak a «rómaiak» körme közül.[315]

Egy nagy csapatjok Kapolcs, Karoly fiának vezérlete alatt, a törcsvári szoroson magyar földre tört, elözönlé, felprédálta a Közép-Maros, Aranyos, Szamos völgyét, miből az akkori Erdély állott, s azután zsákmányával a Meszesen át Biharba, az Érmellékre szállott. A kúnok néhány napig itt időztek. Azután ellentállást nem találva tovább mentek; átkeltek a Tiszán Kotajdnál, a hol 17 éve Géza és Salamon vitézei jártak, s itt a Duna-Tisza között három csapatra oszlottak. Az egyik a Tisza mentében, a hol Szolnok és Csongrád várak állottak, vonult lefelé, harczolva a hol ellentállással találkozott; a másik kettő rézsutosan, a Duna felé vette útját és a pestmegyei «Homokot» járta meg le Bácsmegyéig, mindenütt büntetlenül rabolva, az embereket, nemes nőket, gyermekeket magukkal rabságra hurczolva. Magyar fel-

fogás szerint soha nemzet annyi zsákmányt nem nyert, mint a kúnok nyertek Magyarországon. A Tiszánál, Becsénél találkoztak a csapatok s elhatározák, hogy most már visszamennek és hazafelé indultak. Egészen biztosan érzék már magukat. Harczólva jöttünk — mondogatták hetykén — és most vadászva megyünk vissza. «A foglyok pedig, kiket a kúnok maguk közt megosztottak, elcsigázva éhségtől, szomjúságtól, nyomorúságtól, rongyosan mentek idegen országba, vad nemzetek közé. Arczuk sápadt volt, a bőrük megbarnult, lábukat felszaggatta a tövis. Sírva beszélték egymásnak, én ebből a városból, én abból a faluból való vagyok; és mély sohajjal emelék fel szemüket az égre ahhoz, a ki ott fenn van és ismeri a jövő titkait.»[316] A szabadulás azonban közel volt. László seregével Horvátországból visszajövet, már útközben halla mindent, a mi történt. Sietett, a mennyire csak tudott seregével és nyargalva nyargalt a kúnok után. A Temes folyó közelében, ott, a hol már a távolban a maros-tiszántúli síkságból a hegyek emelkednek, a Pogányos vagy Pogándi (most Poganis) folyócskánál érte utól őket. Rendkívül fel volt indulva és sirva fakadt. Itt halok meg, mondá seregének, ha kell, veletek. De nem nézem, hogy viszik a nőket, a gyermekeket rabszolgaságba! és kezében a vörös zászló, legelül nyargalva vitte a sereget a kúnok táborára. A kúnok, már támadást, ellenséget nem várva, meglehetős rendetlenségben voltak. A magyarok támadásának nem tudtak ellentállani. Kapolcs és jobbjai elhullottak. A többiek is, megszorítva, úgyszólván mind odavesznek, ha Lászlónak szive meg nem esik, s az öldöklésnek határt nem szab. «Ne vágjuk ez embereket! — kiáltá az övéinek — fogjuk el, hadd éljenek, ha megtérendenek!» és a kúnok feles

számmal fogságba kerültek; megmenekülni csak kevesen tudtak, ha talán nem is csak egy szolga, a mint beszélték, kinek neve Ecsembő volt. László és a magyarok buzgó hálát adtak a Mindenhatónak, ki megszabadítá a nemzetet az ellenség kezéből. Ecsembő pedig kiszaladt a kúnokhoz, a kik még a mai Oláhországban tanyáztak és megvitte nekik a vereség hirét. A kúnok nagyon elkeseredtek; megfogadták, hogy megbosszulják Kapolcsot és azonnal követeket küldöttek László királyhoz sértő, hetyke, parancsoló szóval, bocsássa szabadon a foglyokat, különben — üzenték és napját is kitűzték — eljönnek majd Magyarországra. Mikor László ezt hallá, csak mosolygott és előbb, mint ők jöttek, fölkerekedett, hogy megelőzze őket, s ne jöhessenek be ismét pusztítani a haza földére. Orsován túl, közel a Dunához találta az ellenséget, és kora hajnalban, egy szombati napon — valamikor augusztus havában — rajtuk ütött; mindjárt az első összecsapásnál maga szúrta keresztül Ákost, a kún vezért, «s összetörte az Úr a kúnokat a magyaroknak szine előtt».[317]

X. FEJEZET.

Orosz hadjárat. Kibékülés IV. Henrikkel. Szabolcsi zsinat. Izmaeliták. Zsidók. László egyházi alapítványai. Lengyel és cseh bonyodalmak. Kálmán és Álmos. László király halála.

László király gyanítá, hogy a kúnok az oroszok tanácsára törtek az országra, és az oroszok ellen indult, hogy ezért rajtuk bosszút álljon. A sok kis orosz fejedelem közül legközelebb estek Magyarországhoz a Rosztiszlávicsok, Jároszláv nagyfejedelem unokái, a kik közül —

a mai keleti Galicziában — Volodár Przemyslnek, Vászilko, a kúnok szövetségese, még inkább északkeletre, Trembowlának ura volt, és birtokaik a mai Moldvában, Bessarábiában a Dunáig terjedtek. László valami nagy ellentállással nem találkozott. Az oroszok megszorulva «a király kegyelmességéhez folyamodának», «hűséget igértek» mindenben, s a király őket «szivesen fogadá» (1092.).[318]

Barátságosabb, sőt barátságos viszony, szövetség fejlődött időjártával 1091-ben IV. Henrik császárral, a mi biztosította az ország nyugoti határait. Még 1087-ben, mikor IV. Henrik és ellenfelei Speyerben (aug. 1.) összeültek, hogy a kibékülésről alkudozzanak, László király is követeket küldött és kijelentette, hogy ő szent Péter hűségében megmarad és a pápai pártot a schismatikusok ellen, ha szükséges, 20.000 lovassal segíti.[319] A kibékülés nem jött létre. A harcz IV. Henrik és az egyház közt tovább folyt, de László és Magyarország politikai érdekei megváltoztak. Salamon halálával elenyészett az ok, mely IV. Henriket László állandó ellenségévé tette. László neje Adelheid is meghalt (1090. május havában) csak egy kis lányt, Piroskát, hagyván maga után, és vele ismét egy kötelék szakadt el, mely Lászlót IV. Henrik német ellenségeihez fűzte. Magyar szempontból tekintve tehát a dolgot: csak az egyházi kérdés maradt fenn IV. Henrik és ellenfelei közt; abban pedig László sok tekintetben közelebb állott IV. Henrikhez, mint az orthodox, pápai, katholikus párthoz, melynek *minden* törekvését Magyarországon alig értették. Az az igazi simonia, mely pénzen vásárolta az egyházi javakat, Magyarországon csak csekély mértékben botránkoztatta a hívőket. Ha itt-ott volt is eset, hogy «egyházat adtak, vettek», azon

század alatt, mióta a kereszténység meghonosodott: de gyakrabban már csak azért sem fordult elő, mert az egyházi javadalmak adományozása nem függött oly sok embertől, mint Német-, Olasz-, Francziaországban, hanem legtöbb esetben magától a királytól, a ki a papok pénzére nem szorult. Az investitura: mikor a világi ember, a német király gyűrűvel, pásztorbottal egyházi hivatalt, püspökséget ruházott valakire, mit VII. Gergely és utódjai tűrni nem akartak, lényegileg megvolt Magyarországon is, és a királyok azt úgy gyakorolták, mint elődjük, István király, a pápa beleegyezésével gyakorolta. A mi pedig a papi rend erkölcsi méltóságát, tisztaságát illette: a magyar egyház tudta, hogy csak az lehet igazán Krisztus szolgája, mozdíthatja elő igazán Krisztus tanítását, a ki maga a szerint él, mint pap kifogás alá nem esik, feladatának tud is, akar is megfelelni. Míg tehát a szerzeteseket nem látta szivesen a világban, a lelkipásztorkodás terén, és a kolostorba, csendes, magányos elmélkedésre, munkára akarta szorítani: a világi papságtól megkivánta, hogy legyen tanult; a kanonok a káptalanban latinul beszéljen. Tudatlant pappá fel ne szenteljenek, ha pedig már fel van szentelve, azt tegyék le. Püspök, pap az egyház vagyonát ne pazarolja, egyháza mellett lakjék, keresztelésért, temetésért díjt ne vegyen. Ne legyen részeges, uzsorás; korcsmát ne tartson; korcsmába — a mi világi embernek se való — ne járjon, különben leteszik; a misés pap, a kit először látnak részegen, fizessen egy pénzt annak, a ki meglátta, az esperes hármat; ha pedig másodszor kapják tetten, veszítse javadalmát. Az egyház tekintélye, függetlensége végett rabszolgát ne vegyenek fel a papságba, mielőtt ura teljesen fel nem szabadítá; a ki tehát más

rabszolgáját vagy olyféle cselédet, ki urát annak beleegyezése nélkül el nem hagyhatja, vagy szolgáló várnépet tanít, urának tudta, beleegyezése nélkül pappá felszentel: növendékét, papját váltsa meg, s fizessen azon felül 50 pensát, mintegy büntetésül azért, hogy oly helyzetet teremtett, melyből az egyházi rend méltóságára, függetlenségére baj háromolhatott volna. De a papi nőtlenség nagy kérdése, melyet VII. Gergely IV. Henrik ellenében erőszakolt, egészen távol esett a magyar felfogástól. A magyar püspöki székeken házas emberek ültek; feleségeik az egyházi birtokokon éltek; fiaik az egyházi javadalmakban részesültek. A papok általában nősek voltak, legfeljebb azt kivánták, hogy a pap «feleségével mértékletesebben éljen», s a ki diaconus vagy misés pappá lőn feleség nélkül, ezután ne házasodhassék, s a magyar egyházi felfogás csak azokon a «bigamus» papokon, mint mondák, botránkozott meg, a régibb egyházi felfogás szellemében, a kik mint özvegy emberek ismét megházasodtak, vagy özvegy asszonyt, elvált nőt vettek feleségül, vagy pedig rabszolga-leányokat tartottak mint feleséget ágyasokul.

A magyar egyház ez álláspontja meglátszott a zsinat határozatain, melyet László az ország püspökeivel, apátaival, világi főembereivel, nagy számú papságnak és népnek, mintegy keretnek jelenlétében, 1092-ben pünkösd után, május 20-án, Szabolcson, a Tisza mellett tartott. Szigorú szabályokat hoztak itt a «bigamus» vagy ágyast tartó papok, diaconusok ellen. A ki volt özvegyet, vagy elvált feleséget el nem bocsátott, szüleihez vissza nem küldött, a kik ismét férjhez adhatták, mert nem volt törvényesen megesküdve», javadalmát veszté. Ha valaki szolgáló ágyasán nem adott túl, attól a leányt elvették,

eladták és árát a püspök kapta. Az a püspök pedig, ki a zsinati végzés ellenére papjainak tiltott házasságát elnézte, ilyen házas papot alkalmazott, vagy megtűrt: a király és püspöktársainak törvényszéke elé került, «a kik itéljenek felette úgy, a mint helyesnek fogják tartani». A zsinat tehát törekedett eleget tenni annak, a mit maga a magyar egyház, a mit IV. Henrik pápája — ravennai Wibert, III. Kelemen — római zsinatján (1089.) a püspököknek lelkükre kötött: «hogy a papok a kánonok szerint tiszta szűzies mértékletes életet éljenek», «mert a nép zúgolódása a papok kicsapongásai miatt mindegyre növekedik».[320] De már annak nem felelt meg, a mit VII. Gergely rendelt, s második utódja, a franczia II. Orbán, volt clunyi szerzetes, a melfii zsinaton (1089. szept. 18-án) ismételt: hogy diaconus, áldozó pap, a ki feleséget tart, veszítse el javadalmát, egyházi papi állását. Ha a püspök intése után sem engedelmeskedik, feleségét el nem bocsátja: a világi hatalom elveheti tőle az asszonyt és rabszolga gyanánt eladhatja; a püspököt pedig, a ki az efféle gonoszságba beleegyezik, méltóságától függeszszék fel.[321] A szabolcsi zsinat megengedte, elismerte a papok első, törvényes házasságát; és nem bolygatta «a házassági köteléket, melyet a Szentlélek egybefűzött», mindaddig: «míg arra nézve az apostoli szent atya tanácsot nem fog adni».

A zsinat egyéb határozatai tanúsíták, hogy László király a magyar egyház kivánatait figyelembe véve, igaz katholikus szellemben, mint akkor a kor legjobbjai, rendezni törekedett a magyar egyházat, s az egyházi élettel összefüggő kérdéseket, mint rendezte vala a nemzet világi dolgait. Mindenek előtt intézkedtek, hogy a sok elpusztult templom felépüljön. A melyek a háborús időkben

elpusztultak, elégtek: azokat a király parancsára a hívek építsék fel; kelyhet, egyházi ruhát a király, könyveket a püspök ad. Ha pedig a templom régisége miatt — milyen lehetett! — dült össze: a püspök köteles felépíteni. Gondoskodtak, hogy az egyházak javaikat megtartsák, visszaszerezzék, azokat se pap, se világi ne prédálja. Megparancsolák, hogy a ki egyházat épitett, arra javadalmat igért, de nem adott, azt a püspök szorítsa igéretének teljesítésére; ha pedig szót nem fogad, erőszakot használ, az egyház emberét elveri: biróul a király lépjen fel. Király és püspök kénszerítsék vissza a falusi népet egyházába, ha felszedve sátorfáját odahagyta templomát és másfelé költözködött (III. 5—8., 19., 23., 24.). Végül rendezték még a tizedadás módját is; azt karácsonyig kellett beszedni. A püspöki poroszló körül járt; kérdezte a termés, a marha gazdáját, hogy mennyije van? ha a gazda nem felelt, alkalmas tanúk előtt maga becsülte meg; ha felelt, de nem hitt szavának, a gazdának meg kellett esküdni, hogy igazat beszél; ha azután hitszegéssel vádolák, és a király és ispán poroszlója előtt megolvastatván a termés, kitünt, hogy csakugyan hazudott, kilencz tizedet kellett adnia a püspöknek, mint azt már István király rendelé. A ki valakit hamisan vádolt, hasonlóképen bűnhödött, vagy ha nem tudta magát megváltani: rabszolgának eladták. Fiú, szolga, ki atyjával, urával egy házban lakott, külön tizedet nem fizetett (31., 41.).

Egyik főgondja volt a királynak, zsinatnak, hogy az egyházi ünnepeket megállapítsák és megűlessék. Az év ünnepei, rendelék, a következők: karácsony, az év kezdete (decz. 25.); Szent István első vértanu (decz. 26.); evangelista Szent János (decz. 27.); apró szentek (decz. 28.);

az Úr körülmetélése, a mai újév; vizkereszt vigiliájával (jan. 6.); gyertyaszentelő (febr. 2.); husvét négy napja; Szent György vértanú (ápril 24.); Fülöp és Jakab apostolok vigiliával (május 1.); kereszt feltalálása (május 3.); áldozó csütörtök; pünkösd négy napja; Keresztelő Szent János (jún. 24.); Péter és Pál napja (jún. 29.); Szent Jakab (júl. 25.); Szent Lőrincz (aug. 10.); Nagyasszony napja (aug. 15.); Szent István király (aug. 20.); Szent Bertalan apostol (aug. 24.); Kisasszony napja (szept. 8.); kereszt felmagasztalása (szept. 14.); Szent Máté (szept. 21.); Szent Gellért (szept. 24.); Szent Mihály (szept. 29.); Szent Simon és Juda (okt. 28.); Mindszent (nov. 1.); Szent Henrik — Imre herczeg — (nov. 5.); Szent Márton (nov. 11.); Szent András (nov. 30.); Szent Miklós (decz. 6.); Szent Tamás (decz. 21.) és minden plebániában a patronusnak és a templom felszentelésének napja. A két nemzeti szentnek, Szent Istvánnak és Gellértnek — vértanúsága napja előtt — László maga rendelt vigiliákat, s a zsinat csak helybenhagyta határozatát. Szintúgy helybenhagyta, hogy Szent Mártonnak, kit László Mogyoródnál segítségül hivott, ünnepe három napig tartson, és «nem akarta lerontani» sőt megerősíté a szent Péter napja előtt való három vigiliát, melyeket «nagybátyja András király azokkal, a kik akkor püspökök voltak, fogadott és megállapított». Ez ünnepeket meg is kellett űlni; a bőjtöt meg kellett tartani. Ismételték szent István rendeletét, hogy a ki vasár- vagy ünnepnap a plebánia-templomba nem jő (I. 9.), verést kapjon, kivévén, tevék hozzá, ha a falu nagyon távol esik, úgy hogy a hivek nem jöhetnek; de akkor is menjen mindnyájuk nevében legalább egy, kezében a bot, s ajánljon fel három kenyeret és egy gyertyát az oltárra. A ki e napokon vadász: ve-

szítse lovát, kutyáját, de válthassa meg ökörrel. A ki vasárnap vagy nagyobb ünnepnapon a templom helyett a vásárra megy: veszítse lovát. A ki vasárnap vásáros bódét állít, bódéját, «a mint építé, úgy le is rontsa». Egyáltalában, a ki a vasárnapot, ünnepnapot, kántorbőjtöt meg nem tartotta, a vigiliákon nem bőjtölt: bőjtöljön 12 napig kenyéren és vizen, kalodában, s ugyanez a büntetés érte azt, ki halottját nem az egyház mellé temette. érte az urat, ki elhunyt rabszolgáját, a falusi birót, ki elhunyt szegénynek vagy idegennek holttestét, hogy eltemessék, az egyházhoz nem hozta.[322] Nagyon haragudott a zsinat az olaszokra, kik a nagybőjtöt nem a mai farsang vasárnapján — hamvazó szerda előtt — kezdték. mint a magyarok, hanem még hétfőn, kedden, mint ép kevéssel előbb II. Orbán a beneventi zsinaton (1091.) megállapítá, a húst megették. «Ha a mi jobb szokásunkba», rendelék, «nem nyugszanak meg, menjenek, a hová nekik tetszik, de a pénzt, melyet itt szereztek. hagyják itt, ha csak jobbra nem térnek, s a húst velünk egy időben nem hagyják el.»[323]

A kereszténység fentartása már nem okozott Lászlónak annyi gondot, mint okozott volt Szent Istvánnak. Csak némely pogány maradványra, babonára szabtak büntetést. a melyeket már Nagy Károly tiltott háromszáz évvel ezelőtt a szászoknál, és Břetislaw, mikor még ez évben (1092.) atyja, II. Wratislaw, és nagybátyja halála után, cseh herczeggé lett, Csehországban szintén üldözött. Egy ökörrel bűnhödjék az, ki pogány módra kutaknál áldoz, fának, forrásnak, kőnek — bálványnak — ajándékot felajánl (III. 22.).[324] Valamivel több gondot adtak az ország mohamedán vagy volt mohamedán lakosai, kiket a kereszténység izmaelitáknak nevezett, és a zsidók.

E mohamedán lakosok leginkább a kabarok között voltak, a kik, mint láttuk, már Lebediában csatlakoztak a magyarokhoz, a csatában előcsapatjukat képezék, és az országban három helyt (mert három nemük volt) telepedtek le nagyobb számmal, mindenütt a határ közelében: keleten a Meszes felé, a Nyírben, Érmelléken; délen az Alsó-Dunánál a Drávánál, a honnan az elfoglalt Szerémségbe is átszármaztak, és végre északon, a Vág közepe táján, Trencséntől lefelé, a cseh határok irányában. Nevük általában véve székely volt — a bolgár eszgel törzstől? — és az volt róluk a vélemény, hogy hajdan Attila katonái voltak. A VII. században a Maeotis mellett visszamaradt bolgárok és kozárok közt már a IX. század elején nagyban el volt terjedve a zsidó vallás. Mikor a Volgamellék bolgárai a X. század harmadik tizedében buzgó mohamedánokká lettek, missionáriusaik, később bevándorlók, a magyar földre is elhozták Mohamed vallását, és terjeszték pogány, zsidó rokonaik közt, úgy hogy időjártával «khalizekről» — a kozárok egyik melléknévé — beszéltek a külföldiek, kik a perzsák, vagyis mohamedánok vallását követik, de Mózes törvényét is tarták, csakhogy nem egészen tisztán.[325] E zsidóba oltott mohamedanismusra jött a kereszténység, és a «kabarokat», vagy székelyeket, a később bevándorlott bolgárokkal együtt magába olvasztotta. De ez új metamorphosis nem sikerült mindenhol teljesen. E sajátságos faj, melyben a legkülönbözőbb tulajdonságok egyesültek, mely majd kiváló katona, majd élelmes kereskedő volt, miután most már vallását negyedszer változtatta, mindig számlált még oly tagokat, kik az újabb bevándorló bolgárokkal együtt a mohamedán hithez, majd nyilván, majd titokban ragaszkodtak s a keresztség után is a körül-

metélésre, régi szokásaikra visszatértek. Ezek ellen fordult a szabolcsi zsinat és elrendelte, hogy az ilyen visszaesőt távolítsák el «székeikből», és szállítsák át más faluba. kétség kívül azért, hogy példájával a maga lakóhelyét meg ne rontsa.[326]

A sémi zsidók már a vajdák korában megfordultak Magyarországon és számuk, a mint az idő békésebb foglalkozásnak, kereskedésnek, üzletnek jobban kedvezett, csak szaporodhatott. Ábrahám nemzetsége a régi Galliából származott Németországba, a hol a Rajna vidékéről mindinkább keletre Magdeburgba, Merseburgba, a bajor Regensburgba, majd a szomszéd szláv földekre és Magyarországba is elterjedt. Jelleme az ezer év alatt, mely Jeruzsálem pusztulása óta László király koráig lefolyt, nem változott. Erényei és hibái, tulajdonságai, melyek a monotheismus első bajnokaivá tevék, de már a Pharaók gyűlöletét magukra vonták, ugyanazok maradtak. A barbarok, a római világ romjain, csak olyannak találták, mint a rómaiak. Ugy állott e nép, «a patriarkák ivadéka, az igazak nemzetsége, a próféták gyermeke». az új korral szemben, mint Jákob Ézsauval, a mikor az a vadászatról fáradtan hazatért, és öcscsétől a tál lencsét kérte. Hogy a csere, úgy a hogy legalább, meg nem történt, az a katholikus egyháznak érdeme, vagy bűne volt, a mely nem engedte meg, hogy a zsidókat erőszakkal megkereszteljék, megrabolják, vagy agyonüssék, de azt sem akarta megengedni, hogy keresztény országokban döntő befolyást gyakoroljanak, a keresztények fölé kerekedjenek azok, kik — hogy zsidók szavával éljek — «nem hihették, hogy Isten megházasodott, hogy fia lett, s hogy szüksége volna uralkodótársra birodalmában». Pártfogását olykor hálával, korlátozásait mindig ádáz, bár

leggyakrabban mélyen elfojtott gyűlölettel fizette meg Izrael.

A korlátozások közt, melyek ez idétt majdnem legérzékenyebben sujták a zsidókat, az a tilalom volt, hogy nem szabad keresztény rabszolgákat tartaniok. Pedig a nyugoteurópai zsidóknak a rabszolga-kereskedés volt majdnem a legfőbb, legjövedelmezőbb üzletök, melyet összeköttetéseiknél fogva hitsorsosaikkal a mohamedán Spanyolországtól kezdve egész Khináig nagy sikerrel űztek. Ők tölték meg európai leányokkal, heréltekkel a mohamedán háremeket, s egész intézetek voltak Lotharingiában, Francziaországban, melyekben zsidók vezetése alatt rabszolgákat kiheréltek.[327] Az árú leginkább a szlávok közül, Lengyel-, Cseh-, Orosz- és Horvátországból került ki, s ez embertelen kereskedés már 100 évvel azelőtt Szent Adalbert életét elkeseríté. Az egyház mindent elkövetett, hogy e rabszolga-kereskedést, melyet egyébiránt keresztények is, Velencze például, a zsidókkal versenyezve űztek, megszüntesse, «mert ez a legnagyobb bűn. A mindenható Isten az irgalom istene! A rabszolgakereskedő ki van átkozva az egyházból, templomba nem léphet, az úr testét és vérét nem veheti, s az urunk Jézus Krisztus gonosz elárulójával Judással az öröktűzre vettetik».[328] Különös szánalmat keltett azok sorsa, kik zsidó rabszolga-kereskedők kezébe kerültek, mert azokat a földi nyomorúságon kívül még lelki veszedelem is fenyegette. Mert a zsidók, a Talmud útmutatása szerint, nem akarván, hogy idegen vallási szertartásaiknak közvetlen tanúja legyen, azokat a rabszolgákat, kiket maguk körül, a maguk hasznára megtartottak, a zsidó vallásra téríteni igyekeztek.[329] Már az V. század óta egymást érték a pápák, zsinatok rendeletei, melyek a zsidóknak megtilták,

hogy keresztény rabszolgákat tartsanak; a magyar egyház is, ez idétt követelte: hogy zsidó se eladó, se házába való keresztény rabszolgát, vagy rableányt, se keresztény béres cselédet ne merjen tartani, és még IV. Henrik császár sem merte, ki pedig nagy barátjuk volt és 1090-ben a speyeri zsidóknak oly privilegiumot adott, mely később mintául szolgált, ezt nekik megengedni, és csak pogány rabszolgáknak és béres keresztény cselédség tartását engedte meg. A szabolcsi zsinat, mely, nehogy a kereszténység megbotránkozzék, még a vasárnap és más nagyobb ünnepek megszentelését is követelte a zsidóktól, és elkoboztatni rendelte annak szerszámát, a kit munkában értek, szintén kimondá: «hogy ha zsidók», kik csak ez időben bontakoztak ki teljesen a polygamiából,[330] «keresztény nőt vesznek feleségül,» vagy valamely keresztényt szolgaságukban tartanak: azokat vegyék el tőlük, bocsássák szabadon. A ki pedig eladta, veszítse el az árt. melyet értük kapott, és az jusson a püspöknek.[331]

A zsidó törvénynyel némileg rokon tárgygyal, a női becsülettel, a házassági viszonynyal is foglalkozott a zsinat, mikor kimondá: hogy a ki az egyik faluból a másikba menő asszonyon, leányon erőszakot tesz, úgy vezekeljen, mintha embert ölt volna (33.). A házasságtörő nő, ha férje bevádolja, a canonok szerint vezekeljen, ha azután a férj akarja, visszaveheti, ha nem akarja, elválva élhet, de új házasságra egyikük se léphet (20.). A ki pedig házasságtörésen kapott nejét megöli: «adjon számot Istennek, és ujra házasodhatik.» Csak hogy, ha azután valaki a nő rokonai közül feltámadna, és mondaná, hogy igazságtalanúl ölték meg: vizsgálja meg a bíró, vajjon csakugyan a halálra sebzett szerelem felhevülésében történt-e a gyilkosság? Kérdezze mindenféle módon a szomszé-

doktól, nem megúnta-e már, gyűlölte-e a férj megölt feleségét? Volt-e már azelőtt valami gyanúja a nő parázna életére?» s azután, a mint a dolog kitetszik, mondjanak igazság szerint ítéletet (13.).[332]

Az egyházi élet, az egyházi felfogás fejlődését László király alatt az egyházak külső gyarapodása is mutatá. László király vallásos érzése bőkezű adományokban nyilvánult. Megajándékozta Pannonhalmát a győrmegyei Ravazdi faluval, erdővel, disznókkal, kanászokkal, halászó helyekkel, hajós és halász népekkel. Az ő idejében Szent Márton alatt volt hét kápolna, bírt hét malmot, 131 házban cselédséget, kiket mindenféle munkára lehetett alkalmazni, kivévén szántásra és szőlőművelésre, 140 rabszolga-családot, harmincz ház halászt, 88 ház szőlőművest. és 138 szakácsot, szűcsöt, esztergályost, ötvöst, kovácsot, pásztort, mosót, timárt és másféle mesterembert.[333] Összeiratta a bakonybéli monostor jószágait és szolganépeit, s a monostornak 24 oly telket adományozott, melynek lakói évenként négyszer összesen 6000 kősót tartoztak szállítani.[334] Báthán Baranyamegyében Szent Mihály tiszteletére (1093.) a szent benedek-rendnek monostort alapitott.[335] Pécsváradnak pedig öt faluban kétszáz telket adott,[336] és Szent Istvánnak egy másik alkotása sem kerülte el figyelmét. A pesti vártól északnyugatra. a Duna jobb partján, a hegyek aljában állottak még a régi római Aquincum romjai, melyekben a pusztai életre szokott magyarság még mindig bámulta a kőépületeket. a királyi palotákat, melyek közül némelyek fenékig le voltak rontva, de némelyek még állottak. E romok déli részén e romokból épült már — mint hasonló helyeken majdnem mindenütt — egy új hely, Buduvár, későbben Budavára, melynek közelében «egy kis patak fölött»,

mely kőmederben folyt alá Budára, temették el a hagyomány szerint «tisztességesen» Árpádot, «holott is a magyarok megtérése után egyház épült, melyet Fejérnek neveztek, a boldogságos szűz Mária tiszteletére». Ide Budára Szent István Szent Péter tiszteletére templomot épített, társas káptalant alapított, de annak épületét, mert már maga be nem fejezhette, László végezte be, és a káptalannak tartásra évenként 360 pensát, 972 frt o. é., rendelt».[337]

A két püspökség közül, melyeknek székhelyei a Béla-ág herczegi területén feküdtek, az egyiknek, az egrinek: nagy földet adott a Tisza mentében, melyen öt helység, köztük a mai Tisza-Nána, több halastó, és szolgáló nép volt: mind csikósok; adott a Túr vize mellett, a szolnoki vár megyéjében, és Csongrádban, és adta Moór falut a Duna jobb partján a veszprémi egyházmegye területén, konyhaszolgálatra kötelezett népekkel. Váradon, Biharban, a Sebes-Körös balpartján, templomot épített a boldogságos Szűz tiszteletére, káptalant alapított mellé, és végre a bihari püspökség székesegyházává tette, s mind a püspökséget, mind az egyházat gazdagon megajándékozta. A kalocsai érsekségben is ez időben (1094.) nagy változás történt. Az érsek székét Bácsra tette át, bár Kalocsán is megmaradt a székeskáptalan, mert a mióta a Szerémség is Magyarországhoz került, s az ország e vidéken is a Száváig terjedt, Kalocsa már nagyon szélén, Bács pedig már beljebb, a Duna jobb partján fekvő részhez is közel feküdt. Ezzel a változással nem állott még be, de előkészült a másik változás, mely azonban csak félszázaddal később következett be: hogy a bácsi vagy kalocsai érsek az ország déli és keleti részeinek metropolitájává legyen, és az esztergomi érsekség egyházi fenhatóságát

a csanádi, váradi, erdélyi püspöki megyékből, a Drávántúl nyugoti részeiből úgy szólván teljesen kiszorítsa.[338]

A Dráván túl, az ország délnyugoti zugában még kevés hatása mutatkozott azoknak a változásoknak, melyeken Magyarország egy századon át keresztülment. László, talán az első magyar király, ki e részeken megfordult, azt tapasztalta, a mit majdnem 100 évvel ezelőtt II. Henrik császár tapasztalt Frankónia keleti részében, hogy a szláv lakosság, egy több mint háromszáz év óta keresztény országban, még a pogánysághoz ragaszkodott, úgy hogy a bambergi püspökség alapítása lett szükségessé vagy kivánatossá. A Száva-Dráva-melléki tótságnál, mely még 100 év mulva is, zalamegyei embernek, vad szilajságával feltünt,[339] nem állott máskép a dolog. Spalato, mely mint Dalmáczia régi metropolisa a Száváig igényelt fenhatóságot, a tinnini új horvát püspökség, III. Kresimir Péter alapítása, mely szerette volna hatalmát a rokon fajta vidékre a Dráváig kiterjeszteni: nem segítettek a bajon. László tehát kezébe vette ez elhanyagolt zug egyházi, s a mi ezzel karöltve járt, világi szervezetét. Már foglalkozott a gondolattal, hogy Magyarország felső vidékén, szintén jobbára szlávok közt, Nyitrán, a hol bátyja kedves szentjének, szent Zoërard Andrásnak hamvai pihentek, s régente szent Emmeram egyháza állott, püspökséget alapítson, és arra már némi adományt is tett;[340] most tehát a tizenkettedik magyar püspökségre is gondolt, a melylyel, Szent István terve szerint, betetőzte volna a magyar hierarchia épületét. Tanácskozott a magyar egyház fejeivel: Acha esztergomi, Fábián bácsi érsekkel, a hajdani fehérvári préposttal, volt kanczellárjával, Kozma veszprémi püspökkel, kinek megyéjéhez tartozott, legalább névleg, a tótok-lakta

terület, és a világi urak közül: Gyulával, nádorispánjával, Grábbal, a szomszéd Somogy ispánjával és másokkal és ott, hol a Dráva-Száva közti hegység, a Száva felé lelapul, Zágrábban, a veszprémi egyháztól délre, a pécsitől nyugotra az első magyar király tiszteletére, új püspökséget alapított, annak területét az ország e részének összes tótságára, a Gozdtól kezdve a Dráván is túl, messze be Zalába. föl a Kerka völgyébe, a Dráva mentében Somogyba kiterjeszté, s élére, épen hogy kellően taníthasson és hathasson, egy Duh (lélek) nevű cseh papot állított. Tiszteket melléje Zalából, Somogyból rendelt. Beiktatását Fancsika királyi káplán teljesíté (1094.).[341]

Nem messze az új püspökség északnyugoti határától, a Dráván innen, a híres Somogyvárott, László abban az esztendőben, a melyben Horvátország egy részét elfoglalta, és a kúnokat kétszer megverte, «a Szentháromság, Szent Péter és Pál, és Szent Egyed hitvalló» tiszteletére benczés kolostort alapított, és hat faluval, «30 egész, 60 feles szőllővel és vinczelléreikkel, háromszáz család szolgáló, száz család fegyveres cselédséggel megajándékozta és örök időre a languedoci szent Egyed kolostor alá rendelte. Saint-Gilles, így hívták az anyakolostort franczia nyelven, a Rhône folyó jobb partján, nem messze torkolatától, Nîmes városától délnyugotra, még a vízigóth királyok idejében épült, és egyike volt a nyugoti egyház leghíresebb búcsújáró helyeinek. Mikor az alapítás történt, László király még jó viszonyban volt II. Orbán pápával, ki Saint Gilles-nek nagy pártfogója volt. Legatusa, Teuzo biboros jelen volt, mikor László, «a deli király»,[342] legközelebb rokonai Lampert herczeg, Dávid herczeg, Jaroszláv veje, «az orosz király», vagyis néhai Szvjátoszláv, kievi nagyfejedelem (meghalt 1076.) «fia»,[343] a veszprémi

megyés püspök, nádorispánja Acha — talán a somogyi — ispán, káplánjai, fegyvernöke, poroszlója körében az új kolostort Odilo saint-gillesi apátnak, és a vele jött szerzeteseknek átadta és kijelenté: hogy az új apát, Isten és a szentek után, kiknek a kolostort ajánlá, csak neki legyen alávetve, minden bajában, szükségében, a megyés püspök sérelme nélkül, hozzá forduljon. E kolostorral az ország szívébe, franczia provençal gyarmat települt, melynek tagjai közé még másfél század mulva se vettek fel mást mint francziát.[344]

A délfranczia vagyis gallo-római szellem, melylyel László e benczések által megismerkedhetett, csak megerősíthette benne azt a vágyat, azt a kívánságot, mely már akkor Európaszerte, annyi fogékony, buzgó és vállalkozó szellemet lelkesített: hogy felkeresse a szentföldet, a helyeket, melyeket az Istenember földi zarándoklásában életével és halálával minden időre megszentelt. Az út terhes volt, nem veszély nélkül: de sokan megtették, a koldustól kezdve a fejedelemig, mint épen ez időtájt (1093.) a saint gillesi grófnak, a félszemű, híres Rajmondnak, később az első keresztes had egyik főemberének öcscse IV. Vilmos toulousei gróf, a franczia királynak, I. Fülöpnek nagybátyja, a ki ott is végezte be életét.[345] Lászlónak azonban nem adatott meg, hogy véghez vigye szándékát, megtegye az útat, melyet a bekövetkező nagy események folytán, aligha végzett volna be mint egyszerű, vezeklő zarándok. Országos ügyek mindegyre tartóztatták, s 1094-ben Lengyelországba hívták. Itt Wladislaw Hermann, egészen nejének, Salamon özvegyének, és Sieciech nádorispánjának befolyása alatt állott. Sieciech szép, vitéz, eszes ember volt, de zsarnok és zsaroló, ki állását pénzvágyának kielégítésére használta

fel. Sok ellensége támadt, s azok fejévé Wladislaw törvénytelen fia, az ifjú Zbigniew lőn, kit atyja, Sieciech és Judit tanácsára, hogy magától eltávolítsa, «tanulás végett» valamely szászországi kolostorba küldött, de lengyel menekültek magukhoz vették és vezérükké választották. Szilézia legjelentékenyebb vára nekik kaput tárt, s a felkelés Wladislaw Hermann vagyis inkább Sieciech ellen anynyira terjedt, hogy Wladislaw nem birt többé vele és Lászlót s a cseh II. Břetislawot hívta segítségül. — László király eljött. De a mikor látta, hogy Boroszló «nem akarta a hazát elárulni, hanem csak herczege, fia, és a lengyel menekülteknek tárt kaput», és a felkelők Wladislaw Hermannak és kis, törvényes fiának, a kilencz éves Boleszlónak, mindenben készek engedelmeskedni, csak Sieciechet és gonoszságát ellenzik minden áron: nem akart a gonoszság szolgálatában az igazság ellen harczolni, hanem Wladislaw ellen fordult. Krakkóban ostrom alá fogta, és kénszerítette, hogy béküljön ki Zbigniew fiával és a felkelőkkel. Sieciech, Wladislaw kis fiával, Boleszlóval, Csehországba menekült, «mert különben László elfogta és Magyarországba vitte volna» (1094.). Hazamenet László Csehországon jött keresztül, a honnan a magyarok, az akkori rakonczátlan szokás szerint, sok foglyot hoztak magukkal haza «büntetlenül».[346] Ezzel László azt hihette, hogy bevégezte teendőjét és elindulhat a szent földre. Bodrog várában (1095. husvétjén, márczius 25.) elbucsúzott a magyar uraktól, társaitól, a kik szomorúsággal hallák és talán alig érték elhatározását, de a hála és igazságérzet most sem engedte még meg, hogy szándékát azonnal foganatosítsa, hanem előbb még Csehországba kellett volna mennie, a hol hajdani védencze, II. Břetislaw, változásokat tervelt a trónörök-

lésben. Eddig, mint az oroszoknál, lengyeleknél, a cseheknél is az volt a szokás, hogy a fejedelem halála után ne szükségképen fia, hanem a fejedelmi család legidősebb tagja következzék. II. Břetislawnak szándéka volt, hogy a trónt a maga ágának, jelesen öcscsének, Borživoynak fentartsa, és brünni Konrád nagybátyjának fiát, Ulrikot, a ki idősebb volt Borživoynál, kizárja, holott ő maga is csak az eddig divó szokás alapján következett, Konrád után — fiai előtt — a herczegi székben. Unokatestvérei, Konrád és Ottó fiai, a morva herczegek, joguk megvédésére Lászlóhoz fordultak, ki megemlékezvén, hogy Ottó is segítette Salamon ellen, megigérte, hogy személyesen jő megvédésükre, ép akkor, mikor az örökösödési kérdés, közvetlen közelben, Magyarországon is felmerült, és magában Lászlóban is, mint II. Břetislawban, a jog és személyes hajlamai, kivánsága egymással összeütköztek.[347]

Géza király idősebb fia Kálmán ekkor valami 25 éves lehetett, s a mi abban a korban, világi emberben a legnagyobb ritkaság volt: nagy hajlandósággal viseltetett a tudományok iránt; a mit akkor egyház, világ tudott, nagy részben elsajátította, és századokra kiható feltünést keltett nemzeténél, hogy könyvei voltak, melyekben, mint valami pap, olvasgatott. Idejét a tanulástól nem is igen vonták el a világi gondok, az élet küzdelmei, melyek a közélet embereit ily csendes foglalkozástól távol tartották. Bár ő volt kor szerint a királyi család tagjai közt az, ki a trónhoz legközelebb állott, mégis úgy látszott, hogy nem ő lesz László király utódja. László legalább papnak szánta tudós öcscsét; míg Géza ifjabbik fiát, Álmost, mint láttuk, Horvátország királyává tette. Maga a természet se szánta — úgy látszott — királynak Kál-

mánt. Sántított és púpos volt. Selypesen beszélt, és kancsal tekintete nem tette rokonszenvesebbé a szőrös nyomorékot az emberek előtt, kik talán a természettől ily módon megcsúfolt testben — a közhiedelem szerint — jó embert sem igen tudtak képzelni. A mint Lászlót ismerjük, lehetetlen, hogy éles szeme öcscsében a nagy értelmi erőt fel ne ismerte volna; rossz embernek sem tarthatta, mert akkor nem szánta volna papnak, püspöknek, de rokonszenves sem lehetett neki, mert jellemre nézve is annyira különböztek egymástól, mint a mennyire különbözött László daliás külseje Kálmán igénytelen, lehet mondani csúf külsejétől. László nyilt, egyenes jellem volt. A hatalmat, dicsőséget nem vetette meg, de nem is kereste. A szerencse, élete legnagyobb részében, tenyerén hordozta: de ha elfordul is tőle, a hatalomért bizonyára nem tesz semmit, a mi lelke, becsülete tisztaságát bemocskolta volna. Kálmán elé nem oly nyájas arczczal lépett az élet. A királyi tulajdonságok, melyek benne voltak, ha nem nagyobbak, de nem is kisebbek, mint Lászlóban, ez elismerésben még nem részesültek. Kálmán vágyott a hatalomra, a koronára, melyet születése közelébe hozott, de mostoha viszonyok — úgy látszék legalább — tőle elragadni készültek; érezte magában az erőt és tehetséget, hogy képes volna betölteni e fényes polczot, és képes volna folytatni, sőt befejezni Szent István államalkotó művét, melynek egész nagyságát felfogta, s azért szerzőjének feltétlen tisztelője volt. Kész volt e koronáért küzdeni, mielőtt engedné, hogy az kezéből kisikoljék, s e küzdelemben — természeténél fogva — kész volt oly eszközökhöz is folyamodni, a minőkhöz László sohasem nyúlt volt. S ezt, úgy látszik, László tudta vagy legalább érezte. Ő a nyilt, lovagias harczok embere volt; s a kit

levert, legyőzött, az már megszünt reá nézve ellenség lenni. Kálmánban is megvolt — legalább nincs okunk az ellenkezőt hinni — az a physikai bátorság, mely életét is kiteszi, ha kell, a veszélynek; de az erőszak helyett mégis jobban szerette az ész fegyverét használni, politikával élni, a mely térre már physicuma is inkább útalta; s a sebek, melyeket ily úton ejtett, a fegyverek, melyekkel itt élt, nem voltak, nem lehettek mindig erkölcsileg oly kifogástalanok, mint — ha már ember ember ellen áll — a kardcsapás és lándzsadöfés. A legyőzött ellenséggel szemben pedig nem elégedett meg azzal, hogy az már nem árt, de — mint a régi, pogány magyar hadviselés is tartá — arra is gondolt, hogy az jövőben se árthasson, és ha lehetett és kellett, könyörtelenül megsemmisíté. Ember volt, kiben nem hiányzott egészen a sziv, de kinek óriási értelmi erején az ész uralkodott; a ki nem bántott senkit, ha az ő érdekeit se bántották; de sérelmet nem tűrt, nem felejtett; czéljait vas erővel követte s ha kellett, nem riadt vissza semmitől és kész volt elmenni a legvégsőbb határig, a mennyire tiszta, átható, de kiméletlen szeme azt szükségesnek látta. Lászlóban ész és sziv szerencsés harmoniában olvadtak össze; Kálmánban a sziv a hideg értelmet uralta. László nagyeszű, s e mellett jó, nemes, szent ember volt. A lángelméjű Kálmán — s ez a legjobb, a mit róla mondhatunk — nem volt épen rossz ember.

A terv, hogy Kálmán pappá legyen, ez időben concret alakot vőn. László szerette volna, hogy egri püspökké legyen, de Kálmánnak semmi kedve sem volt a cseh Jaromir szerepére, ki — mint láttuk — öt évvel ezelőtt Magyarországon végezte életét. Tudhatta, hogy II. Břetislaw e nagybátyja ifjú korában szinte nem érzett hajlamot

a papi pályára; és mikor tanulmányait elvégezte, herczegséget remélt. De erővel kénszeríték. Lefogták, megnyirták és atyja jelenlétében — akarva, nem akarva — ráadták az alsóbb egyházi fokozatokat. Jaromir ez erőszak után Lengyelországba menekült, egy ideig még ellenkezett, de végre megnyugodott sorsában;[348] Kálmán azonban, a ki azt, a mitől félt, még László jelleme mellett is lehetségesnek tartotta, jobbnak látta, éjjeli időben futni Lengyelországba, hol atyja és nagyatyja is menekülést találtak, s a melynek herczege, az után a mi legujabban történt, nem igen volt barátja Lászlónak. Néhány jelentékeny úr, mint Ugra, Márk és mások követték. Azonban nem maradt soká ott. A magyar királyi sereg már ekkor összegyűlt. László megindult Csehország felé. De mikor a határra érkezett, megbetegedett. Érezte, hogy vége közel van, és nem akart — bizonyosan ez volt tettének oka — haraggal, egy erőszakos tett súlyával válni meg az élettől. Összehívta főembereit és Marcellus prépostot, Péter ispánt Lengyelországba küldte Kálmán után: jöjjön vissza. «Azután kijelenté az ország nagyjainak, hogy teste a fölbomláshoz közel van . . . s magához vévén az Úr testét, kiben híven hitt, kit teljes erőből keresett, boldogan az Úrhoz költözött.» (1095. július 29.) Holttesténél, temetésénél, megújultak a régi pogány gyász jelei, mint István király korában «s a kegyes király halálát sirató sokaság zaja az éghez szállt». Testét, kivánsága szerint, elvitték a váradi egyházba, melyet alapított, és még a külföldön is, kivált Lengyelországban, mely mintegy második hazája volt, szeretettel emlékeztek meg a «jámbor», «jótevő» királyról, «a ki alatt a föld is többet termett, mint máskor», s «a kihez fogható király még nem volt Magyarországon!»[349]

László népszerű emléke azonban nem volt elég hatalmas, hogy a koronát Álmosnak, Géza király kisebbik fiának megtartsa; bár mindenből látszott, hogy őt szerette volna utódjának. De Álmos maga sem akarta a dolgot erőszakolni. Jelleme sokban hasonlított atyjáéhoz. Vitéz ember volt; ahhoz, a mit jogának tartott, erősen ragaszkodott, de az nem volt valami sok, és semmi esetre sem tartozott a közé a korona, melyért az erős, lángeszű, félelmes Kálmánnal megküzdeni sem kedve, sem bátorsága nem igen volt. Mikor tehát Kálmán sietve visszaérkezett Lengyelországból: Álmos a koronát, melyet meg nem tarthatott, készséggel engedte át idősebb testvérének, ki neki viszont, a mi Horvátországnál többet ért, atyjuk, nagyatyjuk herczegségét adta, teljes hatalommal. A külső fényből azonban, melyre Álmos talán annyit tartott, mint a hatalom lényegére, elég jutott neki. Úgy látszott, mintha nem is Kálmán egymaga, hanem Álmossal együtt lett volna László utódja. «László király» — olvassuk egy hazai feljegyzésben — «és testvére Lampert herczeg meghaltak; őket Kálmán és testvére Álmos követték az országban.» Kálmánt megkoronázták: de Álmos homlokát is diadéma ékíté. A kik mélyebben láttak, bizonyára tartottak attól, hogy előbb-utóbb meg fognak, meg kell újulni a jeleneteknek, melyek András és Béla, Salamon és Géza közt az ország és nemzet békéjét megzavarták. Szemben állott ismét király és herczeg, kik közül a herczeg gyengébb volt, de mégis úgy érezte, hogy a király hatalmát, trónját neki, vagy legalább neki is köszöni, míg a király, tele tetterővel és ambitióval készült felhasználni a hatalmat, mely őt joggal megillette, melyre már epedve vágyott, s a ki e hatalom minden korlátozásában csak jogainak, az ország javára czélzó

törekvéseinek sérelmes akadályozását láthatta, azt ideig-óráig, a míg kellett, tűrte, de annak elhárítását — ha lehetett — kötelességének, még pedig nagyon kedves kötelességének tartotta.[350]

XI. FEJEZET.

Kálmán király törvényhozása. Kálmán és az egyház.

Kálmán király sajátságos szellem volt, sajátságos legalább korában és nemzete közt. Voltak ebben a korban is nagy államférfiak, igen okos emberek, s hazánkban Szent István, László király a legnagyobbak, a legokosabbak közé tartoztak: de értelmi erejük csak abban mutatkozott, hogy azt, a mi van, tisztán, minden vonatkozásában, következményeiben felfogták; a mit tenniök kellett, hogy czéljukat elérjék, meg is tették, czéljaikat meg is valósíták. Reális politikát űztek; esetről esetre, a mint a szükség megkivánta, intézkedtek. Kálmánt azonban sokféle ismerete, még inkább sajátszerű tehetsége. arra ösztönözték, részben képessé is tették, hogy a tisztán gyakorlati politikán felülemelkedjék. Ő már el tudta magának képzelni az állami szervezetet még oly nyilvánulásaiban is, melyek még esetleg fel sem merültek; szükségét látta az intézkedésnek oly esetekre nézve, melyek még meg sem történtek, de minden perczben megtörténhettek volna, és javitani, tökéletesíteni akart ott is, a hol az elmélet igen is, de a gyakorlati élet még bajt nem látott. Ez a theoretikus felfogása azonban nem tette vakká a létező bajok iránt. S a míg elméleti, tudományos felfogása arra indíták, hogy Szent István törvény-

hozását, mint egészet revisió alá vegye, azt a mi a változott viszonyoknak, az előbbre haladott kor felfogásának már nem felelt meg megváltoztassa: sok tekintetben praktikus szemét nem kerülte el, hogy a hosszas, koráig lenyuló belvillongásokban a király vagyona, ereje megfogyott. Ezt tehát visszaállítani volt egyik főczélja; intézkedések, melyek birtokait, jövedelmeit, hadi erejét, jelenben gyarapítsák, a jövőre nézve megvédjék, biztosítsák: törvényhozásának legelső és legfontosabb teendője. Bármily hatalmas volt is azonban személye, szelleme: magában az ország, a nemzet főembereinek segélye nélkül mit sem tehetett. Összeültek tehát ismét a nemzet főbbjei, a «senatus», mint papi toll irta — feltehetjük, a dolog és Kálmán természeténél fogva, hogy mielőbb — talán 1096. tavaszán, Kartalon, Aszódon túl, a váczi egyházmegyében,[351] a királyi és herczegi birtok «megye» határán, és eleve a királynál, szűkebb körű tanácskozásban, majd az egész ország gyűlésén, megállapíták egyháziak, világiak a törvényeket. Nem hiányzott itt az a felfogás, hogy kár valamit változtatni; maradjon minden úgy, a mint régen volt; de Kálmán szelleme győzött, és győzött az a felfogás, hogy más volt szent István kora, mikor még az egész ország barbárságban sinylett, a nyers tömeget erővel kellett a kereszténységre kénszeríteni, s az még a szent hit ellen kézzel-lábbal rugdalózott, és más Kálmán vagy Columbanus kora, kiben (a Columbanus columbinus-féle szójáték szerint) «a galamb tisztasága minden más erénynyel egyesült». A hit már teljesen meggyökerezett; a törvény szigorán tehát tágítani kell, mert «méltatlan volna, hogy azt, kit már a halál félelme se tudna többé hitében megingatni, még mindig a hitetlenség büntetéseivel ijesztgessék». Azoknak, a kiket Kálmán meg-

nyert — és ez volt a túlnyomó többség — úgy tünt fel, mikor Szent István törvényeit átvizsgálták és módosíták, hogy nem vettek el abból semmit, hanem inkább kiegészíték a nagy király intézkedéseit; Kálmán rájuk épített, de belőlük semmit le nem rombolt; míg az ellenzék a gyűlés után is csak azt mondá, hogy némely intézkedésre semmi ok sincs és egészen felesleges.

A kartali országgyűlésnek vagy zsinatnak első egyértelmű határozata, mint a német Alberich, ki az ország gyűlését mint jelentéktelen ember az ajtóból hallgatta, és a tanácskozás nyelvét, a magyart, — legalább maga is úgy sejté — tökéletesen nem értette, Szerafin esztergomi érseknek, László király volt káplánjának feljegyezte,[352] az volt: hogy mindaz, a mit Szent István egyházaknak és monostoroknak adott, szentül, sértetlenül birtokukban maradjon. Szent István intézkedéseit tiszteletben tarták más birtokok tekintetében is, de a mit más királyok elidegenítettek, másoknak juttattak, azt Kálmán visszaszerezni törekedett. A halászatot, a melyet az ország vizeiben eldődei oly bőkezűen adományoztak egyháziaknak, világiaknak, mind visszavette és csak annyit hagyott meg a papoknak és barátoknak, a mennyi mindennapi szükségletükre, a sok bőjt idejére szükséges volt.[353] Szőlőt, házat, földet, a mit a régi királyok adtak, nem bántá, de, hogy minél előbb és minél gyakrabban visszakerüljenek, elrendelte, hogy csak azokban a birtokokban örökösödjék minden ivadék, minden örökös, melyeket Szent István adott; de a melyeket más királyok adtak, azokban kövesse az apát a fiú, s ha leszármazó nincs, következzék a testvér, és halála után fiai, de távolabb családtag ne örökösödjék, hanem a birtok szálljon vissza a királyra. Azt a birtokot azonban, melyet valaki örök

joggal «örökségkép» vett, semmiféle örököstől sem vonta meg. Gondoskodása a birtok megoltalmazásában még az ország alsóbb osztályaira is kiterjedt. Régi parasztok, kiket birtokaikból kivetettek — rendelé — térjenek vissza, ha másutt földjük nincs (15., 17., 19., 20., 21.). Általában pedig kimondá, hogy a ki más földét jogtalanul elfoglalja, ha bűnösnek találtatik, a maga földjéből ugyanannyit veszítsen el, s azon kívül még tíz pensát (27 frt o. é.) fizessen (32.).

A vagyon tekintélyes részét a rabszolgák és szolgáló népek alkották. László intézkedéseihez, melyekkel ezek birtokát biztosítani, a szökevényeket elfogni, visszahozni törekedtek, Kálmán is hozzájárult törvényeivel. «Mindenkinek megtiltjuk — így hangzott egyik rendelkezése, melylyel a maga jogait védé — hogy királyi engedelem nélkül szökevény várbeli embert magánál tartson (39.). Ha valaki a szökevény rabszolgának, kit a király neki használatul ad, fél fejét le nem borotváltatja, hogy megismerjék, tíz pensát fizessen; s a ki az ilyen rabszolgának feleséget ad — ha őt magát vissza kell adni urának — a nőt is elveszítse (41.). Tíz pensát fizessen a jókszedő, ki nála levő szökevény rabszolgát valakinek ad, s ugyanannyit a vevő is. A ki szökevény rabszolgát elfog, az urától egy pensát követelhet. A ki a király engedélye nélkül kóbor rabszolgát tart, különbség nélkül — nem úgy, mint László idejében (III. 22.), rangja szerint hol többet, hol kevesebbet — 55 pensát fizessen.[354]

A magyar királyok jövedelme nem csekély részben a vármegyei földekből, a vármegyékben lakó különféle népektől származott. Mikor azonban ezek adójáról is némely intézkedéseket tőn, nem vezette csak az a gondolat, hogy minél többet préseljen ki, hanem a méltányosság

és okosság követeléseit szemmel tartá. Magyarországon általában véve a szabad ember, ki más földén lakott, évenként nyolcz denárt, vagyis körülbelül 72 krt o. é. fizetett.[355] Kálmán most elrendelte, hogy ezt a nyolcz denárt ne szedjék többé, általánosságban, kivétel nélkül minden szabad embertől (45.). «A szabadok és vendégek, kik más földére dolgozni jönnek, mint a tótok és más idegenek» szabadságukért fizessenek dénárt, de nem munkaváltság fejében (80.). Várnépek, a kik pénzen megváltták magukat, szabadságért, munkáért is fizessenek (81.). Azok a várnépek, a kik nem a vár előbbkelőinek, hanem csak a királynak szolgáltak, akkép, hogy közülük mindig csak egy volt, mint hetes szolgálatban, fizessenek nyolcz denárt;[356] de a kiknek kötelességök volt, a királynak, ha keresztülútazott, lovat, szekeret adni, azok csak négy denárral tartozzanak, s ugyanannyit fizessen a szabad, a ki közéjük telepedik, de az is kimenjen a király elé. Az az idegen vendég pedig, ki várföldre telepedett, a nyolcz denár fizetéstől menekülhetett, ha a szolgáló várnép illetményének fele szerint, ha szükséges volt, katonáskodott (35.). Megállapítá, hogy az összes megyei adóból, vámokból, egy harmadrész a vármegyei ispánokat illesse: de azután meg is kivánta tőlük és elrendelte, hogy az adót, századonként beszedve, minden évben Szent Mihály napig Esztergomba szolgáltassák be. Előbb se ispán, se száznagy ne kapjon részt, hanem az osztály ott történjék, s a ki késedelmes, a határnapra a pénzt teljes számban nem hozza: a hiányt kétszeresen fizesse meg (25., 78., 79.). Azonkívül kötelességévé tette ez országgyűlésen annak az ispánnak, ki saját falvaiban, szabad alattvalóitól lovakat és 100 pensa füstpénzt kaphatott, tehát körülbelül 375 szabad lakója volt, hogy saját költségén egy vértes

vitézt állítson a királynak; ha a jövedelem kevesebb, de legalább is negyven pensa volt, vért nélkül kellett egy katonát kiállítania, és csak az, ki 40 pensánál is kevesebbet vett be, volt ment e kötelességtől. Szintúgy fentartotta magának, hogy ha esetleg valamely vármegyei vitézt ispánnak, vagy más valamely tisztjének átengedett, az adományos maga menjen hadba, mert különben a vitéz visszatért a néphez, a honnan kivétetett.[357]

Kálmán belátta, hogy a pénzügyi jövedelem sokat függ némi nemzetgazdasági intézkedésektől; de azokban sem csupán a fiskális érdek, hanem magasabb erkölcsi szempontok, a nép, a szegényekre való gond is vezették. Kétszeresre emelte fel a kereskedők vámját, «kik csak azért, hogy meggazdagodjanak, folytatják üzletüket», de a szegény emberekre nézve, kik a kereskedésből, vásárból éltek, vagy maguk termését, készítményét árulták. meghagyta a régi fizetést (33., 34.), s a közlekedés könynyítésére megengedte, hogy a jókszedők — árusnak, útasnak — ott, a hol a talált jószágokat tarták, öt kepét a legkisebb pénzen, $^1/_4$ denáron, eladhassanak (44.).[358] Az volt a gondolatja, hogy a mire az országnak szüksége van, az maradjon az országban. Már László király idejében se volt szabad királyi engedelem nélkül lovat vagy ökröt külföldre vinni; Kálmán még tovább ment, és egyszer-mindenkorra eltiltá, hogy ökrön kívül másféle marhát adjanak el külföldre (77.). Emberséges, nemzeti érzés vezethette, mikor ennek kapcsán azt is kimondta, hogy «senki se merjen magyar, vagy akár idegen nemzetiségű, de Magyarországon született rabszolgát vagy rableányt az országból kivinni, külföldre eladni; ezt csak azokkal az idegen nyelvű rabszolgákkal szabad tenni, kiket másunnan hoztak az országba». Ép azért az ország-

ból nem volt szabad senkinek sem, bizonyság azaz királyi pecsét nélkül kimenni, melyet a királyi vámszedő nyomott le, az ispán vámszedője pedig az ispán «alakjával» lepecsételt. A ki e nélkül távozott: 55 pensát fizetett. Az ispán pedig, a ki tiltott dolgot kivinni engedett, és László király törvénye szerint (II. 15.) hivatalát vesztette volna, most vagy hivatalát, vagy jószágának $^2/_3$ részét veszté, $^1/_3$ rész nejének és utódjainak maradván (77., 82.).[359]

Mihelyt Kálmán rabszolga-kereskedésről, nemzetgazdasági tárgyakról intézkedett, a zsidókra kellett gondolnia. Határozottan kimondá tehát, hogy zsidó ne merjen keresztény rabszolgát venni vagy tartani. A kinek ily szolgája volt, annak időt engedett, hogy eladhassa; de ha az engedett idő alatt el nem adta, elvesztette (74.). Feltette a lehetőséget, és nem volt kifogása ellene, hogy zsidó «ha teheti», jószágot is birjon, csakhogy «ha valaki közülök mezei gazdaságot űz, földeit pogány rabszolgákkal míveltesse». Állandó lakása zsidónak azonban csak püspöki székhelyen legyen, kétségkívül azért, mert az egyház ügyelt fel arra, a minthogy ő maga is különösen rendelte, «hogy zsidó se házi szolgálatra, se eladásra keresztény rabszolgát, rableányt, de még béres keresztény cselédet se tartson s zsidó által megvetett húst keresztény ember ne vegyen».[360]

Kevéssel utóbb, hogy Kálmán e törvényt hozta, a zsidóság száma Magyarországon megszaporodott. Nyugoton ép ez időben kezdődött a keresztes hadjáratok kora. Századok óta azon igyekezett az egyház, hogy a barbár világot fékezze, kitörő szenvedélyeit csillapítsa, nyers, erőszakos, gőgös, vérengző emberekből szelid, jámbor, emberséges keresztényeket csináljon. Századokon át köve-

telte, és sohasem nagyobb nyomatékkal, mint a XI. század második fele óta, hogy az európai emberiség úgy szólván magát teljesen megtagadja, úgy szólván mindentől, a miben eddig barbár örömet lelt, megváljon, mert: Isten úgy akarja. Most egyszerre II. Orbán pápa a clermonti zsinaton (1095. nov. 26.) oly szót mondott ki, melyen örömmel, lelkesedéssel kapott az akkori nyugot legelső nemzete, Nagy Károly népe, a franczia. Fegyverrel kell visszafoglalni a szent sírt, a szent földet, melynek mohamedán urai a zarándokokat sanyargatni, akadályozni kezdették. «Verekedni, harczolni kell! Diex le volt!» — az Isten akarja! — kiáltá a clermonti zsinat, és utána zúgta az egész franczia társadalom, és a mi annak a befolyása, hatása alatt állott: a délolaszországi normann, és a németbirodalmi Lotharingia. Ez aztán parancs volt, melyet könnyű is, gyönyörűség is volt teljesíteni, és mégis oly érdemeket szerzett, mint az ön-megtagadásnak, az irgalmasságnak, a szelidségnek mindmegannyi nehéz cselekedetei. Fegyverkezett a nagy hűbérúr, a kisebb vitéz, a nép, a vár és kunyhó egyaránt. A legszegényebbek, kiknek legkevesebb idő kellett, hogy csekély felszerelésükkel, ügyeikkel végezzenek, legelőször voltak készen. A Rajna-melléken már a németekre is átszármazott a lelkesedés, s itt (1096. május havában) megtörtént egyszerre, hirtelen, mint nagy népmozgalmak idején igen gyakran megtörténik, a hol a zsidó nagyobb számmal s kedvezőbb helyzetben van: megtámadták a zsidókat, hogy a kereszténységre kénszerítsék vagy megöljék. Hiában volt az egyházi hatalom közbelépése; májusban, júniusban Speiertől le a Rajna mentében Xantenig, Geldernig folyt a zsidóüldözés; Mainzban, Kölnben, Trierben, Wormsban borzasztó dolgok történtek. Sok

zsidó, halálos félelmében, szinre megkeresztelkedett, de mihelyt a veszély elmúlt, visszatért ősei vallására; mások, minthogy a dühöngő keresztesekkel szembeszállni, éltüket drágán eladni nem volt erejük, önmagukat gyilkolták meg. Az üldözést egy csapat Csehországba is elvitte, s a prágai zsidókat is kénszeríték, hogy megkeresztelkedjenek; a cseh zsidók közül tehát sokan, mihelyt tehették, kincseikkel titokban Magyarországba, Lengyelországba menekültek. A gazdag cseh zsidók bevándorlása sem idézte elő azonban, nagyobb mértékben azt, a mire Kálmán törvényhozásában gondolt, és — nem sokára — nem a zsidó földmivelés viszonyait, hanem a pénzkölcsönt és kereskedést kellett keresztény és zsidó közt szabályoznia. Ha keresztény zsidótól, zsidó kereszténytől két vagy három pensa — 6—7 frt o. é. — értéket kölcsönzött, nehogy az egyik vagy másik a kölcsönt eltagadja: keresztény és zsidó tanúknak kellett jelen lenni, az adósnak pedig zálogot kellett adni. Nagyobb kölcsönnél irják föl még azonkívül az összeget, a tanúk neveit, s az irást mindegyik fél pecsétjével erősítse meg. Hasonló irás készüljön minden adásvevésről, hogy a vevő, ha valamikor lopással vádolnák, az eladót és a tanúkat előállíthassa, és ekkép megszabadulhasson. Ha pedig az eladót nem tudja előállítani, de a pecsétes irást felmutatja, és a beirt tanúk megesküsznek, szintén ki van tisztázva. A ki mellett csak zsidó tanú esküdött zsidó módra, az a lopás birságát négyszeresen fizesse meg; a ki pedig sem az eladót nem állíthatta elő, sem pedig pecsétes levelet fel nem mutatott, azt «a hazai törvény szerint», tolvajnak ítélték, de mintha csak tíz denárnál kevesebb értéket lopott volna (László, II. 12.), a lopás birságát tizenkétszeresen fizette.[361]

Kálmán rendelkezésében tekintettel volt arra a nagy különbségre, mely a kereskedésre, üzletre termett zsidó és a magyar közt volt, s azért minden rosszlelkű károsítást, csalást, orgazdaságot ki akart zárni: de óvakodott előre általánosságban kimondani és abból indulni ki, hogy minden ilyen esetben a zsidó a hibás, hogy csak a magyart, a keresztényt kell védelmezni, csak a zsidóra kell éber szemmel vigyázni. Igyekezett, hogy mindegyik felet megvédje, s a zsidósággal szemben épen nem tanúsitá azt a szigorúságot, melyet a kartali gyűlésen az izmaeliták ellen tanúsított; csak hogy ebben az a vágy vezette, hogy a kereszténységet e rokon fajnál megszilárdítsa, teljes beolvadását a magyar nemzetbe siettesse. Megparancsolta, hogy minden «izmaelita» falu a maga költségén templomot építsen, azután a falu fele elköltözzék és másfelé telepedjék; «hogy a kik az életben velünk úgyis egyfajták, Krisztus egyházában is velünk egyek legyenek!» Izmaelita leányát ne adja a maga nemzetebelinek, hanem csak magyarnak; ha vendéget kap vagy hí, mindnyájan disznóhúst egyenek; a kit pedig bőjtölésben, húsevésben, mosakodásban, valami mohamedán szokáson rajtakapnak, azt jelentsék fel a királynak; s a feladó részt kapjon a bűnös vagyonából.[362]

A nemzet biztossága kívülről belülről főgondja a királynak, Kálmán figyelmét sem kerülte el. Hogy minden külföldi betörés ellen azonnal intézkedni lehessen, megparancsolta, hogy mihelyt valahol a végekben valami veszély «lármája» keletkezik: az ispán rögtön két követet küldjön a királyhoz «két-két csatalóval», «maguk élelmével» — nehogy útban legyenek kénytelenek lovat fogadni, élelmet keresni. Mihelyt e követek megérkeznek, kérjék, kapják útiköltségüket, oda-vissza a nádorispántól.

Lóért, ha megdöglött, vagy más valami nagy baja lett, 15 pensa — 40 frt 50 kr. — kisebb sérüléseért annak fele járt, s egy ilyen út hadjárat számba ment. Benn az országban pedig a jogbiztosságot, a belső jóllét e főfeltételét, mindenek felett helyes törvénykezési rend által törekedett megszilárdítani. Kálmán is, ép úgy mint öcscse Álmos, eljárt a megyékbe, de ő is Szent Istvánnal tartott. Nem szeretett mindenféle ügybe elegyedni, a melyben a vulgus a királyi közbenjárást igénybe vette, s azért elrendelte, hogy ha a király valamely megyébe jő, két megyebeli biró legyen vele, és intézze el a nép pereit; e birák felett pedig, ha a nép panaszkodik, a nádorispán ítéljen, a ki eddig csak az udvarnokok és azok felett ítélt, a kik önként jöttek hozzá és magukat ítéletének alávetették.[363] Egyúttal azonban, «minthogy a nép, gyakran az út nehézségei miatt, vagy költség hián, mindig, a mikor szüksége volna, a királyi udvart fel nem keresheti», a kartali országgyűlésen elrendelte, hogy minden egyházmegyében, minden évben kétszer, tavaszszal és őszszel — május 1-én, Szent Jakab és Fülöp apostolok napján, és október 6-án, Szent Mihály octavájában — gyűlést, zsinatot tartsanak. Erre a gyűlésre jőjjenek el a püspökhöz az egyházmegye ispánjai és egyéb főbb előjárói. Ide vigyék vitás dolgaikat ispánok, apátok; itt pereljék a király vagy herczeg főbb tisztjeit és káplánjait, «kiknek méltóságával ellenkeznék, hogy alantabb biró előtt megjelenjenek». A kit e zsinati biróság maga elé idéz, annak meg kell jelenni, különben a panasz szerint kap ítéletet; a birák azonban úgy iparkodjanak, teljes gonddal úgy vigyázzanak, az igazságot úgy mérlegeljék, hogy ellenséges indulatból az ártatlanságot el ne marasztalják, kedvezésből a bűnöst pártfogásuk alá

ne vegyék. Igazságos ítélet azonban csak ott lehetséges, hol a kérdés kellőleg kideríttetett. Kálmán király figyelme kiterjedt tehát a bizonyítás módjára is. Hogy a tűz- és vízpróba, a melyhez a magyar egyház, kivévén azokat az eseteket, melyekből halálos ítélet folyhatott, készségesen kezet nyujtott, kellő módon, kellő felügyelet alatt menjen véghez, elrendelte, hogy azt nem szabad bármelyik templomban, hanem csak püspöki székhelyen, vagy a hol társaskáptalan van, és az ország északnyugati részében, a hol még püspökség nem volt, két nevezetesebb helyen, Pozsonyban és Nyitrán megtartani.[364]

Tanú csak az lehetett, ki a tanúskodás előtt meggyónt és egy eke földet birt; «hogy a gyónás kezességül szolgáljon arra, hogy igazat vall; ha pedig hazudik, a birtok szolgálhasson hazugsága megváltására». A kíre rábizonyul, hogy hamis tanúságot tett, annak arczára tüzes vassal keresztet süssenek, hogy rá lehessen ismerni, és tanúságát, mint hamis tanúét, többé el ne fogadják.[365]

A kartali gyűlés büntető intézkedéseiben mutatkozik leginkább az egyházi felfogás, melyet a tudós, a theologus Kálmán teljesen magáévá tett. A büntetések tetemesen enyhültek; a javító czélzat még inkább előtérbe lép. Kálmán megújítá szent István törvényét, hogy a ki embert öl, az vezekeljen. A vezeklést, a kánonok szerint a püspök szabta meg, kinek — magyar egyházi rendelés szerint — területén, minden vármegye székhelyén két házat kellett volna építeni a vezeklők számára.[366] Enyhébb esetekben a főesperes és világi biró ítéljen. S az az ember, legyen ispán vagy bárki más, ki magánál gyilkost tart, és a püspök emberének, mikor jő és vezeklésre kikéri, ki nem adja: a gyilkossal hasonlóképen bűnhödjék. Tolvajt, ha fognak, negyednapra állítsák a

biró elé, de ne égessék, ne kínozzák. A tolvaj általános büntetése nem többé a halál, hanem a megvakítás, s tolvaj gyanánt az bűnhödjék, «a ki négylábú állatot, vagy annak megfelelő értéket, vagy 20 denár (1 frt 80 kr.) értékű ruhát lop», míg László idejében — mint láttuk — 10 denár érték már elég volt, hogy valaki mint tolvaj életét veszitse.[367] A ki valakit, a ki azután ártatlannak bizonyul, mint tolvajt elfogott, biróság elé állított: bűnhödjék vagyonilag, de ne foszszák meg, a talio elvénél fogva, szemevilágától; csak az, a ki minden ok nélkül, puszta gyanúra fog el tolvaj gyanánt ártatlan embert, bűnhödjék maga is ép úgy, mintha tolvaj volna. A tolvaj nejét, a ki részes férje bűnében, adják el rabszolgának azon gyermekeivel, a kik, nem mint László törvénye (II. 10. b.) rendelé, a tizedik, hanem a tizenötödik évet meghaladták. Ha tolvajsággal vádlott az egyházba fut, már csak ezért ne tartsák még bűnösnek, hanem a biró és az egyház papja kérdezzék meg: bűnös-e vagy nem? Ha bevallja bűnét, az egyház kedvéért ne szúrják ki szemét, ne szenvedjen testcsonkitó büntetést. Ha ellenben ártatlannak vallja magát, adjanak neki módot, hogy magát kimentse, csak hogy akkor, ha bűnösnek bizonyul, a büntetésre nézve már kedvezésben nem részesülhet. Teljesen szabad tért engedett Kálmán az egyház befolyásának azokra a bűntettekre nézve, melyek a házassági viszonynyal voltak kapcsolatban. A gyermekgyilkos nőt az esperesnek jelentsék fel, és vezekeljen. Nőrablás felett a püspök vagy esperes ítéljen. A házasságtörőket, megérdemlett büntetés végett, a püspök vagy esperes elé állítsák. Varázslók, bűbájosok felett, rendelé tovább, részben nagy enyhítésül Szent István szigorú sőt kegyetlen törvényének, az esperes és megyei ispán ítéljen,

ez alól azonban, mint tanult theologus, az emberevő strigákat világosan kivette: «rólok — mert nincsenek — kérdés se tétessék» (57.).[368]

Egyházias szellemének jele volt az a kiváló érdek, melylyel a papság ügyeivel foglalkozott. Hogy csak méltó tagjai legyenek: idegen országból jövő papokra nézve ismételte a régi szabályt, hogy csak ajánló levelekkel fogadják be őket. Azokat, kik már az országban vannak, vizsgálják meg, kellőképen jöttek-e be? A kiről pedig rossz hír ér «fülünkhöz», az hagyjon fel az isteni szolgálattal, tisztázza magát, vagy távozzék az országból. Hazafit is csak olyat szenteljenek fel, kiért valaki kezeskedik. Teljesen elfogadta az egyház álláspontját, hogy világi biró ne ítéljen egyháziak fölött. Ispán, nemes ember ne merjen egyházi ügyekben valami fenhatóságot gyakorolni, az csak a püspököt illesse. Dézsmát fizessen pap, világi, bármi rangú legyen, annak az egyháznak, melynek területén földet mível vagy szüretel, s e dézsma kijárjon a püspöknek még azokból az adókból, vámokból is, melyeknek egy harmadrészét a király az ispánoknak adta. «Mert, mondá, ó- és új-testamentom egyformán parancsolja, hogy dézsmát adjunk; oktalan és helytelen dolog volna tehát, ha e szent rendelést megszegnők, mikor azt a legnagyobb készséggel kell teljesítenünk.» Rendelkezett, hogy a kántorbőjtöket az eddigi szokás szerint megtartsák, a szentháromság ünnepét, pünkösd oktávájában megüljék. Ereklyét útra, más mint tisztességes jámbor pap, ne vigyen; misét az egyház rendelete szerint csak felszentelt helyen mondjanak, kivévén szükség esetén, úton, sátorban, vagy más valami tisztes helyen, s akkor is utazó oltáron. Papi ember, még ruhában is különbözzék a világitól; nyitott mentét, tarka,

zöld, vörös, sárga ruhát, keztyűt, czipőt, zsinóros dolmányt ne viseljen. E rendelet, úgy szólván, csak reproductiója volt a II. Orbán-féle 1089. évi melfii zsinat XXII. kánonának;[369] de azért Kálmán még távol állott e zsinattól, az orthodoxiától. A papi nőtlenség lényeges kérdésében csak László parancsát ismétlé, hogy az a pap, ki másodszor nősül, vagy özvegy, elválasztott nőt vett feleségül: e tiltott együttéléssel hagyjon fel, vagy a papságból zárják ki. Azonban sokkal tisztább fő, sokkal jobb theologus, sokkal modernebb — akkori! — szellem volt, sem hogy III. Kelemen mellett a schismában, ellentétben a világ közvéleményével, sokáig megmaradhatott volna. Maga a független, törvényes pápa — II. Orbán — közeledett hozzá (1096. július 27.), a Provençeből, St. Gilles környékéről levelet írt neki; nagy elismeréssel szólt világi és egyházi tudományáról, melyről Odilo, st. gillesi apát beszélt neki. Felhívta, emelje fel «a katholikus egyház dicsőséges zászlóját!», melyet országa, idegen útra tévedve, már oly régen elhagyott. Isten a hatalomra emelte, hogy népét a tévelygésből kivezesse. Emlékezzék István királyra, ki nemzetségéből az első fogadta el a római katholikus apostoli hitet s királyi jogokat nyert, és biztosítá: «hogy a mi kitüntetést, méltóságot elődje István az apostoli szentszéktől nyert, csak kérje: megnyeri, ha az egyház kebelében állhatatosan megmarad, s azt a tiszteletet, azt a hódolatot, melyet István király rendelt, megadja».[370] Levelében a pápa arra is útalt, hogy a «bitorló» Wibertet már majdnem az egész világ «tolvajnak, latornak» ismeri, hogy IV. Henriket is, a schisma szerzőjét, az Isten büntető keze utólérte, legbensőbb hívei, még saját fia is — Konrád — elfordultak tőle. Mind a mellett bizonyos idő kellett, hogy «Magyarország, mely»

— mint II. Orbán magát kifejezte — «a maga jó pásztorát elhagyta, és idegen nyáj nyomán haladt», az anyaszentegyházzal kibéküljön. Még 1099. június 11. Seraphin érsek, püspökké szentelte Hermann diaconust, kit IV. Henrik császár gyűrűvel és bottal prágai püspökké nevezett ki, és vele együtt pappá — a ki bennünket jobban érdekel — egy öreg, több mint 50 éves, nős, családos embert, Kozmát, a cseh történetirás atyját, e napok élénk tollú, nem tudomány nélkül való krónikását és csak miután Wibert meghalt (1100. szeptember), lett Magyarország ismét a törvényes pápa híve, és intézkedett II. Orbán utódja, II. Paschalis Magyarországon, s erősítette meg (1103. decz. 8.) «boldog emlékezetű kegyes István király» privilegiumát, melyet a pannonhalmi szentmártoni apátság javára kiadott, megengedvén: hogy a szerzetesek, felszentelés végett, a megyés püspökhöz forduljanak, ha az apostoli szentszék barátja és ingyen, minden gonoszság — vagyis simonia nélkül — erre hajlandó; ha pedig nem, akármelyik katholikus püspökhöz mehetnek.[371] A magyarok ugyan csodálkoztak, hogy a mikor a kalocsai érsek Rómából palliumot kapott: a pápa esküt követelt tőle, «mert» — mint megokolá — «nem a magyar királynak mondta Krisztus, erősítsd meg testvéreidet», és hangsúlyozta az elvet, hogy a püspök tartozik a kánonokat szem előtt tartani, és a király nem helyezheti át, tetszése szerint, mint eddig szokta: de Kálmán, és a magyar egyház — élén, Seraphin halála óta Lőrincz, kit egykorú felfogás szerint «a philosophia forrásai elárasztottak»[372] — tovább haladtak a clunyi, a VII. Gergely-féle «katholikus» irányban. A guastallai zsinaton (1106. okt. 22.), mely újból tiltá, hogy világiak nevezzenek ki és iktassanak be egyházi tisztségekre, a

magyar követek kijelenték, hogy: Kálmán király meghódol az isteni törvénynek és a szerint kész cselekedni. Ennélfogva a püspökök investiturájától, melyet eddig elei gyakoroltak és mindattól, mi talán e tárgy körül eddig nem kánonszerűleg történt, jövőben, Isten kegyelméből tartózkodni fog,[373] és mikor öt évvel később (1111.) a császári hatalom II. Paschalist erőszakkal kénszeríté, hogy a világi investiturát ismét megengedje, s a katholikus világ ez ellen, élén a fejlődés gyúpontja: a franczia föld, felzúdult, e mozgalomhoz Magyarország is csatlakozott, és magyar zsinat is az «erőszakos», «eretnek» császárt kiátkozta (1112.),[374] s ugyancsak magyar zsinat dönté meg azt az enyhébb felfogást a papi nőtlenségről, melyet még László idejében a magyar egyház hirdetett. Kimondá, hogy püspök senkit diaconussá, vagy felsőbb rendfokozatra fel ne szenteljen, ki szűzességet nem fogad, és abba, ha már felesége volt, az asszony bele nem egyezik. Házas pap vagy diaconus egyházi működést ne teljesíthessen, míg felesége beleegyeztével szűzességet nem fogad, nejétől teljesen külön nem vál, de neki, a míg él, a szükséges tartást megadja. A papi coelibatus mellett tehát a házasság erejét is teljesen az uralkodó pápai szigor szerint fogták fel. Hangoztatták felbonthatatlanságát, melyet már a szabolcsi zsinat hirdetett (László I. 20.), s egyúttal — hogy el lehessen dönteni, mi igazán házasság? — megállapíták formaságait, melyek a római egyház alá tartozó egyes országokban, nem egyházi általános törvény, hanem különböző szokás szerint alakultak. «Ha nő férjét elhagyja» — rendelék — «adassék neki vissza akárhányszor is, mert: a mit az Isten egybekötött, azt az ember ne válaszsza szét.» A házasságtörő vezekeljen, de azután béküljenek ki a felek, ha

akarnak; ha nem: maradjon mindegyik fél házastárs nélkül. Szintúgy: ha valaki nejét meggyűlöli, rabszolgává lesz, hogy tőle szabaduljon: a nő, bár szabad és az is marad, kövesse férjét, vagy pedig mindketten elválva, de újabb házasságkötés nélkül maradjanak. «Tetszett végre a zsinatnak, hogy a házasságkötések az egyház színe előtt, pap jelenlétében, alkalmas tanúk előtt, az átadás valami jelével s a felek közmegegyezésével köttessenek, mert ha ez nem történik: nem fog házasságnak, hanem csak ágyasságnak tartatni», oly felfogás, mely az egyházi fejlődésben csak az újabb korban tudott általánosan érvényre emelkedni.[375]

XII. FEJEZET.

I. keresztes hadjárat. Horvátország elfoglalása. Viszálykodás Álmossal. Orosz hadjárat. A dalmát városok elfoglalása. Német-cseh háború. A Hartvic-legenda. Belső szervezés.

Az eszmék, melyeket Kálmán király és Lőrincz érsek törvényhozásukban megvalósítani törekedtek, a legmagasabb színvonalat képezték, melyre akkor Európaszerte a reformáló szellemek emelkedtek. Európa nyugatán, a fejlődés gyúpontjaiban is, kevesen voltak, a kik már annyira előrehaladtak, mint ők, de a különbség köztük és a magyar nép felfogásában nagyobb volt, mint volt a francziák és olaszok, és előretörekvő szellemeik közt. Mint nálunk gyakran megtörtént, a magyar általános fejlődés még messze hátra volt a vezetők mögött; azért sok eszméjük nyom nélkül elhangzott, sokféle intézkedésük vagy épen nem, vagy csak lassan és nehezen ment át a nemzet életébe. A keresztes hadak lelkesedése — a franczia legújabb, XI. századbeli divat, —

ép oly kevéssé hatott még a magyarra, mint a csehre vagy lengyelre, s e nagy európai mozgalomnak csak néhány hullámcsapása érte az országot, a mennyiben a keresztesek egy része Magyarországon keresztül vette útját a római-byzanczi birodalomba. A kartali gyűlés még alig mult el, Kálmán még csak néhány hónapig ült László király trónján, mikor az első csapat az ország határán (1096. május derekán) megjelent. Mintegy 15.000 gyalog ember volt. Élén Poissy, melléknevén — mintegy Semmiházi — Sansavoir Valter franczia vitéz állott. Achéry — vagy ismertebb nevén amiensi — Péter franczia remete, híres és szenvedélyes népszónok gyűjtötte őket össze Francziaország északi részében, s míg ő még a német birodalom nyugati, rajna-balparti részeiben prédikált, a francziák előre mentek. A sereg nem állott egészen azokból az elemekből, melyek akkor Európaszerte a vitézlő rendet képezték, s a férfiak közé nők és gyermekek csapatai is vegyültek. Németországban eleinte csodálkozva, gúnyolódva nézték a tarka sereget, míg a nehézkesebb, lassúbb furor teutonicus-t is felvillanyozta a furia francese; Kálmán király azonban ismerhette, értette a szent czélt, mely őket lelkesíté; szabad útat, szabad vásárt engedett nekik az egész országon keresztül. Nem is volt baj az egész úton, mely Győrön, Fehérváron keresztül, valahol Paksnál ért a Dunához, s azután a folyó mentében a Drávához, majd a régi római úton, Francavillán — Nagy-Olaszin, a mai Mangyeloson — e latin telepen keresztül Zimonyra, a Szávához vezetett. Itt az ország szélén, mikor már a Száván átkeltek, az utócsapatból tizenhat ember valami módon összekapott a magyarokkal, minek vége az lett, hogy e tizenhat keresztest légyűrték, fegyverüket, ruhájukat,

pénzüket elvették: a fegyvereket, diadalmi jelül, a vár fokára akasztották: a nyavalyásokat magukat azonban seregük után bocsáták (1096. június elején).

Valter csapatai még el sem hagyták az országot, mikor maga Péter megszaporodott seregével, mintegy 40.000 franczíával, lotharingiaival, némettel — svábbal, bajorral — Mosonynál megjelent és átvonulásra engedelmet kért. Kálmán megadta az engedélyt azon feltétel alatt, hogy a keresztes had minden kártétel nélkül vonuljon keresztül az országon, s mindent, a mit vásárol, készpénzzel fizessen. Péter örömmel ráállott a feltételre; a magyarok készséggel hoztak mindent, a mi szükséges volt és nem volt panasz sem a mennyiség, sem a minőség, sem pedig az árak ellen. Míg Péter délre vonult, új meg új csapatok gyűltek Németországban és érkeztek az ország nyugati határára. Bizonyos Folkmar Szászországon, Csehországon keresztül, a hol ő kezdte a zsidó üldözést, valami 12,000 emberrel, Trencsén felől, Gottschalk pap, valami 15.000 emberrel, a Duna jobb partján, a rendes úton, Mosony felől jöttek; «mint keresztényeket, kik keresztjüket mutatták», a magyarok szivesen fogadták őket és bebocsáták az országba, és a mire szükségük volt, eléjük hozták. De a jövevényeknek szemet szúrtak az ország gazdagsága, a toronymagasságú asztagok, melyekbe több év termése volt összehordva, a sokféle pecsenye, gyümölcs, melyekben az ország bővelkedett, a sok szép asszony és leány, és kezdtek erőszakoskodni, garázdálkodni, venni ingyen ott is, a hol nem adtak. A magyarok védelmezték vagyonukat, házuk becsületét; mindenfelől összegyűltek: Nyitránál körülfogták, megtámadták és szétszórták Folkmar garázda, csürhe seregét (június elején). Csak kevesen menekültek

meg a vezérrel bosszuló karjuk elől, és szabadulásukat maguk is szinte csodának tartották. Gottschalk serege szilaj, fegyelmezetlen parasztnép, «erőszakos, részeges sváb és bajor», még garázdábban viselkedett. Alig, hogy e németek benn voltak a mosonyi portán, nem messze Szent-Mártontól — Pannonhalmától — Táplányon, akkor Fejéregyházon, «a belegravei síkon» — mint a külföldiek nevezték[376] — tábort ütöttek, s onnan kezdték az országot rabolni; gulyát, nyájat fogtak el, a pásztorokat, a kik ellentállottak, agyonütötték, egy magyar ifjút, a kit elfogtak, nyilvánosan nyársra húztak. Nem csak mondák, meg is tették, hogy a magyarokkal úgy bántak, mintha már a pogányok közt lettek volna. De Kálmán, a mindenfelől lóra kapott magyarsággal, haragtól szikrázva, megjelent; a szertecsapongó hadat, a mely most táborában összebújt, körülfogta és kiadta a parancsot vitézeinek, hogy senkinek se kegyelmezzenek a keresztesek közül. A keresztesek sokáig kétségbeesetten védelmezték magukat, de végre a magyarok nyílzápora, új meg új támadásai megtörték ellentállásukat. A harczból irgalmatlan mészárlás, fogdosás lett. A ki tehette, a fehéregyházi templom köré menekült, de itt sem gondolhattak hosszabb ellentállásra. Némelyek letették a fegyvert, megadták magukat, de a magyarok menten levágták őket. Mások, ezt látva, nem akartak, «mint oktalan barmok a vágóhídra menni», és még ellentálltak, de hiába bíztak a szent hely oltalmában. A magyaron rájuk gyújták a templomot, s az egész seregből csak a vezér, «nem jó pásztor, hanem zsoldos», tudott kevesedmagával Mosony mellett elosonva, az országból kivergődni (június derekán).

Alig végzett Kálmán Gottschalk népével, mikor délről,

Péter seregéről, rossz hír érkezett. Az ország határáig, Zimonyig nem volt baj. Itt azonban a barátság megváltozott. A szerémi vár ispánja Géza, okulva a közelmult verekedésen, fegyveresen résen volt, a keresztesek közt pedig elterjedt a hír, hogy vesztükre szövetkezett a belgrádi «római» sztratégoszszal, Niketászszal, ki már Valter emberei ellen is barátságtalanul, sőt ellenségesen viselte magát. Péter csillapítá embereit; ne féljenek! Magyar, bolgár is keresztény! De mikor Zimony falán meglátta a Valter embereitől elvett fegyvereket, maga is felháborodott, bosszúra izgatta tüzes francziáit, a kik a vár ellen fordultak és rohammal bevették. Burel Gottfried, étampesi franczia, a zászlótartó hágott fel mint első a vár fokára. Az őrség hátrált, ki akart vonulni; de egy részét a keresztesek még a kapuban érték és lemészárolták; a másik részt pedig a váron kívül érték utól, és a megzavart csapatot részint a Dunába szoríták, részint megszalaszták. Négyezer magyar halottról — több mint a 7000-re túlzott őrség feléről — beszélt a keresztes hagyomány; benn a várban nagy mennyiségű élelem, bor, birka, szarvasmarha és «számtalan» ló esett zsákmányul a győzők kezébe. De a dicsőség, a zsákmány élvezete csak hat napig tartott. Jött a hír, hogy Kálmán Nagyolaszi felől közeledik, hogy irtózatos bosszút álljon azon, a kit megkaphat, s a keresztesek nyakrafőre siettek ki az országból, Zimony várából (június végén), melyet a nyugoti világ «rossz város»-nak, Male ville-nek nevezett. A távozók helyett (július közepén) egy új kereszttel jelölt embertömeg, melyet kétszázezer emberre becsültek, jelent meg a nyugoti határon és kért szabad átkelést az országon. E tömeg a Rajna balpartján verődött össze, ápril hava óta, mindenféle nemzetből. Volt

köztük angol, franczia, német, flamand, sőt oly távol szigetek lakói is, kiknek nyelvét még a franczia, német tengerpart lakói sem ismerték. A francziák közt kitűnt az óriás meluni vicomte, Vilmos, «királyi vér», mint dicsekedett, híres vitéz, — az «ács» «charpentier» — mert kardja sisakot, pánczélt, pajzsot úgy széthasított, mint az ács bárdja a fát hasítja.

A németek egy csapatját — tizenkétezerre tették — Emich, Leiningen gróf vezette, híres, hatalmas, de zord vitéz, «második Saulus», ki a rajnamenti zsidó-üldözésnek egyik főembere volt. Más csapatok más vezérek alatt állottak. Közös vezér nem volt; csak a czél volt egy: a Szentföldnek, Jeruzsálemnek felszabadítása, a hová némelyek legbiztosabb kalauzul holmi ludat, holmi kecskét tekintettek, és igaz keresztény lelkek megbotránkozására, legalább egy darabig, azok után indultak. De volt még egy másik körülmény is, mely egyaránt megbotránkoztatta a jobblelkűeket és veszélyeztette a fegyelmet; számos nőszemély követte férfiruhában a sereget, és azt, mint a krónikás magát kifejezi, «folytonos delectatio» színhelyévé tette.

Azok után, a mik történtek, Kálmánnak már nem volt semmi kedve sem bebocsátani e jövevényeket is az országba, a kikről nem ok nélkül feltette, hogy magyart, pogányt ölni nekik teljesen mindegy és kérelmüket megtagadta. E válaszra a keresztes sereg főemberei elhatározták, hogy a földet a Lajtha és Duna közt, a melyen táboroztak, feldúlják, Mosonyt pedig erővel megveszik, hogy útat nyissanak maguknak Magyarországba. Hozzáfogtak, hogy a mocsárokon, a Lajthán keresztül hidat készítsenek és a várhoz férhessenek. De a munka lassan folyt. A magyarok kilődöztek, ki-kijöttek és megtámad-

ták a munkásokat. Hetek multak apró csatározásokban, melyekben a szerencse változó volt. Augusztus vége felé azonban a keresztesek nagyobb ütközetet nyertek. Háromszázan — franczia lovasok — lesbe álltak és hétszáz magyart, kik portyázni hajóval a Lajthán átjöttek, megrohantak, megvertek és nem csekély számú fogoly, halott veszteségével a Lajthán visszaűzték. A magyar vezért, Kálmán király egyik öreg, ősz hajú főbb emberét, Charpentier vágta le. E győzelemre nagy öröm támadt a keresztes seregben; az egész éjjel dorbézoltak és elhatározták, hogy most már — mikor élelmük is fogyni kezdett — rohamot kisértenek meg a vár ellen. Hidjuk már elkészült; a mocsár is (augusztusban) járhatóbbá lett; a sereg tehát mindenfelől megindult. Sikerült is a vár közelébe jutniok, és elkezdték ostromszereikkel törni a falakat, két helyen rést is nyitottak. Az őrség, mely már hetekig harczolt, látta, hogy tovább ellent nem állhat. Maga Kálmán is ott volt Mosonyban és elhatározták, hogy ha másnap az ostrom megújul, felgyújtják a várat és beljebb vonulnak az országba. De a várbeliek helyzetét a keresztesek nem tudták. Míg főbb embereik arról kezdtek vitatkozni, hogy ki lesz Magyarország királya, ha elfoglalják az országot: a nagy tömeg csak azt látta, hogy hat heti veszteglés, ostrom után, a vár még mindig áll, az ő erejük hanyatlik, és csüggedés szállta meg. Mihelyt a legelül állók bátorsága megingott, nem is volt többé hatalom e fejetlen, fegyelmezetlen seregben, mely azt fentartani, újraéleszteni képes lett volna. A kik a várhoz legközelebb állottak, ott hagyták az ostromszereket és futottak. A kik utánuk következtek, futottak. A rémület tovább terjedt. Az egész sereg cserbe hagyva mindent, elkezdett futni. A magyarok látták a

bomlást, és Kálmán rögtön felhasználta az alkalmat, egész erejével kitört, ütötte, vágta a futókat, kik ellentállás nélkül hullottak a magyarok kardja alatt, estek fogságba, rohantak vakon a Dunába, Lajthába. Férfi, nő egyaránt veszett. Víz, mező, tele volt vérrel, halottakkal. Az egész éjjel folyt az üldözés; Emichet, Charpentiert jó lovuk mentette meg; némelyek a nádasokban, vizenyős réteken bújtak el; másokat az éj homálya mentett meg. Ember elég futott el: de a sereg megsemmisült, s a futók legnagyobb része hazáig meg sem állt, mint a francziák, kiket gúnykaczajjal és azzal a szójátékkal fogadtak otthon, hogy Jeruzsálembe akartak menni és csak aratásra — Moisson, Mosony — jutottak (aug. végén).

A menekülők egy része útban találkozott azzal a nagy sereggel, mely jobbára lotharingiai és északfranczia nagy hűbérurakból alakult, és valami 70.000 gyalog mellett 10.000 lovast is számlált. Francziák voltak ezek is majdnem kivétel nélkül. Köztük a de Greis, de Cons, du Bourg, Saint Paul, Montaigu nevekkel, a hennegaui és boulognei grófokkal találkozunk. Vezérük Bouillon Gottfried volt, a franczia boulognei gróf fia, de mint IV. Henrik császár alsólotharingiai herczege, német birodalmi hűbéres, komoly, határozott jellem, ki tiszta lelkesedéssel karolta fel a szent czélt, Jeruzsálem felszabadítását, és azt minden melléktekintet nélkül folytonosan szem előtt tartotta. Ő és társai, az Achéry Péterék ideges izgatottsága nélkül, csak aug. 15-ikén, azon a napon, melyet a pápa kitűzött, indultak útra, jól felkészülve, és szept. 20-ikán érkeztek a Lajthához. Itt a sereg habozva megállapodott. A mi épen történt, gondolkodóba ejté Gottfriedet. Nem látták tisztán, mi okozta a harczot a magyarok és a keresztesek közt, de azt belátták, hogy nem lehet czél-

juk, de módjuk sincs, hogy Magyarországon keresztül erővel nyissanak útat maguknak Konstantinápolyba. Azért sokan vissza akartak fordulni, de Gottfried befolyására elhatározák, hogy megkisértik alkuval, jószerével kieszközölni az átvonulást. Egy Ascha Gottfried nevű — német? — vitéz, ki Kálmánnal ismerős volt, ment követül. Kálmán Pannonhalmán fogadta. Mind ő, mind a magyar urak, a kik most környezték, röstelték, sajnálták, hogy össze kellett verekedniök a keresztesekkel. Szerettek volna, mint az első csapatoknál, kellő modus vivendi-t találni Gottfried hadaival, de nem bíztak bennük. Tanakodtak nyolcz napig. Kálmán személyesen akart Gottfrieddel találkozni, kétségkívül, hogy kiismerje. Gottfried kész volt a találkozásra. Megbeszélték, hogy a Lajthánál találkoznak; mindegyik 300 vitézzel jött. Kiséretük visszamaradt, csak ők jöttek össze nehányadmagukkal a Lajtha átjáró közepén. Kálmán sas-szemének nem volt nehéz, hogy kiismerje a keresztes vitézt; meghívta magához, és Gottfried eljött Pannonhalmára, melyről a francziák is hallották, hogy a galliai híres szent, toursi Szent Márton születéshelye. Nyolcz nap barátságos, fényes együttlét közt folyt le, melynek eredménye végre az volt, hogy Kálmán megadta az engedelmet az átvonulásra, ha, több mással, Gottfried testvérét, a szép, magas, szőke vitéz Balduint és feleségét, hű utitársát de Conches Godehildet, kezesül adják, hogy a keresztesek az országban kárt nem tesznek. Gottfried azonnal ráállott a feltételre: de Balduin — beszélék legalább később — ki távollétében a sereget vezette, eleinte ellenkezett, és csak akkor nyugodott meg, engedelmeskedett, mikor Gottfried kijelenté, hogy helyette tehát ő maga megy kezesnek a magyarokhoz. A keresztes csapatok a Lajthá-

hoz huzódtak, a magyarok is összegyűltek, Balduint más kezesekkel átvették, s akkor Kálmán megengedte, hogy az út megnyiljék, a keresztesek az országba vonulhassanak (október közepén). Gottfried táborában, minden csapat, minden sátor előtt kihirdettette, hogy halál fia, ki a magyar földön valami kárt okoz, verekedést kezd; mindent készpénzzel kell fizetni, viszont Magyarországon is szerte hangzott a királyi parancs, hogy a keresztes hadnak mindent, a mire szüksége van: kenyeret, bort, buzát, árpát, szárnyas és négylábú állatot hozzanak, méltányos áron adjanak, a sereg átvonulását, élelmezését semmivel se akadályozzák, hanem könnyítsék. Egyúttal azonban együtt volt Magyarország fegyveres ereje is, hogy a kereszteseket, egész útjukban szemmel tartsa, kisérje. Ily fegyelem, ily vigyázat mellett, az idegen had baj nélkül elérte a Drávát, s azon tutajakon átkelt. Nagy-Olasziban három napig megpihent, még magyar élelemmel ellátta magát, s azután Zimonynak folytatta útját. E baljóslatú helyen sem történt semmi baj. A míg átkeltek a Száván, a közelben mindig ott volt a Duna balpartján, a Temes folyam környékén Kálmán és a magyar sereg. Mikor pedig, az utolsó keresztes vitéz is túl volt a Száván, byzanczi földön: megjelent a dunaparton Kálmán, és gazdag ajándékokkal elbocsátá Balduint és a kezeseket. Itt Gottfried és Balduin összeölelkeztek, összecsókolóztak a királylyal; azután folytatták útjokat: «melynek folyamában elfoglalták Antiochiát és Isten segítségével eljutottak Jeruzsálembe», Kálmán pedig visszafordult országába (november közepén).[377] Gottfried hadai, az északi francziák egy része, még el sem hagyták a magyar földet, mikor a déli francziák, Felső-Olaszországon, Friaulon át «Dalmácziába», vagyis a hor-

vátok, szerbek által lakta adriai tengermellékre léptek, s azon keresztül igyekeztek a közös gyűlő-helyre, Konstantinápolyba. Vezérük a toulousei és st. gillesi gróf Raymond és Aymar puyi püspök, a pápa legatusa voltak. A régi római út, melyen haladtak, csak Segniáig megy a tengerparton, azután balra az ország belsejében, a gecske-likkai fensíkon keresztül, a Dinara hegység aljában folytatódik. Ezen az úton a keresztes had sehol sem találkozott azzal a barátsággal, azzal a kényelemmel, melylyel társaik, kik magukat megbecsülték, a magyar birodalomban találkoztak. Mert e vidék északi részén még fennállott a horvát királyságnak az a maradéka, mely László király hódító hadjáratát túlélte, sőt királya Péter ez idétt új életet, új erőt öntött belé, és határát ismét a Gozdig terjeszté. A novemberi ködös, zordon időjárás mellett, «a puszta, járatlan, hegyes» vidéken a kereszteseknek még a «vad, szilaj» lakosság ellenséges indulatával is meg kellett küzdeni. Semmiféle támogatást vagy segélyt sem nyertek. Még csak vezető sem kinálkozott s a lakosság, a merre jöttek, szétfutott, váraiba, falvaiba rejtőzött és onnan lesett az átvonulókra. A sereget nem merték megtámadni, de ha valaki betegen. fáradtan elmaradt és rajta üthettek, mint a barmot lemészárolták. Raymond gróf mindig az utócsapatnál volt, hogy szemmel tartsa, elriaszsza a támadókat, a kik, ha nagyobb erő jött ellenük, meredek hegyi, sürű erdei rejtekeikbe futottak, a hová a provençalok utánuk nem mehettek. Egyszer sikerült Raymondnak vagy hetet közülök elfogni, de akkor a többi annál dühösebb lett és kezdte erősen szorítani, úgy hogy a gróf, a vad ellenséghez méltó vadsággal, a foglyok közül egynek szemét kitolatta, a másiknak kezét, lábát, orrát levágatta és úgy

hagyta őket az úton, hogy a horvátokat elrettentse, késleltesse, és a mi sikerült is, főseregét elérhesse.[378]

IV. Henrik császár, ki ez idétt Olaszországban tartózkodott, s nem messze magától látta elvonulni a franczia keresztesek ezreit, kik az ellenséges pápa szavára fogtak fegyvert, szerette volna Kálmánt, mikor az ország erejével a nyugati határon állott, és Emich és társainak seregét szétszórta, rábírni, hogy egyik főellenségét, Welfet, a volt bajor herczeget, támadja meg. Álmos herczeg az ő pártján volt. Eleinte, mindenféle hadjáratokat tervelt: a görögök ellen — a dalmát városok végett? Lengyelországba, Wladislaw Hermann segítségére, kit a cseh II. Břetislaw megtámadott, de azután az országban maradt, hogy, a mint mondta, legalább IV. Henriknek segítségére lehessen.[379] Kálmán azonban nem volt hajlandó az olyan politikára, mely Magyarországnak semmiféle hasznot sem hajthatott. Ő volt az első királyaink közül, ki a László alatt consolidált ország erejére támaszkodva, a szomszéd, gyengébb, rendezetlenebb népekre már azt a befolyást, azt a felsőbbséget akarta megszerezni, melyet hasonló viszonyok közt, az erősebb mindig gyakorolhat a gyengébb félre. Nyugat felé a nagy, és minden zavarai mellett erősebb német birodalom nem esett e szempont alá. Hozzá tartozott Csehország és némi tekintetben Lengyelország, melytől egyébiránt Magyarországot, ekkor még, nagy erdős hegyek, puszta vidékek egész tömege választá el. Délre a byzanczi birodalom, szintén nem volt még alkalmas terület hódításokra, sőt veszélyes ellenféllé válhatott. Nyomorúságos állapotából, mikor már csak a kis területből állott, mely Drinápolytól a Boszporuszig terjedt, Komnenosz Elek éber és tevékeny kormánya (1081. óta) kiemelte, és nyugatra ismét az Adriáig terjeszté. A

mai Erdély maga is akkor még jórészt vadon vidék volt, s a mi azon túl délre, keletre feküdt, a havasalföldi síkság, a Pruth folyam mente a Dnieszterig, a régi Etelköz, még mindig barbár nomádok tanyája, nem jöhetett számba: de alkalom nyílt befolyásra, hódításra északkeletre, a Kárpátokon túl, az oroszok közt, hol a magyarnál, mintegy ötven évvel hátrább levő társadalomban, folytonosan nyolcz, tíz, ha nem több fejedelem versenygett egymással, kergette egymást a kisebb birtokról a nagyobbra és nem átallt, hol keletről, hol nyugatról, idegen segítséget hozni egymás ellen,[380] és alkalom nyílt délnyugaton, az adriai tenger mentében «Slavoniá»-ban, «Tótországban», mint a nyugati világ ekkor és még sokáig a horvátok és szerbek földjét, a balkán félsziget szláv tartományait közös néven nevezte.[381]

László király már mindkét helyen járt. Kálmán nyomába lépett és figyelmét mindenekelőtt Horvátországra fordítá, melyben nem csak azt, a mit már László szerzett «fegyverrel a magyar királyságnak», akarta megtartani, hanem uralkodását még messzebbre, az Adriai tengerpartra, a dalmát városokra is ki akarta terjeszteni. Először a szláv Horvátország feje, Péter király ellen fordult. 1097. tavaszán a magyar sereg, a Gozd aljában — talán a likkai Petrovosello táján — leverte az utolsó horvát királyt. Péter elesett s a vidéket, a hol elbukott, a magyar még századok mulva «Péter gozdjá»-nak nevezte. Országa meghódolt a tengerpartig. A horvát királyság, a horvát udvar megszünt. Helyébe a magyar király lépett, ki nem a tinnini, belgrádi, nonai püspökökkel, hanem az esztergomi érsekkel, nem holmi zsupánokkal, hanem a magyar nádorispánnal, a fehérvári, borsodi, vasvári, nógrádi ispánokkal intézkedett a horvát földön.

De ez intézkedések nem voltak szigorúbbak, mint a miket a magyarok közt tőn. Meghagyta — nem is igen változtathatta és akarhatta változtatni — a horvátok régi szokásait, magánjogi — mint most mondani szoktuk — törvényeit. Valami kisajátítás, birtok-elfoglalás sem történt a magyarok részéről azon a mostoha, sovány földön, mely az Adriai tenger mentében huzódott. A lakosok közt voltak, a kik különféle módon adóztak; de tizenkét előkelő nemzetség, legelül a Kacsicsok, Kukarok, Svacsicsok, Csudomericsok, Muricsok vagy Magorovicsok és Subicsok; azután a kisebb Gusicsok, Karinák vagy Lapcsánok, Polecsicsek, Lacsnicsicsek, Zamometicsek és Tugomericsok, kik leginkább hasonlíthattak ahhoz, a mi akkor magyar nemesség számba ment, jószágai, emberei után adót nem fizetett, és csak hadi szolgálattal tartozott a magyar királynak, tíz-tíz fegyverest állítván hadseregéhez.[382] Diadalmas hadjáratát azonban Dalmácziában, a latin városok ellen nem folytatta. E városok feje, a «dalmát-horvát herczeg», a velenczei doge, békét, sőt szövetséget ajánlott. Kálmán sokáig habozott; végre elszánta magát, hogy a latin városokat, egyelőre legalább, Velencze hatalmában hagyja, és késedelmét a dogéval szemben azzal igazolta, hogy előbb az országgal kellett értekeznie az ajánlat felett, mert tudják, hogy nincs kellő szilárd alapja annak, a mi az ország tanácsa nélkül történik. Csak a dalmát-horvát herczegi czímet nem adta meg a dogenak, «mert nem tudta, vajjon nevezheti-e annak», de biztosítá, hogy «barátságuk fentartására» azon lesz, hogy egyikük joga se szenvedjen semmiben sem csorbulást abban, a mi eleikről reájuk maradt (1097.).[383]

Kevéssel utóbb hogy Péter királyt legyőzte, de bizonyosan jóval előbb, mint Velenczével megegyezett, Kál-

mán király megházasodott. Az ara atyja Roger gróf volt, egyike azoknak a franczia normannoknak, kik a XI. század folyamában déli Olaszországban, a longobard, byzanczi és arab uralom romjain, erővel és ravaszsággal országocskákat alapítottak. Roger, ki Calabriát és Siciliát bírta, melyet az araboktól elfoglalt, erős oszlopa volt az egyházi, katholikus pártnak, II. Orbánnak. Egyik leányát — de az már ekkor nem élt — saint-gillesi Raymond bírta feleségül. A másodikat 1095-ben, a pápa kivánságára, IV. Henrik császár elpártolt fia, Konrád olasz király vette nőül. Egy harmadikat, Busillát, Kálmán szemelte ki nejének, de a ravasz, ildomos normann, nagy óvatossággal fogadta kérelmét, mert állásával, hatalmával nem volt egészen tisztában. Nem elégedett meg azzal, hogy különb követeket kérjen, mint a milyenek először jöttek, hanem, mikor az új követek Arduin vagy Hartvic győri püspök, író ember[384] és Tamás ispán megérkeztek, maga is embereket küldött Magyarországba, és a magyar urak biztosítását, hitét is kivánta arra nézve, a mit Kálmán arájának lekötött. Kálmán erre is ráállott, s a mit ő igért, annak megtartására Álmos herczeg és más, Rogerék szemében nem kevésbbé tekintélyes urak is megesküdtek, s ekkor végre Roger is, kitüntetésekkel elhalmozván a magyar követeket, leányát Henrik leocastroi püspök kiséretében, Magyarországba küldé. A menyasszony 1097. május havában Terminiben ült hajóra, és Zárához közel Belgrád — Tengerfehérvár — magyar kikötőben, a hol a régi horvát királyok többször tartózkodtak és kolostorokat alapítottak, szállt partra. A vár ispánja, Mercurius fogadta, és «5000 fegyveressel» a király elé kisérte. Egész Magyarországon kihirdették, hogy a király házasodik. Min-

denfelől ajándékot hoztak. A nagy sereg ember, mely a királyt rendesen követni szokta, megszámlálhatatlan tömeggé nőtt, melyet a lakodalmas ünnep, s a vágy, a királynét láthatni, csődített össze. A kitűzött napon az érsekek, püspökök és különböző szerzetesek előtt a menyasszonynak hitbérét nyilvánosan átadták; a király és királyné «katholikus módon» megesküdtek; s a lakodalmat megtarták sátorban, leveles szinben, mert nem volt ház, mely elég tágas lett volna, hogy ennyi sokaságot befogadjon.[385]

Kálmán növekedő királyi hatalma és fénye bizonyára nem jól esett Álmosnak. De komolyabb aggodalmai is keletkeztek, melyeket besúgók csak növeltek. Attól tartott, hogy Kálmán hatalmát az ő megbuktatására, romlására fogja fordítani: Kálmán pedig, nem tartá valószínűtlennek, a mit neki mondtak, hogy a herczeg meg akarja előzni: tőrt vet neki, s ha nem vigyáz, okvetlenül áldozatává lesz! Érezhette mindegyik, a mi a levegőben volt, hogy előbb-utóbb össze fognak, · össze kell ütközniök, s mint ifjú, heves emberek, inkább siettették, mint elodázták a döntő pillanatot. Kálmán, úgy látszik, volt az első, ki fegyvert fogott, és seregével a Tiszához tartott (1098.), mint 24 év előtt Vid és Salamon. Elérte Várkonyt, hol hajdan az ellenséges két testvér, Béla és Endre találkozott, s a melynek közelében ment át a Tiszán Salamon serege, de Álmos nem volt oly készületlen, mint Géza, nem is akart az ütközet elől kitérni, hanem — Biharból? — a túlpartról szintén Várkonyhoz közeledett. A Tisza közöttük folyt. A külső helyzet tehát némileg hasonlított Géza és Salamon conflictusához: de az engedelmes «ország» helyett egészen más szellem lengett a két táborban. Már ott voltak a független, önálló, maguk

fejével gondolkodó nemesek, az «igaz» magyarok mindkét seregben, a kik a harcz előtt még fegyverszünetet követeltek a királyfiaktól, és egymással tanácskozásra összejöttek. Ők nem látták be, hogy miért kelljen nekik egymással harczolniok? «Megtámadjuk egymást, mondák, meghalunk, vagy a ki menekülhet, elszalad, mint nem is nagyon rég még apáink, testvéreink is harczoltak egymással és oda vesztek. De miért tegyük azt? semmi okunk! Ha a királynak, herczegnek kedve van verekedni, harczoljanak ők maguk ketten, s a ki győz, azt elismerjük urunknak!» És e határozattal a főemberek visszamentek táborukba; Györk[386] megmondta ezt a királynak, Illye Álmosnak, és így, kénytelen-kelletlen, meg kellett békülniök.

Nagyobb készséggel követték a magyarok Kálmán zászlóját, mikor a jövő évben, külföldi hadjáratra, Oroszországba indult. Itt megint polgárháború dühöngött. II. Szvjátopolk kievi nagyfejedelem, s így Oroszországnak mintegy feje, elfoglalta Ladomért (a volhyniai Vladimert), 1099. ápril 9-én, és fejedelmét, Igorevics Dávidot, unokatestvérét elkergette. Még csak nemrég szövetségesek, sőt bűntársak voltak. Együtt fogatták el, holmi gyanúra, Trembowla fejedelmét, a vállalkozó Rosztiszlavics Vaszilkót, és mindkettejük emberei részt vettek a hóhérmunkában, mikor Vaszilkót (1047. november 5-ikén) Szvenigorodban a földre teperték, két deszkával, melyre két-két ember ült, a földre szorították, hogy minden csontja ropogott s Szvjátopolknak egy török pásztora szemeit késsel, egyiket a másik után, kiszúrta. Az orosz fejedelmek iszonyodva hallák e rémes tettet, melynek párja még nem volt orosz földön, s mert Szvjátopolk, annyira-mennyire, kimenté magát és

mindenért Igorevics Dávidot okolta: őt bízták meg, hogy mindnyájuk nevében büntesse meg a gonosz bujtogatót. E büntető hadjárat helyezte Ladomér birtokába, de azzal meg nem elégedett. Jónak látta Przemyslre, Trembowlára, Vaszilko és Volodár testvére egyéb birtokaira is kinyújtani kezét, kikért pedig bosszút állott: de a Rosztiszlavicsok ellentálltak és nyilt csatában keményen megverték. Szvjátopolk Jároszláv fiát Kálmánhoz küldé segítségért, míg Igorevics Dávid, ki a lengyeleknél hiában járt, Vaszilkóékkal szövetkezett, s nejét Volodárnál, Przemyslben hagyta. Kálmán rögtön jött (ápril végén), nem valami nagy sereggel, de a hír 100.000 emberéről beszélt. Vele volt két püspök: Koppány és Lőrincz, és több előkelő magyar, és legelőször is a közel Przemysl alá szállott, mely a San jobbpartján, valamivel a pont fölött feküdt, a hol a San és a jobbról jövő Viar összefolynak. A magyarok körülfogták a várost; előttük a San volt, mögöttük a Viar folyt. Volodár a városba zárkózott. Dávid neje — Lankának, Jankának? írják — megkisérté, hogy megengesztelje Kálmánt; kiment hozzá és kérte, ne hozzon romlást Przemysl népére, de Kálmán hidegen fogadta, rá sem hallgatott, s a mikor könnyezve lábához borult, elrugta, mondják, «mert semmi szükség, hogy női könnyek a királyi felséget csúffá tegyék». Lanka sóhajtozva visszavonult «és a mindenható Isten segítségét kéri vala», s e segítséget nehány nap mulva férje Dávid el is hozta. Mikor mindenek elhagyták, a közel kúnokhoz ment, és Bonyákkal, egyikével a leghíresebb kún vezéreknek, ki csak három éve Kievet is majdnem bevette, a fejedelmi székhely külvárosait és a híres barlangkolostort, Oroszország legtiszteltebb zárdáját felgyújtotta, találkozott, és a kis,

de fürge csapattal — mondák 300 lovassal — csakugyan segitségére jött. Ketten sietve elérték Przemyslt és nem messze a magyarok táborától meghháltak. Éjfélkor a kún vezér fölkelt, kiment a táborból, és a pusztaságban elkezdett mint a farkas ordítani. Szavára egy farkas visszafelelt, s azután sok más farkas is elkezdett üvölteni. Ez jó jel volt. «Holnap legyőzzük a magyarokat», mondá Bonyák visszatérve Dávidhoz és másnap tele bizalommal a magyarok ellen nyargalt. A magyarok csatarendbe állottak zászlóaljak szerint. Bonyák egy híres kún vitézt, Altun apát, ötven kún lovassal előre küldé. Szárnyát Dávid oroszaival, mindössze — mondák később — jobbra, balra ötven emberrel fedezé, és maga lesbe állott. A kúnok támadtak, s azután megfordultak, futottak. A magyarok utánuk rohantak, de a mint a les előtt elhaladtak, a kún vezér kitört, és hátba fogta őket. Altun apa pedig visszafordult, s a meglepett magyarok nem csak szétverettek, sok embert vesztettek, hanem az első csapat veresége annyira megzavarta magát a főssereget is, hogy mikor Bonyák, nyíllal, karddal, három felől rájuk rohant, minden rend megbomlott, s a magyarok páni félelemmel «mint a csókák a sólyom elől», szétrebbentek, egymást taszigálva, a Viarba, Sanba rohantak, és belevesztek. Kálmánt «Magyarország nemesei körülfogták, testükkel védték és kivitték a veszedelemből» : de a két püspök, Koppány és Lőrincz, sok világi úrral, jó vitézzel elhullott. Ott veszett el Eszény [387] ispán erős, bátor, vitéz kisérőivel; sebesült meg lábán Gyula ispán, a ki megmenekült, de otthon halt bele sebébe. Egy Máté nevű, híres magyar vitéz, meglátta mint dühöng valami Monok nevű kún a futó magyarok ellen, és neki rugtatott, hogy elfogja. A kún mikor látta, hogy ellene jön, megfordult,

de futva hátra lőtt, nyila Máté lábát érte, és az oda vész, ha társai pajzsaikkal nem fedezik a kún nyilai ellen, a kire valami Péter nevű magyar rohant, és miután a kún rálőtt, de nem találta, mielőtt más nyilat vehetett volna elő, megszorítá, keresztül szúrta. és még élve, foglyul magával hozta. Ez volt azonban talán az egyetlen fogoly, a kit a magyarok e harczon ejtettek. Ritkán érte őket ilyen romlás. Egész seregük szétbomlott. A kúnok két napig üldözték őket, az egész tábor, a királyi kincs, mind azok, a kik hirtelen el nem szaladhattak, a győztes kúnok kezébe estek. «A király és minden hozzátartozói, nyakra-főre futva jövének Magyarországba. A kik pedig a magyarok közül az erdőkben megmenekültek, az éhségtől elkénszeredve, csizmáik talpát is megsüték és megeszik vala! Annyi veszedelem történt ott» — beszélék Magyarországon — «hogy ki sem lehet mondani.» Az oroszok 40.000 emberre tették, képtelen szám! a magyar sereg veszteségét.[388] De nem csak nagy, hanem csúfos is volt a vereség, melyet a magyar sereg egy maroknyi kun csapattól szenvedett. Érezte ezt Kálmán, s a vereség emléke égette büszke lelkét haláláig. Soha sem hagyott fel a gondolattal, hogy ezért még bosszút áll: de bosszúszomja nem tette vakká az iránt, mit követel a jelen, és tiszta fejét nem zavarta meg a keserűség annyira, hogy ne tudja, mit kelljen tennie a maga, az ország biztosítására. Csehországban II. Břetislaw hozzáfogott terve kiviteléhez, melyben László hadjárata meg akarta akadályozni. Kivitte, hogy IV. Henrik husvét után (ápril 19-én) Regensburgban, a cseh herczegi trónra utódjává, testvérét Bořiwoyt nevezte ki, azután sereggel Morvába jött. Kálmán eléje ment, pünkösd után (1099. május 29.) a lucki mezőn Trencsénen túl, a mai Morvaországban,

az Olsava közelében, mely akkor Magyarország határát képezte, találkozott vele, s itt kétségkívül feláldozta László király álláspontját, elfogadta Borživoy örökösödését, melyben egyébiránt Ottó özvegye Eufemia, Kálmán nagynénje és gyermekei is már megnyugodtak, s az eredmény béke és szövetség lőn Csehországgal, melyet kölcsönös ajándékokkal és esküvel is megerősítettek. Így Magyarország a przemysli vereség után e részről békén maradt, Borživoy pedig, mikor II. Břetislaw életét nem sokára gyilkos kéz kioltá (1100. deczember 21.): cseh herczeggé lőn, csakhogy mikor négy év mulva Swatopluk Ottó fia, morva herczeg rája támadt: nem csak a lengyelek, de a magyarok is Kálmán vezérlete alatt támogatták, és a magyarok — mint prágai Kozma keserűen megjegyzi — «örültek», a lengyelek szerencsét kivántak maguknak, «hogy a cseh fejedelmek egymás közt zavarogtak, és ők békén zavartalanúl maradhattak.» Kálmán seregével azonban nem követte Swatoplukot, mikor Prága ellen indult, akkor még sikertelenül; érdekei délre szólították, a dalmát tengerpartra, a hol ha terjeszkedni akart, a velenczeiekkel össze kellett ütköznie. Gondja volt tehát, hogy legalább a «római» birodalmat, melynek egyébiránt fontosabb teendői is voltak Ázsiában, vonja el támogatásuktól. A házasság, mely 1104. első felében Komnenosz Elek császár legöregebb, 16 éves fia, a kicsi, barna, de nagyra termett vitéz, s a mi Byzanczban még sokkal ritkább volt, becsületes János, és László király leánya Piroska közt létrejött, s a melynél Kálmán az atya szinében tünt fel a görögök előtt, előmozdította, vagy megpecsételte e tervet, s Kálmán szövetségesévé tette a császárt.[389] S ezzel a magyar seregek megkezdték a dalmácziai latin telepek elfoglalását (1105.).

Kálmán legelőször a legerősebb város, Zára ellen fordult, mely a velenczei szövetségesek közt a legfontosabb volt, s legközelebb esett Magyarországhoz. Ostromszerei keményen törték a falakat, tornyokat, míg a városból nem igen tudtak ártani a magyaroknak. Kövcik visszahullottak, de azért mégis Kálmán kezdé az alkut, és üzentette, hogy kiváló helyre teszi a várost országában, mert inkább akar barátokat, kik önként csatlakoznak hozzá, mint parancsolni olyanok felett, a kiket a hódolásra kénszerítenie kellett. A város kaput tárt, és Kálmán, diadalmas bevonulása után magyar őrséget rakott bele: de máskülönben bántódása nem lett, és erős keze helyreállítá a város körül szárazon és vizen a békét, úgy hogy a záraiak ismét felkereshették és elfoglalhatták a városon kívül fekvő földeiket (1005.). Később beszélték, hogy Kálmán haragjában a polgárok kemény ellentállása miatt, fel akarta gyujtatni, el akarta pusztítani a várost, de álmában megjelent neki szent Donát a város patrónusa, ki Nagy Károly idejében ült a zárai püspöki széken, ő hozta, ez volt legalább a hit, Zárába szent Anasztazia testét, a város legszentebb ereklyéjét, s ő volt sokszor, későbben is, Zárának pártfogója sok veszélyben. Mikor Kálmán látta: arcza haragos volt, kezében vesszőt tartott, a királyt hajánál fogva megragadta és keményen elverte. Kálmán felriadt álmából, nem látott senkit, de érezte a fájdalmat és látta testén a véres nyomot, és «megrémülve» felhagyott ádáz szándékával. De Kálmánnak ily csodás fenyegetésre nem volt szüksége. Józan esze is megmondta neki, hogy Magyarország új birtokain, mihelyt az ellentállást leverte, az engesztelés, a kibékítés politikáját kövesse. Főleg az egyháziakat, a püspököket törekedett

megnyerni, kiknek nagy, sőt döntő befolyását kis városaikra ismerte. Már Zárában nagyban előmozdítá a kibékítés művét János traùi püspök, egy olasz ember, ki azonban már 40 éve ült a kis szigetváros püspöki székén és szent életéért, csodatevő hírben állott. Őt csak az a vágy vezette, hogy véget vessen a vérengzésnek és Kálmán, kinek czéljait ez önzetlenség csak előmozdítá, valódi tisztelettel hajolt meg a szent férfiú előtt. Látom — mondá neki — hogy Isten embere vagy! Azért kérlek, szent atyám! imádkozzál a királyok királyához értem, hogy tartson meg békességben, vezérelje országomat, és az élet után adjon nekem választottai mellett örökké való királyságot.[390] Traù nem állott ellen a seregnek, mely püspökével jött, és a király hálásan megerősíté, gyarapítá mindazokat az adományokat, melyekkel a hajdani horvát királyok, «római» helytartók, a traùi püspökséget elhalmozták. Traù után a közel fekvő Spalato ellen ment. Azt is felszólítá, adja meg magát önként, ne hagyja kardra kerülni a dolgot, de a spalatóiak féltek az idegen nép uralmától, fegyvert ragadtak és ellentállásra készültek. Kálmán és a magyar sereg nem messze a várostól ütött tábort és kezdte a környéket pusztítani, rabolni. A spalatóiak egy ideig csak nézték a dúlást, de azután kezdtek magukba szállni, kezdték megfontolni Kálmán békeajánlatait, melyeket nem szünt meg előttük ismételni kiküldék érseküket Crescentiust, egy okos és szentéletű római embert, kit csak három éve nevezett ki a pápa kérelmükre, s a ki nem vette phrasisnak, a mit neki a pápa írt, mikor az érseki palliumot elküldötte és annak értelmét magyarázta (1102. april 14.): «A szerencsében legyen alázatos, a szerencsétlenségben, ha éri, hordja fenn fejét; legyen barátja a jóknak, legyen

ellene a gonoszoknak; soha senkit az igazság ellen ne támogasson, soha senkit, a ki az igazság mellett beszél, el ne nyomjon. Az irgalmasság cselekedeteit gyakorolja tehetsége szerint, és kívánja, hogy azokat erején felül is teljesíthesse. Másnak baját úgy tekintse, mintha a magáé volna, másnak szerencséjén úgy örüljön, mintha a magáé volna!»[391] Király és érsek hamar megértették egymást, és a király teljesíté a város kivánságait. Meghagyta belső autonomiáját s azt a szabadságát, hogy érsekét, grófját válaszsza, régi törvényei, szokásai mellett megmaradjon. Nem kivánt tőle adót, csak a vámból illesse két harmadrész a királyt, egy harmadrész az ispánt, a tized pedig az egyházat. Megigérte, hogy ha csak maguk nem akarják, nem engedi meg, hogy magyar vagy más idegen telepedjék közéjük. Ha koronázásra vagy más országos ügyben hozzájuk talál jönni, senki házába erőszakkal nem száll, s a ki vele, uralkodásával megelégedve nincs, családjával mindenestül elmehet. Ennek megtartására a király főembereivel a szent keresztre megesküdött. Másnap pedig Spalato minden rendű népe, ifja, véne hitet tőn, hogy Kálmán királynak, utódainak, Magyarországnak mindig alattvalója és híve lesz. Erre azután a király egy napra a városba szállt, papság és nép ünnepélyesen fogadták, mindennel fényesen ellátták, s ő azután visszatért seregéhez, és befejezte Dalmáczia meghódítását. Mert a szigetek is, délen Brazza, északon a Quarneróban Veglia Osero is meghódoltak, csak a kis Arbe próbált ellentállni. A horvát tengerpart lakói kis hajóhadat adtak a magyaroknak; a magyarok 13 hajón kikötöttek a szigetre, elpusztították, s azután Arbe városát akarták ostrom alá fogni. De az arbeiek megelőzték őket. Három hajóval ellenük mentek, bevárták, míg a magyarok összes

nyilaikat, köveiket rájuk szórták, azután támadtak. Egy hajót elfoglaltak, s a többiben oly rémületet keltettek, hogy a száraz földre szokott vitézek teljes fegyverzetben a tengerbe ugráltak és ott vesztek. A csatának a bóra vetett véget, mely a harczolókat mindenfelé szétszórta. A második támadást azonban az arbeiek be nem várták, önként meghódoltak Kálmán királynak (1105.).[392]

Velencze élén ekkor Falier Ordelafo, vitéz, okos, erélyes ember állott; de Kálmán támadása, «hitszegése», meglepte a köztársaságot. Ideje sem volt, hogy dalmát szövetségeseit segítse, megvédje. Még nehezebb lett volna az elveszetteket visszafoglalni, azokat, kik elpártoltak, ismét a velenczei szövetségre kénszeríteni, annyival is inkább, mert Byzancz anyagi vagy erkölcsi támogatására nem lehetett számítani. A doge tehát egyelőre megnyugodott abban, a mit megváltoztatnia nem lehetett; letette a Dux Dalmatiae és Croatiae büszke czímét, s mint Byzancz szövetségese, a normannok, Boemund, az olasz Tarent és palaestinai Antiochia herczege, a Busilla unokatestvére ellen, ki 1107. őszén nagy sereggel a «római» birodalomra tört, fordítá a köztársaság erejét. Itt a velenczei a magyar mellett harczolt, mert Kálmán is megemlékezett a szövetségről, s míg Komnenosz Elek az Adria keleti partján védelmezte országát, magyar csapatok velenczei hajókon átkeltek Boemund háta mögött Apuliába, Brindisit, Monopolit elfoglalták, a tartományt három hónapig pusztították, s azután az elfoglalt két várost velenczei kézen hagyva, hazatértek Magyarországba (1108.). Még szerencsésebb volt maga Elek császár, mert neki Durazzo, a régi Dyrrachium körül annyira sikerült megszorítani vitéz ellenfelét, hogy az kénytelen volt megbékülni. A béke-oklevélen, melyet kiállítottak, Kálmán-

nak, «a dákok králjának», a baszileüsz «nászának» két «zsupánja» is, Per és Simon szerepeltek (1108. szept.).[393]

Kálmán dalmátországi diadalai után azzal a gondolattal kezdett foglalkozni, hogy Oroszországba megy és letörli a przemysli vereség gyalázatát; de Álmos herczeg nyugtalankodásával, lehet mondani három esztendőre, honn foglalkoztatta. Álmos, a ki nem rég (1104. aug. 21.) II. Szvjátopolk orosz nagyfejedelem leányát, Predszlavát vette nőül,[394] aggódott Kálmán sikerei miatt; tartott, hogy a dalmát városok után rá kerül a sor. Barátjai voltak, de seregre, melylyel Kálmánnak ellentállhatott volna, nem igen számíthatott, és önként tért engedve, Németországba menekült. De oda rosszkor jött. Régi szövetségese IV. Henrik ugyan még élt, de ép akkor lázadt fel ellene második fia Henrik is (1105. nyarán); menekülnie kellett, fia hatalmába esett, a koronáról le kellett mondania és végre mint bujdosó Lüttichben végezte be életét (1106. aug. 7.). Álmos tehát német segítségre nem számíthatott és Passauból visszatért Magyarországba (1106.). Kálmán visszafogadta, de herczegségét nem adta többé vissza, hanem más jószágokkal kárpótolta az ország minden részében, a Vág mellett, a Tisza körül, Erdélyben, főkép azonban Dunántúl Tolna, Somogy vármegyékben. Álmos, a ki eddig sem volt megelégedve, most, alacsonyabb helyzetében, még kevésbbé tudott megnyugodni, és még abban az évben Lengyelországba futott III. Boleszló herczeghez, Wladislaw Hermann fiához, ki alig mult még 21 éves s valami négy év óta volt Lengyelország nyugoti részének herczege, és azóta folyvást baja volt Zibgniew féltestvérével, a ki az ország északkeleti részét, Masowiát birta. Bajok, küzdelmek azonban el nem csüggesztték az ifjút. Királyi természet volt,

ki nagy, tevékeny szerepre született; a veszélytől nem félt, sőt kereste. Már mint fél gyermek egymaga medvét, vadkant ölt; mint herczegnek karja súlyát érezték ellenségei, a csehek, morvák s a folyvást nyugtalankodó pogány pomeránok. Mint a ki 1102. óta szintén II. Szvjátopolk orosz nagyfejedelem egyik leányát, Zbyslawát, birta nőül, szívesen fogadta Álmost, szeretett volna rajta segíteni, s azért a pomerán hadjáratból visszatérve személyes összejövetelt keresett Kálmánnal, kiről Lengyelországban is el volt terjedve, hogy a világ valamennyi királya közt a legtudósabb;[395] de Kálmán kelepczétől tartott és nem volt hajlandó személyesen találkozni III. Boleszlóval. Megindult azonban a diplomatiai munka, követek küldözése, mialatt Álmos magyarok, lengyelek tanácsára, segítségével, Magyarországba tört és Ujvárt — Abaujvárt — hatalmába ejtette. Kálmán azonban hamar talpon volt seregével, hogy a felkelést elfojtsa, másrészt pedig most már III. Boleszlóval találkozott.

A két fejedelem hamar megérthette, meg is értette egymást. Érdekeik nem ellenkeztek egymással, sőt mintegy egymásra voltak útalva, mert mindegyiknek volt otthon ellensége. Itt Álmos, amott Zbigniew. Mindegyik tarthatott Németországtól, ha egyszer belsejében megemberelvén magát, III. Henrik politikáját akarta volna ismét kelet felé követni, és feltehetjük, hogy Kálmán nem késett a helyzetet kellőleg feltárni, III. Boleszló pedig nem volt az az ember, a ki az okos szót meg ne értette volna. Nem csak békét, hanem örök barátságot, testvériséget is fogadtak egymásnak, és úgy váltak el egymástól. A kiegyezés — bizonyára — tisztességes békét biztosított Álmosnak, ha meghódol, habár nem is herczegségének visszaadását; s azért mikor Kálmán király Ujvár előtt

megjelent, hogy ostromolja, bevegye: Álmos lóra kapott, kinyittatta a kaput és egymaga a király táborába lovagolt, s ott, mikor a királyi sátorhoz ért, leszállt a lóról, Kálmán lábaihoz borult, bevallotta, hogy vétkezett, és a király — mit senki sem gyanított volna — megbocsátott neki, és megbocsátott közbenjárására azoknak a magyaroknak is, a kik hozzá csatlakoztak és az ujvári várban voltak. A szövetségnek Boleszló mindjárt hasznát is vette. Mert mikor 1107. folyamában Zbigniew a csehekkel és pomeránokkal szövetkezve fegyvert ragadott öcscse ellen, segítségére nem csak sógora Jároszláv, a ladoméri fejedelem, hanem magyarok is megjelentek, és Zbigniew kénytelen volt meghódolni, úgy hogy csak Mazowiát tartotta meg, nem is már mint önálló fejedelem, hanem mint öcscse hűbérese. Mikor pedig télre újra nyugtalankodni kezdett, ez utolsó birtokát is Boleszló orosz és magyar hadakkal elfoglalta, és Zbigniew Lengyelországból menekülni volt kénytelen.[396] Álmos ezalatt messze földön járt. A lelkesedés, mely egy évtizeddel ezelőtt Európa nyugati tartományaiból annyi ezer embert Magyarországba, Magyarországon keresztül Ázsiába vitt, Magyarországnak annyi bajt okozott, nem aludt ki, hanem újra meg újra lobbot vetett. Már 1101-ben újra ezerek és ezerek mentek át Magyarországon a Szentföldre: olaszok, kik Karinthián át jöttek Magyarországba, francziák, kiknek egyik vezére Vilmos Aquitania herczege, költő, és világfi volt, németek, kiket az öreg Welf bajor herczeg vezérlett. A sok ezer vitéz kár nélkül ment át az országon, de a Szentföldet kevesen látták, útközben vesztek el, még kevesebben tértek vissza hazájukba. Most 1106-ban, 1107-ben újra hirdették a keresztet Francziaországban, és Álmos herczeg elszánta magát, hogy meg-

teszi az útat Jeruzsálembe, mely bűnbocsánatot nyujtott, s vezeklésül szolgált annak, a ki sokat vétkezett. Mint egyszerű zarándok, nem sereg élén ment és néhány hónap mulva visszatért, hogy ismét otthon — úgy látszott legalább — vadászszon, jóságos cselekedeteket gyakoroljon (1108.). Még mint herczeg az úton, mely Magyarországból az erdőalji földre vezetett, a Meszesen kolostort épített szűz Szent Margit tiszteletére, kit, egy pogány pap megtért 15 éves gyönyörű leányát, Aurelian császár idejében Syriában a pogányok megkínoztak, lefejeztek. Most újra egyházat és monostort építtetett szűz Szent Margit tiszteletére Esztergom és Visegrád közt Dömösön, egy kis dombra erdős hegyek aljában, a szűk kanyargó Duna fölött, szemben erdős hegyekkel, «melyben szerzetes papok — kanonokok — éjjel-nappal szolgáljanak Istennek». Ennek a kedves alapítványának mindenféle birtokokat, házhelyeket, szolganépeket szánt az ország különböző részeiben, hogy a papokat eltartsák, és nekik szolgáljanak. Az építkezés, kétségkívül a legprimitivebb, már 1108. elején annyira haladt, hogy az egyházat fel lehetett szentelni. Az ünnepélyre Álmos meghívta a királyt is, és Kálmán eljött, bár környezete bizalmatlanul és ellenséges indulattal tekintett a herczegre. A felszentelés után gyanúba fogták, vagy legalább vádolák Álmost, hogy a felszentelés alkalmával tőrt hányt bátyjának, és meg akarta ölni, s talán — mondák az udvariak — meg is ölte volna, ha ők oly gondosan nem őrködtek volna. Vádjuk felingerelte a királyt, el akarta fogatni Álmost, ki — Fehérvárott? — hatalmában volt: de a «főtisztelendő püspökök és más jámbor főemberek» nem hitték, a mit a herczeg ellenségei mondtak, közbejártak, visszatarták a királyt minden erőszakos lépéstől,

és kibékéltették őket, de Kálmán bizalmatlanságát nem tudták többé kioltani. Álmosnak hűséget kellett esküdni, s mikor elbocsátá, hogy menjen a Bakonyba vadászni, két főemberét — «jobbágyát», mint akkor magyarúl mondák — küldé, mintha tiszteletből kisérnék, valójában pedig, hogy rá vigyázzanak, lelkének titkos gondolatait kipuhatolják, s ha valamit a király ellen tervel, megjelentsék. Álmos teljesen meg volt alázva, bátyja hatalmában tudta magát, s csak arra gondolt, hogy bármit esküdött is, tőle szabaduljon. Még nem voltak messze Fehérvártól, Csóron, mikor a herczeg felereszté sólymát és az varjút fogott. A két madár küzködésében mintegy saját sorsát látta s önkénytelenül kiszalasztá a kérdést: nemde ez a varjú is meg fogna most esküdni a sólyomnak, «hogy ha eleresztené, nem fogna többé károgni?» Kálmán jobbágyai kitérőleg válaszoltak: «a sólyom nem eresztené el a varjút esküjére», de téged, érték alattomban, a király eleresztett; «a varjú nem tehet esküt, mert oktalan állat», — te azonban, mint eszes ember tehettél és kötelezhetted magadat — és még az éjjel tudtul adták Kálmánnak a herczeg szavait. De a herczeg sem késedelmeskedett. Mihelyt a Bakonyba értek, eltávozott tőlük és kimenekült, ismét Passauba, és segélyt kért a németektől bátyja ellen (1108.).[397]

V. Henrik, ki most Németország trónján ült, nem hiában használt fel minden eszközt, a mit rossz fiú atyja ellen felhasználhat, hogy a királyi hatalmat mielőbb kezébe kapja: akarta is a hatalmat teljes mértékben élvezni és gyarapítani. Mérhetlen ambitio és uralomvágy tölté el a 26 éves fiatal ember lelkét. Honn, s a pápával szemben még nem léphetett fel úgy, mint szerette volna, mint atyja tette, de belebukott; készséggel kapott

tehát az alkalmon, hogy hatalmát kifelé, keletre terjeszsze Magyarország felé, melyen egykor nagyatyja, III. Henrik uralkodott. Bántotta a királyt, hogy Magyarország királya Kálmán az adriai tengerparton Dalmácziában foglalt oly részeket, melyeket V. Henrik, mint a római császárok utódja, a maga birodalmához volt hajlandó számítani, míg a németek közül sokan nem tudták még elfelejteni, mily röviden bántak el, mint hányták kardra, mint hajtották fogságba, «kegyetlen természetük» szerint a magyarok az első keresztes háború garázda németjeit. Álmos panaszai sem maradtak hatás nélkül a császárra és környezetére. A «római birodalom nagyságához folyamodott, a római birodalom részvétét és oltalmát kérte», «mint Adherbal», jegyzé meg e kornak egyik német krónikása, ki Sallustiust ismerte, és a ravasz, erőszakos Jugurtha és unokatestvérének villongásait hasonlónak találta a Kálmán és Álmos közt levő viszonynyal, mert Álmost is megfosztották vagyonától, herczegségétől, mely őt, mint a király testvérét, a király után első embert megillette. Szeptember elején nagy német sereg állott a magyar határon. A német király kiséretében voltak: a kölni érsek, a regensburgi, passaui, freisingi, eichstädti, augsburgi, münsteri püspökök, az öreg Welf herczeg fia, II. Welf bajor, II. Hohenstaufen Frigyes, sváb herczeg, Lipót osztrák markgróf, kit később az egyház kegyességéért szentei közé iktatott, a nordgaui, istriai markgrófok, a thüringiai és számos más gróf, köztük mai uralkodó házunk egyik őse, Habsburg Ottó gróf,[398] és sok úr Németország minden részéből, főleg azonban a szomszéd Bajorországból. Mikor magyar földre értek Pozsony alatt, északról, Trencsén felől jőve a cseh sereg csatlakozott hozzájuk, Swatopluk alatt, kinek sikerült

1107. május havában Borživoyt trónjától megfosztani, Lengyelországba kergetni s V. Henrik megerősítését, sőt kegyét is kinyerni. V. Henrik, mint egykor öregatyja, III. Henrik, Pozsonyt fogta körül és ostromolta, Swatopluk pedig, ki még abban a barbár, szilaj korban is feltünt kegyetlen, vérengző természetével, a Vág jobb partját, Trencséntől kezdve Komáromig, felégette. A magyar sereg Kálmán alatt a Vág balpartján gyűlt össze és portyáival folyton csipkedte a németeket. Swatopluk, ha ily magyar portyázót elfogott, mint valami tolvajnak, szemét kitolatta, orrát levágatta, egyszer pedig, mikor hírt vőn, hogy ezer válogatott magyar Pozsony körül a mocsarakban lappang, hogy e lesből a takarmányra járó németeket elfogdossa, a sereget, ha nem vigyáz, éjjel felverje: rajtuk ütött, az egész csapatot, csak egy menekült meg, «mint a halakat a hálóban elfogta», levágatta vagy felakasztatta és csak néhánynak kegyelmezett meg, a kik sok pénzzel tudták magukat megváltani. Kegyetlensége azonban még jobban elkeseríté a magyarokat. Pozsony már egy hónapnál tovább vitézül ellentállt, Swatopluknak pedig haza kellett sietnie (október második felében) saját országa védelmére. Mert Kálmán és a lengyel III. Boleszló megállapodtak volt, hogy ha a császár egyiküket megtámadja, a másik Csehországra tör, és Boleszló, Kálmán üzenetére, hogy «a német sáska szőleinkre szállt, hogy aztán a ti fáitokat is elpusztítsa», híven szavához, szeptemberben Borživoyval Csehországba tört és három napig, három éjjel tűzzel-vassal pusztította![399] Kálmán kész volt kibékülni V. Henrikkel, a ki hetekig hiában ostromolta Pozsonyt és beláthatta, hogy neki sem sikerül, a mi egyik császárnak sem sikerült még, bár mindegyik megkisérlé, hogy a német fenhatóságot

Magyarországra is kiterjeszsze. Meg is elégedett azzal, hogy Kálmán megajándékozta, megigérte, hogy Álmost visszafogadja és «kedvetlenül», «mi nevezetest sem művelvén», hazatért Németországba, és már Passauban volt (1108. november 4.), mikor a magyarok Morvaországra vetették magukat és pusztították. Swatopluk, ki időközben otthon sebtében vagy 3000 embert, kiket ellenségeinek tartott, áldozott fel bosszújának, dühösen, azonnal összeszedett csehet, morvát és ellenük sietett. Meg akarta őket lepni; de a mint éjjel egy erdőn keresztül ment, valami kiálló száraz ág félszemét kiütötte, lováról lehanyatlott és seregè megzavarodva, lehangolva haza széledt (1108. november 12.). Mikor azonban február elején 1109. sebe meggyógyult, újból összegyűjté seregét és öcscsével, a morvaországi «kis» Ottóval, Ottikkal, három nap és három éjjel vágtatva hirtelen ismét Magyarországra tört. A rettentő hidegben a vizek mind befagytak, a mi megkönnyíté becsapását, melyről a magyarok előre mit sem gyanitottak. El is érte Nyitrát a nélkül, hogy valaki útját állta volna, s a várat is beveszi, ha az őrök, a kik ott mindig vigyáztak, észre nem veszik s a kaput hirtelen be nem zárják. Ostromra nem gondolhatott; meg kellett tehát elégednie azzal, hogy a vár alját elpusztítsa, felgyujtsa és aztán hazaforduljon. Becsapásának híre csak akkor terjedt el a vidéken, mikor már visszamenőben volt, s az emberek, a kik csapatosan futottak lovon, szekéren Nyitra felé, hogy a várba meneküljenek, úgy szólván eléje futottak. A csehek, mint a kévéket a mezőn, szedték össze e menekvőket, falvaikat felgyújták, az egész vidéket feldúlták, s azután marhával és mindenféle más zsákmánynyal megrakva, örvendezve hazatértek.[400]

A vidéken, mélyet Swatopluk és öcscse Ottó elpuszti-

tottak, Kálmán ez időtájt már megvalósította, a mit László király tervelt és felállította Nyitrán Szent Emmeram, Szent Zoërard András és Benedek tiszteletére a tizenkettedik magyar püspökséget, melynek megyéje Nyitra várán alul kezdődött, s a Vág mentében Trencsénen túl, az ország határáig terjedt.[401] Ezzel befejezte Szent István egyik, hierarchiai művét. Megvolt a tizenkét püspökség, élén a metropolitával, mint a nagy király tervelte. De tisztelete jeléül még más emléket is állított Kálmán a szent királynak. «Szigorúan meghagyta» Hartvic, olaszosan Arduin győri püspöknek, ki Busilláért Siciliában járt vala, hogy írja meg Szent István életét. A püspök, bár agg korával és tudós szokás szerint, szerényen, ismeretei hiányos voltával mentegetőzött, «mert» a VI. századbeli «Priscianus», e kor grammatikai oraçuluma, «kit hajdan jól ismert, már cserben hagyta, s arczát előle, mintegy ködbe burkolta», vállalkozott a műre és mikor készen átnyújtotta, térden állva kérte «a király diadalmas fenségét», hogy ne ütközzék meg a döczögős nyelven, a rendetlen elbeszélésen, mert ha ettől tarthatna, «jobb volna, hogy műve elégjen, sem hogy haraggal telt szemei elé kerüljön». A munka jó vagy rossz tulajdonságai azonban igen csekély mértékben képezték a püspök érdemét vagy hibáját. Egészen forrásaira hagyatkozott. Azon 25 év óta, hogy István királyt szentnek tekintették, két életrajza, legendája készült, vagy legalább kettőről bírt a püspök tudomással. Az egyiket magyar vagy magyarországi ember irta már László király halála után, kinek eszébe jutott, hogy sok szent életéről nem tudunk semmit, mert — és itt mutatkozik az olvasott ember — «vate sacro caruerunt» nélkülözték az irót, a ki tetteiket feljegyezte volna. Megírta tehát szájhagyomány, még élő

emberek emlékezete, elbeszélése után Szent István életét és tetteit, vagyis inkább egyes epizódokat, részleteket életéből, röviden, összefüggés nélkül, de józan felfogással és jobbára menten a rendes legendai általánosságoktól. A másik külföldi — talán cseh — ember műve volt, ki azzal kezdé, hogy a megváltás malasztja, a keresztény vallás mindenüvé elterjedt, s az isteni kegyelem «a kárhozat és tudatlanság fiaira, az Isten tiszteletét nem ismerő vad és kóbor népre, a Pannoniában lakozó magyarokra is tekintett, kiket a keresztények kicsapongásainak megbosszulására őseik lakhelyeiből azelőtt örök titkos végzése szerint a nyugati tartományokba kihívott vala». Azután azonban nem tanúsít ellenséges indulatot a magyarok iránt, sőt a legnagyobb érdekkel kiséri a megtérés művét, melyben a cseh egyház püspökének, Adalbertnek nagyon is nagy részt tulajdonít. Az eseményeket pragmatice, összefüggőleg és melegséggel, sőt helyenként majdnem lelkesedéssel tárgyalja, csakhogy elbeszélése valódi legendai mű, s a mi korunkban, kik többet szeretnénk a világi dolgokról hallani, talán csökkenti a mű becsét, szülte és magyarázza meg nagy hatását a XII. században. Ezt a munkát vette a győri püspök alapul; majdnem szóról szóra kiirta és rajta csak annyiban változtatott, a mennyiben az általa közbeszúrt adatokkal összehangzásba kellett hoznia. Ily adatokat vett a hazai kis legendából, ilyet saját tudomásából, mind oly magyar dolgokról, melyeket külföldi kevésbbé tudott, kevésbbé tudhatott. Tudott egyes vonásokat a szent király mindennapi életéből, melyeket egy csoda kapcsán fel is említ. Felvette művébe a korona küldését, a Sylvester-féle felhatalmazás történetét. Részletesebben kifejté a somogyi tized dolgát, megigazítá külföldi forrását arra nézve, a mit

az első esztergomi érsekről mondott, s a miről ő, mint magyarországi püspök, jobban — és feltehetjük teljesen — volt tájékozva; s kétségtelenül ő szőtte be a Szent István teste felemelésénél történt «csodát», Salamon előzetes szabadonbocsátását, a mi mint királyi, belső házi dolog, alig jött teljes nyilvánosságra, a külföld tudomására. Egy-általában véve igyekezett külföldi forrása kitételeit szabatosabbá, a magyar felfogással megegyezőbbé tenni — oly munka, melyre a legtöbb esetben még most is útalva vagyunk, ha bármi jóakaratú külföldi író művét irodalmunkba átültetjük, és — nagyon természetesen — kihagyta a magyar király parancsára szerkesztett, a magyar királynak ajánlott műből azt a helyet, melyben a magyarokról, mint a kárhozat fiairól szólott és kihagyta az elbeszélést, hogy István király Pétert nevezte utódjává, kit a magyar felfogás bitorlónak szeretett és akart tartani. A dolog meg is tette hatását. Nemzet és egyház egyaránt elfogadták, mint a szent király teljes és hiteles életrajzát; az egyházakban olvasták, rá mint jogforrásra hivatkoztak, s az idők folyásával mindegyre növekedő tekintélye mellett, teljesen homályba borultak István király többi életrajzai.[402]

Szent István másik művét, a magyar állam szervezetét is befejezte Kálmán, mikor a nádor biráskodását — mint láttuk — az anyaországban megállapítván, azokban a részekben, melyeket szent István és László király csatoltak csak igazán Magyarországhoz, s melyeket a geographiai fekvés is elválasztott, a nádorispánnak megfelelő hatáskörrel más fő embereket, kormányzókat rendelt. A Meszesen túl, Erdélyben, melyet erdős hegyek lánczolata választott el, a hol még alig valamivel több mint száz éve Gyula, a törzsvajda uralkodott, a nádorispán e

társa, a régi törzsfő, a vajda nevet nyerte, mely kifejezés még a latin terminologiában is teljesen kiszorított minden «princeps», «dux»-féle elnevezést.[403] A gyér lakosság közé ide (a mai Fogaras megyébe) már kezdettek beszármazni a Balkán-félsziget romanizált pásztorai, kik a VI. század óta, mikor a latin világ e részek állami életéből, városaiból teljesen eltünt, legalább annak nyelvét, úgy a hogy, hegyeik közt fentartották, maguk közé sok idegen elemet fogadtak, de azt is jobbára lassanként magukba olvasztták, úgy hogyha a vlak vagy magyarosan oláh nem jelentett is mindig római vagy romanizált ivadékot, e néven mégis jobbára ily latinizált elemeket kell értenünk. Marhatenyésztők, pásztorok, mint e déli bevándorlók, voltak a székelyek is, a kik északnyugatról, a Meszes felől, szintén ez időtájt kezdtek kisebb csapatokban bevándorolni, főkép arra a területre, mely a magyarság által lakott területen, az igazi Erdélyen túl keletre, a hegyek felé, a felső Maros és Küküllő mentében feküdt, s ott végre megtalálták a földet, a melyen nevüket, szabadságukat akkor is, mikor már mindenhol másutt a szomszéd népségbe beleolvadtak, a mai napig fentartották.[404]

Az új szerzeménybe, Horvátországba, Kálmán szintén helytartót, kormányzót rendelt, kit mint a régi horvát királyok után következő első személyt, bánnak nevezett magyar horvát egyaránt. De a föld, a mely felett a horvátországi bán parancsolt volna, aránylag csekély volt és Kálmán alája rendelte mind azt a területet is, a mi Magyarországból, kivévén a keleti csúcson a Szerémséget, a Dráván túl feküdt. A geographiai szempont, mely Erdélynél érvényesült, itt is döntött, oly annyira, hogy még a Dráván inneni megyéknek, Zalának, Somogynak,

Baranyának a Dráván túl terjedő részei is a bán hatósága alá tartoztak.[405] Kiválóan azonban a bán földjének, minden közelebbi megjelölés nélkül, vették azokat a drávántúli tót vidékeket, melyek számára László király a zágrábi, vagy mint eleinte mondták zagori[406] püspökséget alapitotta, s a mely ekkor szerveződött, és mint Magyarország egyéb részei, ha nem is egyszerre, vármegyékre oszlott. E vármegyék száma aránylag nagy s a mi ennek következménye, az egyes megyék területe általában véve kisebb volt. Ezt legalább részben kétségkívül a terület alakulása okozta, mely e jobbára görbe országban sokféle, egymástól meglehetősen elszigetelt részeket alkotott, a hová külön-külön kormányzat kellett, míg másrészt a kisebb területeken is, hol nem volt sok, vagy épen nem volt nemesség, hanem csupán csak királyi birtok, a vármegye ispánjának nem volt kisebb területe, mint a tiszántúli vagy dunamelléki magyarországi nagy megyékben; nem is volt ennélfogva kisebb jövedelme, melynek nevezetes részét e sürű erdő borította vidéken, mint más szláv népeknél, az oroszoknál, a nyest-bőrök tették. Ezeket eredetileg természetben adták, kuna nevet viseltek, de később, mint már a volgai bolgároknál a IX. században, pénzen váltották meg, de azért a nyest-adó név — kuna — megmaradt. Napjainkban Németországban a nyest bőrét vagy 10 márkával fizetik, Kálmán király a nyest-adót 12 denárban, 1 frt 8 krban állapitotta meg.[407]

A legelső megyék közé, melyek itt alakultak, tartozott a Szávától északra Zágráb, a hol a püspök székelt, és közel a Drávához és a német határhoz Varasd, mely nevét valami magyar embertől vehette.[408] Közben keletre, a hadút mentén keletkezett Körös és három kisebb

vármegye, Marócza, a Zágrábtól északkeletre fekvő Moravcse, Rojcsa, a Köröstől keletre fekvő mai Roviscse, és a Lónya, Pakra, Száva összefolyásánál a monoszlai hegységtől délre Garesnicza, azaz magyarosan, mint mindíg mondák, Gerzencze. A Száván túl, részben a hegyek aljában, melyek Magyarországot Horvátországtól elválasztják, támadt Jaszka vidékén Podgoria; a Kulpán túl, a Koráma mentén, Szluin vidékén Goricza, magyarosan Gercse; a Glinától keletre az Unna felé Gora; az alsó Unna mindkét partján Vodicsáig, azután a Száva mentén, a jobb és legalább később a balparton is a Pakra torkolattól a mai Gradiska vidékéig: Dubicza; a Szána körül, a Kozára hegységtől délre le Bihácsig, a felső Unna és Szána közt: Szána (Zana), attól pedig északkeletre a Száva jobbpartján Orbász, mely már keletre a Boszna völgyében lakó szerb törzsek szomszédjává lőn.[409] A szláv lakosság erre folyvást szivárgott be délről, a magyarok is kezdtek letelepedni, kisebb csapatokban Zára vidékéig, le a Cettináig, főleg azonban a Száva és Kulpa összefolyása táján, s a Kulpán túl Gorában a Gozd, a határok felé, hol még századok mulva egy pont László király határa nevét viselte. Ez ujonnan szervezett vidékről, a hadútból Kaproncza táján kiágazva, délre Csázma irányában, majd keletre fordulva Pozsega vármegyébe, a régi birtokokba út vezetett, melyet még késő századok is Kálmán király útjának neveztek, s annak mentén még egy század mulva is Kálmán király hidját, kútját emlegették.[410]

Kálmán király nagyon jól tudta, hogy Dalmácziáért még harczolnia kell Velenczével, azért mindenkép azon volt, hogy a dalmátokat minél inkább megnyerje, minél szorosabban csatolja Magyarországhoz. Miután már 1108-ban

a traüiaknak ugyanazokat a jogokat adta, melyeket Spalato nyert volt: 1111-ben újra elment a tengerpartra. Hadsereg kisérte; vele voltak: Lőrincz érsek, Marcellus váczi, Simon pécsi, Máté veszprémi, György győri, Sixtus váradi vagy bihari püspök, János nádor, Urosának — ki Pozsonyban III. Henrik ellen harczolt? — fia és sok más ispán. Zára mellett királyi széket — curiát — tartott. Odagyűjté az ország nemeseit és a dalmát-horvátországi főpapokat Crescentius érsek vezérlete alatt: Anastasius tinnini, János traùi, Bonus belgrádi, Domokos vegliai, Péter oserói, Pál arbei püspököket. Ott volt Zára püspöke, Gergely is, ki a magyar uralomnak egyik főoszlopa volt a tengerparton, a király bizalmát is bírta, de akarta, hogy Dalmáczia szabadsága a jövőre nézve is mindenkorra biztosítva legyen, s arra nézve minél több, minél hatalmasabb kezeseket bírjon. Az ő sürgetésére maga Kálmán király, Lőrincz érsek, a magyar püspökök, János nádor, Keled bácsi, Márkus, Salamon bihari, Szolnok nógrádi, Ugra, Tibold somogyi, Ivánd és más ispánok, «kiknek neveit», irá a zárai püspök jelen volt embere, «vagy sohasem tudtam, vagy ha tudtam is, elfelejtettem, s ha mindannyinak nevét tudnám és ide irnám, nagyon is nagyra duzzadna irásom, mert sok százados is volt közöttük», a szent keresztre, Isten szent evangeliumaira megesküdtek, hogy Dalmácziát régi szabadságaitól soha semmiben sem forgatják ki, püspököket, primást, a kit ők maguk nem választanak, rájuk nem tukmálnak. Kálmán kijelenté, hogy az investiturát püspökre, apátra nézve igénybe nem veszi, kimondá mindkét ország, Magyarország és Dalmáczia helyeslésével, hogy a dalmát papság a magyar egyháziakkal egyenlő szabadsággal éljen, vagyis hogy ne mindenféle biró,

hanem csak püspökeik és espereseik idézhessék meg őket, s a kánonok szerint történjék felettük az itélet. A dézsmálás is magyar módra történjék, királyi és püspöki poroszlók együtt hajtsák végre. Ezért kapják a dézsma egy tized részét, ebből a fele a királyi poroszlót, a másik fele pedig egyenlő részben a püspök curialis comesét és poroszlóit illesse. Egyúttal, miután «Isten kegyelméből Dalmácziát és Horvátországot meghódította», a vitézül ellentállott Arbe püspökének, Pálnak kérelmére az arbei egyházmegyét területe birtokában, «a mennyire tőle függ», oklevélben, melyet Lőrincz érsek szerkesztett, megerősíté, miután e birtokokról, melyekhez Pago szigete, akkor Kissa, Likka s az Arbével szemben fekvő tengerpart, a hegyek alja tartozott, III. Kresimir király privilegiumából és a dalmát püspökök tanuságtételéből értesült. Esküje emlékére Kálmán a három arany keresztet, melyekre az eskü történt, a zárai, a spalatói s az arbei egyháznak ajándékozta. Azután még egyszer körüljárta az országot, s mikor hazament, magával vitte Magyarországba a zárai püspököt, ki ott, mintegy külsőkép is hirdette a magyar-dalmát egyházak egységét; a magyar püspökök közt szerepelt, mikor a király a zobori apátság némely vámjogát, melyeket még Szent Istvántól kapott, megerősité (1111.), majd jószágait, jogait, «melyek a morva pusztítás idejében össze-vissza zavarodtak» újra összeiratta (1113.) s a magyar befolyásnak nagyságát mutatta, hogy a mikor Crescentius érsek meghalt, utódjává a spalatói világi elem kivánságára Kálmán egyik kedves emberét és esetenként kanczellárját,[411] Manasses «zágori» (zágrábi) püspököt választák utódjává, s ugyancsak a város keleti szöglet-tornyát önként átadták Kálmán királynak, ki abba erős őrséget helyezett annak vezérlete alatt, ki a horvát földön a királyi adót beszedte.[412]

XIII. FEJEZET.

Álmos katasztrófája. Kálmán halála. II. István. Velenczei, osztrák, orosz háború. II. István és a magyar urak. Görög háború. Álmos fia trónutód. II. István halála. II. vagy vak Béla. Borisz. Vak Béla győzelme. Bosznia, Ráma megszerzése.

Az 1113-ik év nagyböjtje nem mindennapos látványt nyujtott a magyar népnek. A lengyel III. Boleszló, mint bűnbánó vezeklő jött el az országba, elzarándokolt Székesfehérvárra Szent István sírjához, el Somogyvárra Szent Egyed monostorába, kinek pártfogását már születésénél tapasztalta, mert anyja, ki sokáig magtalan volt, kevéssel utóbb szülte, mint hogy gyermekért Szent Egyedet hívta segítségül Saint Gillesben egy lengyel követség. Félig titkon jött el országából, a hol már egy évnél tovább vezekelt. Magyarországon azonban, Kálmán parancsára, Kálmán példájára, püspökök, apátok mindenütt eléje mentek, ünnepélyesen fogadták, kitüntetéssel, ajándékkal elhalmozták, ő azonban szomorúan (alig tudták a papok lebeszélni) az egész nagy bőjtöt kenyéren és vizen akarta tölteni, mikor valami helyről megindult, hogy napi útját megkezdje, gyalog, mezítláb ment, míg a breviarium napi részét, a hét bűnbánó zsoltárt, litaniát el nem imádkozta; a merre járt, alázatosságból a szegények lábát mosta, és annyi alamizsnát osztogatott, «hogy nem volt szűkölködő, a ki könyörületességért hozzá járulván, könyörületességre nála ne talált volna». Zarándoklását Szent Adalbert sírjánál Prágában (1113. ápril 13-an) gazdag ajándékokkal és jóságos cselekedetekkel fejezte be. Mind e bánatnak, vezeklésnek oka az volt, hogy Zbigniew testvérét, miután az még némettel, csehhel ellene szövet-

kezett és már sehol semmiféle segítségre nem számíthatott, visszahívta, de mikor látta, hogy még mindig a régi gőgös, veszélyes ember, harmadnapra hogy kezébe kapta. elfogatta, szemeit kitolatta, örökre ártalmatlanná tette.[413] Magyarországon némileg hasonló katasztrófát készítének elő. A lelki furdalás, a fájdalom, a melyet III. Boleszló érzett, nem gyakoroltak oly hatást, hogy azt a királyi háztól, Magyarországtól elfordíthatták volna. Kálmán király nem uralkodott, esze, ereje nem fáradott hiában két évtizeden keresztül. Benn az országban is érezhették, a mit a szomszéd cseh külföldön Kozma barátunk írt: «hogy a magyar nemzet erős, gazdag, fegyverben kitünő, s a föld bármelyik királyával képes szembeszállni».[414] De a «győzelmes» király mint ember — úgy látták — nem volt boldog. Két fia volt Busilla nejétől, kiket Lászlónak és Istvánnak kereszteltek. Neje meghalt. Az egyik fiú László 1112-ben követte. Halála évében Kálmán valami 43 éves férfi, másodszor megnősült. Neje Eufemia orosz herczegnő, Monomakh Vladimirnek, a Kievvel szemben a Dnieper balpartján fekvő Perejeszlavl és az északi Szuszdal fejedelmének, II. Szvjátopolk kievi nagyfejedelem unokatestvérének és kevéssel utóbb utódjának leánya volt. Valami két év mulva azonban Kálmán házasságtörésen kapta nejét, és a várandós asszonyt, ki — hite szerint — fattyut hordott szíve alatt, visszaküldte atyjához. Nem tartóztatta vissza ebben az elv, melyet ép alatta hangoztattak oly erősen: «hogy a mit az Isten összekötött, az ember ne válaszsza szét». «Törvénytelenül és ok nélkül» magyarázák most hozzá emberei; és nem ő maga, hanem «a törvény választotta el attól, a kit bűne vádolt, vétke elítélt és gonoszsága letiport».[415]

Álmost családi körében nem érte ily csapás. Három

gyermeke volt: két leánya és egy fia, 1115-ben valami kilencz éves, a kit Bélának hivtak. Nem mozdult, de barátjai voltak, remélt, és a királyiak éber szeme úgy vehette észre vagy vélte észrevenni, hogy reményeinek megvalósítására is törekszik. Kálmán rögtön cselekedett. Álmost néhány nemes úrral, Urossal, Pállal, Vatával együtt elfogatta, és mind a négyök szemét kitolatta. Tette, a mit Szent István király Vazullal tett, de ő még tovább ment. Nem küldte idegen országba Álmos fiát, hanem akarta, hogy a veszélyes embernek fia se árthasson neki, vagy családjának, akarta hogy Álmos nemzetségének örökre magva szakadjon. Kiragadták tehát a gyermeket anyja öléből és megvakíták, sőt még azt is megparancsolta Kálmán, nem példa nélkül e barbár korban, hogy herélték ki: de Magyarországon még ilyen dolog nem történt. Maga a hóhér, vagy a kik neki parancsolták, «rettegvén az Istentől» és a királyi faj magva szakadásától, azt mondák a királynak, hogy Béla meghalt, és nem engedelmeskedtek. Egy Pál nevű pap és Othmár — már ekkor, vagy csak később? — barsi ispán, kiknek ebben főrészük volt, a gyermeket biztos helyre szállították. A vak Álmost dömösi conventjébe vitték. De — úgy találták, legalább Magyarországon — «mit sem használt az ártatlan vér kiontása» Kálmánnak és hiában imádkoztak, zsinati végzés szerint, a pápa engedélyéből minden nap a templomokban, a király egészségeért és országa megmaradásáért. Kálmán súlyosan megbetegedett. Valami Draco (Drogo?) nevű olasz, kiben nagy bizalma volt, orvosolta vagy kuruzsolta. Hogy borzasztó fejfáját enyhítse, írt tapasztott a király fülére, a tapasz azonban annyira szívta, hogy Kálmán nem bírta kiállani. Levették, és akkor úgy látszott, mintha már az agyvelő

kezdett volna kiszivárogni a tapaszra. Kálmán megmutatta Othmárnak, a ki, «mikor megtekintvén a tapaszt, látá benne a kiszívott agyvelőt», mondá: «Uram! jó lesz készülnöd az útra!» Kálmán megrendült; fölsóhajtott és összehívta tanácsosait, köztük Márkot, a Syma fiát, ki vele Dalmácziában járt és Achillest, Jákó borsodi ispán fiát, kik leginkább tanácsolták neki, hogy Álmost és Bélát megvakítsa, és leginkább tarthattak a vak Álmostól, ha a dolgok fordulnak és elküldött közülök egyet, Botfia Benedeket, hogy fogja el Álmost, nehogy ha meg találna halni, az következzék utána. Azután — már halálos ágyán — lelkére kötötte fiának, nagyjainak, hogy álljanak bosszut a kudarczért, melyet Oroszországban szenvedett és 1116. február 3-án, egy keddi nap, befejezte dicsőséggel, gyászszal vegyes, fényes, komor pályáját.[416] Poroszlója Benedek elérte Dömöst. Álmos verőfényes, meleg téli napon künn ült, szomorúan keseregve a kolostor előtt, mikor közeledő lódobogást hallott. Ismerve az embereket, a kikkel dolga volt, mindjárt rosszat sejtett és bevitette magát a templomba, «és kezeivel szűz Szent Margit oltárába fogódzott, hogy legalább Istentől és szentjeitől rettegve ne merészeljék elhurczolni». De Benedek utána rohant, megragadta, elrántotta az oltártól és ki akarta húzni a templomból. A vak ember kezéről, a mint az oltárba kapaszkodott, leszakadt a bőr, véressé lett az oltár, s a míg ő üldözője kezében vergődött, a papok, a monostor népei összeszaladtak, az ajtókat elállták s a szentségtörőt el akarták fogni. Benedek azonban — mikor látta, hogy Álmost magával nem viheti — dühösen, a mint tudta, kiszabadítá magát, lovára kapott és sietve elrohant. De nem messze, a pilisi erdőben, lebukott lováról, nyakát szegte, «és» — beszélék

később — «kutyái, melyek kisérék, husát, csontját felfalták». Ez eset azonban intés volt Álmosra nézve, hogy meneküljön. Barátok segítségével kijutott Byzanczba, míg benn az országban Kálmánt — az első magyar királyt Szent István után — a fehérvári sírboltba temették, és fiát Istvánt királylyá koronázták.[417]

A II. vagy ifjú Istvánt, a 15 éves gyermek ifjút, a trónon mindjárt nehéz gondok várták. Velencze, miután a byzanczi császár beleegyezését vagy legalább megnyugvását kieszközölte, 1115. augusztus havában hajóhadat küldött Dalmáczziába, hogy elvesztett birtokait visszafoglalja. Arbe szigete volt az első, mely Falier Ordelafo dogénak azt üzentette, hogy meghódol, még ha Zára nem követi is példáját: ha Velencze a szigetet jogaiban, szabadságában megtartja. És Falier doge megjelent Arbéban, a székesegyház pitvarában Pál püspök és Arbe grófja előtt Trevisano János, caorlei püspökkel Palani, Morosini Domokossal, két Michiellel és sok más nemesével megesküdött, hogy Arbe szokásait, szabadságait, melyeket a konstantinápolyi császár és magyar király alatt birt, melyekre «Kálmán magyar király érsekeivel, püspökeivel, ispánjaival megesküdött», Velencze is meg fogja tartani. Arbe után Zára városát és Belgrádot vette meg a doge, de a zárai erős vár magyar őrsége ellentállt, s a doge kezeseket vévén a meghódolt városoktól, és Belgrádot, hogy a magyarok közeledését Zárához megnehezítse, megerősítvén, újra felvette a «dalmát-horvát herczeg» czímét, melyet utódai többé le nem tettek, és visszatért hadával Velenczébe.[418] Ily körülmények közt a spalatói magyarok szükségesnek látták, hogy az egész várost megszállják, és magyar őrséggel megrakják. Beszéltek Manasses érsekkel és vele meg-

állapodtak, hogy a mikor a Spalatótól nyugatra, a Kyrieleison hegyen fekvő szent Ciriacus kápolnáját — szept. 29-én — felszentelik, mire Spalato egy része szokás szerint kicsődült, a magyar őrség tornyából kitör, egy másik csapat, adott jelre, kívülről támogatja, és így a várost könnyen elfoglalják. A tervet közlék a város podestájával, egy Adorjan nevű, trevisói emberrel, de az inkább szított olasz véreihez, mint ragaszkodott hivatalához. Nem akart előmozdítani oly tervet, mely a polgárok jogát sértette, vagyonukat, személyüket — ki tudhatta, mi mindent mível az idegen fegyveres nép? — fenyegette és megsúgta a tervet a polgároknak; azután hivataláról leköszönt és visszament hazájába. A spalatóiak nem hittek egészen szavának, de azért titokban készültek, Traùval és más dalmátokkal szövetkeztek, mindenfelé rejtegetve őröket állítottak, a mondott napon azonban, hogy megtudják, mi igaz a dologban, nagy tömegekben kiindultak a szent Ciriacus kápolnájához. Kilencz óra körül járt az idő, reggel. Eljött a kitűzött percz. A magyar toronyban megharsant a trombita, kibonták a zászlót, és rohantak kifelé, a falakra, a városba, hogy elfoglalják. De akkor kitörtek rejtekükből a spalatói fegyveresek, s a toronyra rohantak. A ki a magyarok közül a falon volt, azt letaszíták, azokat, kik már a városba hatoltak, leölték; a torony alá pedig tüzet raktak, hogy az őrséget kipörköljék. Némelyek a magyarok közül benn fulladtak, mások szerencsésen, szerencsétlenül kiugráltak a szabadba. A csapat, melynek kívülről kellett volna segíteni a támadást, megzavarodott és megfutott. Manasses látván hogy mi történik, szintén menekült, és sohasem tért többé vissza érseki székébe.[419]

A magyar államférfiak épenséggel nem voltak hajlan-

dók, hogy az Adriai-tengerpartot oly könnyen átengedjék Velenczének. Mindenek előtt azonban — mint Kálmán 1099-ben a przemysli vereség után — tisztába akartak jönni a legközelebb, és ezért ha akarta legalkalmatlanabb szomszéddal, a csehhel, mely népnek fejedelme most Swatopluk halála óta ismét II. Břetislaw és Bořiwoy egyik öcscse, I. Wladislaw herczeg volt. Az «ország»-nak tehát tetszett, hogy István király jöjjön össze Wladislawval, s a főurak meghívták a cseh herczeget, jöjjön és újítsa, erősítse meg új királyukkal a régi szövetséget: s Wladislaw mindenre kész volt a béke megerősítése végett. A kitűzött napra mindkét fél meg is jelent a határfolyónál, az Olsavánál, a mai Magyar-Bród — révhely — irányában nagy kisérettel, egész hadsereggel. A magyarok a bal partot lepték el nagy számmal, «mint a sáskák» — így mondák a csehek — «mint a tenger homokja, vagy az esőcseppek». A csehek a tulsó parton ütöttek tábort. Mindkét fél azonban bizalmatlansággal tekintett egymásra. Egy magyar. Solt, kit gonoszsága miatt száműztek hazájából, járt körül a csehek közt, s üzente II. Istvánnak: «Híve vagyok Uramnak! ujságot mondok a csehekről! A herczeg azonnal elfogat, ha találkoztok, mert hallotta, hogy embereid fegyver nélkül jöttek!» Wladislawnak pedig azt mondá, ha elmégy, elfog a király! hanem inkább fegyverezd fel embereidet «és úgy üljenek táborukban». A herczeg, ki különben csendes, szelid természet, úgyis rossz kedvében volt, mert azt találta, hogy a magyar urak «szokott gőggel», békés üzenetére oly fenhéjázóan feleltek, mintha nem kibékülés végett jönnének, hanem verekedést akarnának kezdeni. A találkozóra tehát el nem ment, s így az a kitűzött napról elmaradt. Ez bántotta a magyarokat, élesztette gyanújokat, s a mikor Solt ismét üzent: küld-

jetek a herczeg tábora felé lövőket, nehogy a csehek, minden perczben nyakatokra jöhessenek: a fél gyermek István, kiben az ifjúság lobbanékony természete mellett nagy gőg, nagy önfejűség volt, s a ki már is azt hitte magáról — mint róla mondák —, hogy bölcseségben Salamonnal, erőben Sámsonnal, bátorságban Dáviddal egyenlő, pedig épen nem vala egyenlő», azonnal felparancsolta kiséretéből a bessenyőket és kétségkívül a vágmelléki székelyeket — a magyarság e szokott előőrseit — fogjanak állást az Olsavánál, a magyar tábor védelmére». A mint Wladislaw a magyarok e vendégtársait három csapatban fegyveresen közeledni látta, azt hitte, hogy ezek már csatára jönnek és fegyverre szólítá amúgy is már kész népét, és a csehek — «dühös részeges nép», ítélék a magyarok — egy percz alatt a határfolyón átugrattak, és a magyarokra rohantak. Azonnal dühös csata támadt. A székelyek és bessenyők emberül megállták helyüket, a saatzi várnagy főbb embereivel elesett, a többi megfordult, s a futók Wladislaw herczeget is, ki különben igen vitéz ember volt, magukkal ragadták. Ottó vagy Ottik olmüczi és Soběslaw Wladislaw öcscse ez alatt a maguk négy morva zászlóaljával, ugyanannyi csehvel szintén átmentek a folyón, s nem törődve az oldalukban dühöngő harczczal, megkerülték a hegyet, a mely mögött a magyarok egészen készületlenül és mit sem tudva az ifjú király intézkedéseiről táboróztak, s épen javában ettek, ittak, vendégeskedtek, mikor a morva herczegek rájuk rohantak és rettenetes öldöklést vittek véghez a védtelenek közt. A ki hirtelen el nem szaladhatott, ott veszett, s a csehek később dicsekedve említék, hogy még Szent Ulrik idejében a Lech partján a 955-iki augsburgi ütközetben

— hol a cseheket a magyarok mindjárt eleinte elgázolták '— sem veszett el a magyarok közül annyi nemes úr és nem nemes; magát a királyt is csak Lőrincz esztergomi érsek mentette meg futással a halálból. A menekülők meg sem álltak, míg a hrozinkói szoroson át nem jutottak, s az ország portáján belül nem voltak, s aztán a Vág partján, jóval Trencsénen, a bélai hídon alól megállapodtak. A csehek nem üldözték őket, hanem a tábornak estek és felprédálták, a magyarok kincseit, arany-, ezüstedényeit, melyekkel hivalkodtak, kezükbe ejték, s az éjet a tábor helyén töltötték. A székelyek és bessenyők, mikor Wladislaw üldözéséből visszatértek a táborba s látták a tomboló cseheket, a földön halomszámra a magyar halottakat, megrémültek és lóhalálában hazafelé vágtattak. A király és emberei, mikor látták őket távolról jönni, s azt hitték, hogy cseh üldözők, nagyon megzavarodtak, mert már bennük volt a páni félelem és sokan sokfelé szétszaladtak, ijedtükben a Vágba rohantak és ott vesztek (1116. május 13.). A rendet végre János nádor állította helyre. A csehek visszavonultak. Solt árulása kisült, de a halottakat nem lehetett többé feltámasztani, s az ifjú István király csak azt sajnálta, hogy a gazember Solt maga nem veszett oda az öldöklésben.[420]

Ez alatt a távol délnyugaton, Velenczével is megújult a háború. Sergius magyar ispán, ki a quarnerói szigeteken és a tengerparton parancsolt, kilencz nagyobb és számos kisebb hajóval, melyeket Veglia, Cherso szigetek és a tengermelléki horvátok szereltek fel, Arbén kikötött és seregével a szigetet pusztította. De az arbeiek, két velenczei gálya segítségével, hátuk mögött megrohanták hajóikat, az őrséget, mely visszamaradt, legyőzték, a hajókat kirabolták és felgyújtották. Ez úgy megzavarta

Sergius seregét, hogy teljesen megbomlott, szétfutott. Mindenki csak arra gondolt, mikép meneküljön meg, hová bújjék, erdőben, berekben és úgyszólván ellentállás nélkül az arbeiek foglyává lőn, kik azonban győzedelmükkel nem éltek vissza, hanem megelégedtek azzal, hogy a foglyokat Arbében hegedűben háromszor szűz Mária egyháza körül vezették, azután pedig szabadon hazájukba visszabocsáták.[421] A bán is — talán Elek — ki a Dráva körül Varasdban, Zalában birt és a Salamon Vidjének rokona, a később Gutkeled nevet viselő nemzetség tagja volt,[422] seregével a Zárai vár felmentésére indult. Falier doge, miután V. Henrik német király 1116. márczius havában Velenczében megfordult és a magyarok ellen, ép úgy mint a baszileüsz Elek, segélyt igért, adott is, e segélycsapatokkal május havában Dalmácziába indult és június 29-ikén Zára mellett a magyar sereget megverte, és sok főbb magyart elfogott. A győzelem első gyümölcse volt, hogy a jadrai vár őrsége, reményét vesztve, megadta magát. A Zárai vár után az erős, bevehetetlennek tartott Sebenicót foglalta el, rombolta le a doge, azután Traù és Spalato hódolt meg neki. A szigetek sem állottak ellen, s így egész Dalmáczia, vagyis a latin városok, kezeseket adva, ismét meghódolt, s a doge, a sereg, kezeseket véve, diadallal tért vissza Velenczébe. A magyarok azonban nem nyugodtak. A következő évben (1117.) újra megtámadták Zárát, Ordelafo hajóhaddal, lovassággal újra Dalmácziába sietett, és megütközött. De Záránál megverték, megölték, seregének maradványai a városba zárkóztak, s e fontos pontot megtartották Velenczének. A magyarok nem használták ki győzedelmüket; sőt mikor Velencze követei: a doge fia Falier Vitályos, Giustiniani Orso és Morosini Morin fegy-

verszünetet kértek: azt öt évre (1118—1123.) megadták, és Dalmácziában a statusquo, vagyis Velencze uralkodása a tengerparton megmaradt.[423]

Nem ugyan rendes háború, de folytonos villongások folytak a német határon, a hol majd a németek törtek magyar földre, majd a magyarok lépték át a határt, dúltak szlávot, németet, vittek el embert, marhát s egyéb jószágot, pusztították a földeket. Mikor Velenczével az ideiglenes béke létrejött, maga az ifjú király vezetett nagyobb sereget hirtelen, «lopva» Ausztriára, pusztítá a határt a Lajtha körül, szerzett, hozott haza nagy zsákmányt. Megtorlás végett az osztrák markgróf. a kegyes, szent életű Babenberg Leopold, a kit tíz éve Pozsony alatt láttunk, és a cseh II. Bořiwoy, a ki most megint egy időre herczeg volt, nyomban követték. Sopronmegyébe törtek, a mai Kis-Mártont megvették, felgyujtották, s mindent körös-körül a gyepükig elpusztítván, veszteség nélkül hazatértek (1118.).[424] Az efféle rabló hadjáratok nagyon megfeleltek II. István természetének, mely, a mint gyermekből ifjúvá, majd férfiúvá fejlődött, nem szelidült, hanem mind szilajabbá lőn. Fel lehetett benne ismerni valamit abból a lovagiasságból, mely néhai nagybátyjában, Lászlóban volt. Bizonyos szigor és nagyobbra törekvő szellem atyjára emlékeztetett. De az a tiszta, józan felfogás, mely László lelkes és Kálmán hideg, számító tetteiben nyilatkozott: teljesen hiányzott belőle. Bizonyos hirtelenkedő szenvedélyesség mutatkozott minden tettében, mely a nehézségeket nem csak nem igyekezett kerülni, hanem még szaporította. Daczával kihívta maga ellen a daczot, s épen nem volt alkalmas arra, a mit csak László tudott, Kálmán se mindíg, hogy kellőképen tudjon bánni a magyarokkal.

Nem is maradt el az összeütközés. Mikép fejlődik jelleme? mit csinál a maga körében? azzal a magyar urak nem gondoltak, de ha közérdekű dolgot sértett: szembe szálltak vele, és azon korlátok közé szoríták, a melyeket jónak tartának. Csak hogy ezzel nem javíták meg — bajos is lett volna! — nem oszlatták el szenvedélyeit, csak beléje fojták egy időre, míg újra ott s a mikor lehetett, kitörhettek. Már ekkor általános volt a nemzetben a felfogás, hogy a honfoglaló ősök vezérei, a «hét magyar»: Álmos és fia Árpád ivadékait választá a magyar nemzet fejedelmeinek, akkép, hogy csak e nemzetség fiai vannak hivatva a magyar koronára. A vak és bujdosó Álmoson kívül pedig, úgy tudták, II. István volt az egyedüli Árpádfi. Mikor tehát látták, hogy II. István, már valami 20 éves, «törvényes nőt nem akar venni, hanem ágyasokkal él», és félő, hogy benne a királyi családnak magva szakad: ők hoztak neki feleséget Olaszországból, normann vért, mint anyja volt, a capuai herczeg Róbert leányát.[425] Valami két évvel később — 1123-ban — az ellenséggel szemben, úgyszólván a csatatéren törték meg szenvedélyes akaratát. Oroszországban történt. A nyugtalan Jároszlávot, II. Szvjátopolk néhai nagyfejedelem fiát, a mostani nagyfejedelemnek, Monomakh Vladimirnek vejét, ipja Vladimir, ladoméri herczegségéből elkergette, s helyébe fiai közűl egyet ültetett a herczegi székbe. Jaroszláv Magyarországba menekült és kérte II. Istvánt, jöjjön személyesen segítségére (1123.). II. István azonnal kész volt a hadjáratra, hogy ha nem is azokon, kik atyját megverték, de mégis oroszokon, orosz földön, hűtelen mostohája atyján, álljon bosszút atyja przemyslei vereségeért. Sereget gyűjtött és kiment Ladomér alá, melyet Monomakh fia András az új her-

czeg védelmezett. Csehek, lengyelek — III. Boleszló, mint tudjuk, sógora volt, — a Rosztiszlavicsok szintén segíték Jároszlávot. A mint II. István megérkezett, mint legelső, azonnal ostrom alá fogta a várost. Történt azonban, hogy Jároszláv, egy vasárnap, kora reggel csak harmad magával a város körül járt, hogy kikémlelje és oly közel lovagolt, hogy bekiálthatott vetélytársára és az őrségre: «E város az enyém! ha meg nem nyitjátok, és meg nem hódoltok, holnap erővel veszem meg!» Ez alatt két lengyel a városból kijött, hátába került s egy hid alá rejtőzött, melyen Jároszlávnak visszamenőben át kellett menni, és mihelyt oda ért, kirohantak és a viadalban, lándzsával átszúrták. Emberei félholtan vitték vissza a táborba és éjjelre kiszenvedett. — Mikor II. István ezt hallá, szörnyen felindult és rögtön kiadta a parancsolatot, hogy készüljön az egész sereg rohamra. A várost még az nap be kell venni, győzni kell, vagy ott kell veszni mindnyájuknak. De a magyar vezérek összegyűltek és kérdezék: «miért s mi haszna haljunk meg? Ha a herczegséget elfoglaljuk, kit tesz majd a király közülünk herczeggé?» és megállapodtak, hogy nem engedelmeskednek, a várat nem vivják, s azt megmondják a királynak, a ki minden ilyféle dolgot tesz az országnagyok tanácsa nélkül. El is mentek hozzá. Mikor bejöttek és oldalvást kétfelől leültek, felállott Kozma, ivadéka Páznánnak, ki szent Istvánnak a kardot felkötötte, maga is hatalmas ember a Nyitra vidékén, és mondá: «Uram, mit csinálsz? Ha sok vitézed halálával a várost be is veszed, kit fogsz tenni herczeggé? Nagyjaid közül valakit? Egyikünk sem marad itt! Vagy talán el akarjátok az országot hagyni, hogy herczeggé lehessetek? Mi, urak, nem támadjuk meg a várost. Ha

ostromolni akarsz: ám tedd magad! Mi hazamegyünk Magyarországba és ott más királyt választunk magunknak!» Ezzel kihirdették mindenfelé a táborban. hogy a magyarok azonnal induljanak vissza Magyarországba. A sereg vezérei szavát fogadta, a többi szövetséges is széjjel ment és II. István, sereg nélkül, szintén kénytelen volt hazatérni.[426]

Az eredménytelen orosz hadjáratot a szerencsésebb dalmátországi követte. 1123-ban lejárt az öt éves fegyverszünet Velenczével, s a következő év nyarán — «ez országos ügyben» — II. István sereggel Dalmácziába ment. Vele voltak az esztergomi és kalocsai érsekek — Marcellus és Gergely, — a pécsi és győri püspökök, atyja régi barátjai és horvátországi fegyvertársai: Keled, Márk, Jakab ispánok, Sergius ispán, az arbei szerencsétlen vezér, és egyike a legelőbbkelőknek: Lampert ispán Hunt nemzetségéből, ki László király egyik nővérét bírta feleségül, nagyon gazdag, szerző ember az Ipoly mentéről, fiával, Miklós ispánnal.[427] A dalmátok, kik csak az imént, 1122. augusztus havában voltak kénytelenek a velenczei dogénak segélyt nyujtani szentföldi hadjáratára, melyből még vissza nem tért, általában már megelégelték a velenczei uralmat és készséggel fogadták a magyarokat. Sebenico, Traù, Spalato, Belgrád velenczei kormányzói menekülni voltak kénytelenek. II. István megújítá, püspökei, ispánjai, főurai esküjökkel megerősíték a szabadságokat, melyeket Kálmán király Traù és Spalato polgárainak adott (1124. július) s Velencze birtokában csak Zára és a szigetek maradtak. Azonban néhány hónappal később (1125. május—június) a velenczei hajóhad, visszatérőben a szentföldről, megtámadta a városokat. Traùt, Spalatót, Sebenicót nevezetesebb ellentállás

nélkül meghódolásra kénszeríté és hűségük zálogául kezeseket vitt el. A magyarok Belgrádon gyűltek össze. a város polgárai velük harczoltak a velenczeiek ellen. De a doge győzött. A várost a csatában kirabolták, büntetésül teljesen lerombolták. Lakói nagyrészt, püspöke, a közel Scardonába telepedtek.[428] Velencze birtokait ezután egy évtizedig magyar nem háborgatta. II. István ugyan nem henyélt, de a maga feje után járt, mindenféle harczokba bócsátkozott, melyek néha ártottak, használni pedig semmikép sem használták az országnak. Mert szeszélyeinek, mint tapasztalta, a nemzet nem szolgált készséges eszközül, igyekezett azt az erőt, melyet eleinek gondoskodása a király kezébe letett, de ő, mert kellőleg nem bírt vele, elégségesnek nem találta, még másunnan gyarapítani. Zsoldosokat, idegen fegyveres népet gyűjtött maga köré. Befogadott egy csapat pogány bessenyőt, kik hozzá menekültek azon nagy csata után, melyet 1124. tavaszán a bessenyők Berroenél, Komnenosz János, László király veje, most már császár ellen vesztettek s a mely e harczias népnek úgyszólván a halálos döfést adta, s a puszták fiai mellé zsoldjába vett nyugoti franczia vitézeket. kik akkor már nagy számban szerepeltek mint zsoldosok, otthon, keleten, a byzanczi hadseregben. Valami oknál fogva — 1126. — pusztító csapatokat küldött Lengyelországba; de ez összekoczczanás, a mely hamar támadt, szintoly nyomtalanul el is mult. Nyugat felé ellenben ugyanez időtájt békét kötött Konrád salzburgi érsekkel, kinek számos birtoka volt — köztük Pettau — a karantán markban, a mai Styriában, a magyar határ közelében. A határvillongásoknak jobbára a német vallotta kárát, azért a békére szinte feléledt, felvirágzott a német vidék, és férfiak, asszonyok elrablása,

eladása, mely azelőtt mindennapos dolog volt, ritka, majdnem hallatlan eseménynyé lőn. S a békét II. István fel is tudta tartani, sőt, a mikor a salzburgi székesegyház 1127. május 4-én tűzvész áldozatává lett, II. István «királyi bőkezűséggel gondoskodott, hogy az érseket megvigasztalja és követei aranyat, ezüstöt és szám nélkül való ruhát vittek Salzburgba az új templom felszerelésére.[429] Szintoly barátságot tanúsított a Přzemysl-ház sokszor ellenséges tagjai iránt. II. Bořiwoy, kit I. Wladislaw öcscse 1120-ban újra elkergetett, mint száműzött magyar földön végzé be életét (1124. február). I. Wladislaw öcscse, Soběslaw, ki az Olsavánál a magyarok ellen harczolt, bátyja elől Német-, Lengyelországba menekülvén, neje Adelheid, Álmos herczeg leánya, Magyarországon húzta meg magát és II. István mint rokont szívesen fogadta (1123.), és mikor I. Wladislaw halála után Soběslaw a Přzemyslek trónját elfoglalta, II. István vele (1126. október) összejött, megajándékozta és — Álmos vejével — teljes egyetértésre jutott, ámbár Álmosnak magának épenséggel nem volt barátja. Nem szívesen látta, hogy a vak bujdosó János császár barátságát élvezi, a ki sógorának, ipja, László király kedves öcscsének rangjához mért biztos menedéket nyújtott, sőt Álmos — beszélék otthon — még várost is épített Macedoniában, a Rhodope aljában,[430] melyet nevéről, minthogy Byzanczban szokás szerint nem barbár néven Álmosnak, hanem Konstantinosznak hívták, Konstantiának neveztek, és az elégületlen, kimenekült magyarok köréje csoportosultak. II. István tehát követelte a császártól, hogy Álmost távolítsa el országából. Mikor pedig ezt János megtagadta, megharagudott és udvari népével, zsoldosaival, 700 franczia vitézzel 1127 nyarán betört a «római»

birodalomba. Indító okát azonban röstelte bevallani, azt adta ürügyül, hogy a boroncsiak magyar kereskedőket, kiket gyakran lehetett látni a kelet és nyugot népei, olaszok, törökök, oroszok, bessenyők közt a konstantinápolyi világpiaczon,[431] bántalmaztak, kiraboltak: míg Magyarországon, legalább valamivel később, Piroska vagy görögül Iréne császárné megbántásában, sértett magyar büszkeségében keresték az okot. János császár — beszélték — ki magát, miután már atyja Elek a birodalmat az Adriától az Euphrát- és Tigrisig terjeszté, megint a Caesarok és Augustusok utódjának érezte, azt mondá Piroskának: a magyar király is csak az én alattvalóm! A császárnéban felébredt a magyar vér; ellene mondott, és János — e nemes jellem, e szerető férj! — haragjában megverte. Piroska, bántalmazását megüzente öcscsének és II. István e gyalázatért kezdte meg a háborút. A magyar sereg először Belgrádot — Nándor-Fehérvárt — vette be, falait lerontá, s köveit II. István átvitette Zimonyba, s ott belőlük várat építtetett. Azután tovább sietett, «mint a villám». Meglepte, kirabolta Boroncsot, Nist, Szeredeczét vagyis Sofiát és csak Filippénél (Philippopolisnál) tört meg előnyomulása, hol magával a császárral találkozott, ki — a hirtelen támadással szemben készületlenül — az ott lakó magyarokat kiűzvén, csak a városban maradt, a sik mezőn szembe nem szállhatott, és bevárta, hogy II. István, ki mindenfelé oly rémületet gerjesztett, hogy a föld népe nevével ijesztgette rossz gyermekeit, hazatért. E támadás idején, vagy kevéssel utóbb — 1127. szeptember havában — Álmos, távol honától, meghalt; de halála már nem vethetett véget a háborúnak. János császár nagy sereget gyűjtött (1128.), hogy bosszút álljon kipusztított, megrabolt alattvalóiért. Hajókat hozatott a

Fekete-tengerről a Dunára, és szárazföldi seregét kelet és nyugat népeivel, olasz és török zsoldosokkal gyarapítá. A magyarok is nagy számmal gyűltek össze a haza védelmére. II. István maga beteg volt. A sereg vezérletét tehát valami — népies nevéből Stefel, magyarosan Setefelből következtethetjük — német vitézre bízta, és meghagyta, hogy a Dunavonal védelmére szorítkozzék. János császár, mikor a Dunához ért, Barancstól keletre terjeszkedett. A Duna, mely itt kissé északkeleti irányt vesz, Rámától keletre hirtelen délre fordul s a jobbparton egy kis félszigetet képez, melyet most a byzanczi sereg foglalt el. A magyar had vele szemben, a Karassó és Néra közt, Haramnál — görögösen Chramnál — táborozott, hol ma Uj-Palánka áll. János, ép oly kiváló vezér, mint vitéz katona, seregének egy részét a folyó mentében leküldé odáig, hol már a magyarországi hegyek kezdenek a Dunára dőlni, tehát a mai Baziás tájékára: maga pedig úgy tett, mintha Haram váránál akarna a Dunán átkelni, s csakugyan sikerült a magyarok figyelmét annyira magára vonni, hogy másik hadteste minden nehézség nélkül átkelt s a magyarokat a Néra felől oldalvást támadta meg. Ekkor János is a triremis császári hajóra ült; a görög tűz felgyújtá, szétszórta a magyar hajókat és utat nyitott a seregnek a túlsó partra, a hol lovas csatára, lándzsára került a dolog. «Az Isten keze volt a göröggel» — mondák később a magyarok — «nem voltunk képesek ellentállni», s az egész magyar sereg a Karassónak szorult, nagy veszteséget szenvedett, úgy hogy a kisded folyó mintegy vérré változott; «a pánczélos emberek, mint a tuskók feküdtek a vizben és futók, üldözők úgy járnak vala rajtuk a vizen át, mint valami hídon». Elesett ott Ciz ispán — most Csizt mondanánk — és

sok más jó vitéz. Fogságba került a sereg sok apraja-nagyja, köztük mint legkiválóbbak: Ákos és Keled ispánok. E csata után az első rohamra megvette János császár nagy zsákmánynyal a harami várat, de tovább északra nem nyomult. Visszament a Dunán, újra megerősíté Barancsot, azután a Szerémség ellen fordult és a római birodalom e régi «termékeny» tartományát, a Száva és Duna között, melyet a görögök még mindig — mintha még Nagy Károly ideje járná — frank földnek, «Frankhorion»-nak neveztek, Zimony várával együtt elfoglalta s szokatlan hosszú hadjárat után győztesen visszatért Konstantinápolyba.

A karassói csata mély benyomást tett Magyarországban. «Úgy mészárolták vala a magyarokat», — mondá a magyar krónika — «mint barmokat és nem volt, a ki megmentse őket a görögök kezeiből». De az ország erejét, harczoló képességét meg nem törte. Rövid időn (1129.) István ismét sereg élén állott, s vele volt Venczel olmüczi morva herczeg, a kegyetlen Swatopluk cseh herczeg kegyes, jótevő fia, kit Soběslaw küldött segítségére. A magyarok mindenekelőtt ismét Barancsot támadták meg. A görög vezér, Kurtikios, keményen védelmezte magát, de a magyarok rohammal bevették a várost, épületeit felgyújták, őrségét levágták vagy fogságba ejték. A várnagy kevesed magával, mikor látta, hogy minden veszve van, menekült: ezért János császár mint árulót megvesszőztette s ujra sereget vezetett Magyarország ellen. Utjában még a szerbek mozgalmát kellett elnyomnia, úgy hogy meglehetősen késön ért a Dunához. A Szerémség visszafoglalását, mely ismét magyar kézre került, meg sem kisérté, hanem csak Barancsot építé fel, erősíté meg újra. E munkában is elérte a késő ősz, és

serege a hideg és élelem hiánya miatt sokat szenvedett, nagyon megfogyott. II. István ezt tudta és fel akarta használni. Hirtelen átkelt a Dunán, hogy a császár meggyengült hadát összezúzza: de egy gazdag, nemes olasz asszony — Kristiana — ki magyar földön lakott, megtudta a tervet és megüzente a császárnak. A római seregnek csak épen annyi ideje maradt, hogy *oldalmozdulattal* hegyeken keresztül, majdnem járatlan útakon — a «Kakeskalán, a rossz lépcsőkön» — kicsúszszon a támadás elől, melynek súlyát már csak utócsapatja érezte, a melynél, teherhordó állatok hiányában, a császár sátra is a magyarok kezébe került. II. István rettentő haragra gyúlt, mikor megtudta az árulást és árulókat. Haragjában már sok kegyetlenséget követett el; «emberekre lóganéjból tüzet rakatott, s mellettük főzet vala, s égő nagy viaszgyertyákat csepegtet vala az ember fenekébe».[432] Kristianát elevenen megégettette. Minden harag azonban hiában volt. János császár megmenekült. Csakhogy ő is, István is megunták az Álmos halála óta czéltalan háborút. Békét keresett mindegyik. Összejöttek a Duna egy szigetén, Barancs mellett. «Ott országnagyjaik közt sokáig mentegetőzvén és vádaskodván, végre békét kötöttek és visszatértek hazájokba.» A háború vitézei közül Venczel herczeg, még a békekötés előtt — úgy látszik — hazatért, de váltólázat vitt magával, mely négy hónap mulva (1130. márcz. 1.) sírba vitte.[433] István is betegen tért vissza s Egerben majdnem halálra vált. Egy Zsófia nevű testvére volt még, ki úgy látszik az országban ment férjhez. Az «ország», az urak, kik a királyi család hívei voltak, ennek serdülő fiára — Saul nevűre — gondoltak és összeesküdtek, hogy ha nem is királyi vért, de a királyi ház e rokonát emelik II. István halála után a

trónra. Voltak azonban «árulók», emberek, kiket hiú remény kecsegtetett, Iván és Bars ispán, talán a honfoglaló Bars ivadéka, kiről nevezék — hagyomány szerint — Borsod és Bars vármegyéket; ezek maguk vágytak a koronára s ezt maguknak akarták biztosítani; de II. István magához tért. Bár még gyenge, erős kézzel szétrobbantá a fondorlatokat. Ivánnak fejét vétété, Bars ispánt pedig udvarából csúfosan számkiveté Görögországba és végzést hozának, hogy maradékából soha senkit se tartsanak méltónak «a királyi udvarba lépni». Csakhogy ez még nem adott törvényes örököst a trónnak és II. Istvánt nagyon bántá, hogy nemzetsége fejéről lehull a korona, mert azt már nagyon jól tudta, hogy neki nem lesz maradéka. Ekkor az urak, a kik tudták, hogy Álmos herczeg fia, Béla még él, hogy menedéket, tartást lelt egy ideig a pécsváradi monostorban,[434] eljöttnek látták az időt, hogy a titkot II. Istvánnak fölfedezzék. Othmár ispán és Pál, most már püspök, szóltak először a királynak és a következés mutatta, hogy számításukban nem csalódtak. II. István már nem látta többé Bélában atyja ellenségének, vetélytársának fiát, hanem csak az Árpád-ház utolsó, gyenge férfihajtását, kit a korona megillet: és rendkívül megörült. Első gondja volt, hogy feleséget szerezzen a világtalan ifjúnak (1130. elején). Szerbia keletén, Zagoriában, a *mai* Szerbia délnyugati részén és az úgynevezett Lim területen, a Raska mentében, Ráczországban, melynek fővárosa Rása, a mai Novipazár volt, uralkodott ez időben Uros nagyzsupán — névleg legalább — byzanczi hűbéres. Ennek leányát Ilonát kérte meg és hozatta el II. István Béla számára és megvolt még az öröme, hogy a fiatal párnak, melynek Tolnában jelölt vala ki lakást, fia született, kit közös ősük nevére

Gézának kereszteltek. De ez volt talán az utolsó öröme. Alig mult még 30 éves, de ereje meg volt törve. Vérhasba esett és napról napra gyengébb lett. Vad, rakonczátlan bessenyő testőrei azonban «kik ... engedelméből a gonoszságot megszokták vala, akkor sem dühöngenek vala kevesebbet a magyarok ellen. A magyarok pedig hallván, hogy a király halálán van, leöldöklék a bessenyőket, kik javaikat ragadozák vala. S a bessenyők vezére, Tatár, panaszt tőn a királynál emberei leöletése felől. A király azt vélé vala elméjében, hogy betegsége valamennyire könnyebbedett. A mint Tatárt könnyezve s a többi bessenyőket körülötte jajgatva látta, minthogy szerfölött szereti vala őket, elmordula és mondá: «Ha fölgyógyulok, mindegyikért, a kit közületek megöltek, tizet ölök meg, most már életem felől ne essetek kétségbe, mert meggyógyultam». S ezt mondván, kinyújtotta kezét a bessenyőkre, kik is nyakra-főre rohanának kezei csókolására és a nagy tolongásban ránehezedének a királyra.» Lehet mondani, hogy e megriadt vadak kiszorították belőle, a mi még erő benne volt. Újra visszaesett bajába, s mikor már halálán volt, barátruhát vett magára, mint két évtizeddel korábban (1108. júl. 29.) I. Fülöp franczia király és nehány hóval később, Jeruzsalem vitéz királya, II. Balduin (1131. aug. 31.) és meghalt (1131. márcz. 1.) mint szerzetes, nem mint király, tizenöt éves uralkodás után, mely olyan volt, mint az áprilisi nap, de verőfénye és fergetegei, a mily hirtelen jöttek, oly hirtelen elmultak és nem hagytak hátra mélyebb nyomot a magyar nemzet életében. Testét Váradon temették el. Bessenyői közül a dühös nép sokat leölt,[435] a nyugati határon pedig egy csapat magyar, nem törődve a békével, a melyet ő kötött, Karantániába, a salzburgi érsek területére tört s jószágot

és embereket rabolt. Vak utódját 1131. ápril 28. koronázták meg. De míg ő az ország keleti részébe indult. a nyugati részén, a Duna jobbpartján nagy riadalom támadt. Híre futott, hogy a salzburgi érsek, ki ép ez időben (1131. jún.) karantán birtokaira jött, óriás sereggel betör, mindent tűzzel-vassal elpusztít, kardra hány, és «Magyarország fővárosáig» Esztergomig meg sem áll, hogy bosszút álljon alattvalóiért s a hitszegésért. Sereg helyett azonban csak az érsek követe jött Felicián esztergomi érsekhez; a magyarok csodálkozva kérdezék, hogy mer oly országba jönni, melyet ura el akar pusztitani? A követ diplomatice felelt. Nem tagadta, de nem is állította — hazudni nem akart — hogy ura sereggel jő. Neki még ellenséges szándéka nincs és vár, vajjon visszaadják-e a foglyokat és meg akarják-e tartani a békét, melyet II. István alatt kötöttek? Felicián érsek értesíté a királyt, a ki atyja régi herczegségében, közel az orosz határhoz időzött, és azonnal meg is jött az udvartól a parancsolat — foganatja is lett — hogy rögtön adjanak vissza minden foglyot, zsákmányt, s a ki foglyát vissza nem adja, magát adják át a németeknek.[436]

A magyarok közül soknak nem tetszett az intézkedés, mit II. István király a koronára nézve tett. II. vagy Vak Bélára nehéz szerep várakozott. Benne erős akarat volt, határozott természet. Inkább hasonlított nagybátyjára, Kálmánra, mint atyjára, de testi fogyatkozása megbénítá erejét. A ki repülni szeretett és talán tudott volna is, mankóra szorult. Ez ellentét a vágy és képesség közt. elkeseríté életét, nem engedte meg, hogy tehetségeit megismerjék és tiszteljék vagy rettegjék. Úgy látszott, mert a felületes szemlélő mindenütt csak őket látta, hogy környezetének, nejének befolyása alatt áll, ki mintegy

kormánytársa gyanánt lépett fel. Vele szemben egy 17 éves ifjúra fordultak az elégületlenek szemei, kiben — a mint később egész élete pályája megmutatta — nagyravágyás, merész vállalkozó szellem, tevékenység nem kis mértékben megvolt. Kálmán elűzött neje, Eufemia, hazájában fiat szült, ki magát Kálmán fiának vallotta, kit mások is annak tartottak. Neve Borisz volt, a nagy Vladimir szent fia után, kinek öregatyja Monomakh Vladimir kievi nagyfejedelem, nagy tisztelője volt.[437] Borisz anyja számkivetésében kolostorba ment; maga az ifjú pedig, mikor megnőtt, kiindult, hogy az atyja után rá maradt örökséget, Kálmán királyságát keresse. Eleve Byzanczba ment, hol a jóságos Piroska talán még élt. bár nem sokáig, s a hol, mint az orosz fejedelmi ház sarját és talán Kálmán király fiát, barátságosan, kitüntetéssel fogadták, neki a császári házból feleséget adtak, de nem segítséget, hogy trónkövetelő igényeit megvalósithassa. Oroszországban nagybátyja, Msztiszláv kievi nagyfejedelem, hatalmas ember volt, de az ország ereje mégis az apró fejedelmek közt megoszlott; egy kézben volt azonban Lengyelországban, a hol III. Boleszló még élt s uralmát Pomeránia egy részére, a keleti tengerig, és a kárpátalji orosz fejedelemségre, Przemyslre is kiterjeszté. Ő szivesen fogadta régi szövetségesének, Kálmánnak fiát és kész volt, mint hajdan elei Borisz eleivel tettek, a trónkövetelőt visszavinni országába. Előkelő magyar urak is küldtek hozzá s megköszönték, hogy Magyarország egyetlen egy reménységét szivesen fogadta; panaszkodtak Bélára és kérték, nyújtson segélyt, hogy a gyűlölt Bélát elűzhessék, Boriszt a trónra emelhessék. Nem is kell arra nagy erő, ők, a magyarok, csapatosan ott lesznek s jóformán ők magok fogják elvégezni a

dolgot. III. Boleszló tehát (1132.) sereget gyűjtött, lengyeleket, oroszokat, és áthaladva «az erdőkön, melyek Lengyelországot Magyarországtól elválasztják», a Poprád völgyén felfelé, az úton, melyen most Béla, Késmárk, Lőcse, Szepesváralja fekszenek, a Branyiszkón át leszállott Újvármegyébe, a Hernád völgyébe, s az ország belsejébe tartott. II. Béla, ki úgy látszik először Oroszország, a vereczkei szoros felől várta a támadást, szintén külföldre küldött segítségért, Ausztriába, a szentéletű Leopold markgróf fiához, Alberthez, ki egyik nővérét, Álmos egyik leányát vette el; a magyarokról azonban tapasztalnia kellett, «hogy mindíg igazságtalanok és háborognak, mint a sós tenger», igen sokan Boriszhoz csatlakoznak; de még azokban sem bízhatik mind, kik zászlója alá gyülekeztek. Összehívta tehát az ország nagyjait és kérdé tőlük: «Tudják-e, hogy Borisz fattyú gyerek, vagy Kálmán király fia?» A kik a királyhoz ragaszkodtak, hívei voltak, határozottan válaszoltak: «bizonyosan tudjuk, hogy Borisz fattyú és nem méltó a koronára!» Mások «magokban egyetmást mormognak vala», habozva, kitérőleg feleltek; ezekben bízni nem lehet, következteté a király és tanácsa, és elhatározták, útban az ellenség felé, szemben a veszélylyel, hogy ha a dolgot továbbra halasztják, az «árulók» a döntő pillanatban átpártolhatnak Boriszhoz és veszélybe dönthetik az országot: «elválasztják a juhokat a bakoktól, megölik az árulókat». A határozatot, melyben — mint később mondák — fő- vagy legalább nagy része volt Ilona királynénak, talán az Ungvár — a Laborcz vize — közelében fekvő Aradon gyorsan és kegyetlenül végre is hajták.

Nagy riadalom támadt és megrohanták az «árulókat». Elfogák Lampert ispánt, a bozoki kolostor alapítóját,

kinek, midőn a király mellől kihúzták, tulajdon testvére — Hyppolit? — egy székkel fejét úgy ketté hasítá, hogy a repedésen agyveleje kilocscsant. Fiát, Miklós ispánt, ugyanott lefejezték. Majnoltot — Magnold, Mangoldot — ki II. István alatt szerepelt, másokkal együtt, azon helyt megölék. Mindösszе hatvannyolcz urat gyilkoltak le. Voltak azonban, kik megmenekültek és Boriszhoz elvitték a rémhírt és növelték az ellenzék elkeseredését.

II. Béla, kinek mikor a támadás Lengyelország felől jött, vissza kellett vonulni, Boriszszal a Sajónál, valahol a mai Zsolcza táján találkozott. Serege a jobbparton táborozott. A lengyelek, oroszok túlnan fogtak állást. A hozzájuk csatlakozott magyarok főemberei voltak: Tivadar, «a veszedelem gerjesztője», a borsodi Simád nemzetségből, talán rokona Simafia Márknak, ki mint Kálmán tanácsosa, egyik főrészese volt Álmos és Béla megvakításának, Tytus (Töttös), Folkus és egy heves, merész, talán somogyi ember, a Győr-nemzetségből, Sámson, a ki mondá: «elmegyek magához a királyhoz, gyűlésébe és szemtől szembe, nyilvánosan legyalázom». Mindnyájának tetszett ez, s maga Borisz is örült és hálálkodott, mert mintegy azt hitte, hogy ha a királyt legyalázza, ezzel már a királyság is megvan, és Sámson, a mit igért, meg is tette. Vakmerően átment az ellenséges táborba. II. Béla király sátorában ült főuraival, vitézeivel. Egyszerre csak belépett Sámson és rákiáltott a királyra: «Hitvány kutya! Mit csinálsz az országgal! A te urad Borisz, bírja az országot, jobb volna! te pedig menj, mint apád, kolostorodba!» Az urak rögtön felugráltak; János, somogyvári prépost, Ottó fia, királyi jegyző, kiálta Bud ispánnak: «Mit állunk itt! miért nem fogjuk el!» Ekkor oszlott el a meglepetés. Sámsonra estek, de

az már künn volt, lovára pattant, és elrohant. Az urak nem üldözhették. Gyalog jöttek a királyhoz, de Bud ispán egyik szolgája a zajra lándzsát ragadott, valami nyergeletlen lóra kapott és Sámson után iramodott. — Sámson és üldözője a Sajónak tartottak. Tivadar és társai a túlparton hajóba akartak ülni, hogy áthozzák, de annyira már nem érkeztek, «Sámson nyargalva a folyóba esék. Üldözője a vizben lándzsával megszúrá. A pánczéling, melyet dolmánya alatt viselt, úszni nem engedé, lehúzta és a folyóban elmerülve odaveszett.» Vakmerősége, lehet mondani, önfeláldozása nem tette meg hatását Béla híveinél. Ellenkezőleg, *megerősödtek hűségükben*, s átüzenték a lengyel és orosz vezérekhez: «Nem illik, hogy ti igazság ellen akartok egy fattyúnak országot keresni. Mi tudjuk, hogy a korona joggal Bélát illeti, és ő az egész ország közakaratából uralkodik!» A vezérek, ha nem is vizsgálgatták Kálmán házi életének titkait, s nem is vonták kétségbe Vladimirovna Eufemia erényét, látták. hogy erős ellentállással találkoznak, a siker bizonytalan, s a míg Bélához Albert németjei megérkeztek: III. Boleszló megdöbbenve kezdte észrevenni, hogy serege, kivált a magyarság, oszlik, fogy, s magára hagyja. III. Boleszló merész támadással még meg akarta probálni, hogy a szerencsét zászlajához fűzze. Vitéz vajdája — vagy magyarosan nádorispánja — Wsebor nem ellenzé a vakmerő lépést, de míg ők tanakodtak és végre arra szánták el magukat, hogy visszavonulnak, II. Béla serege 1132. július 22-én, Mária-Magdolna napján megtámadta őket. Elülről, hátulról felhangzott a harczi zaj, köröskörül hallák a lengyelek a német szót, a mint közeledtek, egymásra kiabáltak, egymást buzdították Albert osztrák vitézei, és láttak — legalább később — az ellenség sorai-

ban olyanokat is, kik őket hívták, velök tartottak. — III. Boleszló és Wsebor hősileg harczoltak, de seregük győzni nem tudott, véres csata után futni kezdett. Maga III. Boleszló is lovát veszté és csak más lován tudott megmenekülni. Még a futók közül is sokat levágtak, másokat elfogtak. Voltak magyar vitézek, kiknek pánczélinge csupa vér volt. A nap hősei gyanánt Gáabot, Bátort, Vasast és Miksát említék, ki Simád Tivadart elfogta és II. Béla elé hozta. II. Béla a vitézeket gazdagon megajándékozta, de a bosszú politikájára nem vetemedett. Borisz minden reménye megsemmisült, és Béla «királysága megerősödött az ő kezében és ellenségeit az Úr csúffá tette». III. Boleszló, bármennyire sajnálta, nem tudott többé Magyarországra támadni. Még az őszszel (1132. október közepén) rátámadt II. Béla sógora, a cseh Soběslaw és egész Sziléziát úgyszólván teljesen felégette és sok foglyot vitt magával. Következő 1133. januárban a dúló hadjáratok újra megújultak; II. Bélának nem is kellett harczolni, harczoltak helyette mások, sőt Soběslaw segítségével még Lothar német császárt is megnyerte (1134. áprilisban), a ki megigérte, hogy a III. Boleszló és II. Béla közt fenforgó ügyet, úgy mint Soběslaw kivánja, rendezni fogja. A magyar követ, ki ekkor a cseh herczeggel a német királynál járt, Péter veszprémi, vagy, mint a csehek mondák, fehérvári püspök volt, ki Lotharnak, más gazdag ajándék közt, mintha a honfoglalás Salanja vagy Swatoplukja volna, két aranyos szerszámú fehér paripát hozott ajándékul, és viszont gazdagon megajándékozva, «jókedvűen» tért vissza hazájába. III. Boleszlónak egyébiránt a przemysli oroszokkal is meggyűlt a baja (1135.), kik előbb neki hódoltak és 1135. aug. 15-én kénytelen volt Merseburgban, Lothar

császár udvarában megjelenni, s ott II. Béla és Soběslaw követei láthatták megalázását, mint viszi a kardot a császár előtt és tapasztalták az eredményt: hogy a lengyel herczeg teljesen felhagyott minden ellenségeskedéssel Csehország és Magyarország ellen.[438]

II. Béla diplomacziája, mely ennyi szolgálatért azzal a kijelentéssel örvendeztette meg a császárt és a német főrendeket, «hogy mindenestül teljesen a császár rendelkezésére áll», tehát itt teljes sikert aratott, ép úgy mint Oroszországban, a hol négy évvel később, 1139-ben Monomakh fiának, Jaropolk kievi nagyfejedelemnek Csernigov ellen tetemes sereget — 30.000 embert említenek a mindig superlativusban számító oroszok — küldött, és így ő Borisz nagybátyjának szövetségesévé vált ép abban az évben, mikor Borisz anyja, Jaropolk testvére, Eufemia Kievben mint apácza befejezte szerencsétlen életét (1139. ápril 4.).[439]

Megzsibbadt ereje, mint III. Boleszlónak, és szabad kezet volt kénytelen engedni Magyarországnak egy másik régibb ellensége is délen: Velencze. A merseburgi gyűlésen, mely III. Boleszló megaláztatását látta, megjelentek volt a görög császár követei mellett a doge küldöttei is és panaszkodtak, hogy Roger, Sicilia királya — Busilla öcscse, ki a délolaszországi normann birtokokat mind egyesíté — kereskedelmüknek rablásaival 40.000 talentum kárt okozott. A háborúban, mely Lothar és a normann közt 1136-ban kitört, Velencze a császár mellett harczolt, de Roger ellen, kinek táborában — nem volt hiában Sziczilia és áfrikai részek ura — sok mohamedán is harczolt, nem tudta Dalmácziát megvédeni; Traùt ez időben szaraczénok teljesen feldúlták, lakóit szét-

űzték úgy, hogy e város több évig lakatlan pusztaság maradt. Spalato ismét meghódolt a magyar királynak (1136. körül). Érseke Gaudius, kit épen akkor választották, egy előkelő, népszerű spalatói család sarja, szép és aránylag «a többihez képest» tanult ember, a magyarokhoz hajlott, s 1136-ban az esztergomi érsek által szenteltette fel magát, a mit II. Incze pápa — mert a spalatói érsek felszentelése a pápát illette — nagyon rossz néven vett, de azután (1138. máj. 24.) a «vétséget», «merényletet» «kedves fia Béla magyar király kedvéért, ki követek, levelek útján többször közbenjárt érte», megbocsátotta. Gaudius, bár polgárfiú, szeretett a királyi udvarban forgolódni, el is járt gyakran Magyarországba. Honfitársai nagyzó embernek tartották, de II. Béla kegyét megnyerte. A spalatói egyház ezt nem bánta meg, de a magyar uralom sem vallotta kárát, hogy a dalmát egyház primására támaszkodhatott.[440]

Ugyanebben az időben a magyar uralom a Száván túl, az új megyéktől keletre, délre fekvő szerb földön is kezdett terjedni. A szerbek legészakibb törzsei a Boszna mentében és annak mellékvölgyeiben laktak. Már közel a folyó torkolatához a jobbparton, kelet felé, a Sprecsa völgyében feküdt és fekszik még most is a Balkán félsziget egyetlen sóbányája, melyet már a rómaiak ad Salinas neveztek, s a magyarok — mint a mai török Tuzlának — szintén Sóónak hívták. Innen délre, felfelé a Boszna mentében, a hegyekig, hol a folyó fakad, s az Adriai- és Fekete-tenger vízválasztója van, s keletről nyugatra menve, a Drina vidékétől a Dinári-alpok tetejéig, a tartomány Boszna nevet viselt, és lakói, mikor László és Kálmán a Dinári-alpok nyugati lejtőjén lábukat megvetették, Vodin — keresztény nevén Mihály —

szerb királyt uralták, a ki Skutariban lakott és majdnem minden szerbet Primorjében, ép úgy mint Zagoriában hatalma alá egyesített. Vodin halála után azonban trónvillongások zavarták országát. Byzancz beavatkozott, Vodin fia, György — ki 1114-ben került a trónra — görög fogságba esett, Konstantinápolyban végezte 1130. körül életét és a szerbek — annyira-mennyire — byzanczi fenhatóság alá kerültek, de az nem hatott fel a Boszna völgyéig. Annak szerbjei jókor elváltak a Vodin György-féle birodalomtól és most a magyaroknak hódoltak meg, úgy hogy II. Béla 1137. elején, mikor Esztergomban, az apáczák szigetén, a hol szűz Mária egyháza állott, gyűlést tartott és környezetébe Felicián érsek mellett Macharius, Martyrius, Péter, Walter, Zacheus, Macelinus pécsi, egri, veszprémi, váradi, váczi püspökök, udvari embere Fancsal, nemsokára nádorispán, Máté újvári, György zalai ispánok, Ákos, Domokos, Dénes, Miska, Miklós, Ombod és más főbb emberek voltak, «az ország közakaratából» második, alig öt éves kis László fiát «boszniai herczeggé» nevezte ki. E tartomány azonban annyira nélkülözte az önálló államiság minden kellékét, hogy országszámba se ment és királyaink, bár nagyon kaptak azon, hogy czímeiket szaporítsák, a mint hogy Kálmán magát azonnal Dalmát- és Horvátország királyának írta, ezt a földet, melynek élén, a mint látszik, teljes autonomiával honi bánt hagytak, sohasem vették fel királyi czímeik közé.[441] Mikor azonban kevéssel utóbb a magyar hatalom a Fekete-tenger és Adria vízválasztóján túl, a tulajdonképeni Szerbia egy kis zsupájára, a Narenta legfelsőbb jobb mellékvölgyére, Rámára is kiterjedt: II. Béla e kis tartomány után, mely a boszniai bánságot gyarapítá és annak kiegészítő része maradt

századokig, a «rámai király», «Rex Ramae» czímet felvette (1138.), s azt utódai, a magyar királyok, mind e napig megtartották.[442]

XIV. FEJEZET.

II. Béla végső évei. II. Géza. Belos bán. Új vármegyék. Hadi viszonyok. Vendégek. II. Géza testvére, Zsófia. Borisz mozgalmai. A lajtamenti csata. A II. keresztes hadjárat.

Ha valaki, a távolból csak az eredményeket látta, melyeket II. Béla elért, s azzal összehasonlítá elődje II. István eredményekben meddő uralkodását, alig fogta volna elhinni, hogy II. Béla: a vak nyomorék, és a tüzes, a harczias, «a villámszerű» király: II. István volt. A ki azonban közelebbről látta az udvart: láthatta a vak király tehetetlenségét a mindennapi életben, a melynek nyomasztó érzését borba fojtá. Mikor tele volt, bőkezű, adakozó természete még adakozóbbá lőn. Udvari emberei tudták, hogy a mit ekkor kérnek tőle, megadja. Fel is használták ez alkalmat jóra-rosszra és — mondják — ily állapotban adta ellenségeik kezébe Poth és Saul szerzeteseket, a kiket aztán ártatlanúl megöltek. Itt épen lehetetlen volt, de máskor sem igen lehetett azt, a mit a király részegségében tett, adott, jóvá tenni vagy visszavenni. Tisztább örömet nyújthattak II. Bélának, lelkiismeretét, némileg legalább, megkönnyebbíthették a vallásos, jóságos cselekedetek, melyek gyakorlásában fáradhatatlan volt. Maga mondja, hogy rendes szokása volt eljárni Pannonhalmára, melynek leégett templomát Dávid apát ez időben építette fel újra, nagyobbra, szebbre, mint az előtt, s szentelte fel — 1137-ben, II. Béla jelen-

létében Felicián érsek püspökeivel — hogy ottan imádkozzék, gazdag alamizsnái pedig még a külföldre is elvitték hírét «a királynak, a ki bár vak, mégis uralkodóvá lett, s országát a hit és bölcseség szemeivel gondosan kormányozta».

Ottó bambergi püspök, ifjúságában a lengyel Wladislaw Hermann és Judithnak, Salamon király özvegyének papja, a vad, kemény pomeránok apostola, ki ott a kereszténység fentartására, a keresztény szellem terjesztésére egész életén át dolgozott, s folytonosan küldött ajándékot. pénzt a neophyta nép közé, hogy jókedvben tartsa. s az irgalmasság cselekedeteit — kivált a foglyok kiváltását — gyakorolja, 1139. elején követeket küldött II. Bélához ajándékkal, levéllel, támogassa emberbaráti jótékony működésében. II. Béla örömmel fogadta a kérelmet és husvétkor — ápril 20. — úgy megvendégelte Ottó követeit, hogy a németek az «ételek bőségét, a pazar jó tartást» csak az ország rendkívüli termékenységével tudták maguknak megmagyarázni. Azután bőven kérdezősködött Ottó püspök életéről, személyéről, állásáról és működéséről, örült a szerencsének, «hogy oly kiváló férfiúval megismerkedett», ajánlá magát a püspök imádságába, s az ajándékokat, melyeket Ottó püspök neki küldött, sokszorosan viszonozta. Adott a követeknek arany- s ezüstedényeket. drága ruhákat — melyeket a püspök a pomeránok közt jól használhatott — és végre 20 font legtisztább aranyat, valami 6800 frtot mai pénzünkben, azzal a kéréssel, hogy e pénzt a püspök valami isteni-tiszteleti czélra fordítsa az ő emlékére.[443]

Erős családi érzés, kegyelet szerencsétlen atyja emléke iránt is nyilvánult II. Bélában. Mihelyt egészen megerősödött trónján, Fulbert püspököt Görögországba küldé,

hozza haza Álmos holttestét, mely ott — egy évtized óta — «temetetlenül», nem rangjához illő, nem maradandó sírboltban feküdt (1137.). A temetésen ott volt Adelheid is, a cseh herczegnő, kit a vágy, hogy egyszer ismét Szent István napját megülhesse, Magyarországba hozott, s Álmos végre, hazai földben, a fehérvári székesegyházban, Kálmán király közelében, lelt örök nyugodalmat (1137. szept.), s II. Béla kegyelete mutatkozott akkor is, mikor kevéssel utóbb — 1138. elején — atyja «kedves dömösi monostorát», melyet ugyan felépített, de «sok viszontagsága miatt, úgy a mint akarta volna, be nem rendezhetett», «Ilona kegyes királynéval» «kívülről, belülről» «kellő megfontolással» rendbe szedte. Ott volt majdnem az egész «ország»: Felicián, esztergomi érsek, Pál győri, Péter veszprémi, Macharius pécsi, Macelin váczi, Beszterdi csanádi, Valter nagyváradi püspökök, Fancsal nádorispán, Cronik fia György, «curiae Regalia officia disponens»: az országbiró, vagy országispán, a ki a királyi udvar dolgait vitte a nádorispán helyett, mikor ezt más tágabb körű hivatása az országba kiszólította. Ott volt több ispán az ország minden vidékéről: Öcsöd Fehérvárról, Ákos Biharból, Máté Újvárból, Márton — Guth ivadék — Zalából és még más nemesek, urak, ispánok: mikor a monostor sokféle birtokait, szolgáit, jogait, melyekkel Álmos herczeg és II. Béla király megajándékozták, összeírták, oklevélbe foglalták és ez oklevélre, melyet a kis László herczeg káplánja, Egyed írt, Ottó (Woth) fia, János, ki a Sajónál is II. Béla mellett volt, mint kanczellár a királyi pecsétet felfüggesztette. A sok falu, a sok szolga közül semmit sem felejtettek ki, még azt sem, hogy Erdélyben, e vadon vidéken, vannak emberek, kik évenként 20 nyest-bőrt, 100 lábszíjjat, egy medve-bőrt és egy

bölény-szarvat tartoznak adni; négy szolgának: Mavagy, Kusid, Nömöd, Ravaszdnak pedig kötelessége, hogy a prépost sólymait, a mennyit akar, eltartsák. «Ha pedig valaki», erősíté meg végül a király, «ez oklevél rendelkezései ellen valamiben vétene, legyen rajta átok s a Boldogságos Szűz Mária, Urunk Jézus Krisztus anyja, Szent Margit vértanú és Szent István király hitvalló verjék meg itt és az örök életben. Amen».[444]

II. Bélának, Gézán és Lászlón kívül, még két kis fia: István és Álmos, és egy — 1139-ben — legfeljebb nyolcz éves leánykája Zsófia volt, kit az új német király — Lothar 1137. decz. 4. meghalt — Hohenstaufen Konrád két éves kis fia, Frigyes számára nőül szemelt ki. Az eljegyzés 1139. pünkösdjén (június 11.) történt, s a kis arát azonnal átadták, hogy Németországban neveljék és átadták hozományát, mindenféle drága portékát, megbecsülhetetlen értékű aranyat, ezüstöt, sátrakat és marhát, mely mind ezt szállítsa. II. Béla egészen elérzékenyülve bucsúzott el ekkor még egyetlen leányától. «Uram Istenem!» — mondá — «mennynek és földnek Ura! te látsz mindent, míg én semmit sem látok. A te rendelésedből, a te akaratod szerint vakká lettem; de te látod a szivek rejtekét, látod a múltat, jelent, jövőt egyaránt. Ez uram!» — s a kis leány fejére tette kezét — «egyetlen leányom, kivel irgalmadban szerencséltettél! Ma szined előtt, téged híva segítségül, férjhez adom! s te vezéreld őt, mikor a követeknek átadom!»[445]

Az eljegyzésen jelen volt Soběslaw is; de ez volt utolsó találkozása Bélával. Ő, ki mióta vak sógora a magyar trónon ült, minden második, harmadik évben meglátogatta (1133., 1134., 1137., 1139.), nem jött el többé. Az év végével megbetegedett s a következő év

elején (1140. febr. 14.) meghalt. Fiát, Wladislawot a csehek mellőzték és a trónra elődjének, I. Wladislawnak szintén II. Wladislaw fiát emelték (1140. febr. 17.). Adelheidot a bánat néhány hónap mulva férje után vitte; serdülő fia pedig, kevéssel anyja halála után, ép karácsony napján (1140. deczember 25.) elhagyta hazáját és II. Bélához, nagybátyjához menekült. De a cseh menekültek csakhamar «lecsüggesztett fővel» gyászoltak, mert II. Béla alig néhány héttel rá, 1141. febr. 13-án meghalt. Testét a fehérvári templomba temették, a hol eddig a magyar királyok közül még csak Szent István és Kálmán nyugodtak; II. Bélától kezdve azonban négy századon keresztül ez lett rendes, bár nem kizáró, temetkező helye királyainknak.[446]

II. Béla legidősebb fia, Géza, e néven mint király a második, nem volt még 11 éves, a mikor «örökség jogán» három nappal atyja halála után (febr. 16.) megkoronázták; de azért az ország még sem került gyermekkézre. A kormány gyeplőit, legalább tényleg, II. Géza nagybátyja, Ilona királyné testvére, Belos ragadta meg és befolyása döntő maradt a nemzet ügyeire tovább mint 16 esztendeig, még akkor is, mikor a korán érő II. Géza már 15 éves korában maga is kezdett szerepelni: mert a hajlékony lelkű, elég értelmes ifjú, bármennyire előtérbe lépett maga, mégis mindig hallgatott az okos szóra. Belos, már II. Béla idejében drávántúli bán, II. Géza alatt is majd bán, majd nádorispán, majd mind a kettő volt. Historiai neve azonban Belos, magyarosan Bél, *bán* maradt, s a bán szó annyira összeforrott nevével, emlékével, hogy a benczés monostort, melyet Szerémben a Duna mellett Keőn, Szent István első vértanú tiszteletére jövevények, szegények segélyezésére bő adomány-

nyal alapított, mai napig is, bár most már Bánostorra ferdítve, Bánmonostrának nevezik. A szerb ember nem csak birtokokat szerzett magyar földön, a Száva és Duna közt, hanem szivvel, lélekkel valódi magyarrá is lőn, ki Magyarországot nem tudta többé elhagyni. A természet kiváló tehetségekkel áldotta meg. Vitéz és szerencsés vezér volt. Megfontolt és mégis merész államférfiúnak tarták; és ő minden erejét, eszét Magyarország védelmére, terjesztésére, befolyásának, kivált a szerbek közt való emelésére fordítá.[447] Az ő erős kezében Magyarország, a magyar király hatalma akadálytalanul fejlődött. Vármegyéinek száma, alig száz évvel a szent király halála után, elérte a hetvenkettőt, s ebben aztán egy századig megállapodott, sőt a régi formában már nem is szaporodtak többé. A drávàninneni megyék, melyeknek megalakulását e korra, vagy legalább a XII. század első felére tehetjük, egynek — Bakonynak — kivételével, mind az ország széleire estek és mintegy mívelt földjének terjedését mutatták. Délen a Duna mellett Kevétől, Csanádtól keletre a Temes, Krassó mentében Temes és Krassó vármegyék, Erdély keleti részében, a két Küküllő mentében Küküllő vármegye keletkezett. A Meszesen, az erdős hegyeken innen, melyek Magyarországot Erdélytől elválasztják, Bihartól keletre a Szamosba ömlő Kraszna mentében keletkezett Kraszna vármegye. Ettől északkeletre a Kraszna, Szilágy, Közép-Szamos és a Lápos mentében, benyúlva a hegyek közé Erdélybe a Gutin aljába, keletkezett egy másik Szolnokmegye, melyet megkülönböztetésül a tiszamelléki Szolnoktól — van eset — «erdélyi Szolnoknak» neveztek s a Szathmár és Doboka közt fekvő földet foglalta magában; Szathmártól északra pedig, a felső Tisza mentében, keletre a rengeteg erdő-

ségekre dűlve, melyek innét az ország határáig vonultak s mintegy belőlük kihasítva, keletkezett Ugocsa vármegye, melynek neve tulajdonnévre emlékeztet. Újvártól északnyugatra, a felső Hernád völgyében, a «szepesi erdőben» keletkezett Szepes vármegye és átterjedt a Poprád völgyébe is, mely Lengyelország felé nyílt és mintegy természetesen ahhoz tartoznék, s azért a lengyelek gyakran fájlalták, hogy az magyar birtokba került. A gyepük, melyeket a hagyomány szerint már a honfoglalás idejében Bars vezér rakott, a mai Bélától északra, Toporcztól délre vonultak a Poprád mindkét partján, s azokon túl sürű erdőség, a mai Podolin és Lubló tája, következett, a mely már Lengyelországhoz tartozott. Barstól északkeletre, a Garam felső völgyében, szintén nagy hegyek, rengeteg erdők aljában alakult Zólyom vármegye, melynek területe a «zólyomi erdő», alkalmas vadászó, halászó helye volt a királynak. Területén, talán valamivel a zólyomi váron túl, a mai Strázsa irányában kőből, fából gyepük voltak, melyeket a hagyomány szerint szintén még a honfoglalók raktak, hogy csehek, lengyelek «tolvajkodva» az országba ne jöhessenek. De e gyepükön és még tovább északra, nyugatra magas hegyeken túl, a Vág forrás vidékére: Liptóra és a Turócz patak völgyére, a mai Turócz vármegyére, egész a Kárpátok koronájáig, a Duna és Visztula vízválasztójáig is kiterjedt a zólyomi ispán hatásköre abban a mértékben, a mint ez a régi barbár időben nem egészen lakatlan, de azután megnéptelenült, rengeteg erdővel borított vidéken megkezdődött a telepedés és valami kormányzatnak szüksége mutatkozott. Zólyommal, mint kiválóan vadászterülettel, némileg hason természetű és akkor körülbelül hason kiterjedésű vármegyévé alakult távol tőle, Dunán-

túl, a Bakony, a mai Veszprémmegye közepe, Győrmegyétől Zala vármegyéig; ellenben bizonyára határvédelemre alakultak ugyancsak Dunántúl, Sopron és Vas vármegye közt, a Répcze felső folyásánál, a német határ felé Locsmánd, melynek várává később Landsér lőn és a Vág mentében, a balparton, mintegy nyolcz geographiai mértföldnyi vonalon egymástól majdnem egyenlő távolságban, Sempte, Galgócz, Bánya, Bolondos, régi szláv várak megyéi. Sempte a ponton feküdt, a hol a németországi, Pozsony felől jövő út a Vágon átkelt és Nyitrára s onnét tovább az ország belsejébe tartott. Galgócz és Bánya, a mai Bánkánál, szemben Pöstyénnel, melynek hévvizei régente a Vág balpartján fakadtak, s talán a bányai várnak — tótul bánya: fürdő — nevet adtak, jelentékeny révek fölött uralkodtak. Bolondos sziklavára kitölté az űrt, mely Bánya és Trencsén közt feküdt. Mind a négy vár, épen mint Trencsén, a gyakorta ellenséges rabló németekkel, csehekkel, morvákkal szemben igen alkalmas volt, hogy a Vág őreinek gyűlőhelyűl, veszély idejében menedékül szolgáljon. Mindegyik pontra tehát külön ispánt rendeltek, a kis területen azonban nem lehetett négy vármegyének kihasítani annyi földet, a mennyire szükség volt. Azért más megyék földjeiből rendeltek ki várnépeket, földeket, s e négy vágmenti vár megyéje ennélfogva nem képezett valami összefüggő egészet, hanem szerteszéjjel feküdt a szomszéd vármegyék területén, és gyakran megesett, hogy egy faluban két-háromféle várhoz tartozó emberek laktak. Ez elszórtság idővel még növekedett, a mint a várnépek ide vagy oda mentek, ott a hol lehetett, új földet szereztek, ha szükséges volt, új földet kaptak, de váraikkal kapcsolatban maradtak. Megtörtént ez idő folytán a rég

vármegyék embereivel is, és volt eset, hogy pozsonyi várnak szolgáló népek Apostag és Dunaföldvár közt, a mai Fehérmegye legdélibb csúcsán laktak; de sehol sem volt az oly nagy mértékben, mint e négy vágmelléki megyében. Legcompactabb volt a semptei várbirtok. Leginkább szét volt szórva Galgóczvár megyéje, melynek területén, valószínűleg a mai nyitramegyei Alsó- és Felső-Récsény körül, a Galgócztól Nyitrára vezető úton, egy Szolgagyőr nevű második vár is keletkezett, úgy hogy e vármegyét hol Galgócznak, hol Szolgagyőrnek, a galgóczi várnépeket pedig «szolgagyőrieknek» is nevezték. Ha Bolondosnak Biharban is volt birtoka: szolgagyőri várnépekkel, szolgagyőri várfölddel még Zalában, Tolnában, Pestben is találkozunk. A dolog természeténél, a várbeli vitézlő és szolgáló nép rendeltetésénél fogva azonban e négy vár földe is legnagyobb részt a szomszédságban, Pozsonyban, Nyitrában, Barsban, Komáromban feküdt.[448]

Magyarország 72 vármegyéje közül tehát most a Duna és Dráva közt volt, bár némely megyék egyes részei e folyókon túl is terjedtek: Moson, Sopron, Locsmánd, Vas, Zala, Somogy, Baranya, Tolna, Fehér, Veszprém, Bakony, Karakó, Győr, Esztergom, Pilis. A Dunán innen, vagyis a balparton: Komárom, Pozsony, Trencsén, Bolondos, Bánya, Galgócz vagy Szolgagyőr, Sempte, Nyitra, Bars, Zólyom, Hont, Nógrád, Pest, Bodrogh, Bács. A Tiszán innen: Csongrád, Szolnok, Ujvár, Gömör, Szepes, Borsod, Zemplén, Ung, Borsva. A Tiszán túl: Ugocsa, Szathmár, Szabolcs, Kraszna, Bihar, Békés, Zaránd, Arad, Csanád, Keve, Temes, Krassó. Erdélyben: az erdélyi Szolnok, Doboka, Kolos, Torda, Küküllő és az erdélyi Fehér. A Dráván túl: Szerém, Valkó, Pozsega, Gerzencze, Rojcsa, Kőrös, Varasd, Marocza, Zágráb, Podgoria, Goricza.

Gora, Dubicza, Szána és Orbász vármegyék. A hetvenkét vármegyének hetvenkét zászlóalj felelt meg, melyek a magyar király parancsára, a mikor akarta, «egy tömegbe gyűlve» harczba szálltak. A vitézek, kik hadi szolgálat fejében és minden más kötelezettség nélkül kaptak birtokokat a királyoktól, a különféle várnépek és vendégek, kik a szükséglethez, szerződésükhöz képest, hol a tizedik, hol a nyolczadik embert, vagy még többet állítottak ki, e zászlók alá gyűltek, s ezekhez csatlakoztak a szabad magyarok, a nemesek is, kik ugyan nem voltak kötelesek a királyi sereggel másképp, mint a haza védelmére felkelni: de szerették a harczot, a zsákmányt; szívesen megfeleltek a király várakozásának, hogy kövessék zászlaját, de nem voltak elég tekintélyes emberek, hogy közvetlenül hozzászegődhettek volna,[449] mint az «urak», a király udvari tisztjei, «jobbágyai» közt lovagolhattak volna, a kik most már, mióta az udvar fénye növekedett és szerveződött, szintén tekintélyben emelkedtek, méltóságokká lettek; úgy hogy most már nem csak a nádorispán, nem csak az országbiró, hanem azoknak az embereknek fejei is («mesterei», mint a németből vett kifejezés tartá) az udvarban, a királyi okmányokban szerepelni kezdtek, kik a királyi ingó-bingó vagyonra, «marhára», vagy a szláv tovar után, tárra ügyeltek, s azért tárnok nevet nyertek, az asztal körül, mint asztalnokok, pohárnokok szolgáltak.[450] Hány ember gyűlt egy-egy ispán zászlója alá? természetesen a körülmények szerint változott; de meglehetős egyformaságot tehetünk fel, minthogy a várföldek és vártartozékok közt se lehetett, kivált eleinte, valami nagy és szándékos eltérés, és a várbeli népek zászlóaljára egyre-másra 300—400 lovast vehetünk, úgy hogy a

magyar király — akkor roppant szám! — mintegy 25—30,000 lovassal rendelkezett.[451]

Német embernek, ki hozzá volt szokva a sokféle egyházi és világi: herczegi, markgrófi, grófi, habár még nem is teljesen hűbéres kormányzathoz, a felségjogoknak — a mint most mondanók — elforgácsolásához, az is, mint a királyi nagyhatalom jele tünt fel: hogy minden birságból két harmadrész a királyt, és csak egy harmadrész illeti a «grófokat», az ispánokat, hogy oly nagy kiterjedésű országban csak a királynak és senki másnak nem szabad pénzt verni vagy vámot szedni. Majdnem ázsiai despotismusnak tetszett az a fegyelem, melyben a király nagy hatalmánál, de még inkább most Belos bán erejénél fogva, ispánjait tartotta, s azért Ottó frisingai püspök, szent Leopold osztrák markgróf fia, III. Konrád császár mostohaöcscse, korának legkiválóbb történetirója, azt mondhatta: «hogy ha valaki az ispánok közül — az ő nyelve szerint «a grófok rendjéből» — a királyt bármi csekélységgel megbántja, vagy csak ilyesminek — habár nem is igaz — hirébe keveredik: akármiféle alacsony rendű szolga, ha a király küldi, egymaga, népei között elfogja, vasra veri, a büntetések mindenféle nemének aláveti. Nem szükséges, hogy a király, mint nálunk, a hasonrangúaknak — a hűbériség pereseinek — itéletét kikérje; a vádlottnak nincs is alkalma, hogy magát védelmezze; mindenki szemében mindenre elég ok a király akaratja».[452]

A puszta vagy gyéren lakott földekre, melyeken aztán új vármegyék keletkeztek, első sorban — kétségkívül — a szomszéd vidék lakossága szállott. Zólyomba, úgy látszik, Barsba, Szepesbe Borsod és Ujvár legyőzött tót lakossága telepedett, de velük jöttek mindenüvé

a magyarok, mint urak és katonák, jobbára királyi emberek, hűbéresek. A szomszéd szláv földekről is szivárogtak be vendégek; legszívesebben látták azonban a németeket, «kiket — mondák a németek maguk, de ok nélkül — «mint megbizható, dolgos népet a barbár nemzetek minden más népnél jobban szerettek».[453] Még az Északi-tenger partja, a távol Flandria is, ez időben — 1143—1150. közt — települőket küldött. A tenger rombolása, árviz, kemény tél és más elemi csapás, éhség és belháború, már a XI. század vége óta a túlnépes országból számos iparkodó, ügyes, merész kivándorlót vitt Angliába, hol a skótokkal és walesiekkel vitézül verekedtek, Németországba, hol mocsarakat változtattak termőföldekké. 1143-ben Adolf holsteini gróf flamandokat hivott Wagriába, a mai Kiel tájára, oly földre, melyet még csak nem rég a szlávoktól foglaltak el, s utánuk más csapatok, a mint a német hatalom és kereszténység keletre a szlávok közt terjedt, a mai Brandenburgban, Mecklenburgban kerestek új hazát, egy csapat pedig, melyet II. Géza kormánya hítt Magyarországba, Erdély délkeleti részébe jött, hol az Olt — mely eleinte északról délre, azután a mai Bárczaság szélén délről északra foly — ismét délnyugoti irányt vesz, s azután délnek fordulva, áttöri a havasok sziklabástyáját, és a mai Vöröstorony-szoroson elhagyja Magyarországot. Itt az ország gyepüi, a mai Halmágy, Ugra, Nagyajta irányában, az Olt mentében vonultak. Észak felől e vidékre a székely telepedés közeledett. Délre, az Olt partján, a lapályos, halmos vidéken, melynek határát délfelé a fogarasi havasok, Erdély legmagasabb hegysége alkotja, már oláhok voltak. A flamandok, talán már ekkor is rajnamelléki németekkel vegyest, mintegy harmadik tag

gyanánt, az Olt mentében, a székelyektől nyugatra, az oláhoktól északra telepedtek meg, azon az 50—60 mértföldnyi puszta területen, melynek *nyugati* részét a Cibin patak öntözi, nevet adván legalább magyar nyelven, legjelentékenyebb telepüknek, Szebennek, keletre pedig a későbbi Ujegyház és Nagysink székek terjednek.[454] A bevándorló flamandok közt is volt némi arisztokráczia, mely a bevándorlást vezette: de ez «arisztokraták» is csak «Bauermeisterek» voltak, s az egész tömeget, mely az Olt jobb partján letelepedett, parasztoknak tekinthetjük. Jöttek azonban e korban is vitézek, katonák a király szolgálatába, valóságos zsoldosok, csakhogy pénz helyett földbirtokot kaptak. Ezeket is hívták és szintoly szívesen, néha szívesebben látták, mint a paraszt vagy mesterember vendégeket. Már II. Béla utolsó éveiben egy német Fülöp szerepel. Gottfried és Albert német vendégek, elhagyva szülőföldüket, «II. Géza dicsőséges uralkodása alatt, királyi hívásra, tisztességgel» Magyarországba jöttek; a király kegyesen fogadta őket, «mert derék vitézek» voltak és a német határ közelében Locsmánd falut Gyirod udvarnok-faluval és Sarud soproni várföldet a Répcze mellett ajándékozta nekik szolgálatuk fejében. Honn — beszélték később — valamelyik gyilkosságot követett el; megölte a thüringiai grófot vagy testvérét, és magyar földre menekült, a honnan hiába követelték vissza ellenségei.[455] Még nagyobb tekintélyre vergődött Heidrich, — magyarosan Hedryh — a ki Karinthiából jött az országba, s mikor egyszer II. Géza, holmi útiköltségre 40 márka ezüstöt követelt a pannonhalmi apáttól, s ez nem adott, mert nincs, fenyegetően az apátság sáfárját Pozsonyba szalasztotta, s az a kolostor egy birtokát eladta, és így a királynak 20 ezüst márkát kiteremtettek.

Az ügyes, tevékeny ember II. Géza országbirájává lőn, és évekig megtartá méltóságát (1150—1157.). Testvére Wolfger — magyarosabban Wolfer — csak ispán volt «Isten és a király kegyelméből». A két testvér Győr és Moson között, a kis (mosoni) és öreg Duna szigetén, és Vasmegyében a német határ felé eső részen nyertek szállásbirtokot. Itt, nem messze Vasvártól, a Medvéspatak — jellemző név! — és a mai Strem, akkor magyarosan Esztörm helység közt, valami puszta, Kisszén nevű hegyre, Wolfer fa-várat és «a király kegyéből és jóságából, a magyar főurak jóakaratából, a megyés győri püspök Gyárfás megegyezésével és segélyével», Isten, a szentek, és főleg a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére kolostort alapított, és azt, «Szent Márton tiszteletére» a pannonhalmi apátságnak rendelte alá.[456] Mind Gottfriedék, mind Héderék tehát közel a német határhoz telepedtek le, jeléül, hogy itt volt puszta, eladományozható föld, de jeléül annak is, hogy a magyarok bíztak bennük, s e bizalomban nem is csalódtak. A míg az az idegen, a ki megelégedett szerény helyzetével, mint mesterember, pásztor, földmíves, általában véve megtartotta nyelvét, nemzetiségét: a vitézek, az urak, a kik a király körül szerepet akartak játszani, törekedtek, hogy a magyarokhoz símuljanak, mielőbb, ha már ők nem, tehát gyermekeik magyarokká legyenek, és rövid időn külföldi származásukra már csak neveik — Arnold, Heidrich, Heinrich, Ratold, Hahold — emlékeztettek, melyeket kegyeletből, megszokásból, olykor-olykor a magyar nyelvhez idomítva, gyakran megtartottak. Megtartották továbbá, sőt terjesztették e vendégek a magyarok közt a nyugati, a németországi fegyverzetet, harczi módot, melyhez képest — legalább idegen felfogás szerint — a magyar fegyverzet se

szép, se jó nem volt. Már ekkor Francziaországban és a szomszéd tartományokban a lovag hosszú, térden alul érő, hogy lovagolni lehessen, közbül felhasított pánczélinget viselt, mely csuklyaformában a fejet, homlokot, állat is beburkolta, úgy hogy az arczból csak a szem, száj, orr látszott ki, a francziák heaubertje — a német Halsberg — capuchonjával. Ez ingre, melyet a magyar már akkor is pánczérnek, pánczélnak nevezett, tették, kapcsolták a csúcsos, kúpos, majd gömbölyű sisakot; a láb fejét pedig vas saru oltalmazta, s a védőfegyverzetet nagy, háromszögletes pajzs, «vért», mint magyarul mondák, mely majdnem az egész embert álltól térdig befedte, egészíté ki. A támadó fegyverekből a lándzsát már a magyar eddig is használta; a lovaglást pedig, mely Németországban oly nagy dolog volt, hogy azok, a kik erre képesek voltak, idő folytával, egész külön kiváltságos renddé váltak ki, nem kellett idegentől tanulniok.[457] Az új fegyverzettel új taktika is fejlődött. A régi magyar nyilazó, könnyű lovasság mellett, nehéz vagy legalább aránylag nehéz lovasság keletkezett, mely lovassági harczban a tömeges, döntő lökéseket — choc —, a franczia vitézeknek azt az ideálját, lehetségessé tette, hogy keresztül törjenek az ellenséges hadcsapatokon, s azután visszafordulva, újra meg újra végig rohanjanak, végig szántsanak rajtuk. Csakhogy a magyaroknál, ha némileg terjedt is, sohasem tudott általánossá lenni a franczia chevalerie büszke, bátor, de oktalan felfogása, hogy őseik rettenetes fegyvere: a nyíl csak gyáva ember kezébe való, s a nemzet természete, geniusa, még nagyobb akadályul szolgált arra nézve, hogy a magyar fegyverzetben, taktikában nyugati szomszédjaihoz hasonlóvá legyen, mint az új fegyverzet drága volta, melyből — még 80—100 év

mulva is — egy pánczélinget öt eke földdel vagy 1000 darab kősóval, vagy három-négy rabszolgával, vagy összevéve: két cselédleánynyal, nyolcz igás ökörrel, 30 báránynyal, egy lóval egyenlő értékűre becsültek. Az új irányt csak a vendég vitézek, ivadékaik, növendékeik és a legfőbb urak követték, «kik» — hogy ismét Ottó püspök szavaival éljek — «a vendégekkel a király csapatjában, a király oldala mellett, a király védelmét képezték, s a miéinket» — a németeket — «a fegyverzet fényében, a fegyverforgatásban utánozták».[458]

A mily hamar megbarátkozott az egyes német, kivált ha rászorult, a magyarral: oly kevés állandó barátság, rokonszenv tudott kifejlődni a Német birodalom és Magyarország közt. A barátság, mely II. Béla idejében uralkodott, külső okokon alapult, a fölszínen maradt, és ép azért mulékony volt. A németeknél több mint egy embernek véleménye volt, a mit frisingai Ottó püspök, a kiváló iró kifejezett: «hogy igazán vádolni lehet a szerencsét. vagyis inkább csodálni az isteni béketűrést, hogy» a magyaroknak «ezeknek a csúnya, kicsi, beesett szemű embereknek, hogy ne mondjam emberi szörnyeknek, oly gyönyörű országot adott!» Maga III. Konrád sem viselte magát állhatatlan természeténél fogva úgy, mint egy magyar királyleány jövendő apósától várni lehetett volna. Sőt ép e királyleány, Zsófia, érezte legelőször és talán leginkább a meghidegülést, a változást. Zsófia 1145-ben 14 éves lehetett, de sokkal érettebb volt koránál. Talán a nyomor és rossz bánásmód, melyben részesült, érlelték meg. Érezte már a gyermek, hogy inkább cselédnek, mint királyleánynak, királyi arának tekintik. «Éjjel-nappal a fájdalom kenyerét ette», míg gazdag hozományával III. Konrád és a regensburgi várgróf szabadon

rendelkezett. Elvágyott a német királyi «babiloni, egyiptomi» fogságból, de nem hogy a világba visszamenjen, hanem hogy vallásos hajlamait követhesse, zárdába vonulhasson, és nem többé földi vőlegény, hanem Krisztus arájává lehessen. Kiszemelte magának az Enns völgyében, zordon hegyek aljában fekvő admonti kolostort, hol a benczések monostora mellett mintegy 25 éve híres apáczazárda is emelkedett. A hely nem volt messze Magyarországtól, és Konrád salzburgi érsek főegyházmegyéjébe tartozott, ki — a mint láttuk — a magyarokkal jó barátságban élt, atyját, anyját, rokonságát szerette. III. Konrád, ki talán már más arára gondolt nyolcz éves fia számára, nem ellenzé, hogy kolostorba menjen, de hozományát csak részben is kiadni, már kevésbbé volt hajlandó. Szegényen — «in tunica et cappa» — bocsátá el, mint Konrád érsek méltatlankodva szemére hányta. Magyarországon is megütközéssel és kételylyel hallák a történteket, bármily határozottan írta is Zsófia II. Géza királynak: «hogy nem a rossz bánásmód indította arra, hogy az eljegyzést felbontsa, vőlegényét elhagyja; egyedül Krisztus iránt való szerelme miatt veti meg és vetné meg a világ minden fejedelmét». Kérte is azért Konrád érseket, «irjon testvérének, a magyar királynak, és a nemzet nagyjainak, kik Szent István napjára összejönnek», mikép lett ő minden kényszer nélkül az alatta levő zárda lakójává. II. Géza király, már ekkor 15 éves, nem igen tudta elhinni, hogy kedves húga jószántából marad Admontban, hanem azt gyanítá, hogy erővel vagy csellel tartják vissza. Kész volt felkerekedni, hogy erővel szabadítsa meg, de tanácsosai lebeszélték: ne kezdjen ok nélkül háborút a németekkel. Kérje előbb nyugodtan, illendően vissza húgát, s ha kérelmét illetlen módon megtagadják,

akkor lesz kellő ok a megindulásra. Az ifjú király, bár nem örömest, engedett. Követ ment erős kiserettel II. Géza király, Ilona anyakirályné üzenetével és drága ajándékokkal Admontba, és visszakövetelte Zsófiát, különben a magyarok ellenségeskedését fogják tapasztalni. A kolostor megrémült. Hát ha nem akar elmenni, erővel fogják elvinni? kérdé az apát. A magyarok feleltek: mi csak szabadságát akarjuk visszaadni a herczegnének, hogy saját elhatározása szerint választhasson. A mit választ, abban megnyugosznak, mert a magyar király csak azt nem tűrheti, hogy húgát, a királyi vér csúfságára, akaratja ellen valamire kénszerítsék. Megállapodtak tehát, hogy maga a királyleány nyilatkozzék. A magyarok, nagy néptömeg, az apát és szerzetesek a templom pitvarába gyülekeztek és kétfelé váltak. Egyik félen a magyarok és a nép, a másikon az admonti benczések foglaltak helyet. A zárda ajtaja megnyílt. Zsófia az apáczákkal megjelent az ajtóban; nem minden vonakodás nélkül átlépte a küszöböt, pedig — mondá — azt élve nem volna szabad többé elhagynia, nehány lépést tőn előre, a középre, hadd lássák a magyarok, hogy nem kénszeríti senki, hogy szabad; feléjük fordult, bucsúzóul némán meghajtá magát, azután visszafordult a kolostorba. A mint a küszöböt ismét átlépte, felzendült az apáczák ajkán az ének: «Megvetettem a világ országát és minden ékességét», bezárult a kapu, s a magyarok is, dicsérve az Istent, és drágaságaikat a kolostornak hagyva, hazafordultak; Zsófia pedig megköszönte II. Gézának az ajándékokat, nem magáért, mert neki semmi sem kell többé, hanem mert ő magának szerzett érdemeket; megköszönte anyjának szeretetteljes üzenetét, és kivánt neki minden jót, a mit csak a gyermeki szeretet kiván-

hat. Ő boldog. Hazáját, országát Admontban feltalálta! Ott is maradt haláláig.[459]

Ép oly rossz indulatot, mint Zsófia iránt, tanúsított III. Konrád ugyanez időtájt Magyarország, a magyar király iránt is. 1146. elején megjelent nála II. Wladislaw cseh herczeg, Gertrud testvérének férje, és vele Borisz, ki most, több mint egy évtized után, újra remélni kezdett, újra szerencsét próbált «atyja országáért». Siralmasan panaszlá a jogfosztást, a mit rajta elkövettek, s orvoslásért a császári hatalomhoz fordult, a melynek védő karja kiterjed a föld egész kerekségére. Szavainak súlyt a cseh herczegi pár támogatásán kívül a pénz is kölcsönzött, melyet III. Konrádnak segítségeért igért; mire III. Konrád is igért, de egyelőre még nem tett semmit, valamint nem tett semmit Magyarország legközelebbi német szomszédja: III. Konrád mostohaöcscse, Ottó frisingai püspök édestestvére Henrik, osztrák markgróf és bajor herczeg sem, kit az utókor szavajárása után: «Jach so mir Gott» (Isten ucscse!), Jasomirgott Henrik néven ismer; csak engedték, hogy Borisz német, osztrák földön zsoldosokat szerezzen, kik Peugen Henrik és Plein Liutold grófok vezérlete alatt titokban, észrevétlenül kimentek Magyarországba és a husvétet (1146. márcz. 31.) követő héten a határszéli pozsonyi várat, melyre Julian ispán nem vigyázott kellőkép, éjjel hirtelen megrohanták, megvették és az őrséget részben elfogták, leölték, részben pedig megszalasztták. A magyarokat nagyon meglepte ez a támadás. Azt sem tudták, mi lehet az oka, de azért rögtön fegyverkeztek, s nem sokára Géza nagy sereggel a vár előtt termett, körülvette; különféle ostromszerei dolgozni kezdtek, nyilasai a várat körülrajongták. A várbeli németek az ispánoknak, kiket Géza előre küldött

volt, tudják meg, mi indította őket arra, hogy a királyon e súlyos sérelmet ejték? merészen feleltek: hogy ők nem a német császár, nem herczegük, hanem uruk Borisz érdekében cselekedtek; de azért még is III. Konrádtól, Henrik herczegtől vártak segélyt. Mikor azonban a magyarok szorongatni kezdték őket, és sem III. Konrádtól, a ki az év elejét Aachenben és a birodalom nyugati részeiben töltötte, sem Henrik herczegtől, a ki Regensburg táján a regensburgi püspök ellen hadakozott, segélyt nem várhattak: alkura fordíták a dolgot. Mint igazi zsoldosok pénzt kértek, s a mikor II. Géza megesküdött, hogy 3000 márkát — körülbelül 71,000 forint o. é. — fizet nekik: Pozsonyt átadták és hazamentek. A magyarok nem bennük látták a főellenséget, hanem az osztrák markgrófban, a bajor herczegben, a kinek alattvalói voltak, a kinek országából törtek orozva Magyarországra. Be is csaptak Pozsony visszavétele után Ausztriába és pusztítottak a Duna mindkét partján. De ezzel be nem érték. Nyiltan, lovagiasan formális hadat üzentek Henriknek, s II. Géza király országszerte fegyverre hívta a nemzetet. Henrik herczeg július havában kibékült a regensburgi püspökkel és harczra készült, bár III. Konrádra, a kit az északkeleti németekkel egy lengyel hadjárat foglalt el, nem számíthatott. Sokan is gyűltek össze és biztak erejükben, és «mint óriások állának a magyarok ellenében», ámbár azok erejét — talán mindent összevéve, nem is túlságosan — 70.000 emberre becsülték.

A magyar sereg 1146. szept. 10-én a mosonyi portánál együtt volt és a Lajta mentében Mosonytól Bruckig azon a puszta területen táborozott, a mely a Lajthán is túl majdnem a Dunáig terjedt, és a németeknél a Feier-

feld, vagyis az üres, a nem mívelt mező néven volt ismeretes. Élén a király állott, de a valódi vezér Belos bán volt. A német sereg nem messze Brucktól a túlparton állott és előőrseit a Lajtáig tolta, hogy a magyarokra vigyázzanak, mozdulataikról rögtön hírt adjanak. A magyarokat azonban kémeik — egy Guncel nevűt, ki egyenlőkép birta a német és magyar nyelvet, névről is ismerünk — pontosan értesíték a német sereg helyzetéről, és tudták, hogy még nem mind jelentek meg, a kiket a herczeg hívott vala. Most az idő, vélé Guncel, rajtuk ütni, míg kevesen vannak, s a magyarok rögtön másnapra határozták a támadást. A mezőn, a hol a sereg, táborozott, egy fatemplom állott. Szeptember 11-én, mielőtt kiindultak, az ifjú király e templomba ment. A papok, kik vele voltak, «alázatos lélekkel és törődött szívvel könyörögnek vala az Úr Jézus Krisztus segítségeért és a szentek s angyalok oltalmáért, kiváltképen pedig az Istenanya Szűz Mária kegyelmeért, kinek pártfogásába ajánlotta különösen Szent István király Magyarországot». A püspökök pedig az imák között, melyeket az egyház ily alkalomra rendelt, felkötötték az ifjúnak a kardot. A szertartás egészen felvillanyozta II. Gézát; ragyogó vidám arczczal indult neki az ellenségnek. A sereg teljes csatarendben gázolta át — száraz idő volt — a Lajtát és nyomult előre az ellenség földjére, mielőtt Henrik előőrsei jóformán észrevették volna. Legelül a bessenyők, székelyek nyargaltak, hogy a sereg előnyomulását fedezzék, takarják, az ellenséget nyilaikkal távol tartsák. Utánuk, másodsorban, Belos bán következett ezereivel, a vármegyei hadakkal. Harmadsorban a király jött a maga dandárával, válogatott vitézekkel, a kiknek számát a németek — mondják — 12.000 lovasra tették.

Mihelyt a sereg az ellenséges földre lépett, kezdett mindent felgyujtani. Henrik herczeg észrevette, hogy valami történik. Csatarendbe állítá seregét, de hiába várt tudósítást előőrseitől a magyarok mozdulatairól, mert azok készakarva vagy hanyagságból csak nem jöttek. Kezdődött tehát a vita a német vezérek közt. «Meg kell ütközni», vélék némelyek, «a Fischa mögé kell vonulni», mely alig esett két mértföldnyire — mondák mások — s onnét ki kell előbb kémlelni, mily nagy a magyarok ereje. Akkor egyszerre feltünt mindenfelé a láthatáron a füst, mely a tüzet és az ellenséget jelenté. «A magyarok felgyujták táborukat! A magyarok futnak!» hangzott fel a németek közt, és Henrik herczeg, a ki erős karú, bátor, de türelmetlen ember volt, rögtön fegyvert ragadott és nem mint a katonai rend kivánta, lépésben, hanem vágtatva indult a magyarokra. Serege követte, de a sebes nyargalásban megbomlott a rend és szorosan összetartó tömeg helyett, egyes csapatokban érték a magyarokat, a kik nem hátráltak, hanem velük szembe jöttek. A bessenyőket és székelyeket, mielőtt támadhattak volna, egy percz alatt elgázolták, megsemmisíték a nehéz német lovasok; mindkét csapat ispánja is odaveszett, s a ki megmaradt, «futott mint a birkák a farkas előtt». A magyar derékhad egy-két csapatát is megingatta, megbontá a kábító roham. De itt már Belos maga intézte a csatát. A dühös tusában teljesen kifejté erejét, körülszárnyalta, hátba fogta a németeket, s a míg Henrik herczeg a magyarok tömegében, a lovas csata irtózatos porában elül járt, hátsó csapatai ingadoztak, futásnak eredtek. Ekkor — a döntő pillanatban — megindult a királyi dandár is, melyből eddig senki sem ugratott ki, hanem az egész sereg mozdulatlanul állott,

«mint valami erdő!» E pihent tartalék eldönté a csatát és teljesen szétverte a németeket. A herczeget mindenfelől körülvették. Ő is futni kénszerült és csak karjának köszönhette, hogy keresztül vághatta magát, s az irtózatos pornak, hogy elmenekülhetett. A magyarok a Fischáig üldözték a vert hadat, de a herczeg még azon túl is szaladt és a Fischától három mértföldre eső Bécs városkájába menekült. Vitézeiből nagy rész, a köznépből megszámlálhatatlan sokaság veszett el a véres ütközetben. Hétezerre tették a magyarok a német halottak számát. A németek pedig azzal vigasztalák magukat, hogy — mondák — a magyarok vesztesége még nagyobb volt. A foglyok közt, a kik magyar kézbe estek — Uros ispán fogta el — volt a vezér is, talán Plein Lintold? a ki Pozsonyt minapában elfoglalta. A győzelem után a magyar sereg hazatért; a németek erejét pedig a csatavesztés annyira összetörte, «hogy még a határszéleiken lakó magyar parasztokon sem mertek semmi sérelmet vagy bármiféle bántást elkövetni».[460]

Ugyanabban az időben, hogy Henrik herczeg oly szerencsétlenül küzdött a magyarokkal, III. Konrád lengyel hadjárata sem vezetett sikerre, és az 1139-ben elhalt III. Boleszló legidősebb fiát, II. Wladislawot, ki Németország hűbéresévé lőn, de testvérei elűzték, nem tudta trónjára visszahelyezni. Mind a mellett a magyar kormány tartott attól, hogy a németek bosszúra gondolnak és meg fogják támadni az országot, melyben most — 1146-ban — ép úgy, mint német földön, nagy éhség dühöngött, úgy hogy a lakosság közül számosan elpusztultak.[461] Biztatni, nem csekély pénzzel gyámolítani kezdék tehát Welf grófot, családjában e néven a hatodikat, III. Konrádnak, a Hohenstaufoknak e nagy ellenségét,

s igértek neki évi segélyt, ha nyugtalanítani fogja III. Konrádot: mikor egy nagy esemény véget vetett a magánvillongásoknak, elejét vette további háborúnak Magyarország és a németek közt, s egy táborba gyűjtötte Welfet és Konrádot. Ép ötven éve mult, hogy a clermonti zsinaton felhangzott a Diex le veult s a keresztes hadjáratok megkezdődtek. Bouillon Gottfried és társai — mint láttuk — felszabadíták a szent sírt és Syriában, Palaestinában királyságot, herczegséget, grófságokat, egy kis feudalis franczia világot alapitának, a melynek edessai grófsága még az Euphraton is túlterjedt. Most azonban ezt a kis Európát komoly veszedelem fenyegette. 1144. végén a moslimok elfoglalták Edessát, a hol Tádé apostol élt és Tamás apostol el volt temetve, és III. Jenő pápa, mint egykor II. Orbán, fegyverre szólítá a francziákat, de hívó szózata még távolabb népekre is kihatott. Nem csak herczegek és grófok fegyverkeztek, mint ennek előtte 50 évvel, hanem feltűzte a keresztet maga az ifjú, 25—26 éves franczia király is, VII. Lajos, a kinek lelke sajgott a bánattól, hogy 1142-ben harczi hevében Vitryben valami templomot felgyújtatott, a melybe több mint ezer ember, férfi, nő menekült és elevenen benn égett. De még III. Konrád szivét is megindította e kor nagy szentje, clairvauxi Bernát, elragadó szónoklatával (1146. decz. 27.). Magyarország sem állott már oly távol e mozgalomtól, mint félszázadja, Kálmán idejében. Jeruzsálemben már II. Béla korában (1135.) valami Petronilla nevű magyar nő házat vett, örök időkre, szállóházul «a maga nemzetének», s a szent városban egy magyarral, mint főesperessel, a környéken egy Kozma nevű magyar remetével találkozunk; de azért nagyobb, általánosabb lelkesedés az ügy iránt még nem terjedt el és

legalább nagyobb csapatok nem csatlakoztak az új népvándorláshoz,[462] ámbár a keresztes hadak mind Bouillon Gottfried útján, Magyarországon keresztül igyekeztek Konstantinápolyba, Ázsiába. Elsőnek III. Konrád indult 70.000 jó vitézzel és számtalan, kevésbbé harczos elemmel, papokkal, nőkkel, úgy hogy a hír — óriás túlzással — három, négy, sőt hatszáz, kilenczszázezer emberről beszélt, a tömegek mindent mint a sáskák elborítának, s egy szemtanú szavaival élve: alig volt elég a víz és alig volt elég a mező, hogy a tömérdek hajó, a tömérdek ember rajta elmehessen. A sereg szárazon és vizen közeledett Magyarországhoz. 1147. június 8-án a Fischa mellett ülte meg III. Konrád a pünkösdöt, s a következő napokban — a magyarok engedelmével — az országba hömpölygött az áradat. A szent ügy egyesíté, barátokká tette a magyart és németet, vagy legalább azzá kellett volna tennie. Nagyobb ellenségeskedés, bár itt-ott rablás, gyujtogatás a fegyelmezetlen tömeg részéről el nem maradt, nem is támadt, de azért III. Konrád «Magyarországon nem úgy jelenék meg, mint Krisztus zarándoka, hanem inkább zsarnoki és rabló dühösséget gyakorla». Látszott, hogy ellenséget lát a magyarban, s II. Géza kormánya, hogy valami nagyobb baj ne támadjon, csak úgy szórta a németek közt a pénzt, a melyet a papságnak kellett előteremteni, «úgy hogy egész Magyarországban egy szentegyház vagy monostor sem maradt, melyből pénzt nem zsaroltak, s a zarándokló császárnak félelmökben ne adtak volna». Valami öt hétig tartott a német sereg átvonulása és csak a Drávánál volt némi fennakadás, melynek egyik partja meredek, a másik lejtős volt, úgy hogy vize szétfolyt és még távo-

labb eső vidékeket is — mint most a német tábort — hirtelen áradással elöntött».

A francia király még pünkösdkor St.-Denisben volt és azután indult csak meg. Regensburgnál a sereg egy része a málhával hajóra szállt és a Dunán folytatta útját «Bulgáriába». VII. Lajos alatt is körülbelül 70.000 jó vitéz állott, de seregében hiányoztak a német sereg haszonvehetetlen, selejtes, fegyelmezetlen elemei. A franczia sereg, mint a németek, a Duna jobb partján ért a magyar határhoz. A magyar kormány szivesen, szolgálatkészen, ajándékokkal, bár nem minden aggodalom nélkül, fogadta «Krisztus zarándokait». Mindenki jónak tartá, hogy a két ifjú király találkozzék, de II. Géza nem tartá tanácsosnak, hogy a Duna balpartjáról átmenjen a francziákhoz, hanem magához kérette VII. Lajost. VII. Lajos király franczia nyájassággal és udvariassággal, néhány püspökkel és főúrral átment a túlpartra. A két fejedelem összeölelkezett, szövetséget, barátságot kötött egymással és megállapodtak a módban, a mely szerint a keresztesek biztosan végig vonulhatnak az országon. II. Géza vidáman vált el a francziától, kinek királyi ajándékai csak ezután jöttek: lovak, edények, ruhák; azután átment a Dunán, a francziák közelében ütött tábort és készült a királyt és a franczia urakat tőle telhetőleg megbecsülni, mikor egyszerre valami Györke nevű magyar vitéz azt a hirt hozta, hogy Borisz VII. Lajos király táborában van. A hír igaz volt. Borisz, mikor látta, hogy III. Konrádtól mit sem remélhet, a franczia királyhoz fordult, s eleinte levéllel, majd személyesen felkereste, III. Konrádra panaszkodott és igényeit, jogait kifejtette. VII. Lajos elég szivesen fogadta a «byzanczi» császári ház rokonát, melynek országán kellett átmennie, de sem-

mire sem vállalkozott, a mi szent czéljától elvonta, vagy II. Géza ellenségévé tette volna. Borisz azonban mégis titokban seregéhez csatlakozott, hogy ily módon Magyarországba jusson, a honnan némelyek biztatták, hogy ha eljő, sokan hozzá fognak csatlakozni, s uruknak fogják ismerni. II. Géza a megdöbbentő hírre azonnal átküldött VII. Lajoshoz, hogy nem illik jót roszszal fizetni; embert, a ki életére tör, védelmezni, és szövetségük, barátságuk alapján kérte, hogy adják ki neki ellenségét, Boriszt. Éjjel volt, mikor a magyar követek jöttek és nagy zavar támadt a király környezetében. A francziák kérdezék: ki az, a ki Gézát meg akarja ölni? és VII. Lajos nem akarta hinni, hogy Borisz csakugyan a seregnél van. Mikor azonban a követek folyvást erősíték, hogy igen és a kiadatást követelték: elhitte és keresni kezdék a trónkövetelőt. Borisz azonban neszét vette annak, a mi készül, kiugrott ágyából és fel sem öltözve — csak egy szál nadrágban — elmenekült. A keresők megdöbbenve már csak hült helyét találták, míg ő a sátrak közt a Duna felé szaladt. Itt előtalált valami lovászt — mondák Lajos király paripájával — s a lóra vetvén magát menekülni akart. De a lovász ellentállott, kiabált. A zajra összecsődültek az emberek, tolvajnak nézték Boriszt, rárohantak, legyűrték s össze-visszaverve, megkötözve, piszkosan, félmeztelenül a mint volt, VII. Lajos király elé vitték. Mindnyájan tolvajnak tarták, de ő — törve a francziát, mindegyre nevét hangoztatva, bár tolmács nem volt jelen — megértette magát Lajossal, a ki, mikor ráismert, tisztességesen felöltöztette és másnapig magánál tartá. Akkor már Géza, ki mindenről értesült, mindent tudott, újra kérette, szinte követelte, hogy Boriszt adja ki, és ezért szinte hihetetlen összegeket — találták a

francziák — igért VII. Lajosnak, a franczia főuraknak, de Lajos nem tudta magát rászánni, hogy, bár Gézának barátja, olyasmit tegyen, a mi Krisztus zarándokához nem illenék. «A király háza» — mondá a magyar követnek — «olyan, mint az egyház, lábai olyanok, mint az oltár: hogy adhatnám én ki azt, a ki a király házához, mint egyházhoz, s a király lábaihoz, mint oltárhoz menekült.» «A mi mestereink» — felelt a magyar követ — «úgy magyarázzák, hogy fattyú gyermekkel az egyháznak semmi közössége.» De hiába törekedett Lajostól valami kedvező határozatot kinyerni, mielőtt seregének tekintélyei ez ügyben itéletet nem mondottak. Összegyűltek tehát a franczia püspökök és főurak; megvitatták az ügyet és kimondották itéletüket: Lajos király tartsa meg a szövetséget a magyar királylyal, de Borisz életét is mentse meg, mert egyaránt bűn volna: megszegni a frigyet barátjával, s embert kiadni, hogy kivégezzék. Ehhez képest VII. Lajos király Boriszt nem eresztė el, hanem «elég tisztességgel» magánál tartá és az országból kivitte. II. Géza rosszkedvűen, s nem igen bízva többé a francziákban, elvált tőlük, és «országának távolabbi, biztosabb részeibe» vonult. A francziák pedig «mint Krisztus zarándokához illik, emberségesen» folytatták útjokat — augusztus havában — az országon keresztül, melyben feltünt nekik a sok legelő, és VII. Lajos iró-káplánjának Odónak eszébe jutott, hogy némelyek állítása szerint «itt voltak Julius Caesar legelői»; és feltünt útjokban — Dunántúl — melynek kezdetén mindjárt a «Sár»-ral és a mosonyi lápokkal találkoztak, a sok mocsár, patak, melyeken keresztül kellett menniök. Nagyobb folyó azonban csak egy volt, a Dráva; ennél szinte némi bajuk volt, mint a németeknek. A helyen, hol Konrádék

tábora állott, alig tudtak átgázolni. Hajó csak kevés volt és kicsi. A lovakat tehát úsztatni kellett; be könnyen mentek, de a tulsó meredek parton nehezen tudtak kivergődni, nagyobb baj azonban nem történt. Az ország határán végre megint tiszta folyamot láttak, a Dunát, «mely az országot elválasztja Bulgáriától». Már byzanczi területen voltak, Barancson, és még élelmet kaptak egy közel eső magyar várból, kétségtelenül Kevéből; innen azután délre fordultak, a szokott konstantinápolyi útra, és végkép búcsút mondtak Magyarországnak. 1146. okt. 4-én érték el Konstantinápolyt, mikor III. Konrád németjeivel már átment Ázsiába. De a roppant német sereg ott néhány nap alatt szétmállott. Számtalan elveszett étlen, szomjan, kimerültségből, vagy az ikoniumi törökök fegyvere által. III. Konrád egy kis részszel a francziákhoz csatlakozott; ezeren és ezeren pedig, néhány hónappal később, hogy büszkén, zsarolva jöttek, megtörve, kimerülve mentek, vánszorogtak vissza Magyarországon át hazájukba.[463]

XV. FEJEZET.

Orosz viszonyok. II. Géza és halicsi Vladimirko. Manuel. Görög háborúk. II. Géza testvérei. Rőtszakállú Frigyes. Egyházi schisma. II. Géza halála.

Míg a nyugat népei Ázsiában a keresztért onták vérüket: a magyaroknak Oroszországban nyilt alkalom, hogy harczi kedvüket kielégíthessék. Itt a Magyarországhoz legközelebb eső Przemyslben, miután Volodár, Kálmán ellensége és II. István szövetségese meghalt (1124.), fia Vladimir — rendesen Vladimirko — uralkodott, és lassanként,

jó, rossz szerivel a Rosztiszlávicsok egész tartományát Przemysl vidékétől a mai Podoliáig egyesíté, s központtá, fővárossá, Halicsot tette a Dnieszter mellett, mely azután az egész tartománynak nevet adott. Vladimirko merész, bátor, eszes, sőt furfangos, igazi róka természetű ember volt, ki a hol erővel nem győzte, ravaszsághoz fordúlt; kard helyett nyelvét, pénzét használta; a «fecsegő Vladimirko» gúnynevet kapta, de azzal nem sokat törődött, és rókafogásait bizonyos gonosz humorral szerette fűszerezni. Vladimirkónak Magyarországgal sokféle összeköttetése, baráti viszonya volt. Mikor III. Boleszló lengyel herczeg Boriszot Vak Béla ellen támogatta: ő megtámadta a lengyeleket (1135.), kik több mint egy évtized előtt atyját csellel elfogták és oly roppant váltságdíjt csikartak ki tőle, hogy a przemysli herczegséget majdnem koldussá tették. Mikor pedig néhány évvel később (1144.) a kievi nagyfejedelemnek, Olgovics Vszevolodnak nem akart hódolni, s a nagyfejedelem, majdnem valamennyi orosz herczeg és a lengyelek is ellene jöttek: Magyarországból a «bán», kétségkívül Belos, segitségére sietett. A szerencse azonban nem kedvezett Vladimirkónak. Ellenségei megkerűlték; saját alattvalói megijedtek, s ő a kelepczéből csak úgy tudott kibontakozni, hogy megnyerte a nagyfejedelem testvérét, ellenfeleit. «Sokat fecsegett, azután sokat fizetett», mondák ellenfelei, de lényegileg az eredmény neki használt, mert a győztes ellenfél békét kötött, és Vladimirko minden birtokát megtartotta.[464]

Mikor a magyar hatalom Vladimirkót, vagyis azt a szomszéd orosz fejedelmet segítette, ki meg akarta bontani vagy legalább tágítani a köteléket, mely az oroszok közös fejéhez, a kievi nagyfejedelemhez fűzte: politikai, önző szempontból helyesen cselekedett, mert előkészítette

az útat arra, hogy a független, de elszigetelt Halics előbb-utóbb Magyarország hatalma alá kerüljön. Olgovics Wszevolod kievi nagyfejedelem halála után azonban (1146. aug. 1.) ezt a tudatos vagy öntudatlan, de minden esetre reális eredményeket igérő politikát a családi érzelmek politikája váltotta fel. A nagyfejedelmi széket a vitéz, vállalkozó Izjaszláv, a volhyniai fejedelem, egy korábbi nagyfejedelemnek Monomakhovics Msztiszlávnak (1125—1132.) fia, Borisz unokatestvére foglalta el, kinek férfias szellemű nővérét, Eufroszinát [465] ép ez időben vette nőűl II. Géza. Izjaszláv vétett az orosz törvényes szokás ellen, mikor a nagyfejedelemséget magához ragadta, mert voltak a Rurik-családból még idősebbek, kiket az inkább megilletett volna. Jelesen élt még két nagybátyja, kik közül az idősebb a gyenge, békeszerető Vjacseszláv csendesen tűrte mellőztetését, de az ifjabb, György a «hosszúkezű» (dolgorukij), mint nevezték, Szuzdal fejedelme nem tudott megnyugodni, s éveken keresztül szivósan bár, de nem mindig kellő erélylyel és változó szerencsével törekedett, hogy Izjaszlávot Kievből elűzze, és ő legyen az oroszok nagyfejedelme. A sógorság belevonta II. Gézát, Magyarországot e villongásokba; ellenségeskedésbe hozta sok orosz fejedelemmel, különösen pedig Vladimirkóval, ki Izjaszlávtól, mint a szomszéd Ladomér fejedelmétől, leginkább tartott; de annak rovására is leginkább terjeszkedhetett és később, mikor fia, Jaroszláv szuzdali György leányát nőűl vette, e köteléknél fogva is Izjaszláv vetélytársához vonzódott. Már 1148-ban mikor Izjaszláv a Dnieperen túlra, Csernigov ellen ment, seregében magyarok is voltak, kik közűl sokan, mikor Lyubecsnél a befagyott, de repedező Dnieperen visszavonúltak, beszakadtak és ott vesztek. 1149-ben a hosszú

kezű György támadott; aug. 23-dikán megverte Izjaszlávot, elfoglalta Kievet és Izjaszláv Ladomérba volt kénytelen menekülni. Innen küldött követeket a cseh, lengyel herczegekhez és II. Gézához: «Üljenek lóra, jöjjenek Kiev alá! ha pedig nem jöhetnek magok, küldjenek más valaki alatt sereget!» II. Géza felelt: «Háborúm van a császárral! ha azonban szabad leszek, magam is elmegyek; különben küldöm seregemet». A császár, ki őt tartóztatta, a kelet-római birodalom feje Komnenosz Manuel volt, ki 1149 őszén a ráczországi szerbeket, a magyarok barátjait megtámadta.[466]

Komnenosz János császár, László királyunk veje, 1143-ban meghalt. Halála előtt utódjává nem idősebb fiát. Izsákot, hanem az ifjabbikat, — akkor 25 éves — Manuelt nevezte. E választásban a gondos fejedelmet nem valami szeszély, hanem a meggyőződés és tudat vezette, hogy azoknak a nagy terveknek kivitelére, melyek a byzanczi baszileüszra vártak, egyedül az ifjabb fiú képes. Mert nem kisebb dologról volt megint szó, mint hogy újra megvalósíttassanak a régi római birodalom igényei, melyeknek, századok óta, már alig élt halvány emlékök. Újra a világ törvényes urának kezdé magát tekinteni a konstantinápolyi császár és újra lehetett hallani a görög tyrannis szót alkalmazva azokra az uralkodókra, kik nem törvényes úton, vagy is nem a baszileüsztól nyerték hatalmukat. János császár 25 évi uralkodása alatt sokat tőn az eszme fejlesztésére. Manuel teljes tűzzel fogott megvalósításához. Mikor ismét a nyugat urává akart lenni. oly népekre törekedett hatalmát kiterjeszteni, melyektől épenséggel nem idegenkedett, melyeknek harczias természete teljesen megfelelt az ő természetének. A szép, magas, barna ember, kitünő lovas. vívó, mint öreg atyja,

László király, a franczia lovagiasság ideálját kereste, és el is érte mind a tornában, mind a harczmezőn. A chevalerie fegyvereit, a francziák taktikáját, a nyugati vitéz szellemet törekedett meghonosítani a «római» hadseregben. Hogy a görög civilisatiónak gyermeke, arra csak szelleme emlékeztetett, mely egy régi, furfangos diplomacziának minden fegyverét ép oly könnyűséggel kezelte, mint a franczia vitézek lándzsáját vagy súlyos pajzsát; mely szerette a tudományokat, és törekedett ismeretekre; hajlott a bölcselkedésre. és örömest bibelődött theologiai kérdésekkel. S a ki első volt vívott várak fokán, rohanó lovasok élén: nem csak elnökölt egyházi gyülekezetekben, hanem dogmatikai kérdésekben is anynyira imponálni tudott, hogy az igazi «orthodox» görög papok féltek vele egyedül lenni, nehogy ékesszólásával hitök anti-latin tisztaságát megingassa. Mert Manuel, hogy a régi római birodalmat visszaállíthassa, nem idegenkedett a római katholika egyháztól, s nem rajta múlt, hogy vallási unióval nem kezdték meg vagy tetőzték be a kapcsot, melylyel a keletet és nyugatot ismét együvé akarta foglalni.[467]

Mint öreg atyjának, Elek császárnak, neki is az olasz normannokkal gyűlt meg a baja. II. Roger, Kálmán királyunk sógora, miután a szicziliai királyságot megalapítá az Adriai-tenger túlsó, keleti partját is fenyegette. Vele kellett megküzdeni Manuelnek, őt kellett legyőznie, hogy Olaszországban megvethesse lábát a keleti Róma. Corcyrát — a mai Korfut — melyet már a normannok megszállottak, hosszas ostrom után, 1149 aug. havában megvette; azután Olaszországba akarta átvinni a háborút. De tengeri viharok, az aequinoctium szelei, meghiusíták az átkelést, és Manuel Aulonából, a mai Volóból, Apulia

helyett a szomszéd raskai szerbek ellen fordítá fegyverét. kik — fölhasználva Manuel elfoglaltságát — a birodalom széleit pusztíták. Manuel válogatott, könnyű sereggel. minél kevesebb podgyászszal hirtelen az országra vetette magát, azt délről északra menve és megint visszafordúlva. a Rigómezőtől a szerb Moraváig, tűzzel-vassal elpusztította, a szerbeket, a hol találkozott velök, «mint az oroszlán a legelésző nyájakat», szétszórta. eltiporta, számos foglyot ejtett, de azután, mikor a zord idő beállott, kénytelen volt hazafordúlni, a nélkül, hogy a szerbeket voltaképen legyőzte volna, mert azok nagyja, mint afféle pásztornép, a nagyzsupánnal — Belos testvérével — együtt erdőkbe, hegyekbe menekült, a hová Manuel és serege nem követhette őket.[468] A háború tehát nem terjedett át Magyarországra. A magyaroknak nem kellett még Byzancz ellen fegyvert ragadni, és így II. Géza 1149 karácsonyra, legalább az orosz *túlzás* szerint, tízezer lovast küldött, maga pedig — üzentette Izjaszlávnak — a halicsi fejedelem hegyei, a Kárpátok alá száll, hogy féken tartsa, míg Izjaszláv a maga ellenfeleivel végez, «és ha a sereg — tevé hozzá — nem elég, újat, erősebbet küldök, sőt talán magam is eljövök».

Izjaszláv karácsonyra, télre kérte a segítséget, mert Oroszország délnyugati részében, a Dnieper jobb partja erdős, mocsaras, folyamok szegte vidékén a tél. mely a természeti akadályokat fagyával áthidalta, alkalmasabb volt a hadviselésre, mint a melegebb évszak, mikor a sár, a vizek majdnem minden mozgást lehetetlenné tettek. De a szerencse nem kedvezett neki. Lengyeljei, magyarjai ellen György herczeg és Vjacseszláv kúnokat, orosz fejedelmeket, köztük a halicsi Vladimirkót, hozták. Izjaszláv a *volhyniai* Lucktól délkeletre Csemerinnél állott; de

mikor ellenfelei közeledtek: a lengyel herczegek: IV. Boleszló és Henrik, III. Boleszló fiai, kiknek hírül hozták, hogy a poroszok fenyegetik országukat, és a magyar vezérek egyszerre azt találták s Györgynek, Vjacseszlávnak meg is üzenték. «hogy mindnyájan keresztények, testvérek, minek verekedjenek. Béküljenek ki az orosz fejedelmek. Izjaszláv tartsa meg Ladomért és egyéb tartományait; a felett pedig, kié legyen Kiev, egyezkedjenek ki maguk közt!» György és Vjacseszláv örömmel fogadták az üzenetet. «Készek — mondák – egyezkedni, de ha a lengyelek, magyarok békét akarnak, ne tartsák elfoglalva, ne pusztítsák országukat, hanem menjenek haza! Izjaszláv pedig térjen vissza Ladomérjába, s akkor majd megegyeznek, rendbe jönnek egymással!» Erre a magyarok és lengyelek (1150 január havában) hazamentek s Izjaszláv, ki szövetségesei pressiójának engedve, Ladomérba visszavonúlt, mind rosszabb-rosszabb helyzetbe jutott. Átengedte a nagyfejedelemséget öregebb nagybátyja, Vjacseszlávnak, de ezt szuzdali György csakhamar félretolta és maga foglalta el a kievi trónt, s Izjaszláv még azt sem tudta mind megnyerni, háborítlanúl megtartani, a mit ellenfelei megegyezés szerint neki igértek. Így tehát újra a kardnak kellett dönteni. A szerencse a nyár folyamán eleinte Izjaszlávnak kedvezett, de akkor közbelépett halicsi Vladimirko, megverte Izjaszlávot, és kezdte foglalgatni birtokait. Izjaszláv tehát, bár a minapi tapasztalásnál fogva el volt kedvetlenedve a magyarok és lengyelek iránt, öcscsét a 18 éves Msztiszlavics Vladimirt II. Gézához küldte és segítséget kért tőle. «Igérted — üzentette — hogy halicsi Vladimirko moczczanni sem fog. Én tehát megtámadtam szuzdali Györgyöt, kiűztem Kievből, de Vladimirko eljött és szö-

vetségeseivel kivert Kievből. Most tehát, öcsém, ülj lóra, mint igérted!» II. Géza nem volt az az ember, kit lovagias igéretre hiában emlékeztettek volna. Összegyűjté országszerte csapatait, — «druzsináját és polkjait» (testőrségét és ezredeit), mint az oroszok mondták — maga állott a sereg élére, és ámbár már októberre járt az idő (1150.), megindúlt. «Megindúltam! — üzentette Izjaszlávnak; — jőjj te is sereggeddel. Most majd meglátja Vladimirko, hogy kivel mert kikötni!» Azonban Vladimirkónak, ki ekkor Izjaszláv ellen Belznél állott, nem messze Ladomértól, barátjai is voltak a magyarok között. Tőlük hírt vőn, hogy a király ellene készül, hogy átlépi a Kárpátokat. Rögtön ott hagyta tehát Volhyniát, s a mire a magyar sereg a halicsi síkságra lebocsátkozott, már honn volt és Przemyslbe vette magát. II. Géza a Szán balpartján nyomúlt előre. Bevette Szanokot és pusztította Przemysl környékét. A ravasz Vladimirko látta, hogy itt erővel nem boldogúl; szóval, pénzzel kezdett tehát dolgozni II. Géza egyházi, világi tanácsosai közt. Sikerült is megnyernie az esztergomi érseket, Kökényest, két püspököt és több világi urat, kik fölhasználták azt, hogy az idő már október vége, Demeter napja körül járt és hazatérést javasoltak. Okaik meggyőzték Gézát, ki maga is mondogatta: «ez már nem alkalmas idő: a folyók már fagynak! tehát hazatérünk!» És a magyar sereg, miután mindenfelé nagy kárt tett Halicsban, hazatért. A magyarokkal visszament az ifjú Msztiszlavics Vladimir is, ki ez időben, miután Izjaszláv a dolgot II. Gézával, Eufroszina királynéval meghányta-vetette, a «bán» — Belos — leányát eljegyezte és így Izjaszláv és a magyar királyi család között újabb kapocs keletkezett.[469]

A magyar barátság e megerősödéséből Izjaszláv újabb

ösztönt merített, hogy a harczot az orosz nagyfejedelmi trónért újra megkezdje. II. Géza hajlandó is volt sógorát támogatni, csak hogy — mint meg is üzente neki — a télen, tavaszszal megint nem mehetett személyesen Oroszországba, a szerb ügyek miatt. Manuel császár 1150. ősz felé újra a szerbek ellen indult, bár tudta, hogy a magyarok segítik őket. Szándékosan választá az őszt a hadjáratra, mert akkorra a fák levelei lehullottak, s nem szolgáltak többé oly akadályul a byzanczi hadseregnek, oly biztos búvóhelyül a szerbeknek, mint az enyhébb évszakban. Seregét először Nisre vezette, a honnan északra a magyarok, nyugatra a szerbek ellen fordulhatott. — Úgy tőn, mintha a Dunához akarna leereszkedni, majd azonban nyugatra fordúlt, s mint a múlt évben délről északra, úgy most keletről nyugatra tört át Szerbián és a Drina felé vette útját, s e mozdulatában jobb szárnya már a magyarokkal találkozott, és csapott össze, kik a daliás termetű, vitéz Bagin — mostani kiejtésünk szerint Bágyon — ispán vezérlete alatt, Bosznián keresztül jöttek a szerbek segítségére. A szerbek is, Manuel előtt hátrálva, nyugatra, Bosznia felé, a Tara mögé húzódtak, mely *most* a Lim területet választja el Montenegrótól, és Herczegovina északkeleti csúcsán a Pivával egyesülve, a Drina egyik forrását alkotja — s itt a magyarokkal egyesültek. Manuel, ki sehol szerb sereggel nem találkozott s ellenségei mozdulatairól csak hézagosan értesült: egyszerre a Taránál szemben találta magát az egyesült szerb-magyar sereggel. Már sötét volt, s azért másnap reggelre halasztá a támadást, melylyel a szövetségeseket meg akarta lepni: de terve meghiúsult. Reggel a Tarán túl, — mint Manuelnek visszavágtató előőrsei lelkendezve, sápadtan beszélték — «megszámlálhatatlan sereg»,

magyar és szerb, csatarendben készen várta. Köztük látták a byzancziak a magyarok rendes előcsapatait, a bessenyőket és székelyeket, mely utóbbiakat, minthogy «izmaeliták», azaz mohamedánok voltak, majd török, majd zsidó vallásúaknak tartottak. Azonban a szerbek időt engedtek Manuelnek, hogy zászlót ragadva csapatait összeszedje, a támadást ő kezdje, a folyót átlépje s a már hóval borított területen előre nyomuljon. Általános lovas-csata kezdődött, melyben a byzancziak csak heves küzdelemmel tudtak előre nyomulni. Manuelt csillogó, aranyos fegyverzetben, heve messze előre vitte a magyarok és szerbek közé. A merre járt, út nyílt előtte; mindenki, ha tehette, félreállt, s lándzsája vagy negyven szerbet döfött, terített le egymás után. De társai lassan elmaradtak tőle; utójára már csak rokona, Dukasz János és Kantakuzenosz János. Andronikosz testvérének veje, voltak mellette; ő azonban egyre előre tört, mert a nagyzsupánt vagy a magyar vezért kereste, hogy elfogja. Kantakuzenosz akadt először a magyar vezérre. és hátba szúrta, de a fegyverzeten nem hatott át a dárda. Bágyon visszafordult és néhány emberével a görögre rohant, ki a harczban két ujját veszté. Manuel látta öcscse veszedelmét és segítségére sietett. A császár és magyar vezér tehát találkoztak. A többiek önkénytelenül félreálltak. A baszileüsz eldobta lándzsáját és karddal támadott. Bágyon vitézül ellentállott. Kard kardra csattant; sokáig ütötték, vágták egymást, míg Bágyon egy irtóztató csapással arczon találta Manuelt, úgy hogy életét csak a szemet védő arczvért mentette meg, melyet a csapás nem tudott keresztül vágni, bár súlya alatt egészen behorpadt Manuel arczába; de azért a császár még csak el sem kábult, hirtelen kikapta a kardot

Bágyon kezéből és elfogta a magyar vezért. Azután tovább akart rohanni, de a fogoly Bágyon intett neki, és fejére mutatott, hogy annyi még az ellenség, mint a hajaszála. Az üldözés abba is maradt: de azért Manuel győzelme teljes volt. A nagyzsupán követeket küldött, maga is eljött, a baszileüsz lába elé borult, meghódolt és kötelezte magát, hogy Európában 2000, Ázsiában pedig, nemcsak mint eddig kellett volna 300, hanem 500 vitézzel fogja segíteni a rómaiakat — s így a császár visszamehetett Konstantinápolyba (1151. elején).[470]

A harcz még folyt Szerbiában, mikor Izjaszláv öcscsét Vladimirt, Belos bán vejét, ki «a magyarok minden gondolatát és tervét ismeré» újra Gézához küldé, hogy ha nem jöhet maga, küldjön segítséget, mert igérte, hadd állhasson bosszút Györgyön, halicsi Vladimirkón: «mert a te sérelmed nem a tiéd, hanem az enyém is, valamint az enyém a tiéd is!» Géza csakugyan megindított, mint Vladimir bátyjának üzentette, tíz ezer jó vitézt: «bosszulja meg sérelmeit, de azután maradjon veszteg». Vladimir a magyarokkal talán 1151. február végén érkezett Izjaszlavhoz, ki velük azonnal megindult Kiev felé, hová a mellőzött Vjacseszláv pártja, maguk a kieviek, és a Kievhez közel lakó török berendiek hívták. Utját Ladomértól északkeleti irányban vette Pereszopnicza felé, a Gorun mellett, hol György vitéz fia András, a később oly híressé vált Bogolubszkij András állott; de itt hallá, hogy Vladimirko, ki azonnal talpon volt, mikor Izjaszláv mozogni kezde, délfelől közeledik. Oroszai aggódni kezdtek, hogy két tűz közé szorulnak, mert mögöttük András és Vladimirko egyesülnek, szemben pedig Kievben György nagyfejedelemmel találkoznak. De Izjaszláv számot vetett magával, a körülményekkel. «A ki elém jő, és meg-

támad, mondá, azzal megverekszem, elbánok; a másikkal szemben Istenre bízom magamat» s azzal Ladomér védelmére Szvjátopolk testvérét hátra hagyván, Vladimir testvérével, Msztiszláv fiával és a magyarokkal egyenesen Kiev felé indult. Dorogobusban a lakosság üdvözölte, de a magyaroktól félt, hogy valami kárt tesznek városukban. «A magyarokat — nyugtatá meg őket Izjaszláv — ellenségeim, nem barátaim ellen vezérlem» s azzal tovább nyargalt, át a Szlucson, át az Usján, mert értesült, hogy Vladimirko Andrással egyesült s nyomában van. Utócsapata össze is ütközött a halicsiakkal. Vladimirko már-már utólérte: de Izjaszláv övéi tanácsára égve hagyva tábortüzeit, az éjjel elosont, és folytatta útját Kiev felé. A Teterev körül sokan csatlakoztak hozzá. A Tetereven túl már lassabban haladott, hogy a lovak megpihenjenek. Vozdvizseniján, nem messze Bilgorodtól, mely Kievtől nyugatra az Irpen folyó mellett feküdt, s mintegy a fejedelmi város kulcsát képezte, az egész délutánra megállapodott. Este hadi tanácsot tartott testvérével, fiával, a magyar vezérekkel. «Barátaim! mondá, Vladimirko nyomunkban van! Ha itt maradunk, utólér. György kijő Kievből, s akkor nagy bajba keveredhetünk. De ha nem sajnáljuk a fáradságot és még az éjjel tovább nyargalunk, még elérhetjük Bilgorodot, mielőtt Vladimirko utólérhetne. Ha ott sikerül átkelnünk: Kiev a miénk, mert a lakosok hozzánk csatlakoznak, és György nem képes ellentállani.» «Mi idegenek vagyunk, vendégeid», mondák a magyarok. «Bízhatsz-e a kieviekben? nem tudjuk! de mi készen vagyunk. Ha az a másik meg talál érkezni, itt vagyunk. Ha az éjjel tovább mégy, — bár mit ad az Isten! veled megyünk!» Megindultak tehát. Msztiszlavics Vladimir, Belos bán veje, vezette az előcsapatot.

Mikor Bilgorod alá ért, megfuvatta a kürtöket. Borisz, György nagyfejedelem fia, ki embereivel és a bilgorodi papokkal lakmározott, alig tudott hirtelenében elszaladni. hogy meg ne fogják. A város népe Vladimir elé özönlött. Izjaszláv serege akadálytalanul átkelt a bilgorodi hidon s míg Msztiszlavics Vladimir a városban maradt, hogy a halicsiakat feltartóztassa: Izjaszláv csatarendbe állítá seregét, a magyarokat, és Kiev ellen nyargalt. György, mikor Borisz fiától meghallá, hogy mi történt, csónakba ült és átmenekült a Dnieperen. A kieviek ujjongva, tárt karokkal fogadták Izjaszlávot, s ez ellentállás nélkül bevonult a városba, György számos párthívét elfogatta, a nagyfejedelmi palotát, a nagyfejedelmi trónt elfoglalta; a diadal örömére a kievi nagy téren, hol Szent Zsófia temploma, Oroszország legnagyobb szentélye állott, melyet I. Jaroszláv nagyfejedelem épített a helyen, hol a bessenyőket 1036-ban véres csatában legyőzte, s Oroszországot becsapásaiktól minden időre felmentette — nagy lakomát adott, azon maga is a magyarokkal és kieviekkel mulatott. Azután a magyarok a téren lóra kaptak, versenyt futottak, versenyt ugrattak, s a kieviek nem győzték eléggé bámulni az ügyes lovasokat, szolgáikat és paripáikat.[471]

Vladimirko ezalatt, mit sem tudva Izjaszláv mozdulatairól, még a Teterev táján táborozott; kémlő csapatai egyszerre meghozák a meglepő hírt, hogy Izjaszláv Kievben van, György pedig a Dnieperen túlra futott. «Hogy uralkodik az én sógorom!» pattant fel András előtt. «Egyik fia Pereszopniczában van, a másik Bilgorodban. Megtámadják Ladomér felől, és egyikök sem veszi észre. Ha atyátokkal így uralkodtok, boldoguljatok, a mint tudtok, én magam nem mehetek Izjaszláv ellen!» s ezzel

visszafordúlt Halicsba. Hazamenet, mindjárt közel a Micseszk lakosainak üzené: adjatok aranyat, különben erővel veszek és a megrémült lakosság, mert készpénze nem volt, minden arany ékszert, fülbevalót, nyaklánczot, a mit csak találhatott a városban, összeszedett és átadta Vladimirkónak, ki minden várost, mely útjába esett, ekkép megsarczolt.

Izjaszláv győző létére sem érzé magát egészen biztosnak. Tudta, hogy még sokat kell harczolnia, s azért hogy eleget tegyen a szokásnak, közvéleménynek, mely a nagyfejedelmi széken a Rurik-család legidősebb tagját szerette látni, elővette a jámbor Vjacseszlávot, beiktatta a kievi nagyfejedelmi székbe, az pedig őt társul vevé maga mellé. Mindketten elhalmozták a magyarokat kitüntetésekkel, ajándékokkal: drága edényekkel, ruhákkal, selyemszövetekkel, lovakkal, és nagy hálálkodással haza küldék őket (1151. ápril elején) azzal az üzenettel, mondják meg királyuknak: «Isten áldja meg a segítségért, a mit nekik nyújtott. Csak a testvér testvéreért, az atya fiáért teheti azt, a mit értök tett.» Ugyanezt mondá valamivel később Izjaszláv fia Msztiszláv, ki követjük gyanánt Magyarországba jött. Igérte Gézának atyja, öreg nagybátyja nevében, hogy hű szövetségesei lesznek ők is bárki ellen, de fejezze be jótéteményét. Azt nem kivánják, hogy maga jőjjön, mert háborúja van a görög császárral: de küldjön még a tavaszon Msztiszlávval annyi vagy még nagyobb segítséget, mint eddig küldött, «mert György erős, és a vad palóczok (kúnok) pénzért segitik».[472]

Géza mindjárt kész volt a segélyadásra. Nagyobb sereget küldött Msztiszláv alatt Oroszországba, mint azelőtt bármikor. Maga azonban nem ment el, bár Manuelt sem támadta meg, jóllehet nagyban készült rá. A magyar

püspökök, mikor tanácsukat kikérte, «ámbár az ország» — mint a kor szigorú erkölcsbírája, a bajor Gerhoh reichersbergi prépost megjegyzi — «barbar, és oly fejedelmek alatt van, kik még csak névleg is alig tartoznak a kereszténységhez», «mint tanult emberek» tüzetes vizsgálat alá vették a háború okát, s a mikor azt találták, hogy a magyarok (vagyis talán szövetségeseik a szerbek) kezdték meg a dolgot, szegték meg a békességet: nyiltan megmondák a királynak, hogy nincs igaza; ha az igazságtalan háborút folytatja, nem fog győzni, Isten nem fogja segíteni; hisz Ezechiel próféta által mondá (XVII. 15.): «A ki felbontotta a szövetséget, vajjon megmenekszik-e?» És szavuk oly benyomást tett II. Gézára, «bár — Gerhoh nem épen találó szavaival élve — «kegyetlen, barbár» ember volt, hogy felhagyott minden háborús szándékkal Manuel ellen.[473]

Míg a magyar sereg útban volt Volhyniába, Kiev körül már megindult a harcz. György a palóczokkal átkelt a Dnieperen és igyekezett Vladimirkóval egyesülni. Izjaszláv és a kieviek utána mentek, s Kievtől délnyugatra, a Rut folyó mellett a hadak összecsaptak. Izjaszláv, ki elüljárt, maga is megsebesült. Kopjája eltörött; vágást kapott kezére, szúrást czombjába. Lováról leesett, de serege győzött és György ismét visszafutott a Dnieperen. Msztiszláv azonban a magyarokkal pórul járt. A rendes úton akart Kievbe menni, felkerülve Lucknak Volhyniába, nem tudva, hogy Vladimirko értesült útjáról és utána iramodott. Megállapodott tehát valami Szapoginya nevű helynél, a hová nagybátyja, Belos bán veje, Vladimir bort küldött a seregnek, de azt is üzentette, hogy halicsi Vladimirko utánok jő. Msztiszláv és a magyarok jól hozzáláttak az iváshoz, s mikor már ittasak voltak, mondá

meg Msztiszláv, hogy jő Vladimirko. «Csak jőjjön! támadjon! majd megverekszünk!» mondák hetykén a magyarok s azután részeg fővel álomra dőltek. Éjféltájban rohantak az őrök: «Jő Vladimirko!» Msztiszláv, a ki elég józan maradt, az övéivel lóra pattant, költögette a holtrészeg magyarokat, de hiába. Mikor szürkületkor a halicsiak megrohanták a tábort: úgyszólván ellentállás nélkül mészárolták, semmisítették meg a magyar hadat. Msztiszláv azonban kiséretével Luckba menekült (1151. július derekán).[474]

Vladimirko e győzelme nagyon bántotta mind Izjaszlávot, mind a magyarokat. Elhatározták, hogy ezt nem hagyják magukon száradni, hanem bosszút fognak állani. Előbb azonban Izjaszláv otthon rendezte dolgát. Györgyöt kénszeríté, hogy a nagyfejedelemségről lemondjon és Szuzdalba visszatérjen. Azután Msztiszláv fiát Magyarországba küldé, hogy hívja és vezesse II. Gézát Vladimirko ellen. Lehet mondani, hogy Magyarország összes hadereje síkra szállt, és jött azon az úton mint 1150-ben, a Sán balpartján (1152. nyarán). Izjaszláv is összegyűjté a déloroszországiakat majd mind és Ladomérból a Sánhoz tartott. Egy napi járó földre Jaroszláv alatt átkelt a folyó balpartjára s Jaroszláv mellett találkozott a magyarokkal. Izjaszláv csatarendbe állítá hadát s maga a magyar táborba indúlt. Géza kiséretével eléje lovagolt, megölelte, megcsókolta; azután együtt a királyi sátorba mentek és hadi tanácsot tartottak. Másnap reggel megütötték a magyar táborban a dobot. A sereg hadi rendbe állott és megindúlt. A magyaroknak hetvenhárom csapatjuk volt; kétségkívül a 72 megyei zászlóalj és a királyi dandár. Az oroszok, kikkel Géza megegyezett, hogy közelében maradnak, s a hol ő megáll, ők is meg-

állnak, követték. Leghátul a podgyász, hátas és igás lovak jöttek. Így lépték át a halicsi határt, és valamivel Przemysl alatt a Sán partján megállapodtak. Szemközt, a jobbparton, Vladimirko állott seregével.

Minthogy vasárnap volt: Géza király semmibe sem akart fogni. Vladimirko azonban az élés-szerző magyar portyázókat megtámadta és fogdosta. Másnap kiállott a magyar-orosz sereg és megkezdé réven, gázlón az átkelést a Sánon. Jobbról-balról a magyarok, középen az oroszok vetélkedve rohantak a folyóba, a túlpartra, hol Vladimirko hiába próbált ellentállni. Seregét eltaposták, lekaszabolták, s a ki el nem esett vagy fogolylyá nem lőn: mindenfelé menekült. Vladimirko másodmagával az ellenséges lovasok tömegén keresztül Przemyslbe szaladt, melyben semmi őrség sem volt; mind kivonult a csatatérre. Ha nyomban követik a magyarok, ellentállás nélkül beveszik a várost: de Vladimirko szerencséjére az üldözők a Sán partján fekvő fejedelmi *udvarra* vetették magukat, kirabolták, gazdag zsákmányt ejtettek: de az alatt a menekülő halicsiak közül is sokan a városba jutottak s a kapukat bezárták. A győzelmes magyar-orosz sereg most a város előtt tábort ütött. Ekkor látta Vladimirko, hogy csatában, harczczal nem boldogul többé, és még az éjjel kiküldött az — új esztergomi? Martyrius? — érsekhez, a magyar vezérekhez és hazudozva esdekelt: «Súlyosan meg vagyok sebesülve, könyörögjetek értem a királynál! Bocsásson meg, hogy megharagítottam és ellensége voltam! Hisz Isten is megbocsát a bűnösnek, ki bűnét megbánja! Ne adjon Izjaszláv kezébe! Nagyon el vagyok gyengülve! Ha Isten magához szólít, vegye oltalmába fiamat. Említsétek neki, hogy világtalan atyját támogattam, érette a lengyelekkel harczoltam.

Jusson az most eszébe és bocsásson meg nekem!» Izjaszlávnak is üzent: «Testvér! hibáztam! Szánom, bánom bűnömet! Bocsáss meg, és szólj a királylyal, hadd legyek veled és vele békességben!» Izjaszlávnak, ki már jól ismerte, hiában beszélt; de a magyarokra szavai, ajándékai, arany, ezüst, drága edények, ruhák, melyeket nem kimélt, az érseknek s a vezéreknek küldött: ismét megtették hatásukat. Könyörögtek érte a királynál, és Géza, mikor másnap Izjaszlávval találkozott, elmondá a Vladimirko üzenetét. «Súlyosan meg van sebesülve! tevé hozzá, talán meg is hal. Mit mondasz rá, atyám?» «Ha meghal! felelt Izjaszláv, az csak az Isten büntetése. Emlékezzél rá, mikép viselte magát mindig velünk szemben. Most Isten kezünkbe adta. Ki ne szalaszszuk, fogjuk el és vegyük el országát!»

Izjaszlávot fia Msztiszláv is támogatta és felsorolta Vladimirko bűneit: de a jószívű Gézát emberei, az érsek már megdolgozták. «Nagyon kér! nagyon bánja bűnét!» — mondá — «nem tehetem, hogy megsemmisítsem, ha hittel barátságot fogad, és vissza adja mind azt — öt várost Halicstól északra — mit a ladoméri fejedelemségből elfoglalt. De a keresztre kell megesküdnie, mely Isten jóvoltából Szent István király tulajdona volt.» — «Ha azután ezt az esküjét is megszegi, akkor atyám, itt a fejem, hogy ha még él» — mert a ki e keresztre hamisan esküdött, volt a magyarok hite, meghal — «Halicsban megtámadom!»

Izjaszláv még vonakodott, de elvégre is engednie kellett a magyaroknak. Magyar-orosz követek Vladimirkóhoz indultak a békefeltételekkel és a kereszttel. Izjaszláv fia Msztiszláv azonban meg nem állhatta, hogy Gézának s atyjának ne mondja: «Jól van tehát! hozzátok illett,

hogy ily keresztény módon bántok vele: bíztok a keresztben és megbocsátjátok Vladimirko bűneit. De én itt szintén e keresztre mondom, hogy a mint megesküszik, úgy meg is szegi esküjét. De akkor, király! emlékezzél meg, hogy mit igértél és eljőjj majd megint Halicsországba!» «Eddig» — felelt Géza — «akkor jöttem, mikor atyád hívott, ha azonban Vladimirko megszegi esküjét, nem engem kell majd hívni, hanem én fogom hívni atyádat!» Przemyslbe érve, a magyar követek elmondák Vladimirkónak Géza üzenetét: «Te hozzánk küldöttél, mert Isten bűneidért országoddal kezünkbe adott. Mi azonban megbocsátunk neked, de esküdjél meg e keresztre», — és megmondák ennek rettentő csodás hatását, «hogy a mit az orosz földből elvettél, visszaadod, és mindenkor Izjaszláv barátja léssz». Vladimirko habozás nélkül megesküdött, és Izjaszláv, Géza seregükkel hazamentek.[475]

Magyarországon nagy szükség volt a seregre. Manuel világra szóló terveiben Oroszországról sem feledkezett meg. Szövetségben volt Vladimirkóval, a kinek testvére egyik nagybátyjának neje volt, s a míg Géza Vladimirkót támadta, ő «még úgyszólván le se rázva a szerb hadjárat porát», Magyarországra, a szerbek szövetségesére vetette magát. Mielőtt támadott, *egészen* mint a *lovagok* szokták, levelet írt, melyben sérelmeit elmondá és megüzente, hogy seregével jön. Vele volt Borisz is, a csüggedetlen praetendens.

Mikor Belgrádra ért, még nem voltak ott a hajók, melyeket Byzanczban felszereltek. A sereg tehát, hogy időt ne veszítsen, csónakon, lélekvesztőn, a lovakat kötőféken úsztatva, kelt át a Száván a Szerémségbe. Zimony, a szerémi vár, elég erős volt és ellentállott. Minthogy az

őrség az első rohamot visszaverte, Manuel Vatatzész Tivadar sógorát a vár előtt hagyva, a sereg nagyjával tovább ment. Valami kis magyar csapat összeverődött és szembeszállt vele. Egy rendkívül nagy és bátor magyar vitéz a többi közül kiválva reá rohant; de Manuel fejbe vágta, leterítette, s a magyar sereg látva, hogy gyönge, felhagyott az ellenállással, meghódolt, s a görög sereg most már akadálytalanul lepte el, rabolta, pusztította a Szerémséget a Szávától a Dunáig; bizonyos királyi udvart is — a mit különösen megjegyeztek — feldúlt és a lakosságnak apraját, nagyját, férfit, nőt, a kit csak megkaphatott, összefogdosta, hogy magával vigye a görög birodalomba gyarmatosoknak. Azután a császár visszafordult Zimonyra. A védők még daczoltak, mert reménylék, hogy II. Géza király fölmentésükre jő. Mikor azonban az ostrom mind hevesebbé lőn és reményük nem valósult: megadást ajánlottak, ha szabadon távozhatnak. De Manuel föltétlen megadást követelt s a vitéz férfiak elvégre erre is kénytelenek voltak ráállani. Hajadon fő, nyakukban kötél, jelentek meg — az akkori szokás szerint — a császár előtt, ki nem engedte meg, hogy valakit közülök katonái megöljenek; de a várat prédára bocsátá, s ezzel vissza akart menni a Száván zsákmányával, foglyaival, melyeknek száma — ha a görögöknek hihetünk — meghaladta serege számát: mikor egyszerre híre támadt, hogy jön Géza király, jönnek a magyarok! Halicsban diadalmasan jártak, Vladimirko meghódolt! Manuel megállott. Podgyászát, a foglyokat, a sereg egy részével átküldé a Száván; maga azonban vitézei javával innen, a Szerémségben maradt, sőt mikor meghallotta, hogy még csak Belos jő, eléje sietett, hogy megütközzék vele.

De Belos kitért előle s a Duna mentében Barancs

felé vonult, hogy oldalvást fenyegesse és visszavonulását elvágja; erre Manuel kénytelen volt a magyar földet odahagyni, a Duna jobb partján Barancsra sietni és e fontos helynél ütni tábort, hogy megoltalmazza. Innét átküldé Boriszt Temesbe, hogy köröskörül a nagy, népes, gazdag falvakat pusztítsa. Három magyar zászlóalj megtámadta, de ő győzött és gazdag zsákmánynyal tért vissza táborába. Akkor azonban már II. Géza is a harcztérre érkezett és nyomban Borisz ellen indult, hogy vele megütközzék. Borisz menekült, II. Géza nyomában volt és sokat levágott a görögök közül: de a csapat nagyja szerencsésen átjutott a Dunán, melyet az éjjeli futásban Manuel táborából eléje küldött fáklyákkal megvilágitották. A két sereg közt megint a Duna volt. Magyar és görög farkasszemet nézett egymással, mialatt Manuel dunamelléki városait erősitgette s megint támadásra gondolt, de azért készséggel elfogadta a békét, vagyis inkább fegyverszünetet, melyet — a görögök büszkeségére — II. Géza ajánlott; azután visszament Konstantinápolyba, s ott régi római módra diadalmenetet tartott, melynél a magyar és szerb foglyokat, szebben felöltöztetve, mint őket rangjuknál fogva megillette volna, egyes külön csapatokban vezették, hogy minél különb embereknek, minél számosabbaknak tartsa őket a byzanczi bámész sokaság.[476]

II. Géza még a byzanczi hadjárat alatt értesült, hogy Izjaszlávnak igaza volt. Vladimirko megszegte esküjét, az elfoglalta városokat vissza nem adta. «Ezért ugyan» — üzentette Izjaszláv már Kievből — «nem kell visszatérned Halics alá, magam sem teszem; de jelentem, hogy el ne feledd igéretedet!» Azonban később sem vált szükségessé, hogy Géza újra a Kárpátokon túl vigye fegy-

vereit. A tél folyamán, már 1153-ban — februárban — Izjaszláv még egyszer elküldött Vladimirkóhoz. Követe Boriszovics Péter volt, ki a magyar követekkel Géza keresztjét Przemyslbe vitte, Vladimirko esküjénél jelen volt és most, hitlevelét felmutatva, esküjének, igéretének beváltását még egyszer követelte. Vladimirkónak esze ágában sem volt, hogy igéretét teljesítse. «Kilestétek az alkalmas időt!» mondá; «rám jöttetek a magyar királylyal! de csak adjon Isten egészséget, majd megbosszulom még magamat!» «Hát meg akarod szegni, fejedelem, esküdet, melyet a keresztre tettél?» kérdé Péter. «Arra a kicsi keresztre?» veté közbe Vladimirko. «Kicsiny a kereszt! igaz!» válaszolt Péter, «de nagy az ereje mind az égben, mind a földön. Hallottad, mit mondott róla a király követe?» «Az unalomig beszéltetek erről!» utasítá el durván Vladimirko. «Ülj lovadra és menj vissza uradhoz!» A követ távozott és Vladimirko — még az éjjel meghalt.

Vladimirko halálával Izjaszláv egyik legtevékenyebb, legveszedelmesebb ellenfelétől szabadult meg s a harmadfél év alatt, melyet még élt, maga tudott elbánni ellenségeivel. Halála után (1154. november 13.) folytak a zavarok Oroszországban; de magyar sereg nem lépte többé át a Kárpátokat.[477] A magyar politika egész figyelmét Manuel császár kötötte le, a ki már annyi kárt tett és annyira fenyegette az ország érdekeit. Az ő ellenséges indulata a viszonyt a németekkel sem tette jobbá, mert III. Konrád a görög barátja volt, még 58 éves korában görög herczegasszony kezét kereste, s a görög szövetséget még halálos ágyán is (1152. február 15.) Frigyes sváb herczegnek, bátyja fiának, utódjának lelkére kötötte. Az új német király, 31 éves, erőteljes férfi, az utókor

Barbarossa Frigyese, egészen más ember volt, mint III. Konrád. Nem csak ideálja volt Nagy Károly, de sokban hasonlított is hozzá. Másrészt a sali II. Konrádra is emlékeztetett azon kiméletlen, konok brutalitása által, melylyel ideálját, egy igazán nagy német császárságot megvalósítani törekedett. Épen mint II. Konrád Szent István idejében, ő is Regensburgban, mindjárt 1152. július közepén, mikor II. Géza a Kárpátokon túl járt, Magyarországra vetette szemét és alá szerette volna vetni a német birodalomnak. Sok német szivében sajgott még a lajtamelléki dicstelen csata emléke, és bosszút az ő erős karjától vártak: de azért a német fejedelmek még sem vállalkoztak magyarországi hadjáratra, s a vesztett csatának áldozata, Jasomirgott Henrik, már teljesen kibékült a magyarokkal.[478]

Viszont Magyarország helyzetéből folyt, hogy a baszileüsz állandó és veszélyes ellenségéhez, II. Rogerhez közeledett, és a király, Martyrius érsek, az ország öszszes nagyjainak határozatából «Sicilia, Apulia, Capua» királyához egy Adalbert nevű követ ment, a ki mielőtt elutazott volna, a király, az országnagyok, testvére és valamennyi rokona beleegyezésével mind ősi, mind királyi szolgálatban szerzett vagyonáról, szántóföldekről, szőlőről, erdőről, rabszolgákról, szabad jobbágyokról, ökörről, birkáról, méneséről, paripáiról és könyveiről — e korban nagy szó — rendelkezett és javainak legnagyobb részét a pannonhalmi apátságnak hagyta (1153.).[479] 1154. elején meghalt II. Roger, de azért a háború Manuel és utódja I. Vilmos közt nem szünt meg, hanem újabb, erősebb lobbot vetett. A magyarok is eljöttnek látták az időt, hogy bosszút álljanak Manuelen rabló hadjáratáért. De Manuel hírt vőn készületeikről, és mielőtt még a byzanczi

birodalomba becsaphattak volna, a Dunánál termett. Szemben vele Géza és a magyar sereg állott. Géza nem mehetett át a jobb partra; Manuel nem kelhetett át a balra. Hajói még nem érkeztek meg. Egy ideig egyik fél sem akarta kezdeni. Végre Manuel kezdett átkelésre gondolni rögtönzött hajókon, de ő is azonnal kész volt békét kötni, mikor a magyarok erre hajlandóknak mutatkoztak. A múlt háborúban elhurczolt rabok sorsa bántá leginkább a magyarokat. Most tehát megegyeztek, hogy Manuel tízezeret a foglyok közül megtartson, vagyis ennyiért váltságdíjat kell fizetni; a többit azonban ingyen visszaadja.[480]

A külháborút azonnal belvillongás követte. II. Géza király három öcscse közül Álmos ifjan elhalt. László és István, mikor fölserdültek, herczegi jövedelmeket nyertek, de külön országrész birtokáról vagy trónörökösödésről nem volt szó. Sőt II. Géza, kétségkívül, hogy fiának Istvánnak biztosítsa a trónt, a gyermeket már akkor, mikor alig volt még 5—6 éves, mintegy uralkodó társának kivánta tekintetni.[481] A herczegek közül az idősebbik László, a mennyire hét század homályán keresztül kivehetjük, bátyjához hasonlitott. Királyi vérnek érezte magát; szerette a fényt, a hatalmat, de valami nagyobb ambiczió nem emésztette. Más ember volt öcscse, István, most 1154-ben, valami 21—22 éves, szép ifjú, kiben öregatyja Álmos nyugtalan természetével Kálmán király törhetetlen erélye és nagyravágyása egyesült, s ha nem volt is meg benne e nagy király lángelméje, tehetségei mégis olyanok voltak, hogy megtarták számára Belos bán hajlandóságát s oly befolyást szereztek neki a királyra, hogy az szinte megosztotta vele a kormányzatot, és csak névre nézve volt első az országban. Egyet azonban István nem tudott:

megnyerni azokat, kiken uralkodott vagy uralkodni akart, s a párt, mely körülötte csoportosult, nagyon elárulta a terveket vagy reményeket, melyeket a jövő iránt táplált. Géza gyanakodni kezdett; gyanúja első sorban öcscse barátait, meghitt embereit érte, majd öcscse ellen is fordult, a ki tartott, hogy elteszik láb alól és híveivel Görögországba menekült.[482]

A magyar «árulók» befogadása a «római» birodalomba nem tette Gézát barátságosabbá Manuel iránt. Maga Manuel sem bízott a magyarokban, s egyszerre csak jött a hír, hogy a baszileüsz — őszszel — sereget gyűjtött, Sofiánál áll, és készül a magyarok ellen. Géza követeket küldött, hogy nem akar háborút. Manuel meg is nyugodott, el is állott a magyar hadjárattól, de kész seregét még felhasználta, hogy a szerbek ellen fordúljon és a nagy zsupánt megijesztve kénszerítse, hogy szövetségét a magyarokkal, melyet még fentartott, megszakítsa, s egyedül a baszileüsztól függjön s a «rómaiakkal» tartson barátságot (1154.). Ez sem volt oly dolog, a mi a magyaroknak tetszhetett volna; a gyujtó-anyag tehát egyre gyűlt és a háború kitört, mikor Géza görög részről felhivást, igéreteket vett, hogy csak támadjon Manuelre.

Volt Manuelnek egy unokatestvére, Komnenosz Andronikosz, atyja testvérének Izsák szebasztokratornak és halicsi Vladimirko nővérének fia. Már maga Izsák is bajt okozott Manuel atyjának, János császárnak, legidősebb fia János pedig, mikor ugyancsak János császárra megharagudott, elhagyta hazáját, Ikoniumban mohamedánná lett és Masud szultán leányát vette feleségül. A kisebbik fiú Andronikosz még veszedelmesebb ember volt. Nyolcz évvel idősebb, mint Manuel, szintoly szép, daliás és eszes ember volt, mint a császár; csakhogy a byzanczi rom-

lottság, melynek egyes tünetei néha-néha Manuelben is felszínre kerültek, Andronikoszt mérgével teljesen áthatotta. A nagyravágyás mellett az élvezetek, a kéjek embere volt s fényes tulajdonságai mind csak arra szolgáltak, hogy ezt a két vágyát bármi úton, bármi módon kielégíthesse. Finomabb természete megvetette a barbarok egyik legfőbb gyönyörűségét, a nagy evést, nagy ivást; fogékony volt azon élvezet, azon értelmi gyönyör iránt, melyet a tudományok, az irodalom nyujtanak. Mindenek fölött azonban egy szenvedély uralkodott rajta késő aggkoráig: a nemi gyönyörök szenvedélye, s a míg Szent Pálért és műveiért lelkesedett, s az egyház kenetével és ragyogó nyelvén beszélt: a legbujább satyr szerepét tudta és szerette játszani a legocsmányabb orgiákban. Valódi Don Juan volt, bálványa a nőknek, míg férfias tulajdonságai még Manuelnek is imponáltak, Manuelt is megnyerték. A császár szerette rokonát, ifjúkori, hozzá sokban hasonló bajtársát: bár néha önkénytelenül is be kellett magának vallania, hogy ez ember gyűlöli, és — ha teheti — vesztére tör. Ily eset merült fel 1154. végén, mikor Andronikosz, ki Ázsiában a ciliciai örményekkel, gondatlansága következtében, szerencsétlenül harczolt, a helyett, hogy a császár kegyét elvesztette volna, a macedoniai Kastoriát és Barancs meg Nis kormányzatát nyerte. Ez állást, melyben a «római» birodalom őrének kellett volna lennie, arra használta fel, hogy Gézának írjon, szövetségét keresse, neki Barancsot és Nist igérje, ha Manuel ellenében a byzanczi trónra segíti. A magyarok hajlottak a tervre; elfogadták ajánlatát, melyet Andronikosz azzal vélt legjobban elpalástolhatni Manuel előtt, hogy maga tett jelentést összeköttetéséről a magyarokkal, melybe — mondá — csak cselből bocsátkozik, hogy

némely főbb emberüket magához csalhassa és tőrbe ejthesse. Manuel azonban már másfelől is értesült Andronikosz valódi terveiről, de azért hagyta tovább folyni mesterkedését, és csak akkor tette rá kezét, fogatta el (1155. elején), mikor nem csak e dolog iránt jött teljesen tisztába, hanem Andronikosz még a császár élete után is kezdett leskelődni. Géza király nem tudta még Andronikosz sorsát, mikor tavaszra készen volt és seregével, melyet cseh, szász zsoldosok, Borisz boszniai bán csapatai is gyarapították, pusztítva a byzanczi birodalomra tört. Tárt kar helyett azonban Barancson ellentállásra talált. Ostromolnia kellett a várat, mialatt Manuel eléje sietett; de a hirtelen támadás folytán nem tudott mindjárt nagyobb sereget összehozni, nem mert Gézával megütközni, hanem Barancstól nem messze délre, a mai Szmilajnacznál, a Morava és Mlava közt, elsánczolta magát és onnan csipkedte a magyar sereget. Hadában voltak a magyarok is, kik István herczeggel Görögországba menekültek, de nem volt már Borisz, Gézának ez állandó ellensége, ki nem valami rég a görög birodalomba tört kúnok ellen csatát vesztett és elesett. Géza, miután egy ideig sikertelenül vívta Barancsot, felhagyott a vállalattal és ostromszereit fölégetvén, mert a hirtelen megáradt Dunán vissza nem mehetett, gazdag zsákmánynyal nyugatra, Belgrád felé indult haza. Manuel lassan követte, és serege javát Tzintzilukész Vazul vezérlete alatt kiküldötte, hogy a hazatérő bosnyák hadat, Borisz bánt, támadja meg. Tzintzilukész azonban merészebb akart lenni uránál. A magyar seregre vetette magát. Eleve némi sikert aratott. Az utócsapatot megverte. De azután Géza — mondják — lesbe csalta és véres csatában úgy megverte, hogy «alig maradt hírmondó seregé-

ből», s a menekült magyarok, István herczeg hívei is — kik a byzancziak szerint először fordítottak hátat — majdnem egy szálig elvesztek. A csapás még Manuelt is megrendíté. Csak azon igyekezett, hogy legalább Belgrádot megtartsa, melynek lakói a magyarokhoz hajlottak. Kantakuzenosz Jánosnak, ki egyúttal Tzintzikulész halottjait is eltemette és a szétszórt sereg romjait összeszedte, ez sikerült is és ezzel a császár, miután a magyarok is győzelmük után hazamentek, visszavonult és Berrhoeben, a Balkán aljában — a mai Eski Zagrán — tölté a telet. A jövő évben (1156.) kora tavaszszal már megint a Dunánál volt mindkét sereg. Manuel nagy hadi készületeket tett. Készen volt a hajóhad, hogy a Dunán át az ellenséges országba vigye; de azért mégis elfogadott öt esztendőre oly békét, melyet «a körülmények tanácsoltak!» A magyarok visszaadták a hadi zsákmányt, a foglyokat, fegyvereket, lovakat, s az elhullottakat magyar lovakkal pótolák; mind a mellett Manuel, bár Olaszországban is el volt foglalva, szivesen megszegte volna a békét. Követei, kiket valamikor tavaszszal küldött, július havában megjelentek Nürnbergben I. Frigyes most már német *császár* előtt és fölkérték, hogy kössön velük szövetséget és indítsanak szeptemberben közösen hadat Magyarország ellen; de a németek azt felelték, hogy akkorra készen nem lehetnek, s így Manuel felhagyott a szándékkal, hogy továbbra is folytassa a harczot a magyarokkal.[483]

A béke István herczeg sorsát is eldöntötte. II. Géza ugyan kész lett volna, hogy őt az országba visszafogadja. de a hazafiak közt annyi volt az ellensége, a kik azt vélték, hogy ezt «az ádáz ellenséget», «a békebontót» nem lehet megtűrni az országban, nehogy a haza földét

vérrel áztassa, külön herczegséggel szétdarabolja: hogy István herczeg maga sem mert hazajönni, hanem I. Frigyes császárhoz menekült, mert «tudta, hogy a római birodalom az egész világ asyluma» és vádolta II. Gézát, hogy alaptalan gyanúval üldözte, életére tört és menekülésre kénszeríté. I. Frigyes, ki ép ez időben rendezte (1157. aug.) a háborgó lengyel herczegeknek, III. Boleszló fiainak ügyét és közös fejüket, «a nagyherczeget» hódolatra, hadi segélyre kénszeríté, István herczegnek is pártját fogta és felszólítá II. Gézát, vegye vissza öcscsét, de kivánsága, «bár császári tekintélyével és méltóságával támogatta», nem hatott II. Gézára, a magyarokra. Tudták, hogy I. Frigyes inkább szorul rájuk, mint ők rája; követe, Dániel püspök csak most kért tőlük (1157.), mikor Szent István napjára összegyűltek, segítséget a császár ellensége, a daczos Milano ellen és e segítséget megigérték, de a mi István herczeget illeté: követeik, Gyárfás püspök és Heidrich országbiró, mindkettő tekintélyes ember és jó szónok, István vádjait (1158. jan.) Regensburgban kereken visszautasították, sőt rá visszafordíták és az ép test ama beteg részének nevezék, melyet le kellett vágni, hogy az egész test, Magyarország, el ne pusztuljon. I. Frigyes látta, hogy jó szerével nem boldogul II. Gézával; erőszakhoz pedig, mint a lengyelek ellen, olaszországi tervei miatt nem nyúlhatott. Abbahagyta tehát a dolgot; István herczeget, a mint kérte. Velenczén át Byzanczba küldé és II. Géza követei, gazdag ajándékot adva, kapva, azzal a hírrel tértek vissza, hogy a béke nem fog megzavartatni.[484] Alkalmasint e körülmények hatása alatt Belos elszánta magát, hogy második hazáját, Magyarországot ismét felcserélje Szerbiával és elfogadta Ráczország kormányát, a melytől Manuel

folyvást háborgó testvérét, Primiszlavot megfosztotta (1158. derekán).[485] Helyette bánná II. Géza kedves embere, Apa lőn, kinek zempléni és ungmegyei birtokairól olvasunk,[486] s 1158. nyarán, II. Géza igéretéhez képest, mintegy 600 «szerecsen» lövő — székely — indult Friaulon keresztül a császár hadseregéhez Lombardiába. E vitézek ott voltak az Addánál, mikor a sereg rögtönzött hidja leszakadt; nehány közülök a hullámokba veszett. Kitüntek mint nyilasok — az osztrák Henrik vezérlete alatt — az apró harczokban, melyek Milano ostroma alatt Milano körül folytak, míg végre 1158. szept. 8. Lombardia büszke fővárosa I. Frigyesnek kaput tárt.[487]

A bujdosó István herczeget Görögországban Manuel, mint rokont, mint királyfit szivesen, nagy kitüntetéssel fogadta; nőül adta neki unokahugát, a szép Máriát, testvére Izsák szebasztokrator leányát, kinek keze által, még csak nem rég — 2—3 éve — Frigyes császárt vélte a «római» birodalom érdekeihez lánczolhatni. Még ekkor nem lehetett semmi határozott czélja Istvánnal; de a byzanczi politika mindig szeretett kéznél tartani praetendenseket, kikkel, ha kellett, szomszédjaik, ellenségeik körében zavart lehetett okozni, a mint hogy némileg ilyen lett volna Borisz fia, Kálmán — a görögöknél Konstantin — a ki derék, csinos, bár kis termetű férfiúvá fejlődött, Byzanczért előkelő állásokban vitézül harczolt, de atyja ábrándképét, a magyar koronát sohasem kergette.[488] Magyarországon e hátsó gondolatot nem ismerték, csak a kitüntetést látták, a melyben István herczeg részesült, s ez annyira hatott II. Géza második testvérére, Lászlóra, hogy nem sokára, talán 1159. derekán, bár senki sem bántotta, szintén kiment Manuelhez, a ki őt is rangjához illő módon fogadta; neki is görög nőt

kinált, de nem házasodott meg külföldön, mert nem akart egészen görög befolyás alá kerülni, nem akart még inkább elidegenedni hazájától.[489]

Manuellel szemben, ki mindinkább ellentétbe jött I. Frigyessel, mert ez minél hatalmasabbá lőn, annál kevésbbé volt hajlandó a byzanczi «római» császárság kedveért saját igényeiről, saját hatalmáról lemondani, II. Géza erősen ragaszkodott a német szövetséghez. Kész volt továbbra is segíteni a császárt a lombard városok ellen; de egy nagy európai mozgalom ellenkező táborba sodorta I. Frigyes császárt és a magyarokat. 1159. szeptember 1-én meghalt IV. Adorján pápa, az egyetlen angol, a ki valaha Szent Péter székén ült, s egy héttel rá a biborosok nagy többsége a toscanai Roland biborost választá utódjává, a ki mint pápa a III. Sándor nevet vette fel. Volt ellenzék, volt kisebbség is, a mely Octavian biborost akarta erőszakolni és mikor czélt nem ért, törvénytelen, kétséges választásról beszélt és I. Frigyes császárhoz folyamodott. III. Sándor majdnem idealis lelkesedéssel csüngött VII. Gergely eszméin.[490] Octavian ellenben I. Frigyes embere volt, s a császár úgy vélte, hogy eljött az idő, melyben feltámaszthatja ismét a császárság régi jogait vagy visszaéléseit és megint a német császár adhat fejet, mint III. Henrik korában, a katholikus világnak. A zsinat, melyet 1160. február havára, III. Sándor tiltakozása ellenére és Octavian — pápai nevén IV. Victor — beleegyezésével Paviába, a vitás pápaválasztás eldöntésére összehivott, Octaviant ismerte el valódi pápának (1161. febr. 11.) és III. Sándort kiátkozta. A zsinat, bár alig vett benne részt valami ötven püspök, az is majdnem mind német és olasz, I. Frigyes alattvalója, úgy vette a dolgot, mintha az egész egyház

szólott volna, s úgy tette, mintha nem is kételkednék, hogy mind azok, kik Frigyes szövetségesei, barátjai voltak, ebben is az ő részén állanának. Így hirdették a világnak, hogy II. Géza követei is részt vettek a paviai zsinatban és beleegyeztek határozatába. Valósággal azonban csak a zsinat után küldözgettek szét Francziaországba, Spanyolországba, Dániába és Magyarországba, hogy a népek elfogadják a zsinat határozatát. Magyarországba, mint szomszéd és régi ismerős, Dániel prágai püspök jött. A magyar egyház élén ekkor Lukács esztergomi érsek, Apa bán testvére állott, lelkes híve VII. Gergely irányának, melyet nem csak hirdetett, hanem magára is teljes szigorral alkalmazott. Asketa hajlamú, rendkívül finom, félénk, mikor a maga tetteiről kellett ítélni, a próféták erejével és lelkesedésével birt, mikor a hatalmaskodó, diadalmaskodó gonoszsággal kellett szembeszállnia, hogy azután, ha győzött, ismét a keresztény irgalmasság emberévé legyen. Valami hat éve megfordult Párisban, hova már akkor az egész kereszténység tanulni vágyó, vagyonos és előkelő papsága és papnövendékei gyűltek, hogy világhirű mesterek ajkáról hallgassák a theologia s az épen akkor a scholastica köntösében újra megszülemlő philosophia igéit. Lukács a hires angol Gerald mesternek, Geraldus a Puellának, vala tanítványa, kinek iskolájában «Isten kegyelméből» — mint III. Sándor pápa mondá — «sokan nyertek kiképzést a tudományokban». Egy kortárs, a ki «a magyar Lukácsot» személyesen ismerte, «jó erkölcsű, alaposan készült embernek» mondja, kinek asztala mindig vendégszeretően nyitva állt a szegényeknek, s ő úgy bánt velük, kik alamizsnájára szorultak, mintha meghivott vendégei volnának. A mint hazajött, egri püspökké választák (1156.).

Két évvel később (1158-ban) Martyrius utódjává lőn, de IV. Adorján pápa megerősítését már nem nyerhette meg.[491] Az esztergomi érseki széken egész befolyását, pedig nagy volt II. Gézára, arra használta fel, hogy az egyház «szabadságát» tisztelje, püspököt pápai beleegyezés nélkül le ne tegyen, át ne helyezzen; nem helyeselhette tehát, hogy az egyház fejének választásába a világi hatalom avatkozzék, egy zsinat örve alatt valósággal a császár legyen biró s emelje a pápai trónra azt, kit az az egyházi törvény szerint meg nem illetett.

Dániel püspök husvétkor (1160. márcz. 27.) érkezett II. Gézához. Lukács és a magyar püspökök ünnepélyesen fogadták a «császár és a pápa» követét, a ki előtt a legatusi keresztet vitték, mikor II. Géza elé ment. Géza is minden külső kitüntetést megadott neki, de kivánságára kitérően felelt. Nem utasítá vissza a paviai zsinat határozatát, de el sem fogadta. «Oly komoly dolog az!» mondá a püspöknek, «hogy arról a magyar püspökök és főurak meghallgatása nélkül nem határozhat!» Ha a választ nem akarja megvárni, menjen csak haza; elhatározását majd követek útján tudtára adja, és Dániel püspök — csakugyan — eredmény, válasz nélkül hazament.

I. Frigyes császár hitte, hogy II. Géza elfogadja a zsinati határozatot, melyben — hogy III. Sándor pápa szavaival éljek — «a császár vagyis inkább tyrannus, úgy mint Nabukodonozor, bálványt állított és követelte, hogy e gyalázatos, hamis Istent imádják!» de semmi sem volt távolabb tőle. Az egész katholikus világon, a hol Frigyes császár vasmarka le nem tartá, keleten a jeruzsálemi királyságban, nyugaton: Spanyolországban, Angliában és főleg Francziaországban a közvélemény

feltámadt Frigyes retrograd kisérlete ellen. Még Németországban is voltak III. Sándor pápának hívei; élükön Eberhard salzburgi érsek, szintén a párisi iskola tanítványa, a magyar királyi ház barátjának, I. Konrád érseknek utódja állott, maga is szövetségese, barátja II. Gézának, bár nem hiányzottak időnként némi határvillongások, és különösen Pettaui Frigyes, salzburgi érseki hűbéres háborgatta a magyar földet és a mai Grossontag — akkor még puszta — vidékét elfoglalta s Magyarországtól elszakasztotta.

Magyarország is követte a nyugati példákat, sőt ebben III. Sándor német híveit megelőzte. Még mielőtt Eberhard megkisértette volna, hogy a magyar egyházat megnyerje III. Sándor pápának, Lukács már kivitte, hogy — 1161. elején — II. Géza és a magyar egyház határozottan III. Sándor részére állott és csatlakozását a pápának bejelenté. Lukács kész volt Eberhardot mint a «láb a fejet» követni és kijelenté, hogy «az Isten egyházáért való harczban sem kard, sem halál nem fogja tőle elválasztani», és szintoly lelkesedéssel karolta fel II. Géza «Szent Péter hányatott hajójának ügyét», buzdítá Eberhardot, hogy ha vele barátságot tart s ennek jeléül Pettaui Frigyest — vagy másokat, kik a magyar földet zavarják — keményen megfenyíti: akár a császár, akár más hatalmas ember haragjával az ő segítségével szembeszállhat; VII. Lajosnak, régi szövetségesének pedig megüzente, hogy ha I. Frigyes császár őt, vagy Francziaországot meg akarná támadni azért, hogy III. Sándort pápának elismerte, ő pusztítva megrohanja Németországot. Buzgalmáról III. Sándor pápa örömmel értesült és követeket küldött hozzá: Julián praenestei püspök és Péter diaconus biborosokat, kik Lukács érse-

ket is megerősíték és neki a palliumot elhozták; de Lukácsot — jellemzi az embert — nem kevéssé nyugtalanítá a gondolat, nem követett-e el szimoniát, mert testvére, Apa bán az egyik követ alá lovat adott; «oly csekély adomány» — nyugtatta meg később a pápa — «hogy azt az ember minden joculatornak» — igricznek mondák magyarul — «is megadja».[492] E fejleménynek következménye volt, hogy mikor az év végén I. Frigyes császár újra Milanóval bajlódván, Siegfried paderborni prépostot Magyarországba küldé, hogy az egyházi ügyekről értekezzék, ismét lövőket kérjen a császár segítségére, és a thüringiai gróf fiának eljegyzését II. Géza egyik kis leányával közvetítse: Géza a követet nem szivesen fogadta, barátságtalanul bocsátotta el. Manuellel, mikor az öt éves béke 1161-ben letelt, újra öt évre fegyverszünetet kötött; hisz ő is most I. Frigyes ellenfelei közé tartozott és Frigyes császár azzal vigasztalta magát, hogy így tehát megszabadult egy hitvány baráttól és azt ellenségei közé számíthatja. De ez ellenséges indulatnak nem lettek következményei, mert II. Géza kevéssel utóbb, hogy I. Frigyes Milanót 1162. márczius 1-én bevette, 1162. május 31-én meghalt,[493] négy fiút hagyván maga után, kiket a maga, atyja és családja két legdicsőbb tagjának nevére, István, Béla, Árpád, Gézának kereszteltek.[494]

XVI. FEJEZET.

III. István. II. László. IV. Istvan. Manuel és Béla herczeg. Magyar-görög háborúk. Egyházi viszonyok. III. István halála. III. Béla és ellenfelei. Dalmáczia visszafoglalása. Görög háború. Halics elfoglalása.

Nem egészen félszázad alatt — most II. Géza halálával — harmadszor ismétlődött az eset, hogy az elhúnyt király kiskorú gyermeket hagyott maga után örökösül. Kálmán — mint láttuk — kegyetlen módon igyekezett ifjú fiának biztosítani a koronát. II. Gézának, atyja halálakor még nem volt számbavehető vetélytársa. Ő gyakran, erősen hangoztatta az örökösödési jogát, melynél fogva atyja trónja megillette, és törvényes örökösének, utódjának tekinthette legidősebb fiát Istvánt, ki halálakor legföljebb valami 15 éves serdülő ifjú lehetett. II. Géza király hívei, udvari emberei nem vonták kétségbe az elsőszülött trónöröklő jogát, és III. Istvánt megkoronázták. De a nemzet nagy tömegében épenséggel nem volt általános a meggyőződés, hogy az elhúnyt király legöregebb fiának kell mindig az utódnak lenni, akár legyen az alkalmas a trónra, akár nem; épenséggel nem halt ki az a felfogás, mely 85 éve, I. Géza halála után, természetesnek tartotta, hogy a megüresült trónra ne a gyermek Kálmánt vagy Álmost, hanem a király öcscsét, László herczeget ültessék. II. Géza bujdosó öcscsében Istvánban, fel is ébredt a remény, hogy most eljött a percz, a melyben a magyar koronát megszerezheti, és törekvését azonnal melegen felkarolta Manuel. Harczaiban II. Géza ellen megismerte, hogy mily erős elem a magyar, és mily nagy hasznára, de kárára is lehet az imperiumbeli terveinek megvaló-

sításában. Érdekében volt tehát, hogy ezt az elemet megnyerje; élére oly király álljon, a ki tőle függ, neki talán adót fizet, minden esetre pedig átengedi a Szerémséget és Zimonyvárát, hogy a birodalom régi határát e tájon ismét visszaszerezze. Azonnal követeket küldött tehát Magyarországba, hogy a trónt István számára követeljék, «mert az törvény szerint a király testvéreit illeti». Maga pedig sereggel utánuk indult és Sofiáig hatolt. A magyarok közt az ifjú királynak, III. Istvánnak, kevés oly híve volt, kik trónját a készülő mozgalom ellen fegyverrel megvédeni készek lettek volna; de talán még kevesebb volt azok száma, kik István herczeget akarták volna királyul. Az emberek még nevétől is írtóztak és semmikép sem akarták, hogy a görög herczegasszony férje legyen magyar király, nehogy ők királyuknak. királyuk pedig a baszileüsznak engedelmeskedjenek, s így a magyar nemzet a «római» birodalom alattvalójává legyen. E hangulat nem változott, mikor Manuel közelebb jövén az országhoz, Kontosztefanosz Elek unokaöcscsét István herczeggel a Dunán átküldé, és azok Haramból minden módon, igérettel, hízelgéssel, ajándékkal törekedtek pártot szerezni Istvánnak a magyarok közt. A főbb emberek csak is arra voltak hajlandók, hogy III. Istvánt elejtik, s II. Géza testvérei közül László herczeget fogadják el királyuknak. E változást bizonyára előmozdítá, hogy Belos, megúnva rácz nagyzsupánságát, visszajött Magyarországba, hol élete javát töltötte és László, István herczegeket pártolta: míg III. István, megrémülve, ellentállás nélkül, Ausztriába menekült. Mint nem egészen száz évvel ezelőtt Salamon király idejében: csak az osztrák határszél, jelesen Pozsony maradt híve a menekült királynak, s kivált váraljának lakosait, a mai csalló-

közi nyéki nemesek őseit számíthatta azok közé, kik mindenüket elhagyva, mindenüvé bátran elkisérték.[495] A többi ország elismerte II. Lászlót királynak, ki hatalmas öcscsével akkép egyezett meg, hogy neki adta, mint I. Endre király idejében volt, az ország egy harmad részét herczegségül, és már előre trónörökösévé fogadta, az «uram» méltósággal felruházta, mert, úgy találták legalább a byzanczi «rómaiak», talán a megszólítást állandó czímnek vévén «így hívják Magyarországon a trónörököst» (1162. Jul. közepe).[496]

Az áramlattal, mely II. Lászlót a trónra emelte, úgy szólván csak egy ember mert szembeszállni az országban: Lukács érsek. Mikor II. László kivánta, hogy koronázza meg: nem csak, hogy e kívánságát megtagadta, hanem még keményen rá is támadt, bitorlónak nevezte, ki jog, erkölcs, illendőség ellenére, ártatlant meg akar fosztani apai örökétől. A bácsi-kalocsai érsek, Mikó, kihez II. László ezután fordult, épen nem volt oly puritán felfogású és «bár a koronázáshoz semmi joga sem volt», megkoronázta. Lukács ezért egyházi tilalommal sujtotta, mire II. László rettentően felindult, kardot rántott, fenyegette Lukácsot és kénszeríteni akarta, hogy vonja vissza az egyházi büntetést; mikor pedig Lukács nem tette, elfogatta, az egyházakat pedig kénszerítette, hogy az interdictummal ne törődjenek. Az ujjhúzásnak III. Sándor pápa akart véget vetni; közbenjárására, az év vége felé, II. László szabadon bocsátá az érseket, ki azonban megütközéssel hallá, hogy a pápa leveleért, szokás szerint, 12 denár taksát — valami 1 frt 8 kr. o. é. — kellene fizetnie, mert ebben is szimoniát látott és szimonia árán nem akarta visszanyerni szabadságát. Karácsony napján[497] hagyta el a börtönt, és azonnal a kápolnába sietett, a hol

a király a nagymisét hallgatta; az oltárhoz lépett és — mindenki bámulatára — ledobatta a terítőt, az ékítményeket, az interdictum miatt, s a megdöbbent, elhült királyhoz fordulva mondá: «Uram Jézus! ki ma születtél, fordítsd meg e király szivét, ha még méltónak tartod arra, hogy meglátogasd! ha pedig nem, verd meg negyven nap alatt erős karoddal, mely Pharaót lesujtá, hadd érezze, ki ellen vétkezett!» A mint e fenyegető prófétaszavakat kimondá és a kápolnát elhagyá, újra elfogták, még szigorúbb fogságba vitték, «a hol imádkozott és dicsőíté az Istent!» II. László király pedig, mielőtt a negyven nap elmult, 1163. január 14-én, «bűnbánat nélkül» meghalálozott.[498] Félévig uralkodott csak, és helyébe rögtön, vágyai czélját elérve, István lépett, «erőszakos, mint bátyja» — vélték Lukács érsek barátai — valójában azonban még erőszakosabb. Mikor Lukács őt sem akarta megkoronázni, hanem szintén fenyegette és magába szállásra szólítá, megkoronázta más — kétségkívül Mikó — 1163. január 27-én, Exsurge vasárnapján. De az ellenséges indulat ellene országszerte forrni kezdett. III. István Pozsonyba jött: az országban volt. Az egyik honfoglaló «hét magyarnak», Szabolcsnak ivadéka, a Csák-nemzetség, melynek ősi birtoka ép Fehérvár közelében, a Vértes aljában feküdt, fegyvert ragadott mellette. IV. István Manuelhez fordult segítségért; s a keleti római császár meg is indult — szokása szerint gyorsan — és márczius derekán, az aequinoctiumkor, Filippében volt, Kontosztefanosz Eleket pedig, ki már tavaly is a magyar földön járt, IV. István segítségére előre küldötte. De a mire megérkezett, IV. István király már magyar hiveiből sereget gyűjtött. Belos bán mellette volt. A Csákokat összetörte. és mikor 1163-ban Esztergomban «atyja mél-

tóságában» megerősíté Belos bán itéletét, melylyel ez a zágrábi egyházat a dombrai erdő birtokában, még I. László király adományában a somogyi vár jobbágyai ellen megoltalmazta, «mert» — ezzel okolta meg — «mindenekfelett az Isten egyházainak viselé gondját, és nem késett, ha valamit a dicsőült ősök alapítottak, de az ördög fiai megrontottak, ismét helyreütni» : Belos bánt, Borisz boszniai bánt, Mikó érseket, a pécsi, a csanádi, a váradi püspököket, Tamás nádorát, és más világi urakat, köztük a bodrogi és csanádi ispánokat látta maga körül és nélkülözhette, hazaküldhette Kontosztefanosz seregét. De uralkodása nem tartott sokáig. Elvesztette Belos bánt, a ki egyszerre — meghalt? — letűnik a cselekvés szinpadáról. De még az ő erős karja sem igen védhette volna meg IV. Istvánt; a nélkül meg épenséggel hátrálnia kellett a nemzeti elkeseredés elől, mely annyi bajért okolta a görögök barátját. III. István előre nyomult. 1163. június 19-én Szent Gyárfás és Protáz, vagy mint néha magyarosan használták, Portáz[499] napján ütközött meg a két István király serege Székesfehérvár mellett. A csata véres volt. «Magyarország sok nemese elhullott.» III. István győzött. IV. István futott a pesti rév felé, az úton, melyen egykor Gellért püspök és társai mentek I. Endre király elé. Mint azok, ő is betért fáradtan Diósra, egy Elek nevű ember házába. Megpihent. Az úr nem volt honn; az asszony marasztá, míg férje haza jött, ki azután IV. Istvánt, a kinek csak kevés kisérője volt, elfogta és III. Istvánnak átszolgáltatta. De már ekkor Lukács érsek az ifjú királynál, «az ifjú, kis Istvánnál» volt, és tanácsára nem sujtották, nem büntették az «öreg» IV. Istvánt, hanem szabadon bocsáták, de meghagyták neki, hogy soha se jöjjön többé vissza az országba.[500]

IV. Istvánnak azonban esze ágában sem volt, hogy e parancsot megtartsa. Kiment Manuelhez Sofiába, és a görög sereg megindult Magyarország felé. A magyarok követeket küldöttek, de mivel «semmi jót» sem hoztak, Manuel elküldé őket, és a Dunához jött; Belgrádon megállapodott. Éles szeme azonnal belátta, hogy IV. Istvánt nem lehet a nemzetre erőszakolni. A magyarok készen várták. De nem is az volt főczélja, hogy IV. Istvánnak koronáját visszaszerezze, hanem hogy befolyását az országra megtartsa, «mely a nyugati nemzetek közt feküdt». Eszébe jutott, hogy házassággal fűzi magához Magyarországot; valami 10 éves, egyetlen leányát Máriát, ki, ha hizelgőknek hitelt adhatunk, nagyon szép gyermek volt, férjhez adja III. István öcscséhez, a 12—13 éves Bélához, és a magyar fiút, ha gyönyörű, második neje, antiochiai Mária, «a világ legszebb hölgye» szintén nem szül fiút, talán Byzanczban utódjává tegye. A helyett tehát, hogy a Száván átjött, hogy támadott volna, a magyarok látták, hogy hazafordul, és helyette testőrseregének vezére, a hires Paloiologosz-család ivadéka, a «szebasztosz» György jelent meg; szóba hozta a házasságot és Béla herczeget kérte, kit Manuel utódjának fog kinevezni. A magyaroknak, kik ez idétt, mint főbb emberek az ország dolgát igazgatták — az oklevelekben Heidrich nádorispán, Gábor országbiró, Ruben, Dénes, Fulco, Fancsal, Lőrincz ispánok neveivel találkozunk — tetszett az inditvány; szivesen átadták Bélát Manuelnek, nagybátyjának, és beleegyeztek, hogy a gyermek megkapja örökségkép Horvátországot és a dalmát tengerpartot, melyet II. Géza, mint II. Béla László fiának Bosnyákországot, második fiának szánt vala.[501] Mihelyt a gyermek ifjú Byzanczba érkezett: Manuel úgy bánt vele, mint jövendő vejével. Barbár

Béla nevét Alexioszra változtatta, és «deszpotèsz» ranggal ruházta fel, mely méltóság a római-byzanczi udvari hierarchiában mindjárt a császár uralkodótársa, a Caesar után következett, és az uralkodó legközelebbi rokonainak: testvérnek, fiúnak, vő, unokaöcsnek vagy nagybátyának szokott kitüntetésül adományoztatni (1163.).[502]

IV. István szorultságában 1163. elején I. Frigyes császárhoz is fordult; III. István követei is felkeresték a császárt. Magában az országban is nagy volt a zavar, a habozás. «Három követséget is kaptunk Magyarországból» — írá ez idétt I. Frigyes Eberhard salzburgi érseknek, ki a nélkül, hogy III. Sándor pápától elszakadna, a császárhoz közeledett, és közvetítő szerepre törekedett —; «az egyiket a gyermek küldötte, a ki nagybátyját elűzte és az országot bitorolja; a másikat a nagybátya, István; a harmadikat sok magyar báró, kik örömest adnák meg magukat nekünk, s a birodalomnak nagy tiszteséget igérnek»: de az olaszországi ügyek nagyon elfoglalták, és csak a Magyarországgal szomszéd birodalmi fejedelmeket bízta meg, hogy tartsák szemmel a magyar dolgokat, melyek őket legközelebbről érdeklék. E fejedelmek voltak: a traungaui stájer Ottokár, ki a karantán markot is megszerezte, és a mai Stájerországot megalapítá;[503] Henrik — a Jasomirgott — a ki 1156-ban a bajor herczegséget kénytelen volt mostohafiának, a Welf oroszlán Henriknek átengedni, s az ennsfölötti részekkel gyarapított Ausztria első herczegévé lőn és végre II. Wladiszlaw a cseh herczeg, kit I. Frigyes, hogy vitéz támogatását hadjárataiban megjutalmazza, és még inkább biztosítsa, 1158-ban királyi czímmel felruházott. Rájuk támaszkodott és kellett támaszkodni I. Frigyesnek minden magyarországi kérdésben; de mind a hárman, különösen

II. Wladiszlaw, inkább III. Istvánhoz hajlottak, mint IV. Istvánhoz; mert a cseh, ugyan 18 évvel ezelőtt, Boriszt pártolta II. Géza ellen, de azután legöregebb fia Frigyes II. Géza Erzsébet leányát vette el, és ifjabb fiának, Szwatopluknak, ép ez idétt jegyezte el III. István testvérét.[504] IV. István tehát maga kereste fel Frigyes császárt 1164. február havában Parmában, a hol az császári curiát tartott, és évenként háromezer márka ezüstöt igért a császárnak, ha neki Magyarországot megszerzi; de III. István követei 5000 márkát ajánlottak, s ezzel a császárt részükre hódíták.[505] IV. István reménytelenül tért vissza Görögországba, de azért nem csüggedett. Önerejéből próbált szerencsét, különben úgy is tudhatta, hogy végső esetben Manuel nem hagyja elbukni, kivált mikor most már határozottan megigérte, hogy ha a magyar koronát elnyeri, ő és utódjai a «római» császár hűbéreseivé lesznek. És csakugyan: mikor az országba tört, a királyi sereg ellene indult, és hiveinek nagy része elszéledt vagy III. Istvánhoz pártolt: Manuel fegyveresen közbelépett. Magával hozta Béla herczeget; átjött a Száván, előre küldte Kontosztefanosz Andronikoszt egy csapattal, ki IV. Istvánt szorult helyzetéből kivágta. Manuel nem is titkolta, hogy «sógorát» IV. Istvánt meg akarta menteni, de még hozzátette, hogy Béla herczeg örökségét akarja visszaszerezni, és Kőről — Bánmostoráról[506] — III. Istvánnak írt: «Nem akarok, fiam! háborút Magyarországgal, csak Béla öcsédnek a részét akarom biztosítani, melyet nem én veszek ki hatalmad alól, hanem magad, atyád jelöltetek ki számára! Miért nem adtad meg öcsédnek, a ki a te beleegyezéseddel lett vőmmé, a mi őt illeti? Talán mást gondoltál és nem akarod többé a sógorságot? De akkor tudd meg, hogy mi senki

fia erőszakosságát se tűrjük magunk ellen!» Békés, bár fenyegetéssel vegyes szavainak megfelelő volt eleinte Manuel magaviselete és fogadtatása a Szerémségben, Zimonytól kezdve, a Duna mentében Kőig. A merre jött, eléje sereglett a nép, a papság egyházi ruhában, kezében az evangelium, és zengte tiszteletére a görög éneket: «Megsegíted uram a szelid Dávidot!» Serege Kő felett, valamely szigetnél — a mai Ujlaknál? — ellentállás nélkül átkelt a Dunán, és Bácson, a «szerémségi metropolita székhelyén», szintén nagy tömegekben özönlött eléje a lakosság és csatlakozott táborához.

Eufroszina királyné, III. István anyja, a mint hallá, hogy Manuel az országba készül, azonnal a cseh királyhoz küldött segítségért: mert különben elvész Magyarország; II. Wladiszlaw pedig rögtön Prágába hívta a cseh urakat, és kifejtette elöttük szándékát, hogy a magyar király segítségére megy a görög császár ellen. Volt, a kinek tetszett a dolog, de ellenzék sem hiányzott. «Soha senki se hallotta» — mondák — «hogy a cseh király csináljon magyar királyt, vagy a magyar király cseh királyt!» «Nem akarok én magyar királyt csinálni!» vágott vissza II. Wladiszlaw, «hanem azt, a ki már király, akarom megvédeni ellenségei ellen. A ki ebben velem akar tartani, jöjjön velem! a ki nem akar: maradjon felesége oldalánál!» és a csehek felbuzdultak: II. Wladiszlawot s fiát Frigyes morva herczeget, III. István sógorát, nagy sereg követte Magyarországba. De a csehek, szokásuk szerint, rablók módjára vonultak keresztül az országon, melynek védelmére jöttek, széjjel oszolva gyilkoltak, gyujtogattak; rabolták a mihez csak hozzáférhettek, és számtalan marhát hajtottak el magukkal. A nép, a merre jöttek, futott, menekült. Igy jöttek le az ország déli

részéig, le Bácsba; III. István, ki seregével a Tisza mögé vonult vala, most előre nyomult, II. Wladiszlawot a legnagyobb kitüntetéssel fogadta, megölelte, megcsókolta és vele egyesült, s a szövetséges hadat még németek, zsoldosok és oroszok is — a halicsi fejedelemnek Jaroszlávnak, Vladimirko fiának leánya III. István jegyese volt — gyarapíták. Manuel egyszerre nagy sereggel állott szemben, melynek rettenetes híréről már sokat beszéltek neki. Kard helyett tehát diplomatiához fordult, s valami Boguta nevű morva embert, ki 1148-ban, a keresztes hadjárat idejében Konstantinápolyban maradt s előkelő állásra küzdötte fel magát, II. Wladiszlawhoz küldött, beszéljen vele csehül és mondja meg neki, hogy Manuel csak igazságot akar, csak Béla herczeg örökségét keresi. melyet a magyarok már odaigértek, de esküjökkel most játszanak. Ha valaki szerződik és kötelezettségét nem teljesíti, a törvény súlyát érzi; a magyarok, kik a hatalmas császárral szemben szegték meg szavukat, büntetlenül maradjanak? Manuel igazságosan visel háborút, a hadi szerencse pedig mindig az igazságos ügynek szokott kedvezni. Különben emlékezzék meg II. Wladiszlaw a barátságra, melyet 17 évvel ezelőtt kötöttek, mikor Wladiszlaw III. Konráddal Konstantinápolyban járt, és úgy válaszoljon, hogy neki legyen haszna és a cseheknek, ne másnak, mert «késő bánat: eb gondolat». Boguta beszéde, a cseh szó, nem maradt hatás nélkül II. Wladiszlawra. Visszaüzent Manuelnek: hogy nem felejtette a régi barátságot, nem is akar háborút a görögökkel. Csak azért jött, hogy István királyt segitse nagybátyja ellen, ki már egyszer megfosztotta trónjától, s miután jogos örökségét visszaszerezte, abban most újra háborgatja. Ha talán III. István király, mint most hallja,

valami jogtalanságot követett el Béla öcscse ellen, azt majd közbenjárására eligazítják és Béla megkapja tartományát. Manuel nem vette komolyan II. Wladiszlaw készségét, de azt elhitte, a mit Boguta neki az ellenséges sereg erejéről, bátorságáról beszélt, és elhatározá, hogy veszélyes helyzetét — szemben az ellenség, mögötte a Duna — elhagyja és a Dunán visszamegy. IV. Istvánt is rá akarta venni, jöjjön vele, hagyja el most Magyarországot, de a trónkövetelő nem akart menni. «Én most visszavonulok!» — mondá neki Manuel — «és megelégszem azzal, hogy Béla tartományát megkapja. Nem is volna többé kellő okom a háborúra. Te pedig biztos lehetsz benne, hogy a magyarok rövid időn elárulnak. Mutatok is mindjárt példát. Itt van öcséd István — Belos fia?[507] — Arczra, termetre hasonmásod! Ha csak valaki jól meg nem néz benneteket, nincs is különbség köztetek. Add rá fegyverzetedet, küldd ki sereged élén az ellenségre és majd meglátod, mi fog történni!» IV. István megtette a császár kívánságát. Belos István magyar csapat élén kiindult a magyar-cseh sereg ellen; IV. István pedig egy dunai hajóban vonta meg magát. És bekövetkezett az, a mit Manuel előre látott. A magyarok, kik látták, hogy ismét III. István kerekedik fölül, közel az ellenséghez elfogták vezérüket és III. István elé vitték, hol aztán a tévedés kisült, de Manuel mondhatta IV. Istvánnak: «No látod barátom! kell-e több ennél? Okos ember nem rohan veszélybe, ha látja, hogy valamit nem lehet kivinni. Most már másodszor látod, hogy mit várhatsz a magyaroktól. Ne rohanj tehát most harmadszor a veszélybe, mert ki tudja, lesz-e e még abból is menekülés?» Mikor pedig látta, hogy IV. István még sem akar engedni, sőt erősíté, hogy most már miután rossz

indulatukon rajta kapta őket, magukba fognak szállni a magyarok: ott hagyta a Duna balpartján, maga visszament görög földre, IV. István védelmére pedig Khalufész Nikefor vezérlete alatt a sereg egy részét visszahagyta. Khalufész is belátta a helyzet veszélyes voltát; ő is igyekezett rávenni IV. Istvánt, menjen vissza a Szerémségbe, onnan aztán újra kezdheti, ha akarja: de hiában. Úgy tetette tehát magát, mintha Manuel levelet küldött volna, de mert a levélhordó nem mer közelebb jönni a magyarok miatt, hanem a Dunaparton megállott, neki kell eléje menni, s azzal maga is — lehet mondani — átszökött a Dunán. A rövid idő alatt, míg mind ez történt, III. István és II. Wladiszlaw serege is fölkészült és támadásra indult. A csehek képezték az előcsapatot, s most IV. István látván, hogy képtelen síkra szállni ennyi erő ellen, hátrálni volt kénytelen. Mikor az ellenfél már egészen közel táborozott hozzá, éjjel felszedte sátorfáját és megmaradt seregével átmenekült a Dunán. A csehek csak hajnalban vették észre, hogy mi történik és rögtön a görög táborra rohantak, a kit még ott találtak, vagy utólérhettek, azt levágták, IV. István zászlóját elfoglalták, számos foglyot, roppant zsákmányt ejtettek és II. Wladiszlaw az elhagyott görög tábor közepén ütötte fel sátrát és tüzte ki diadalmas lobogóját. III. István és II. Wladiszlaw azonban nem folytatták diadalmas előre nyomulásukat, mert Manuel most már formalis, fényes követséget küldött a cseh királyhoz, járjon közbe, hogy Béla herczeg örökségét megkapja és akkor szent lesz a békesség a felek között. II. Wladiszlaw közlé III. Istvánnal és a magyar urakkal Manuel kivánságát. Tanácskoztak. II. Wladiszlaw a közbenjáró szerepet játszotta, és kivitte, hogy a magyarok «Magyarország egy részét» — Dalmácziát, Horvátorszá-

got — Bélának átengedték, de viszont kikötötték, ne engedje meg Manuel, hogy IV. István az országot többé háborgassa. Ily feltételek mellett tehát sok ide-oda küldözés után a béke létrejött, a felek esküvel megerősiték, és Manuel, hogy II. Wladiszlawot teljesen megnyerje, kis unokáját, a magyar Erzsébet leányát, egyik rokona számára megkérte és meg is nyerte, s azután még egy zsákmányt vitt haza, Száva-Szent-Demeterről vissza Nisbe. Szent Prokopius karját, melyet 92 évvel azelőtt Salamon király hadai onnan elvittek (1164.).[508]

A hadjárat után III. István és II. Wladiszlaw nagy-vigan elmentek Eufroszina királynéhoz. A csehet magyar, görög egyaránt elhalmozta ajándékkal. Paripának, marhának, arany-, ezüstedénynek, a mit kapott, nem volt száma. A ruhát, mentét szekéren hordták utána. Csehország ujjongva fogadta urát: de ha ő, ha a magyarok azt hitték, hogy a háborúnak vége, nagyban csalódtak. Manuel ugyancsak igénybe vette azonnal a béke feltételeit. Dukasz János sereggel indult Dalmácziára, azzal az útasítással, hogy «jó szerivel, rossz szerivel» Béla számára elfoglalja. Rövid időn ellentállás nélkül meg is hódoltak: Spalato, Traù, Sebenico, ez élénk kereskedelmi emporium, a hol a szárazföld- és tengerről a kereskedők találkoztak, és Scardona; példájukat az ország belseje is követte, és a byzancziak *egész* Dalmáczia ötvenhét városának meghódolásáról beszélhettek (1165.);[509] de a maga részéről Manuel nem teljesíté, a mit esküvel fogadott. Nem ejtette el IV. Istvánt, sőt a Szerémségben hagyta és védelmére, támogatására még sereget is küldött, melynek élén a trapezuszi ázsiai vidék leghiresebb családjának ivadéka, Gabrasz Mihály állott, ki ép ez időben vette el Manuel testvérének, Andronikosznak egyik — harmadik — leá-

nyát; IV. Istvánnak, ki semmiről sem mondott le, kit emésztő nagyravágyás mindegyre új meg új kisérletekre sarkalt, már maga jelenléte a közel Szerémségben, veszedelemnek tetszhetett III. Istvánra nézve, melynek megelőzését az okosság parancsolta. 1165. elején tehát a magyar hadak a Szerémségre törtek és Zimonyt, a hová IV. István zárkózott, ostrom alá fogták. Manuel hitszegéssel vádolta III. Istvánt. Fenyegette, hogy nem fogja annyi hasznát látni annak, hogy a Szerémséget elfoglalta, mint a mennyi kárt fog vallani, ha a rómaiak az ő országát fogják pusztítani. Atyja is megadta az árát, hogy a római birodalmat megsértette; de még jókor megbánta. Vigyázzon, hogy ne legyen késő, a mikor majd ő bánja meg tettét», de Manuel szavai ép oly kevéssé ijeszték meg a magyarokat, mint a nagy készületek, melyeket tett, hogy Magyarországot most végre valahára megtörje és IV. Istvánt trónjára visszahelyezze. Szövetséget kötött a velenczeiekkel, kik száz gályát igértek neki. Segítségért küldött az orosz fejedelmekhez, Rosztiszlávhoz, Izjaszláv régi ismerősünknek öcséhez, tehát III. István nagybátyjához, az akkori kievi nagyfejedelemhez és körülvette a halicsi Vladimirkovics Jaroszlávot, hogy jövendő veje, III. István ellen ingerelje. «Az rosszakaratú, állhatatlan egy ember» — hirdeté III. Istvánról — «a ki előtt semmi sem szent; csak a maga kényét, kedvét követi és mindenre képes. A ki a császári fenséggel szemben úgy jár el, mint ő, és nem pirul csak imént tett esküjét megszegni: elgondolhatod, hogy veled szemben mit fog még elkövetni?» s e mérges szavak meg is tették hatásukat Jaroszlávra. Manuel szövetségesévé lett és segélyt igért — habár nem is adott — Magyarország ellen. Még I. Frigyes császárt és

Henrik osztrák herczeget is. kinek második neje Theodora, Gabrasz Mihály nejének testvére volt, be akarta vonni a frigybe. és kecsegtette a remény, hogy az neki sikerülni fog: de I. Frigyes csak arra használta fel III. István fenyegetett helyzetét, hogy ha nem is az igért 5000 márka ezüstöt, de legalább újabb igéretet, esküt csikart ki, hogy a magyarok ez összeget meg fogják fizetni.

Míg így Manuel Magyarországot körös-körül elszigetelte vagy legalább elszigetelni törekedett: nagyban készült, nagy sereget gyűjtött, hogy azt maga is megtámadhassa, s a római sereghez számtalan szkütha — besenyő vagy kún —, hűbéres szerb, és török segélycsapat csatlakozott. A magyarok keményen ostromolták Zimonyt és Manuel nagyon aggódott a vár és IV. István sorsa felett. Hogy az alatt, míg teljesen elkészül, valami baj ne történjék, Gabrasz Mihály és Brüenniosz József alatt válogatott csapatot küldött előre, melyben alvezérekként Angelosz János, jövendő császárok őse és egy török ember, ki azonban gyermeksége óta a «rómaiak» közt rómaivá lett, Izész János szerepeltek. Zimony védelmét megkönnyíté, hogy a Dunán a görög hajóhad uralkodott, a várbelieknek mindenféle segélyt nyujtott, a sebesülteket a túlpartra vitte, s helyükbe mindig friss csapatokat hozott. A magyarok is tehát hajókat szereltek fel és vitézül neki mentek a görög hajóhadnak. A viz sodra vitte őket, s maguk a görögök is látták, hogy győztek és az ő hajóikat elsülyesztették volna: ha a hajók jobbak, könnyebbek, nem oly szélesek és nehézkesek. Így azonban a görög ügyesség és tökéletesebb technika győzött a magyar vitézségen; a magyar hajók egy része, kifárasztva, a görögök dárda zápora közt visszavonult a túl partra, egy hajó azonban tele, vezérestül, katonástul,

az ellenség kezébe került és a lángok martalékává lőn. De azért mégis Zimony nem sokára magyar kézre jutott. IV. István hirtelen meghalt. Halála előtt kevéssel eret vágatott, s a görögök beszélték, hogy a magyarok megvesztegették szolgáit, különösen pedig valami Tamás nevű. híres méregkeverő emberét, ki az érvágás után a sebbe oltá a pusztító mérget, s az IV. István életének gyorsan véget vetett (1165. ápril 11.). Halálával az őrség elveszté bátorságát, magyar és görög, ki benn volt, megadta magát azon feltétel alatt, hogy mindnyájan szabadon távozhassanak. III. István serege csak a holt trónkövetelőn tölté bosszúját. Temetetlenül. tisztesség nélkül kidobták a testét a vár kapuja elé s ott hagyták, míg maga a természet figyelmeztette őket, hogy el kell temetni, mire Szent István vértanú templomába vitték és ott a földnek átadták. Idő multán, mikor megszünt vagy legalább enyhült a gyűlölet ellene, Székesfehérvárra került holtteste is, a hol II. Géza hamvai pihentek, s a hol más ellenséges testvérek is: Kálmán és Álmos egymáshoz közel aludták örök álmukat.

A hír, hogy IV. István meghalt, hogy az egész Szerémség a magyarok kezében van, rendkívül felháborította Manuelt. Ifjú neje ép beteg volt. Ott hagyta és Sofiába sietett, hol a hadsereg összegyűlt. Június vége felé megindult a Dunához. Alexiosz Béla vele ment. Seregében volt unokatestvére Komnenosz Andronikosz, kit tiz évvel előbb, mint árulót, mint II. Géza czimboráját elzáratott. Kilencz évig sinylett fogságában a herczeg, s akkor módot talált, mindenféle regényes, kalandos útakon megszökni és Oroszországba a halicsi Jaroszlávhoz menekülni. Mikor Jaroszláv Manuel szövetségesévé lőn, Andronikoszszal is kibékült a császár, és a vitéz férfiút

visszahívta; és a seregben találjuk még az ifjú Kinnamosz Jánost, Manuel későbbi, élénk, lelkes, bár néha röpke tollú és panegyrisre hajló történetíróját, igazi chauvinista görög-rómait, kinek szemébe gyakran könnyeket csalt az a gondolat, hogy vannak vakmerő emberek — már annyira jutott a birodalom! — kik azt mondják, hogy más a byzanczi és más a római birodalom.

A magyar sereg a Duna s Száva mentében várta az ellenséget. Manuel úgy tőn, mintha Haramnál akarna átkelni; mikor pedig látta, hogy a magyar sereg ez irányban gyülekezik, hirtelen Belgrádnak vette útját és mindjárt másnap, alig hogy megvirradt, kiindult és Zimonynál kezdte meg az átkelést. Hogy embereit bátorítsa, maga ült az első csónakba és kelt át a túlpartra, a hol ugyan voltak magyarok, de nem tudtak ellentállani a római seregnek és némi csatározás után «nagy zajjal» Zimonyba visszavonultak. A várat egyrészről a Duna, másrészről elég mély és széles árkok védték. Vezér benn Gergely ispán volt, talán Bene fia a Bakony mellékéről.[510] A rómaiak azt hitték, hogy csak meg kell jelenniök és a vár az első támadásra megrémül s megadja magát. De csalódtak. A magyarok nyílzáporral fogadták őket, a melybe elkeseredett, káromkodó, csúfolódó szavak vegyültek. Sőt egy nő is megjelent a falon, hamut hintett a görögökre, azután megfordult, felemelte ruháját, «énekelve, mormogva mintegy boszorkányságot mívelve», vagy szilaj, de szemérmetlen pajkosságból oly valamit mutatott a görög seregnek, a mit különben a szemérem nem enged megmutatni.

Két napig folyt az ide-oda lövöldözés, a támadás, és Manuel maga, hogy buzdítsa katonáit, a várig nyargalt s annak középső kapujába ütötte lándzsáját; de végre

is belátta, hogy rendes ostrom nélkül nem boldogulhat. Maga körüllovagolta a várost, megvizsgálta az árkokat, elrendelte, hogy kővel, földdel, szeméttel, a mint lehet, töltsék be; négy faltörő gép pedig elkezdte döngetni a falakat és talentomnyi (félmázsás) köveket hajigált a várra. A magyarok vitézül ellentálltak, bár nem voltak oly ügyesek, mint a görögök; egy nagy szikla, melyet emeltyűn, kötélen egyik fatornyukba hoztak, hogy az ellenségre hajítsák, súlyával összetörte a faalkotmányt és őrségét, s árulók a várból, nyílra tűzött czédulákon éjjelenként értesíték Manuelt a magyarok erejéről, terveiről és buzdíták a görögöket. A magyarokat lelkesítette a remény, a görögöket leverte a hír, hogy III. István nagy sereggel, közte — mondák — oroszok, besenyők, csehek, a vár segítségére jő. Ezt erősíté Bacsák,[511] egy magyar főember, ki Bélával a római párton volt, s hirdették a kémek, hogy már porzik az út. A rómaiak tanakodtak; az ostrommal fel akartak hagyni; de Manuel ezt nem akarta. Elhatározta, hogy eléje megy a magyar seregnek, a vár alatt azonban egy kis csapatot hágy a csatlósokkal, szolganéppel: nehogy a várbeliek időközben emberrel, szükségletekkel újra ellássák magukat. De a magyarok reménye, Manuel aggodalma nem teljesült. III. István, felmentő sereg nem jött s a rómaiak újult erővel fogtak az ostromhoz. A folytonos támadás, harcz mindenfelől, mi közben a falak recsegtek, romlottak: kimeríté a védőket. Kiküldtek Manuelhez, hogy megadják magukat, ha szabadon távozhatnak; de Manuel követelte, hogy adják meg magukat, s Gergely és a «többi ispán» hajadon fővel, mezítláb, hurok a nyakukon jelenjenek meg előtte. Míg a követek ide-oda jártak, a rómaiak a leomló falakra létrákon felhágtak s a várat

rohammal bevették. A harczot iszonyú öldöklés, rablás követte. Az embereket vágták, mint a birkákat, még azokat sem kimélték mindig, a kik megadták magukat. Egy gazdag, előkelő magyar, midőn gyönyörű nejét elragadták, hogy erőszakot tegyenek rajta, maga döfte keresztül karddal a nőt. Csak kevés magyar tudott megmenekülni. Gergely és több alvezére fogságba esett és — úgy a mint Manuel kivánta volt — nem keserű panasz nélkül léptek a császár elé. Manuel rájuk sem akart nézni, de Alexiosz Béla kérésére megkegyelmezett életüknek és csak börtönbe vettette őket. A várban megtalálták a rómaiak sebesülve a nőt, kit mikor velük a falakról azt a csúfot űzte, egy nyiluk hátulról találta, és egy római katonát, hires nyilast, kit a magyarok elfogtak és kénszerítettek, hogy a rómaiakra lőjjön; mikor pedig látták, hogy az készakarva nem talált, megverték és békókba verve szennyes, sötét börtönbe zártak.

Zimony bukása megdöbbenté III. Istvánt, a magyarokat. Azt hitték, hogy a vár tovább fog ellentállni, és most követeket — köztük IV. István egykori hívét, a kalocsai Mikó érseket — küldék Manuelhez béke végett. Dalmácziát és a Szerémséget igérték a béke árakép; de hallaniok kellett Manuel szájából a gőgös, sértő választ: Mit akarnak neki adni olyat, a mit már úgy is bir. «Miénk Szerém! Megvettük Zimonyt; Dalmácziát birjuk, urai vagyunk mindannak, a mit most adni akartok. Vagy talán van még nálatok más Szerém, más Zimony, más Dalmáczia is? a melyet nekünk adni akartok? Ha van, mutassátok meg és két kézzel elfogadjuk: s ha nem fogjuk is békében birni, tudjuk — mert ti azzal, mi jogos, mi illik, nem sokat törődtök — de azért Isten segítségével meg fogjuk védelmezni. Ha pedig már

a miénk az, a mit felajánltok, miféle feltételek alatt fogjátok megkötni a békét? Mit fogtok nekünk adni, hogy megengeszteljetek!» «Azonban» — folytatá megváltozott hangon — «hadd lássátok, hogy én nem vagyok ellensége a békének; ti is keresztények vagytok! esküdjetek meg tehát arra, a mit igértetek»; és e feltételek mellett a békét megkötötték (1165. jul., aug.). Manuel azonban nem bízott a magyarokban. Mikor hazament, nagybátyját Angelosz Konstantint és Tripszükhosz Vazult hátrahagyta Zimonyban. Azok kijavíták, újra felépíték a a megrongált, ledöntött falakat, tornyokat, épületeket; megerősíték Belgrádot, fallal körülvették Nist és Barancsot, szállíták a gyarmatosokat a Szerémségből, azokat a mohamedán székelyeket — khaliziakat vagy izmaelitákat — kik IV. István pártjához szítottak. De Manuel maga sem viselte magát úgy, hogy a béke állandó maradhatott volna. Alexiosz Béla most érte el a serdülő kort. Valami 16 éves lehetett s a lelki és testi tulajdonságok, melyekkel a természet megáldotta, ha még nem fejlődtek is ki teljesen, már következtetést engedhettek a jövőre és mutatták, hogy kiválóbb ember lesz bátyjánál. III. István — úgy látszik — nem különbözött atyjától. Jóindulatú ifjú volt, épen mint II. Géza, de az élet kegyetlenül bánt vele; sokféle bajt szerzett neki és úgyszólván kénszeríté, hogy szavát, hitét gyakran megszegje, mindenféle eszközökhöz kapkodjon, ingadozó és mégis hatalmaskodó legyen, a nélkül azonban, hogy az imponáló erő benyomását tehetné. Bélának azonban már külseje elárulta, hogy fejedelmi vérből, Szent László és Manuel nemzetségéből való. Egy ölnél magasabbra nőtt. Arczáról mondák később, hogy ha egyéb tulajdonsága sem volna, már az maga eléggé mutatná, hogy méltó

a koronára.[512] De volt benne egyéb is, mely az Árpádok legszebb tulajdonságaira emlékeztetett, vegyitve azzal a ravasz, önző vonással, melyet Manuel példája és a byzanczi nevelés jobban kifejthetett, de egy-maga beléje nem olthatott. Béla természeténél fogva nagyravágyó, szigorú volt, mint akár Kálmán király; de tudott uralkodni önmagán, tudott alkalmazkodni a körülményekhez, melyeket éles eszével oly tisztán felismert, mint talán senki más nemzetségéből és gyakran alkalmazkodott és engedett csak azért, hogy aztán annál biztosabban parancsolhasson. Görögországban is nagyon beletalálta magát a viszonyokba. Manuelnek nem volt oka megbánni választását. Miután fia még most sem született, az 1165-iki magyar hadjárat után halála esetére Alexiosz Béla jegyesét, Máriát nevezte utódjává és követelte, hogy országa nagyjai már most esküdjenek hűséget a Porfürogennetának és a magyar ifjúnak, mint jövendő római császároknak. A görögök — bár nem minden zúgolódás nélkül, melyből legmerészebben Komnenosz Andronikosz szava hangzott fel — engedelmeskedtek; de Manuelnek ez nem volt elég. Nem azért hozta ő Bélát Konstantinápolyba, hogy csak római császárt csináljon belőle; a gyermekifjú nagyravágyásának czélul a magyar koronát is kitűzte, vagyis talán csak élesztette a vágyat, a mely a hazáját vesztett gyermekifjú lelkében már úgy is égett. Magyarországon értesültek, hogy: Béla növekedik «bölcseségben és erényben». Némelyek, a kik elégületlenek voltak III. Istvánnal, azonnal feléje fordíták szemüket. Levelek, üzenetek mentek Görögországba, jőjjön Manuel sereggel, hozza el Bélát királynak: s e leveleket, üzeneteket nem útasíták vissza. Az alattomos munka nem kerülte el III. Istvánék figyelmét; a király haragja fellobbant

öcscse és még inkább Manuel a mester ellen, s alig néhány hóval a megkötött béke után (1166. elején) ő kezdte meg a háborút, a melyről azt vélhette, hogy a közel jövőben úgy is be fog következni. Egy magyar sereg a Szerémség visszafoglalására indult. Vezére Dénes ispán volt, III. Istvánnak régi híve, ki már a mult háborúkban kitüntette magát; kemény vitéz, kissé hetyke férfi, ki mint Manuel a görögöknél, a nyugati hadviselésnek, a franczia lovagi formáknak embere volt. A görögök élén ismerősünk Gabrasz Mihály, a szerémi dux és Vranász Mihály állottak, kik a mikor a magyarok jöttéről hallottak, eléjük mentek. Tervük volt a magyarokat éjjel hirtelenül meglepni. De útat tévesztettek; csak reggelre bukkantak a magyar seregre. A magyarok, szokásuk szerint, lovaik egy részét künn legeltették, egy részük készen állott a táborban. A rómaiak késedelme időt engedett nekik, hogy a künn levő lovakat még a táborba gyűjtsék, a kész lovakra pattanjanak, sorakozzanak s ők támadják meg az ellenséget. A görögök egyes csapatai egymásután megbomlottak a magyarok támadására s a sereg hanyat-homlok — Gabraszszal és Vranászszal — Zimonyig szaladt. Dénes rakásra hordatta a görög halottakat, halmot emelt föléjük — emlékül a győzelemre, s azután pusztítva, zsákmányolva bejárta a dunamenti római tartományt.

A támadás meglepte, készületlenül találta Manuelt. Legalább a sereg, melyet ismét nagy haraggal a Dunához küldött, nem volt olyan, hogy valami döntő csapást mérhetett volna a magyarokra. Élén Alexiosz Béla állott, de a valódi vezér Akszukhosz Alexiosz protosztrator, Manuel legidősebb testvérének Alexiosznak veje volt. A magyarok látták, hogy a sereg majd itt, majd ott készült át-

kelni, de azért még sem kelt át a Dunán, s az egész hadviselés Byzanczban azt a benyomást tette, hogy a háborút nagyon álmosan, renyhén viselik, mire Akszukhosz azt felelte — legalább beszélék — hogy sajnálja *seregét*, melyet a császár, csatát parancsolva, bármi történjék, csak a mészárszékre akart küldeni. Több sikert aratott a római fegyver, nagyobb kárt szenvedett a magyar keletről, Erdély felől, a honnan még római sereg — mondjuk európai hatalom — soha sem támadta meg az országot. A régi római elv szerint, mely az ellenséges föld kipusztítását a hadviselés egyik főfeladatául tűzte ki, Vatatzész Leo a Fekete-tenger mellékéről indult Magyarország felé nagy sereggel, melyet leginkább az itt már mindinkább szaporodó oláhokból szerzett, «kik — állitólag — régen Olaszországból jöttek gyarmatosok gyanánt». A törcsvári szoroson tört be Erdélybe; a ki ellentállott, azt leverte, mindenfelé ölt, rabolt, pusztított és sok rabbal, marhával, lóval, nyájjal baj nélkül visszatért. Utána nem sokára Dukasz János még inkább messze fel északra került. Lakatlan vidékeken, járatlan útakon a borgói szoroson jött be, hogy Manuel parancsa szerint azokat a magyarokat, kik «Oroszország felé laknak», megtámadja. A meglepés itt is sikerült. A görögök népes falvakra bukkantak, ismét öltek, raboltak és számos foglyot, roppant zsákmányt nyertek. Mikor elmentek, érczkeresztet állítottak fel és hagytak hátra, melyen két pattogó görög distichonban hirdeték, hogy «itt sújtotta a magyar nemzetet Mars és az ausoniak súlyos keze, mikor a római császár az isteni Manuel, a fönséges Komnenosz ház dicsősége volt». A háborúnak rövid fegyverszünet vetett véget, melyet Henrik osztrák herczeg közvetített, mikor nejével Theodorával I. Frigyes császár megbizásából

Sofiába jött Manuelhez, hogy elsimítsa az ellentéteket, melyek a két birodalom közt Olaszország miatt fenforogtak, sőt mind élesebb alakot vettek. Czélját Manuelnél el nem érte, de III. Istvánt megnyerte. Rávette, hogy orosz jegyesével, kinek atyja — halicsi Jaroszláv — mint láttuk, Manuelhez szított, végkép szakítson; a leánykát hazaküldje és az ő leányát, Ágnest vegye feleségül (1166.).

Mikor a fegyverszünet letelt, a magyarok még az 1166. év folyamában Dalmácziára rohantak, a mezőséget és a kisebb városokat, Ombod nádorispán, vagy mint a görögök mondák: zupán alatt, «mely név a magyaroknál a király után következő személyt jelenti», elfoglalták; Khalufész Nikeforoszt, a görög helytartót, mikor Spalatóból kijött, egy összecsapásban elfogták; a szomszéd bosnyák bánt is a német Gottfried vezérlete alatt legyőzték: de Traù, Spalato és az erős Sebenico Manuel hatalmában maradtak. A következő évben (1167.) a magyarok szerettek volna fegyverszünetet, de Manuel nem akarta. Elhatározta, hogy folytatja a háborút. Azonban játék közben lováról leesett; súlyosan megsebesült s a hadmenetre csak későn, június felé indulhatott. Ekkor is baljóslatú jel aggasztá, melyre pedig sokat adott. — Byzanczban, Konstantin forumának nyugati diadalkapuján Magyarország és Róma érczszobrai — egy-egy nőalak — állottak. Róma — régiségénél fogva — összeomlott. Magyarország fenmaradt. Manuel, mikor meghallá, rögtön újra felállíttatta Rómát, Magyarországot pedig ledöntette, nehogy e véletlen eset mintegy előképe legyen a hadjárat eseményeinek. Mind a mellett Sofiában elhatározták, a hol a sereg — melynek soraiban bessenyő, török, német, olasz, szerb zsoldosok segélyhadai váltakoztak a «rómaiak»-kal — összegyűlt, hogy nem Manuel

maga fogja vezetni Magyarország ellen, hanem unokaöcscsét, Kontosztefanosz Andronikoszt — nem Alexioszt — ki különben a hajóhad vezére volt, nevezte fővezérré. Kitanította azonban, mit és mikép kelljen cselekednie; lelkesítő beszédet mondott a tiszteknek, alvezéreknek, s azok ujjongva kivánták, vezessék őket Magyarországra, győzelemre.

A magyarok nyugodtan várták be az ellenséget. Henrik osztrák herczeg segítségükre jött. A Szerémségben, mint a ki a görögök első csapását felfogja, Dénes ispán állott, vele 36 ispán és mintegy 15.000 lovas, részint már nehezebb fegyverzetű, pánczélinges, részint könnyebb vagy egészen könnyű nyilas, pajzsos katona, *vármegyei had, köztük izmaelita székely és nemesség*. A görögök ereje körülbelül ugyanannyi volt. A mult évi győzelem elbizottá tette Dénes urat. Nem tőn semmit, hogy a görögök átkelését a Száván megakadályozza, mert úgy volt meggyőződve, hogy velük is úgy fog elbánni, mint Gabrasz és Vranász hadaival és első támadásával visszaveti, eltiporja őket. Andronikosz, mikor a Száván túl volt, mindjárt Zimonyt szállta meg, melyet most már nem tekintettek oly fontos pontnak, mint a mult esztendőkben. Portyázói egy magyar foglyot ejtettek, kitől kikérdezte a magyarok számát, vezéreit és azután általa megüzentette Dénesnek: hogy a császár már megsokalta garázdálkodását, most legyen készen, hogy méltó büntetését elvegye». Szent Prokop napján, junius 18-án (1167.) indult ki a görög sereg táborából, hogy a magyarokkal megütközzék, bár a vezér ép akkor kapott Manueltől levelet, ne ütközzék meg e napon, mert az a csillagjósok szerint szerencsétlen nap. Andronikosz néhány szóval buzdítá embereit. Mondá, hogy fegyverzetük, lovaik

ép oly jók, mint a magyarokéi; de valamint a tudományban, ékesszólásban, műveltségben, úgy a katonai mesterségben, fegyelemben sokkal különbek a «barbároknál». Nem új ellenség a magyar; megverekedtek már vele, pusztítva országát. Most is bátran támadjanak és győzni fognak; hadd vigyék a Duna hullámai haza a magyarok holttesteivel a hírt nejeik- és gyermekeiknek, hogy a diadalt ők aratták. A császár bízik bennük, várja a győzelmet. Ne csalják meg reményét! de azt se feledjék, hogy ha nem győznek, mindnyájan veszve vannak!» Útja a nagy sírhalom mellett vezetett el, mely a Vranász és Gabrasz vesztette csatában elhullott görögöket takarta és most bosszúra lelkesíté. Dénes, mikor hallá, hogy jön a görög, örömében bort hozatott s mondá vitézeinek: igyatok a görög egészségére! Ittak, azután fegyvert ragadtak s a szokott módon sorakoztak s kiindultak, mintha csak tánczra mennének. A görög sereg csatarendjében Kontosztefanosz Andronikosz a fővezér foglalta el a középet a byzanczi nemesség virágával, olasz zsoldosokkal és szerb segélycsapatokkal. A jobbszárnyat a kis termetű, de marczona Lapardasz Andronikosz vezette,[513] ki a mult évben Dukasz János egyik alvezére volt északkeleti erdélyi becsapásában; alatta válogatott görög, német és török csapatok állottak. A balszárny több vezére közt, melyet a byzanczi taktikusok *mindig* leginkább féltettek, volt Vranász Demeter, Manuelnek egyik régi vitéze és egykor — admiralisa. A magyar sereg szemben jött szokott csatarendjében, mely most is, mint harmadfélszáz éve bölcs Leónak, úgy tünt fel a görögöknek, mintha egy test volna,[514] melynek nincsenek egyes csapatai, osztályai, nincs jobb vagy balszárnya: hanem mintegy «toronynyá tömörült» sötét felhő közeledett: «véghetetlen elbiza-

kodva». Minthogy azok, a kik legjobban voltak felfegyverkezve, legelül lovagoltak, a szem csak tetőtől talpig védett pánczélos vitézt, lándzsát látott lándzsa mellett. Még a lovak egész sorát is — a régi magyar szokás szerint — homlokon, szügyön vas védte a csapások ellen. Mikor közeledtek, a paripák nyerítettek; fegyverzetük ragyogott s a sereg felett, a nyugati divat szerint, négy ökrös szekéren, óriás nagy árboczfán — a lombard carroccio — a sereg főzászlója lobogott a szélben. Dél volt, mire a két had összecsapott. A görögök, Manuel útasítása és a régi magyar taktika szerint, nyilas lovasságukat küldék előre, hogy a magyarokat jobbra, balra üldözésre csábítsák, soraikat megbontsák, s így aztán a hézagba a derékhad annál biztosabban betörhessen. De Dénes együtt tartá seregét; maga lovagolt legelül «mint valami rengeteg torony», suhogtatva lándzsáját, s a görög nyilasok mint a polyva szerteszéledtek, a Száváig meg sem álltak. A görögök előre tolták két szárnyukat és jobbról, balról támadták meg a magyarokat. A magyar baloldal hátrált; de jobbról, hova maga Dénes is fordult, a magyarok rohama elgázolta, összetörte a rómaiak balszárnyát. Vranász Demeter, a mint a futókat összeszedte, fejére súlyos vágást kapott és fogságba esett, s csak itt-ott harczolt még egy-egy csapat az ár ellen. Dénes most a hátrább álló görög központot, magát Kontosztefanoszt akarta oldalba fogni; de míg csapatait e végre összeszedte, Lapardasz abbahagyta a magyar baloldal üldözését és egy kanyarulattal ő támadta meg a magyarokat. De már ő is — bár a görög balszárny maradványa is támogatta — lankadni kezdett, mikor a fővezér, Kontosztefanosz maga is közbelépett és a lovas csata általánossá lett. Lándzsa

lándzsára tört; a darabok halomra gyűltek a földön. Azután kardra mentek, s a mikor kard, tőr elcsorbult a pánczélon, a görögök buzogányra fogtak és agyba-főbe verték a magyarokat. Dühös, elkeseredett tusa után végre a sokféle nemzet, mely Manuel lobogója alatt harczolt, keresztül tört a magyarokon és győzött. A magyarok futásnak eredtek. «Nem volt római katona» — dicsekedtek később Byzanczban — «ki magyart le ne vágott, le ne ütött, földön fekvőt ki ne rabolt, ellenséges fegyvereket fel ne vett, idegen lóra, melynek gazdáját megölte, ne ült volna!» A magyar halottak — több ezeren — elborították a mezőt. A futók közül sokat, a mint a Duna mentében menekültek, a görög hajóhad fogott el. Öt ispán, 800 vitéz, köztük több kiváló főember, a négyökrös carroccio és Dénes felszerelt csatalova a görögök kezébe esett. A görögök a csatatéren még kétezer pánczélinget, számtalan sisakot, pajzsot, kardot szedtek össze és estére visszatértek táborukba, és csak másnap reggel mentek át a magyar táborba, de azt üresen találták; felforgatták s aztán visszatértek nem csak táborukba, hanem a Száván át országukba is, mert a győzelem is annyira kimerítette seregüket, hogy nem mertek többé szembeszállni azzal a magyar-német vegyes — Henrik herczeg hada? — sereggel, melyről hire járt, hogy Dénes támogatására siet.

Manuel a győzedelmet nagy diadalmenettel ülte meg, melyben a régi pogány és az új keresztény Róma hagyományai sajátságos módon olvadtak össze a nyugati lovagvilág szokásaival. Óriás néptömeg, mely utczát, teret, házakat fel a tetőig ellepett, aranyos, biboros szövetek közt vonult a menet, melyben a hadi foglyok is szerepeltek. A történeti emlékű aranyos quadriga, Minerva alakja helyett, a boldogságos szűz képét vitte. Utána a

császári ház, az állami főméltóságok lépdeltek. Azután jött a császár szilaj paripán, mellette Kontosztefanosz Andronikosz, a valódi triumphator. A diadalmenetet a templomban hála-istenitisztelet végezte be s azután a császár, «a háború rettentő harczai után» lovagi tornajátékokban mulatta ki magát.

A zimonyi taktikai vereség felért a magyaroknak egy győzelemmel. Mert a görögök lerontják Zimony falait; köveit, a honnan egykor II. István idejében kerültek, visszavitték Belgrádra és megerősítésére fordíták,[515] a Szerémséget magyar kézen hagyták és a Duna-Száva felől nem háborgatták többé az országot. Csend lőn e részeken öt éves szakadatlan harcz után; de azért a háború Byzanczczal nem szünt meg. III. István még ez évben nagy sereggel — 30.000 emberrel mondák — Dalmáczia visszafoglalására indult. Vele volt Sayna, kalocsai érsek, az erdélyi és marosvári vagy csanádi püspökök, Ombod nádor és bán, Fulko — 1166-ban szolnoki — ispán és sok más főúr. Úgy jött, mint a dalmát városok barátja, a ki szabadságaikat fentartja, sőt öregbíti, és a tengermellék, Traù, Spalato, Sebenico, melynek polgárait Traù és Spalato régi jogaival megajándékozta, örömmel csatlakoztak hozzá.[516] De nem csak a görög alattvalókra, vagyis Alekszíosz Béla herczegségének maradékára terjeszti ki uralmát; Zára, Ordelafo Falier és Kálmán ideje, több mint félszázad óta uralta Velenczét; tizenhárom évvel ezelőtt még egyházilag is különvált a magyar Dalmácziától és püspökét IV. Anasztáz pápa önálló érsekké, metropolitává emelte, mert «a magyarok alá került és régi szabadságukban megmaradt városok közt oly nagy meghasonlás keletkezett, hogy majd a püspökök, hívek sem mehettek, ha

a szükség kivánta, metropolitájukhoz. sem a spalatói metropolita nem merte püspök társait, hiveit meglátogatni», s alája rendelte a velenczei birtokokat. Vegliát. Arbét. Oserót. s a Spalatótól délre fekvő szigeten Spalato ellenére keletkezett pharai (lesinai) püspökséget: míg a magyar tengerparton a magyar segniai püspökség keletkezett azon a területen. mely a velenczei vegliai püspökséghez tartozott. Az új érsekségnek több jövedelme volt. mint Spalatónak,[517] de a záraiakat bántá, hogy a velenczeiek gradói pátriárkhájuk alá rendelék, s ez volt legalább egyik oka annak, hogy most Morosini Domokost, a ki már 16 évig volt grófjuk, elűzték és «a magyar király zászlaját» tűzték ki. a kivel Velencze, mint Manuel szövetségese, ámbár viszonyuk már nagyon meghült, szintén hadat viselt. Mikor e hírre a doge, szintén Michiel Vitalis, mint az a doge. a ki Kálmán idejében először szerződött a magyarokkal, 30 gályával a város előtt megjelent. be nem fogadták és kénytelen volt visszavonulni. A magyar uralom azonban e vidéken nem volt tartós. 1170-ben újra erős velenczei hajóhad és sereg jelent meg és kezdte ostromolni a várat. A záraiak eleinte vitézül ellentálltak. de a magyar sereg. mely a város mellett táborozott, kénytelen volt sátrait, felszereléseit is otthagyva, elvonulni. és a város feltétlenül meghódolt Morosini Domokosnak. régi grófjának. ki az ostromot vezette. Minden férfi, a ki tizenkettedik évét meghaladta, hűséget esküdött a dogenak. Az érsekséget alárendelték a gradói patriarkhának és majdnem kétszáz előkelő polgár kénytelen volt a dogetól kérni, hogy ismét Morosinit nevezze ki a város grófjává. Ugyanez idő tájt Traù, Spalato is a görögök kezére kerültek s nevükben ezután Constantinus «szebasztosz» uralkodott «egész Dal-

mát és Horvátországban». De e pompázó czím mellett is a szárazföld e városoktól északra, keletre a magyarok birtokában maradt; a velenczei görög barátság sem tartott soká. Manuel 1171. márczius 12-én birodalmában minden velenczeit elfogatott, minden velenczei árút elkobzott. A háború, mely ebből támadt, négy évig tartott, és Velenczének nem sikerült oly bosszút állani, a minőt óhajtott volna. A magyar politika azonban felhasználta az alkalmat, hogy barátságra lépjen Manuel ellenségével, s a doge egyik fia, Miklós arbei gróf, néhai II. László, a másik, Leonard oserói gróf pedig Belos bán testvérének, Dessának, kit Manuel ráczországi birtokaitól megfosztott, s a kivel Belos bán nemzetségének, a magyar királyok sógorainak uralkodása a szerb földön megszünt, leányát kérte feleségül.[518]

A háborus időkben szenvedett az egész ország, szenvedtek főleg az egyházak, melyeknek morális tekintélye még nem volt oly nagy, hogy a nyers társadalom, mikor szüksége volt rá, a vagyont, a pénzt ne náluk keresse, ne tőlük vegye, a hol azt anyagi erő nem védelmezte. III. István is «nagyobbra vállalkozva, mint a mennyire képes volt» ha megszorult, az egyházi vagyonhoz nyult, püspököt, apátot, prépostot, ha neki tetszett, letett, áthelyezett, és ez iránt annál kevésbbé érzett lelkiismereti furdalásokat, mert maguk az egyháziak, a püspökök, első sorban köztük a kalocsai érsek, hasonló önkénynyel és igazságtalansággal jártak el. Kivétel csak Lukács érsek volt, ki fájdalmas szívvel látta, mint tapodja III. István lábbal azt, a mit atyja II. Géza a püspöki székek betöltésére nézve igért, «sőt még az egyházi vagyont sem irtózik prédálni». Magánemberekkel szemben, kik ilyesmire vetemedtek, mint Jeromos és Cornelius, kik a

szentjogi apátság javait felprédálták és a kolostort elpusztították, az egyház legszigorubb fegyvereivel élt, s ő nem volt az az ember, ki a «bűnösök» közt, rang és hatalom szerint különbséget tett volna. Miután sokáig sírva könyörgött, de csak «megátalkodott makacsságot látott» könnyes szemmel bár, de mégis átokkal sujtotta a királyt. Az összeütközés nagy hullámokat vetett. Pápai követ jött, Manfred biboros diaconus, és végre III. István, «saját belátásából, a biboros intésére, atyja, boldog emlékezetű II. Géza király példájára, királyi anyja, az érsekek, püspökök, apátok, prépostok, ispánok, főurak, és más főemberek beleegyezésével» 1171-ben — talán Veszprémben? — határozottan kötelezte magát, hogy: atyja igéretéhez képest püspököt ezentúl — az apostoli szentszék tudta és beleegyezése nélkül — le nem tesz, át nem helyez, elei s a maga szokását is elhagyva, ha valamely püspök meghal, az egyházi javak kormányzatát nem bízza világiakra, hanem tisztességes egyházi férfiakra, kik a vagyonból nem kényük-kedvük szerint, hanem csak annyit vesznek a maguk számára, a mennyi arra, hogy megélhessenek szükséges, a többit pedig — semmit el nem sikkasztva — az egyházak, püspöki, kanonoki épületek fentartására, javítására, építésére, a szegények, özvegyek és árvák javára hűségesen félre teszik. Sem ő, sem utódai nem fognak többé e vagyonból soha semmit saját hasznukra fordítani, kivévén. ha — mitől Isten mentsen! — valami hatalmas ellenség törne az országba, vagy más valami halaszthatatlan szükség kivánná; de akkor sem a püspökök meghallgatása nélkül. Megigérte tovább, hogy lemond a régi gyakorlatról s a királyi monostorok apátjait, prépostjait nem teszi többé le kényekedve szerint, hanem csak akkor. ha rájuk kánonszerű

eljárás folytán, vagy saját beismerésük következtében valami bűn bizonyodik, s hozzá csatlakoztak a kalocsai érsek, és az ország püspökei, főpapjai azzal a kijelentéssel, hogy ők is minden eddig gyakorolt rossz, kánonellenes szokásról a szentszék, a pápa, a cardinalis kedvéért lemondanak.

Lukács örömmel látta, hogy a miért ő oly buzgóan imádkozott, megtörténik. A király «megtért», Esztergomba sietett. Az érsek, papság, nép ünnepélyes menetben ment eléje s vezette a megtértet, ki feloldozást nyert, a városba. De míg az ének zengett: Lukács arcza — beszélék legalább szerte — elkomorult, és szeme könybe lábadt, bár titkolni igyekezett. «Mi bajod, kedves atyám?» — kérdé a király — «hogy te sirsz, a míg mások örülnek?» «Nem tudok örülni» — felelte Lukács — «mert épen mához egy évre, mindnyájunk megzavarodása és haragja mellett, itt Esztergomban meg fogsz halni.» És a jóslat teljesült. A következő 1172. év elején, Welf, oroszlán Henrik szász herczeg nagy kisérettel a Szentföldre utazott. Február közepén Bécsbe ért, hajókat szerzett, megrakta borral, éléssel, másféle szükségletekkel, és felült, hogy a magyarországi útat vizen tegye meg, míg szolgái a lovakkal a szárazon utaztak, és úgy igyekeztek, hogy mindennap este ott legyenek, a hol a hajók éjjelre kikötöttek. Bécstől kezdve, a magyar útra Henrik osztrák herczeg, III. István király ipja, csatlakozott hozzá. Mosonyban királyi követ, Florentius fogadta őket, s kalauzolása mellett «szép csendesen» Esztergom alá értek, mely «természeti fekvésénél fogva igen erős; egy részről a Duna, más részről egy másik mély folyó környezi, melynek neve» — a német író szavát idézem — «Gran», a honnan a város és vár, mely a túlparton — a Dunán

túl — fekszik, nevét vette.» Az éjjel azonban nagy szomorúság érte az útitársaságot. István király hirtelen meghalt (márczius 4.), méregtől, melyet «testvére» — beszélék — «kit az országból kiűzött» — Béla — kevert italába. A megdöbbenés, ijedelem általános volt. Henrik herczeg leányát féltette, ki — teherben — védtelenül maradt hátra, idegen nemzet közt. A zarándokok féltek, hogy nem fogják útjokat folytathatni. A városban Lukács érsek a temetést rendezte, és egyetértve az országnagyokkal, Florentiust mintegy védelmül a zarándokokkal tovább küldötte.[519]

Nagy volt a zavar és fejetlenség; mindjárt kihangzott az a felfogás, hogy a korona törvény szerint Béla herczeget illeti, őt kell királylyá megválasztani. Béla gyors és erélyes fellépése, melyet Manuel teljes erejével támogatott, nem engedett időt, hogy más felfogás, más aspiráczíók kerekedjenek felül. Alexiosz Béla helyzete Byzanczban az utóbbi időben megváltozott. Manuelnek végre valahára fia született (1169. szept.), ki a keresztségben szintén az Alexiosz nevet nyerte, s kinek a jósok a legfényesebb pályát jövendölték. A mint a gyermek növekedett, változott Manuelnek az a terve is, hogy utódjává Mária leányával Béla herczeget tegye. Mikor a kis Alexiosz harmadik évében járt, őt koronáztatta meg császárrá (1172.). Nem is engedte meg többé, hogy Mária leányát Béla elvegye, hanem «a rokonság miatt» kétségkívül azért, hogy Béla neje jogán igényt ne támaszthasson a császári trónra, megbontá az eljegyzést, még évekig *pártában* hagyta öregedő leányát, s Bélához Mária császárné mostohahúgát, Chatillon Anna antiochiai 17—18 éves herczegkisasszonyt adta feleségül.[520] Egyúttal még a «Caesar» czímmel igyekezett Bélát megvigasztalni, mely neki

az első rangot biztosítá a baszileüsz után a birodalomban Byzancz arisztokrácziája közt, de valódi hatalmat nem adott. Ekkor jött a hír III. István haláláról. Manuel azonnal fölkerekedett Sofiába, hogy Magyarországhoz közel legyen. Magával vitte Bélát, s itt találták a magyar követek, hogy királyul hazavigyék. Manuel engedett a kérelemnek, királylyá kiáltá ki Bélát, és nejével, több előkelő úrral, kiknek élén a császár unokaöcscse, János protoszebasztosz, mintegy első herczeg állott, Magyarországba küldte, de előbb megeskette, hogy egész életében Manuelnek, a római birodalomnak barátja lesz, és érdekeit szolgálni fogja. Magyarországban azok az urak, a kik Béla pártján voltak, szükségesnek látták, hogy Bélát gyorsan megkoronázzák, s így a törvényesség nimbusával övezvén körül: sok bajnak elejét vegyék. De Lukács érseket — mert Béla az ország ellen harczolt? abban nyugtalanságot szított? a méregkeverés hirében állott? — nem lehetett rávenni, hogy a koronát Béla fejére tegye. A magyar urak tehát a pápához fordultak, III. Sándorhoz, és kérték, hogy ha Lukács — mire úgy látszik el voltak készülve — hajthatatlan maradna, más kenhesse fel, koronázhassa meg a királyt, a kit az ország választott. A pápa megkisérté, hogy Lukácsot engedékenységre birja, és «hogy ha már betegség vagy más ok hátráltatja, legalább mást bizzon meg a koronázással», a kalocsai érseket, hogy csak ebben az esetben, «az ország püspökeit arra a helyre hívja össze, hol a királyokat koronázni szokás, és Bélát felkenve, fejére tegye a koronát, de előbb a választott királytól, az országnagyok beleegyezése mellett, pecsétjével megerősített irást vegyen: hogy ebből az esztergomi egyházra a jövőre nézve semmi sérelem se támadhat». De Lukács nem volt az az em-

ber, kit bármely halandó szava, intése, parancsa rábirhatott volna arra, hogy megcselekedje azt, a mi lelkiismeretével ellenkezett, s a pápa maga volt kénytelen a kalocsai érsekre bízni a koronázást, mely végre majdnem egy év után, 1173. január 13-án megtörtént, miután Béla még ünnepélyesen elismerte, hogy a kalocsai érsek csak kivételesen koronázhat, s a magyar királyoknak ezután is az esztergomi érsek által kell megkoronáztatniok.[521] Lukács nem engedett, de visszavonult. Évekig nem találkozunk vele a közéletben, és csak nyolcz évvel később tűnik fel ismét (1181.) kevéssel halála előtt e középkori magyar Cato egy királyi okmányban, világos jeléül annak, hogy Bélával kibékült, kinek tapintata, szerencsés bánásmódja ekkor ülhette legnagyobb diadalát.[522]

De voltak III. Bélának Lukácsnál veszélyesebb ellenségei is az országban, és koronáját féltenie kellett Géza öcscsétől — Árpád már nem élt — ki nálánál egy pár évvel volt fiatalabb. Elfogatta, és vele együtt őrizet alá vette, Barancsban görög földön tartotta anyját Eufroszina királynét is, míg ugyan ez időben legkisebb nővérét Manuel egyik rokonának, Komnenosz Izsáknak nőül adta.[523] De Gézának sikerült Lőrinczczel — ki III. István alatt nagytekintélyű országbiró «méltóságos és nagyságos férfiú» volt — Ausztriába menekülni. Henrik herczeg fia Leopold, még csak 17 éves, 1174-ben nőül vette Béla és Géza testvérét Ilonát, «az avar király leányát», mint az osztrák barátok tudákosan mondák. Az osztrák herczeg nem áldozta fel az egyik testvért a másiknak. Gézát III. Béla akaratja ellen magánál tartá, mire III. Béla Henrik herczeg ellen a csehekkel szövetkezett, és magyar és cseh együtt égette, dulta 1176. nyarán és ismét az év végén

Ausztriát, nem kímélve sem egyházat, sem monostort, számtalan prédát vivén, rabot hajtván el magukkal.

Csehország feje ekkor II. Soběslaw, I. Soběslawnak, vak Béla sógorának és a magyar Adelheidnek fia, tehát II. Géza király unokatestvére, és III. Béla és Géza herczegnek nagybátyja volt. II. Wladiszlaw cseh király, ki III. Istvánt segítette, sokat sanyargatta volt és 12 évig fogságban tartotta. Mikor azonban 1173-ban II. Wladiszlaw király trónjáról leköszönt és Csehországot fiának Frigyesnek, III. Béla sógorának adta át: I. Frigyes császár II. Soběslawot nevezte ki, a cseh királyi méltóságot megszüntetvén, cseh herczeggé, és Wladiszlaw fia Frigyes engedni volt kénytelen. II. Soběslawhoz, mint I. Frigyes császár emberéhez futott tehát Géza herczeg, mikor Henrik osztrák herczeg 1177. jan. 13-án meghalt és reménylé, hogy segítségével eljuthat I. Frigyes császárhoz és tőle megnyerheti a magyar koronát, azon az áron, hogy Magyarországot a császár hatalma alá veti. Azonban II. Soběslaw többet gondolt III. Béla szövetségével, mint I. Frigyes császár és a német birodalom érdekeivel. Ravaszul fogadta Gézát, de azután kiszolgáltatta III. Béla királynak. Béla ismét elzáratta öcscsét, anyját Görögországba száműzte, hol az apáczává lőn, híveiket pedig teljes erővel sújtotta egy Vatha nevű ispán szemeit kitolatta, a kalocsai érseket — Istvánt, ki még csak választott és nem felszentelt érsek volt — letette (1177.). II. Soběslaw gyűlöletes tette — gyűlöletes a világ szemében — egy okkal több volt, hogy I. Frigyes császárt ráharagítsa, s rábírja, hogy a cseh herczegséget ismét az elűzött, bujdosó Frigyes herczegre ruházza, kinek neje Erzsébet, Béla nővére, most a trónért való harczban, ép oly bátor, férfiasnak mutatta magát, mint a mily gyöngéd menye volt II. Wla-

diszlaw királynak, mikor az fia bukása után búcsut mondott hazájának, és Németországba menekült. III. Béla azonban nem volt háládatlan II. Soběslaw iránt. Mikor Leopold osztrák herczeg 1178-ban diadalmasan Morvába nyomult: vissza kellett fordulnia, mert III. Béla háborúval fenyegette. Béla király tehát a hatalmas német császár ellenségeit támogatta, ép úgy, mint védelme alatt ült, kevéssel előbb 1176-ban birói széket Walter bibornok, albanoi püspök, András kalocsai érsek, Miku győri püspök és más magyar főpapok társaságában «a győri várban, közel a német határhoz, a magyar király és magyar püspökök tanácsára» a salzburgi érsekség ügyében, a melyért Adalbert, II. Wladiszlaw király fia, kit III. Sándor pápa és ellenfele, kit a császár schismatikus hívei választottak vala érsekké, versenyeztek, «mert a németek szavának nem hitt és nem akarta magát közöttük veszélynek kitenni!»[524] Mikor azonban egy évvel később 1177. Velenczében létrejött a béke III. Sándor pápa és a császár közt, melyben a «rőtszakállú» az egyházi szabadságot, III. Sándor pápát elismerte, 1180. elején — január 29-én — pedig meghalt II. Soběslaw: III. Bélának nem volt oka, I. Frigyes császárnak pedig, ki ép akkor dolgozott hatalmas vazallusa, oroszlán Henrik hatalmának megtörésén, nem volt módjában, hogy valami ellenségeskedést kezdjen vagy folytasson. Közeledtek egymáshoz és a jó viszonynak eredménye lőn, hogy a császár második fiának eljegyzék III. Béla egyik leányát a császár leánykája pedig III. Béla fiának a 7—8 éves Henriknek vagy Almerichnek, magyarosan Imrének, kit atyja már 1182. pünkösdjén (május 16-án) királylyá koronáztatott, jegyesévé lőn, de a frigyet a menyasszony halála már kevéssel utóbb, 1184-ben megbontotta.[525]

Hiven megtartotta esküjét III. Béla Manuellel, Byzanczczal szemben, míg Manuel élt. Ugyanabban az évben, a melyben a magyarok II. Soběslawval Ausztriát pusztították, egy nagy magyar sereg Ombod bán és Leusták vajda alatt Kisázsiában a törökök ellen harczolt. Manuel miután nyugat felé sokfélét hiába vagy legalább nem kellő sikerrel próbált, keletre fordítá erejét, és a török Ikoniumot akarta meghódítani. Seregében ott voltak régi vitézei a magyar háborúkból: Lapardasz, Kontosztefanosz Andronikosz és sógora, III. Bélának is sógora, Boemund antiochiai herczeg. A «szövetséges» magyarok, és a «római alattvaló» szerbek segélycsapatai azonban későn érkeztek, úgy hogy Manuel csak ősz felé nyomulhatott a déli Phrygián keresztül II. Kilids Arszlan szultán ellen, de a zubriczai szoros útban, Ikoniumtól még jó nyugatra, Myriokephalonnál a törökök meglepték, seregét szétverték. Ő maga is megsebesült. Pajzsába 30 nyíl furódott, de azért keresztül vágta magát. Egy törököt, a ki rárohant, mikor seregétől elszakadva, csak egy közkatona társával pihent, azzal a darabbal, a mi még lándzsájából kezében maradt, főbe ütött, egy másikat pedig, elkapva kisérője dárdáját, keresztül szúrt. Ő megmenekült, de látnia kellett, hogy verik le Kantakuzénosz Jánost, ki vele egykor együtt harczolt a szerb háborúban Bágyon ellen. S mikor seregéhez érve fáradtan ledűlt, s a szomszéd folyóból vizet hozatott és megkóstolta: az ihatatlan véres volt. «Én szerencsétlen!» sóhajtott fel a kemény vitéz, «keresztény vért ittam!» «Ittál te már keresztény vért!» mordult rá a demoralizált sereg egy elkeseredett vitéze: «Ittál gyakran, iszod régtől fogva, sőt belerészegülsz, mikor szegény népedet adókkal gyötröd, nyúzod!» Manuel úgy tőn, mintha nem hallotta

volna a kegyetlen vádat (1176. szept.). A csapás annyira lesujtá, hogy ámbár még győzött a törökökön, soha sem tudott többé a régi lenni, s négy évvel a myriokephaloni csata után, 1180. szept. 24-én meghalt, miután már az év márcziusa óta betegeskedett, de gyermek fiáról, a jövőről nem gondoskodott, mert csillagjósainak hitt, a kik neki még 14 éves dicső uralkodást jósoltak és őket csak akkor kergette el, akkor vett magára barátruhát, mikor a halál már közeledett hozzá.[526] Vele sírba szállt Magyarországnak a XII. században ép oly nagy, ép oly veszélyes ellensége, mint a milyen volt a XI. században III. Henrik császár. Hogy nem birta Magyarországot annyira leigázni, mint a német tudta — ideig-óráig —: eléggé mutatja, mennyire lett erősebb egy század alatt a magyar nemzet, a magyar állam szervezete.

Alig hunyta be Manuel a szemét, mikor már magyar-horvát sereg jött a görög Dalmácziára. Nem csak Spalato, Traü, de még a velenczei Zára is felhasználta az alkalmat, hogy magyar sereg van közelben: meghódolt, s már 1181. februar havában, Mór «az Isten és király kegyelméből ispán» az «egész tengermellék szorgos gondviselője», mint magát írta, «kinek Béla király meghagyta, hogy minden ügyben igazságosan járjon el s azt kellő módon végezze el» Zárában megfordult, s egy hónappal később zárai felek már ügyeikkel Farkas nádorispánhoz siettek, ki Slavonia nemeseivel városuk közelében tanyázott.[527] III. Béla király meg tudta becsülni Zárát, melynek tekintélyes épületeit, villáit, jól mívelt környékét már ez időben dicsérik. Erős őrséget rakott bele; ellátta élelemmel, erős fallal, magas tornyokkal vette körül, «s a világ egyik legerősebb, legszebb városává tette,[528] úgy hogy

Mastropier Orio doge flottája hiába fogta — ámbár vitézül — ostrom alá. A harcz éveken keresztül elkeseredetten folyt Velencze és Magyarország közt, de a szigetváros minden erőlködése mellett, csak a zárai szigeteket és Pagót tudta elfoglalni; a szárazföldön azonban nem sikerült többé lábát megvetnie és az egész tengerpart le — most már a Narentáig — a pharai püspökség szigeteivel, Brazzával Magyarországot uralta.

E fenyegetett vidékre horvát-dalmát, vagy — e kifejezést is használták — «tengermelléki» bánul III. Béla Dénest — a szerémi hadjárat vezérét? — küldötte és gondja volt arra is, hogy a spalatói érseki székre magyar ember, Ketelény fia Péter, a baranyamegyei Kán nemzetségnek — melyet az egyik honfoglaló «hét magyarral», az erdélyi Gyulával kötöttek össze — tagja üljön, ki 1185-ben a spalatói Szent András templomában főegyházmegyei zsinatot tartott, a mikor Dalmácziának vagyis Horvátországnak egyházi viszonyait Segniától le Brazza és Pharáig rendezték és felszentelték az első korbaviai püspököt, kinek egyházmegyéjét Horvátország, Korbavia, Modrus, Novigrád, Plas vidékeiből és Lika feléből alkották meg, míg Lika második felét a nonai püspökséghez csatolták és így az egész zsupát, mint II. Géza korában Segnia érdekében a vegliai püspökség szárazföldi részeit, elvonták az arbei püspökségtől, melynek székhelye még Velenczéhez tartozott.[529]

Byzancz nem okozott bajt Magyarországnak Dalmáczia miatt. Manuel kiskorú, 11 éves fia, II. Alexiosz alatt, kihez atyja annyi reményt fűzött s a kire oly szomorú végzet várt, azonnal kitörtek a belvillongások. A «római» közvélemény a Manuel által kegyelt «latinok» és özvegye a szép Mária ellen fordult. A békétlenek élére régi isme-

rősünk Komnenosz Andronikosz állott, kiben a daemoni természet, az ördög, minél öregebb lett, annál inkább kifejlődött. Miután 1165. óta, mikor Béla trónöröklése ellen tiltakozott, botrányt botrányra halmozott, az ikoniumi törökökkel hazája ellen harczolt, s Manuel végéveiben mégis kegyelmet nyert: most Manuel gyermekfia és védtelen özvegye ellen fordult és ő lett a kiskorú császár gyámjává és kormányzóvá (1182.). III. Béla ez alkalmat felhasználta, hogy ő lépjen fel támadólag. Betört a görög birodalomba (1182.). Belgrádot, Barancsot elfoglalta és elpusztította s a következő évben (1183.) megújította támadását, és a szerbekkel, kik Manuel halála után szintén fegyvert ragadtak, hogy függetlenségüket kivívják, Nist, Sofiát úgy elpusztította, hogy ott kő kövön nem maradt.[530] A byzanczi sereg vezérei közül, kiket ellene küldöttek, az egyik Lapardasz Andronikosz — az 1167-iki zimonyi csata egyik hőse — ott hagyta seregét, hogy a zsarnok Andronikosz ellen támadjon, ki «mintegy második Nero, ha még annál is nem rosszabb, kezdett dühöngeni»; méreggel eltette láb alól Manuel leányát, Béla hajdani jegyesét, a férfias lelkű Máriát, kit atyja, mikor már 30-ik éve felé járt, az olasz Montferrati markgróf 17 éves fiához adott nőül, ámbár Andronikosz terveit mostahaanyja ellen, a byzanczi reactiót a latinok ellen pártolta. Szemeit kitolatta a zimonyi győzőnek Kontosztefanosz Andronikosznak, ki zsarnoksága ellen feltámadt. Megölette Manuel özvegyét, mert — vádolá — sógorát Bélát buzdította, támadja meg a római birodalmat (1182. aug. 27.); végre megölette, miután már kormánytársává lett (1184.), az ifjú, még nem is 15 éves II. Alexioszt, és vasmarokkal, irtózatos kegyetlenséggel elnyomott minden megbuktató kisérletet. Lapardasz terve is meg-

hiúsult és szemét kiszúrták és csak 1185. szeptember 12-én buktatta meg a konstantinápolyi népnek egy hirtelen lázadása, mely készületlenül találta, s egyik kiszemelt áldozatát Angelosz Izsákot, I. Alexiosz császár egyik leányának unokáját emelte a trónra. A 72 éves Andronikosz menekült, de elfogták. Lánczokban utódja elé hurczolták, ütötték, verték, haját tépték, bal kezét levágták. Azután néhány napig börtönben tarták, fél szemét kiszúrták, a nép elé hozták, s csak egy rövid ingben, koszos tevén körülvitték a városban, s a dühöngő népből, mindenki a ki csak tehette, ütötte, verte, bántalmazta. Végre meztelenül, lábainál fogva, a Hippodromban két oszlop közé akasztották, s a dühös tömeg kényekedve szerint szúrta, vágta, míg a halál szenvedéseinek — melyeket az utolsó perczig magánál levén, vallásos megadással tűrt — véget nem vetett. Izsák császárnak, kinek a délolaszországi normanokkal is meggyűlt a baja, ki ellen Komnenosz Izsák, Béla sógora, az Andronikosz ellen Cyprus szigetén kezdett lázadást folytatta s e szigeten független, bár pünkösdi császárságot alapított: egyik első gondja volt, hogy békét keressen a magyarokkal. A körülbelül 30 éves, középtermetű, izmos, vörösképű, vöröshajú [531] özvegy férfiú megkérte Béla alig 10 éves Margit leányát.

III. Bélának nem volt szándéka a Dunán túl, a byzanczi birodalom rovására terjeszkedni, hanem inkább — úgy látszik — e vidéken annak fentartására törekedett; odaadta leányát és visszaadta a római birodalomnak mind azt, a mit a Dunán és Száván túl — Belgrádot, Barancsot — elfoglalt.[532]

Egy nagy csapás, mely az egész keresztény világot megrendíté, Velenczével is meghozta a békét. 1187. július

5-én Hattinnél, a genezarethi tó közelében, az egyesült Egyiptom és Syria szultánja Ejub fia Jussuf ben Salah ed din «a hit üdve», vagy mint a nyugati keresztény világ nevezte, Szaladin, tönkreverte a jeruzsálemi királyság hadait. Maga a király, Lusignan Vid, fogságba esett és Béla ipja Châtillon Rajmond, szintén fogoly, mert hitét nem akarta megtagadni, magának Szaladinnak kardja alatt vérzett el. Jeruzsálem városa is 1187. október 2-án kapút tárt a győzőnek. «Pogányok jöttek öröködbe Uram!» sóhajtott fel a pápa, az egyház. «Kutyák prédájává lett a szent sír, a szent kereszt», mondá a közönséges szóbeszéd. Megsemmisült, legalább főbb részében az ország, melyet Európa, a keresztény nyugat, 88 évvel ezelőtt oly nagy lelkesedéssel, annyi áldozattal megalkotott és oly sok vére hullásával fentartott. III. Orbán pápát megölte a bánat (1187. okt. 20.). Utódja VIII. Gergely, a ki III. István idejében Magyarországon is járt, mint pápai legatus, rövid uralkodása alatt (1187. okt. 21-től decz. 17-ig) fegyverre hívta az egész keresztény világot, bőjtöt, nyilvános imákat rendelt és kihirdettette, hogy hét évig a keresztények közt a fegyver pihenjen, háború ne legyen. A pápai szózat visszhangra talált Skandináviától Olaszországig, a britt szigetektől Magyarország és Lengyelországig. Velencze, mely ép ez időben (1187. nov.), gyűjtött polgárai közt pénzt, hogy Zára ostromára hajókat szerezhessen, békére hajlott és III. Bélával — mindketten meglévén rendülve a szentföld bukása által — két esztendőre fegyverszünetet kötött (1188.).[533]

III. Béla teljesen átértette az általános felbuzdulást, szükségét annak, hogy fegyvert kell ragadni a szentföld visszavételére: «a hol üdvözölésünkre az igazság született és érettünk nem vonakodott a kereszt bitófáján szenvedni!»

Tudta ő is, hogy a hadjárat «Isten dicsőségére történik és öregbíti hírét, nevét annak, a ki arra vállalkozik.» Kész is volt a kereszteseket, kik Magyarországon keresztül fognak jönni, kellően megbecsülni, barátságosan fogadni, élelemmel mint az ország termése engedi, ellátni: de azért a maga érdekeiről, világi czélokról sem feledkezett meg, ámbár azok — mint VIII. Gergely mondá — «mind elmúlnak, valamint elmúltok ti is emberek!» és megpróbálta — ép 1188-ban — birodalmát a Kárpátok északi részére is kiterjeszteni, hol eddig már. kivált atyja idejében igen sok magyar vér folyt mindig másokért és a nélkül, hogy Magyarországnak abból valami haszna lett volna. 1187-ben meghalt Halics fejedelme, a ravasz Vladimirko fia Jaroszláv, ki III. István idejében Manuellel szövetkezett volt Magyarország ellen. Huszonnégy éves uralkodása alatt hatalmát kiterjeszté a Dunáig, arra a puszta vagy gyéren lakott földre, a mai Moldvára, melyet akkor a pusztuló bessenyők már elhagytak és a kúnok még el nem foglaltak. Alatta Halics oly békét, oly jóllétet élvezett, minőt akkor kevés orosz tartomány. «Osmomisl»-nek, vagyis «nyolczérzékű»-nek hívták, de azért családi életében mégis szerencsétlen volt. Nejével, fiával viszályban élt, szeretője, törvénytelen fia miatt. Törvénytelen fiának akarta hagyni országát, de a bojárok, kik Halicsban hatalmasabbak voltak, mint bárhol másutt Oroszországban, és inkább oly szerepet játszottak, mint a magyar urak itthonn, és nem mint a többi orosz főemberek, törvényes fiát, Vladimirt ültették a fejedelmi székbe. Csakhogy Vladimir is érzékeinek rabja, s mint atyja, iszákos ember volt, s keveset gondolt országa ügyeivel. Az ő családi élete is botránkoztatott. Valamely pópa feleségét vette nőül, de buja szenvedélye más nőket is keresett,

s ha neki asszony vagy leány megtetszett, azt erőszakkal is megkeríté. Az elégületlenek élére a szomszéd wolhyniai Ladoméria fejedelme állott, Román, Izjaszláv nagyfejedelemnek, II. Géza sógorának unokája, tehát III. Bélának unokaöcscse. A kemény, vitéz férfiút az oroszok dicséretkép «vérengző hiúzhoz», «krokodilushoz» hasonlíták, ki «mint a sas bejárta az ellenség országát és mint az oroszlán, a bika, bátor volt». Előle Vladimir családjával, kincseivel Magyarországba futott III. Béla királyhoz és segítséget kért. III. Béla fel is kerekedett. Román, mihelyt hallá, hogy a magyar sereg át jött a Kárpátokon, menekült, mert érezte, hogy nem képes ellentállni. Halics meghódolt a magyaroknak, de III. Béla nem adta vissza az országot fejedelmének, szövetségesének. Megtartotta magának s kormányzóul Halicsba kisebbik fiát, a körülbelül 12 éves Endrét helyezte; Vladimirt pedig kincseitől megfosztotta, Magyarországba visszavitte, és nejével, gyermekeivel egy toronyba záratta, maga pedig azóta a «rex Galliciae» «halicsi király» czímét vette föl.[534]

XVII. FEJEZET.

Belső viszonyok a XII—XIII. század fordulópontján. A királyság. Törvénykezés. Nemesség. Királyi jövedelmek. Vármegyék. Vendégek. Királyi szolgáló népek.

Épen másfél század mult el Szent István halála óta, mikor III. Béla a magyar hatalmat a Kárpátokon túl is megalapította. E másfél század alatt a szent király alkotása fejlődött, erősödött, nem egészen ugyan abban a formában, mint ő contemplálta, de mégis az általa

vetett alapokon és az ő szellemében. A XII. század vége és a XIII. eleje képezte ez alkotmány delelő pontját. III. Béla rendszeres, Byzanczban mívelt elméje épen alkalmas volt arra, hogy a mi külső hiány még itt-ott ez alkotásban volt, kiegészítse és első sorban a magyar királyságot arra a színvonalra emelje, a melyen akkor az európai keresztény világ nagyobb udvarai már állottak. Mikor uralkodásra lépett, még teljesen alkalmazkodott azokhoz a patriarchális viszonyokhoz, melyek a magyar nép és királya közt fennállottak. A maga saját kezével mérte meg azt a nagy köblöt, melylyel a bakonybéli apátság némely adózói évenként a gabonát adták. Meghallgatta «mikor egy vasárnap Széna ispán udvarában, Dénes bácsi, Gál erdélyi fehérvári, Tamás kolosi, Szemere semptei, Pongrácz temesi, Antal újvári, Csoba esztergomi, Kornél győri ispánok és más urak társaságában egy tölgyfa alatt ült». Kaba urat, kit Farkas nádorispán hozott eléje; rendelkezését, melylyel vagyonát a pannonhalmi apátságnak hagyta, az urak beleegyezésével jóváhagyta s azonnal megparancsolta Pál prépost királyi jegyzőnek, hogy a rendelkezést írja fel és a királyi pecséttel erősítse meg.[535] Üldözte «az orvokat és latrokat.» Pontosan eljárt minden évben Szent István napja körül Fehérvárra, megtartá a királyi törvényszéket, kihallgatta és főurai körében eldöntötte a peres kérdéseket, melyeket eléje hoztak. Elvül tűzte ki azonban már magának, hogy minden ügy, mely előtte megfordul, írásba foglaltassék, hogy feledékenységbe ne menjen. Rendes kanczelláriát szervezett, melyben bizonyos következetes praxis, oklevél-stílus fejlődött, s az első ilyféle rendes kanczellár, «Magyarország kanczellárja — Hungariae cancellarius», mint egy oklevélben olvassuk, Katapán mester fehérvári

prépost volt (1193.) s utána a XII—XIII. század fordulópontján, jobbára hat eset közül négyben, utódjai, a fehérvári prépostok viselték ezt a — később méltóságot, most azonban még — hivatalt. A székesfehérvári egyházban, a koronázó és királyi temetkező templomban őrizték egyébiránt még a királyi széket; a koronát, melyet — azt tartják — ez időben egészitettek ki a négy román stilű pánttal és alakították át nyilt koronából zárt koronává. A dolog nem épen valószinűtlen, legalább III. Béla volt királyaink közt az, ki legjobban tudhatta, hogy byzanczi felfogás szerint a Géza—Dukasz-féle nyilt korona csak a szebasztokrator, a caesar koronája, s az uralkodót, a baszileüszt zárt korona illeti meg.[536]

A király személyes biráskodása mellett azonban a dolog természetéből folyt, hogy mindinkább tért nyert a nádor biráskodása; lassanként egész curiája támadt, a melyben már helyettesével az alnádorral is találkozunk.[537] Vittek eléje ügyeket honn ép úgy, mint mikor künn járt az országban, de a ki meg nem volt elégedve, még azután is a király elé mehetett; a király maga is, ha jónak látta, beavatkozott az ügybe. Beszélt a nádorral, szóbeli jelentését vette, azután vagy maga intézkedett, vagy más birót bízott meg, ki az ő nevében ítéljen, vagyis inkább: más előkelő, értelmes urakból, főemberekből biróságot alakítson és véleményöket kikérve, mondjon csak ítéletet. A tárgyalás, a mint most mondanók, teljesen szóbeli volt. Az alperest négyszer, ötször, sőt hétszer is megidézték, míg ellene ítéletet hoztak. Ha bizonyítani kellett, bizonyítottak királyi oklevéllel, esküvel, 3, 6, 8, 12 esküttárssal, kik esküjökkel a bizonyító fél hitelességét támogatták.[538] Igen gyakran használták még az istenítéleteket, a tüzes-vaspróbát, s a birák küldték,

poroszlóik vitték a bizonyító feleket «praudára» székes vagy társas káptalanokba, Budára ép úgy mint Aradra, Egerre ép úgy mint Nagyváradra. A próba előtt a bizonyító fél három napig bőjtölt; ezalatt kezét bekötötték, bepecsételték, nehogy azt valaki kenőcscsel az égés hatása ellen megerősítse. A próba napján mise volt; a bizonyító fél megáldozott, azután a pappal, a néppel kiment a helyre, a hol a próbának meg kellett történni s itt még egyszer kérdezte a pap: «Igaz vagy? Tiszta vagy?» Azután e szavakkal: «Az Ur Jézus Krisztus teste által, melyet ma vettem magamhoz; nem bízva semmi bűbájosságban vagy füvek erejében, veszem e vasat» kezébe vette a tüzes darabot, melyet eleve megszentelték, «hogy az ördög gonoszsága távol maradjon» és «az igazság nyilvánvaló legyen». Miután pedig a vasat letette, kezét bekötözték, a köteléket bepecsételték és ha három nap mulva, mikor felbonták, a pecsét nem volt ép, vagy a kéz még nem gyógyult: bűnösnek ítélték és pervesztessé lett, mint az is, kiről olvassuk, hogy a mikor áldozott, az ostyát a helyett hogy lenyelte volna, kezébe rejtette. Ha több volt az érdekelt fél, mint már I. László király idejében, egy vagy kettő vetette magát a próba alá a többi helyett, sőt olvasunk oly esetekről, hogy tehetetlen öreg asszonyért, kit bűbájossággal vádoltak, a biró a fiát rendelte a tüzes vasra, ki az anyja ártatlanságát bebizonyítá, testvér pedig nővére becsületéért, hogy nem fajtalan személy, kész volt a próbára.[539]

Ámbár a pápák az istenítéleteket már régóta, mint babonát, mint istenkisértést rosszalták és teljes megszünésüket — az országok fejlettsége szerint — kisebb-nagyobb mértékben előkészíték:[540] mégis ez idétt, a XIII. század első tizedeiben az istenítéleteknek, az istenkisér-

tésnek egy új, de nyugaton már rég szokásos neme kezdett nálunk feltünni, a perdöntő «bajvívás», vagy mint akkor mondák magyarul «baj», és csakhamar igen gyakori, kedvelt bizonyító eszközzé lőn. Bajt vívtak nálunk nemesek, jobbágyok, udvarnokok; gyakran még egyházi kérdésekben papokra is rádiktálták, vagy ezek önként fogadták el, és csak az idegen kézműves, mesterember vendégek, mint külföldön is gyakran a városok lakói, idegenkedtek tőle és igyekeztek kieszközölni, hogy bajt ne kelljen vívniok. Mert ez eszköz költséges és veszedelmes egy bizonyítás volt. Rendszerint a király maga, vagy még a nádor ítélte meg, és jelenlétükben folyt le a viadal. A fél vagy maga állott ki, vagy «bajnokot» — mint nevezék — kellett fogadnia, ki helyette megküzdjön, s ezért természetesen megfelelő jutalomban részesült. A bajnok fegyverzete pajzs, lándzsa, két kard, bot és kés volt. A felségsértőnek vagy hamis-pénzverőnek meztelenül, azaz egy szál ingben kellett szembeszállni felfegyverzett ellenfelével.[541] A kit legyőztek, az elbukott, pervesztessé lett, s azért a legkeményebb büntetéssel sujtották azt a bajnokot, ki megbízóját rosszul védte, elárulta, mint 1228-ban Csiba fia Achillest, ki a király és jobbágyai előtt már ellenfelével szemben állt, de az első összecsapásnál, a nélkül, hogy kénytelen lett volna, letette fegyverét és kijelenté, hogy nem akar többé harczolni; s a ki nejével, minden élő és még születendő gyermekeivel örökre az elárult fél rabszolgájává lőn, s azé is lett minden ingó s ingatlan vagyona.[542] Alig van, a mi korunkban jobban feltünnék, de akkor általános volt Európaszerte, hogy ha valakit tolvajság, gyilkosság vagy perpatvarkodás miatt elítéltek, vagyonának $^2/_3$ része a biróra, $^1/_3$ része pedig a sértett félre esett; különben még mindig divatozott,

még nálunk is sokáig fenmaradt a magánegyezség, melylyel rokonok, gyermekek a legsúlyosabb tettek — gyilkosság, emberölés, testi sértés — felett a büntevővel kiegyeztek, s azzal minden birói beavatkozásnak, megtorlásnak véget vetettek.

Volt különös büntetése annak, a ki perpatvarkodott, igazságtalan pereket kezdett, folytatott; megsütötték az orrát, vagyis megbélyegezték; szolganépnek, néha kegyelemből csak a haját nyirták le. Olvassuk, hogy 1216-ban egy nőrablás segédjének szemét kitolták; a rendes büntetés: tolvajra, rablóra, gyilkosra, hűtelenre, úgy szólván a halálbüntetésnek ekkor még egyetlen neme, az akasztófa volt, melyet gyakran egy útszéli fa pótolt; legalább még 1252-ben is, valami határjárás alkalmából, a száántúli Gorában, egy tölgyfáról olvasunk, melynek jellemző tulajdonsága gyanánt említik, hogy arra három rablót akasztottak fel. A pervesztes felet egyébiránt még polgári ügyben is úgy tekinték, mint az ellenséget, és jószágát elpusztíták, s azért ép III. Béla idejéből olvassuk, hogy mikor némely veszprémi várjobbágy a bakonybéli apát kajári birtokára igényt támasztott, de pervesztessé lett, a királyi poroszló egyiknek malmát felégette, másiknak házát feltörette, s a mi házuk a vesztes feleknek a kajári birtokon volt, azt felverték, lerombolták, s őket a birtokból kivetették.[543]

A nemesség már ekkor teljesen kivívta és féltékenyen őrködött a felett, hogy ő csak a király, vagy legföljebb a nádorispán biráskodása alatt álljon, szintúgy, mint mindinkább nemesi kiváltsággá kezdett lenni az, hogy nemes ember közvetlenül a királyi zászló alatt száll csak a harczba, s a király közvetlen csapatjába tartozik. Egy harmadik körülmény még szorosabbra fűzte a kapcsot

a nemesség és királyság, e két hon-fentartó elem közt, úgy hogy III. Béla idejében már a nemesség elfogadta, sőt maga is használta a «királyi szolga», a «serviens regis» elnevezést, mintegy ellentétül másnemű, vármegyei, egyházi, földesúri szolgákkal. Időjártával a nemesség mind szegényebbé, a királyság mind gazdagabbá lőn. Szent István óta a nemesek megszaporodtak, de a családok, nemzetségek birtokai — melyekre nézve a későbbi magyar jog elvei: a birtok az egész családé; ha az egyik ág kihal, a másikra száll; a rokonoknak ideiglenes eladásnál elővevő joguk van; a legkisebb fiú az apai házban marad; a leányágot a birtok egy negyedrésze illeti, de «marhával» elégítik ki: már mind megvoltak — nem szaporodtak; az egyes tagnak birtoka tehát minden osztálynál kisebb lett; míg a királyi birtok minden magszakadással, minden talpalatnyi s mívelés alá vett, megtelepített földdel gyarapodott, s ebből a királyság bőven juttathatott, juttatott is nemeseknek, híveinek, kik neki szolgáltak. A nemesség elszaporodásának, osztozkodásának és mégis a jogközösség fentartásának kell tulajdonítanunk azt, hogy míg azelőtt és ezentúl is rendesen csak keresztnevükön hívták az embereket, legföljebb, ha megkülönböztetés kellett, hozzá tették ki fia? néha ki testvére? hová való? vagy más valami ismertető jelét: a XII. század vége felé, III. Béla korában már kezdték az emberek neve mellé nemzetségük nevét is kitenni, mint Csák Pál, Szalok Baja, Salamon Makád, Győr Poth, Tomaj Tiba: «Paulus de genere Chak», «Baya de genere Zalok» és más efféle; s a vendég Guthok közül az egyik Kelednek ivadékait Guthkeled, a Hunt egyik Páznán nevű ivadéka utódait Huntpáznánoknak nevezék; mert már szükséges és fontos volt a jog-fentartás

végett, hogy a családi hovátartozás emléke fenmaradjon, feledésbe ne menjen; a királyi szolgálatnak, a királyi jutalomnak, adománynak következménye pedig nagyrészt az lett, hogy míg az eredeti ősi birtokok rendszerint, a dolog természeténél fogva, egy vidéken feküdtek, a nemesek közül többen-kevesebben az ország minden részében szereztek jószágokat. A nemesség szolgálatából, a királyság jutalmából azonban controvers kérdések támadtak, melyek ugyan még most lappangtak, de idővel okvetlenül viszálkodásra kellett vezetniök. A nemesség adománybirtokát úgy tekinté, mintha az is Szent István idejéből származott volna és minden vagyonáról korlátlanul akart, legalább a királylyal szemben, intézkedni. A királyok azonban fentarták azt a különbséget, melyet már Kálmán tett, Szent István és más királyok adománya közt: és az utóbbiakra nézve sokkal korlátoltabb örökösödést, sokkal csekélyebb rendelkező jogot voltak hajlandók elismerni. A nemes ember, ki a királyt szolgálta, úgy tekinté magát, mint annak társát és a mit tőle kapott, az szemében csak jutalom volt a mult tetteiért, mely a jövőre nézve semmi kötelezettséget sem rótt rá; a királyság ellenben, adományosában mintegy hűbérest volt hajlandó látni, kinek szolgálatát bármikor igénybe vehette, és már megkezdte, hogy egyes hű szolgáit, minden más hatalom alól kivevén, közvetlenül maga alá rendelje, a nemesség sorába fölvegye, s ily módon a nemesség számát szaporítá, valódi természetét, független tekintélyét azonban csorbítá.[544]

A jutalmak, a melyeket a királyság eddig érdemekért serkentésül adott, nem változtattak még sokat a nemesség vagyoni állapotán, nem teremtettek még gazdag arisztokrácziát, de a királyi vagyonban sem okoztak valami

észrevehető apadást. III. Béla sem volt az az ember, ki a királyi jószágokat, jövedelmeket prédálta volna.[545] A jövedelem tekintélyes része — 60.000 márka, mondják — a pénz-beváltásból eredt. Nálunk is már egy század, ha nem már I. László, de bizonyosan Kálmán király ideje óta, mint Európaszerte mindenütt, évenként, sőt néha többször is, új pénzt vertek, és mindenki köteles volt a régi pénzét ez újjal, gyakrabban rosszabbal, becserélni, még pedig, mintegy az új pénz verése költségei fejében, némi veszteséggel, mi a «kamara hasznát», mint nevezék, képezte. A mikor tehát a pénzváltás ideje eljött, a királyi tárnokmester emberei szétmentek az országba, s a pénz kérdése a vármegyei ispánoknak egyik jelentékeny teendőjét képezte. Minthogy a pénz értéke, mikor a beváltás ideje közeledett, jelentékenyen, volt eset, hogy egy negyedrészszel alább szállott, maga a beváltás sokféle zaklatással, alkalmatlansággal járt: a ki csak tehette, arra törekedett, hogy a kamara hasznát valami átalánynyal megválthassa, vagy legalább a pénzváltást maga eszközölje, hogy a pénzváltókat magától távol tarthassa. Ily állapot most tűrhetetlen volna: de akkor nem nagy súlylyal nehezedett a nemzetre. Ép a nemzet magva, a nemesség, abban a pénzszűk világban, aránylag keveset szenvedett ez adózás által; a kereskedő pedig a rosszabb vagy egészen rossz pénz által való károsodását, azzal kerülte el, hogy nem a névleges értékben, hanem súlya szerint fogadta el és számította.[546] Minden új pénz mellett azonban a pénzláb nem változott. Mint Szent István idejében, megmaradt a troyesi márka, nyolcz idealis aranypensájával, 240 denárjával; s beszéltek egy fertojáról (fertályáról), mely tizenkét nehezékre (pondusra) oszlott és így egy pondusnak, nehezéknek öt denár, vagyis 45 kr.

o. é., érték felelt meg. A bajor — ideális — arany-solidus vagy pensa mellett azonban a XI. század közepe táján — mondák — I. Béla király ideje óta, a byzanczi arany is forgalomba jött, s ennek értékét, minthogy a római-byzanczi font egy negyedrészszel súlyosabb volt a troyesi márkánál, szintén egy negyedrészszel nagyobb értékben, 40 denárban állapíták meg.[547]

A kamara hasznán kívül még hídvám, rév, helypénz, sójövedék, a vendégek adója, a vármegyék jövedelme, Szlavonia — értsd Dalmát- és Horvátország — fizetése, melyet 10.000 márkára becsültek évenként, tartozott a királyi jövedelemhez. A sójövedéket 16.000 márkára tették. Só kizárólag Erdélyből került, és részben Tordáról a Maroson Szegedre, onnan Szalánkeménre a Dunára, részben Székaknáról, Kolosaknáról a Meszesen keresztül szekéren szállították a biharmegyei Szalacsra és onnét vitték szét az országba: míg azt a sót, melyet már ez idétt az erdélyi Szolnokmegyében, Deésen is kezdtek fejteni, kerepen, a szláv kurbon vagy korábon, kis hajókon, a Szamoson szállíták ki Magyarországra, hol Szegeden, Szalacson kívül a végekben, Német-, Lengyelország felé is voltak raktárak, hogy a sót el lehessen adni. A szárazon vitt sót kövek szerint számíták. Száz kősó értékét 1233-ban egy márkára tették. A vizen jövő sót edényekben szállíták, melyeket latin nyelvünk timinusnak nevezett; egy timinust nyolcz márkára becsültek.[548]

Mindössze a magyar király pénzbeli jövedelmét III. Béla uralkodása derekán 166.000 márkára, vagyis magyar márkát véve, kerekszámmal 3,600.000 frt o. é., vagy 9,000.000 frankra tették: míg a byzanczi birodalom jövedelme ugyan e tájt 658,000.000 frank volt, s maga Konstantinápoly városa ebből 110.000,000 frankot fizetett.

De a magyar király jövedelméből arra, mit az igazgatás, kormányzás költségeinek neveznek, úgy szólván semmit sem fizetett. Számításon kívül esett a sokféle ajándék, melyeket a királyné, a király fiai ezüstben, drága, Byzanczból jött selyemruhákban, lovakban kaptak; kívül esett a harminczad, melyet kivitt, bevitt czikkekről a határokon szedtek, és tekintetbe nem jött, hogy a király, bárhová ment az országban kiséretével, mindenütt teljes ellátásban, «szállásban» részesült. Ha kellett, kapott: szénát, szalmát, tüzelőfát és élelmezést egész kiséretével. Mit jelentett ez? megítélhetjük, ha olvassuk, hogy a XIII. század derekán, mikor már e jogot sokféleképp korlátolták, s egy helyt a visszaélések, túlkapások meggátlására már megszabták az ellátás mennyiségét: egy királyi ebédre 12 ökröt, 1000 kenyeret és 12 hordó bort számítottak. Ép ily ellátásra volt joguk a királyi főtiszteknek, a nádornak, a különféle mestereknek népeik felett; a vajdának, és Drávántúl a bánnak, kinek e jogát magyarosabb vidékeken «bán élésének», gyakrabban azonban horvát szóval «zsaluzinának» neveztek, a mi a magyar szájban, magyar tollban «zsolosmára», a «bán zsolozsmájára» változott, s ezt vették igénybe vármegyéikben az ispánok és kisebb-nagyobb mértékben a megyei kormányzat más kisebb emberei is.[549]

A vármegyei ispán, vagy mondjuk világosság kedvéért, főispán a váruradalomnak úgy szólván teljhatalmú kormányzója és haszonélvezője volt, a mennyiben tisztje fejében, s az állami teendőkért, a melyeket végzett, a jövedelmek egy harmadrészét élvezte. Részben a földesúr szerepét játszotta, részben hasonlított oly jószágigazgatóhoz, minő 1224-ben a pécsváradi apát volt a veszprémvölgyi apáczák baranyamegyei sarlósi jószágán, kit az

apáczák e kolostoroktól távoleső és könnyen nem kezelhető jószáguk kormányzatával úgy bíztak meg, hogy az összes jövedelmek két harmadrészét természetben és pénzben az apáczák számára Somogyvárra szállítsa, egy harmadrészt pedig magának tarthasson, de ezért köteles legyen saját költségén a birtokot, annak jogait, határait, lakosságát, minden háborgatás ellen megvédeni; s a különbség kettejük közt csak abban állott, hogy a míg az apáczák örülvén, hogy valakit kaptak, csak arra az esetre kötötték ki, hogy az apát vagy utódja a jószágot «népesen, nem elpusztulva, a maga kellő határai közt» adja vissza, ha kötelezettségeit nem teljesíté: a királyok már ez időben igen gyakran változtatták a «főispánokat». Segédeit, tisztjeit az ispán a várjobbágyok közül vette, s javadalmazásukat ezek is a vár jövedelmeiből kapták. Helyettese a várnépek felett való biráskodásban udvari ispánja, alispánja, a latin terminologia szerint «curialis comes»-e volt; fontos esetekben azonban, mikor valamely falu elpusztítása vagy ember szabadsága forgott a kocz-kán: a főispán ítéletét kivánták, a várjobbágyok jelenlétében. A várnagy, mint neve is mutatja, a vár feje és gondviselője volt. A hadnagy, a várbeli mezei had vezére, a várjobbágyokat kifelé képviselte. A «száz»-ak élén, melyekre a várnépség osztva volt, a várjobbágyok közül századosok, «száznagyok» állottak, kik alatt, ha egyenes adatunk nem volna is, a dolog természeténél fogva következtethetjük, tizedesek, «tíznagyok» szolgáltak. A vármegyei végrehajtók, a börtönök fejének, a börtönnagynak tisztéhez tartozott, hogy «a királynak adóba járó ökrökről», mert emberei szedték be, számoljon; az őrök fejét, kik az útakra vigyáztak, «őrnagy»-nak hívták. A várjobbágyok közül kerültek ki a billogosok, a dézsma-

szedők, a pénz-beváltók, szóval azok a tisztviselők, kik által a «főispán» országos érdekű teendőit a vármegye egész területén, még oly földön, meg oly népek közt is gyakorolta, melyek nem tartoztak a várnép kötelékéhez.[550]

A várjobbágyok közt a legelső helyet azok a nemzetségek foglalták el, melyek birtokaikat még Szent István királytól kapták. Ők voltak a «törzsökös jobbágyok», «a szent király jobbágyai», «szabadjai», a várnép igazi arisztokrácziája, mely a vármegyei tisztségeket viselte, a vármegye ügyeit vitte, lehet mondani a várnépség vezérlő elemét képezte. Ők, kivévén azt, hogy a királytól birták javaikat, azokat beleegyezése nélkül idegennek el nem adhatták és a vármegye ispánja alatt állottak: a nemesekhez voltak hasonlók; a király őket, birtokaikat el nem adományozhatta; de ha magvuk szakadt, birtokuk a királyra szállt, s bár némely nemzetségük nagyon elszaporodott — Pozsonyban teszem az Ettre (Eturuh) nemzetség 1240-ben tíz, a Magyar nemzetség pedig tizenkét háztartásban élt — mégis akadtak köztük olyanok is, a kik szerzeményeikkel vagyonra nézve sok nemesen túltettek. A várjobbágyok száma azonban szaporodott az által is, hogy a királyok a közönséges várnépből is kivettek némelyeket s őket a jobbágyok közé emelték, vagyis a vár hivatalaira, tisztségeire fogták, melyek gyakran inkább terhet, mint előnyt képeztek. Ez új jobbágyok és a törzsökös jobbágyok közt azonban nagy volt a különbség. Azok féllábbal még a várnép kötelékében állottak s inkább ehhez hasonlítottak, mint a nemesekhez. Birtokaikról, ha akarta, még a király rendelkezett és jobbára — ha talán volt is kivétel — a közönséges várnép egyik főterhében osztoztak, a vár főtiszteinek szállást voltak kénytelenek

adni, a miért is ezeket a jobbágyokat gyakran «szállásadók»-nak nevezték.[551] A mi utánuk következett: a többi várnépek, egészen megfelelően annak, hogy minden vár birtoka tulajdonkép egy dominiumot képezett, melynek szántóföldjei, rétjei, erdei, halászata, vadászata, malma, vásárhelye volt: mint e dominium részes haszonélvezői, annak fentartásához, igényeihez a maguk rangja, módja szerint hozzájárultak és kis középkori, s azért katonai társaságuk anyagi szükségleteit fedezték. Századosaik, tizedeseik parancsára a vár földein arattak, kaszáltak, gyűjtöttek, a termést beszállíták; fát vágtak. Szőlőt míveltek s termésük egy részét, volt eset hogy felét, a várnak adták. Mint az újabb kor úrbéresei, mindenféle termesztménynyel: árpával, kölessel, mézzel, kenyérrel, disznóval, ökörrel, csibével, lúddal adóztak. Épületeket javítottak. A Dráván túl nyest-adót fizettek. Némelyek mesteremberek: sütők, bognárok, kádárok, timárok voltak; mások a vár börtöneit, ismét mások mint kerülők a vár erdeit, mint őrök az útakat őrizték. Vadászok, sőt még zenészek, dalosok is voltak, regősök, vagy szláv eredetű névvel igriczek (latinul joculatorok), kik csupa mulattatásra szánt beszéd mellett — «igricz» beszéd, üres beszédet jelentett még századok mulva is — énekeikben, bár költőileg idealizálva vagy eltorzítva, fentarták a régi kor hőstetteit, a honfoglalás egyes eseményeit, a hadjáratok egyes emlékét, melyek egykor a magyar nevét, dicsőségét szétvitték a világon. A király, sőt még gyakran a vármegye ispánjától is függött, hogy e foglalkozásukon tetszése szerint változtasson. Így lettek azután várnépekből udvarnokok vagy valami királyi majorság szolgái, a szekszárdi apát lovas «börtönei», cserében egy apátsági «börtönért», a kit a király kivenni jónak

látott; és olvassuk, hogy a vasvármegyei ispán vármegyei őröket apátsági földre, apátsági népet vármegyei földre kénszerített, úgy hogy a kimozdított felek egyik a másiknak elhagyott házaiba szálltak (1213.) és még külföldön, Rómában is mint magyar szokás volt ismeretes, hogy a lakosságot az egyik püspöki megyéből a másikba szállíták. Egyedüli korlát ebben csak az az elismert elv volt, hogy nem szabad a szolgálatot terhesebbé tenni, a miben azonban természetesen tág tere nyílt a királyi, főispáni önkénynek. A várnépek — «castrensis»-ek, mint már most nevezé latin nyelvünk — törekvése tehát az volt, hogy ha mint némelyik kiválóbb, szerencsésebb, a várjobbágyok, a tisztán katonai, «hadviselő», «tisztességes» (honestus), «nemes» jobbágyok, vagy plane a «királyi szolgák» a nemesek sorába fel nem küzdhették magukat: lehetőleg megmaradjanak abban a foglalkozásban, kötelezettségben, melyhez már hozzá voltak szokva, melyek mértékét a gyakorlat, szokás megállapította, vagy kötelezettségüket, földjük használatát egyezkedés útján bizonyos évi fizetéssel megváltsák, a mi a XIII. század elején leggyakrabban öt nehezékből vagy pondusból, vagyis mintegy 2 frt 25 kr.-ból állott mai pénzünkben.[552]

Nem tartoztak a várnéphez, de azért a főispán hatósága alatt állottak még a «vendégek», kiket a király, egyházi és világi urak birtokaik benépesítésére mind az ország népeiből, mind külföldről folyvást gyűjtöttek. A legnagyobb birtokosnak, a királynak volt a legtöbb vendége, de azért voltak hospesei az esztergomi érseknek úgy mint a garam-szentbenedeki apátnak, vagy a vasvári káptalannak, s a sopronmegyei Mihály-földre a földesúr adott módot és alkalmat, hogy idegen országokból

vendégek telepedjenek le. Voltak magyar, szláv, flamand, olasz, főkép azonban német vendégek, a kiket a magyarok, a mennyiben megkülönböztetést tettek, ha nem voltak épen a szomszédból, déli Németországból, hanem távolabb északi vagy északnyugati vidékekről jöttek, szászoknak szerettek nevezni. Az egész ország tele volt ily kisebb-nagyobb vendégtelepekkel. Különösen németekkel, szászokkal találkozunk Trencséntől, Pozsonytól le Pestig; északra pedig Barsból, Hontból a magyar ércz-hegység felé vonultak, hol már ez időben a bányamívelés is aranyra, ezüstre, s a mi ezzel együtt jár: rézre, ólomra — bár még csak csírájában — megkezdődött; Zólyomban a Beszterczepatak és Garam összefolyásánál már keletkezőben volt Beszterczebánya; Hont északnyugati szélén pedig Bánya — ez volt neve akkor, elég jellemzően arra nézve, hogy talán egymaga volt, a mai Selmeczbányának — már a XIII. század második tizedében elég tekintélyes jövedelmet hajtott a királynak, úgy hogy már általában a nemes érczekre is kezdtek mint királyi jövedelemre gondolni, s kifejlődött az elv, hogy ha aranyat vagy ezüstöt találnak, két harmadrésze a királyi kincstárt illesse, ép úgy mint ha a földben kincset találnak, melyet — tolvajság büntetése alatt — fel kellett jelenteni a királynak.[553] A tiszai részeken: Borsod körül cseh vendégekkel találkozunk. Újvárban, a Hernád völgyén a királynénak tíz német faluja volt, melyek Felnémet, Középnémet, Alnémet — a mai Tornyos- és Hidasnémet — Perény, Göncz, Oroszka (ma Ruszka), Vizsoly, Egyházas-Vizsoly, Czecze és Dobsza nevet viseltek és máig fennállanak; innen északnyugatra pedig a szepesi szászok mindinkább terjedő gyarmatai tünnek fel, kikről még több mint félszázad után is el lehe-

tett mondani, hogy «egyszerű emberek, kik földmíveléssel, mezei munkával foglalkoztak, e mellett halásztak, vadásztak, földmívelésük terjesztésére az erdőt irtották». Újvártól keletre, közel a Tiszához, Patak mellett olaszok alapíták a mai Olaszit. Az ugocsai Batárban flamandok laktak. A Szamos mellett tekintélyes pont volt Szatmár; németjei dicsekedtek, hogy már Gizellával, Szent István nejével jöttek az országba. Délre a só-emporiumon, Szalacson németekkel, Krasznában oroszokkal találkozunk; még tovább: a német telepek lenyúltak a Körösig, majdnem a Marosig és Várad mellett már állott — kétségkívül lakóiról nevezve — Várad-Olaszi. Számos német vagy szász telep alakult a Meszesen túl Erdélyben. A Szamos mellett volt Deésvár, az erdélyi Szolnok főhelye, s azután a Szamos, Sajó, Beszterce völgyében a vendégek keletre majdnem az ország széléig terjeszkedtek. Itt volt, közel a Nagy-Szamos forrásához Radna, melynek ezüstbányái sok embert gyűjtöttek össze. Erdély délnyugati szélén, Fehérvár közelében Karakó és Chrapundorf — a mai Magyar-Igen — szász helységek voltak, a Maroson túl pedig, a II. Géza flamandjai köré, kiknek számára III. Béla 1190. körül Nagy-Szebenben káptalant és prépostságot alapított, új meg új jövevények telepedtek meg, s keletre a két Homoród s onnét északra terjeszkedve a Nagy-Küküllő völgye egy részét, a későbbi Kőhalom, Segesvár, Medgyes székeket, nyugatra pedig Fehérvár irányában a Maros balpartját szállták meg, hol később a Szászváros, Szász-Sebes, Szerdahely székek keletkeztek és Város — a mai Szászváros — volt végső telepük. De ezek a vendégek már nem voltak flamandok, kik most már inkább Németország keleti részeibe, arra a földre, melyet a németek a szlávoktól foglaltak el,

szállottak: hanem a Rajna melléki Luxemburg. Aachen, Trier. Köln, Düsseldorf, a Lahn és Sieg vidékéről jöttek, frankok. vagy a magyar nyelvjárás szerint «szászok» voltak. s a flamandokat még eredeti telepeiken is teljesen felszívták.

Dunán túl is számos helyen, szétszórva, le a Dráváig — mint Pécsett — voltak vendégek. A nyugati határ közelében, nem is említve a németeket, kik már a Hedrichék Újvára — Kiszén — körül laktak, hol a XII. század végén Eberhard, Gerolt, Lippold, Wolker, Ottó, Berthold, Wolfer nevű emberekkel találkozunk: Vasváron, Körmenden, a Dráván túl Varasdon, a Kulpánál, a Hadút mellett, Perinán (Petrinián) találkozunk velük. Mind e kisebb-nagyobb telepek közt azonban egy sem volt még, melyet városnak lehetett volna nevezni. A szabadalmak, a melyekre e vendégek vágyódtak és némelyek el is nyertek, jobbára csak abból állottak: hogy birájukat maguk választhassák, ki szokásuk szerint ítéljen felettük és feljebb ne a megyei ispán legyen bírájuk, hanem közvetlenül a király vagy jobbágya, kit ezzel megbíz. Ha valaki közülök magtalan, vagyonáról szabadon intézkedhessék. Szabadon, a mint jöttek, ha akarnak el is távozhassanak. Adójuk, ha egyáltalában minden teher alól való felmentést nem nyerhettek, lehetőleg enyhe és határozott legyen. Vámot harminczadon ne fizessenek, vagy legalább némi kedvezményeket élvezzenek és itt jellemző, hogy: valamint jobbára főfontosságú dolog szemükben, hogy kellő határuk legyen s azt háborítlanul bírhassák, a mi mutatja, hogy jobbára földmivelő, paraszt elemekből állottak: a harminczadnál is, a mint részletezik a varasdiaknak kedvezményüket, mint paraszt

népnél várható: eladó ló, ökör, disznó játszák a főszerepet.[554]

Legtöbb kiváltsággal birtak, legkedvezőbb helyzetben voltak, úgy hogy állapotjukat mintaképül tűzték ki más kedvezményes helyeknek: Pest, Buda és Székesfehérvár vendégei. Pestet ez idétt már saracén lakossága mellett, németek szállták meg, s a városnak lassanként teljesen német jelleget adtak és nevét — a régi nevet fordítva? — a maguk nyelvén Ofen-re változtatták. Közülök kellően felszerelve tíz fegyveres követte harczba a királyi zászlót, míg Székesfehérvár csak hat pánczélost, Szathmár «szász módra fegyverzett» birájával csak négy lövőt állított. Szemben Pesttel, a Duna jobb partján Kis-Pestet is szászok szállták meg s a mai Szent Gellért hegye alatt terjedő síkság — bizonyosan az ő nyelvükön — a Creynfeld (Grünfeld) nevet nyerte, melyet a magyar nyelv fordításban Kelenföldre alakított át.[555]

Egészen másféle fejlődést vőn Buda, melynek határa — már tele szőlőkkel – a Pesttől a jobbparton északra fekvő, fel-hévvizek fölött kezdődött, s északra a megyeri határig terjedt, tehát a mai budapesti III. kerület legnagyobb részét magában foglalta. Neves és híres hely volt ez már, mert mind általánosabbá és elismertebbé lőn még külföldön is a vélemény, hogy Attila városa volt, «kitől Árpád és a magyar királyok származnak». Ennek nevéhez fűzték a római kornak itt még fenlévő maradványait. A királyok gyakran szálltak ide; velük voltak a királyi «jobbágyok» világi és egyházi országnagyok kiséretükkel. Szállottak oda vendégek is, de jövevény és benszülött, szabad és udvari, főúri, szolgáló nép, a királyi palota őrei mind a káptalan, a prépost bíráskodása alá voltak vetve. A XII. század vége óta

Buda, a király birtokát kivéve, főleg káptalani város, vagy jobban mondva — mint nevezék is — falu volt s a káptalant illette kizárólagosan a halászat joga a megyeri (káposztásmegyeri) révtől a királyi Nagy-Csepel szigetig; a hajók vámja, melyek fel vagy lemenet bort, sót vagy más egyéb árút szállítottak, a pesti rév és a helypénzszedés Géza vásárhelyén, mely Budától délre, a hévvizek alatt feküdt és idővel Felhévvíz mezővárossá fejlődött.[556]

Székesfehérvárt a királyi székhely tette nevezetessé. Már a XII. században még külföldön is ismerték szép épületeit, erős falát és jól mívelt, termékeny határát. Lakossága, köztük sok borkereskedő olasz, kereskedést, mesterséget, földmívelést űzött és nem került abba a függésbe káptalanától, bármi tekintélyes volt is az, mint a budaiak.[557] Magyarország fővárosa, legtekintélyesebb helye azonban nem Fehérvár, hanem még mindig Esztergom volt, hová «Esztrigun híres városába» — hogy egy XII. századbeli franczia író szavaival éljek — «sok ország kincseit vitték hajón a Dunán». Jött oda kereskedő északról, nyugatról, délről, keletről, velenczei ép úgy mint orosz, még örmény kereskedőkből is gyarmat alakult. Megfordult ott színes posztó, selyem, német vászon, főczikk azonban mégis honi termesztmények: bor, búza, árpa, zab, marha: ökör, disznó, juh, hal — eleven és szárított — szekér számra! — azután érczekből: ólom, réz voltak. Piaczán egyébiránt sátoros kereskedők tanyáztak, vargák, kalaposok, kesztyűsök ültek, eladó rabszolgák sem hiányoztak. A váron kívül, a melyben ép ez időben építettek királyi palotát, a város lakosságát királyi udvarnokok, vendégek képezték, kik közül az olasz, franczia jövevények külön városrészt foglaltak el,

ép úgy mint a kovácsok, a kik itt, a királyi pénzverőben dolgoztak. Hogy azonban a város még sem vált véglegesen az ország középpontjává, azt annak a körülménynek tulajdoníthatjuk, hogy egyúttal székhelye volt az ország egyházi főnökének, az esztergomi érseknek, s a világi hatalom, ama kor kegyeletes szellemében, készséggel, örömmel vonult hátra az egyházi hatalom elől, s Esztergom lassanként inkább az érsek mint a király városává lőn, s a XIII. század elején (1201/2.) a vásártér a kis Duna mellett, az ott lakó vendégekkel, majd a szomszéd udvarnokok és területük is, hogy a káptalant ne háborgassák, a káptalan tulajdonába mentek át.[558]

A várnépekhez némileg hasonló szervezettel birtak azok a szolga-elemek, kiket a királyok közvetlenül udvaruk számára megtartottak, időnként a királyné, vagy valamelyik fiuk számára is rendeltek, s a szükséglethez képest új elemekkel is szaporítottak. Ezek is, rendszerint apáról fiúra szállva, bizonyos tisztben, foglalkozásban szolgáltak; hol egész falukban külön, hol más népekkel vegyest laktak. Köztük is voltak jobbágyok, a kik előbbkelő állást foglaltak el; és III. Béla rendszerető lelke «nem akarván, hogy az ország szolgálatában valami zavar álljon be» «szolgáinak számát és kötelességét is» — a mennyiben akkor lehetséges volt — «megállapitotta». De míg a várnépek 72 vármegyében, 72 ispán kezelése és gondviselése közt megvalának osztva: e szolgáló népek közül az egyes foglalkozások az egész országban egy testületet képeztek, s habár alsóbb kerületeik s a szükséglethez képest ispánjaik, alispánjaik, száznagyaik, tiznagyaik voltak: teszem valamennyi tárnok, valamennyi lovász: a tárnok, a lovászmester fennhatósága, s a menynyiben alsóbb tisztjeik elégtelenek voltak, biráskodása

alatt állott. Még a kik speciális rendeltetés nélkül is általában véve csak udvarnokoknak neveztettek, azoknak is volt közös fejük a nádorispánban, ki a tőlük járó jövedelem egy harmad részét húzta. S ezek voltak a legszámosabbak. Az ország minden részében: Biharban, Temesben, Erdélyben, de a dolog természeténél fogva, mégis legszámosabban Dunán túl laktak. Itt találjuk a somogyi, szalai, veszprémi, vasmegyei, sági, pápai udvarnok-ispánokat és találunk udvarnokokat Sopronban, Győrben és főleg le Komáromig a Csallóközben, a hol külön udvarnokmegye volt. Voltak és némileg külön szervezettel bírtak: a királyi börtönök — praeco-k, — kamarások vagy bejárók, fegyvernökök, szakácsok, szekeresek, kovácsok; kivált a Drávamellék rengeteg erdeiben királyi kanászok, az Ipoly, Garam, Nyitra, Duna vidékein: halászok, hálósok, a királyi erdőkben, mint másutt, őrök. A királyok vadászataira szolgáltak és kivált erdős vadászterületeken mint Pilisben, a borsodi Bikkben, Zólyomban, Szepesben laktak vadászok — Borsodban bölény-vadászok — madarászok vagy a szláv draucz gyök után — miből a latin draucharius lett — «daróczok», peczérek vagy szláv szóval beznákok, solymárok vagy sólymosok és végre egész falut foglaltak el Zalában, Borsodban, Pestben a zenészek és elbeszélők, igriczek, regősök, — deákul joculatorok — kik az udvart mint egykor Attilát barbár dalnokai, később Mátyás királyt hegedűsei, mulattatták s a hét magyarról:

«Kik földeket szerzének
És maguknak hírt, nevet nyerének.»

és Botond vezérről, ki a Feketetengerig jutott és bárdjával Konstantinápoly aranyos kapuját bevágta, énekeltek.[559]

S e szolgáló népek mellett még külön uradalmakat is tartott magának a király, melyeket nem a vármegyei ispánok, hanem külön királyi tisztek kezeltek, s a hol ő — úgy szólván — a közvetlen földesúr volt. Ilyen királyi uradalom volt a dunai Nagy-Csepel sziget, melynek erdei, mezei, a királyi ménesek egyik tanyája, a hagyomány szerint már Árpádnak és vezéreinek gyönyörűségét képezték, úgy hogy — így képzelték legalább III. Béla korában — «Árpád vezér és nemesei bemenvén a szigetbe s azon hely termékenységét és bájosságát, a Duna vizeinek erősségét látván, a helyet kimondhatatlanúl megszerették, és elhatározták, hogy ott minden nemes személynek tulajdon udvara és faluja legyen. S Árpád vezér mindjárt mestereket hozatván és a hosszú útban megfáradt valamennyi lovát ide bevitetvén, itt parancsolá legeltetni s ott maradának cselédeikkel együtt békében és hatalmasan ápril havától október haváig».[560]

XVIII. FEJEZET.

Magán szolgáló népek. Rabszolgák. Egyházi viszonyok. Irodalom, magyar nyelv. A névtelen jegyző. Kolostorok. Cisterciták. Prémontreiek. Lovagrendek.

A királyi birtokok és udvartartás viszonyai az általános gazdasági helyzetből szükségképen folytak; mert kereskedés, forgalom alig lévén, mindenki a maga házi szükségleteit a maga körében törekedett — kénytelen volt vele — kielégíteni. Minthogy pedig az ország egyéb, kisebb-nagyobb egyházi, világi földesurai hasonló hely-

zetben voltak, körülöttük is kisebb-nagyobb mértékben hasonló viszonyok fejlődtek. Mindenütt sok volt a szolgáló nép, mindenütt ugyanazok a foglalkozások, mesterségek voltak szükségesek, mindenütt voltak e szolgáló népnek rangbeli fokozatai, volt — kellett lenni — bizonyos szervezete, melynek közegei az országszerte elfogadott neveket viselték. Püspököknek és apátoknak, uraknak és asszonyságoknak voltak ispánjaik, szolganépeik közt jobbágyaik. A nagy egyházi uradalmakban szintúgy, mint a királyoknál, találunk közönséges mesteremberek, földmívesek mellett tárnokokat, pohárnokokat, asztalnokokat, udvarnokokat, kiknek megfelelő előjáróik voltak. Az esztergomi érsek udvarában még a királyi udvar főbb méltóságai, a nádorispán és országbiró is feltünnek. A főpapok és főbb nemesek szolgáló népei azonban nem csak különféle elnevezésükre és foglalkozásaikra, hanem általában véve helyzetükre, vagyonaikra, törekvéseikre, bajaikra is hasonlítottak a királyi népekhez. Őket is, a «libertinusokat», mint latin nyelvünk általában nevezé, rendszerint urnk kivánsága, és a szükséglethez képest, helyről helyre, szolgálatról szolgálatra át lehetett tenni, s az ő törekvésük is az volt, hogy szolgálatuk minősége, mennyisége lehetőleg meg legyen határozva; különbség legföljebb az volt, hogy a közelebb eső kisebb urak többet gondoltak gazdaságukkal, s talán azért szigorúabbak, követelőbbek voltak a királynál. Az egyházi rendnél azonban a keresztény szellem, s az a felfogás, hogy «egyházi emberhez, egyházi ügyhöz nem illik a túlságos haszonvágy»[561] éreztette hatását és kénszeríté azt is, kire talán a keresztény irgalmasság nem is igen hatott, engedékenyebb, szelidebb bánásmódra. E szolgáló népek beléletébe, viszonyaiba érdekes belepillantást enged az a villongás, mely a XIII.

század elején a pannonhalmi apátság és szolgáló népei közt folyt, s a melyben a király a szolgáló nép siralmas panaszára a nádort vizsgálatra kiküldötte. A vizsgálat egész sorát állapította meg a kötelességeknek, melyeket az apátság udvarnokainak, régi szokás, Szent István király rendelése szerint ellenmondás nélkül teljesíteni kellett volna. Aratás után hat hónapig minden hóban be kellett szolgáltatniok 130 akó búza-, 40 akó rozslisztet és 170 akó zabot; a többi hat hónapban pedig kötelesek voltak mind Somogyban, mind másutt 170 akó gabonát a malomba vinni, megőrletni, és ismét az apátság «kamrájába» visszavinni. Kötelességük volt azonfelül havonként 20 akóig közönséges lisztet készíteni, de az egyház gabonájából. Havonként tíz holdat kellett közös szántásban — robotban, magyarul ekkor «enő» (eneu) — felszántani s ugyanannyit az egyház adta maggal bevetni. Minden udvarnok köteles volt szekeret és marhát adni, hogy a lisztet vigyék az apát, a szerzetesek után, ha szükséges volt, hogy az egyház ügyeiben a királyi udvarba, vagy máshová menjenek. Mindenféle más szolgáló nép is, mint timár, varga, kovács, köteles volt szekeret és marhát adni, hogy az apát s a benczések után a bort vigyék, ha valahová menniök kellett. A ki hónapos volt az udvarnokok közül a benczéseknél, fát, vizet hordott a konyhára, de nem fürdőre; ez idő alatt a kolostor tartá el, de neki mégis minden héten három taliga fát kellett adni, hogy ki ne fogyjon konyhából, kemenczéből. Az udvarnok kemenczét rakott, kaput őrzött; a pannonhalmi kertet mívelte. Szent Mártonra, húshagyóra adott házanként 100 tojást, négy tyúkot, két ludat; husvétra 100 tojást és egy bárányt. Szent Márton napjára vagy ha a király jött, még járt minden háztartás

részéről három öl fa. Plebánosának ad minden ház két csöbör gabonát. Szent Mártonra ad minden falu egy harmadfű tinót, minden ház egy csöbör gabonát, egy csöbör sört. Szent Mártonra adott még az udvarnok 30 kenyeret; minden évben egy vizahálóra fonalat, és köteles volt e fonalat beszállítani, s azoknak, kik a hálót készíték, a kenyeret adni. Azonkívül az egész szolgahad, udvarnok ép úgy, mint másféle, tartozott egy nap szénát gyűjteni, egy nap behordani, egy nap aratni. A kovácsok a kolostor mellett tartoztak egy üllőn dolgozni, de a vasat nem ők adták, hanem egyik közűlök elment a kolostor «vasas ládájába», és kiválasztá; azonkívül mindenféle szükséges dolgot, vas-szerszámot készítettek. Végre minden faluban, a mely I. László király idejében tette, minden háztartás köteles volt Somogyból vagy Séllyéről egy átalag bort saját kocsiján, marháján Szent Mártonba vinni és minden udvarnokház tartozott a dézsmaárpából egész két akóig sört főzni a kolostornak. E mellett a nádor, az apát és benczések beleegyezésével, még elengedte a bor-, bárány-, méhtizedet; megengedte, hogy a bort söprőstül szállítsák, mint eddig; elengedett volt az enőből két holdat és a Szentmártonra járó kenyérből hetven darabot; s egyúttal elrendelte, hogy az apát a «szállást» alattvalóinál, csak a pécsváradi, somogyvári, szekszárdi apátok módjára — tehát korlátolva — vehesse igénybe. Az apátság népei közé azonban ezzel nem tért vissza a béke. Az udvarnokok nem tudtak megnyugodni a vizahálóban, a kertmívelésben; abban, hogy dézsmát követeljenek tőlük és egy helytt — Tarjánban — hat ház lakosságából közönséges szántóvetőket csináltak. Más panaszuk volt azoknak, kiknek már bizonyos határozott foglalkozásuk volt, de a mellett, hogy ebben is tulságo-

san megterhelték őket, még más munkára is szorították. Lovas legénytől — így hívták a latin terminologia equestris serviensét — a ki maga is posta volt az úr szolgálatában, még lovat is követeltek az apát hírnökei számára; a lovat elvitték, el nem tarták, vagy vissza nem hozták; a legényektől mezei munkát is követeltek. Kovács, szakács, timár, varga, bejárónak, ámbár az egész évben teljesíté munkáját, még fuvarozni is kellett az egész országban. A szentesek, szentségtartók (sanctiferi) panaszkodtak, hogy az apát a lovakat, melyeket kötelesek adni, hogy szent edényeit, kápolnáját vigyék, megtartja, elajándékozza és tőlük még évenként ló fejében jogtalanul két márkát követel. A véneki halászok, a győrmegyei Tószög csúcsáról kötelesek voltak halat adni, s élelem-szállító hajókkal Szigetfőig, a Csepel sziget déli csúcsán túl, Pentele és a mai Rácz-Almás közt leevezni, a honnan aztán az apát lovai húzták fel ismét a hajókat. Az apát azonban kénszeríté őket, hogy az ország határáig menjenek, sőt hogy ha valahol megállapodtak, révész-szolgálatot tegyenek, s a Duna egyik partjáról a másikra élelmet, szekeret, lovat és más mindenfélét szállítsanak. Voltak emberek, kiknek kötelességük volt, hogy egy könnyű szekeren, annyi bort vigyenek az apát és kisérete után, a mennyi egy napi fogyasztásra elég: de az apát szekerükre elviselhetetlen terhet rakott. A kanászokat, kik két-két ház után egy disznót, zsirt, 60 kecskebőrt és 40 akó legjobb gabonát szolgáltattak a kolostornak, az apát még ide-oda is küldözgette; azon kívül hordókat kellett csinálniok, szekerezniök kellett, és jogtalanul bárány-, gida-, méhtizedet követeltek tőlük. A vágmelléki séllyei halászok kötelessége volt, hogy minden ház után egy fertót, vagyis $^1/_4$ márkát fizessenek,

vagy halat adjanak s a kolostorba gyümölcsöt szállítsanak, de az apát még azt is követelé, hogy birkát, ökröt hajtsanak, kerekeket fuvarozzanak, és «ha nem teszik meg, ütik, verik, megkoppasztják őket»; s ugyancsak a séllyei jobbágyok — Homut és rokonai — panaszkodtak, hogy az apát elvette földjüket, jövevényeknek adta, nekik a vendégek adóját kell fizetni és mégis a jobbágyok tisztét teljesíteni. A monostor összes tisztei és jobbágyai pedig panaszkodtak, hogy ámbár nekik csak az a kötelességük, hogy a dézsmát ott a hol adják, az apátság csürébe hordják, és nem kötelesek sem a sört, sem az élést, mit Szent Mártonkor szoktak adni, elszállítani: az apát mégis kénszeríté őket, hogy mind azt Szent Mártonra szállítsák. A per 1233-ban egyházi választott biróság elé került, és ez általában véve a panaszos alattvalóknak adott igazat. Az udvarnok nem köteles dézsmát fizetni; a hat tarjáni család, kiket még a «szent király» adott a monostornak, visszalép az udvarnokok közé, s ha közéjük szántó-vető telepedett, azt az apát távolítsa el. A lovas legények nem kötelesek lovat adni az apát hirnökeinek; ellenben az apát tartozik lovaikat eltartani Szent Mártontól húshagyó keddig. Ha őket üzenettel küldi, magával viszi, mint a pécsváradi és szekszárdi apátok: előre köteles nekik tartásukat kiadni. Nem viheti ki az országból lovaikat, és mezei munkából csak azt követelheti tőlük, hogy házanként, nem fejenként, egy nap arassanak, egy nap szénát gyűjtsenek, egy nap pedig behordjanak. A kovácsokkal és egyéb mesteremberekkel, a szentesekkel ne tegye többé az apát azt, a miről panaszkodtak. A véneki halászoknak is igazuk van. Csak Szigetfőig kötelesek menni, s ott sem szabad őket egy hétnél tovább tartani. Azokat, kik a bort viszik

az apát után, nem szabad túlterhelni, és csak annyit kötelesek vinni, a mennyi az apátnak és kiséretének egy napra elég. A kanászoknak is legnagyobbrészt igazuk van; nem tartoznak többet szekerezni, mint öt kocsi hordódongát vinni az apát kaposi malmába; dézsmát is csak a méhek után adnak. A séllyei halászok is csak egy fertót vagy halat kötelesek adni házanként, és azt a gabonát, ételt, italt tartoznak Szent-Mártonba szállítani, mit a fertó adójukból vásárolnak. A mi pedig a séllyei jobbágyokat illeti, megállapíták, hogy minden jobbágy birjon 20 hold földet; ebből járjon neki tíz hold jobbágyi tisztéért, tíz holdért pedig fizessen a monostornak. Ha nem akar fizetni, nem köteles rá, de akkor birjon csak tíz holdat, és ha már nem képes tisztét viselni, maradjon meg neki megélhetésére öt hold, öt hold pedig az apátságra szálljon vissza. Végre pedig általánosságban kimondák, hogy a jobbágyok a dézsmát csak annak a falunak csürébe kötelesek hordani, melyből a dézsma járt, és semmi más szállításra nem kötelezhetők. Mindkét fél megnyugodott az ítéletben, és kiköték, hogy a melyik azt megszegi, közösítessék ki az egyházból és fizessen a másik félnek 100 márka ezüstöt. A király is helybenhagyta az ítéletet: a jobbágyok és szolganépek azonban azt sem tarták meg, a mire köteleztettek. Újra az apáthoz járultak, ki a királynak feljelenté őket. Eljött az országbiró sok főurral Szent-Mártonba; a király az Istenre, Szent István királyra, lelke üdvösségére kötelezte, hogy teljes igazságot szolgáltasson a benczéseknek alattvalóik ellen. Eljöttek a jobbágyok is, de meghunyászkodva, mezítláb, s az apátot térdenállva kérték, oldozza fel őket az excommunicatió alól, melybe a szerződés-szegés következtében estek. Megtörtént. De mert hamisan, ok nélkül

vádolák, gyalázták uraikat, a száz márka bánatpénzt meg kellett volna fizetniök; azt maguk is elismerték. Az apát ezt is elengedte könyörgésükre, az országbiró könyörgésére, «ki azt találta, hogy ez nagyon is sok volna rájuk nézve», «Jézus Krisztus irgalmasságáért». De hogy bűnök mégis büntetés nélkül ne maradjon: az országbiró a főbbek közül némelyeket a fehérvári börtönbe vettetett egy hónapra, ha csak az apát és társai meg nem könyörülvén rajtuk, valamit elengednek a büntetésből. A kisebbek közül pedig némelyeknek leberetválták a fejét és körülvitték a nyilvános piaczon, hadd lássa mindenki, mi a büntetése annak, ki az ura ellen fellázadt és torzsalkodik.[562]

A választott birák, mikor a szolgáló népek legtöbb kívánságát megadták, tekintetbe vették ítéletükben a régi szokást, a régi gyakorlatot, mely néha Szent István, I. László koráig visszanyúlt. Sem törvény, sem gyakorlat nem szabta meg a rabszolgák állását, kiknek száma még mindig nagy volt az országban, világi uraknál ép úgy mint egyháziaknál, s a kiktől az úr azt és annyit követelhetett, a mennyit épen jónak látott. Csak a mit emberi jogoknak nevezhetünk, vívta ki már számukra — jórészt — az egyház, melynek felfogása szerint: «szerencsétlen körülmények következtében veszhetett el csak a tételes jog — a nemzetek joga — szerint az a szabadság, melyet az anyatermészet mindenkinek adott».[563] Már elismerték a rabszolgák házasságát. Férjet feleségétől nem volt szabad elválasztani. Szabadok, rabszolgák összeházasodhattak, s az egyházban még a társadalmi érintkezés nyomaira is akadunk, s egy előkelő főúrnak, Sal ispánnak a neje egy rabszolga gyermek keresztanyja volt. Külföldre sem adták el többé őket Kálmán király törvénye óta, de benn az

országban a rabszolga csak olyan czikk volt, melyet földdel, ökörrel, disznóval, egy lélekzet alatt említettek, mely a piaczra került, s az eladó csak úgy fizetett érte helypénzt, mint ha lovat, ökröt, bőrt vagy más valami portékát árult volna. Rabszolgát lehetett eladni, elajándékozni, zálogba tenni, apát gyermekeitől, testvért testvérétől el lehetett választani. Rabszolgákért pereltek. Szökevény rabszolgát, ilyen pedig akadt mindig, úgy kerestek, nyomoztak, mintha bitang marha lett volna. Még nevökben is gyakran ki volt fejezve alacsony voltuk, «szánandó helyzetük». Az oklevelekben: Ajándék, Árud, Csere, Feles... Nevetlen, Senki.. avagy Buta, Csámpa, Csunya, Hazug, Hitvány, Hülye, Maradék, Munka, Nemhiv, Nemvaló, Részeg, Részeges, Szennyes, Szolga, Tolvaj — vagy pedig, Első, Hármas, Négy, Negyed, Hatos, Hét, Negyven s más efféle jelölésekkel jegyzék fel. Nem csoda tehát, ha ezen szánandó lények közt: Bús, Kedvetlen, Kínos, Szegény, Szomorú nevűek is találkozának.[564] Külföldről már nem igen jöttek be rabszolgák. Legföljebb keletről, az Erdély felé nyomuló, sőt a kipusztult bessenyők helyett Erdély közvetlen délkeleti szomszédjaivá lett kúnok közül ejtett rabok kerültek a vásárra; de azért a rabszolgák száma a természetszerű szaporodáson kívül, belföldről is növekedett. Még mindig fennállott a törvény, a szokás, hogy némely gonosztevők — mint a tolvajok — feleségestül, gyermekestül rabszolgaságra vettettek. Mása — a XIII. század elején — kire Váradon a tüzes vaspróbánál rásült, hogy tolvaj, Biharban templomba futott. Ellenfelei a poroszlóval, Caesar megyei százados jelenlétében eladták a bűnöst Felicitas nejével, két leányával tíz márkán, s a vevő néhány váradi kanonok jelenlétében, a vételárt lefizette. Másokat a szükség, a nyomor, adósság

kénszerített, hogy magukat — a mit Görögországban Manuel már 1169-ben megtiltott,[565] — vagy gyermekeiket örökre vagy ideiglenesen — zálogba — eladják. Két ember — olvassuk ugyancsak a XIII. század elején — nő testvérét egy márka adósságért zálogba adta valami papnak. Mikor azután nem volt, miből kiváltaniok, a leányt a pap «lelke üdvösségéért» ingyen elbocsátá, sőt még a tartozást is elengedte.

Magyarországon ez időben lovat két márkán, másfél márkán, sőt még egy márkán is lehetett kapni. Négy derék ökörért egy márka olcsó, de nem lehetetlen ár volt. Egy férfi rabszolga átlag három márkán kelt el; szökevény rabszolgáért, kit még előbb meg kellett találni, el kellett fogni, természetesen kevesebbet adtak.

Együttlét, megszokás, megkedvelés gyakran arra indította az embereket, hogy rabszolgáikat vagy azonnal, vagy haláluk esetére szabadon bocsássák. Leggyakrabban azonban vallásos okból történt a felszabadítás, mint jóságos cselekedet, a felszabadító lelki üdvösségéért, igen gyakran a halálos ágyon. Egyház és királyság tőlük telhetőleg előmozdíták ez emberséges keresztény tettet. Mikor III. Béla 1186-ban a haldokló Hada ispánt meglátogatta, kérelmére néhány rabszolga szabadságát, kiket Hada elbocsátott, megerősíté és oklevélben kimondá, hogy senkinek sem szabad «Szigetet, négy fiát, Kevét, Abot, Egyedet, Bööst vagy utódaikat» a szolgaságba visszakénszeríteni.

A felszabadítás ilyenkor vagy feltétlenül történt, hogy a rabszolga tehessen, a mit akar, mehessen, a hová neki tetszik, vagy feltételesen, hogy bizonyos ellátást, tartást biztosítottak neki, azzal a kötelezettséggel azonban, hogy a hagyományozó lelki üdvösségéért évenként gyászmisékre,

egyházaknak bizonyos adományokat vagy szolgálatot tegyenek. Ez eleven misealapítványokat, mint nevezhetnők a szláv dusa lélektől, dusnik vagy dusnokoknak, vagy tiszta magyarsággal torlóknak hívták, s ilyenek nem csak rabszolgákból, hanem más szolgáló népekből is kerültek ki. Kötelességük különféle volt. A tihanyi apátságnak voltak dusnokai, kik évenként egy hordó bort, egy ökröt, száz kenyeret adtak. A veszprémi egyháznak egy Joakhim nevű vitéz a XII. század végén oly dusnokokat adott, kik évenként egy kövér ökörrel, egy egyéves malaczczal, öt lúddal, tíz csibével, negyven csöbör borral és megfelelő sóval tartoztak; egy Apos nevű győri kanonok pedig valamely rabszolgájának egy eke földet hagyván négy ökörrel, azt a kötelezettséget rótta rá, hogy minden évben Szent Mihály napján a pannonhalmi monostornak egy harmadfű tinót, száz kenyeret és egy hordó sört adjon.[566]

A magyar egyház, mely oly fontos szerepet játszott a nemzet életében, ez időben, külső felosztására nézve, már teljesen megállapodott. Az esztergomi és kalocsai főegyházmegyék teljesen különváltak. Az egyik az ország északi és nyugati, a másik déli és keleti részére terjedt ki, csakhogy az esztergomi érsek a legtávolabb keleten is bizonyos értelemben enclave-ot szerzett magának a kalocsai területen, az erdélyi szászok földjén, melynek szebeni exemptus prépostságán a pápa nevében az esztergomi érsek gyakorlá az egyházi fenhatóságot. Alája tartoztak a királyi monostorok: apátságok, prépostságok az egész országban, mint a kalocsai területen Tétel, Arad és összefüggő területe is, közvetlenül egész a Szepességig és azontúl, közvetve egri suffraganeusa által is, a mint az ország északi része, a Kárpátalja benépesedett, folyvást tetemesen növekedett. Egyáltalában megtartotta

az első helyet a magyar egyházban, melyet a magyar királyság kezdete óta elfoglalt. Jövedelme messze túlhaladta a kalocsai érsekét. Csak a pénz-beváltásból befolyó jövedelmét, melyet a királytól kapott, III. Béla idejében 6000 márkára becsülték, mig ugyanaz a becslés, a kalocsai érsek összes jövedelmét 2500 márkára teszi. Sőt még az esztergomi érsek suffraganeusai közül is az egri püspök 3000 márka jövedelmével gazdagabb volt a kalocsai érseknél, csakhogy kötelessége volt a király negyedik fiát — III. Bélának volt négy fia: Imre, Endre, Salamon, István — gondozni, veszély idejében megőrizni. A veszprémi püspök jövedelmét, ki már ez időben birta és biztosította magának azt a jogot, hogy a királynét ő koronázza meg, 1700 márkára becsülték. Az esztergomi érsek többi suffraganeusainak, a pécsi, nyitrai, győri, váczi püspököknek jövedelme jóval kisebb, 1500 márkától le 700 márkáig ingadozott, a legkisebb összeg, a 700 márka, a váczi püspök jövedelme volt.

A kalocsai érsek suffraganeusai közül a csanádi és erdélyi püspök volt a leggazdagabb 2000—2000 márka jövedelemmel. A zágrábi püspöknek 1500, a bihari vagyis váradi püspöknek 1000 márkára rúgott a jövedelme, még mindig gazdag jövedelem a dalmát egyház érsekeihez képest, kik közül a spalatóiét 400, a záraiét pedig 500 márkára becsülték. A káptalanok azonban, melyek ép ez időtájban, mikor a kanonokok társas kolostorszerű élete megszünt, nyerték mai alakjukat, nem voltak gazdagok; az adományok alkalmából, melyeket főleg püspökeik tettek, gyakran hallunk szegénységükről, úgy hogy 1225. táján az egri és csanádi kanonokok alig tudtak megélni, s még sanyarúbb volt a lelkészkedő papság állapota, melynek jövedelmeit, — jobbára csak

a dézsma — esperes, püspök egyaránt megnyírbálták, úgy hogy a XIII. század harmadik tizedében már általános volt a panasz, hogy a plébánosok nem tudnak megélni, s ennek következtében már alig volt más pap, mint szolgarendből származó. Immunitását peres ügyekben, melyet Kálmán király már száz esztendeje elismert, sem tudta a magyar papság még teljesen kivívni és még országos szokás volt III. Béla idejében, hogy főleg büntető ügyekben, tolvajok felett, még ha egyháziak voltak is, világi birák itéltek. De nem is állott még általában véve a magyar clerus azon a fokon, a melyre VII. Gergely és utódjai a katholikus papságot emelni vagy süllyeszteni törekedtek. A coelibatus nem tudott még általános érvényre vergődni; s ez nem csoda. A XII. század végén még Angliában és Olaszországban is találkozunk nős papokkal, kiknek házasságát néha-néha egyes esetekben, a szentszék elnézte. Lengyel- és Csehországban a XIII. század elején meg épenséggel nem volt uralkodó a papi nőtlenség, és nálunk: nős emberek lettek subdiaconusokká, diaconusokká, misés papokká és feleségeiket megtarták; mások pedig, mikor már az egyházi rendben voltak, vettek nőt s azt feleségüknek tarták, bár az egyház felfogása szerint csak ágyas számba jöhettek. Sok volt tehát Magyarországon minden felé a papgyerek s a helyzetet jellemzően illustrálja, hogy 1210-ben Apos győri kanonok, kiről följebb szóltunk, a káptalan előtt bizonyos felszabadított rabszolgáit a pannonhalmi apátságnak hagyta, de «ha az Isten fiút adna neki», arra szálljanak. Más udvarnokokra és birtokokra nézve pedig felesége és leánya javára intézkedett.[567]

Szigorúbb püspök ez időben úgy találhatta, hogy papsága «erkölcseiben rossz; a hívek kormányzatában járatlan

és nyers», de azért jártak már ki papok külföldre tanulás végett, és Párisban Lukács érseknek nem egy utódja akadt. Van tudomásunk III. Béla korából valami Bethlen nevű fiatal emberről, ki mint tanuló kis pap Párisban végezte életét és haláláról a Szent Genoveva monostorának apátja, István, híres bölcselő és egyházi jogtudós (1177—1192.) értesíté III. Bélát, «kiről mondják, hogy szereti az igazságot, tiszteli az igazat» ; s a mikor az elhunyt szülei: L. és Cristiana, némi hiresztelésre, kiküldöttek, hogy kifizessék fiok tartozásait, s Párisban tíz napig kutattak, kérdezősködtek, nem tartozik-e keresztéynek? zsidónak? de hitelező nem jelentkezett: e nyomozás után, melynél három magyar pap is: Jakab, Mihály, Adorján jelen voltak, a bánatos szülék a monostornak: két selyem misemondó ruhát, zászlót, egy márka ezüstöt, egy arany pénzt, öt arany solidust kehelyre és egy fehér lovat ajándékoztak, hogy követ hordjon a monostor épületeihez, melyek nagyrészt ép István apát idejében keletkeztek.[568] Egészben véve azonban e kor magyar papságáról valami nagyobb tudományosságot nincs okunk feltenni. Tagjai voltak ugyan úgyszólván az egyedüli irástudók: irodalmi munkásságuknak azonban vajmi kevés nyoma van. Egy-két legendai életrajz, egy krónika, két történelmi mű mind az, a mi e kor latin profán irodalmából, önállóan vagy más compilatiókba beolvasztva, de felismerhetőleg ránk maradt, és nincs okunk hinni, hogy valami sok más elveszett volna. Magyar irodalomról pedig e korban épen nem lehetett szó, mert nálunk még azoknak, kiknek a magyar irodalom termékei kellettek volna, kik az ország ügyeit magyarul intézték, kormányozták, magyarul vitatkoztak és parancsoltak, pihenő óráikban pedig az igriczek, regősök

magyar dalait hallgatták — hiában jegyezték volna fel magyarul a rendeleteket, az énekeket; azok se magyarul, se latinul nem tudtak olvasni. Följegyzés csak azoknak a papoknak kellett, a kiknek a nép előtt bizonyos szertartásokat, bizonyos mondásokat magyarul kellett végezniök; s ennélfogva a magyar nyelvnek egyedüli emléke e korból az a halotti beszéd, melyet Pozsony vidékéről, közel a Vághoz, a taksonyi egyház egy latin codexe tartott fenn. Stereotyp bucsúztató volt ez, melyet a pap «szerelmes bratim» — barátjaim — előtt elmondott, egy «szėgin ėmbėr lelkiért, kit Úr... ėz homus vilāg timnucebėlől mėntê». Minden emberre, minden sírra illettek e szavak: «Látjátuk fėleim szümtükkêl, mik vagymuk, Ise pur és χomuv vogymuk», mindenki kárát vallá annak, hogy Ádám a «paradisumbėn evék oz tiluvt gyimilcstül...» és érezhette, hogy «oz gyimilcsnêk úly kesserüv volá vízê: húgy turχukat megê szokosztja volá és nüm iggy ėmbėr mulxotja ez vermilt» és minden ember könyöröghetett: «szent aχszin Mária boudug Miχáel árkángyel... szent Péter urhoz, kinêk odutt hotolm oudaniá és kétniê, hugy isten iv vimádságuk miá bulcsassa ü bünét. És szoboduχχá üt ürdüng ildet vitül és pukul kinzotvjátúl és vezesse üt paradisom nyugalmábêli és odjun nêki münyhi uruszágbêle utot és mind jovbėn részet». A hivatalos nyelvben pedig csak akkor ütötte fel a magyar a fejét, ha az író — a mi ekkor még gyakrabban történt — nem tudott a latin nyelv formáival boldogulni; vagy ha világosan akartak meghatározni valami dolgot, mint a határjeleket, a mi iránt nem volt tanácsos philologiai kételyeknek tért engedni. Azt mondák tehát frutex, qui vulgo dicitur Rakatia vagy arbor «gyertyánfá»-ról (gartanfa), arbor «egerfá»-ról beszéltek; és hivatalos okmányban a

váradi káptalan regestrumában. olvassuk magyaros ragozással (1214—1221.), hogy Farkas és Kelemen beperelték «impecierunt libertinos»: Isep*ut*, Blulsuh*ut*, Chimon*t*, Sash*at*, Medvé*t*, Bela*d*, Egid*ut*, Tadeus*ut*, vagy említenek dobokai várnépeket mint «castrenses dubukai»; s ugyancsak Biharból jelentik hivatalosan (1236.), hogy bizonyos föld Jenő királyi birtoké vagyis «pertinet *Jenőnek*».[569] Egy ilyen latinnyelv gyötrő pap volt — mert kétségkívül az volt — III. Béla királynak az a historicus jegyzője, kit — mivel nevét nem ismerjük — csak a névtelen jegyzőnek, Anonymusnak nevezünk. Már az iskolában történetíró hajlamokat mutatott és a trójai háború történetét megírta, melylyel *akkor* — a XII. század vége felé — a tudományos irodalmi elmék sokat foglalkoztak és Franczia-országban, Angliában, a franczia normannok közt hosszú «hőskölteményekben» újra megénekeltek. Főforrása a mesés Dares Phrygius volt, kit Priamus fegyvertársának, a nagy háború szemtanujának tartottak, mely «tíz évig, hat hónapig és 12 napig tartott»; s melyben a görögök, mint Dares a «napi jelentésekből» megállapította, 886.000, a trójaiak 676.000 embert vesztettek. Különösen népszerűvé tette Darest, hogy ő — ellentétben Homerral és vele hasonszőrű compilatióval, melyet krétai Dictysnek tulajdonítottak — trójai volt, a trójai részre szított, már pedig világos és általában elismert dolog volt Francziaországban, azok előtt tudniillik, kik az ilyesmivel foglalkoztak, hogy a frankok, a francziák a trójaiaktól származtak.[570] Meglátszott Dares hatása Névtelenünkön, mikor — már meglettebb korában — végrehajtá azt, a mit már az iskolában elméjében forgatott, hogy megírja «miképen szállott alá a scythiai földről a hét fejedelmi személy, kiket hét *magyer*-nek nevezünk, vagy milyen a

scythiai föld, s mikép született Álmos, vagy miért nevezték Álmosnak Magyarország első vezérét, kitől a magyarok királyai eredetöket vették, vagy *hány országot és királyt* hódoltattak meg, vagy miért nevezik a scythiai földről kijött népet az idegenek nyelvén hungarusoknak, s tulajdon maguk nyelvén magyeroknak». Tárgya azonban sokkal gazdagabb, változatosabb, elbeszélő tehetsége sokkal nagyobb volt, sem hogy Dares Phrygius szellemtelen, egyhangú modorába esett volna; csak az előbeszédben találkozunk a mesés író szavaival, fordulataival, melyekben azonban semmi jellemzetes sincs, és egy-két helyt a jellemzésekben használja Dares szineit, és azért, mivel Hector «selypes, fehérbőrű, harczos, nagylelkü, a polgárokhoz kegyelmes, nyájas szavú» volt, Árpád fiát, Zoltánt is ilyennek festi. Máskülönben Dares hatása *leginkább* abban mutatkozik rajta, hogy elbeszélésében rendkívül rendszeres, összefüggő; hiányt nem tűr, s így az egész honfoglalás mintegy tervszerű egész bonyolódik le szemünk előtt. Jegyzőnk, mint látszik, jól ismerte az egész országot Szathmártól Zágrábig, a mosonyi láptól Orsováig, csak Erdély képez e tekintetben kivételt, mert ott részletesebb ismerete a Meszes környékén túl nem terjed. Ismerte az útvonalakat, s azért a hadi mozdulatokat a dolog természete szerint beszélvén el, talán az igazat el is találta, — legalább abbeli elbeszélésének, hogy Árpád és hadai délről, Bácsból jövet tartottak a mai Pest vidékére, a megyeri révhez, a hol a mai Ó-Buda fölött a Dunán átkeltek, nagy valószinűséget kölcsönöz azon körülmény, hogy a magyarok a Csepel-sziget *déli* csúcsát tekinték a sziget kezdetének, szigetfőnek. Minden hadi vállalatot azután nyugvó-ponttal fejez be, mint Dares, csak hogy tekintve tárgya különbségét, mely nem

tragikus élet-halál harcz a megmaradásért, hanem diadalmas honfoglalás volt: az egyes nyugvó pontokat nem az elesettek temetése, tora, hanem vidám hazatérés, nagy «áldomás» alkotja.

Irónk olvasott ember volt. Daresen s a hozzá hasonszőrű Nagy Sándor mondákon kívül ismerte a X. század elejéről való prümi Reginót, a magyar honfoglalás kortársát vagy egyik átdolgozóját, folytatóját; a hazai gyér annaleseket vagy más feljegyzéseket és az énekeket, mondákat, melyek az igriczek ajkain, a nép közt a honfoglalásról keringtek. Czélja volt mind ezt rationabilis egészszé olvasztani, s a honfoglalás történetét az ország teljes megalapításáig, mint most mondanók, critice megírni, hogy a «nemes magyar nemzet» «eredetének eleit s vitézi tetteit» ne a «parasztság hazug meséiből s az igriczek csacska énekéből ismerje meg mintegy álmodozva», hanem «az irások bizonyos fejtegetéséből és a historiák nyilván magyarázatából értse meg a dolgok valóságát». A rajz azonban, melyet ő ád, nem a honfoglalás, hanem Magyarország rajza a XII. század alkonyán. Árpádja nem csak első vajda a többi vajda közt — a primus inter pares — hanem király mint II. Géza vagy III. Béla voltak, a ki oda küldi bajtársait, a hová jónak látja, de vitézi tetteiket, hűségüket földdel és más ajándékokkal, «mert így szokása a jó uraknak», gazdagon meg is jutalmazza, s a hét magyar közt csak Töhötöm foglal némileg független állást, a ki Erdélyben magának külön országot alapít, s azt Szent Istvánnak le kell igázni. A honfoglalók, mikor Kievből Magyarországra tartanak, Ladomérnak, Halicsnak mennek s úgy kerülnek a vereczkei szoroshoz, a magyar határra, a mi a térképen és a mai út-

vonalok szerint *roppant* kerülés, de ez az út, a melyen Izjaszláv csapatai jártak a magyar segélyhadakkal Kiev felé Dolgorukij György ellen, kit a kúnok segítének, ép úgy mint azt a kievi herczeget, ki Álmost városa alatt megtámadta; Árpád fia Zoltán délre, a balkán félszigeten, a Szent Vazul (Traján) kapujánál állapítja meg az ország határát, ép addig, a meddig III. Béla hadai jártak s a magyar birodalom — írónk elbeszélése szerint — Árpád fia alatt ép annyira terjedt, mint a mennyire terjedt III. Béla birodalma vagy igényei.

Írónk művét valamely tudós pap barátjának ajánlá, a ki vele olvasta az iskolában a trójai történetet és buzdította a magyar történet, «a királyok és nemesek, nemzedék rendének» megírására, «mely királyokért legyen dicséret és tisztesség az örök királynak és boldogságos anyjának Máriának, kinek kegyelméből Magyarország nemesei birják az országot boldog véggel most és mind örökké. Amen!»[570] A mű azonban, ha talán itt-ott figyelmet is keltett, nem terjedt el, az újabb korig feledékenységbe sülyedt és nem volt oly szerencsés, mint az a második névtelen kortárs munkája, a ki — naivabb felfogással és régibb egykorú feljegyzések és azután talán saját tapasztalatai alapján mint kortárs — a nemzet történetét a szent király korától III. Béla koráig megírta, s a kinek művét későbbi dolgozatok átvették és így részben teljes kiterjedésben, részint kivonatban már korán a nemzeti történet kiegészítő részévé tettek.

Ez a második névtelen munkája jó részt Szár László fiainak, unokáinak sorsával foglalkozott; elbeszélésében nagy és kiváló helyet foglalt el László herczeg, majd király, de, míg forrásában László még csak a világi vitéz, a ki bátyjának feltétlen híve, vigasztalója: nála már

szent, a kinek visiói vannak, angyalokat lát s a ki felett mikor Salamonnal Pozsonynál összecsapni készül, két angyal lebeg, kezükben tüzes kard és fenyegeti ellenségeit;[571] mert már a XII. század folyamán mind több-több jelről, csodatételről kezdtek beszélni, melyek László szentségét hirdeték. Már II. István idejében, hogy egy csodát említsek, beszélték: egy nemes ember szükségből valami ezüst tányért el akart adni, melyet atyja László királytól kapott ajándékba. Bizonyos ispán, a kit megkínált vele, megkivánta a tányért, de ingyen szeretett volna birtokába jutni, s azt állítá, hogy tőle lopták. A váradi püspök, Walter, a kire II. István az ügy elbirálását bízta, «a szent király érdemeiről a legbizonyosabban meg lévén győződve, birói ítéletében azt végezte: tegyék le azt a tányért Szent László sírjára, hogy az Úr bizonyítsa be, melyikök bírja igazságosan» ; az ispán tehát, nagyon bizakodva magában, a sírhoz járult, hogy a tányért elvegye, de rögtön félholtan lerogyott, és rettenetesen megdöbbenve sem a tányért nem volt képes fölvenni, sem a földről nem bírt fölkelni.

A század folyamában, a mint a keresztes hadak szelleme már hazánkat is mindinkább át kezdte járni, csak növekedett tisztelete a királynak, ki maga is Jeruzsálembe akart menni, s kiről azt tarták, hogy az első keresztes háború vitézei vezérükké akarták megválasztani. III. Béla ezt az ügyet is felkarolta. Kérte a pápát, engedje meg, hogy László király holttestét fölemelje, illőbb helyre temettesse és — sorozza őt a szentek közé. A pápa Gergely biboros diakonust, de Sancta Maria in Porticu, küldé Magyarországba és László királyt csakugyan szentté avatták és 1192. június 27-én sírjából kiemelték. Az nap, a melyen canonisatióját kimondák,

az egyház fölött, a melyben a holttest feküdt, mintegy éjféltájban rendkívül fényes, vörös csillag tünt fel — a Mars csillaga? — és mintegy két óráig, az összegyűlt sokaság bámulatára, ott ragyogott. A mesterembert, ki a szent sírját megnyitotta, Dénest III. Béla király minden ivadékával örök időkre teljesen szabad emberré tette, a nemzet pedig áhítatos lelkesedéssel tisztelte a hős királyt, a ki — mint a monda beszélte, a történetírás már ekkor megírta s az egyház, idő folytán, templomaiban megfestette — a kerlési csatában «szög» paripáján a «pogány» után rohant, ki lova hátán szép magyar leányt vitt: a váradi püspök leányát, úgy rémlett Lászlónak. Nyomában volt a «kún»-nak, mint ekkor mondák, de nem tudta oly közel érni, hogy lándzsájával agyonszúrhatta volna. «Szép hugom!» kiálta a lányra, «fogd meg a kún övét és rántsd le magaddal a földre!» A leány megtette s László neki szúrt a földön fetrengő pogánynak, de az felugrott, rárohant, tusakodott vele, a «szent azonban legyőzte és levágta».[572]

A vallásos érzésnek jele volt az a sok kolostor is, mely országszerte folyvást keletkezett. Királyokon, herczegeken, gazdag urakon kívül a kisebb birtokos nemesség is alapított monostorokat, nem egyénenként, mert azt nem bírta volna, hanem nemzetségenként, és az ország tele lett az ilyféle nemzetségi monostorokkal. Olvasunk Katpán monostoráról — a mai komárommegyei Monostor, Igmánd mellett; Csolt monostorról Békésben, Vésztő mellett. Majs monostorról Baranyában; a Csanád nemzetségnek pedig a XIII. század derekán négy monostora volt, melyeken a nemzetség tagjai megosztoztak, csak Oroszlányost — a család e hírneves és első alapítását — tartották meg, mint közös nemzetségi birtokot.[573]

A szerzetesek közül a Szent Benedek rendje, a fekete barátok, mint nálunk nevezték, «hajdan a szerzetesség magva és tündöklő előképe, mely a Libanon cedrusait meghaladva, a világ végéig terjeszté ágait, és a legszebb gyümölcsöket termette», népszerűségét még ugyan teljesen el nem vesztette: de a hatalom, a gazdagság ölében lassanként, mint talán némi túlzással, de nem egészen alap nélkül mondák — «már csak bogáncsot és tüskét nyujtott és olyan fává lett, mely levelekkel bővelkedik, de gyümölcsöt már épen nem, vagy csak ritkán hozott».

A XIII. század elején már mind vagy legalább nagyrészt «előjárók és alattvalók» eltértek a rend szabályaitól, s «alig volt köztük egy», hogy pápai szóval éljek, «ki jót cselekedett volna», sőt 1219-ben az ittebei, csanád-egyházmegyei fekete barátokról olvassuk, hogy kolostorukban kelyhekből, keresztekből, szentelt és nem szentelt edényekből hamispénzt vertek, a kolostor ingó és ingatlan vagyonát elprédálták, s azután félve a király, a püspök haragjától, apátostul szétfutottak a világban. Nagy, talán a legnagyobb népszerűségnek örvendett e tájt, a XII. század végén, a cistercita rend, mely mint a clunyi benczések egyik szigorú hajtása egy századdal előbb (1098.) alakult meg Citeauxban, a franczia Bourgogneban, a saône-chalonsi püspökség területén. Bernát, a champagnei Clairvaux apátja, a XII. század e nagy szentje, tekintélyével és roppant népszerűségével rendkívüli lendületet adott szerzetének. Mikor föllépett (1115.) a szerzetnek néhány kolostora volt Francziaországban; 38 év mulva, mikor meghalt, Skócziától, Irországtól, Man szigetétől kezdve Lengyelországig, Svéd- és Norvégországtól Portugalliáig, Leonig, Róma vidékéig már legalább 340 apátságuk állott. A rend egyszerű kolostorai szá-

mára leginkább félreeső völgyeket keresett fel. Kebelében újra fölébredt a benczések régi életmódja; mint Szent Benedek idejében, conversusaikkal — minden rendű, rangú emberekkel, kiket a szent buzgalom körükbe vitt, s kiket életben, halálban hasonlóknak tekintettek magukhoz, bár tulajdonkép nem voltak szerzetesek — fogták az ekeszarvát, az ásót, a kapát és átvarázsolták a vadont, a pusztát jól, szépen művelt földekké. Rendjük különös pártfogójává a boldogságos szűz Máriát választák. Ausztriában 1135-ben alapitá Jasomirgott Henrik, testvére Ottó frisingai püspök a történetíró és volt cistercita buzdítására, erdős völgyben, Sattelbach helységben, nem messze a magyar határtól, Heiligenkreuzot, hová a champagnei Morimondból jöttek a szerzetesek, s innen jöttek először Magyarországba, Czikadorra vagy Székudvarra, a tolnai Szék, mai Báttaszék mellé, még II. Géza idejében. De azután bevándorlásuk megakadt. Heiligenkreuz ugyan összeköttetésben maradt Magyarországgal; III. Béla szerette, úgy tartotta, mintha az övé volna, gyakran bő alamizsnával emlékezett meg róla, s a kolostor sok adományt, sok birtokot nyert a magyar királyoktól, kivált a XIII. század elején Mosonyban a Sár, a Fertő mellett; de mikor a rendet, melyet nagyon szeretett, Magyarországon igazán meg akarta honositani, szerzeteseket, «szürke barátokat» — mint nálunk mondák — nem Németországból, hanem közvetlenül franczia földről hozott. Maga a citeauxi apát is megfordult nála és ő megigérte neki, hogy a mi szabadságot élvez a rend Francziaországban, ugyanazt élvezze minden kolostora Magyarországban is, «sőt ha valami országos zavargás akadályt nem képez, ismerős, sőt ismeretlen szerzetesek, conversusok is szolgáikkal kolostoraikba — a mint épen a szükség kivánja —

ki-bejárhatnak» (1183.). Az első kolostor, melyet alapított, Egres volt, a Maros balpartján a csanádi egyházmegyében, a hová a champagnei Pontignyből jöttek a barátok (1179. márcz. 25.), s e kolostor a XIII. század elején (1202.) rajt eresztett az ország legkeletibb részébe, Erdélybe, a hol az Olt balpartján, a szászok tőszomszédságában a kerczi — de candela — német nevű apátság keletkezett. Öt évvel Egres után alapítá III. Béla Budától nyugatra, a pilisi hegy aljába, szép erdős völgybe a pilisi apátságot, hová a besançoni egyházmegyei Aceyből jöttek a szerzetesek (1184. jún. 26.) s innét Pilisről nyerte nem sokára az egri egyházmegyei pásztói apátság lakóit, míg a király Pilissel egyidőben az ország nyugati szélén, a Rába balpartján Szentgothárdnak (1184. okt. 7.) veté meg alapját, a hová a champagnei trois-fontainei kolostorból jöttek a barátok, és III. Béla korára kell tennünk a bakonyi vagy zirczi apátságnak, Clairvaux leányának alapítását is, mely most hazánkban a cistercita rend legfőbb és legkiválóbb kolostora.

A cistercitákkal egy időben a prémontrei rend is meghonosodott hazánkban. Alapítója a félig német, félig franczia lotharingi Norbert, a gazdag, tekintélyes geneppi gróf család ivadéka, Szent Bernát kortársa és barátja volt. II. Honorius pápa erősítette meg 1126-ban a rendet és első telepe a francziaországi prémontrei vadon, a híres Couci vár közelében, a laoni egyházmegyében volt. Norbert már ifjúságában a papi pályára lépett, de azért mégis világfi maradt. Valami 30 éves korában azonban magába szállott; a legszigorúbb askéta életre adta magát; megalázkodva, leszállott a néphez, prédikált; sokáig mezítláb, gyalog járt, ha elfáradt, ló helyett szamárra ült, még akkor is, mikor már 1126-ban magdeburgi érsekké

lett; de a mellett úr maradt, lovag, ki a rosszat, a bűnt olyformán támadta meg, mint a keresztes vitézek Syria vagy Egyiptom szerecsen csapatait. Rendje sem állott barátokból, hanem kanonokokból, kik Szent Ágoston szabályát követték, a szerzetesek szigorú életét élték, de azért közelebb érintkezésben maradtak a világi papsággal, a világ ügyeivel; magas egyházi méltóságokat, püspökségeket viselhettek. Úri rendnek lehetne nevezni e kanonokokat a földmívelő, paraszt cistercita renddel szemben, s előbbkelő voltukat mintegy a hófehér ruha is jellemezte, melyet — az angyalok ruháját utánozva — viseltek. A rend Európaszerte, kivált Francziaországban és Németországban hamar elterjedt. Csehországban nagy előmozdítója Zdik Henrik olmüczi püspök, a történetíró Cosmas kanonoknak fia volt, a ki a rendet Jeruzsálemben ismerte meg 1138-ban. Magyarországon az első prémontreiek a XII. század derekán a lotharingi, bari, valroii kolostorból jöttek Garábra, Nógrádmegyébe, a váczi egyházmegyébe, Pásztó közelébe, hová egy fehérvári prépost alapított nekik kolostort. Valroinak második telepe ugyane tájban a pécsi egyházmegye marchiai — határszéli — esperességében, Valkómegyében Nagy-Olaszi (Mangyelos) közelében keletkezett: Szentkereszt monostor. Már III. Béla idejében Várad mellett, «a Sebes-Körös partja felett emelkedő magányos szép magaslaton», előhegyen, Szent István első vértanú tiszteletére a «várad előhegyi», majd Újvármegye északnyugati részén, a Boldva mellett, Ker. Szent János tiszteletére a jászói prépostság épült; északon pedig a Latorcza közelében Zemplénben, mocsaras vizek és erdők között Boleszló váczi püspök, egy ideig III. Béla kanczellárja, kisérője halicsi hadjáratában, Leleszen, melyet Vak Béla király,

keresztatyja adott neki, mikor a keresztvízre tartotta, alapított a Szent Kereszt tiszteletére «a premontrei rend neve alatt Istenért hófehér ruhában harczoló kanonokoknak» kolostort.[574]

A keresztes háborúk folyamán a sajátságos viszonyok sajátságos egyházi rendeknek adtak lételt, melyek Magyarországra is átszármaztak. Palaestinában Európa szemtől szembe megismerkedett a bélpoklossággal, melyet azelőtt úgyszólván csak az evangeliumból ismert. A ragadós baj, mely a test húsos részeit, kivált az arczot rákszerű, gyógyíthatatlan — legalább akkor gyógyíthatatlan — kelésekkel elborítá, lelkileg az embert búskomorrá, sőt őrültté is tette: gyorsan átterjedt Európára, nőt, férfit, szegényt, gazdagot egyaránt megragadott. Egy mód volt, a baj terjedését meggátolni, ha a betegeket lehetőleg elkülöníték a világtól, de elszigeteltségükben külön házaikban — így fogta fel a feladatot az egyház — gondjukat kellett viselni, hogy csöndes megadással viseljék a sorsot, melyet a gondviselés rájuk mért, míg tetszeni fog neki őket szenvedésüktől megszabadítani. «Üdvözítő Jézus, mondá a bélpoklos, mikor a kórházba lépett, te teremtettél a földből, te adtál nekem testet, engedd meg, hogy feltámadjak az ítélet napján!» s mikor czelláját elfoglalta, kijelenté, hogy «ez itt életének végső állomása, itt fog lakni holtaiglan». A keresztény szeretet ezer meg ezer ilyen házat alapított Európaszerte; a betegek ápolására külön rend keletkezett a XII. század közepe felé Palaestinában, melyet néhány irgalmas olasz nemes alapított és az evangeliumi bélpoklos koldus nevéről Szent Lázár rendjének nevezett. A rendtagok fekete, fehér szegélyes ruhájukon zöld keresztet viseltek. A rend nagymestere mindig maga is bélpoklos volt. Magyar-

országon is voltak ily szerencsétlenek s a XII/XIII. század fordulópontján nálunk is keletkezett Esztergomban a Szent Lázár vitézeknek egy tekintélyes kórháza.[515]

A zarándokoknak a mohamedánok elleni védelmét tűzte ki czélul a templomos rend, mely a cisterciták szabályait fogadta el és Szent Bernátnak kedves intézménye volt. Nyolcz franczia lovag, élükön Payens Hugó alapította 1123. után a Szentföldön e kiválóan franczia rendet, mely megkivánta tagjaitól, «hogy szűzen, saját vagyon nélkül éljenek, előjáróiknak feltétlenül engedelmesek legyenek», de megengedte, sőt kötelességökké tette, hogy katonák maradjanak, verekedjenek, «a katholika egyház védői, Krisztus ellenségeinek támadói» legyenek, teljesítve az evangelium mondását: «nincs nagyobb szeretete senkinek, mint annak, ki életét teszi fel barátjaiért». A «fráterek», mint a katonai élet megkívánta, lovagokból és szolgákból állottak, kikhez idő folytán még áldozó papok, mint káplánok, gyóntatók, járultak. Megkülönböztető jelük fehér köpönyeg, vörös kereszt volt; nevüket első lakhelyüktől vették, mely Salamon király régi templomának helyén állott. A lovagias vér, melyet a legszentebb kötelességérzet fokozott, a mohamedán világ partjaira vetett kis keresztény államok legbuzgóbb, leghasznosabb, legnélkülözhetetlenebb, legfélelmesebb védőivé tette őket, és még az assasinek mohamedán mezű, de — igazabban — nihilista gyilkos felekezete is, melytől a kelet, majd a nyugat nagyjai rettegtek, mert hitüknél fogva mindig készek voltak, fejedelmüknek a «vieil de Montagne»-nak, a «hegyi öreg»-nek — mint nevezték — parancsára bárkit, bárhol, életükkel, halálukkal nem törődve, meggyilkolni: még e gyilkos felekezet is — mondom — félt a templomosoktól és adót fizetett nekik, mert tudta, hogy a temp-

lomos vitéz csak egy ember, az sem fél a haláltól, a rend összesége azonban halhatatlan, gyilokra, tőrdöfésre, karddal, lándzsával kegyetlen bosszút áll. Európa vallásos buzgalma, mely annyira aggódott a Szentföld sorsa fölött, mindjárt kezdettől fogva elhalmozta jószággal, mindenféle vagyonnal e drága birtok legderekabb védőit, kik naponként vérök hullásával oltalmazták a szent sírt és a szent keresztet, a kikben azonban ép e kincsek folytán a katona erőszakos, gőgös természetéhez még a gazdag ember hatalom- és vagyonvágya járult. Magyarországon már III. István idejében megtelepedtek. A király és Borisz boszniai bán pártfogójuk volt. A bán a Száva és Dráva közt fekvő jószágaiból adott nekik és már birták Scardona közelében a vránai kolostort, melyet még Zvonimir Demeter első horvát király alapított volt a benczések számára. III. Béla is szerette a rendet, melynek magyarországi főnöke a «Magister militiae templi per Ungariam et Slavoniam» nevet viselte; kivette a kötelezettség alól, hogy a bán házaikba szállhasson, megajándékozta több jószággal, kivált Gorában s neki adta «alamizsnakép» Segnia városát.

Nem sokára a templomos vitézek után, és mintájukra keletkezett az ispotályos vagy Szent János vitézeknek rendje Jeruzsálemben. Tagjai eleve betegápolók voltak a Szent János szálló házában — innen nevük; de Payens Hugó példájára du Puy Rajmond «az Isten szegény szolgája és a jeruzsálemi ispotály őre», első nagymesterük, felvette a rendes szerzetes fogadalmat, s a zarándokok ápolása mellé azt a kötelezettséget is, hogy a zarándokokat a hitetlenek ellen fegyverrel védelmezzék, s azóta fehér keresztjük, fekete vagy vörös ruhájukon, fekete köpönyegükön, vörös lobogójuk méltó vetélytársává lőn a

templomos vörös keresztnek és fehér-fekete «Beauséant» nevű zászlónak a szent föld csatatérein, vetélytársa lőn a közelismerésben, sőt gazdagságban, birtokban meg is haladta. Különösen az antiochiai herczegségben, Anna királyné hazájában lett a rend a XII. század folyamán majdnem független fejedelemmé, de azért eredeti feladatát, a szegény betegek, zarándokok ápolását, melyet a templomosok csak úgy mellékesen végeztek, s jóformán teljesen abbahagytak, el nem felejté. «Házuk az emberszeretet kiváló lakhelye volt. Befogadták a vándort, sőt Krisztus tanítványait követve, szinte kénszeríték az utasokat, hogy hozzájuk szálljanak. Náluk a beteg kívánsága mindenben teljesült.» Vagyonukat nem úgy tekinték, mint a magukét, rendjükét, hanem mint a szegényekét, s a XII. század derekán, ki nekik valamit adományozott, azt egyúttal «Krisztus szegényeinek» adta. Új feladatuk lassanként elvonta a vitézeket a betegágy mellől, a szeretet gyakorlatától; de azért a rend e feladatát papjai, szolgáló fráterei teljesíték, és még mindig lehetett látni kórházaiban ápolókat, «kik, ámbár hozzá voltak szokva, hogy nekik szolgáljanak, a betegeknek szolgáltak, a legutálatosabb beteget emelgették, mosogatták és szeretettel teljesíték azt, a mitől belsejükben undorodtak». Magyarországon legelső házuknak alapját II. Géza vetette meg, mikor Jeruzsálemben az Isten, a Szűzanya és Szent István király tiszteletére templomot és szállót építvén, hogy abban zarándok, utas «Isten szerelméért» befogadást leljen, azt az ispotályosakra bízta és egyúttal nekik Esztergomban, a kis Duna mellett szálló építésére, az Abony nevű helyet ajándékozta és pilisi erdejéből naponként öt szekér fát rendelt. Urak és más hívek követték példáját; falut,

szántóföldeket, erdőket, szolgákat és szolgáló leányokat, halastavakat adtak, úgy hogy a szálló, III. Béla idejében, ki maga is jóltevői közé tartozott, végleges szervezetet nyert s 1187-ben «a keresztesek esztergomi, szentkirályi conventjének» már több fióktelepe volt, melyek közül mint legelsőt, a Buda alatt, Géza-Vásárhelyen fekvő felhévizit említik. A rendnek, melynek országos főnöke a «Prior provincialis hospitalis Jerosolimitani in Hungaria» czímet viselte, második, híres telepe Székesfehérvárott volt, a mai Ráczvárosban, a hol Eufrozina királyné adott a kereszteseknek házat és templomot, a maga, ura, II. Géza király és gyermekei lelki üdvösségére, Szent István tiszteletére, több faluval, főleg Dunántúl, köztük a somogyi Csurgóval, s a zalamegyei Ujudvarral, sőt később — számüzetésében? — szerzetesi ruhájukat felvette, consororjukká lőn és mikor meghalt, e fehérvári templomukba temetkezett. III. Béla pedig «királyi kötelességénél és a kegyeletnél fogva, melylyel a jeruzsálemi ispotály iránt viseltetett», anyja adományát irásba foglalta, «mert ritkán vagy sohasem merül fel kérdés vagy kétség ott, hol a birtokok jogczímét teljes hitelű irat tartja fenn az utókornak» (1193.).[576]

RÖVIDÍTÉSEK MAGYARÁZATA.

Anj. O.	=	Anjoukori Okmánytár.
AfÖG.	=	Archiv für Österreichische Geschichte.
CD. N/n.	=	Fejér, Codex Diplomaticus Hungariae Tom/vol.
Endlicher	=	Endlicher, Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana.
Ért. TT.	=	Értekezések a történettudományok köréből. Kiadja a magyar tudományos Akadémia.
Fontes RA. S. v. D.	=	Fontes Rerum Austriacarum, Scriptores v. Diplomata et Acta.
Fl.	=	M. Florianus, Fontes Domestici.
Győr. Tört. f.	=	Ráth Károly és Rómer Flóris, Győri történelmi és régészeti füzetek.
HO.	=	Hazai Okmánytár.
Hokl.	=	Hazai oklevéltár, néhai gr. Dessewffy Lajos hazafias áldozatával kiadja a M. Tört. Társulat.
KK.	=	Bécsi képes krónika.
Kn.	=	Knauz, Monumenta Ecclesiae Strigoniensis.
Kuk.	=	Kukuljevič, Codex Diplomaticus Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae.
Mittheil.	=	Mühlbacher, Mittheilungen des Institutes für Österreichische Geschichtsforschung.
MG. SS.	=	Pertz, Monumenta Germaniae, Scriptores.

MG. LL.	=	Pertz, Monumenta Germaniae, Leges.
Schwandtner	=	Schwandtner, Scriptores Rerum Hungaricarum I—III. folio.
Sop. O.	=	Nagy Imre, Sopron vármegye története. Oklevéltár.
Szék. Okl.	=	Szabó Károly, Székely Oklevéltár.
Teutsch	=	Teutsch u. Firnhaber, Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens. Fontes Rerum Austriacarum. Zweite Abtheilung. Dipl. et Acta XV. kötete.
Th.	=	Theiner, Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram illustrantia.
Th. M. Sl. M.	=	Theiner, Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium.
Tk. M. Civ. Zagr.	=	Tkalčič, Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiensis.
Tk.	=	Tkalčič, Monumenta ecclesiae Zagrabiensis.
Tört. T.	=	Történelmi Tár.
W.	=	Wenzel, Codex novus Arpadianus.
Zal. O.	=	Zalavármegye Története. Oklevéltár.
ZO.	=	Gróf Zichy-család idősb ágának Okmánytára.

JEGYZETEK.

[1] Nincs okunk kételkedni a 997. évszám helyességében. melyet a Legenda maior és utána Hartvic (Fl. I. 15., 38.) tartottak fenn. (V. ö. egyébiránt Szent István és alkotmánya Századok, 1879. 9.. 1., 2. jegyzetét.) Az első, jobbára csak általánosságban mozgó fejezet jegyzeteire nézve egyébiránt megjegyzem, hogy igen sok állításom mintegy a későbbi fejleményekből visszafelé vont következtetés lévén, tüzetesebb megokolást a figyelmes olvasó, ott talál, hol e fejleményről van szó, s itt behatóbban csak azokkal a kérdésekkel foglalkozom, melyek kevésbbé ismeretesek, és később többé elő nem fordulnak.

[2] A magyarok lebediai, etelközi lakhelyére, bejövetelére nézve l. szerző értekezését: Lebedia. Etelköz. Millenarium, Századok 1880. 1. kk. ll., 97. s kk. ll. Csak az út irányára térek el némileg az értekezéstől, a mennyiben a San völgyén keresztül vezetem a magyarokat a Vereczkei-szoroshoz, mert erre ment még a XII—XIII. században is, mint látni fogjuk, az összekötő vonal Magyarországból Oroszországba; sőt mikor Nagy Lajos 1352-ben Belz ostromára ment, mely városba most, Magyarországból jövet, Lembergnek vezet az út, Sanokon — Zanakon — keresztül vette útját, s a mikor pedig visszajövet egyenesen neki vágott a «ruthén Alpeseknek», a Stry folyam mentének — magyar szájban Zerethnek —, a merre most a lembergi országút visz: csupa zordon vidéken, járatlan utakon ment keresztül, míg Munkácsot elérte. (Chronicon Dubnicense Fl. III. 163., 165.)

[3] Hogy a két vereség nem járt oly bomlással, mint Salamon (Századok, 1876. 729. l.) festi, a dolog természetén kívül az a következés is mutatja, hogy a magyarok új hazát tudtak alapítani.

[4] A szibériai tatároknál seök = törzs. Russische Revue 1882. 380. A nemes vagy ehhez hasonló kerületek neve legújabb időkig széltében: szék. Így hívják a zalamegyei járásokat még 1755-ben is, a nemesi összeírás alkalmával. Azért azonban igaz lehet, hogy a «Szék» helyenként mocsáros helyet jelent, mint Tagányi Károly (Ethnographia I. 355. l.) bizonyítja.

[5] A magyarok számát Ibn Daszta vagy Duszta, legújabb kutatás szerint (gr. Kuun Géza Akad. Ért. 1893. 176. l.) Ibn Rosteh 20.000 lovasra teszi, mi körülbelül 100.000 léleknek felel meg; elég nagy szám nomád törzsnek. V. ö. Danilevszkyt, Barna után, Századok 1884. 449. kk. ll., s a mit Grigorjev mond (Die Nomaden als Nachbarn und Eroberer. 47. s kk. ll.) a nomád népek föltehető számáról. A százezerek, melyekről XIII—XIV. századbeli krónikáink beszélnek (Fl. II. 72., 123.) csak a XIII. századbeli — egyébiránt szintén rendkívül túlzott — tatár sereg és irodalmi példák után induló exaggeratiók, mint az, hogy a szomszéd Ausztriából idézzek példát, mikor IV. Béla seregét és a sajómezei csata elesettjeit 80,000, 100.000, sőt 300 ezerre is teszik (MG. SS. IX. 559., 640., 655. ll.), vagy a XIV. század elejéig terjedő Continuatio Vindobonensis szerint (U. o. IX. 711.) 1278-ban a brabanti és flandriai grófok és szövetségeseik 1.200,000, «duo decies centum millia» fegyveressel indultak volna Aachen, Köln ellen.

[6] Vámbéry, Középázsiai utazás. 384., 385. ll.

[7] A kabar névről Vámbéry, Magyarok eredete 160. l. 32. j. Ugyancsak ő teszi azt a helyes megjegyzést (u. o. 88.), hogy ethnikailag nem kellett a kazár alattvalóknak mind kazároknak lenni. Bolgárokról, kik a IX. században a Maeotis mellett laktak és a kazároknak adóztak, Nikeforosz Constantinopolitanus szól 38., 39. A bolgárok összeköttetését a húnokkal nem lehet kétségbe vonni; az ő révükön juthatott Attila és a húnok emléke a magyarok közé. Konstantin Porfürogennétesznek ismert helye a kabarokról. De Adm. Imperio. c. 39. 171. l.. Lásd egyébiránt még lejebb a 326. jegyzetet.

[8] A mondottakra nézve bölcs Leo (Kollárnál, Amoenitates I. 20. s kk. ll.), kit újabb iróink közül Szabó Károly Kisebb történelmi munkái (I. 79. kk. ll.) és Salamon a Századok 1876. folyamán, és

külön munkában bőven kommentált. Konstantinus i. h. c. 38—41., 168. s kk. ll. Ő nevezi a magyar törzsfőket vajdának, s ez elnevezés helyességét megerősíti a körülmény, hogy Erdély kormányzóját, a hol legtovább tartotta fenn magát külön törzsfő, később is vajdának nevezték, mint a drávántúli kormányzó is, a magyar királyok uralkodását megelőző czímmel: bán, jelöltetett. Konstantin nevezi Árpádot c. 38. atyjánál «ἀξιολογώτερον»-nak és «περισπούνδαστον ἔν τε φρονήσει καὶ βουλῇ καὶ ανδρίᾳ καὶ ἱκανὸν πρὸς τὴν τοιαύτην ἀρχήν»-nek (170. l.). Korát abból következtethetjük, hogy a bolgár háború idején (895.) már vezérkedő fia volt. A megyer irásmódot Konstantin Μεγερὴ-je szerint használom, s ezt igazolják a Megyer helynevek; de a megyeri révet már Anonymus Moger-nek mondja (c. 46. Fl. II. 39.). Sőt a «*magyar*» forma, mint a hét törzs közös neve még régibb, mint Ibn Rosteh mazsgar-ja (az olvasásra nézve l. Vámbéry A magy. eredete 129. l.) bizonyítja, mi nem zárja ki azt, hogy e közös nevet ne az egyik törzs külön neve adta volna, mint ugyancsak Ibn Rosteh szerint, a bolgárok három törzse közül is egy bolgár nevet viselt (Hunf. i. h. 200. l.) Konstantin Μαζαρος-a (c. 37.) bizonyosan tollhiba Καζαρος helyett. Az arab írók közül mint legrégibb Ibn Daszta vagy Rosteh említendő (Hunfalvy, Ethnographia 201. l.). Regino, Mg. SS. I. 600., bár classicus forrásokat is reprodukál, a mit a vérivásról, egymaga mond, és későbbi írók Luitprand, Frisingai Ottó ismételnek — a mennyiben előfordult — nem emberevés, mint, volt idő, szerették felfogni, hanem valami babonás szokás volt, melynek nyomát ép úgy feltaláljuk Anonymusban, mint a későbbkori törököknél (Vámbéry, A magyarok eredete 382.). Az élelemről — analogia végett — Vámbéry: A török faj 252. kk. ll. A halról, mint eledelről Hermann Ottó: A magyar halászat kézikönyve I. 88. kk. ll. A ruházatról helyes, sőt geniális megjegyzéseket tesz Salamon (Századok, 1876. 768. kk. ll.); jól ír Boncz Ödön (Archaeologia Ért. Új folyam. 1886. 198—203.). A Liutprandnál említett Hui, hui! csatakiáltás (Antap. II. 30.) megvolt a középázsiai török népeknél is (Thury: Régi magyar-török hadviseléshez. Hadtört. Közlemények I. 853.), és megmaradt nálunk a «Jézus!» mellett a XVI. századig (Magyar Nyelvtörténeti Szótár I. 1248: «Hay! hay, és Jézust kiált vala.») A nyugati írók adatait a bevándorló magyarokról jóformán teljesen, bár nem jóakarattal, összegyűjtve találjuk Dümmlernél, Geschichte des Ostfränkischen Reichs. II. 445—449. A magyar

szokásokra fényt vet még az úgynevezett Nestor-féle orosz évkönyv. Legernél 19. l., Anonymus, részben Regino valami átdolgozása nyomán; ő szól ioculatorokról, igriczekről, kikről már a húnoknál is emlékezik Priscus rhetor. Ezekre czéloz Szent Gellért, kinek szörnyű Libri VIII. in canticum puerorum-jából Karácsonyi János szorgalma és éles szeme (Szent Gellért élete és munkái 213. l.) ásta ki a vonatkozó Batthyány, S. Gerardi Scripta et acta 153. l. levő helyet. Sok rokon vonást találunk a XIII. század tatárjainál is, a mint azokat Piano Cerpini és a franczia Rubruk leírják.

[9] A szlávokról Besztusev Rjumin: Geschichte von Russland, ford. Schiemann I. 41. s kk. ll. Jireček, Geschichte der Bulgaren 96. s kk. ll. Ha némely írók, p. o. Krek, Einleitung in die slavische Literaturgeschichte (355. l.), szabadságszeretetüket említik. ez nem a tulajdonképeni politikai szabadságra való hajlam, mint általában véve a fegyelemtől, szabálytól, kormánytól való idegenkedés, mi — szinte szükségtelen mondanunk — nem egy dolog, s ezt egész történetük bizonyítja. X. századbeli szláv várat leír Jakabfia Ábrahám Widukind német fordítása után, Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit 18., 139 l. V. ö. valami régi vár leírását Vasvár vidékén 1248-ban W. V. 216. Hogy hazánk akkori szláv lakói szlovének voltak l. Hunfalvy i. h. 271., ki egyébiránt csak Miklosichnak a nyelv eléggé biztos alapjából kiinduló felfogását reprodukálja.

[10] Arra nézve, a mit Magyarország erdeiről, lakatlan vidékeiről e korban mondok, egyszer-mindenkorra a Századok 1877-iki folyamában megjelent értekezésemre: «A magyarok megtelepedéséről» hivatkozom, a nélkül, hogy más egyébben *minden* részletet, a mit akkor vallottam, még valónak tartanék. Erdélyre nézve egyébiránt Anonymus c. 24—27. és KK. c. 15. (Fl. II. 23., 126.). A tordai sóról XI. század derekán már a garamszentbenedeki alapító levél szól. Kn. I. 59. Az erdélyi sóról már Szent István idejében, még alább lesz szó. Az oláh incolatus kérdésében, mely szintén ide tartozik, a Rössler-Hunfalvy-féle felfogást osztom, melyet Réthy László szép műve: «Az oláh nyelv és nemzet eredete» támogat. Magyar irónak ki oklevéltárainkat ismeri, nem is lehet az iránt kétsége, hogy *nagyobb* oláh népességről nálunk csak a XIII. század második fele óta lehet szó. E kérdés semmikép sincs összefüggésben Anonymus hitelével, ámbár Rössler ezért támadja, Pič pedig ezért védelmezi Művéből csak az következik, hogy a XII. század végén már oly

régen laktak oláhok Erdélyben. hogy az író föltehetni vélte, hogy már a honfoglalás idejében is voltak ott, nem úgy, mint a székelyek, kikről tudta, hogy későbbi bevándorlók. Minthogy a Névtelen Erdélyt csak felületesen ismeri, nem is kell valami régi időre gondolnunk, hogy az oláhok észrevehető contingenssé növekedtek Erdélyben. Lehetett az Anonymus előtt vagy 200 évvel, a X. század végén vagy XI. század elején, mikor a beszivárgás kezdődött Fogaras vidékére, a mely tájon a XIII. század elején — mint a szász Andreanum privilegium silva Blaccorum et Bissenorum-ja is tanúsítja — már oklevelileg említtetnek.

[11] A római útra nézve, legalább Tordáig, l. a Torma Károly értekezéséhez («A limes dacicus felső része» Értek. a TT. köréből IX/2.) csatolt térképet.

[12] Hogy a régi Erdueleut most már bátran Erdőaljának, és — ennek kapcsán — a Havaseleu-t Havasaljának, Havasalföldnek mondhatjuk — a mint Hunfalvy Pál előtt mondták is — kitűnik abból, hogy a helyet, melyet még V. István, IV. László idejében Sátoreleunek írtak (W. VIII. 5., az eredeti az országos levéltárban DL. 519. sz. a.), most Sátoralja-Ujhelynek hívjuk. A tiszántúli alföldre a «spongyaszerű talaj» találó kifejezést Salamon Ferencz használja: Hol volt Attila főszállása? Századok, 1881. 25. l. Bihart Anonymus egyszer — tollhibából? — Bellaridnak is nevezi C. 51. (Fl. II. 44.). Fontosságát az Anonymus-féle Mén Maróton kívül még az is bizonyítja, hogy a királyság első századában, mint látni fogjuk, a királyság mellett fennálló herczegségnek, úgy szólván, magvát alkotta.

[13] Bolgárokról ö. v. Krek i. h. 350—310. szöveg és jegyzeteket. A német krónikák, jelesen az Ann. Fuldensis adatait (MG. SS. I. 408.), melyek a bolgár viszonyokra vonatkoznak, összeállította, byzanczi adatokkal és némely helyes, de nem is helyes okoskodással megtoldotta Pič, Über die Abstammung der Rumänen, 72., 74. ll. Szerémre nézve lásd alább a 18. jegyzetet.

[14] Swatopluk birodalmát a XII. századbeli Cosmos, ép úgy mint Anonymus a csehek birtokát, a Garamig terjeszti. (MG. SS. IX. 39.). V. ö. Dudik, Geschichte von Mähren I. 311. Dümmler, i. h. II. 339. és kk. ll. Huber, Mittheil. II. 372.

[15] A felvidéki erdőségekre nézve: A magyarok letelepedéséről. Századok, 1877. 483. s kk. ll.

[16] Pannonia déli határára nézve l. Rómer Flóris térképét Ortvay értekezése mellett: Egy állítólagos római mediterrán út Pannoniában. (Ért. TT. köréből XI/7.) Még Oláh Miklós idejében (Hungaria. Bél, Adparatus 14.) az erdőség Esztergom alatt kezdődött s a Balatonig, azután tovább terjedt. A legjobb nyuszt-menyét — Steinmarder — még ma is Magyarországból kerül ki (Brehm, Thierleben II². 55., 60., 64. ll.). Azért magyarázom legalább általában erre az okleveleink nyestjeit. Nyestről egyébiránt 1138-ban Erdélyben, Somogyban is van szó (Kn. I. 94., 99.).

[17] Dümmler, Die Südöstlichen Marken (AfÖG. X.), rövidebben Huber A., G. v. Öst. I. 92. kk. ll.

[18] Van olyan felfogás, kivált szláv jó barátainknál, hogy a magyar csak a tiszai részeken telepedett meg, mert Konstantin császár e vidéket jelöli meg különösen folyamok szerint (i. h. c. 40., 174. l.), de feledik, hogy később (c. 42., 177. l.) ugyancsak a császár világosan említi, hogy — Konstantinápolytól véve — Dunántúl is laknak, a régi Morvaországban, továbbá a Dunán innen a Száváig; a horvátokkal pedig a hegyek felé — csak a Kapellát értheti — határosak (C. 13., 81. l.). A honfoglalás idejét befejezettnek tekinthetjük, mikor a magyarok 900-ban már a bajor határt kezdik megtámadni. Mikor 900. nyarán visszatértek Olaszországból, még Pannoniát pusztították; majd azonban ugyancsak ez évhez írják a fuldai évkönyvek, miután Bajorországba törtek, «redierunt, unde venerant. ad sua in Pannoniam», ekkor tehát már az elfoglalás teljesen megtörtént; hogy nyugat felé Magyarország nem terjedt ki a mai Ausztriára, vagyis azt nem szállta meg magyar. legfölјebb pusztította, úgy, hogy néptelenné lőn, s csak a X. század második felében gyűlt oda ismét nagyobb számú német lakosság, most már nem kell bővebben fejtegetni. Még 903. vagy 904-ben: ultra montem Comagenum németek cserélnek, 1002-ben pedig Baden és Mödling vidékén, a Kamp és Morva közt adományoznak (Huber, G. v. Öst. I. 122. n. 3.; 179., 180. és Meiller, Über das von Anselm Schramb und Hier. Pez Veröffentlichte Breve Chronicon Austriacum. a Denkschriften der Akad. XVIII. kötetében jelesen 13. l.). Hogy a Szerémséget megtartotta a bolgár hatalom, bizonyítja az, hogy Konstantin a X. század közepén (i. h. c. 40., 173.) Sirmiumot a magyarság határán úgy említi, mint a Traján hídját és Belgrádot, s a XI. század elején, 1019-ben a bolgároktól foglalják el a byzancziak (Kedrenosz II. 476.).

A nehézségre nézve, mi e felfogásból a pécsi püspökség alapító oklevele ellen támadna, a mi egyébiránt nem nehézség, lásd a 89. jegyzetet.

[19] A letelepedés módjáról tüzetesebb adatunk — ha Leo császár tudósítását (53. §.), hogy «a csata napjáig nemzetségek és törzsek szerint el vannak széledve», annak nem veszszük — nincs, de nem is szükséges, mert a dolog természetéből következik, s reá analogiát is találunk. Rubruk 1253. a tatárokról írja: «Inter se diviserunt Scythiam. . . . Et quilibet capitaneus, secundum quod habet plures vel pauciores homines sub se, scit terminos pascuorum suorum et ubi debet pascere hyeme et aestate, vere et autumno (Recueil de voyages et de mémoires IV. 220. l.).

[20] A legyőzöttekkel való bánásmódra nézve a 8-ik jegyzetben idézett külföldi források egy-egy adatából, utalásából, mint Konstantin i. h. c. 41., 476. l. meríthetünk némi felvilágosítást; kiegészítik ezt hazai forrásaink, főleg Anonymus és Kézay «de Udvornicis» czímű függelékében, s megerősítik, a mit ők mondanak, az ország viszonyai a kereszténység első századában.

[21] Ily relativ függetlenség fejti meg a régi Slavoniának, mai Horvátországnak később való bevonását a magyar civilisatióba és némi sajátszerű különállását. Kézay, De Udvornicis (Fl. II. 97.).

[22] A magyarok megtelepüléséről, Századok, 1877. 488. l., Venatores bubalorum-ról meg a XIII. század elején is olvasunk R. de Varad. 167., 255., 290., 330. sz. 1227. Portmadochan — piscatura uonum HO. VII. 12. 1272. és Oláh i. h. Bél Adparatus 35. l. Ugochában — ferae mediocres közt említik a medvét. CD. V/I. 176. Erdélyben medve és bölényre mutat 1138. Kn. I. 94. Zahn, Steyermarkisches Urkundenbuch I. 33. A mai Németújvár mellett Medves patakot találunk 1157-ben CD. VII/5. 117. (Medus, de Fejérpataky másolata szerint Medvus). Macskás, villa felium Kolosban, még 1299-ben vadmacskabőrrel adóz (W. V. 206.). Valamivel előbb — 1272-ben — Szathmármegyei népekről «Castorinarii qui vulgo Hudaz (hodász) dicuntur» olvasunk HO. VIII. 438. Tune = stagnum, Brandl, Glossarium 344. Hermann, Magyar Halászat kézikönyve I. 66. kk. ll. Piscatura — quod Thana vulgariter dicitur CD. II. 129. IV/1. 191. A magyarok kalandjait szorgalommal összeállítá Szabó Károly a «Vezérek korában». Azok valódi természetére nézve lásd Widukind elbe-

szélését a 906. szász hadjáratról c. 20. (MG. SS. III. 426.). Grigorjev i. h. 49. kk. ll. Igen helyesen fogja fel a dolgot Vámbéry, A magy. eredete, 337., 446., 447. ll. Hogy a kalandok vezéreit, legalább gyakran, választák, arra nézve a közép-ázsiai törökök analogiáján s a dolog természetén kívül, Anonymusra C. 53. (Fl. II. 46.), az Ajtony ellen való hadjáratra nézve l. Vita S. Gerardi, C. 10. Endlicher 215, melyre nézve egyébiránt lásd a 94. jegyzetet. A 937-iki híres hadjáratra nézve, a mikor a magyarok Dél-Németországot, Francziaországot pusztítva Olaszországon át tértek haza, a miről hazai forrásaink is, bár zavarosan, a Képes Krónika legalább az augsburgi vereség kapcsán emlékeznek (Anonymus C. 56. KK., C. 33. Fl. II 49., 136.) l. Szabó Károlyt i. h. 206. s kk. ll.

23 Az itt említett részletekre nézve: Ekkehard, Casuum Sancti Galli Cont. MG. SS. II. 105. kk. ll. Liutprand, Antapodoseos u. o. III. 249., 250., 258. Legatio ad Nicephorum u. o. 357. Vita S. Wiboradae u. o. 454. Gesta Episcoporum Cameracensium u. o. VII. 428. Leo, Chron. Montecasinensis u. o. 618. A nagyszentmiklósi lelet egyik korsóján a szittya vitéz (Archaeolog. Értesítő, új folyam IV. 8.), ha nem is magyar, fogalmat nyújt, mikép vitte a magyar foglyát. V. ö. egyébiránt erre nézve — bár a XII. század végéről való — Annales Palidenses Mg. SS. XVI. 60.

24 A karantán markot 970-ben említik; Ausztriát Babenberg Lipót legkésőbben 976-ban kapta. Huber, G. v. Öst. I. 138.

25 A gyepükről szerző czikke: Néhány szó hadi viszonyainkról a XI—XIII. században, Hadtörténelmi Közlemények, I. 504. s kk. ll. Anonymus Boronája c. 37. (Fl. II. 31.): Brana; Jireček, Das Recht in Böhmen und Mähren I/2. 10. Egyúttal felhasználom az alkalmat, hogy a szövegbe csúszott tollhibát, hogy a magyarokat 968-ban találjuk utószor a Balkán-félszigeten, 970-re igazítsam ki.

26 A kirgízekről Koszlov: Gewohnheitsrecht der Kirgizen. Russische Revue 1882. 474. A lebediai földmívelésről Ibn Rosteh i. h. Hunfalvy Ethnographia 273. l. Az orosz évkönyvek — Nesztor — ad 969. (Legernél 53. l.)

27 A magyar lakóhelyekre következtethetünk Frisingi Ottó, Gesta Friderici Imperatoris I. leirásából (MG. SS. XX. 368.). Szent László idejében tiltják, hogy a falusiak ne hagyják el templomukat I. 19. és a Synodus 13. (Endlicher 329., 374.). Házak elszállításá-

ról még a XIII. század végén is beszélnek CD. V/3. 142., 146. ll. VII/4. 183.

[28] A sátorozást említi még Frisingi Ottó i. h., sőt még Spalatói Tamás is, czélozva, Schwandtner III. 602. Az idézett nevek közül Torda, Doboka, Szabolcs, Szónok (Szolnok), Bars és Borsodot Anonymusban és a Képes Krónikában is megtaláljuk (c. 11., 18., 19. 22.); nem is kell oklevelekre hivatkoznunk. (Fl. II. 13., 18., 19., 21., 157.) Különben Tordára nézve lásd még W. II. 12., Kn. I. 267., Zatmár CD. IV/3., 139., 141.; VII/5. 348., W. VIII. 318., Kn. I. 95., 267. Békés W. II. 18., Kn. I. 89. Moson W. II. 23. Várad CD. III/1. 61. Poson R. de Varad 174. W. VI. 499. Posonága, a székelyeknél (Székely Okl. II. 80.). Kn. I. 91. Még ilyen név is, mint Kálló (terram filiorum Kallou 1224. W. VI. 427.), Worosd (W. VII. 201.) tulajdonnév. Győr ismert nemzetségnév (HO. VI. 11., CD. IV/1. 294. stb.). Nem vonom kétségbe, hogy később némely helységnévnek megfelelő tulajdonnév a helységtől származott, de általában véve mégis megfordítva volt a dolog. Zalában még 1335-ben is olvassuk: terre Nemes Gerger ilesee vocate. Zal. Okm. I. 299.

[29] A törzsvajdák gyenge hatalmát Konstantinosz említi. C. 40. (174. l.). Árpád is csak «κεφαλὴ πρώτη». Ilyféleképp fogja fel a KK.-ban fentartott hazai hagyomány is, c. 13. (Fl. II. 125.). A törzskötelék ilyen felbomlása egyébiránt természetszerű következménye mindenütt az állandó letelepedésnek, civilisatiónak. Anonymus okoskodó irányával a kora fejedelminek képéhez idomítja Árpád alakját.

[30] A magyar vallásról csak töredékes utalásokat birunk, de ezekből is fölismerhetjük, hogy a közép-ázsiai pogány népekéhez hasonló, körülbelül olyan volt, mint a XIII. századbeli mongolok szamaniszmusza. A mondottakra nézve Pulszky Ferencz értekezése néhány magyarországi sírleletről, a Magyar Akadémia Évkönyveiben XVI/3. 57. és kk. jelesen 66. lapon, s újabban összefoglaló értekezése: Magyar pogány sírleletek. Ért. T. T. XIV/10. füzet 224. A czeremonia nélkül való elégetést látjuk Sanct-Gallenben (fenn a 23. jegyzetben idézett helyen), KK. c. 33. — Lél esete — (c. II. 135.). Sz. László I. 22. (Endlicher 330.), melyhez némileg hasonló tilalmat ad ki a cseh Břetislaw (Cosmas, MG. SS. IX. 102.). «Stat meta lapidea, quod Balvan vocatur», mondja Kálmán király ok-

levele 1109. (CD. VII/1. 142.) és még 1267-ben ad statuam lapideam quae dicitur balwankew W. VIII. 174. Nagyon fontos, a mit a X. századbeli Ibn Foszlan a baskirok vallásáról mond (Vámbéry, A török faj 610. l.), mert — lehet mondani — nem szenved kétséget, hogy e baskirok a visszamaradt magyarok, kiket Julián domokosi IV. Béla korában meglátogatott. Erről egyébiránt e munka II. kötetének illető jegyzetében lesz szó. Keresztény hittérítők nyomairól Vita Constantini C. VIII. Dümmlernél, Die Südostlichen Marken, AfÖG. X. 53. Vita Wicberti MG. SS. VIII. 514. Gyula és Bölcs megtéréséről Kedrenosz-Szkülitzész II. 328. A magyarok pusztításairól való feljegyzésekben széltében olvasunk az egyházak feldúlásáról, a papok üldözéséről, a hit tárgyainak csúffá tételéről mint brémai Ádámnál, — ki igaz a XI. században írt — Gesta Hamab. Ecclesiae MG. SS. VII. 303. «Tunc etiam cruces a paganis truncatae, ludibrio habitae». A cseh polygamiáról Canaparius és Bruno Szent Adalbert életében. MG. SS. IV. 586., 600. A magyarok házas életére nézve nem tulajdonítunk nagy fontosságot Anonymus szavainak, c. 1.: «Non erant enim fornicatores, sed solum modo unus quisque suam habebat uxorem» (Fl. II. 3.), ha azt a társadalmi élet jelenségei nem támogatnák. A magyar családi viszonyokra nézve a kirgizeknél talált analogián kívül (Russische Revue i. h. 474.) Szent István tiltó törvényei I. 15., 26., 27., 30. (Fl. II. 118., 121.) nyújtanak felvilágosítást. Nem is találunk emlékeinkben panaszt, tilalmat stb. a többnejűség ellen, mint a cseheknél vagy bolgároknál, Jireček i. h. 131. a Miklós pápától írt tanítása 51. pontjában. Hilferding, Geschichte der Serben und Bulgaren 60. l. Az Istennyila, eladó leány-féle kifejezések tanúságát a vallási fogalmak és házassági viszonyokra nézve szintén felhasználhatjuk, de nem vonhatunk következtetést a feleség szóból, mert az egyebet jelenthet, mint a német Ehehälfte.

[31] Taksony halálát, Géza trónra léptét — minthogy az Aloldus-féle koholmányra, mely határozottan 972-ről beszél, már semmit sem adhatunk — csak következtetés útján állapíthatjuk meg, 973-ban lévén a követség I. Ottónál, melyet nagyobb valószinüséggel tehetünk már Géza, mint Taksony idejére. A zágrábi, nagyváradi krónika nevén ismeretes annalistikai feljegyzések 963-ik éve is bizonyosan ezt a 973-at akarja jelölni.

[32] A Géza korára vonatkozó okoskodást l. Szabó K., Vezérek kora 339. l.

[33] Gézáról a Legenda minor és maior, Fl. II. 2., 12. Nejét a magyar krónikák, élükön a névtelen királyi jegyző, Gyula erdélyi vajda leányának (An. c. 27., KK. c. 15., 35., Fl. II. 25., 126., 138.) a lengyel: Cronica Ungarorum juncta et mixta cum Cronico polonorum et vita Sancti Stephani (Bielowski I. 495. kk. ll.), a kamienici 1165-ben végződő, állítólag a XIII. század elejéről való, nem épen a legnagyobb kritikával írt évkönyvek (u. o. II. 776. V. ö. Zeissberg, Die Polnische Geschichtsschreibung 37., 38. l.) lengyel források Mieszko lengyel herczeg testvérének, Adelheidnek mondják. Mindkettő azonban megegyez abban, hogy Szent István anyja és az a nő, ki Gézát a kereszténység behozatalában ösztönözte, támogatta, egy és ugyanaz a személy volt. Az a feltevés tehát, hogy Gézának két neje volt, csak kellő alapot nélkülöző kisegítő, melyhez azok az irók kénytelenek nyúlni, kik mind a két adatot fenn akarnák tartani. Ez azonban lehetetlen. Választanunk kell, s a választás nem lehet kétséges. Sarolt mellett a magyar kronikák, köztük Béla király névtelen jegyzője, Kézai Simon, IV. László udvari papja, kik a királyi genealogiákat vizsgálták, ha egyebet nem, azt tudhatták, tanúskodnak; velük szemben a Chronicon Mixtum, melyről az újabb időben sokat irtak, legújabban, ha jól tudom, Rosner' Ignácz a Rocznik filarecki 1886. első évi folyamában 61—131. ll., a legzagyvább compilatió, melyet az elég zagyva lengyel források közt találunk, s melyet Swiezawski már 1871-ben, Smolka szerint (Polnische Annalen 71. l. 33. jegyzet): «Ein spätes Machwerk des XIV. Jahrhunderts»-nek nevez, a XIII. század második felének terméke, ha nem még későbbi, mert — hogy egy, de döntő körülményt emlitsek — már megkülönbözteti Chroatiától és ismeri mint külön tartományt Slavoniát, Tótországot, a Száva és Dráva közt, a mi csak IV. Béla korában kezdett divatba jönni. (C. 3. i. h. 497.). Jellemzi a vége is. C. 13. szerint (i. h. 514.) «dux Russiae Miscislaus de Civitate Galisz» Szent Lászlót fiának fogadta és leányával neki adta Halics országot, míg László testvére, Salamon «Slavoniam regebat», a miben természetesen koholt, de szakasztott mását látjuk annak, a mi 1226-ban, II. Endre korában történt, mint elbeszélésünk folyamán látni fogjuk, mikor tudniillik az orosz Misztiszláv II. Endre fiának, Endrének leányát feleségül adta, neki Halicsot átengedte, Endre herczeg testvére Kálmán pedig Slavoniát kormányozta. Adelheidról még némi későbbkori, a XIV., XV. szá-

zadba lenyúló lengyel compilatiók emlékeznek (Bielowski III. 333., a sziléziai lengyel források: Cronica Principum Poloniae. U. o. 438. l., így «Narratur» in quadam cronica, quod iste Mesco habuit sororem nomine Adelheidem, quam Jesse rex Ungariae duxit in uxorem», 669., 700.), de nem az egykorú Thietmar, MG. SS. III. 862., ki István anyjáról, nagybátyjáról, a lengyel I. Boleszlóról beszél, de szóval sem említi az István és I. Boleszlo, Mieszko fia közt levő közel rokonságot, nem említik a XII. század elejéről az úgynevezett Gallus-féle régi lengyel krónika, vagy a későbbi, XIII. századbeli lengyel irók, mint Kadlubek Vincze és Boguchwal. Saroltára kell tehát értenünk, a mit Thietmar i. h. és Bruno, Szent Adalbert életében (MG. SS. IV. 602.) mondanak. A Quedlinburgi követségre vonatkozó adatok Köpke, Kauer, Ottó der Grosse 501. kk. ll. Piligrin levele Endlichernél 131.; Piligrinről röviden, de jól Riezler, G. von Bayern I. 392. kk. ll. Huber A., G. von Öst. I. 142. l. Vita S. Wolfgangi, MG. SS. IV. 530. Régebben — Waitz kezdte — a németek azt, a mit Thietmar Géza nejéről mond, Procui vagy Gyula anyjára, atyjára értették (v. ö. Szent István és alkotmánya, Századok 1879. 121. l. 4. jegyzet), s e felfogásnak legújabb időben még magyar követője is akadt (Turul VIII. 53.), ki Procuit Adelheid testvérének tartja s Thietmar szövegéből, mikor idézi, ép e lényeges szavakat: «a suis sedibus ab eodem» — azaz a rege Pannonico — «autem expulsus» kihagyja; de most már a németek is elejtették e véleményt (Huber, G. v. Öst. I. 146. n. 1.), melyről Thietmar szövegét elfogulatlanul olvasva, csakugyan nehéz érteni, miképen keletkezhetett.

[84] Tudom, hogy a prágai püspökség alapító levele, mely a Vágig terjeszti a püspökség határát, hamis (v. ö. Loserth, Der Umfang des Böhmischen Reiches unter Boleslaw II. Mittheilungen II. 25. kk. ll.). De maga a hamisítás mutatja, hogy a prágai püspök joghatósága a Vág mellékére — mi alatt főleg Trencsén vidékét kell értenünk — kiterjedt, vagy legalább az érsekség arra igényt tartott, a mi a szomszédságnál, a Trencsén körül való lakosság szláv voltánál, s a Morvával való régi kapcsolatnál fogva csak természetes. Némileg analog lehetett a helyzet azzal, a mit a Dráván túl találunk, hol a horvát tenéni püspökség igényeit a Dráváig terjeszté (Spalatói Tamás c. 15.; Schwantner III. 550. l.). Itt a zágrábi, a Vágvidéken a nyitrai magyar püspökség megalapítása vetett véget a horvát, illetve cseh-morva egyházi befolyásnak.

[35] V. ö. erre nézve Asbóth, Szlávság a magyar keresztény egyházi terminologiában, Nyelvtudományi Közlemények XVIII. 321. és kk. ll. és annak némileg czáfolatát, Volf György értekezését: Kiktől tanult a magyar irni, olvasni? Ért. a nyelvtudományok köréből XII/6. füzet.

[36] Géza megkeresztelkedésének idejére nézve némi támaszpontul szolgál István születése, melyet 975–979. közt való időre tehetünk, mint alább a 39. sz. a. bővebben kifejtjük, mert István már kereszténynek született, mint a legendák, különösen minden sallangtól menten a legenda minor (Fl. I. 2.) bizonyítják. Volt oly vélemény Francziaországban, hogy Gézát Szent Wolfgang keresztelte meg, a miről azonban Wolfgang német életirója semmi bizonyosat nem tudott és már csak ezért sem valószinű. (Vita S. Wolfgangi MG. SS. IV. 525.). XII. századbeli zavaros forrás, Ademar interpolatora, állítja csak, (Mg. SS. IV. 129.), de azért benső valószinűséggel bir, hogy Géza a keresztségben szintén az István nevet nyerte, minek utóhangját Gaufridus de Bruil 1182. körül írt krónikájában is találjuk (MG. SS. XXVI. 202.), valamint — közbevetőleg legyen mondva — a Waic névben, melylyel Thietmar egyszer (MG. SS. III. 784. l.) Istvánt nevezi, talán Géza nevét kereshetjük, a mint hogy Thietmar másutt Gézát Dewiznek s egy más, a XII. század közepéről való német forrás (Annales S. Disibodi MG. SS. XVII. 27.) II. Gézát Wardiznak hivja, különben a Waic név nálunk még a XIII. században, 1245-ben is előfordul — Martinus banus filius Waic (CD. IV/1. 386.) s a Vajka, Vajta helynevek, az utóbbi Fehérvár környékén, szintén e névre emlékeztetnek. Hogy a Stephanus név a magyarban is eleinte Stefannak hangzott, miből Csépán is lett, bizonyítja az, hogy még 1322-ben bizonyos helységet: Ernefya*stephan* paulia — Pályi-jának hívnak (Anjouk Okm. II. 45.); ennek átmenete aztán mint 1333-ban olvassuk, Ystefan: «Iburfyaystefan háza», Kubinyi, A régi magyarok személyneveiről (Turul 1885. 179. l.). Géza működéséről általánosságban a legendák beszélnek idézett helyeken. V. ö. egyébiránt szerző czikkét, Szent István és alkotmánya, Századok 1879. 8. s kk. ll.

[37] A confessio fideit — mint a kor kifejezését — Szent István intéseiből Imre fiához (De Institutione Morum ad Emericum ducem c. 1.) veszem (Fl. I. 104.). Ismerem az ellenvetéseket, melyeket e munka authenticitása ellen tesznek, melyekkel — Endlicher szavai-

val élve: «in der Zeit der flachsten Hyperkritik (Gesetze des Heil. Stephan 15. l.) — valódiságát kétségbe vonták, s melyeket M. Florianus is felhoz (Fl. I. 220. kk. ll.), de azok mind olyanok, hogy e munka hitelességét, melyet a legenda maior és utána Hartvic támogatnak (Fl. I. 25., 57.), meg nem dönthetik; a mivel nem akarom azt mondani, hogy ebben Istvánnak valami sajátszerű, individualis, irodalmi művét kellene látnunk, hanem az körülbelül olyan, mint valami kormányrendelet, mely régi példák nyomán a király eszméit, itt-ott talán szavait is tartalmazza. Leginkább figyelmet érdemel még és döntő fontosságú *lehetne* az irat hitelessége ellen az az ellenvetés, mit a «corona» szó használatból merítenek. (Fl. I. 227.), ha ez az ország, az államhatalom értelmében használtatnék; mert az csakugyan a XIII. század második felére mutatna; de ily értelemben nem fordul elő, a miről kiki az illető helyek elolvasásából meggyőződhetik. A pogányság iránt tanúsított conniventiára nézve l. az Adalbert életében említett panaszon kívül (MG. SS. IV. 607.) Thietmar ismeretes anecdotáját (i. h. 862. l.) Gézáról, hogy elég hatalmas, hogy más Istennek is áldozhat a keresztény Isten mellett.

[38] Adalbertről két életirata Canapariustól és Brunótól (MG. SS. IV. 581. kk. ll., Bielowski I. 157—222. ll.). Magyarországi működéséről csak Bruno életrajzának egyik redactiója emlékezik, s annak, tekintve az események összefüggését, a helyet, a hol az iró fölhozza, 993/4-ben kellett történni. Későbbkori a Miracula S. Adalberti (MG. SS. IV. 613.).

[39] István születését krónikáink hol 967-re (Kézai), hol 969-re teszik, mint például a Képes Krónika (Fl. II. 77., 138.). Ha tekintjük Géza valószinű korát és tekintjük — a mi bizonyos — hogy Istvánt trónraléptekor «puer adolescens»-nek nevezik, mi az akkori szójárás szerint lehet még 21—22 éves ifjú (p. o. II. Henrik német császárt, ki atyja halálakor valami 23 éves volt, «praeclare indolis puer»-nek nevezi a XI. század közepén a Vita Godehardi episcopi irója (MG. SS. XI. 173.), de nem 28—30 éves fiatal ember, hogy István — a mi körülbelül szintén bizonyos — csak 996-ban nősült, nem valószinű pedig, hogy házasságával 27—29-ik évéig várakozott volna: arra az eredményre kell jutnunk, a mire például már Katona jutott, hogy a hatvan helyett hetven olvasandó, István 977. vagy 979-ben született, a mikor nősült, 19 vagy 21 éves, és mikor

atyja után következett, 20 vagy 22 éves volt. Lengyel források, mint a sziléziai heinrichaui, a már említett kaminieci évkönyvek születési évét 975-re teszik. Ez alapon M. Florianus — Mátyás Flórián, éles elméjű tudósunk — István születése évének határozottan 975-t mondja (Disquisitio de anno natali et annis regiminis S. Stephani regis. Fl. IV. 291. kk. ll.). Lehet, sőt némileg valószinű; de mert csak idegen, későbbkori forrásokban olvassuk, s mert Kézai, az udvari pap 967-jét 977-re is lehet magyarázni: némi skepsisre jogosultak lehetünk és legbiztosabban járunk, ha István születési évét csak körülbelül határozzuk meg. Akármelyik évet fogadjuk el azonban (v. ö. Szent István és alkotmánya i. h. 122. 1. jegyzet): a legenda maiornak Hartvicnál is reprodukált azon állítása, hogy Istvánt Szent Adalbert püspök keresztelte meg, nem lehet való. Erről különben sem a legenda minor, sem — s ez döntő — Adalbertnek az az életrajza se tud semmit, melyet Bruno írt, a ki pedig Magyarországon is járt és magyarországi működésével is foglalkozik. Még Szent Gellért legendája is — melyre nézve l. Századok 1888. 59. kk. ll. — egyik régibb részletében (C. 7. Endlicher 211.) csak annyit mond, hogy «regem, adhuc, cum parvulus esset — erudivit», sőt még prágai Cosmas is csak azzal az általános kifejezéssel elégszik meg (MG. SS. IX. 54.), hogy Adalbert «retibus fidei cepit Pannoniam». Csak a XI. század végén — az idegen, valószinűleg cseh embertől írt — Legenda maior (l. erre valamint egyáltalában Szent István legendáira nézve: Hartvic legenda és pesti codexe, Századok 1884. 739. kk. ll. és a Hartvic legendáról, u. o. 1892. 279. kk. ll. czímű értekezéseimet) nagyítja már Adalbert hatását vagy István dicsőségét annyira, hogy határozottan Adalbertnek tulajdonítja István megkeresztelését, a mi — Hartvic nyomán — átment a magyar köztudatba, s úgy szólván a hivatalos magyar felfogássá lőn, a XIII. század derekán — 1158. után (Wattenbach, Deutschlands Geschlechtsquellen II. 195.) az Annalista Saxóban is már előfordul (MG. SS. VI. 682.). István ifjúságáról: Legenda minor C. 3. Leg. maior C. 15. (Fl. I. 2, 25.). Kis termetéről, talán valami hagyomány, vagy a Nagy Sándorról való mondás utánzásakép, a XIII. század második feléből való erfurti Minorita Krónika (Mg. SS. XXIV. 183.): statura pusillus «corde magnus»; ebből vehette Pelbart mondását: corpore parvus, anima magnus (Fl. I. 83.), mint M. Florianus figyelmeztet. Istvánnak képe a ma-

gyar koronázó paláston, 1031-ből — még fiatal, csinos ember — typus, nem egyéni kép, mint Imréé, ki — ugyanott — még gyermekalak. A grammatikai tudomány terjedelméről Specht, Geschichte des Unterrichtswesens in Deutschland 86. s kk. ll. István jellemét egyébiránt leginkább tettei mutatják; s a képet, melyet belőlök alkothatunk magunknak, csak kiegészítik és megerősíthetik az Institutio Morum gondolatai.

[40] Az Annales Garstenses — igaz, hogy XII. századbeli adat — 991-hez említ magyar-német harczot (MG. SS. IX. 562.), s ilyesmit bizonyít III. Ottó oklevele is 885-ből (CD. I. 273.).

[41] Géza végső éveiről l. Legenda min., Legenda maior (Fl. II. 3., 14.). A trónöröklésödésre nézve felvilágosítást nyújt a külföldi analog példák és a magyar történet folyama. A bessenyőknél Konstantin szerint (i. h. c. 37., 165. l.) a fejedelmet nagybátyja vagy ága követte. Karácsonyi (Turul XIII. 52.) következtetése István uralkodása idejéből, hogy Géza 997. február 1-én halt meg, illetve István akkor kezdett uralkodni, helyes; a legendák is halálát Adalbert halála — 997. ápril 23-ika — előtt említik. Gizelláról: Vita S. Wolfgangi (MG. SS. IV. 534., 538.). Elbeszélésünk folyamán lesz alkalmunk még támogatni felfogásunkat Gizella személyéről, kit későbbkori forrásaink oly fekete színben tüntetnek fel.

[42] Nem csak a Legenda maior, de a régibb magyar eredeti Legenda minor is (l. erre nézve a 402. jegyzetet) Gézát rex-nek nevezi, mint a külföldi források egyáltalában véve az egyes magyar csapatvezéreket, p. o. Rex Bulgio (Gesta Episc. Cameracensium MG. SS. VII. 428.), s azt csak a pragmatizáló, okoskodó Hartvic változtatja át mindenütt «dux»-ra. Az akkori «kral» még *nem király* kiejtést István veszprémi görög oklevelében tanuljuk (W. I. 347.).

[43] Szent István működésének általános jellemére nézve v. ö. «Szent István és alkotmánya» i. h. 11. s kk. ll., a nélkül, hogy az ott említett minden részletet még ma is mind magaménak vallanám. Királyi teljhatalomból, «Decrevimus nostra regali potentia», adja meg a jogot, hogy minden ember birtokáról rendelkezhessék I. 6. törvény (Fl. I. 116.), a pécsváradi alapító levélben pedig mondja: Nobiles autem sive ignobiles . . . possessiones habentes ex donatione nostra obtinuisse dixerint» (Mon. Vaticana I/4. 577. = CD. I. 301.), hol a «nobiles» azonban alkalmasint a későbbi átírások javítása, vagyis inkább corruptiója.

[44] Princeps. comes, miles-ről mondja «sunt patres et fratres, ex his vero neminem in servitutem redigas vel servum nomines. Institutio morum. C. 4. (Fl. I. 107.)

[45] István ez intézkedéseit, melyeket az I. 6., 7. törvényczikkek fejeznek ki (Fl. II. 116.), itt említem fel, mert a gondolat már előbb volt meg, sőt némely intézkedéseket István már előbb tett meg, mint a törvény, mely koronázása után keletkezett; különben első törvényében, melyet tartalmánál s a Legenda maior útmutatásánál fogva jórészt (C. 10. Fl. I. 46.) egy időben keletkezett műnek tarthatunk, több oly dologról, comes-ről, miles-ekről olyformán van szó, hogy azoknak már előbb kellett létesülni. S így fogván fel a dolgot — a mint kell is — elenyészik a nehézség, melyet Huber A. G. v. Östreich I. 149. l. 2. jegyzetében, Szent István és Alkotmánya czímű értekezésem e pontja ellen felhozhatónak vél; valamint arra nézve, hogy a törzs-szerkezet már István előtt bomlott vagy bontatott meg, az a körülmény szolgál bizonyítékul, hogy István ellenfelei közt Gyulán kívül törzsfőt nem találunk. (Szent István és Alkotmánya i. h. 9., 10. ll.)

[46] Hogy a királyi vármegyei birtok ekkép keletkezett, nem pedig valami kisajátítás által, mint iróinknál itt-ott, p. o. Bottkánál (A vármegyék ősi szervezete, Századok, 1870. 505. s kk. ll.) olvashatjuk, abból következtethetjük, hogy:

az ilyen egyénektől való kisajátitás már megelőző tulajdonjogot tételez fel, a mit pedig a fentebbiek szerint, tekintettel a nemzet fejlődésére, nem supponálhatunk;

az ilyen kisajátítás oly megrázkódást, ellentállást szült volna természetszerűleg, hogy azt előidézni akkor, mikor a kereszténység terjesztése volt a fő czél, s a mellett a tulajdonjogot még a rabszolgákra nézve is tisztelték — mint látni fogjuk — sem Géza, sem István nem akarhatták; nincs is nyoma ilyen nagy mértékű ellentállásnak, megrázkódtatásnak.

Már Kálmán törvényében, C. 20. (Endlicher 362. l.) a birtokokról általában véve mint királyi adományról beszélnek; s az arról való korlátlan rendelkező jogot a királylyal szemben megszorítják. Az aranybulla 4. czikke ezt meg akarta dönteni, de a királyok ez intézkedést általában véve nem respektálták, és végre Nagy Lajos

idejében kivitték, hogy az törvényhozásilag is megszünt; mely siker mutatja, hogy a nemes birtok adomány-természetéről általában véve meg volt győződve a nemzet; végre: latba esik Anonymus felfogása, mely szerint a magyar vitézek mindig Árpád adományából nyerik birtokaikat. Ha a névtelen jegyző — mint kétségtelen, de a miről még alább is lesz bővebben szó — III. Béla jegyzője volt (M. Florianus, Disquisitio de aetate Anonymi Belae regis Notarii Fl. II. 258. kk. ll.), előtte még nem az a későbbi, a királyi javak elprédálásából keletkezett, II. Endrével kezdődő adományrendszer lebeghetett, hanem az, melynek emléke még Szent István idejéből fenmaradt, és folytonosan gyakoroltatott; s anachronismusa nem abban áll, hogy egyáltalában véve fejedelmi adományokról beszél, hanem csak abból, hogy már Árpád idejében látja azt, a mi csak Szent Istvánnal kezdődött. Van ugyan egy-két ritka példája annak, hogy mint birtokczímet prima occupatiót, primaeva divisiót emlegetnek, de csak a XV. században (Horvát István: A magyar tősgyökeres nemzetségekről 34. l.), holott, ha ez valódi, régi jogczím volna, annak, minél inkább visszamegyünk, annál több példájával kellene találkoznunk.

[47] Szent István törvényei, I. 7., 23. Hogy István egy megye valamennyi lakosát egyesíteni akarta, azt azonkívül, hogy a mintául szolgáló német comitatusokban is — szabály szerint — így volt, törvényeiből is világos, a melyekben mindig csak comes-ekről, miles-ekről, az ezek közt levő kapcsolatról van szó, már pedig nem lehet föltenni — ha nem is volna a Legenda maior, C. 9. (Fl. II. 18.) világos tudósitása, mindenkinek szóló törvényekről —, hogy az országos, elég laconicus törvényhozásban, úgy szólván, csak azok ügyeivel foglalkoztak volna, kiket később várjobbágyoknak neveztek, a többivel pedig nem; hanem az összes lakosságot, a nemeseket is, mintegy a király miles-einek tekintik, a tulajdonképi várjobbágy — mint alább a 75. jegyzetben látni fogjuk — civis volt. A miles szó elég tág értelmére egyébiránt a pécsváradi alapítólevél is (MVat. I/4. 575. CD. I. 297.) világot vet. István intézkedései daczára fejlődött ki, vagy maradt meg az állapot, hogy a nemes ember a legtöbb esetben a megyei ispán hatalmán kívül, közvetlenül a király alatt állott, a mely kérdésben a küzdelem a királyi ispánok és a nemesség igényei közt, még az aranybulla idejében sem volt teljesen eldöntve; azért az 5. pontjában határozottan a

nemesség igényei mellett döntött, legalább in theoria, s azután a kérdés különben is, a megyék másnemű alakulása következtében. úgy szólván tárgytalanná lett. Istvánnak ilyetén conceptióját nem zárja ki, sőt ellenkezőleg megerősíti, ha már ő kezd — mint Németországban már gyakori volt — kivételeket statuálni, immunitást adni a rendes kötelék alól, mint a pécsváradi apátnak (MV. I/4. i. h. 577. l.). Comitatusokat említ már korábban a veszprémi alapító-levél (CD. I. 289., HO. VI. 1. l.). A német, jelesen bajor grófsági szervezetről röviden, de jól Riezler i. h. 127., 265., 266. és 748., 752. ll. Hogy ennél fogva a Bottkától, úgy szólván, puszta szavakra, a parochia és comitatus képzelt különbségére fektetett, nálunk egész iskolát alapított felfogást két külön, katonai és polgári megyéről (l. fennidézett művét a Századok 1870., 1871., 1872. folyamában) el nem fogadhatjuk: bővebb fejtegetésre nem szorul; okaimra nézve «Megye? várispánság?» és «Találunk-e egy időben külön polgári és katonai ispánt?» (Századok, 1882. 202. kk. ll. és 635. kk. ll.) hivatkozom.

[48] Latin okmányainkban — és más, egy görögöt kivéve, nincs — mindig csak a comes szó járván, az ispán nevét legelőször mint zupan a XII. század elején Komnena Annánál XIII. 12. (II. 246. l.) majd Kinnamosznál találjuk. VI. 7. (274. l.). Még Kézainál és a Képes Krónikában is (Fl. II. 64., 113.), ámbár 1269-ben már Erdélyben yspan lesey-ről is olvasunk (CD. IV/3. 539.), a «span» alak használatos; annyival inkább feltehetjük, hogy még e forma dívott István idejében. Hogy mennyiféle embernek adták meg nálunk az Árpádok alatt a comes nevet — a mit forrásaink értelmezésében nem szabad szem elől téveszteni — okleveleink bőven tanúsítják, s ugyanazokból tanuljuk, hogy gyakran a különféle ispánokat, minden megkülönböztetés nélkül csak comesnek nevezik. Így comites eorundem (azaz institutorum fisci regii) quos hungarice caliz vocant. Fejérpataky, Kálmán király oklevelei. Ért. TT. XV/5. 43. = CD. VII/4. 58.; 1165. Comes praeconum Z. O. 1., 2.; 1181. Elelis, curialis comes domine Froue. CD. II. 200.; 1184. Nádor és országbiró és valami Achilles együtt «comites»-eknek mondatnak (CD. II. 219., 220.); 1186. locsmándi udvarnokok közt, Thomas comes (W. VI. 164.); 1206. körül: Heymo comes... ecclesiae (W. I. 93.); 1222. comites camerae, Aranybulla 24. cz. (Kn. I. 235.); ugyanazon évben: árpási bessenyők comese (CD. III/1. 363.), s a mosonyi curialis comes az okmány során csak egyszerűen comesnek nevez-

tetik (W. I. 189.) stb. stb. a bilochus, később királyfalus ispán, sőt még akasztóispánnal is találkozunk a XVI. században (Nyelvtörténeti Szótár, az ispán szóról 1620., 1621. ll.).

[49] A mega, megales szó először Kálmán törvényeiben fordul elő. C. 37. «civitatis mega», «judices...megales», Endlicher 364. Mega az ó-szláv mezda, Sasinek, Glossarium, Tört. Tár, 1893. 11. Brandl, Glossarium illust. Bohemico-Moravicae fontes 152, a meze szónál. Megyének, melynek területét valami nemzetségi kötelék határozta meg, egyik példája Somogy, mely — mint alább látni fogjuk — Koppánynyal fellázadt, s azért a pannonhalmi apátságnak tizedet fizetett. A megyét tehát Koppány neméneк vagy ágának területe képezte; ha idegen rész járult volna hozzá, az bizonynyal nem fizette volna e terhet, a bűnnek büntetését, a mint később csakugyan, mikor Somogy a Dráván túlra is kiterjeszkedett, ezt a részét illetőleg a tizedfizetés ellen kifogást tettek (W. I. 175. l.). A másik Újvár, melyről még alább a 117. jegyzetben lesz említés; két egymástól elszakadt részének a Hernád völgyének és Mátraaljának együvé tartozását csak az Aba-nemzetség vagy ág birtoklása fejti meg. Némileg legalább geografiai momentumok befolyását látjuk: Hont, Bars, Nyitra, Zemplén alakulásában, ámbár az efféle esetekben nem egészen világos, vajjon nem a letelepedés alakult-e már a geografiai viszonyokhoz képest, és ennélfogva, mikor a megye a fekvés szerint alakult, tulajdonképen szintén csak a nemi, ági összetartozásnak köszönhette-e ilyetén alakulását?

[50] Radla «clericus» Magyarországba való jöveteléről: iam erat monachus, et ut dicunt, qui tunc temporis norunt, pulcher et bonus. Bruno Adalbert életében. MG. SS. IV. 606., 607. ll.

[51] A Koppány-féle felkelésről Legenda Minor. 5.. Leg. Maior 6. némileg összefoglalva Hartvicnál 6. (Fl. I. 3., 5., 39. l.); KK. c. 36. (Fl. II. 139.). A mit a Krónika Koppány testének fölnégyeléséről és négy helyt való kitűzéséről mond, annak régiségét az a körülmény bizonyítja, hogy Fehérvár nem említtetik e helyek közt; a ki ezt írta tehát, még tudta, hogy István Fehérvárt később alapította, s így erre nézve nem követ el oly anachronismust, mint p. o. a már idézett Chronicon Polonorum, mikor Istvánt Székesfehérvárott koronáztatja meg. Bielowski, I. 504. l. Adalbert tiszteletét Szent Márton iránt, mindkét legendájából (Canaparius c. 25.,

Bruno c. 19.) tanuljuk. II. Henriknek is felkötötték a kardot. (Adelbolt. MG. SS. IV. 793.)

[52] Még 1156-diki oklevelekben Stigranensis ecclesia, parochiáról, Stigranensi suburbio, sede-ről van szó (Kn. I. 107., 110.). A franczia Odo de Diogilo azonban már e tájt — kétségkívül hallás után — Estrigunt ír (MG. SS. XXVI. 62. l.). Esztergomot mondja István születéshelyének a Legenda Min. C. 3. (Fl. I. 2.) «Naturaliter munitissima», írja Arnoldus Lubecensis a XII. század végén. MG. SS. XXI. 117.

[53] Szent Márton alapításáról l. a legendák fenn, 51. alatt, idézett helyeit; ezek valamint Szent Imre legendája is, c. 3. (Fl. I. 131.) Istvánnak, nem Gézának, tulajdonítják az alapítást. Arra nézve, miért mellőzöm az 1001-iki pannonhalmi oklevél tanúságát, ebben valamint a Koppány felkelés kérdésében, lásd e munka II. kötetének első függelékét. A gyermektized, melyet újabb időben annyira kétségbe vonnak, s a mely — természeténél fogva is — csak a legritkább esetekben fordult volna elő, úgy látszik, hamar kiment a divatból, a minthogy az egész tized dolog folytonos vita tárgya volt. Ez magyarázza meg, hogy az úgy nevezett 1001-iki alapítólevél róla nem szól, a monostor vagyona összeírásaiban tüzetesen nem említtetik; az apátság azonban jogáról le nem mondott, legalább ezt mutatja az a körülmény, hogy a Hartvic-legenda illető helyeit még 1350-ben is hiteles alakban kivette, átiratta. (W. XI. 3. kk. ll.)

[54] Szent Márton és a rabszolgáról H. Martin, Hist. de France I. 315. l.

[55] A mit a rabszolgaságról általánosságban mondok, ismeretes dolog, melyet nem szükséges idézetekkel támogatni. István álláspontjára nézve uralkodása elején a későbbkori, de egy-két vonásában elfogadható Kézai-féle «De udvornicis» értekezésen kívül (Fl. II. 97.) I. 18., 20., 21. törvénye (Fl. I. 119., 120.) tájékoztat. Igazán nehéz érteni, mikép mondhatták oly kiváló írók, mint Szabó Károly (Vezérek kora 413. l.), Salamon F. (i. h. Századok, 1876. 733. l.), hogy Szent István a rabszolgákat felszabadította.

[56] A palatium szó magyar nevére nézve tájékoztat a comes palatinus — nádorispán neve, melyet még a XVI. században is: naderspánnak, nadrespánnak stb. mondtak. (Példák: Nyelvtörténeti Szótár, az ispán szónál. 1621. l.)

[57] «Qui vulgo udvornich vocantur», mondja Szent István tör-

vénye II. 15. a XII. századbeli admonti kéziratban (Fl. I. 127.) s a XIII. század végén is még Kézai: «de Udvornicis» ír.

[58] Ascric, tulajdonkép mai kiejtéssel Aschrich, mint már a Passio Sancti Adalberti-ben (Bielowski i. h. 154.) olvassuk és az Ascheris brugge — a mai Lajta-Bruck neve is mutatja — német név (Förstemann, Altdeutsches Namensbuch I. 128.), s ez alapon tarthatjuk viselőjét németnek, valamint azért is, hogy — mint később látni fogjuk — ő járt követségben Rómában, Németországban. Van oly vélemény, mely ebből az okból nem hiszi, hogy másik neve Anastasius lehetett volna, mert németek már nem vettek fel más nevet (Századok, 1892. 211. l.), de ez feledi, hogy ugyanebben a korban Adalbert életirója, querfurti Bruno, német ember is, a Bonifacius nevet viselte; damiani Szent Péter mindig annak nevezi (Vita S. Romuald. MG. SS. IV. 783. és Annalista Saxo u. o. VI. 745.). Az Astric név csak olvasási hibának, a c és t oly gyakori felcserélésének tulajdonítandó.

[59] Aschrichról, kit régebben mindig Radlával egynek vettek, Bruno, Vita S. Adalberti MG. SS. IV. 604., Passio Sancti Adalberti, Bielowski i. h. I. 154. Legenda maior C. 7., ismételve Hartvicnál (Fl. I. 16., 42. l.) Pécsváradi alapító levél (M. Vit. I/4. 575. l. = CD. I. 297.).

[60] Példáját látjuk a Szent Gellért nagy legendájában, C. 9. Endlicher 213. l.

[61] «Dum beatus rex Stephanus verba vite predicaret et hungaros baptizaret» Anonym. C. 57. (Fl. II. 51.).

[62] «Rudis coactusque christianus»-ról beszél Kálmán törvényének bevezetése (Endlicher 359.). «Minis et blanditiis», mondja a lengyel krónika (I. 18.) a XII. század elejéről — Gallus — István térítéséről (Bielowski I. 415.) és Hartvic azt, mit a Legenda minor 3. (Fl. I. 2.) Gézáról mond: «aliene vie sectatores ..... minis terroribusque subjugavit», Istvánra alkalmazza, bizonyosan nem ok nélkül (7. Fl. I. 42.). A XI. századbeli bessenyő telepekről Anonym. C. 57., KK. C. 59. (Fl. II. 51., 187.). A garam-szentbenedeki alapító levél 1075. (Kn. I. 54. l.), a zárty alapító levél 1070. tájáról (W. I.) Thonuz apa halálára nézve Szent István és alkotmánya (Századok 1879. 14. l.). Nejének Uiuos vagy Uiuus neve a Reg. de Varad 151. §-ának Uyes nevére emlékeztet. A Thonuz apától származó Tomaj-nemzetség, később Dunántúlra, jelesen

Zalába is átszármazván, a hol a Balaton közelében, nem épen messze egymástól még mai nap is három — Cserszeg, Lesencze, Badacsony — Tomaj-helységet találunk; tagjai közt 1281. *Urkun* bánussal (HO. VIII. 208.), 1292-ben pedig a tomaji nemesek közt Thonyzzal és Urkunddal találkozunk (Zal. Okl. I. 103.).

[63] A primatiákról, püspökségekről szóló tan Pseudoisidorban Pelagius és Anicetus papok állítólagos leveleiben foglaltatik. V. ö. erre nézve Dümmler, G. des Ostfränkischen Reiches I. 222. és kk. ll. Az újabb tudomány Adalbert brémai érsek törekvésében a XI. század közepén egy északi patriarchatus felállítására, felismerte az alapot, melyből ez eszme alapos támogatást merített (L. Steindorf, Heinrich III., II. 208. és kk. ll.: Pseudoisidor decretálisait); még világosabban utal e forrásra a mi Istvánunk eljárása, kiről az Endlichernél olvasható S. Gellért-féle nagy legenda (C. 11., 218. l.) beszéli, hogy 12 püspökséget akart felállítani, de tervét nem tudta végrehajtani, s tervét csak utódai: László és Kálmán fejezték be a zágrábi és nyitrai püspökségek alapításával, melyekkel a XI. század végén s a XII. század elején végre betelt a 12-ős szám s ez képezte a magyar püspöki hierarchiát II. Endre koráig, a szerémi püspökség felállításáig.

[64] Hogy Solt fejedelmi birtok volt, következtethetjük abból, hogy Fehérvármegyéhez tartozott (Pesty, Az eltünt régi vármegyék I. 68. kk. ll.). E mellett szólnak az Árpád családtagjaira emlékeztető helynevek: Tass, Taksony, a hova Taksony vajdát, s utána, mint látni fogjuk, a XI. század közepén I. Endre király öcscsét, Leventét temették (KK. 49., Fl. II. 158.).

[65] Az idézett szavak II. Endrének 1233-iki, a bereghi egyezséget megerősítő okmányában fordulnak elő (Th. I 116. = CD. III/2. 326.).

[66] Legenda maior 7. Hartvic 8., 9. (Fl. I. 15., 43. kk. ll.) Aschrich kalocsai érsekségét Hartvicon kívül most már kétségtelenné teszi a sokszor idézett pécsváradi alapító levélnek a vaticani levéltárból kiadott, az eddig ismertnél sokkal jobb szövege. Hogy útja és István koronázása nem 1000. évben, hanem 1001-ben történt, tüzetesen kimutatta, egy-két gyengébb érvet is használva, Karácsonyi János (Szent István oklevelei 160. kk. ll.), s ezzel nem ellenkezik Hartvic elbeszélése, hogy ez «quarto post patris obitum anno» történt, mert Hartvic, mint egyebütt is, már a magyar felfogás, stílus szerint ír, negyedik éve tehát, 997. eleje, 998. eleje az

első év lévén, 1000—1001. elejére esik. III. Ottó és Boleszlóról Giesebrecht, Deutsche Kaiserzeit (I^3., 729., 732. kk. ll.), III. Ottó és Istvánról Thietmar (MG. SS. III 784.).

[67] Gerberttel újabb időben ismét többen foglalkoztak, mint Olleris, Bubnow, Havet stb., leveleit kiadták, rendbeszedték; nálunk Ipolyi Arnold, A magyar szent korona 6—21., 28. l. Röviden, de jól összefoglalta életét Schulthesz K., «Papst Silvester II. (Gerbert) als Lehrer und Staatsmann», a hamburgi Wilhelm-gymnasium 1890/91. értesítőjében. Érdekessége ránk nézve azonban tetemesen csökkent, mióta Karácsonyi János az úgynevezett Szilveszter-féle bulla hamisságát újra bebizonyította (Szent István oklevelei 178. s kk. ll.). E bulla szerint Aschrich sokkal többet ajánlott volna fel, mint a mennyi Hartvic elbeszéléséből (G. Fl. II. 44.) következtethető. A lengyel Boleszlónak adott kiváltságra nézve a Gallusnak tulajdonított Chronicon Polonorum, Lib. I. c. 6. (Bielowski I. 401.). A Bajorországban akkor dívott püspökség-betöltési módra nézve, mely alig maradt befolyás nélkül Magyarországra Riezler i. h. I. 284., 388. ll. Hogy a koronázás Esztergomban történt, az akkori viszonyok természetéből következik, ámbár határozott tanúságot arról csak IV. László idejéből bírunk (Kn. II. 28.).

[68] Huber A. mint rendesen, a királyi senatus természetéről is helyesen ítél, «Über die älteste ung. Verfassung», Mittheilungen des Institutes VI. 385.

[69] A cseh Břetislaw törvénye Cosmasnál (MG. SS. IX. 68.). A lengyel Boleszlóról (Thietmar u. o. III. 861.).

[70] «Homagium wlgo agdiath» olvasom a Székely okl. III. 248.

[71] A bőjtök tartamára nézve Wasserschleben, Die Bussordnungen der Abendländischen Kirche, jelesen a XI. századbeliek 623. s kk. ll.

[72] István pénzeiben a bajor pénzeket utánozván, az ágdíj számításában is bizonyosan már a bajor pénzrendszer szerint számított. Erre nézve lásd Riezler i. h. I. 276., 782. ll. s bővebben alább a 124. jegyzetben.

[73] A Strigákra nézve Walter, Corp. Juris Germanici I. 750. Az ancyriai zsinat állítólagos két fejezete (Manci, Consilia II. 536.), melynek szavait idézem, a VII. századból való, s 900-ban tűnik fel legkorábban (Soldau-Heppe, G. der Hexenprocesse I. 41., 60., 62., 130., 322. kk. ll.).

[74] Legenda maior 9. Hartvicnál 10. (Fl. I. 17., 45.). István törvényeinek első könyve, jelesen a praefatio és 14—35. czikkek — az admonti Codex szerint (Fl. I. 113., 118—124. ll.) és Endlicher megjegyzései, G. des Heil. Stefan 69., 77., 82., ki rokon külföldi intézkedésekre utal. Érdekes a törvényben annak megfigyelése, mikor említtetik: Secundum regalis senatus decretum: De homicidis 14. de his, qui suas uxores occidunt. 15. De non recipiendo servis et ancillis in accusationem. 20. De his qui petunt suas ancillas in uxores 29. De furto mulierum 31. De maleficis 34. Megelőzik a 14. czikket az egyházi intézkedések, melyekről alább lesz szó és a birtoklásra vonatkozó rendeletek. Ezekre kevésbbé illik az, mit a legenda a koronázás után való tanácskozás végzéseiről mond, úgy hogy közel esik, sőt megokolható a gondolat, hogy e tanácskozás végzései csak a 14. czikkel kezdődnek. Az admonti codex második könyve (Fl. I. 125—127. ll.) későbbi intézkedéseket tartalmaz, mert azok sokban módosítják az első végzéseit, mint már Endlicher G. des H. St. is p. o. 56. l. észrevette. Endlicher kiadásában a II. 14—19. alatt előfordulnak oly czikkek, melyek az admonti codexben nincsenek, azért Florianus i. h. 128. l. külön közli azokat. Nincs okunk kételkedni, hogy e törvények is István korából valók, de alig tartoznak a II. könyvhöz, mint p. o. az Endlichernek II. 17. (Fl. II. 128. lapon 51-ik) czikke, mely a II. 2. törvényt kiterjeszti, tehát későbbi intézkedést tartalmaz.

[75] István törvényei I. 8. (Fl. I. 118.). Az itt említett cives alatt az ispán vitézeit, jelesen, a kik várát őrizték, kell értenünk, mert ekkor a várat is civitasnak nevezték, mint a veszprémi alapító levélben (HO. VI. 1.) «Albensis civitas», vagy még II. Béla idejében is 1138.: in civitate Naugrad (Kn. I. 90.); s azért még a XIII. század elején is olvassuk Anonymusban: «congregatione facta civium fecit... castrum», melynek szolgálatára «servientes, qui nunc civiles vocantur» rendelt (c. 21. Fl. II. 21.) és Reg. de Varad 366., 367. sz. (Endlicher 736. l.). Régebben pedig 1075.: civium de Borsu (Kn. I. 54.) Csongrád (u. o. 57. l.). Ugyanott a «civibus zounuk ... és urbanorum zounuk» — a tulajdonképi városi lakosok — megkülönböztetnek (u. o. 58. l) László III. 2. (Endlicher 342.), «a civibus de civitate Muson», 1137. (W. I. 54.) «terram, quam a civibus eiusdem castri (Veszprém) emerat; cuidam servienti suo, qui de civibus fuit» 1169—1172. (CD. IX/7. 634.)

[76] Rocznik Wielkopolski, Monumenta Poloniae (melyek első két kötetét Bielowski adta ki) III. 14. Thietmar VIII. 2. (MG. SS. III. 661. l.).

[77] A Leg. I. 11. «luce inclusus», Endlicher, G. des H. Stefan 156. l. magyarázza helyesen «Loch», «lyuk»-ra.

[78] Leg. I. 8—13. és 19. cz. (Fl. I. 116—118., 119. ll.)

[79] Leg. I. 1. (Fl. I. 114.). Karácsony, A XI—XII. századbeli magyarországi zsinatok 27. kk. ll.

[80] Leg. I. 2. 5. (Fl. I. 115., 116.)

[81] Ecclesia Strig. fundata per B. Stephanum ... sub vocabulo B. Mariae virginis et S. Adalberti», mondja az 1397-iki egyházi visitatio (CD. X/2. 519.). Ma is a székesegyház főoltárán Mária mennybemenetele díszlik, s nincs okunk kételkedni a fenn említett canonica visitatio valóságában, a miért is Martyrius érsek szavait 1156-ból, hogy az esztergomi egyházban Szűz Mária tiszteletére oltárt épített, vagy a régi Mária-oltár megújítására, vagy második Mária-oltárra kell értenünk. A közhasználatban azonban a XIII. században Szent Adalbert neve Szűz Máriát — lehet mondani teljesen — kiszorítá; p. o. 1215-ben olvassuk az esztergomi káptalanról: «fratribus ecclesie b. Adalberti id est capitulo» (Kn. I. 207.) s az egyház 1256. pecsétjén ugyancsak Szent Adalbert van. (DL. 413.)

[82] A Duna jobbpartján fekvő rész, p. o. mindjárt közvetlenül Esztergom mellett fekvő Csév még 1288-ban is a veszprémi egyházi megyéhez tartozott (Kn. II. 247.). A Csallóról, a mai érsekujvári Dunaágról Ortvay, Magyarország régi vizrajza I. 186. l.

[83] Ujabban kiváló irók: Horváth Mihály, először a Századok 1868-iki folyamában 1. kk. ll., majd a kereszténység megalapításának története Magyarországban» 207. s kk. ll., s utána Knauz. i. h. I. 1—30. ll. azt vitatták, hogy az első esztergomi érsek Asztrik — Aschrich — volt, kit ők egynek vesznek Radlával, Anasztaziussal, a pannonhalmi apáttal. Miután azonban azt, hogy Radla és Aschrich két különböző ember volt és Aschrich kalocsai érsekségét — kivált a pécsváradi alapító levélnél fogva — kétségbe vonni többé nem lehet: Karácsonyi János legujabban, Kik voltak az első érsekek? czímű értekezésében (Századok 1892. 123., 131., 201. kk. ll.) azzal az elmélettel állott elő, hogy Asztrik — mint ő nevezi — volt kalocsai, Radla, más néven Anasztáz az első esztergomi érsek.

és e mellett megteszi még Radlát, ki Csehországban «clericus» volt, brewnowi, majd Magyarországon pannonhalmi apáttá, és egészen elfelejtkezik, hogy querfurti Bruno, ki 1006. táján járt Magyarországon és Radláról szólva e kifejezéssel: «ipse tamen iam erat monachus él», miből merészség nélkül azt olvashatjuk ki, hogy a mikor Bruno vele beszélt, szintén még szerzetes volt, tehát esztergomi érsek nem lehetett (Vita Adalberti, MG. G. SS. IV. 606., 607. l.). A kérdés egyébiránt főleg Hartvic tekintélyenek kérdése, azért, ha ő hiteles, sőt — mai nyelven szólva — hivatalos író, mire nézve már többször idézett czikkeimre, különösen Karácsonyi most említett czikkére adott válaszomra hivatkozom (Századok, 1882. 279. kk. ll.); ha valamit, azt tudhatta, ki volt az első esztergomi érsek, s vele szemben bármiféle okoskodás, még ha sokkal erősebb volna is, mint a milyeneket eddig olvastunk, se jöhet tekintetbe.

[84] A váczi püspökség alapítását némelyek I. Gézának tulajdonítják. Kézai szerint Géza «Vacie, quam fundasse dicitur, tumulatur», de Péterről is mondja: «Quinque ecclesiis subterratur, quam fundasse dicitur», pedig azt csakugyan nem lehet arra magyarázni, mintha Pécset Péter alapította volna (Fl. II. 83., 87.); és a KK. c. 61. és a zágrábi krónika (Fl. II. 192., III. 254.) már világosan mondják, hogy a székesegyházat alapítá, mit a KK. c. 59. (u. o. 187.) is megerősít, s így a KK. c. 58. (u. o. 183.) elbeszélése, hogy Vácz helyén 1074-ben erdő volt, későbbi mondaszerű betoldásnak kell tartanunk, már csak azért is, mert 1075-ben, tehát egy évvel Géza trónralépte után, már az «episcopatus S. Mariae Vaciensis»-ről olvasunk (Kn. I. 57.), melynek akkor már körülhatárolt birtokai voltak, nem létesülhetett tehát kevéssel azelőtt; nem is valószínű, hogy a váczi egyházmegye nagy, magyar vidékére István püspökséget ne alapított volna. A püspöki megye kiterjedésére dél felé világot vet a szigetfői főesperesség, melyhez Szalk, Apostag tartoztak (Mon. Vat. I/1. 255.). Szűz Mária nagyasszony nevéről Leg. maior 11. Hartvic 13. (Fl. I. 19., 48.). Pápa Győrhöz tartozott. A káptalan 1265-iki két pecsétje (DL. 583., 598.) Szűz Máriát tünteti fel.

[85] Veszprémi alapító levél HO. VI. 1. l. és CD. I. 289. és Kaprinay másolata után IV/2. 430. l. Legenda mai. 10., Hartvic 11. (Fl. II. 18., 46. l.). Zalamegye nemesei 1232-ben Gizellát a veszprémi egyház prima fundatrix-jának nevezik. W. XI. 250. Hogy a veszprémi püs-

pök joghatósága eleve a Dráván is túlterjedt, a mennyiben egyáltalában ilyesmi még szóba jött, következtethető abból, hogy a zágrábi püspökség alapításában az esztergomi és bácsi érsekek mellett ő is szerepel (Tk. I. 1.).

[86] Gyula fiait a névtelen jegyző Bivia és Bucna (c. 24.), majd Bue és Bucnenek nevezi. A KK. c. 47. Bua és Buhna nevek fordulnak elő. Szabó Károly Anonymus fordításában (Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. 36., 39. ll.) Buja és Bohnának, Péter és Aba czímű akadémiai értekezésében (39. l.) Bolya és Bonyhának ejti. A Bue, Bogna, Bohna, Bonya stb. személy- és helynevek egyébiránt a XII—XIII. századbeli oklevelekben is előfordulnak (Kn. I. 90., W. VIII. 303. Zal. O. I. 44. stb.). A nevek phonetikai fejlődésének végpontja azonban a Baja és Bajna; ily nevű helynevek is vannak, s azért ezt a formát használom az elbeszélésben.

[87] «Κρὰλ πασῆς Οὐγγρίας»-nak írja magát István a veszprémvölgyi apáczák alapító levelében. W. I. 347.

[88] Gyuláról Anonym. c. 24., 27., KK. c. 15., 37., 38. (Fl. II. 23., 25., 126., 140., 141. ll.) beszélnek, részben közös forrás, és talán a hildesheimi annalisok alapján, melyek az Annales Altahenses révén juthattak hozzánk (MG. SS. III. 92.). Ez évkönyvek az erdélyi háborút 1003-ra jegyzik; a mi forrásaink, a mennyiben évszámot említenek, 1002. írnak. Minthogy azonban a német évkönyv egy más magyar eseménynek, Imre herczeg halálának évét, helyesen teszi 1031-re, nincs okunk kételkedni, hogy Gyula bukása idejét is helyesen jegyezte fel, és krónikáink eltérő adata nem is annyira eltérő adat, mint tollhiba, a mi gyakran szokott rajtuk megtörténni. A német irók szeretik kétségbevonni, hogy már István foglalta el Erdélyt, s e felfogásuk újabb időben nálunk is szinte visszhangra lelt: de a németek közül is már Huber A. (G. v. Öst. I. 154.) a legendákra támaszkodva belátja, hogy ezt a felfogást fentartani nem lehet, mihez mi még azt az oklevélileg igazolt körülményt is adhatjuk, hogy a tordai sóbánya 1075-ben, mint a garamszentbenedeki alapító levélből tanuljuk, már a magyar király rendelkezése alá tartozott (Kn. I. 59. l.). Ha querfurti Bruno II. Henrik császárhoz intézett levelének «nigri Ungri» kitétele — a mint valószínű — Erdélyre vonatkozik (W. I. 15. kk. ll. s Giesebrecht, Deutsche Kaiserzeit II[3]. 667. l.); talán azt következtethetjük, hogy

Erdélyben a Kari — Kara — nevű magyar törzs lakott. Ha pedig Erdélyt már István foglalta el: el sem képzelhetjük. hogy e félreeső. bizonyos tekintetben elszigetelt, de magyarok lakta vidékre, a kereszténység fejlesztésére püspökséget ne alapított volna. Okmányunk is van — igaz, hogy a XIII. század végéről — 1279-ből, mely tudja. hogy a püspökséget István alapította. Teutsch 111. l.; Müller Frigyes, ki az Archiv des V. für Sieb. Landeskunde, új folyam II. 293. kk. ll. azt törekszik kimutatni, hogy Szent László alapítá az erdélyi püspökséget, semmi döntő, sőt részben igen gyarló okokat tud felhozni állítása mellett, és meg sem említettem volna, ha a szász írók. mint az alapos Zimmermann J. (Mittheilungen. V. 556.) rá nem hivatkoznának. Hunfalvy Pál, ki Müllerrel hason nyomon jár, nagy fontosságot tulajdonít annak, hogy Erdélynek Szent László a patronusa (Ethnographia 332. l.) De az egész patronátus — úgy látszik — csak a kalendáriumok műve; az erdélyi egyházmegye arról — mint Gyulafehérvártt járva, a káptalanban értesültem, mit sem tud. V. ö. erre nézve czikkemet «A magyarok megtelepedéséről». Századok. 1877. 392. l.

[89] A pécsi alapító levél CD. I. 291. Chartresi Fulbert levele u. o. 287., v. ö. erre nézve Koller Hist. Ep. Quinque eccl. I. 14. kk. ll. «Florebant hoc tempore in scientia, in francia Fulbertus episcopus Carnotensis» Sigebert Gembl. a 994. évhez. MG. SS. VI. 353. Ez egyházmegyének lehet mondani szerencséje volt. Kollerben sok tekintetben classicus történetírója van s legujabban is Ortvay T. «A pécsi egyházmegye alapítása és első határai», Értek. TT. XIV. és Karácsonyi János Szent István oklevelei 40. kk. ll. tüzetesen foglalkoztak alapításával s ez utóbbi nyugati határairól is u. o. 41. l., jó megjegyzéseket tesz. Az írók azonban tévednek, mikor az alapító levél szavait, «sicut incipiens a Danubio supra Zavum fluvium terminatur», a hibás interpunctio következtében a keleti határra, a Kőárokra, és nem mint már Rupp, Magy. helyrajzi története I. 354. l.. észrevette, a püspökség *egész* területére értik, holott valami kőárok, mely a Dunától kezdve a verdniki hegységen, a Fruska gorán keresztül, a Száváig, a mai Szerémmegyét hasítaná, geographiai, physikai képtelenség. Föntebb kimutattuk (18. jegyzet), hogy a Szerémség a X., XI. században még bolgár birtok volt. Idegen ország felé bizonyosan nem «kőárokkal» állapították volna meg határát; sőt azt megállapítani szükségtelen is lett volna. Ha tehát a kalo-

csai egyház felé a Duna jobbpartján is szükséges volt a határvonalat megállapítani, mint az a CD. I. 480. tartalmilag valódi, de formailag hamis oklevélben (l. e munka I. függelékét) olvassuk: föl kell tennünk, mit egyébiránt a geografiai configuratio is valószínűvé tesz, hogy a X—XI. században a Szerémségben olyféle birtoklás volt, mint a karloviczi és passzaroviczi béke közt, a mikor a Verdniki hegység éjszaki lejtőjét, a Dunamentét a török már átengedte, mi azonban a hegységtől délre a Száváig, és a Bossuttól keletre terjedt, a karloviczi béke 4. pontja szerint, megtartotta (Katona, Hist. Crit. XXXVI. 110., 131. ll.). A kőárkot tehát itt kell keresnünk, még pedig, minthogy Ujlak — a mai Illok — a pécsi, Bánmonostra pedig — a mai Bánostor — már a XII. században a kalocsai egyházmegyében feküdt: e két hely közt, s arra nézve tájékozást nyujt az a körülmény is, hogy Bánmonostrát a pápa 1232-ben Monasterium de Cuher(Kőér)-nek nevezi (Th. I. 103. = W. I. 296.). Így felfogva a dolgot, lesz csak érthetővé, hogy miért került a Kalocsa-Bácstól tekintve Dunán *túl* fekvő Szerémség a kalocsai érsekség alá, és mikép lehetett még a XIII. század derekán, 1247-ben még mondani, hogy a kalocsai és pécsi egyházmegyék határai bizonytalanok (CD. IV/1. 476 = W. II. 200. — Th. I. 205.); bizonytalanok igen, de nem a Duna mellett, a Fruskagorától északra, hanem délre, a hol a régi magyar Valkómegye és a Salamon idejében elfoglalt Szerémmegye érintkeztek.

[90] Sokat vitatott kérdése volt íróinknak, hogy István alapította-e a kalocsai érsekséget, vagy a bácsit, vagy mind a kettőt? Szerző már 1877-ben (Századok, 1877. 482. l.) azt állította, hogy csak Kalocsát alapította. Azóta Városy a kalocsai 1885-iki egyházi Schematismusban (VII—XXXVII.) a kérdést ily értelemben teljesen tisztázta. Szent Istvánra, mint alapítóra utalnak okmányok is a XII., XIV. századból (HO. IV. 120., VI. 3.). Nincs kétség, hogy a kalocsai érseki czím előbb használtatott, mint a bácsi; példája Hartvicon, a pécsváradi alapító levélen kívül, a MG. SS. IV. 485., 509. ll. és Jaffé, első kiad. 3222. sz. Georgius Colocensis vagy Colocinensis archiepiscopusa is igazolja. Ez elsőbbség teszi érthetővé, hogy miután az érsekség székhelye erről a szélén eső helyről, melyet talán csak a Fehérvárhoz való közelség miatt választottak, Bácsra téletett át, miről alább (l. 220. l. és 338. jegyzet) lesz szó, az mégis utóbb Kalocsára került vissza. Hogy e hely körül mind

idegen birtok volt, jelesen később a szekszárdi monostor kapott itt jószágokat, a mi szintén mutatja, hogy ez inkább ideiglenes lakóhelynek tekintetett, Fraknói vette észre, és tüntette fel a kis térképen, mely a «Szekszárdi apátság története» czímű művének 38. lapján látható. A kalocsai egyháznak védő szentje is Pál volt, mint p. o. a káptalan 1360-ból való pecsétje (DL. 755. sz.) világosan mutatja. Ezt még a XIII. század végéről való, a kalocsai dolgokról egyébiránt jól értesült külföldi Chronicon rhytmicum is tudja, csak hogy Kalocsát Colosseummal, a hová Pál apostol írt, összezavarja (MG. SS. XXV. 365.), és csak az újabb kor tájékozatlansága és rossz szeme okozta, hogy a XVIII. században restaurált káptalan védőszentjévé Szent Pétert kapta, s ez aztán a szorgalmas Jerneyt is Tört. Tár, régi folyam II. 59. l. és 36. ábra a szó teljes értelmében, elvakította. Aschrich érsek további viszontagságairól Hartvic 12. (Fl. II. 47.) MG. SS. IV. 547., 796., XVII. 635. A Századok, 1892. 207. s kk. ll. okoskodására, mely egyébiránt a chronologiára helyesen következtet: hogy annak az Anasztasius érseknek, ki szent Emmeram élete iránt érdeklődött, a cseh Radlának kellett lenni, mert Csehország eleinte a bajor regensburgi egyház alá tartozott, melynek Emmeram volt első püspöke, csak azt felelhetjük, hogy Emmeram frisingiai püspök volt, és semmi rationabilis ok sincs hinnünk, miért érdeklődött volna iránta jobban a cseh Radla, mint Aschrich, a ki maga is német, talán bajor ember volt.

91 Az egri egyház régi viszonyaira nézve is érdekes adatokat tartalmaz IV. Béla 1261-iki oklevele, melyben Sanctus rex Stephanust nevezi a fundatornak (CD. IV/3. 34.), sőt némely adományát is felsorolja (u. o. 40. l.), valamint a CD. V/3. 439. l. megjelent oklevél is. Az Ortvaytól a «Magyarország egyházi földleirása a XIV. század elején» czímű munkájához csatolt, a XIV. századot szem előtt tartó térkép szerint Zaránd nem is függött össze az egyházmegye zömével.

92 A nagyváradi püspökség alapításának vitás kérdését, melyet már Pray György Gánóczy ellen István király részére döntött el, legújabban ujra felvetette a püspökség jeles történetírója Bunyitay Vincze (Nagyváradi Püspökség története, I. 28. kk. ll.) és Szent Lászlót vitatja a püspökség alapítójának. Ezzel szemben l. a Hartvic legendáról szóló czikkemet (Századok, 1892. 291. l.) és Bresslau H. közleményét. «Fundatio ecclesiae Sancti Albani Namucensis» a

Neues Archiv für Altdeutsche Geschichtskunde, VIII. 587., melyet Marczali Henrik ismertetett meg először a Nemzet 1883. május 13-iki számában a magyar közönséggel. A két különböző felfogás azonban talán nem is ellenkezik annyira egymással, mint első pillanatra látszanék, a mennyiben tulajdonkép a *bihari* püspökség alapítását tulajdonítjuk Istvánnak, a mivel aztán az, hogy László székhelyét Váradra tette át, az ottani, tőle alapított káptalant székes káptalanná tette, a minél mást a nagyváradi káptalan feljegyzése sem mond (Bunyitay i. h. I. 29. l. és a váradi káptalan legrégibb statumai 6. l.) s így vele nem ellenkezik. Az egyházmegye kiterjedésére nézve u. o. III. 9. kk. és ugyancsak Bunyitay V. tollából Ortvaynál i. h. 505. l. 1111-ben Kálmán egyik oklevelében még bihari, 1113-ban már váradi püspököt olvasunk (Fejérpataky, Kálmán k. oklevelei i. h. 44., 62. ll.).

[93] Szerémség elfoglalásáról Kedrenosz II. 476. és Račkinál. Monumenta spectantia Historiam Slav. Meridionalium VII. 432., 433. l.

[94] Ajtony — Ohtumról — szól a Gellért-féle nagy legenda c. 10. (Endlicher 214.), melyre nézve v. ö. birálatomat Karácsonyi János jeles művéről: Szent Gellért csanádi püspök élete és művei, Századok, 1888. 59. kk. ll.; röviden említi Anonymus c. 11., 44. (Fl. II. 12., 37.). Nevéről értekezik Ortvay i. h. 354. l. 1. j. Karácsonyi J. Turul IX. 94. Hogy Ajtony nemzetséggel, Ajtony monostorával még a XIV. században találkozunk, abból még nem lehet következtetnünk Anonymus határozott állításával szemben, hogy Ajtony magyar volt; mert lehetséges, hogy ez Ajtonyok nincsenek is összefüggésben az István-kori Ajtonynyal, mint az Ákos magyar nemzetség nincs összefüggésben a Szent László-kori hasonnevű kún vezérrel; és ha volnának is, ép oly kevéssé lehetne abból következtetni Ajtony tiszta magyarságára, mint nem lehet p. o. a Tomaj-nemzetség fenmaradásából argumentumot kovácsolni az ellen, hogy Thonuz apa bessenyő volt. Sőt a körülmények összevetéséből azt következtethetjük, hogy ez Ajtony a KK. c. 38. (Fl. II. 140.) Kean, dux bulgarorum et sclavorumja, kit csak a krónikák említenek, míg Ajtonyt nem ismerik, s a kinek helyet sem tudunk szorítani másutt, mert Erdély déli része, a Havasalföld akkor még puszta vadon, vagy kóbor bessenyők tanyája volt. Vagy talán Kean volt az a barbár ellenség — valami bolgár fejedelem? — ki ellen a 92. jegyzetben idézett Fundatio S. Albani Namucensis utalása szerint István a

konstantinápolyi császárt segítette volna? Csakhogy ekkor még sem volna megfejtve a krónika hallgatása a mégis közelebb eső, nagyobb következménynyel biró Ajtony-féle háborúról. Kean és Ajtony azonosságának gondolata már megvillant Katonában (I. 138.), de nem merte elfogadni, mert Kean ellen István harczolt, Ajtonynyal pedig Csanád, de azt hiszem, a krónika szavait sem nem kell, sem nem lehet oly betű szerint venni, valamint azt sem igen lehetne belőle következtetni, pedig szó szerint így van, s ezért a Képes Krónika le is rajzolja, hogy István maga ölte meg Keant. Nem szól feltevésem ellen a Krónika szava, miután Kean legyőzését elmondta: et locavit ibi.. Zoltan, qui...haereditavit illas partes transilvanas (KK. i. h.), mert e hely tulajdonkép a megelőző fejezethez, mely az erdélyi Gyuláról szól, tartozik, csak ügyetlenül szakíttatott meg a compilátortól, s azért a fejezet végén, melynek elején Keanról és kincséről van szó, ezt olvassuk: «et quia pecunia illius Gyulae fuit male acquisita», ismét Gyulával, családjával találkozunk. Kean egyébiránt nem tulajdonnév, hanem a kán czím; a Kean-nemzetség, melynek főfészke Baranyamegyében volt, Kán néven is előfordul, W. VII. 100. XI. 51., mely utóbbi, eredetiben az országos levéltárban DL. 26. sz. levő oklevél, ha nem származott is a XII. századból, hanem későbbi, XIII. századbeli, a név használatára nézve bizonyság, a mint hogy Baranyában Kán (Kaán) nevű falu még ma is van. Marosvárról Ortvay, Csanádegyházmegyei Adattár, III. 9. s kk. ll., 39. stb. A püspökség kiterjedése a XIV. században igazolja azt, a mit a legenda Ajtony birtokának kiterjedéséről mond. Pelbart mondását «Atthon qui in Nyir morabatur» (Fl. I. 83), felvilágosítja Oláh Hungariája, mely szerint Solymos, Lippa, Pankota vidéke a Nyrkeuz (Bél, Adparatus 30. l.). A háború idejére nézve Karácsonyi J.-t követem, i. h. 89. l.

[95] Az István-kori egyházi megyék terjedelméről csak hozzávetőleg beszélhetünk még ott is, a hol a mostani kiterjedésből vonhatnánk következtetést, mert nem ismerjük pontosan, mennyit kell a most lakott vidékből, mint akkor még lakatlant, tekinteten kívül hagyni. Nem is annyira valami pontos fölmérés, mint inkább az arányoknak körülbelül feltüntetése a fontos, melyekből azt a következtetést lehet vonnunk, hogy István idejében nagyobb aránytalanság nem volt a püspökségek kiterjedése közt. Ennek megállapítása végett p. o. az esztergomi egyházmegye kiszámítása-

ban teljesen mellőztem Árvát, Liptót, Thuróczot, Zólyomot. Összeadtam azonban Bars, Esztergom, Gömör, Hont, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Trencsén megyék területeit. Komáromot, mely egyrészt szintén Esztergomhoz tartozott, kihagytam, de azt bőven pótolták Esztergom és Nógrád azon részei, melyeket, bár Veszprémhez, illetve Váczhoz tartoztak, mégis felvettem. Az ekkép nyert területből azonban levonandó volt Trencsén északi, Nyitra északnyugati, Pozsony északnyugati hegyes, Bars, Hont, Gömör, Nógrád északi — most úgy szólván kizárólag — tótoktól lakott részei, vagyis jóformán a területnek fele, úgy, hogy az egyházmegye valódi, számbavehető, gondot igénylő részének csak valami 300 mérföldet lehet tekintenünk.

[96] Legenda min. C. 6. Leg. II. 1. (Fl. I. 5. 125. l.) Cap. de partibus Sax. c. 15. (Walter, Corp. J. G. II. 106.)

[97] A templomok építéséről Ipolyi kassai beszéde, Századok 1878. közgyűlési füzet 21. l. Bunyitay i. h. I. 142. l. Henszlmann I., Székesfehérvári ásatások 131. s kk. ll.

[98] Leg. I. 9., 19. (Fl. I. 117., 119.). Jó megjegyzések Endlichernél, Gesetze des H. Stefan 169—172. ll. A cseheknél is a vasárnap a vásár napja volt, azért azt Bretislaw törvénye tiltá (Cosmas, MG. SS. IX. 69. l.) s a vasárnapi vásár megszüntetésére az által, hogy szombatra tettek minden vásárt, nálunk is történt később, I. Béla idejében, kisérlet (KK. c. 52. Fl. II. 166.).

[99] Körülbelül ugyanazt, a mit én itt általánosságban mondok a kolostorokról, találom Palackynál, G. v. Böhmen I. 3. 430. A szerzetesek működéséről Gellért legenda c II. 12. (Endlicher 218—221.) Bonifaciusról Leg. m. 7. (Fl. I. 16.) Specht i. h. 140. l.

[100] A Kézainál és a Képes Krónikában olvasható adat, hogy a honszerző döntő csata «Szvatopluk» ellen «prope fluvium Racus juxta Banhida». «Circa pontem Bani juxta Tatam» (Fl. II. 71. 121.) vivatott, talán a bajorok ellen 907-ben vívott nagy győzelmes csatára vonatkozik, melynek helyét egykorú kútfőkből nem ismerjük, de iróink, a XVI. századbeli Aventinus nyomán Pozsony vidékére szoktak tenni. Bánhida fekvése nagyon hihetővé teszi, hogy a németek erre jöttek, a magyarok eddig csalták be és azután teljesen itten semmisíték meg őket.

[101] A tatai monostor alapítását a KK. c. 20. (Fl. II. 129.) említi, sőt arról még IV. Bélának egy 1263-iki okmánya is szól (CD. IV/3.

103. l.). De az okmány gyanús, s úgy látszik, már a Krónika behatása alatt készült. Különben Szent Péter monostoráról, mely csak e tatai lehet, már Szent László beszél (W. VI. 362. l.).

[102] Az oroszlánosi monostor alapításáról Gellért legenda c 10. i. h., melyet a Csanád-nemzetség legendájának lehet neveznünk. A zobori monostorról — Sobor Sasinek szerint: Münster — Cosmas MG. SS. IX. 44. Anonymus c. 37. (Fl. II. 30.) Az apátság két oklevele Kálmán korából Fejérpatakynál: Kálmán király oklevelei i. h. 42. s kk. ll. és 55. s kk. ll. Zoerard-András és Benedek életrajza Endlicher 134. s kk. ll. Leg. maj. 7. (Fl. I. 16.), melyből azt következtethetni, hogy e két remete, ha nem is mindjárt Aschrichhal, de mégis mindjárt István uralkodása elején jött Magyarországba. Barlangjokról Jakab nyitrai püspök emlékezik 1224-ben a szkalkai monostor alapító levelében (CD. III/1. 448. l.). Az üreg rajzát közlé Romer, Archaeologiai Közlemények VII. 134. l.

[103] A pannonhalmi apátság birtokait illetőleg, miután Karácsonyi, Szent István oklevelei 146. kk. ll. az állítólagos alapító levél utóiratának hamisságát kimutatta, Szent László összeirására kell támaszkodnunk, mely még ma sem jelent meg jó kiadásban. (CD. I. 482., W. I. 40., 41., 129. ll.; VI. 360. l. V. ö. Fejérpataky, Kálmán király oklevelei i. h. 4. s kk. ll. W. II. 2.

[104] A pécsváradi apátság alapító levelét a Mon. Vat. I/4. 572. s kk. ll. kiadása után újra lenyomatta és helyesen kommentálta Karácsonyi János, Szent István oklevelei 76. s kk. ll.; Wenzel, Tört. Tár, régi folyam I. 76. l., a budai regestákat közölve nagy hibát követ el, mikor ez apátság Fejéregyházát az Ó-Buda mellett, Árpád sírja közelében fekvő Alba-Ecclesiával, Fejéregyházzal egynek veszi. A hely fekvésére nézve Czinar-Fuxhoffer, Monast. I. 187. l.

[105] Mosaburgról: Conversio Carantanorum et Bagoariorum MG. SS. XI. 12. kk. ll. A régi Szalavár leirása, Henszelmann, Székesfehérvári ásatások 120. s kk. ll. A szalavári monostor alapításáról Szent Istvánnak két oklevelét olvassuk oklevéltárainkban, de mindkettőnek hamis voltát kimutatta Karácsonyi J. i. h. 107—136. ll. Az alapítás évét azonban a Pray-codexben fenmaradt «Annotationes», vagy — mint szintén nevezik — kis pozsonyi krónika fentartotta (Fl. III. 208.). Adalberti Vita Heinrici (MG. SS. IV. 793. l.). Hogy a sok szent Adorján közül, kiket az egyház tisztel, a szeptember

8-ikára eső szent a patronus: Füssy Tamás, szalavári perjel szives közléséből tudom.

[106] István görög oklevele Kálmán átiratában megvan az országos levéltárban DL. 9. sz. a. Görögül W. I. 347., latin fordítása CD. I. 312. l. Kálmán király megerősítő két latin okmányáról lásd Fejérpataky, Kálmán király oklevelei 21. s kk. ll. Ugyanez oklevélről értekezik Karácsonyi János, Szent István oklevelei 25. s kk. ll. A görög szövegben a mai Sándort «Σαινδρου»-nak irják, de már Kálmán latin okleveleiben Sondurt és Scondurt olvasunk. A hely fekvéséről Rupp M., Helyrajzi történet I. 262.

[107] A bakonybéli alapító levél (CD. I. 327.) hamisságát kimutatta Karácsonyi J., Szent István oklevelei 134. s kk. ll. De fényt vet a kolostor alapítására és birtokaira Szent László összeirása (W. I. 31.), melyre nézve l. Fejérpataky: Kálmán király oklevelei i. h. 5—10. ll. Leg. maj. 13. (Fl. I. 22.). Güntherről Vita S. Godehardi posterior MG. SS. XI. 201., 202. l., s röviden összefoglalva Riezler G. v. Bayern I. 435. Hirsch, Heinrich II., II. 33. kk. ll. A CD. I. 293. és 322. ll. levő II. Henrik-féle oklevelek (Stumpf. Reichskanzlei 1520., 2162. sz.) hamisak; valódi azonban a 314. l. levő. A csodatetteiről szóló legendák, köztük a sült páva históriája, az adat, hogy István rokona volt, a mi iróink. p. o. Czinár i. h. I. 160. l., figyelmét különösen fölkelté, csak későbbi compilatiók; legrégibb codexük nem régibb a XIII. század vége vagy a XIV. század elejénél. A hely fekvéséről Czinár i. h. I. 158. l.

[108] Gellért életéről legendái szólnak. Ezekről: a nagy legendáról, melyet rendesen idézünk, a kis vagy corsendonki legendáról, melyet Mabillonnál (Sanct. Ord. S. Benedicti Saec. VI., I. 550. s kk. ll.), és az Acta Sanctorum-ban olvasunk, bőven értekezik Karácsonyi János, Szent Gellért csanádi püspök élete és művei 259. s kk. ll. szép művében, melyre ugyan vannak kifogásaim, s ezekre nézve már a 94. jegyzetben hivatkoztam a Századok 1888. folyamában megjelent birálatomra: mind a mellett az a legjobb a mit még eddig Gellértről, zsenge keresztténységünk ez érdekes alakjáról irtak. Sőt még egyetlen fenmaradt, rendkívül kuszált (Batthyányi S. Gerardi Scripta et acta i. h. 1—297. ll.) művével is — melyről Ompolyi is irt (A Bölcsészet Magyarországon 25. kk. ll. és Figyelő IV. 200. s kk. ll.) — megbirkózott, s abból, a mi csak a kortörténetre kivehető, kivette. A mondottakra nézve a legenda c. 11—14.

(Endlicher 218—224. ll.). A magyarok ellen való kifogásokat, melyeket szintén Karácsonyi János halászott ki Gellért műveiből (i. h. 213.), legalább részben már a 8. jegyzetben érintettem. Gellért béli tartózkodó helyére nézve Czinár i. h. I. 161. Püspöki kinevezése idejére nézve Annotationes Chron. (Fl. III. 208. l.) Legenda maior 13. Hartvic 16. (Fl. I. 23. 52. ll.)

[109] Gellért legenda c. 11. Endlicher 219. l. Leges I. 2., 8., 9., 22.; II. 8. l. (Fl. I. 115—117., 120., 126. ll.)

[110] Mint alább látni fogjuk, Magyarországnak a XII. századtól kezdve IV. Béla koráig 72 vármegyéje volt. De a dolog természetéből, a fejlődés menetéből, néhol, mint p. o. Ugocsánál, világos adatokból következik, hogy azok nem mind egyszerre, mind István korában, keletkeztek. Hogy István alatt épen 45 megye volt, az csak hypothesis, mert teljes bizonyosságot alig mondhatni, s azon alapszik, hogy a Képes Krónika azon része, jelesen a c. 49. illetve 53. szerint (Fl. II. 159., 169. ll.), mely mint e jelen munka II. kötete második függelékében kimutatni igyekszem, a XI. században iratott, Béla herczeg s utána fia Géza az ország egy harmadrészét birták, s a katonai felosztás, zászlóaljaik száma megfelelt a vármegyei felosztásnak, a mint hogy csakugyan e korban soproni, nyitrai, bihari zászlóaljakról olvasunk. Már pedig, mikor Salamon Gézát Kemejben megtámadta: ezt *három* zászlóalja elhagyta, s egy maradt csak meg nála, melylyel szembeszállt Salamon *harmincz* zászlóaljával. Ez az egy zászlóalj teljesen megsemmisült, «omnibus autem militibus suis pereuntibus». Ha tehát azután kevéssel — néhány nappal rá — olvassuk, hogy Gézának a mogyoródi csatában a nyitrai és bihari megnevezett zászlóaljon kívül még kilencz — «ter tria agmina» — tehát összesen tizenegy zászlóalja volt: következtethetjük, hogy Géza herczegségében összesen 15 zászlóalj volt, melyekkel Salamonnak kétszer annyi — 30 — zászlóalja állván szemben, az egész országra 45 zászlóaljat, «agmina castrorum», vagyis 45 vármegyét vehetünk fel (KK. c. 58., Fl. II. 180., 181., 184. ll.). Már pedig a mi megye volt 1074-ben, az alig keletkezett az István halála óta lefolyt zavaros 36, helyesebben az I. Endre és Béla osztályáig lefolyt 10—11 év alatt, hanem bizton visszavihető Szent István idejére.

[111] Huba és a Szemere-nemzetség birtokáról An. c. 37. (Fl. II. 31.) A Csallóköz vizbőségéről Ortvay, Vizrajz I. 224. l.

[112] A garam-szentbenedeki alapító levélben 1075. (Kn. I. 57., 58.) «Cernigradenses», «cernigradensium civium», «comitatum cernigradensium» kifejezésekkel találkozunk. Anonymus ellenben már közelebb áll a mai magyar kifejezéshez: «Surungrad id est nigrum castrum» c. 40. (Fl. II. 34.).

[113] A Baloghát kifejezést a Gömör és Nógrád közt levő halmos vidékre nézve Szabó Károly után (Béla király névtelen jegyzője, 45. l.) használom, csak hogy ő azt helytelenül magyarázza az Anonymus «Bulhadu»-jára (c. 33. Fl. 28.), mert az a Cserhát, s azért hívják a Cserhát alatt lévő Szandaváralját még a XIV. század végén is Balhadayának (Csánky, Hunyadiak kora I. 110. l.).

[114] Pest jelentőségét, mint közlekedő pontét, Salamon F. is fejtegeti. Budapest története, II. 133. kk. ll.

[115] «Erwahlt eine Stadt Noeperg, nahent pey Garumhig», mondja Unrest német krónikája. Mittheilungen I. 390. Noe-nek egy 1298-iki határjárásából kitűnik, hogy egyik szomszédja Battyán — Szabad-Battyán — volt. DL. 641. sz.

[116] Feheruvaru-t a tihanyi alapító levélben olvasunk CD. I. 391. Quae ob specialitatem nobilitatis suae nomen accepit. Leg. min. 5.

[117] Melyek voltak e megyék? Arra a válasz szintén csak valószínűségen, combinatión alapul. Csak néhány van a 45 vármegye közt, melyeknek létezését Szent István korában positiv adatok bizonyítják. Soknál meg kell elégednünk azzal, hogy később, körülbelül a XII. század közepéig már találkozunk velük, s okszerűen következtethetjük, hogy már hosszabb ideig fennállottak. A mely várakat Anonymus már a honfoglalás idejében szerepeltet, azokról feltehetjük, ha csak az ellenkezőre nyomós adatunk nincs, hogy már István idejében vármegyék székhelyei voltak. Némely vármegye létezéséről e korban épenséggel nincs adatunk, p. o. Békés vagy Kolozs, de fekvésük olyan, hogy ha már a XIII. században voltak, előbb, sokkal régebben is kellett létezniök. Általában véve azt lehet mondanunk, hogy a vármegyék a lakott vidékeken alakulván, és a népesedés, a civilisatió az országban, a központban, a Duna és Tisza mentében fejlődvén először, és onnan terjedvén ki a határok felé: az ország közepén levő vármegyék régisége, István-kori volta mellett, mindig bizonyos praesumptiót lehet felállítanunk. Így is azonban az István-kori vármegyék jegyzékének ez összeállítása csak gyarló kisérlet, melyhez — nagyon jól tudom — még

sok szó fér, de nem lehet a történetírónak e kérdés elől kitérni. Esztergomról feltehető, hogy körülötte már István korában vármegye alakult. Görény (Guren) ispánjáról már Szent László korában van szó (CD. IX/7. 703. l., mely okmányra nézve lásd egyébiránt a 292. jegyzetet). Duna balparti helységeiről mint Farnad (Furnod) már 1156-ban van szó (Kn. I. 107.). Visegrádról 1009-ben: «in comitatu Vissegradensis civitatis» (CD. I. 289.). Komáromról Anonymus emlékezik c. 25. (Fl. II. 16.), a helyről már I. Géza beszél 1075. (Kn. I. 55.). Hontról, a melyben a Huntpáznán nemzetség nyert birtokokat, feltehető, hogy vármegye volt. Parrochia Chunt-ról 1156-ban olvasunk, Kn. I. 108. Barsról, cives de Borsu, már 1075. (Kn. I. 54.), 1124-ben Othmár comes borsiensis (u. o. 81.), mondaszerűleg Anonym. c. 34. (Fl. II. 29.). Nyitrának István korába nyuló ispánjáról szól Kálmán 1111-ben (Fejérpataky. Kálmán k. oklevelei i. h. 43. l. és 59. l. KK. c. 58. 1074-ben nyitrai megyei zászlóalj szerepel (Fl. II. 184.) Anonym. c. 35—37. (Fl. II. 29. kk. ll.) Trencsénről, Pozsonyról már fekvésük mutatja, hogy ispánnak, megyei szerkezetnek központját kellett képezniök. Elbeszélésünkben gyakran szerepelnek, azért csak az illető helyekre útalok, itt csak azt jegyezvén meg, hogy már István király idejében van szó a trencséni vámról (Fejérpataky, i. h. 42.). Ugyanezt mondhatjuk Mosonyról, mely az ország portáját őrizte. Mind pozsonyi, mind mosonyi ispánnal először 1135-ben találkozunk (W. I. 51.). Az első trencséni ispánt 1194-ből ismerjük (W. I. 57.). Sopron zászlóaljáról már Nándorfehérvár ostrománál olvasunk (KK. c. 56. Fl. II. 174.). Győrről csak ismételhetjük, a mit Pozsony, Trencsén, Moson vármegyékről mondtunk; ispánjával először III. Béla első éveiben találkozunk (W. I. 69.). Veszprémiensis comitatusról a veszprémi alapító levél szól 1009-ben. (CD. I. 289.). Castrum, civitas bezprem Anonymusnál is szerepel c. 48. (Fl. II. 40.). Karakó (Krako) úgyszólván az egész Árpád-kor alatt szerepel (1156. körül DL. 15. sz. után «in parochia Crocoyensi», nem moschoniensi mint CD. VII/5. 119., W. I. 346., Kn. I. 216., W. II. 296., VII. 288., 311., CD. III/1. 22., IV/3. 437. l., még 1300-ban Amadé nádor comes ... de Korokon (W. X. 377.). Nem tulajdonítok ugyan magában véve nagy jelentőséget azon körülménynek, hogy Nagy Lajos idejében «in legenda sancti regis Stefani» keresték a karakói várnépek jogait (CD. VII/1. 108.): de ha tekintetbe veszszük, hogy ily kisebb vármegye alapításának kellő okát a királyság elején,

mikor az ország kapuja Babótnál volt, e vidék úgy szólván határvidék volt, igen is találhatjuk, de nem találhatjuk, hogy az később — a XII. század első felében alakulhasson e vidéken, mert Bakonymegyének keletkezését a vadászati viszonyoknak tulajdoníthatjuk: tulajdoníthatunk némi fontosságot a legendáról szóló adatnak, s abban a régi tudat nyomát látva, Karakómegye alapítását Szent István korának tulajdoníthatjuk. A vár fekvésére nézve l. Pesty, Várispánságok története 263. s kk. ll. Vasmegye ispánjával már 1108-ban találkozunk (CD. II. 46.). Hogy Zalavármegye kezdetben keletkezett, a körülményekből következik, habár első ispánjával csak 1130-ban találkozunk (CD. II. 81.). 1134-ben hivatalosan mondják, hogy Szent László a zágrábi püspökség alapításakor «officinarios de Simigiensi et Zalensi comitatu ordinavit» (Tk. I. 1., Kn. I. 85.) Drávántúli részeiről Pesty, Várispánságok története 560. l., W. VII. 264. Az első somogyi ispán, a kit ismerünk, 1061-ben Ottó vagy Atha (CD. VII/5. 66.). Hogy Pozsega már ekkor népes vidék volt, s ennélfogva ispánt kapott, csak onnét következtethetjük, hogy a pécsi és nem a zágrábi egyházmegyéhez tartozott mindig, de nem említhetem fel mint bizonyítékot Szent László állítólagos 1093-iki oklevelét, melyben terra Posaga, Posaga várról van szó (W. VI. 70.), mert az későbbi gyártmány, mint már Fejérpataky is (Kálmán király oklevelei i. h. 4. l. 1. jegyzet) észrevette. A *mai* Pozsegának nyugati része még a XV. században sem tartozott hozzá (lásd Csánky D. szép értekezését: Kőrös vármegye a XV. században. Ért. TT. XV. k. 1., 2. sz. 116. l.). Pozsega várát egyébiránt Anon. c. 43. (Fl. II. 36.) is említi, valamint Valkó várát is. melyre nézve jóformán ugyanazt mondhatjuk, a mit Pozsegáról, megokolásul. A római nyomokra nézve l. Ortvay térképét, melyre a 16. jegyzetben már hivatkoztam. Baranya és Tolna megyeisége — hogy e szóval éljek — általános megfontolásból következik. A Braina formát III. Béla 1193. oklevelében Kn. I. 146. Servientes de Brana 1227. W. VI. 441. Tolna: Telena a tihanyi alapító levélben CD. I. 392., Talena 1193. Kn. I. 146., de már 1211. Tollona. W. I. 118. l. A CD. II. 120. kk. ll. 1145-iki oklevél, melyben «in comitatu Tolnensi»-ről van szó, egész formáját tekintve, későbbkori gyártmány, mint már Fejérpataky, a kanczellária 24. l. 5. j. észrevette. Bodrogh fekvéséről Rupp, Magy. Helyrajzi Története III. 31. l. szól; ispánjával legelőször 1135-ben találkozunk (W. I. 49., befejezése CD. II. 86.). A várat

már Anonymus is említi «ubi nunc est castrum Budrug» c. 44. (Fl. II. 36.). Salamon Vidje bácsi ispán volt (KK. c. 56. stb. Fl. II. 174.). Oklevélben bácsi ispánról már 1111-ben olvasunk, Fejérpataky, Kálmán király oklevelei 44. Urbs Keveről beszélnek Salamon korában (KK. c. 58. Fl. II. 178.), «Castrum Kevee» Anonymus c. 44. (Fl. II. 38.). Csanádról — nem is érintve a Szent Gellért legendáját — ugyanő c. 11. (u. o. 13.). Első ispánját 1171-ből ismerjük (W. I. 66.). Csongrádról szintén c. 40. (i. h. 34.). A szentbenedeki alapítólevél 1075. (Kn. I. 57.) «Comitatum de Zaránd»-ot, Anonymus c. 52. (Fl. II. 46.), Békést Imre király egy oklevelében (Chron. Varad. Fl. III. 257. és Bunyitay, V. E. statutumai 12. l.); az aradi várat és birtokait II. Béla egy oklevél-töredékében (HO. VIII. 8.) találjuk először említve, különben fekvésükből is következtetést kell vonnunk megyei voltukra. Az erdélyi megyék közül Fehérvárt már a legenda maior 14. (Fl. I. 23.), Torda várát és járulékát a szentbenedeki alapító levél (Kn. I. 59.). Urbs Dobukat a KK. c. 55. (Fl. II. 171.) említik. Fehérvári és kolozsi ispánokkal III. Béla uralkodása elején találkozunk (W. I. 69.). Kolozsra, mint tulajdonnévre, több példát idéz Jakab E. Kolozsvár története I. 274., 275. l. Kulus ispán W. X. 440. Tordára nézve 28. jegyzet. Bihar már a KK. c. 58. (Fl. II. 184.), Salamon és Géza idejében megvolt. Első ispánjával már 1067. körül (W. I. 26.) találkozunk. Szolnokot már 1075-ben említik (Kn. I. 58.). Ez a tiszamelléki Szolnok; az erdélyi Szolnokról majd alább lesz szó. Szabolcsot, Szathmárt, Borsova várát Anonymus c. 14., 21. (Fl. II. 14., 21., 22.), Borsovát a KK. is már Szent László idejére említi (c. 62. Fl. II. 194.). Borsova tiszabalparti részéről, a mennyiben az egyházi felosztásból következtetést vonhatunk, Pesty. Az eltünt régi vármegyék I. 194. Ung, Zemplén, Borsod várakról Anonymus beszél c. 13., 18. (Fl. II. 14., 18.); Borsod ispánja már 1108-ban, Kálmán idejében szerepel (CD. II. 46.). Ujvárról KK. c. 47., 55. (Fl. II. 154., 171.). Legrégibb ispánjával III. Béla első éveiben találkozunk (W. I. 69.). Hogy Hevessel egy volt, mint legrégibb adatból, kitűnik Imre király okleveléből, mely szerint e király «partem suam tributi, quod in comitatu Novi Castri, tam circa ipsum nominatum castrum quam circa Heves . . . donavit (Chron. Varad. Fl. III. 257. és Bunyitay, V. E. statutumai i. h.). Gömör, Nógrád váráról Anonymus beszél (c. 33. Fl. II. 27.); nógrádi ispán egyébiránt már 1108-ban szerepel (CD. II. 46.). Pestről már Anonymus emlékezik c. 57. (Fl. II. 51.)

Fehérvármegyéről már 1009-ben van szó (CD. I. 289.). Csepel-szigetről Anon. c. 44. (Fl. II. 36.). Solt és Csepelről Pesti, Régi eltünt vármegyék. I. 68., illetve 75. s kk. ll. Lóré latinul portus equorum (W. VII. 506., CD. IV/3. 148., 192).

[118] István sátorozásáról Hartvic 18. A templomról Leg. maj. 11, Hartvic 13. (Fl. I. 19., 48., 54.) KK. c. 38. (Fl. II. 141.) Henszelmann, Székesfehérvári ásatások, 95. l. A pécsi székesegyház és a magyar székesegyház négytornyos rendszere. Magyarországi Régészeti Emlékek, I. 90. kk. ll. Az iskoláról Gellért leg. c. 12. l. (Endlicher 221.) István birtokadományairól szól. W. VI. 469., 472.

[119] A Praeco-t hirdetőnek fordítják rendszerint iróink, pedig az a német scherge: «Praeco qui berten dicitur» van a lipcsei vendégek 1261-iki kiváltság-levelében, Majláth Béla szives közlése szerint (W. XI. 501. hibásan bachen), s így magyarázza a Nyelvtörténeti Szótár, így fordítja még Parizpápai. Pristaldus: poroszlóról = Hunfalvy Ethnographia 273. l.

[120] Ez a frank előképből, a dolog természetéből folyik, s a Salamon, Géza-kori harczok példája c. 56., 58. (Fl. II. 174., 180.) épp úgy bizonyítja, mint később a nemességnek és más kiváltságosaknak kedvezménykép nyújtott kivétel, hogy ne a megyei ispán. hanem közvetlenül a király zászlaja alá tartozzanak.

[121] Jellemzi a kor felfogását a közvetlen kihallgatást illetőleg Othlonis liber visionum MG. SS. XI. 384. Chron. Pol. u. n. Gallus I. 9. MG. SS. IX. 431. — Bielowski I. 405. Morum Institutio c. 5. Leg. II. 9. (Fl. I. 108. 126.)

[122] A nádorra nézve Szent István és alkotmánya (Századok. 1879. 101. 102. ll.). Comes palatinusokat azonban e korban nem csak a németeknél, hanem Cseh- és Lengyelországban is találunk. (Cosmas, MG. SS. IX. 81., 121., Chron. Pol. II. 21., 30., u. o. 446.. 453., 456. — Bielowski I. 431., 443, 448. ll.) A bessenyőkről Leg. min. 8. és Hartvic 19. (u. o. 7., 55.)

[123] Szent István és alkotmánya (Századok, 1879. 101. 102. ll.). A koronázó paláston lándzsával kezében van ábrázolva. (Ipolyi. Magyar korona 190. l.)

[124] A pénzek külső alakjáról Rupp, Magyarország pénzei 3. A belső értéket illetőleg, mint Muffat, Abhandlungen der Münchener Akademie der Wissenschaften Hist. Cl. 1870. XI. 201. s kk. ll. kimutatta, a Bajorországban dívó regensburgi 246., 14. gr. márka, tulaj-

donképen a 245., 58 grammos troyesi márka, ugyanaz, mely nálunk is később budai márka néven, a XVIII. század elejéig szerepelt, mint azt Belházy, A régi magyar pénzverési súlymértékek czímű értekezésében 6., 30. ll. kiemelte, s ez azonosságot a XV. századra nézve Luschin is, Münzstudien. konstatálja. (AfÖG. 47., 263. l.) Hogy István névbeli arany pensája 30 denárnak felelt meg, az I. 14. 32. és II. 4. törvényének összevetéséből kitűnik (Fl. I. 118., 123., 126. l.) I. 14. szerint ugyanis az emberölés vérdíja 110 arany pensa; II. 4. szerint 110 tinó; egy tinó tehát = egy arany pensa; I. 32. szerint pedig 16 tinó értéke 40 solidus — értsd a karolingi 12 denáros ezüst solidust —; egy tinó tehát $2^1/_2$ ezüst solidus = 30 denár = egy arany pensa. Minthogy pedig a magyar márkára — mint 1247-ben IV. Béla tanúsítja (W. VII. 266.) — nyolcz pensa esett, egy pensa 30 denárból állott, a márkából 240 denár került ki. Egy denár tehát valami csekélylyel több volt egy grammnál. Ilyen súlyút ugyan tudtommal még nem találtak, de a Ruppnál közlött, megmért pénzek legsúlyosbjai ezt a súlyt megközelitik — a legsúlyosabb 0·944 gramm — valamint a többiek súlya is mind olyan, hogy beillik e denáregység valamelyik hányadának, csakhogy tekintetbe kell vennünk a kézzel való pénzverés tökéletlenségét, a kopást és — a mi talán a legfőbb — a pénz szándékos rontását. Osztrák értékű pénzt tudvalevőleg 500 gramm ezüstből 45 frt o. é. vernek; a denárok mai értékének kiszámításánál ebből indulok ki, de az eredmény mindig csak körülbelüli, mert a tizedeseket nem számítom, s az ezüst finomsága sem mindig egyenlő. Különben a magyar pénzbeli súlyok, értékek történetére nézve még mindig — de remélhetőleg többé nem sokáig — kérdezhetjük Érdyvel: «Ki irja meg a magyar érmelés történetét?» Archaeologiai Közlemények, 1865. V. 8.

[125] Ezt István fenmaradt valódi oklevelei tanúsítják. Fejérpataky, A királyi kanczellária 15. l.

[126] Chron. Pol. I. 16. (MG. SS. IX. 434. — Bielowski I.)

[127] A Huntoknak adott némely adományok. (CD. VII/5. 102., 103. ll.) Eredeti birtokaikat némileg későbbi birtoklásukból is következtethetjük.

[128] A jövevény vitézekről Kézai, ki egyedül említi Theobaldot «De nobilibus advenis» 49—51. és KK. c. 22., 23. (Fl. II. 94., 130.) Veczelin, a német Wazilin, Wezilin, Wezelin (Förstemann, Alt-

deutsches Namenbuch, I. 1274.). Paznán, Árpád-kori okleveleinkben mindig így 1274-ig, a mikor CD. V/2. 227. közlött — az Ujhelyi-családnál levő eredeti szerint — Paznam fordul elő, s ekkor kezdődik — úgy látszik — az átváltozás Pázmánra, a mi különben a német eredetinek is: Pezaman, Pezoman, Pezeman u. o. 220. megfelel. Theobaldtól származott a Tibold-nemzetség, melynek birtokáról HO. I. 92. V. ö. Kaalról, Soproni Oklevéltár, I. 7. s kk. ll., s e bevándorlás általános jellegéről Szent István és alkotmánya (Századok, 1879. 29., 30. ll.).

129 A hospesekről Leg. I. 23. (Fl. I. 121.) A fehérváriak szabadságának nyoma CD. IV/1. 73.

130 A vendégek adójával, a szabad denárral — qui vulgo fumarii dicuntur (CD. III/2. 68., IV/2. 383.) — melylyel még sokszor fogunk találkozni, világosan emlékezik a pécsváradi alapító levél (Mon. Vat. I/4. 574. l.).

131 Petrus Damiani, Vita S. Romualdi MG. SS. IV. 853.

132 E zarándoklásokról Ademar MG. SS. IV. 145. Rudolfus Glaber u. o. VII. 59., 62.; Chartresi Fulbert már idézett levele CD. I. 288. A zarándokolásokról érdekes Röhrich R. czikke: Die Pilgerfahrten nach dem Heiligen Land vor den Kreuzzügen, Raumer, Hist. Taschenbuch, 1875. 323—396. ll. A zarándok Xenodochion, melyről Ordericus Vitalis a XI. század közepén emlékezik (Migne, Patrologia latina 188., 257. l.), nem magyar, hanem német földön állott. Verduni Richardról Giesebrecht II.[3] 87. l.

133 Odiloról MG. SS. IV. 633., 634. ll. H. Martin, Hist. de Franc. III[4]. 93. l.

134 Leg. maj. 11., Hartvic 14. (Fl. I. 20., 49.). A leg. m. 6. (u. o. 5.), csak a jeruzsálemi és római alapítványról tud, s annyiban ellenkezik a legenda maiorral, hogy Jeruzsálemben apáczákat említ, de Hartvic a leg. maiornak ad igazat, s azt magában véve is valószinűnek kell tartanunk. M. Florianus ellenvetései (Fl. I. 174.) nem dönthetik meg ez elbeszélés hitelességét, mert abból, hogy a XII. század közepén Jeruzsálemben magyar szállót és templomot alapítottak, nem következik, hogy István ott — később megszűnt — kolostort ne alapíthatott volna. A római alapítványra nézve v. ö. Fraknói értekezését: A Szent Istvántól Rómában alapított zarándokház (Katholikus Szemle VII. kötete), melyet azonban már fel nem használhattam. István valami római útjáról a KK. c. 39. és a XV.

századbeli Ranzanus. még idejét is megjelölve (Fl. II. 141. IV., 192.) emlékeznek.

[135] A görögökkel való jó viszonyra enged következtetni a már idézett Fundatio S. Albani — ha nem is szabatos — elbeszélése. A görög-bessenyő háborúról, Kedrenosz. II. 483.

[136] «Paganorum crudelissimos Pezenegos»-t írja Bruno II. Henriknek már idézett levelében (W. I. 15., Bielowski I. 224.) a bessenyő betörés történetében, melyet — ritka eset! — mind a legenda maior 14., mind a leg. minor 11. elmondanak, a legendák csak a csodát látják; az újabb kor skeptikusabb gyermeke abban meg inkább István jellemző gondosságát találhatja fel, melylyel a haza jólléte fölött őrködött. Fehérvárt csak a legenda maior és utána Hartvic 17. nevezik meg (Fl. I. 6., 23., 53.).

[137] Az idézőjel közé zárt festő szavakat Réthy László: «Az oláh nyelv és nemzet» czímű művéből idézem (66., illetve a második kiadásban 69. l.).

[138] Nem szándékom itt Horvátország és Velencze régibb történeteiről értekezni. de kissé mégis kellett vázolnom azt a két tényezőt, melyek a magyar nemzet történetében, abban a korszakban, melylyel mi foglalkozunk, nevezetes szerepet játszottak. Horvátország régibb történetére nézve használtam itt Dümmler értekezését: Über die älteste Geschichte der Slawen in Dalmatien, a bécsi akadémia Sitzungsbericht-jében. XX. 353—430., melyet a horvátok is alapvető munkának elfogadnak (Klaić. Kroatische Revue, 1886. II. 1. l.). Érdekes és sok tekintetben tanulsággal használható a genialis Gfrörer hátrahagyott művében: Byzantinische Geschichten, Horvátország és a délszláv törzsek története a XI. század végéig (II. 1—278. l.); leginkább azonban a «Documenta Historiae Croatiae periodum antiquam illustrantia» czímű forrásgyűjteményre, a «Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium» VII. kötetében, támaszkodom, melyeket Račky Ferencz állított össze, sok tekintetben lehet mondani mintaszerűen és látott el bőven számos magyarázattal, jegyzettel. melyek egyikéhez-másikához talán szó fér, de azért mindig érdekesek és tanulságosak. A mi jelesen az egyes adatokat Gatskára nézve illeti, l. Račky i. h. 320. n. 7. Az egyes zsupák fekvéséről. helyes kritikával és mérséklettel tesz jegyzeteket Račky i. h. 413. l. és a Rad. LVI. 73., 74. ll. A latin városokról lásd, becses jegyzetekkel ellátva. Konstantinus. spalatói

Tamás, S. Domnius életírójának illető helyeit Račkynál i. h. 285—290., 400—404. 413. ll. Diocletian palotájának méreteire nézve a most megjelenő Osztrák-magyar monarchia, Dalmáczia. adatait veszem alapul. A dalmát geographiai adatokra nézve Hunfalvy J., Egyetemes földrajz I. 59.

[139] A velenczei viszonyokra nézve lásd különösen Kohlschütter: Venedig unter dem Herzog Peter II. Orseolo, ki Péter Doge dalmácziai hadjáratát Hirsch, Heinrich der II. (I. 168. 3.) alapján helyesen teszi 1000. évre 998. helyett (39. l.) és Dandulót (Muratorinál XII. 235., 239.). ki egyedül említi a magyarok beavatkozását István és Péter korában, bizonyosan nem ok nélkül — következtethetni ezt egész művéből, bár forrását ebben az esetben nem tudjuk kijelölni. Minthogy a mellett 1026. körül magyar király gyanánt Endrét, 1034. körül Salamont említi: az irók egyáltalában elvetik ez adatait, jóllehet egy régi velenczei feljegyzés (Mon. Slav. Mer. VII. 444.) szintén említi Zárának visszafoglalását, melyet Salamon (helyesebben Péter) foglalt el a velenczeiektől (Dandulo i. h. 244.). Csak Gfrörert nem zavarta meg a magyar királyok névcseréje, és Dandulo elbeszélése valóságát elfogadván, abban István repressaliáit látja Ottó sógora, Ottó herczeg elűzéseért (i. h. I. 453., 490., II. 211.). Ez indok nagyon *valószínű*, a tényt magát azonban kétségtelennek tartom, s a magyar királyok hibás elnevezése csak Dandulo hibás pragmatismusának következménye, s igen könnyen megmagyarázható, a mint azt «Horvát-Dalmátország elfoglalásáról» czímű értekezésemben (Századok. 1888. 203. s kk. ll.) megkisértettem, s az ott mondottakhoz, nem mintha abból a jelen kérdésre valami következnék, hanem csak mint esetleges találkozást említem fel. hogy Leo montecassinoi krónikája is (MG. SS. VIII. 674. l.) Pétert Salamonnak nevezi, s Gaufridus de Bruil, a XII. század végén élt író (Pertz, 26., 202.) Istvánnak Salamon nevű fiat tulajdonít.

[140] Thietmar, VI. 2. MG. SS. III. 805. l. Adelboldi, Vita Henrici, u. o. IV. 691.

[141] A német-lengyel háborúról Riezler, G. v. B. I. 441. s kk. ll., Zeissberg, Kriege K. Heinrichs II. mit Boleslav von Pohlen, a bécsi akadémia Phil. Hist. Cl. Sitzungsbericht-jeiben 57., 265—435. ll., mely dolgozat sokkal többet tartalmaz, mint czíme gyaníttatná. Boleszló birodalmának kiterjedéséről magyar földön legelőször a Chron. Pol. (Gallus) beszél I. 6. «Numquid non ipse Hungaros

frequentius in certamine superavit, totamque terram eorum usque Danubium mancipavit?» (MG. SS. IX. 428. — Bielowski I. 399.). A későbbi lengyel írók: Kadlubek, Boguchwal, a Chronicon mietum és évkönyvek mind csak ezt ismétlik, czifrázzák. Ez általánosságban mondott szavakból is — mellesleg mondva — kitünik, hogy Boleszló e földet közvetlenül Istvántól és nem a csehektől foglalta el, a kik — szláv írók szerint — a magyar felföldet birták volna (V. ö. erre nézve Századok, 1868. 282. és 475. s kk. ll.). Az egész kérdés megítélésében nem szabad szem elől téveszteni, hogy a magyar felföld, mely itt tekintetbe jöhet, csak a Trencséntől lefelé terjedő Vágvidék lehet, mert a többi még vadon volt, és mikor a Chronicon Mixtum Esztergom, Eger, Sóvár irányában vonja meg a határt, anachronismust követ el, s a XIII. század végének állapotait Szent István idejére viszi át. Ebből egyúttal az is következik, hogy Boleszló muló hódításait 1003-nál előbbre — mikor Cseh- és Morvaországot elfoglalta — nem tehetjük, uralkodása pedig alkalmasint s legkésőbben 1018-ban, az általános békében szakadt meg, melyet István győzelme előzött meg és a Boleszlóval való barátság követett. A magyar birtoklásnak jelei, eltekintve attól, hogy e földterület képezte tulajdonkép az esztergomi érsekség területét, s ez érsekséget fel se lehetett volna állítani, ha ez országrész nem tartozik Magyarországhoz: hogy mindjárt István uralkodása elején, Zoerard Endre és Benedek Lengyelországból Magyarországba jövén, Trencsén mellett remetéskedtek (Leg. maior 7. Fl. I. 16. és Vita SS. Zoerardi Endlicher, 134. s kk. ll.). István a Vág földét — a mai Séllye vidékét — a pannonhalmi apátságnak (Kn. I. 98.), a nyitrai és trencséni vámok egy harmadát a zobori apátságnak adta (Fejérpataky, Kálmán király oklevelei i. h. 42. V. ö. Botka T. czikkét: Az esztergomi egyházmegye régi határairól, Sion II. 256. s kk. ll.). A Thietmar VIII. 3. (MG. SS. III. 862.) említett székhelyéről kiűzött avunculusát az erdélyi Gyulának kell tartanunk, csak hogy a Procui név, mely alatt itt szerepel, nem lehet a Gyula név eltorzítása, valamint a «bele knegini» ugyanott sem a Sarolt név variánsa. Procui a szláv Proku, Prokos, Proka, reliquus, maradék, a ki fenmaradt (Miklosich, Die Bildung der slavischen Personnamen, Denkschriften der W. Akad., ph. h. Cl. X. 302.), a senior Procui tehát mintegy oly urat jelentene, a ki megmaradt még, miután a többit István legyőzte.

[142] Karamsin, Geschichte des russischen Reichs. II. 3. s kk. ll., György két testvére Mózest és Efraimot szenteknek tartják. U. o. 21. jegyzet.

[143] Thietmar. VIII. 16. MG. SS. III. 871. l.

[144] Werner püspök útjáról, Bresslau, Konrád II. I. 231. s kk. ll.

[145] Wippo. Gesta Conradi c. 9., 22., 24., 26. (MG. SS. XI. 257., 264., 268.) Herimannus (u. o. V. 121.) Vita Meinwerci (u. o. XI. 155.), Annales Sangallenses, Hildesheimenses, Altahenses ad 1030. évhez és Bresslau, Konrád II. 295—300., 311—314. ll., a hol különben a források mind össze vannak állítva, csakhogy bizonyos naivitással még azt is szükségesnek tartja fejtegetni, hogy István nem hagyta tárva-nyitva az országot, és bízta védelmét csak az imádságra. A Fischa nem lévén még ekkor határfolyó, a sangalleni évkönyvek adatát, hogy II. Konrád e körül pusztított, nem lehet szó szerint venni. s nem lehet köztük és Herimannus szavai közt, hogy a Rábáig — értsd a kapuvári Rábát — jutott. ellentétet látni. A hadviselés folyamára nézve fontos az altaichi évkönyvek elbeszélése: «in nullo proficiens (t. i. II. Konrád) *ideo*, quod exercitus fame periclitabatur et Vienni ab Ungaris capiebatur», (MG. SS. XX. 791.) vagyis Bécs elfoglalása nem következménye, hanem — mint az éhség — *oka* volt a visszavonulásnak. A későbbi német írók felfogását jellemzi a XII. századbeli Sigeb. Gembl: «Conradus imperator rebellantibus ungaris ad eos debellandos proficiscitur». MG. SS. VI. 356. vagy a XIII. század végéről való Cont. Praed. Vien. MG. SS. IX. 725.): «Cui» — t. i. II. Konrádnak — «Stephanus rex Ungariae coactus subjugatur et annuum ei censum se daturum spoponderit». Ezzel szemben a gercsei esperes (Račkynál Monumenta Slav. Meridionalium (VII. 471.). még a csata napját is — aug. 17. — megmondja, melyben István Cresimir horvát királylyal szövetkezve, Konrádot megverte. E későbbkori ügyetlen hamisítványt illetve. mely «adataival» Salamon koráig kisért. l. Račky i. h. 473., Klaič különben gyarló művét: Slavonien vom X—XIII. Jahrhundert 20—28. ll. és Marczali H., A magyar történet kútfői 132. l. Břetislaw hadjáratáról Cosmas MG. SS IX. 63., 64. A mit még Bretislaw hadjáratairól p. o. Palaczkynál G. v. Böhmen, I. 270. s kk. ll. olvasunk, mint a CD. VII/4. 40. is közlött Monse-féle hamisításon alapuló. tekintetbe nem jöhet. Legenda maior 14. és utána Hartvic 17. legendaszerű részlete (Fl. I. 24., 53.) valami

valódi eseményen alapulhat. Aventinus elbeszélését, hogy István Imre fia számára követelte a bajor herczegséget, és mikor nem kapta, üzent háborút és azt Bécs elfoglalásával kezdte (Werke, ed. Riezler III. 38.), ellenkezik az egykorú források tanúságával, s úgy látszik, csak hibás pragmatismusának köszöni létét. A magyarok által ekkor elfoglalt terület megállapítására döntő III. Henrik 1051-iki oklevele, melyben — visszafoglalása után — e terület dézsmáját a heimburgi egyháznak adván, kiterjedését is megjelöli: «Decimationem totius regionis, in finibus Ungarorum gladio ab hostibus adquisitae, in Pago Osterrichi . . . . ex una parte Danubii inter Fiscaha et Litacha, ex altera autem inter Strachtin», — melyet Thausing: Die Neumark Ostreich Forschungen, IV. 363. szerencsésen magyaráz a morva Trachtra — «et ostia Fiscaha usque in Maraha» (Mon. Boica XXIX. a. 104. l.). A németek felfogását a magyarok megtéréséről, mely II. Henrik szentté avató bullájába is bement MG. SS. IV. 813., Jaffé, Bibl. R. Germ. V. 532. l.). L. még Adalbert. Vita Henrici II. (MG. SS. IV. 810.) Sigeb. Gembl. (u. o. VI. 269.), kik bizonyára régibb fölfogást reprodukálnak.

146 Leg. II. 5., 12., 13. és az admonti codexből hiányzó, Endlichernél 14., 15. pont alatt levő törvényeket (Fl. I. 126—127. l.). Kézai, De Udwornicis (u. o. II. 98.), csak hogy az összeg, a melyet a XIII. század végének írója byzantinusokban fejez ki, István idejében bizonyosan csak arany pensa volt.

147 Leg. II. 2. (Fl. I. 125.). A törvény kissé homályos végszavait: «bona vero illius filiis innocentibus inremota sint, remanentibus salvis» így fordítom: «javai pedig ártatlan fiainak, kiknek ne legyen bántásuk, maradjanak».

148 A pogányságra némi czélzást találunk Leg. min. c. 9. «in perfidia cordis errabant». Hogy még teljesen nem halt meg, a következés mutatta. L. Leg. II. 9—11. és az Endlicher 18. alatt levő. az admonti codexben hiányzó dézsma czikket (u. o. 127., 128.). Hogy e rendelkezés frank capitulare, Karácson figyelmeztet i. h. 42., Lib. C. V. 154. (Walter II. 534.).

149 Az admonti codexből hiányzó, Endlichernél 19., Florianusnál 53. számú czikk (Fl. I. 129.).

150 A kereszténységről mondja: «in nostra Monarchia adhuc quam juvenis et novella praedicatur». Mor. Inst. c. 2. (Fl. I. 105.).

[151] Leg. maior 15., Hartvic 20. (Fl. I. 25., 50.). István legendái Henricust írnak. Imre királyunkat a XIII. század elején német krónikák Henricus (MG. SS. IX. 590.), de Eimricusnak, Emericusnak (u. o. 620.) is nevezik már; ő maga Hemericust használ (HO. V. 1., 4.), így a Szent Imre élete is, melyet különben csak XV. századbeli codexből ismerünk.

[152] Imrére nézve: A Morum Institutio, különösen annak 4-ik caputja (Fl. I. 102., jelesen pedig 107. l.). E műről, melyről följebb is a 37. jegyzetben szóltunk, a Leg. maior 15. és utána Hartvic 20. is emlékeznek (u. o. 25., 57.). István legendája nejét nem említi, de valószinű, hogy atyja megházasítá. A Vita S. Emerici csak általánosságban szól róla: «virgo...orta de regali prosapia (Fl. I. 134.), de a későbbi írók ezt a hiányt kipótolni igyekeznek, majd horvát királyleánynak (mint az a gercsei János, kiről a 145. jegyzetben szólottunk), majd lengyelnek, «duxit filiam Meszkonis, quasi compulsus per patrem vi et per nobiles terre» (lásd a lengyel szentkereszti (świetokryzki) évkönyveket, Mon. Pol. III. 61.), vagy mint a Margit legenda «geurek chazar» leányának mondták (Nyelvemléktár VIII. 16.). Halálakor «juvenis»-nek mondja a Leg. m. i. h., s mikor egy helytt «sancte indolis vir»-nek nevezi, Hartvic (i. h.) a «vir»-t «puer»-re igazítja ki. Halála módját az Annales Hildesheimenses (MG. SS. III. 98.) említik, s abban kételkedni nincs okunk; de a «dux Ruizorum» u. o. csak félreértés, a mi elég gyakran fordul elő középkori krónikásoknál, vagy valami tollhiba lehet, s nem érdemli meg azt a sok, gyakran éleseszű combinatiót, melyeket e szavak magyarázatára tudósok és tudatlanok pazaroltak. Halála napját — szept. 2. — régi naptárak alapján, melyeknek adataiban nincs okunk kétkedni, állapíthatjuk meg. Knauz, Kortan 181. l.

[153] Hogy a krónikák Wazulja Vászolynak hangzik, Karácsonyi János is észre vette. Turul VIII. 50. l. Wazil (Wazilinus), Wezil, Wezilo, Wezelinus, Wecelo német nevekkel találkozunk 1020—1185. közt való időben, Zahn, Steirisches Urkundenbuch I. 983. A név tehát semmi összefüggésben nincs a görög Basiliosz, a mai Vazul névvel; a XIII. században Bulcsu csanádi püspök nevét magyarázták Basiliuszra. CD. III/2. 311. l.

[154] Az ismert genealogia KK. c. 35., 41. (Fl. II. 138., 144.) s többi krónikáinkban, csak hogy íróink kivétel nélkül eddig a 35. c. Vazulját, István unokatestvérét, nagybátyjának fiát, patruelisét, ki

vele körülbelül egyidős lehetett, a 41. c. Vazuljával «patruelis sui filium»-mal, öcscse fiával, kit Mügeln (Kovachich, Sammlung noch kleiner ungedruckter Stücke, I. 37.) «Vetters Sohn»-nak, az Érdy codex magyar István legendája «attyának ewiche ffyá»-nak (Nyelvemléktár V. 244.) nevez, István a K. krónika szerint (i. h.) «propter juvenilem lasciviam et stultitiam» fogva tartott egynek veszik, pedig e kettőt összezavarni nem szabad. Ez a Wazul, kit Mügeln Krónikája, mind a Kovachich nyomtatott szövege, mind a pozsonyi ev. lyceum birtokában levő egyik codexe szerint, Wanczel, Wanczil, Wanzulnak nevez — a váradi chronica Bonozuloja (Fl. III. 251.), vagy a Bunyitay kiadta Statutumok szerint 19. l., Bomizloja, mely név és Wazul, Wanczul közt a phonetikai kapcsolat könnyen helyreállítható, míg abban Damoslaust — magyarul Domoszlót — látni, mint legújabban Wertner Mór, Az Árpádok családi története 590. l. már bajosabb, mellesleg megjegyezvén, hogy a XII. század közepén a pécsváradi kolostor egyik jótevője gyanánt említett Damoslaus herczeg (Mon. Vat. I/4. 578. l.), kinek holtteste, mikor kiásták, csodás módon a legtisztább olajban úszott, talán Aba király fia volt; legalább nevét — Domoszló — ma hevesmegyei község viseli, az Abák birtokai táján, s a jószág közelében, melyet a Tiszántúl, Fegyvernek körül Pécsváradnak ajándékozott, szintén Aba királyféle reminiscentiákkal: Kyzen Abae regis — találkozunk, sőt talán még a holttestén tapasztalt csoda is az Aba király holttestén tapasztalt csodával némi összefüggésben van. Az altaichi évkönyvek 1041. évhez (MG. SS. XX. 794. l.), melyek szerint István «filium *fratris* sui» — nem avunculi! — «digniorem (t. i. Péternél) in regno . . . cecavit, az ő gyermekeinek tartják a herczegeket, kiket István száműzött; régibb krónikáink, melyeknek nyomát a zágrábi és nagyváradi krónikában találjuk (Fl. III. 251.) e megvakított Wazult (Bonozulo, Bomizlo) Szár László, Endre, Béla, Leventét pedig az idősebb Wazul fiainak tartják. De már Anonymus, ki mint királyi jegyző csak tudhatta a királyi ház genealogiáját (c. 25., Fl. II. 16.), épp úgy mint a királyi udvar papja, Kézai Simon és a KK. c. 49. (Fl. II. 83., 158.), határozottan Szár Lászlót mondják Endre, Béla, Levente atyjának, a XIII. században uralkodó Árpád-ág ősének, sőt a krónikák még határozottan czáfolják is, mint tévest, a Wazultól való leszármazást, és semmi okunk sincs hinni, hogy e tekintetben más okból, mint az igazság érdekéből indultak volna ki,

mert a királyi családra nézve teljesen mindegy lehetett, az idősebb Wazultól vagy Szár Lászlótól származik-e?

[155] Szár László fiainak korát csak hozzávetőleg állapíthatjuk meg. Minthogy azonban az altaichi évkönyvek fennidézett helyen róluk — mikor számüzettek — tehát legkorábban 1032-ben, mint parvulosokról beszél, mi nem jelent ugyan kisdedet, de mindenesetre nagyon fiatal embert: öregebbnek, mint a szövegben említém, nem igen tarthatjuk őket; mihez járult még az is, hogy Béla például — mint látni fogjuk — csak 1043-ban nősült. Igaz, hogy ennek ellentmond, mit később 1056-ban Endre öregségéről «senio confectus» (Kézai és KK. c. 51. Fl. II. 85., 163.), olvasunk, akkor csak 44 éves lett volna: de tudjuk, mily relativ az öregség fogalma, és mily hamar alkalmazzák azt, kivált beteges, törődött emberre, minő I. Endre volt. Péter velenczei származását már Cornides megállapította, Genealogia Regum 167—179. ll. Velenczeinek mondják: Chron. Pol. I. 18. (MG. SS. IX. 436. = Bielowski I. 414.). Herimannus Aug. (u. o. V. 123.) Legenda maior 15. (Fl. I. 27.). Kézai és némi kerülővel még a KK. is c. 42. (Fl. II. 79., 145.). Hogy István nagybátyja volt, a Legenda maioron, Herimannus Aug. kívül most idézett helyen, Wippo c. 38. (MG. SS. XI. 273.) s az Annales Altahenses is tanúsítják (u. o. XX. 794.). A jellem némely hasonlatossága szinte valószinüvé tenné rokonságát burgundi Ottó Vilmossal, ha annak teljes családfáját nem ismernők (Wagner, Das Geschlecht der Grafen von Burgund vom Ende des X. Jahrhunderts bis zum Jahre 1102.). A KK. c. 42. zavaros genealogiájának mondaszerü alapját talán a montferrati őrgrófoknak, az Aledramidáknak szintén nagyon tarkázott családtörténetében találhatjuk fel, a melyben szintén burgundi származás, Vilmos, Szent István nővére szerepelnek (Bresslau, Konrad II., I. 380—413.). A velenczei eseményekről ugyancsak Bresslau i. h. 151—156. ll., Dandulo (Muratori XII. 239., 262., 263.) Chronicon Altinate, Archivio Storico Ital. Appendice V. 71. Kohlschütter i. h. 59. l. Hogy Adalbert osztrák markgróf Péter sógora volt, bizonyos, de nem következés, hogy Adalbertnek Frowila nevü felesége azért Péter testvére lett volna. (Steindorf, Heinrich III., I. 118. l. c. 2.). A Szár Lászlófiak jellemét a történelem mutatja meg. Béla külsejére nézve a szög-szárd (Szekszárd)-féle szójáték — «calvus, brunus, diminutive sicut erat corpore» (Kézai, ki itt valamivel bővebb a KK. c. 52.-nél, Fl. II. 86.,

168. — nyujt felvilágosítást; a mennyiben Szekszárd ugyan alig nyerte ettől nevét, de azért az való lehetett, különben alig vetemedtek volna a krónikák e merész combinatióra.

[156] Hogy maga István akarta Pétert utódjának a Legenda major c. 15. (Fl. II. 22.) kívül, mely szerint Pétert már előbb is «exercitui suo praefecerat ducem», a mi a XI. század végéről való lengyel comes palatinus Sieciech «milicie princeps» jelölésére (Chron. Pol. II. 1. Bielowski I. 429.) emlékeztet, tehát Péter mintegy nádorispánja lett volna, az Annales Altahenses (i. h.) tanúsítják határozottan, s a mi még fontosabb, a következő események is bizonyítják, hogy István, és a tőle szervezett ország nem akarta az Árpádfiakat, mert Péter elkergetése után sem választák Szár László fiait a trónra, hanem a szintén nem árpádházi Abát, s I. Endre a pogányságra hajló Levente testvérével, csak azon mozgalom folyamán került vissza az országba, a trónra, mely István intézményeit, a kereszténységet is romba dönteni törekedett. Ebből egyúttal az is foly, hogy Vazul megvakítása, a Szár Lászlófiak számůzése nem lehetett olyan, István tudta, akaratja nélkül történt dolog, csak a gonosz Gizella műve, minőnek krónikáink festik, hanem a mint az altaichi évkönyvek határozottan ki is mondják, magának Istvánnak műve. E tekintetben régibb történetírásunk, Stilting, Katona sokkal elfogulatlanabb volt, mint ujabb iróink, kik mind a KK. c. 41. (Fl. II. 144.) elbeszélését fogadják el, s Istvánban ez időben, már teljesen tehetetlen embert látnak. A krónikában a magyar nemzeti felfogás nyilvánul, mely szerette hinni, hogy az ország szent alapítója úgy fogta fel a Péter-kérdést, mint később a nemzet — Szár László ivadékainak uralkodása alatt, s azért — s ez jellemző — Hartvic, — a valódi és nem a pesti codex elrontott Hartvicja — bár majdnem szolgailag kiírja a legenda maiort, azt a helyet, mely Péter utóddá nevezéséről szól, elhagyja (Hartvic c. 22. Fl. II. 60. s a 18. jegyzetet), miről egyébiránt bővebben lesz szó. A megvakítás külföldi példái: a cseh Ulrik megvakíttatta Jaromir testvérét (Thietmar V. 15.) (1034.), a lengyel Boleszlo Odilienus et Pribuwojt familiareseit (Thietmar IV. 37.).

[157] A mainzi 847-dik zsinat c. V. Karácson I. i. h. 30. l.

[158] E törvény nincs meg az admonti codexben; Fl. I. 128. 2. 51. czikkely. Az asylum egy példáját e korból a Gellért legendában találjuk c. 15. (Endlicher 225. l.).

159 A casinoi dolog Leonis Chr. Mont. C. MG. SS. VII. 674. Leg. minor 9., Leg. maior 15., Hartvic 20. (Fl. I. 8., 26., 58. kk. ll.). A legenda minor nyers elbeszélését a merénylet büntetéséről Hartvic szelidíti. KK. c. 42. (Fl. II. 144.). A gyász emlékeztet a régi kúnok és a mai turkomannok gyászára, a mint azt Petachia rabbi (Lelewel, Géographie du moyen âge III. 201.) és Vámbéry A., A török faj 305. s kk. ll., leírják.

160 A temetésről Hartvic 22. Fl. I. 61.

161 Leo, Chron. M. C. i. h.

162 KK. c. 48. (Fl. II. 158.). «Qui ecclesiam S. Petri de Bazoaria» Pécsvára, mint már Katona is gyanította Hist. Cr. I. 590., «inchoavit», mondja a Chron. Polonorum (Gallus, MG. SS. IX. 437. = Bielowsky I. 414.).

163 Lengyel viszonyokra Chron. Pol. i. h. 436., Herimann Aug. (U. o. V. 123.). Cosmas II. c. 11., u. o. IX. 74. l.

164 KK. c. 41., 44. (Fl. II. 144., 147.) magyarosan Budát ír; de én helyesebbnek tartom az Annales Altahenses ad 1041. Budo formáját, mely német név; s az embert szerepénél, atyjának Egiruchnak német nevénél fogva (Agarich, Egirich, Eggrich, Ekkrich, Förstemann i. h. I. 19. Budo u. o. 288. l.) inkább németnek tartom. Sebös fiának neve azonban már magyaros forma lehet.

165 A dalmát dologra nézve l. Dandulót i. h. a 138. jegyzetben. KK. c. 43., 44. (Fl. II. 145. s kk. ll.), Ann. Altahenses, MG. SS. XX. 794. l., Herimannus u. o. V. 124. Krónikáink az Annales Altahenses nyomán a mozgalom főembereinek Toyzlaut, Fl. II. 147. nem Toyzlan, Pezlit, és — kit az Annalesek nem ismernek — Wisce-t nevezik. E férfiakról nevüknél nem tudunk egyebet. Toyzlaut az Annalesek Ztoizla-nak nevezik; ez — úgy látszik — a szláv Stoislav név (Miklosich, Slavische Personennamen, i. h. 315. l.). Pezli, az Annalesek Pehzilije, talán a mai Péczel, német név, mely a Pezili, Pezelin, Pezelinus formában fordul elő (Zahn, i. h. I. 66., 80., 82., 108. l.), s a Perigerus, Berrigerus névvel egynek veszik (MG. SS. XX. az indexben 840 l.). A Wisce talán Visz (helynév Somogyban), Vész lehet, inkább, mint Visk vagy Viske. Aba származását Anonym. c. 32. (Fl. II. 27.), jellemét tettei mutatják. A Gellért legenda c. 17. (Endlicher 227.): «Regnum in fraude acquisitum» és Bernát reichenaui apát «regnum . . . invasit, supplantavit»-ja (AfÖGt XX. 199.) némi ravaszkodására mutat. A Gellért legenda

szerint (c. 15. Endlicher 226.) comes palatinus lett volna, de ez — úgy látszik — csak későbbi betoldás, mely a kisebb, Corsendonk-féle legendában, melyet a nagy legenda e helyt használ, még nincs meg; míg a XIII. századbeli, a magyar felfogást ismerő Albericus (MG. SS. XXIII. 787.) csak annyit mond róla, hogy «de magnis principibus» volt. Ezekre és a következő eseményekre nézve legbiztosabb kalauz reichenaui Hermann — Hermannus contractus, mint régebben nevezték. Az altaichi Annalesek gyakran egy-egy eseményt, nem mindig a leglényegesebbet, kikapnak, és olyféleképp tárgyalják, mintha az volna az események sarkpontja, és csak csodálni lehet, hogy német írók elfogadják naiv felfogását és Gizella királyné sérelmeit tekintik a nagy nemzeti országos mozgalom okának. Az a kifogás sem mutat erős ítéletre, hogy Péter nem lehetett a németek barátja, mint a magyar források mondják, mert hisz a németek ellen harczolt, mintha II. Otakár cseh király nem lett volna a németség barátja, és mégis háborút viselt a németekkel, mint a francziabarát porosz Nagy Frigyes a francziákkal. Az elűzés időpontjára nézve — minthogy Péter első uralkodását krónikáink három évre teszik — őszre kell gondolnunk, s e mellett szól az is, hogy mikor Aba hirtelen támadásra szánta el magát, e támadás télen történt. Steindorff i. h. I. 120. N. 2., Perlbach, Forschungen X. 460. alapján ápril 30—Júl. 28. közt való időre véli teendőnek, de Perlbach okoskodása épen nem oly «überzeugend» és abból, hogy az altaichi évkönyvek az eseményeket oly adatok között beszélik el, melyek ápril 30. és július 28-ra esnek, épp oly kevéssé lehet következtetni, hogy erre az időközre estek, mint nem lehet következtetni, hogy az év végére említett természeti tünemények, jelesen vízáradások, mind késő őszszel történtek, vagy hogy az 1046-ik év eseményei közt a sutrii zsinat (decz. 20.) előbb tartatott, mint hogy Vilmos strassburgi püspök (nov. 6.) meghalt, vagy Péter Magyarországon elfogatott, valamint még Steindorf sem meri állítani, pedig következetesen tennie kellene, hogy Péter előbb menekült már III. Henrikhez, és nyert kegyelmet, mintsem az 1041-iki cseh hadjárat megtörtént. Strehlke is aug.—októberre látszik tenni az eseményt: Quo tempore sic Bretislai deditione... Bohemicum bellum est confectum novo cum Ungaris gerendo causa eminuit». (De Henrici III. Imp. Bellis Hungaricis 15.).

[166] Steindorf, Heinrich III. I. 106. kk. ll.

[167] III. Henrik egyéniségéről Giesebrecht II. 342., Strehlke, Bern leveléhez írt bevezetésben AfÖG. XX. 193. Annales Altahenses i. h. 1041., 1042. évhez, Herimannus 123., 124. l. Aventinus czifrább elbeszélését Steindorf sem fogadja el. I. h. I. 118. n. 4. Bern, reichenaui apát levele i. h. 197., 199. l. III. Henrik ideális felfogását és a jó benyomást tanúsítja, melyet Péter a németekre tett. Lambertus Hersfeldensis MG. SS. V. 152. A magyar forrásokban csak az altaichi évkönyvek elbeszélése van feldolgozva. Huber A. G. v. Öst. I. 185. n. 1. helyesen jegyzi meg, hogy a magyarok Duna-jobbparti pusztítása a Traisenen innen vagyis keletre történt. s alig érthető Szabó Károly tévedése Péter és Aba Ért. TT. II. 15. n. 9., hogy a Traisama alatt nem a Tulnon túl folyó Traisent, hanem a Bécstől keletre eső kis Triesting patakot érti. Gottfried markgrófságáról: Wahnschaffe: Das Herzogthum Kärnthen und seine Marken, 38. kk. ll. Steindorf i. h. 151., 152. Nem lehet tehát a stájer Pettaura gondolnunk, valamint a MG. SS. XII. 131. említett Putina sem érthető arra, hanem Püttenre, melyről l. Lampel. Über die Mark Pütten, Blätter des Vereins für Landesk. von Niederöstreich XXII. 145. s kk. ll.

[168] Az István fratruelisérôl, kit a cseh Břetislav magával hozott. nagyon szétágaznak — furcsán is, mint Hormayer Hist. Taschenbuch 1830. 334—337. — a külföldi irók véleményei, míg hazai íróink. jobbára krónikáinkkal tartva, meg sem említik. A vak Vazulra vagy Bonozuló, Bomizlóra, még ha élt is, nem igen gondolhatunk. Maradnak tehát a Szár László fiai, kik krónikáink szerint Csehországba menekültek, s onnan, csak jóval ez 1042-iki hadjárat után távoztak (KK. c. 46., Fl. II. 156.); s ekkor ismét legvalóbbszinű a legidősebbre, Endrére gondolnunk, kinek jellemével, későbbi szereplésével leginkább megegyező, hogy már ekkor kereste a koronát. Szabó Károly is Endrének tartja. Aba és Péter i. h. 20. l.

[169] Az 1042-iki hadjárat eseményeit leginkább az Annales Altahenses és Herimannus Aug.-ból (i. h.) ismerjük, ki mint rendesen. rövidebb, de mégis többet mond. Némi adatokat nyújtanak Lambertus i. h. 152., kinek Raba-ja talán Grana, Annales Ottenbur. u. o. 6., Ann. Augustanae u. o 11. 126. Az Annales Corb. u. o. 6. 1043. évhez úgy látszik az 1042-iki hadjáratról szólnak, de nagyítva. Az Ann. Alt. júniusra, Hermann őszre teszi a hadjáratot és csakugyan oklevelek szerint III. Henrik aug. 29-én még Regensburgban

volt, nov. 8-ikán pedig már Niwenburchban, (Neuburg am Rhein Zahn i. h. I. 60.. Stumpf, Reichskanzler N. 2233.). Az Annales Altahensesben említett kilencz vár alkalmasint Pozsony, Trencsén. Nyitra — ezekre vonatkozik talán Lambert i. h. kitétele «tres urbes maximas cepit» — és Bolondos. Bánya, Galgócz, Sempte. Szolgagyőr — melyek később, mint látni fogjuk, megyei központokká lettek — és végre talán Bars voltak. V. ö. Steindorf i. h. 159., 160., «Cum rusticis ignobilibus ederet, equitaret, et continue loqueretur» panaszkodtak Abáról a császár előtt a magyar elégületlenek. KK. 45. (Fl. II. 149.).

[170] IX. Benedekről Steindorf i. h. I. 254. s kk. ll. Az egyházi átokról az Annales Altahenses 1044-hez emlékeznek. mint a melyet a pápa már pridem kimondott a magyarokra, quod regem suum dehonestarant. Ennek tehát 1044. előtt, akkor kellett történni, mikor még III. Henrik Péter visszahelyezésére gondolt, tehát az 1043-iki béke előtt. A pápa támogatásáról beszél Bonizo: Ad amicum V. lib. Jaffé Bibl. Rer. Germ. II. 623. l., de zavartan és úgy, mintha az II. Konrád idejében történt volna.

[171] Talentum alatt én itt a magyarnál, bajornál divó troyesi márkát értem, (Riezler, G. v. Bayern I. 782.), mely a római fontnak $^3/_4$ része lévén, aranyban nem 72, hanem 54 római vagy byzanczi aranynak felelt meg. Egy arany mai értékét, Finályval (Az ókori súlyok és mértékek 113. l.) 6 frt 34 vagy 35 krra tévén kijő kerek számmal a szövegben említett összeg. III. Béla korából okleveles adatunk is van, hogy a librát, márkát nálunk egynek vették (W. I. 57. 59. ll.).

[172] E korból Bremai Ádám különösen kiemeli, mennyire szerették a németek a prémes ruhát (MG. SS. VII. 374. l.).

[173] Gizella sorsára nézve az egykorú reichenaui Hermann rövid. de teljesen megbízható adata: «inibi (t. i. Magyarországon) elemosinis ceteris bonis operibus intenta consenuit» (MG. SS. V. 117.) a döntő. A mult században sokat vitatkoztak sorsáról; erre nézve l. Katona I. 497—587. l. Tiszteletére nézve egyet-mást találni Rokánál: Das Leben der Seligen stb. 51. s kk. ll.. míg a régi nyomon haladó életrajzát a Knauz-Nagy Iván-féle Tudományos Értekező I. 323. és 409. s kk. ll. olvashatjuk. Az egyház azonban sohasem ismerte el általánosan szentnek. A Martyrologium Romanum-ban elő nem fordul és Mabillon szerint (Acta S. Ord. B. Saec. VI. II. 864.) «Illud

unum certum est, nullum ei ab ecclesia publicum cultum decretum fuisse». Albericus a troisfontaines-i barát kétségkívül a magyar — különben semmivel sem támogatott — hagyomány után indult, mely Gizellát gyűlölte, mikor a XIII. század derekán beszéli, «sed illa Gisella regina, ut dicunt, multas malitias in terra illa fecit, et extremum post mortem sancti regis meritis exigentibus interfecta est» (MG. SS. XXIII. 779.).

[174] Az 1043-iki hadjáratnak fő forrása az Annales Altahenses. Kézai az 1042. és 1043-iki két hadjáratot összefoglalja (Fl. II. 80.). A forrásokat egyébiránt összeállította Steindorf i. h. I. 177—184. ll. III. Henrik hadjárata tulajdonkép meghiúsult, mert nem tudta Pétert a magyar trónra emelni; nehéz tehát érteni, hogy tud Giesebrecht e hadjárat eredményeiről oly fellengzően nyilatkozni (II[3]. 360.). Az Annales Sangallenses (MG. SS. I. 85. l.) higgadtabban ítélnek. Aventinus szerint (i. h. III. 50.) «Pezilo dux» — Pezli — is az Abától adott kezesek közt volt.

[175] Gellért érzelmeit Legenda c. 15., Endlicher 225.

[176] Az ilyen, időnként való koronázás példájára nézve Cosmas MG. SS. IX. 95., és nálunk Salamon idejében KK. c. 53. (Fl. II. 169.).

[177] Gellért szavait «Ecce anno futuro tercio excitabitur in te gladius ulcionis» (Endlicher 226.), helyesen értelmezi Szabó Károly, Péter és Aba i. h. 26. l., a mennyiben a «terciot» nem az «anno»-ra vonatkoztatja — miből régibb iróinknak annyi fejtörése származott — hanem «harmadszornak» fordítva az «excitabitur»-ral hozza kapcsolatba. Az anno «futuro» egyébiránt semmikép sem szabatos jóslat, kivévén, ha feltennők, hogy Gellért az évet husvéttől számítá.

[178] Cosmas szerint (MG. SS. IX. 75.) 1043-ban «Tanta fames fuit in Boemia, ut tercia pars populi interiret fame». Ezzel összehangzik a KK. c. 46. (Fl. II. 152.) elbeszélése, hogy a Szár László-fiak «propter paupertatis inopiam» hagyták el Csehországot és mentek át Lengyelországba. A krónika ugyan Miscának nevezi a lengyel herczeget, ki Bélát szívesen fogadta, s kinek leányát elvette, II. Mesko lengyel herczeg pedig már 1034-ben meghalt: de a krónikák Béla vitézségére vonatkozó mondaszerű részleteinek szószerint való hitelességet, szemben más, nem mondaszerű, külföldi adatokkal is támogatott körülményekkel, nem tulajdoníthatunk, s Béla Lengyelországba való jövetelét Mesko fia Kázmér idejére teszszük, ki, mint látni fogjuk, épp e tájt — 1044. körül — a pomeránokkal harczolt.

(Chron. Pol. I. 19. IX. 438. l.) de az Annales Altahenses ad 1046. szerint, 1046-ban már velük kibékült. E mellett szól az is, hogy még krónikánkban sincs nyoma annak, mit csinált Béla — feltevén hogy 1034-ben jött Lengyelországba — a Mesko halála után beállott több évig tartó zavarokban, melyek alatt a csehek Krakót megvették, Kázmér menekült, a pogányság fölemelte fejét? (Chron. Pol. I. 19. (MG. SS. IX. 437.). Lengyel források nem szólnak egyébiránt Béla kalandjáról, kivévén Dlugosst (Ann. Pol. II. 186. l.), ki azonban már a magyar forrásokat használta, s ennélfogva önálló tanúnak nem tekinthető.

179 A bajor árulókról név szerint csak Aventinus beszél (ed. Riesler III. 51—54.) v. ö. egyébiránt Steindorf i. h. I. 71., 206. l. Aventinusnak lehettek itt oly forrásai, melyeket mi többé, vagy még nem ismerünk, de vegyíthetett elbeszélésébe sok subjectiv okoskodást is, azért ilyféle adatait rend szerint csak általánosságban, a legnagyobb óvatossággal használjuk, s Loricóval, a magyar menekültek fejével, Zudinichoval, Aba követével, Nana (Nána?), titkárral, bővebben nem foglalkozunk.

180 E vizimüvekről még 1230. körül is van szó, a mennyiben IV. Béla ifjabb király a kedhelyi monostor (Borsmonostora) embereit felmenti, hogy: «nec ad clausuram aquae ultra *bobet* (779. DL. számú eredeti után, nem bibit, mint CD. III/2. 89.), quod dicitur vulgo Iztra, a quoque ullo modo cogantur ire».

181 Az 1044-ik év eseményeire nézve Aba legyőzéséig részben az Annales Altahenses nyomán KK. c. 45. (Fl. II. 148.). Gellért legendája c. 17. (Endlicher 226.). A hadjárat eseményeire a főforrás ismét Hermannus Aug. rövid, de judiciosus (i. h. 124. l.), és az altaichi évkönyveknek szokás szerint lényegtelen momentumokra is kiterjeszkedő, de részletes és nagybecsű elbeszélése (ad 1044. i. h. 799. s kk. ll.), melyből az eseményeknek stratégiai mozzanatai is elég tisztán kidomborodnak. Nagybecsűek a Képes Kr. c. 45. geographiai adatai, melyek a harcz helyeit, a XIII. század második felének nomenclaturáival, megjelölik. Ezekben kételkedni nincs okunk, mert megfelelnek a dolog természetének, meg a fent idézett két főforrásnak. Babót, melyről 1262-ben olvassuk «Juxta Babut super fluvio Rabcha» (HO. I. 36.), akkor sopronmegyei híres vámhely volt (CD. III/1. 240.). Nem tévedés, hogy itt a Rábczát említi, mert a mai Répczét a XII. és XIII. században általában még Ráb-

czának hívták (CD. II. 184., IV/2. 428., HO. I. 36., IV. 32., V. 13., 15., 24., 204. ll.). Hogy Henrik Árpásnál kelt át a Rábán, az útvonalokból, s abból következtethető, hogy már Szent László idejében itt rév említtetik (W. I. 31.). melyet — legalább később — bessenyők őriztek. A forrásokban nem találjuk a kis, kapuvári Rábát, mely akkor még nem létezhetett, és Fényes szerint (Nagy Geographia, I. 240. l.) csak erőltetett kiágazása a Nagy-Rábának. Néhány érdekes adatot találunk Berno levelében (i. h. 198., 200.), az Annales Sangallensesben (MG. SS. I. 85.), Katonának főforrásában, a régi Hepidanusban, csakhogy annak declamatióit Strehlke i. h. 35. l. kellőleg redukálja. A város, melyet Henrik ez annalesek szerint a csata után elfoglalt (ascendit), nem lehetett Fehérvár, mint a német irók, Giesebrecht, Strehlke, Steindorff, vélik, mert az ellenállás nélkül hódolt meg, s ott Aba családja alig várta volna be az ellenséget, hanem mint már Szalai is észrevette (I[1]. 136.), csak Győr lehet. Ez adattal nincs ellentétben — mint Steindorff. i. h. 209. l. véli — Bernold adata (MG. SS. V. 425.), hogy Péter «Ovonem cum uxore et filiis comprehensum, decollavit», mert épenséggel nem zárja ki, hogy Aba neje már előbb fogatott el, valamint — mellesleg mondva — az sem következik, hogy vele együtt fejeztetett le. Az apróbb kútfőkre és némely kérdésre nézve v. ö. Strehlke i. h. 33. l., Steindorff i. h. I. 204. s kk. ll. és Gebehard püspökre nézve u. o. II. 109. s kk. ll. A források egyáltalában megegyeznek abban, hogy Henrik serege kisebb volt Abáénál, de semmi esetre sem fogadható el a hiszékeny s különben is az események menetéről pontatlanul értesült Rudolfus Glaber elbeszélése (MG. SS. VII. 70.), hogy 6000 némettel szemben 200,000 magyar állott. Giesebrecht felfogását, hogy Berno 17 legiója 17,000 vitéznek felel meg, nem merném aláirni (II[3]. 389., 390.). A németek nem szólnak ugyan róla, de benső valószínűsége van a magyar forrás adatának, hogy Abát híveinek egy része a csatában elhagyta. Ez megmagyarázza a *gyors* győzelmet, és valószínűvé is teszik azok az események, melyek a csatát követték. Az 1044-iki hadjáratra nézve lásd Hormayer, Hist. Taschenbuch 1830. 341. l., mely czikket, mint a Taschenbuch 1831. folyamában beismeri, Czech J. írta, és Kiss Lajos megdicsért művét «Nemzeti függetlenségünk védelmezése III. Henrik ellen» Hadtört. Közl. IV. 38. s kk. ll., hol azonban a betörés iránya tévesen, kellő ok nélkül, Mosonyra van téve.

[182] Annales Altahenses i. h., Herimannus A. i. h. A két utóbbiban előfordul az a híres hely, mely a tudósoknak, idegeneknek inkább, mint a magyaroknak, kik jobbára ignorálták, annyi fejtörést okozott. Illis petentibus concessit rex scita Teutonica (Ann. Alt.) vagy Herimannussal szólva: «Ungarios petentes lege Bajoarica donavit», mit Aventinus így ad vissza (ed. Riezler III. 55.) «Bojorum jure donat», s a hazai krónika nem annyira hamisít, mint okoskodva elront, gondolván, hogy ha a bajor jogot csak azokra terjesztik ki, a kik azt kérték, azokra nézve, kik azt nem kérték, vagy talán az ellenkezőt kérték — concessit hungarica scita servare et consuetudinibus judicari. KK. c. 45. (Fl. II. 15.). A krónikák szavaiból: «concessit, donavit» egyébiránt kitűnik, hogy itt valami kedvezményről van szó, melyet III. Henrik a magyaroknak nyujtott. A német irók közül némelyek, mint Steindorff i. h. I. 211., 452. l., ki a többi véleményeket is felsorolja, régebben Budinger, Öst. G. I. 433. stb., a bajor jog átültetésére értik a dolgot; de az kedvezmény alig lett volna, és miből is állott volna az? A régi lex Bajoariorum már akkor egész kiterjedésében semmi esetre sem volt többé érvényben; a vigens bajor jogot kellene tehát értenünk, de annak rendeléseit összeségükben, úgy hogy azt másokra is kötelező szabályul át lehetett volna ruházni, akkor alig volt valaki képes áttekinteni. Giesebrecht felfogása szerint a bajor Landfrieden hozatott be (II. 653., 686.), s analogiakép a Bernoldtól 1094-ben elbeszélt eseményre hivatkozik, de ezt Bernold szavaiból (MG. SS. V. 458.) sem tudom kiolvasni, hogy az ott említett Landfrieden Magyarországra is kiterjesztetett volna, hanem csak hogy *Magyarországig*, vagyis a magyar határon levő markokra is (Welfo — firmissimam pacem — usque Baioariam, immo usque ad Ungariam propagavit). Strehlke véleményére (i. h. 38. és N. 158.), hogy fejedelmük szabad választását engedte meg III. Henrik, jól jegyzi meg Steindorff, Giesebrecht nyomán, hogy Henrik ilynemű jogot magára a bajorokra nézve is aligha ismert el. A szövegben előadott felfogást Hajnik Imre barátom — e jeles jogtörténetiró — fejezte ki előttem, s én véleményéből a dolog megértésére nem csak azt, a mit talán közvetlenül szándékolt és eredményezett ez adomány, hogy t. i. a két nemzet ne legyen egymással szemben idegen, hanem az általa nyujtott lehetőségekből származható távolabb eső consequentiákat is levontam. Kisszerű, de némileg analog esetet találunk a

XIII. század végén, mikor II. Otakár a soproni polgároknak «pacem et justitiam civium Australium in omnibus terris regis Bohemiae acceptoque privilegio» adott (Cont. Vind. MG. SS. IX. 705.).

[183] Aba lándzsájáról az Annales Altahenses 1044. (i. h. XX. 800.) és más adatok, p. o. Sigebert. Gemblacen. MG. SS. VI. 358., melyeket Steindorff i. h. I. 234. n. 2. összeállított. Nem valószínű, hogy III. Henrik e lándzsa átküldésével 1045-ig várakozott, s azután azt 1045. pünkösdje után, nem IX. Benedeknek, ki őt támogatta, hanem VI. Gergelynek küldötte volna el, ki 1045. május 1-én hallatlan simoniával lépett a pápai székre. Nem lehet tehát — Steindorffal — ezt a lándzsát egynek tartanunk azzal, mely, mint alább látni fogjuk, a következő évben Péter király kezében szerepelt. A lándzsa tehát specialisan Aba királyi lándzsája volt; de nem állíthatjuk ezt a koronáról, melyet III. Henrik a lándzsával együtt mint «insignia regni» VII. Gergely kétségbe nem vonható tanúsága szerint Rómába a pápának küldött (CD. I. 421.). Ennek Szent István koronájának kellett lenni, s ez ellen nem bizonyít a KK. c. 45. (Fi. II. 151.) elbeszélése, melyre M. Florianus hivatkozik (Fl. I. 196.), hogy Péter «sacris insignibus sancti regis Stephani . . . decoratum» lett, mert e hely semmi egyéb, mint az altaichi évkönyvek szavainak — melyekben nem Szent István insigniáiról van szó — paraphrasisa, átalakítása a XIII. századbeli magyar felfogáshoz képest. Mi történt e koronával? nem tudjuk. Annak többé semmi nyoma. A mai szent korona — szent annyi dicső király által, kinek homlokát diszíté, szent, mint a magyar államiságnak symboluma több mint haszáz év óta — tulajdonképen I. Géza koronája, melyet Dukasz Mihály görög császártól kapott. Ezt a nyilt koronát zárttá alakították át négy román művű, eredetileg talán három-három, most csak két-két apostol képével diszített pánttal, melyeket meghajlították, megtörtek, felül összeforrasztottak, lenn megcsonkítottak — ezért van csak nyolcz apostol — és a Géza-féle koronába illesztettek (V. ö. Hampel József czikkét Vasárnapi Ujság 1880. 20. sz. és Pulszky Károly, Archaeol. Értesítő 1880. 189. s kk. ll.), a nélkül, hogy e pántoknak benn a koronában valami összefoglaló kerete volna, vagy az ilyesminek csak nyoma is látszanék, s a melynélfogva e két pánt valamikor, beillesztése előtt, önálló korona lehetett volna, mint azt még Ipolyi is (A magyar szent korona 138.) imaginarius képben feltüntette. Lehetséges, hogy e pántok valami

összefüggésben voltak Szent Istvánnal; vagy talán részei voltak a koronának, melyet Aba és I. Géza közt királyaink használtak: de nem lehetséges. én legalább nem tartom annak, hogy a II. Sylvester pápa adta Szent István koronáját összetördelték volna, csakhogy a későbbi, Géza-féle byzanczi koronába illeszszék. A koronának 1880-ban eszközlött szakértő vizsgálata a kérdést, úgy hiszem, teljesen tisztázta, de Ipolyi Á. idézett művében nem merte a consequentiákat a historiai adatokból és szakértő szeméből levonni.

[184] A foglyokról, kik Abát elfogták, Aventinus (ed. Riesler III. 55.) beszél, nem tudjuk, mi alapon? de bizonyosan nem ok nélkül; ilyet, ha kigondol, bizonyosan nem gondolt volna ki egy humanista iró.

[185] Aba halála módjára nézve az egy- vagy közel korú német írók: Herimannus (MG. SS. V. 124.), Lambertus H. (u. o. 153.), Annales Altahenses (u. o. X. 800. l.) annyira egybe hangzanak, hogy velük szemben a KK. c. 45. (Fl. II. 150.) ellenkező — de talán nem is igen ellenkező — elbeszélése tekintetbe nem jöhet. Temetése helyéről Szabó Károly i. h. 36. l. 2. jegyzet. Unrest német krónikája szerint «Aba» — Tisza felé menekülvén — «in dem Dorff. geuant *Akad*, ward er von den Ungern elendiglich erslagn» (Mittheilungen I. 368.).

[186] Ann. Altah. (i. h. 802.), Herimannus (i. h. 125.), Steindorff i. h. I. 229. s kk. ll. és 235. l. Wippo szavai MG. SS. XI. 257. Hogy Péter adót fizetett, kitűnik IX. Leo életéből II. 8., Steindorffnál i. h. 160. l. 4. jegyzet.

[187] Hogy a KK. c. 47. (Fl. II. 154.) «Vatha de castro Belus», nem a trencsénmegyei Bellus: kétségtelen. Hová való volt Vata? sokféleképp combinálták. Én Borsodra gondolok, mert az legközelebb esett Újvárhoz. a hol a felkelők Endrét fogadták; Borsodban még ma is van Vatta helység. s a «Belus» vár talán a bélháromkúti apátság s Bél nevű helységek területére utal, a hol még a legujabb időkig holmi pogány reminiscentiákkal: Áldozókő, Hamukő elnevezésekkel találkozunk (Ipolyi: Bélháromkúti apátság, Archaeol. Közlemények VI. 14. l.).

[188] A KK. c. 47. (Fl. II. 155.) Buldi püspöke, tekintve, hogy Anonym. c. 50. (Fl. II. 43.) portus «beuldu»-je, ma böldi vagy bődi szintén Bődnek ejtendő, mint már Karácsonyi észrevette. Szent Gellért élete 160. l. Talán még névhasonlatosság sincs azzal az

episcopus Budluval, kinek generatióját 1212—1218. közt a Váradi Registrum. 323. sz. a. említi.

[189] KK. c. 47. (Fl. II. 156.) Gyodot ír, hol Szent Sabina egyháza volt. A XIV. századbeli pápai tizedlajstrom (Mon. Vat. I/1. 385. l.) Gyodot Curbag és Bach (Torbágy és Págy?) előtt említi. Szent Szabina egyháza még a XV. század elején is megvolt itt Diódon vagy Dióson (Csánky, Magyarország tört. földrajza I. 27. l.) A KK. c. 47. idézett helye szerint a helyen, hol Gellért fejét összezúzták, a XIV. században Szent Gellért egyháza állott. Szent Gellért templomát pedig, melynek kegyuraságát IV. Béla a bélkúti cistercitáknak adta, Kispesten vagy Kelenföldön találjuk (CD. IV/1. 60.). Mikor a Budától délre eső vidék dézsmájára nézve a XIII. század végén a bélkúti apátság és a veszprémi püspökség közt vita támadt, a két fél területének határait megállapíták, a kelenföldi Szent Gellért egyháza, mint az apátság kétségtelen tulajdona, természetesen az apátság részére esvén. A határvonal kezdődött a hévvizek — Alhévíz (e névre nézve l. Csánky Szent-Erzsébetfalva, Századok 1893. 26. l.), a mai Rudas-fürdő — mellett levő hídnál, mely alatt csak a mai ördögárkon levő valami bürüt érthetünk, és ment innen nyugat felé, a hegynek, mindaddig, míg a fehérvári útba szakadt. Mi e vonaltól Buda felé esett, annak dézsmája illette a veszprémi püspököt (CD. IX/7. 706., 732., 733.), míg a vonalon túl az apátság dézsmált. Kelemföld, Kis Pest, Szent Gellért egyháza, a hely, hol Gellértet megölték, tehát e területre esett, s mert p. o. Kelemföldet a mai napság is még nagyon keskeny Dunasorra nem tehetjük, annak a Szent Gellért-hegy, a Sáros-fürdő alatt kellett feküdni, a hol különben is a visszafoglalás után (Rupp, Budapest Története 166. l.) Szent Gellért tiszteletére kápolna állott. A Gellért-féle katasztrófa tehát itt történt, s itt volt a pesti rév, igen természetesen, mert a ki Fehérvárról jött, vagy Fehérvárra ment, miért kelt volna át a Szent Gellért hegyétől északra, a mai tabáni szűk völgyben, a hová csak hegyi — és képzelhetjük, hogy akkor milyen! — úton juthatott: mikor Fehérvárról jövet jobbra kanyarodva, a Szent Gellért-hegy déli aljában, úgy szólván egyenes úton ért a Dunához? a feljebb való átkelés csak akkor lévén practicussá, mikor a jobbparton Buda keletkezett, s az közlekedett a balparton fekvő Pesttel.

[190] KK. c. 47. (Fl. II. 153. s kk. ll.) részben még az Ann. Altahenses nyomán ad 1046. (MG. SS. XX. 803.), Herimannus (u. o.

V. 125.) Szent Gellért régi corsendonki legendájában nincs szó arról a magában véve is valószínűtlen adatról, a mit a nagy legenda a Képes Krónikából átvett, hogy Gellértet még felczipelték a mai Gellérthegyre és onnan taszították le. Ez adat egyébiránt a KK. régibb forrásában sem lehetett meg, hanem csak abban, az aránylag újabban, melyet Kézai is használt, erre nézve lásd e munka II. kötetének második függelékét. Acta SS. Sept. 24. 723. l. Annal. Hist. Modestus püspök haláláról Fl. III. 208. A Szár László fiak sorsát illetőleg l. a 178. jegyzetet. Érdekes Meyndt: Kaiser Heinrich III. und König Andreas I. 1870-ben megjelent dolgozata, de inkább jegyzetei, mint szövege miatt; okoskodása például, melynél fogva Péter zsarnokságát tagadja (15., 16. l. 54. jegy.), legalább is naivnak mondható.

[192] Péter végsorsáról a már idézett források, Herimannus, Annales Altahenses, Képes Krónika. Cosmas elbeszélését, hogy Péter valami tíz évvel elfogatása után még Břetislaw cseh herczeg özvegyét vette volna nőül (MG. SS. IX. 78.) tehát nem halt meg kevéssel elfogatása után, legújabban megint Loserth czáfolta, Mittheilungen V. 366—377. ll. Nekem azonban úgy látszik, hogy az egész elbeszélés nem is Péterre, hanem Andrásra vonatkozó valami mende-monda, kit némely lengyel források (mint Ann. C. Cracov. MG. SS. XIX. 587. és úgy látszik a Cronicon Mixtum, Endlicher 79., Bielowski I. 511.) Péternek neveznek, és Cosmas szavait, melyeket az 1058-ik évhez mond: «Nupserat Petro regi Ungarorum» — tehát ki még uralkodott, nem pedig valami elűzött király volt — én nem is valami törvényes házasságra, hanem holmi szerelmi viszonyra, ágyasságra értem (hogy ez értelme a szónak megvan, Ducange-ban olvasható) s akkor aztán van értelme annak, mit Cosmas Judith tette megokolására említ, hogy ezt «in contumeliam eius (t. i. filii, ki miatt menekülnie kellett) et omnium Boemorum» cselekedte, s ezzel elenyészik az a nehézség is, hogy Péter alatt nem lehet a már nős, családos I. Endrét érteni. Müglein pozsonyi codexében a Kovachich i. h. 51. l. Péter elfogatásáról még valamivel részletesebb elbeszélés van, de lényegileg semmi újat sem tartalmazván, úgy látszik csak a leiró bővítette ki itt is — mint még egy-két más helyen — a szöveget, combinatiói alapján.

[193] A pogány pusztítás és szertartások emléke László törvénye I. 7., 22. (Endlicher 327., 330.).

194 Guth faluról, mint a Guthkeled-család fészkéről HO. VII. 44. l.

195 Az ereklyékről Fundatio S. Albani i. h. Papok bevándorlását említi Laurent. Gest. Ep. Ver. (Mg. SS. X. 492.).

196 A Szent Péter ünnepet illető fogadalmat Szent László törvénye említi. I. 38. (Endlicher 332.).

197 Eke, nem ekealja, Nyelvtörténeti Szótár I. 590. A frankoknál is a Joch, mit egy nap alatt megmíveltek. Dahn, Deutsche Geschichte II. 492. Az ekéről Wenzel, Mezei gazd. története I. 176. A mensura regalissal már a XIII. század dereka óta találkozunk W. II. 142.; V. 102.; ZO. I. 26., 495. Kimérési mód: CD. V/3. 167., 218.; W. III. 173.; V. 240.; VII. 351.; IX. 120.; Kn. I. 472.; HO. VII. 134. Ha 'a XIII. században még így mértek, mennyivel inkább még régebben. 120 holdnyi aratrum CD. IV/3. 255.; V/2. 600.; W. I. 269.; 110 holdas W. XI. 261.; 150 h. CD. III/1. 464.; 170 h. W. VII. 288. Az ekének megfelelő mansiokról W. I. 49., 56., 62., 67., 105.; VIII. 83., 91., 222., 288.; CD. II. 89., 91., 92.; VII/5. 101., 117.; Kn. II. 95. l.

198 A tihanyi alapító levelet — Fejérpataky szerint csak egykorú másolat (Kanczellária 11. l.), a mi a dolog érdemére nézve mit sem változtat — ugyancsak Fejérpataky javításaival használom. Felvilágosítására szolgál a még kiadatlan, okvetlenül hamis és a XIII. században keletkezett Béla herczeg-féle megerősítés (Fejérpataky, i. h. 12.) a pannonhalmi levéltárban, melyet Fejérpataky L. szives közléséből ismerek, és II. Endre megerősítő oklevele 1211-ből. W. I. 106. s kk. ll. A tihanyi régi remetelakokról Rómer, Archaeologiai Közlemények VII. 138. s kk. ll.

199 Végh: Nyugati és keleti érmészet befolyása 19. l.

200 Hogy a Brokina rea stb.-ben a magyar ra, régebben reá, reája rejlik, már Ortvay észrevette (Magyarország Vízrajza I. 313. a Fizeg szó magyarázásánál).

201 A Péter halála után történtekre nézve KK. c. 49. (Fl. II. 158.), mely itt először hagyja el az altaichi évkönyveket. Gellért temetéséről Legendáját Endlichernél i. h. 230—232. A Translatio S. Gerardi, melyet a magyar egyház febr. 24-ikén ült (Knauz Kortan 192.) erre vonatkozhatik.

202 Béla meghívásáról KK. c. 49. (Fl. II. 159.). Miből állott a neki adott rész, azt csak abból következtethetjük, mit birtak fiai, kik (KK. c. 53. Fl. II. 169.) apjuk herczegségét kapták. A Salamon-

Géza közt folyt versengésekből tudjuk, hogy a bihari és nyitrai zászlóaljak a herczegekkel küzdöttek a mogyoródi csatában. E két megye tehát hozzájuk tartozott. Pozsony Salamonnak egyik menekülő helye volt: az tehát nem igen lehetett vetélytársainak vára. Minthogy pedig nem valószínű, hogy a herczegek birtoka meg volt szakasztva, azt a Bihar és Nyitra, vagy a cseh határ közt fekvő 15 vármegyében kell keresni; a mivel szépen összehangzik, a mit a háború menetéről, a Tiszántúl veszett négy zászlóaljról, stb. a K. Krónikában olvasunk, s a mire a 110. jegyzetben hivatkoztunk (KK. c. 53—59.), továbbá, hogy Endre és Béla, KK. c. 51., Kálmán és Álmos szintén herczeg, s talán ugyanannak a résznek ura u. o. c. 65. Várkonyban találkoznak, mi félreesik a fő közlekedő vonalaktól, de a most körülírt herczegi és királyi birtok határán volt. Erdélyre, a hol keresik általában véve iróink Béla herczegségét, annál kevésbbé gondolhatunk, mert Frankot — kit erdélyi püspöknek kell tartanunk — (lásd a 242. jegyzetet) a herczegek ellenségei közt találjuk KK. c. 56. (Fl. II. 177.), továbbá Gézát az erdélyi határon fekvő Ygfon erdőben akarták meglepni (KK. c. 58. Fl. II. 178.), mit alig tehettek volna egész Biharon keresztül menve, de igenis tehettek volna Erdély felől. A László III. 2., a Corpus Jurisban és Endlichernél (342.) hibásan közlött szövege az Ilosvay-codex szerint így hangzik: «a descriptione judicis Sarkas apud quemcunque aliqui civium vel illorum, qui dicuntur Ewnek vel servi». A civesek említése világosan várnépre utal (l. 75. jegyzetet); erre kell a dolog természeténél fogva is gondolnunk. A Sarkas tulajdonnév lehet (1251-ben csakugyan említtetik Sarcas W. VII. 323.), és semmi köze a pogánykor és Konsztantinosz karkhaszával. Az «ewnek», melyet a leirók, úgy látszik, nem értettek, a Nyelvtörténeti Szótárban is mint rabszolga említett «in»-nek többes száma; s ezzel kapcsolatos az «éneu» robot-munka értelemben (W. VI. 438., VII. 97.), mire legelőször Mátyás Florián figyelmeztetett, «Magyar nyelvritkaságok», Nyelvtudományi Közlemények IV. 208. Inak egyébiránt a törökben fiatal, kicsi (Vámbéry, Magyarok eredete 124., 608.), az inas alapértelme. Lehet, hogy az Endlicher kiadásában használt bécsi Thuróczi-féle codex e variansában Károlyi Árpádnak az akad. történelmi bizottság számára készített másolata szerint: «civium vel illorum qui *liberi* vel servi dicuntur» a liberi talán nem is tollhiba, hanem az «ewnek»-nek «gyerekekkel» való fordítása? Az Evvrek Endlicher

35*

kiadásában csak a Corpus Juris hibás szövegének követése, s ennélfogva tévedésbe ejté Hunfalvy Pált, hogy Ethnographiájában (258 l.) a szolga magyar nevének az «őr»-t tartsa.

[203] A herczeg és király közt való viszonyra csak Salamon korából van valami csekély világosság, a zazty apátság alapító levelében (W. I. 24—26. ll.), a hol a herczegek területén adomány «regis licencia» történik; a dux azonban adományoz, megítél; csak a tizedre nézve intézkedik a király és érsek, vagyis inkább akkor még püspök, Dersy (l. Foltinyi Zazty apátság 104. s kk. ll.) együtt; a herczeg nem. A felosztásnak jellegére nézve l. KK. c. 49. (Fl. II. 159.) «Bonis regni communicemus». Némi csekély fényt vetnek a herczeg és király viszonyára a Kálmán korabeli 9., 11., 12. czikkelyek (ez utóbbi a Thuróczy-féle codexben nincs) Endlichernél i. h. 361., 262. lap. Béla pénzeire nézve l. Rupp. Magyarország pénzei 13. s kk. ll. (U. a. Nummis Hungariae 14. s kk. ll.). Ketelpatakáról Anonymus c. 15), melyet, mellesleg mondva, Steindorf (i. h. II. 156. l.) Komárommal összetévesztve a Duna és Vág összefolyására helyez. Endre nejét határozottan «Gerzlef regis Russie» leányának mondja Bremai Ádám 63. scholionja. MG. SS. VII. 339. l.

[204] «Henricus nimis indoluit». Péter esete Herim. Aug. i. h. V. 127. A római viszonyokra nézve l. Steindorf i. h. I. 254—263., 316—317., 508., 509. ll. Endre követség idejére nézve u. o. II. 3., Meyndt. ellenében i. h. 28. Minthogy Herimannus világosan «crebro» követségekről beszél, nincs kizárva a lehetőség, hogy még Olaszországba is elmentek követei; nem oly fontos tehát, hogy 1047. első felében vagy később jöttek-e szinte követek. Krónikáink tudósítása (KK. c. 49. Fl. II. 155.) «Tribus enim annis Polonos Bohemos Australes hungaris suis armis fecit censuales», melyet a német irók megbotránkozással erre az időszakra értenek, a későbbi, 1051., és következő évi hadjáratok eredményének nem épen szabatos összefoglalása, régibb annaleseinkben, mely a XI. századbeli tüzetes elbeszéléssel csak külső kapcsolatba van hozva a XIII. sz. krónikában (l. II. kötet második melléklet). A hadi eseményekre főforrásom Herimann Aug. i. h. 125., 127., 129., 130. Az altaichi évkönyvek ad 1050., 1051., melyeknek együgyűsége kivált a Haimburg körüli események elbeszélésénél kitűnik. Az Ann. Aug. i. h. III. 127. röviden szól 1051. Imperator Pannoniam ingrediens, vastat, et exercitu fame laborante *vix* rediit. A XI. század végén írt Vita

Bernonis Ep. Osnabr. (MG. SS. XII. 63.) a közönséges német felfogást fejezi ki, populares — fabulae — cantilenae-re hivatkozva a hadjáratról, melyben a császár «totius regni viribus congregati» mégis oly szorult helyzetbe jutott, hogy . . . panis . . . valde exiguus aut omnino nullus existeret. A K. Krónika C. 50. (Fl. II. 160.), mely e hadjáratról szóló régibb feljegyzéseket azért látszik a pozsonyi ostrom után tenni, hogy a régibb annalesek elbeszélésébe be lehessen illeszteni (l. i. h. a II. mellékletet) becses felvilágosításokat nyujt kivált a hadjárat geographiájára nézve, mely a dolgok természetével teljesen összevág, úgy hogy már Czech J. Hormayer Hist. Taschenbuchjában 1030. is (356. l. és a térkép 382. lapon) erre az útra gondol. A Zala és Zelica alatt — mint Ortvay is már észrevette Magy. Régi vízrajza II. 430. — a Zala két ága értendő. E szerint tehát III. Henrik a Rábát még Styriában lépte át, a mi természetes, mert a Rába, mikor nagyobbá lett, szinte akadály volt. Steindorf i. h. II. 155. egészen alaptalanul ott keresi a betörés helyét, a hol az 1043., 1044-ben történt, vagyis a legvizenyősebb helyeken. Mit csinált volna III. Henrik hat hétig, hogy ismét a Rábához jöjjön? Miért ment volna-e végett Karinthiába? Csákvárra nézve KK. c. 14. Anonym. c. 50. (Fl. II. 42., 116. ll.), mely adatok valódiságában nincs okunk kételkednünk; hogy a «Ferteu» a velenczei tó, kitűnik Anonymus leirásán kívül III. Béla okleveléből a fehérvári keresztesek számára, mely szerint a fehérmegyei Agár — a velenczei tónál fekvő mai Agárd — a «Ferteu» mellett feküdt (Knauz, Mon. E. St. I. 145.). Kézai szerint (Fl. II. 30.), ki egyébiránt Henrik útjára nézve szintén igen érdekes felvilágosítást nyujt, a németek Fehérvárt öt hónapig ostromolták; de még öt hét is sok volna, mert tudjuk, hogy Henriknek oda-visszamenete az aug. 15.—okt. 25. közt eső két hónapra esik. Ha felteszszük, mint feltehetjük, hogy III. Henrik szept. elején kezdte meg kerülő útját, mely körülbelül 120 geographiai mérföldet tett; ha megfontoljuk, mennyi idő kellett egy nagy hadseregnek, az okvetlenül szükséges pihenőket, hadi műveleteket, a magyarok okozta akadályokat is figyelembe véve: lehetetlen elhinnünk, hogy Fehérvárt akár csak egy hónapig is — mint Hormayer, Hist. T. i. h. 379. erősítve magyarázza — ostromolhatta volna. De az ostrom egyáltalában se valószínű, mert a mire Fehérvárra ért, III. Henriknek már annyira szorult helyzetben kellett lenni, hogy igyekeznie kellett minél előbb

hazatérni. Vértes, Bársonyosra nézve l. KK. c. 50. Anonymus c. 50. Kézai i. h. (Fl. II. 42., 84., 162.). Az események összefüggéséből igazolva látjuk a KK. elbeszélését a Gebhartnak írt levélről, mert csak az fejti meg, hogy Gebhart előbb ment haza, mintsem Henrik, mikor pedig az szorult helyzetbe jutott; a melyből, ha tud, bizonyára igyekszik valami módon segítségére jönni. Miklós püspök kétségkívül az, ki a tihanyi oklevelet írta (CD. I. 394. l.). Haszonnal olvashatni még — bár némileg német elfogultsággal van írva — Steindorffot, i. h. I. 305., II. 12., 109—112., 155—158. valamint a kevésbbé elfogult, de áradozó Meyndtet, i. h. 30—51., a kinél csak nyomtatási hiba, hogy Henriket már október 15-ikén — 25-ike helyett — Haimburgban találja; Kiss Lajos idézett dolgozatát, a nélkül, hogy vele mindenben egyetértenék, míg Kümmel E. értekezése: Die zwei letzten Heerzüge Heinrich III. nach Ungarn 1051., 1052. a strassnitzi gymnasium programmjában 1877. és 1879., semmi újat sem tartalmaz.

205 IX. Leo közbenjárására nézve, kinek személyében Steindorff — úgy látom — nagyon devalválni igyekszik az idealis vonást: Acta SS. April II. 661. Személyére, békealkuja idejére nézve, bár utóbbira nézve nem egészen szabatosan, a háború datumaira nézve Steindorff i. h. II. 55. s kk. ll., 160., 174.; összeköttetésére György kalocsai érsekkel: Jaffé Reg. Pontificum 3222. Widricus Miracula S. Gerardi MG. SS. IV. 509. l.; magyar útjára Chron. S. Benigni Div. MG. SS. VII. 237., Jaffé i. h. 375. l. Hugo cluny-i apátra nézve Hildebert, Vita Hugonis Acta SS. April III. 629., 635., 636., 638. l.

206 Hengstburg fekvéséről: Chroust, Neues Archiv f. Altdeutsche Geschichte XV. 587. l.

207 Ez eseményekre főforrás Herimannus Aug. i. h. 132., 133., Annales Altahenses 1052—1055. évekhez i. h. KK. c. 50. (Fl. II. 160.), melynek elbeszélését nincs okunk kétségbevonni. A pozsonyi vitézek nevei közül Voiteh, Márton a tihanyi alapítólevél záradékában előfordul (CD. I. 393.). A Vilunpard, más kiadásban Vilungard név alatt talán a német Wilibert, vagy Wilibald lappang (Förstemann i. h. I. 1304.); Zothmund is németes hangzású név, de abból természetesen nem következik, hogy az illetők is németek voltak. A mi a pápától sürgetett békét illeti, a német írók, reichenaui Hermanntól kezdve, a legújabb időkig olyanformán szeretik felfogni a dolgot, hogy Henrik önként fogadta el a békét; ha el nem

fogadja, beveszi Pozsonyt (V. ö. p. o. Meyndt i. h. 54. l.), s azért Wibert elbeszélésével nem tudnak mit csinálni; pedig a dolognak magyarázata igen természetes, és már Katona II. 73. igen helyesen ítélt róla. Az ő nyomán egyébiránt történetíróink a legújabb időkig azt tanítják, hogy Triburban végleges béke köttetett Magyarország és Németország közt, a mit azonban az események — különösen az altaichi Annalesek adatai ad 1053., 1054. — teljesen tévesnek tüntetnek fel. A triburi alkudozásokra nézve egyébiránt nem osztbatom Giesebrecht (II³. 485.) véleményét, hogy András «Neue Abtretung»-okat akart volna Németországnak; mert azt, hogy két győzelmes hadjárat után többet igérjen, mint 1047-ben, alig lehet feltenni. Konrád herczegre vonatkozólag jól össze vannak állítva az adatok Steindorffnál, i. h. II. 63., 137., 222., 231., 321. Chuono ... Ungaris amicia conjunctus ... Horum auxilio moliebatur eum (III. Henriket) et regno privare, si posset, mondja az egykorú Brunwalerensi Mon. Fundatio, a hol a monda az ő megmérgezéséről is olvasható. MG. SS. XI. 395. és 399. ll.

208 Képes Krónika c. 49. Annotationes Chronologicae (Fl. II. 159., III. 208.). Salamon 1053-ban született. 1055-ben Endre már «filiorum»-ról beszél (CD. I. 388.). A cseh dolgokra nézve Cosmas MG. SS. IX. 76., 77., 78. ll.

209 KK. 51. (Fl. II. 162.) Salamon megkoronázásánál talán a IX. Konstantin Monomakh-féle korona szerepelt, s az talán Salamon bukásával került Nyitra-Ivánkán a földbe. De Linas ebbeli véleményét érinti, bár el nem fogadja Ipolyi A., A magyar szent korona 164. l.

210 A német viszonyokra nézve Berthold MG. SS. V. 271. Lambertus 1061-hez, érintve u. o. 161. l.). Megfoghatatlan, hogy oly gondos író, mint Riezler (G. v. Bayern, I. 476. l.) azt, a mit az író magáról mond, II. Henrikre érti és őt ünnepelteti Morowában. Annales Altahenses 1058. i. h. 809. l.; az időre nézve fényt vető okmány Stumpfnál 2559., Büdinger, Ein Buch Ung. Gesch. 161. lapján olvasható s ez Meyndt véleményét korábbi eljegyzésről (i. h. 77. l. 201. jegyzet) legvilágosabban megczáfolja. Abban azonban igaza van Meyndtnak, Giesebrechttel szemben is (III. 61.), hogy Judithot Zsófiának Németországban sem hívták, de hozzá tehetjük, Meyndt ellenében, hogy Magyarhonban sincs annak authentikus nyoma és krónikáinkba csakis a II. Béla leányával való össze-

zavarás következtében jutott. Judith születése 1047. Steindorf i. h. 332. l.

211 Zárára nézve (Dandulo i. h. 244. és Račky Mon. Slav. M. VIII. i. h. 444., a 101. jegyzet alatt mondottakat). de én inkább hiszek Dandulonak, ki nem ok nélkül jelöli meg az időt, s valószinűbb. hogy Velencze. mihelyt lehetett, igyekezett visszafoglalni Zárát és nem várt azzal egész 10 esztendeig.

212 A byzanczi viszonyokra nézve főleg Joh. Szkülitzész, Kedrenosz után, 645. l. Az évszámra nézve, mely a hadjáratból visszatért Izsákot Thekla napján (szept. 24.) ért szerencsétlenségből állapítható meg, Muralt, Chron. Byz. 4. l., ki azonban téved annyiban. a mennyiben azt, a mi Anna Komnena a Duna jegén való átmenetét illetőleg a bessenyőkről mond, a magyarokra érti. A tárgyat még érinti Zonarasz, XVIII. 6., Glükasz 602. l., Attaliota 66., ki a magyarokat sauromatáknak hívja, Anna Komnena I. 166.

213 Géza Magnus nevéről KK. 59., 61. — a hol egy helyt, későbbkori együgyű magyarázata van a névnek — (Fl. II. 187., 191.) Annotationes Chron. (Fl. III. 209.). «Ego magnus, qui et Geisa», mondja maga a garam-szent-benedeki alapítólevélben (Kn. I. 53.). A XIII. századbeli Albericus: «Regnavit rex Magnus» (MG. SS. XXIII. 798. l.).

214 Az Endre és Béla közt való belvillongás eredetére fő és megbízható forrásunk a KK. c. 51. (Fl. II. 163. s kk. ll.); a mit a háború menetére nézve mondanak, nagyon összeegyeztethető Lambertussal (i h. V. 161.), míg az Altaichi évkönyvek, szokásuk szerint, csak egy episodot kapnak ki, ad. 1060. Berthold röviden emlékezik (u. o. 271.) Eppo püspökre nézve Steindorff i h. I. 222; II. 301. 302. Bohora nézve Riezler. G. v. Bayern. I. 477. A csehekre nézve 214., 215. E hadjáratra értem, mit Cosmas Spytihnew indulásáról mond (i. h. IX. 78.). Elbeszélésemet, más felfogással szemben mint p. o. Mayer v. Knonau, Jahrbücher des D. Reiches unter Heinrich IV. I. 195. s KK. ll. a körülmények és adatok összevetése igazolja. Kadlubek II. 18. (Bielowski II. 292.) patheticus elbeszélése II. Boleszló valami magyar hadjáratáról: Corpora . . . plus impedimento fuere ingressuris, quam arma stb., úgy látszik e hadjáratnak, Bothó és Vilmos végküzdelmének valami reminiscentiája. Iróink, mint Szalay. Horváth Mihály stb. Endre bukását Lambert nyomán 1061-re teszik, de tévesen, mint Bertholdtól (i. h.), az Altaichi évkönyvek szabatos tudósításából és hazai forrásainkból is (Annotationes chro-

nologicae, Zágrábi krónika, Fl. III. 208., 253) kitetszik. Említém, hogy Bélát bajnoknak hívták. Pugilnak nevezi ismételve Albericus (MG. SS. XXIII. 793., 795., 798. l.), krónikáinkban, Kézaynál «regnavit Benyn Bela», KK. c. 47. «De Bela duce Benyn dicto» c. 52. «Bela vocatus Benyn» (Fl. II. 86., 153., 166.) kitétellel találkozunk. Miklosich szerint, Slavische Person. n. Denksch. X. 245. a «Ben» gyök occisor-t jelent. A Benyn névben tehát nagy merészség nélkül a «pugil» szláv eredetijét, mely Bélára Lengyelországban ragadhatott, láthatjuk. Előfordul a Béla-Belyn is (W. VI. 457.). Ha e név nem csak hiba Benyn helyett, úgy benne a Béla kicsinyítőjét kell látnunk, mint már Cornides (Gen. Regum 348. l.) kiemelte; mint a Bolin p. o. a Boleslawnak diminutivuma (Miklosich i. h. 249. l.) A XIV. századbeli Mügeln-ben egyébiránt (Kovachich i. h. 15.) olvasom, hogy II. Béla: schlug Belinum (értsd Boleszlót), den König von Polen.

215 Csak Mügeln-nél (Kovachich, Kleine ung. Stücke X. 56. l.) olvassuk Béla koronázási napját. s az 1060-ra téve igazolja Kézay számítását. hogy uralkodása harmadik évében (Fl. II. 86.) halt meg.

216 Endre halála helye, KK. c. 51. (Fl. II. 165.)

217 Salamon sorsáról Ann. Altahenses ad 1061. (MG. SS. XX. 820. Mayer v. Knonau, Jahrbücher. Heinrich IV. v. I. 205.) Weimar Vilmosról, Zsófiáról Lambertus MG. SS. V. 161. Annalista Saxo u. o. VI. 693., 697.: Hist. Welforum Weingartensium, u. o. XXI. 462., 463. ll., csak hogy itt Zsófiát tévesen Kálmán király sororjának — ha nem nagynéne? — nevezik. Huber, G. v. Öst. I. 219. Géza jellemét az események igazolják.

218 A KK. c. 52. (Fl. II. 167.) kifejezését, hogy I. Béla parancsát «ut de singulis villis vocarentur duo *seniores*», magyarázza a László-kori (l. erre nézve 324. jegyzetet) synodus — Synodus prior c. 10. (Endlicher 352.), a hol szintén e kifejezés fordul elő: «villicus cum duobus senioribus».

219 Fraknói V., Szekszárdi apátság 61. l. közli az alapító-levél egy töredékét: de Bélának Adalbertus neve, a nagyon fejlett stílre mutató, részletes határjárás, nagyon gyanússá teszi e töredéket. Szekszárd (Zaczard) helységről egyébiránt már Szent István idejében van szó, a pécsváradi apátság alapító-levelében, mire nézve l. Karácsonyi, Szent István király oklevelei 80. l.

220 A vásárokról KK. c. 52. (Fl. II. 166.), melyet nem lehet a

zsidók ellen tett intézkedésnek tekinteni, mint azt Kohn is, Zsidók Története I. 53. megjegyzé. László I. 16. törvénye is ily tilalmat tartalmaz. A külföldre nézve l. Ducangenál a nundinae szót. Állítólagos pénzügyi intézkedéseiről másutt lesz szó, s itt csak azt jegyzem meg Schönvisnerrel (Rei Num. Hungariae 104. és 161. l.) hogy pénzei semmi változást sem tüntetnek fel, előzői és követőivel szemben.

[221] Bonfini (1743. kiadás 152. l.) szavai: «Prae caeteris in cantatricem praeveneratus est, quam varasalo appellabant», úgy látszik, nem annyira Rasdi nevét helyesebben írni, mint a szerző magyar nyelvismeretét akarják mutatni.

[222] Béla intézkedései a pogány felkelésről, Rasdiról KK. c. 47., 52., Kézay (Fl. II. 86., 155., 166., 167.).

[223] Ulrik, már 1061-ben markgróf, 1070. márczius 6-án halt meg (Huber, G. v. Öst. I. 219.).

[224] KK. c. 52. szerint I. Béla (Fl. II. 168.) «ad rivulum Kinisua» halt meg. A dubniczi krónikában «Kytusna», a budai krónikában «Kyrusna» van (Fl. III. 73.). Iróink ezt a Kanisa folyócskára értik, de ez ellen geographiai nehézségek forognak fenn. Nagyon messze van a harcztértől. Én tehát a Kyrusna helyett Kyrisua-t olvasok, vagyis — a szláv folyamképző — va — elkopása után Kyrust vagy Kőrist, a mai Kőris-patakot látom a krónika folyójában, mely Vasban. Sopronmegye szélén, a Répczébe szakad, s melynek mentét a Jákok birták. Több okmányt, mely róla szól, idéz Ortvay, Vízrajz I. 430. l.

[225] IV. Henrik hadjáratára Annales Altahenses ad 1063. (MG. SS. XX. 813.), Adamus, Gesta Hamb. (u. o. VII. 352.), Lambert H. (u. o. V. 166., 185.), Bernold, röviden u. o. 428., Ann. Aug. u. o. III. 127., KK. c. 52., 53. (Fl. II. 168.). A német hadjárat idejére fényt vetne a Mon. Boica XXIX. a. 164. l. és Schumy, Urkunden- und Regestenbuch des H. Krajn 52. l., Stumpf i. h. 2630. sz. a. megjelent oklevél. mely 1063. szept. 27-én, a Fischa mellett kelt: csak hogy az kérdéses, oda- vagy visszamenet adatott-e ki az oklevél? Minthogy azonban Meyer szerint i. h. I. 344., Stumpf 2629. sz. IV. Henrik aug. 20-án még Erlangenben volt, alig tehető fel, hogy szept. 27-ikén már bevégezte a hadjáratot és visszatérőben lett volna. A hadjárat tehát szeptember végén kezdődött. Béla egyik fia Lambert nevét alkalmasint öregatyja, a lengyel Meskóról, ki szin-

tén a Lambert nevet viselte, kaphatta (Bresslau, Konrád II., I. 99. 5. jegyzet). Nem osztozhatom Hunfalvy véleményében (Ethnographia 298.) a magyar-hun kapcsolat ellen; sokról nem tudnak krónikáink, melyeket egyébiránt mind csak kései formában birunk. Különben biztosra vehetjük, hogy Ottó herczegnek, kinek Salamonék annyit köszöntek, nem adtak valami értéktelen ajándékot, melynek csak a németek kölcsönöztek valami imaginarius becset. Érdekes egyébiránt, hogy épp ez időtájt vádolják Günther bambergi püspököt, hogy inkább foglalkozik Etzellel és Amalung-gal, mint Szent Ágostonnal (Bresslau, Konrad II., II. 393.).

[226] Stumpf 2631. szám. Mayer i. h. 352. l.

[227] Maurus 1036-ban lett pécsi püspök (Annotationes Chron. Fl. III. 208. csak hogy némely példányból — hogy? hogy nem? — épp ez adat, mely az eredeti u. n. Pray-codexben és más kiadásokban megvan, kimaradt.

[228] Vita S. Zoërardi et Benedict. (Endlicher 134., 136. ll.)

[229] Géza e fellépésére vonatkoznak, úgy látszik, a kései lengyel források: a XII. század elején írt Chron. Pol. (Gallus) MG. SS. IX. és Bielowskinál I. 422., melynek adatait Röppell is, G. v. Pohlen I. 191. 7. jegyzet 1063-ra érti, s a XIII. századbeli Kadlubek II. c. 18., Boguchwal I. c. 13. (Bielowski II. 292., 486., 487. l.) és az ellenkező értelmű Sig. Gembl. MG. SS. VI. 362., bár 1070-hez: «Ungari contra Salamonem regem suum rebellionem meditantur, sed terrori Heinrici imperatoris, cuius soror nupserat Salamoni refrenantur». Bő és érdekes a KK. c. 53. (Fl. II. 169.)

[230] A pécsi templomról írja a Chron. Pol. I. 18. (MG. SS. IX. 437. l., Bielowski I. 414.) 1113. táján: «Quam nullus rex admodum inchoationis usque hodie consummavit.» V. ö. 162. jegyzetet.

[231] Salamon szavai, KK. c. 60. (Fl. II. 189.)

[232] Vidről, kit tettei jellemeznek, Opos származásáról, a cseh becsapásról KK. c. 24., 36., 54. (Fl. II. 131., 139., 170.). E cseh becsapást Cosmas nem említi, de 1063—1067. decz. 9-ikéig egyáltalában véve nem mond semmit. Én tehát ez időközre vélem e becsapást teendőnek, még pedig 1067-re, mert ez évben lett Salamon, kiről úgy beszélnek, mint a ki részt vett a hadjáratban, 14 éves, s valószinűbb, hogy ekkor, mintsem hogy még korábban szerepelt volna.

[233] Gauthier: La Chevalerie, ki mintegy tízparancsolatba fog-

lalja a lovagiasság alapelveit, 33., 67., 79. ll., hol — 67. l. — a jelszó is olvasható: «Maudit soit le prémier, qui fut archer; il fut couard; il n'osait approcher».

[234] Lászlóról még többször lesz szó; külsejére nézve Legenda S. Ladislai C. 3., Endlicher 237.

[235] KK. c. 53. (Fl. II. 170.) Zvonimir 1070., 1073-ban bán (Mon. Slav. Mer. VII. 80., 85., 95., 96. l.) Hogy Zvonimir, a Kronika Zolomerjének, neje Ilona volt. U. o. VII. 117. Hogy Zvonimir jobb, mint Svinimir, Grek G., Einleitung in die slav. Litteraturgeschichte 346. l. 1. j.

[236] A KK. a Cserhalomnál, hogy a szokott kifejezést használjam, legyőzött népet kúnnak nevezi, de Kézay (Fl. II. 87.) bessenyőket említ, szintúgy az Annotationes Chron. (Fl. III. 209.). s ha már most tekintetbe veszszük, hogy a kúnoknak, kik 1055-ben tűnnek föl először Oroszország szomszédságában, első betörése Oroszországba 1061-re esik, azután megint 1068-ban támadtak (az u. n. Nestor c. 59., 68., i. h. 138., 142. l.), Magyarországra, tehát bizonyosan csak jóval később kerülhetett a sor, sőt a byzantinusoknál — Szkülitzész — 1078-ban, vagy kevéssel utóbb említik először a kún nevet (Kedrenosz után II. 741.). hogy ugyancsak a KK. c. 68. (Fl. II. 212.) a menekülőket, kik «a caede imperatoris» II. Istvánhoz futottak, kúnoknak nevezi, holott tudjuk, hogy e tájt 1124-ben Komnenosz János császár a bessenyőket semmisítette meg a berrhoei csatában (Kinnamosz ugyan I. 3., 7. l. csak általánosságban Szküthákról beszél, de Niketász Khoniateszból tudjuk (23. l.), hogy e győzelem emlékét «bessenyő ünnep» örökíti meg) s így a menekülők, majdnem bizonyosnak vehetjük, szintén bessenyők voltak; hogy a bessenyők egyik törzsét, mely Magyarországhoz legközelebb esett, a mai Moldvában, Konstant. császár szerint (De Adm. Imp. c. 37., 165. l.) Gyulának hívták, s e névre látszik vonatkozni a XII. század végén, vagy a XIII. század elején szerkesztett (l. II. kötet, második függelékét) krónika kitétele, hogy a cserhalmi pogány vezér Osul «fuit serviens Gyule ducis» (Fl. II. 171.); hogy a kún és bessenyő közt se szokás, se nyelvre nézve lényeges különbség nem volt, és e két név csak — Vámbéry szerint (Magyarok eredete 104.) — nemzetségi felosztás folyománya, mint jelenleg a turkomannok közt a jomutok, csaudorok, tekkék, s így tehát, mikor már a XII. század végén az önálló bessenyő

nemzet elenyészett, s helyébe mindenütt már a kún lépett. könnyű volt okoskodó írónak a bessenyők régibb tetteit a kúnokra ruházni: azt hiszszük, hogy Kézaynak, s az Annotationeseknek kell igazat adnunk, és Cserhalomnál, úgy mint másutt, 1091-ig, a hol a krónika kún becsapást említ, mindig még bessenyőkre kell gondolnunk, a mi nem zárja ki teljességgel azt, hogy a bessenyők közé már kún csapatok is ne vegyültek volna, hogy velük raboljanak. A trembowlai Vaszilkónak, mai gácsországi orosz fejedelemnek, kiről Kálmán korában lesz szó, a XI. század végén is még úgy említi a bessenyőket, mint a kikkel neki gyakrabban volt harcza (u. n. Nestor i. h. 208. l.)

[237] A kerlési vagy cserhalmi ütközetről — «Montem accolae Cherhelem appellant», írja Bonfin, «quia silvarum quasi domus esse videretur» (1744-iki kiadás 163. l.) — a KK. c. 55. (Fl. II. 171.) beszél; érinti — tévesen ugyan László idejére téve Kézai és hely megjelölése nélkül — az Annotat. Chron. a megelőző jegyzetben idézett helyeken. Helyéről értekezik nagyajtai Kovács István Erd. Múzeum E. Évk. 1859/61. 89. s kk. ll. Hodor, Dobokamegye ismertetése 771—778. l. Idejére fényt vet az adat, hogy három évvel megelőzte Belgrád ostromát (KK. c. 56. Fl. II. 173.). Az Annotationes Chron. (Fl. III. 209.) ugyan megfordítja a dolgot és 1068-ra teszi Belgrád megvételét és 1071-re a bessenyők megveretését, de tudjuk, hogy e feljegyzés évszámai nem mindig pontosak; az író néha adatait oda írta, a hol éppen helye volt, s e feljegyzések szerint is Salamon bolgár — nisi — hadjárata 1072-ben történt, már pedig sokkal valószinűbb, hogy a Byzancz ellen való háború két egymás után való évben folyt, szakadatlanul, mintsem, hogy közben három évi intervallum esett, s ily felcseréléssel ellenkezik az is, a mit a krónika a belgrádi ostrom után a király és herczeg közt kifejlődött viszályról s annak további folyásáról beszél. A bessenyők útirányából következtethetjük, hogy északkeletről törtek Erdélybe, s ekkor Csik még puszta lévén, a borgói szorosra kell gondolnunk — inkább, mint a jóval járatlanabb radnaira.

[238] Buziás alio nomine Fulbertfalva 1377-ben említtetik (CD. IX/5. 233.). Határai közt van Pacsinta, a mai Pacsetin (Pesty, Eltűnt vármegyék I. 327.), a kologyi láp közelében. Hogy Buziásnak itt kellett lenni, kitűnik abból is, hogy a bessenyőknek csak a Száván kellett átúszni. A Guthkeledek szerémi, valkói birtoklását —

igaz, hogy későbbi időben — p. o. CD. VI/1. 394., W. IX. 493. bizonyítják.

[239] «Plenis manipulis ... obsederunt» KK. c. 56. (Fl. II. 174.). Az «insertis umbonibus» (u. o.) talán azt akarja mondani, hogy a pajzsot felvették a vitézek, mert umbo = Buckel, a pajzsból kiálló dudorodás, boglár, s ehhez volt erősítve a szíj, mely a pajzsot tartá (San Marthe, Zur Waffenkunde 97.).

[240] Belgrád fekvéséről, mely mintegy részeit és megerősítése módját is meghatározza, úgy, hogy az idők folyamában lényegesen nem is igen változhatott, Kiss Lajos: Nándorfehérvár bukása, Hadtört. Közl. II. 418. s kk. ll. és Feldzüge des Prinzen Eugen XVII. 75. l. V. ö. egyébiránt Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel 10. s kk. ll., 76., 77., 84. l.

[241] A KK. Obusát i. h. 175. némelyek a «bátor» Opussal egynek veszik, de én azt nem hiszem, mert a Veczelin ivadékát úgy említik, mint «filius Martini». KK. c. 54., 58. (Fl. I. 170., 181. 185.) és csak egy helyt c. 60. Fl. II. 189. áll egyszerűen «Opus miles electus», de itt nem lehet kétség, hogy a Salamonnal menekült Mártonfia Oposról van szó.

[242] 1076—1081. tájban Lüttichben, melynek Magyarországgal többféle érintkezése volt (p. o. épp e tájt MG. SS. VIII. 588.), egy Franco «bellegradensis episcopus»-sal találkozunk (u. o. VIII. 579., 590., XII. 50.). Raćky, Mon. Slav. Merid. VII. 458., a horváttengermelléki Belgrad püspökének tartja; de tekintettel arra, hogy Franko püspök itt Nándorfehérvár bevétele után, KK. c. 66. (Fl. II. 177.), majd 1075-ben a garamszentbenedeki alapító levélben (Kn. I. 60.) is szerepel: én magyar püspöknek, még pedig erdélyinek — fehérvárinak — tartom. Az ez időtájt, jelesen 1084-ben, élt lengyel Franko püspök (Chron. Pol. MG. SS. IX. 442. = Bielowski I. 425. l.) Dlugoss szerint wladislawiai vagy krusvici püspök volt.

[243] KK. c. 56., 57. (Fl. II. 173—177.). A byzanczi seregről rövid, de érdekes rajzot találni Herzberg: Geschichte der Byzantiner stb. 30—33. ll., Krause: Die Byzantiner des Mittelalters 124—152., a ki az 58. l. a görög-tűzről is beszél, melynek alkatrészeiről l. Köhler Die Entwickelung der Kriegswissenschaft III. 168. A zsákmány elosztásáról világosabb a dubniczi (budai) krónika (Fl. III. 81.). Vid, Ilia a zazty alapító-levélben előfordulnak (W. I. 27.); az ugyanott szereplő Radowan comes palatinus aligha lesz a Krónika Rado-

vánja, ki talán azért, hogy a nádortól megkülönböztessék, mondatik: Filius Bugár-nak. Illye: Ilia-nemzetség egyébiránt 1265-ben a veszprémi káptalan előtt osztozik. W. III. 125. l. A hadi foglyokkal való bánásmódról — mi érthetővé teszi Géza fellépését — a későbbi korból okleveleink számos adatot tartalmaznak, jelesen 1246—1263. közt. HO. VI. 44., VII. 88., CD. IV/3. 491., VII/1. 293., W. VIII. 60.; IX. 287. A XII. század elejéről egy esetet olvasunk De S. Virgilio. MG. SS. XI. 93.

244 Szent Demeterről AA. SS. Oct. IV., kivált 50., 82., 83., 102. l.

245 Herzberg. G. der Byzantiner 251., 257. ll.

246 Belgrád visszavételéről csak az Ann. Chron. emlékeznek, hamisan 1068-hoz (Fl. III. 209.).

247 A nisi hadjárat és Szerémség elfoglalásáról KK c. 58. (Fl. II. 178.). Brüenniosz 100. l., Kinnamosz 227. l. A belgrád-nisi útról Jireček, i. h. 12., 13., 20., 84—87. ll. A Szerémségről Ortvay, Vízrajz II. 217., 396. l. Szent Prokopiusról AA. SS. Jul. II. 551., 552. ll. Az évszámot az Ann. Chron. adják (Fl. III. 209.), s ez már azért is valószínű, eltekintve a magyarországi eseményektől, mert 1073-ban Nist bolgár felkelők és szerbek elfoglalták (Jireček, G. der Bulgaren 208.); a magyar hadjáratnak pedig előbb kellett már történni.

248 «Nequam Vatha» KK. c. 58. (Fl. II. 178.). Nem lehetetlen, de még sem hiszem, hogy e Vatha ugyanaz, ki 29 évvel ezelőtt a pogányság zászlaját felemelte.

249 A KK. c. 58. (Fl. II. 179., 180.). Igfan erdejét közelebbről meghatározza, illetve említi Anonym. c. 11., 51. (u. o. 12., 44. l.). Tas és Szabolcs Anonymusnál c. 28. (Fl. II. 25.) «in porta drugma» térnek vissza Árpádhoz. Cothoyd-ot olvasok KK. c. 58. (Fl. II. 181.). Thoroyd u. o. 182. bizonyosan csak tollhiba lesz, a minthogy a dubniczi (Fl. III. 84.) és budai krónikákban csakugyan Cothoid van; szintúgy hiba Thocoyd KK. c. 62. (Fl. II. 196. l.). A helyi viszonyokról sok értesítést boldogult Tárkányi Bélának köszönhetek, ki egyideig egyeki plébános volt. Tokajra, mint iróink közül többen, éppenséggel nem gondolhatunk, az már nagyon messze északra esik.

250 Kemej kiterjedésére nézve l. Pesty, Eltünt várm. I. 119. s kk. ll., ki azt valami «ősmegyének», közigazgatási felosztásnak tartja, de annak semmi nyoma, s azt a Reg. de Váradból 96. sz.-ból vont, czáfolni sem szükséges, következtetés sem igazolja; s épp oly

kevéssé lehet azt állítani Nyirről vagy Szilágyról — mely néha Középszolnok vagy Kraszna? synonimájául szolgál —, melyekről Pesty u. o. 128., 136. l. értekezik.

[251] A KK. c. 58. (Fl. II. 181.) «Petrus miles audacissimus»-a csak abban az esetben *lehetne* Aba-nemzetség. ha ő alapította a borsodmegyei zazty (százdi) monostort, mert annak patronusakép IV. Béla korában Aba-nemzetség, *Arnold* fia Pued, Püd, Büd? ispán szerepel (W. I. 24, IV. 155.).

[252] Ottó herczegről «pulcherrimus» Cosmas, MG. SS. IX. 67., 69., 81., 97. ll.; Annales Gradicenses u. o. XVII. 648.

[253] A csatarendről szóló elbeszélést, úgy vélem, Szabó Károly nem jól fogta fel; olyanforma volt ez, mint — a keletieket utánozva — a keresztesek felállítása Antiochiánál, az I. keresztes had idejében, Delpech felfogása szerint. «La cavallerie se rangea en quatre ligne successives. Chaque ligne se composait de trois corps.» (La Tactique au XIII. siècle II. 181.). Meg kell azonban jegyeznem, hogy Köhler i. h. III/2. 169. e felfogás helyességét tagadja, miből — egyébiránt — a mogyoródi csatára nézve semmi sem következik.

[254] A magyarok e fogását már Leo császár is felemlíti, mint Salamon F. i. h. Századok 1876. 691. l. megjegyzi.

[255] Salamon e mozdulata csak úgy érthető, ha tekintetbe veszszük, hogy ez időben a lovasság, nehogy összezavarodjék, lépésben közeledett, a míg csak lehetett, egymáshoz. «Kavallerie ritt im Schritt heran», mondja Hermann O. Die Gefechtsführung der Abendländischen Heere im Orient 117. l. Különben a barbár vagy félbarbár éles szem — a kúnokról Petakhia rabbi, természetesen túlozva, azt írja, hogy egy napi járóföldre meglátják, sőt megismerik az embert (Lelewel, Geographie du Moyen age III. 201.), — már igen nagy távolságra felismerhette a fejjel kimagasló László herczeget.

[256] A KK. Bacie-je nem a távol Bachie, Bács, mint némely irónk véli, hanem Vácz, melyet a dubniczai krónika is (Fl. III. 84.) Bachianak ír; mi szintén bizonyítéka annak, hogy Vácz vadon volta *ekkor* csak későbbkori, mondai, felfogás.

[257] A Zsigmond király 1414-beli, s az abban csak érintett, eredetiben az országos levéltárban 6868. Dt. sz. a. őrzött Garay Miklós nádor-féle 1382-iki oklevélből (CD. XX/5. 493. sz.) világos, hogy a Szent Istvántól a veszprémvölgyi apáczáknak adott Szigetfő,

később Tykus (CD. V/2. 315.) a Duna jobb partján, Pentele és Almás (a mai Ráczalmás) közt feküdt. Íróink, kik Szigetfőt a szentendrei sziget csucsán keresik, feledik, hogy akkor a menekülő Salamonnak nem az ellenség elől, hanem az ellenség közé kellett volna futni, s hogy a váczi egyház szigetfői esperességének fekvése — l. erre a 84. jegyzetet — is eléggé mutatja, hol kell ezt az átkelő pontot keresnünk.

[258] A Géza és Salamon közt való háborúra a főforrás KK. c. 58. (Fl. II. 178—186.) A chronologiára nézve: per absolute Salamon lovas serege Kemejből az útat — a szükséges pihenéssel is — egy hét alatt megtehette ugyan, úgy hogy a mogyoródi csata márczius 7-re esett volna; de mert akkor a szerdai nap, melyen Salamon «descendit in Racus» hamvazó-szerdára esett volna, mit az író alig mulasztott volna el megemlíteni, az összeütközést egy héttel későbbre, tehát két héttel a kemeji csata után vélem teendőnek. A mi a csatatért illeti, íróink, p. o. Szalay, azt Mogyoródtól északra, Veresegyháza tájára teszik, de azzal nem lehet összeegyeztetni, hogy Salamon a Rákosra szállott — in Racus — a mi alatt tulajdonkép a Rákos-patak völgyét kell értenünk, a herczegek a czinkotai határban állapodtak meg, s mikor Salamonnal megütköztek, a Dunának háttal álltak. A helyi viszonyok tekintetbe vételével, s az általam adott magyarázattal a nehézségek elenyésznek. A «curia filii Petri»-t, hová Salamon, a Tiszán visszajövén szállott, s a honnét a Rákos felé indult, csak combinative vélem Péterire érthetni, melyet a Poroszló felől a Tiszán átkelt sereg, útban Pest felé, igenis útba ejthetett. A «nobiles de genere Petri» egyébiránt a XIII. században e vidéken birtak, s 1274-ben Oszlár fölött a nyúlszigeti apáczákkal a váczi káptalan előtt egyezkedtek (W. IV. 46.). V. ö. erre még, 1252-ből, bár ott de genere Gurka comitisről van szó, W. VII. 338. l., ez egyébiránt nem zárja ki a de genere Petri-t.

[259] KK. c. 58. 59. (Fl. II. 185., 187.). A mosonyi bessenyőket Anonymus is említi c. 57. (u. o. 50.). Helyzetükre némileg fényt vet a tászári és udvardi bessenyők sorsa, kiket 1075-ben Géza a szentbenedeki apátságnak ajándékozott. Kn. I. 54.

[260] A KK. c. 60. (Fl. II. 189.) adatát, hogy a császár Váczig jött, megerősítik a XII. század elejére tehető Annales Ybergenses

(MG. SS. XVI. 436.) «Rex Heinricus Ungariam vastavit usque ad Wazenburg».

[261] Siegbert patriarchától kitelik, a mit krónikánk róla ír; v. ö. Gfrőrer, Gregor VII, VII. 611., 612., 617. ll.

[262] A mosonyi német adományról szóló oklevél W. I. 28.

[263] IV. Henrik magyar hadjáratáról főforrás Lampert (MG. SS. V. 216., 217.), Bernoldus u. o. 77. és a KK. (Fl. II. 189., 190.), melynek 60. fejezete a visszavonulásról, a magyarokról nem a leghízelgőbb, s ennélfogva hihető részletet közöl, úgy hogy Lampert leírását a német sereg kétségbeejtő állapotáról részben azon nagyításoknak vagyok hajlandó tulajdonítani, melyeket a megvesztegetett vezérek, saját mentségükre, Németországban terjeszthettek. A későbbi osztrák, vagy Ausztriához közel keletkezett krónikák: Auctarium Garstense, Annales Admuntenses, Annales S. Rudberti (MG. SS. IX. 568., 574., 773.) diadalmas hadjáratnak tüntetik fel Henrik betörését; a XII. század legelején írt An. Augustanae csak a mi kedvező, beszélik el, a kedvezőtlent elhallgatják (MG. SS. III. 128.), a Kézaynál levő magyar krónika pedig az 1063-ik hadjárattal összezavarja és a mogyoródi csata előtti időre teszi (Fl II. 86.). Büdinger (i. h. 45. l.) véleménye szerint Lampert tudósítása, hogy: «Ioas ... cum omnibus in quandam insulam, propter locorum difficultatem omnino hostibus inaccessibilem se contulit», a szentendrei szigetre vonatkoznék; de ha tekintetbe vesszük, hogy e magában véve se nagy sziget nagy seregnek, a Pozsonyon alul fekvő vidék lakosságának, aligha szolgálhatott alkalmas visszavonulóul, én a tudósítást inkább a Csallóközre értem, melynek régi természetéről érdekesen értekezik Ortvay i. h. I. 234. és kk. ll.

[264] Szalay, Magyarország Története I. 166. l. (első kiadás).

[265] VII. Gergely levelei Jaffénál, Biblioth. Rerum. Germ. II. 127., 156., 183., 192. ll. (a CD. I. 420—427. lapjain) olvashatók. Hogy Géza nem fordult többé VII. Gergelyhez, annak világos bizonysága — azon kívül, hogy erre vonatkozó adat többé nincs — még az is, hogy Géza és a papság lelkiismerete nem tudott megnyugodni Salamon elűzésében, mi pedig, ha valami közelismert egyházi sanctióval birt volna Géza királysága, aligha történt volna; továbbá, hogy — mint alább látni fogjuk — László trónraléptekor — a mi pedig Géza uralkodásának természetszerű folyománya volt — úgy szólván

semmi nexus sem volt Magyarország és a szentszék közt. Büdinger is — i. h. 55. l. — igen helyesen így fogja fel a dolgot.

[266] Géza házasságát Szünadénével Szkülitzész Kedrenosz után II. 743. l. említi, mely adatot sem kétségbevonni, sem másra mint Gézára érteni nem igen lehet. Ő lehet csak az a magyar «κράλης» — sic! a bonni kiadásban, mert Horváth István abból, hogy «κρατης» állna, sok mindenfélét következtetett (Wertner, az Árpádok családi története 183. l.) — ki Botoneiatesztől nyerhetett feleséget, mely feleség akkor tért vissza, férje halála után, mikor Botaneiatesz már császár volt, tehát legkorábban 1078-ban. Abból azonban, hogy visszatért, következtethetjük Pray-val, hogy nem volt Kálmán és Álmos anyja, hanem Gézának csak második felesége. Hogy Géza viszonyában a görögökkel nem volt valami katholicismus-ellenes vonás, mint régebben némelyek szerették látni, kiemeli Büdinger is (i. h. 60.), és mutatja a kedvező viszony, melyben épen Dukasz Mihály VII. Gergely pápával volt (Jaffé. i. h. 31., 435., és leveleit a keresztes hadak tárgyában, u. o. 64.).

[267] A byzanti koronákról Anna Komnena III. 4. (147. l.) és Ducange XXIV. értekezése, Sur l' histoire de S. Louis, a Glossarium Favre-féle kiadásának X. 81. s kk. ll.

[268] A Géza-féle korona leírását l. Ipolyi, «A magyar Szent Korona» czímű művét és rajzait (145. s kk. ll.). Hogy e korona azonban nem küldetett a nándorfehérvári ostrom után, mint Ipolyi véli 66. l., hanem csak 1074. után, kitűnik abból, hogy a kis Konstantin képe van rajta, ki csak 1074-ben született (A források erre Büdinger i. h. 58., 133.).

[269] KK. c. 61. Fl. II. 190. már némi legendai elemekkel.

[270] Gecticus a lengyel Gethko lehet, melyet Gedeonra magyaráznak.

[271] Kálmán és Álmos korát csak hozzávetőleg következtethetjük abból, hogy ha Géza maga 1075-ben 31 éves volt, 5—6—7 évesnél alig lehettek öregebbek.

[272] A váczi templom alapításáról KK. c. 59. (Fl. II. 187.) már legendai elemekkel. Mogyoródról, mely később mint Szent Györgynek szentelt monostor említtetik Rupp, Magy. Helyrajzi Története I. 720. l. A g.-szentbenedeki levél, Kn. I. 53. s kk. ll. Az alpári reminiscentiák, Anonymus c. 29. Fl. II. 33.

[273] KK. c. 61. (Fl. II. 191.). A zágrábi és utána a nagyváradi

krónika szerint (Fl. III. 254. l.) Géza octavo kalendis maii vagyis ápril 24-ikén halt volna meg; inkább hihetni azonban a Képes Krónikának, mely Szent Lászlónál is p. o. (i. h. 254.) a hibás halálnapot a kal. aug. helyesen igazítja meg, III. kal. augustira.

[274] A civis és in szókról lásd a 75. és 201. jegyzeteket. A jobbágy szót helyesen értelmezi, mert a jobbágyok állásának megfelel, Vámbéry. Magyarok Eredete, 314., 315., 395. ll.

[275] Ily úri osztály lételét, szereplését igazolják az események. A nemzet nem engedi, hogy Salamon király herczegséget kapjon KK. c. 62., ott hagyja a hatalmas Kálmánt, mikor Álmossal verekszik, u. o. c. 65.; elhagyják Istvánt, c 68.; Kálmán kénytelen bizonyos tekintetben már gátat emelni birtoklásuk korlátozására (c. 20.. Endlichernél 362. l.); akarta utilizálni a királyságra nézve (c. 40., u. o. 365. l.); frisingai Ottó, kiből felületes szemléletre, a magyar király absolut hatalmát — mily képtelenség a középkorban! — olvasták ki, holott belőle csak a magyar állam centralisáltabb volta tűnik ki, szemben a feudalis nyugattal (MG. SS. XX. 368., 369.). A későbbkori felfogást, mely azonban már e korban gyökerezik, mutatja Anonymus vérszerződése c. 5., 6. (Fl. II. 6., 7. l.). A közmegegyezésnek, hogy úgy mondjam az alkotmányos formának megtartását, mutatja a XI. századbeli törvényeinken kívül XII. századbeli okleveleink számos helye, mint W. I. 54., 60., 63., CD. II. 88., Kuk. II. 7. (factum est Agrie, in communi praesentia principum nostrorum). Érdekes e principesek állására László II. 1. és 6. törvényének összevetése. Az elsőben a proximus principumról van szó, kik felakasztatnak, ha lopnak; míg a 6. czikkelyben a felakasztás általában véve a szabadok büntetésének mondatik.

[276] A zseliczi alapításról CD. I. 382., KK. c. 58. (Fl. II. 170.). A zobori apátság jószágainak összeírásában, 1113-ban is a morva Ottó herczeget Atha-nak írják (Fejérpataky, Kálmán király oklevelei i. h. 55.). A zazty — százdi — monostor alapítása W. I. 24. s kk. ll. Fekvéséről Csánky, Magy. történelmi földrajz I. 179. Dombrádról u. o. 513.

[277] Egy akkori jobbmódú magyar ember birtokait előszámlálja László II. 8.: omnia, scilicet, vinee, terre, lixe (a szabad conventiós cselédség?) servi. Úgy látszik, hogy 110 pensa — kétségkívül arany — képezett olyan közép vagyont, melyen alól két harmadrész már nem látszott elég értéknek, hogy egy ember életét kárpótolja. Decr.

Col. 26. (Endlicher 363.), a hol azonban «contrarium» helyett «aratrium» olvasandó a bécsi codex szerint és 40. (u. o. 365.), Synodus Strig. prior c. 37. (u. o. 354.).

[278] Az idézőjel közt levő szavakat Spalatói Tamásból vettem c. 37. Schwandtner III. 602. l.

[279] Szőlőkről e tájban némely kolostornak tett régibb adományokon kívül: Decr. Col. 17., 66. (Endlicher 362., 366. ll.). A zobori összeirásban (Fejérpataky i. h. 58. l. CD. VII/1. 140., VII/5. 103. l., W. I. 49., 50.)

[280] A részegeskedés elterjedését e korban mutatja a Syn. Strig. prior 47., 48. (Endlicher 355.). A sok áldomásról Anonym. c. 16., 22. stb. (Fl. II. 17., 22. stb.).

[281] V. ö. László II. 11., 12., III. 1., 2. Endlicher 338., 341. ll.

[282] «Regie dignitatis officium non ut presit sed ut prosit adimplevit», mondja Lászlóról legendája, Endlicher 238. l.

[283] Csehországban 973. körül Ibrahim ben Jakub szerint (Wattenbach, Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit 18. füzet 140. l.) 10 tyúk egy pfennigen, penizen — valami 8 kr. o. é. — kelt el; 100 évvel később tehát, Magyarországra, egy tyúkra egy krajczár értéket felvehetünk.

[284] Szent László törvényei — tudvalevőleg — három részben maradtak fenn. Az első keletkezése idejét maga a törvény mondja meg. Az az 1092-iki szabolcsi zsinaton hozatott, s arról alább lesz szó. E datum hitelességében nincs okunk kételkedni. A II. 1—10. és talán még 10. a. (Endlicher 334—337.) egészet képez, mely szigorúbbá teszi István törvényeit, de még rájuk reflektál. A dolog természetéből, a helyzetből következik, hogy László uralkodása elején kellett keletkezni, mely megfontolás vezethette Engelt is, mikor László II. és III. törvénye keletkezését 1078-ra teszi (G. von Ungarn I. 178.). Csak hogy ezzel kelleténél többet mondott. A II. rész 10. b-től kezdődő részletnek későbbkorinak kell lenni, mert a 10. b. például halált mond a tolvajságon kapott szabadra és rabszolgára egyaránt. Nem lehet tehát egyidejű törvény a II. 2-vel, melynek intézkedését a tolvaj rabszolgáról a szövegben idézzük; azt sem lehet mondani, hogy ez tetten kapott, a másik nem tetten kapott tolvajról szól, mert e körülménynek, józanul, lehet az eljárásra, de nem a büntetés nemére következménye. A III. rész még későbbi, részben szigorúbb, részben enyhébb büntetéseket p. o. a III. 4., 5.

az asylumra nézve enyhébb a II. 10. b-nél, tartalmaz. leginkább azonban az eljárást részletezi, mi szintén azt mutatja, hogy későbbinek kell lenni a II. résznél s nem tekintjük pusztán későbbkori betoldásnak, mit, mert többször fordul elő, s genuitását egyéb körülmények is támogatják. nem is igen tehetünk: Istvánnak mint szentnek említését (II. 8., 17., 21.), sőt abból következtethetjük. hogy a III. rész 1083. tehát a II. Decretum első része után legalább mintegy 5—6 esztendőre keletkezett. Igy tekintve a dolgot, elesik egy része azoknak a nehézségeknek, a melyeknél fogva Büdinger (Ein Bueh Ung. G. 18. s kk. ll., különösen 19. l. 1. jegyzet.) László III. törvényét Salamon korára, 1063-ra véli teendőnek, mely felfogás künn és a hazában nagy helyeslésre talált. De a III. 3. említett: Ducis comites helyett, melyből Büdinger olyan Béla. Géza-féle herczegséget következtet. a codexben «ducis comes» áll, vagyis intézkedés történik Lampert herczeg comes palatinusa joghatóságáról. (Hogy ő volt főleg a dux v. ö. Ann. Chron. Fl. III. 209. és a 293. jegyzetet.) Comes palatinus pedig nem jelentett még valami felségjogot. a mint hogy később — le a legújabb időkig — az esztergomi érseknek is megvolt a maga palatinusa. A mi pedig a III. 21. czikk intézkedését «qui usucapciones tenuerint a tempore Bele regis usque ad festum s. Stephani dimittant!»-t illeti: az nem azt jelenti, hogy 20, 30 évig birt marhák, emberek adassanak vissza, hanem hogy a törvény hozatala előtt birt bitang jószág azonnal, Szent István napjáig adassék vissza, a mi pedig régibb volt Béla király idejénél — ha volt — 20 éves például, mi rabszolgánál lehetséges. ezen túl kérdés tárgyát képezze. Büdinger — mert a festum S. Stephaninál a regis hiányzik — azt hiszi, hogy nem a királyról, hanem az első vértanúról van szó, s ebből is 1063-ra von következtetést, de akkor, magyar szokás szerint, a protomartyr jelzőt oda tették volna, s azután a III. 17-ben is csak így fordul elő: «lege beati Stephani», — regis nélkül pedig ebben az esetben csakugyan nem lehet állítani, hogy az első vértanú István törvényeire hivatkoznak. Szent László III. törvénye egyébiránt világos jeleit mutatja annak, hogy nem egyöntetű, törvényhozási mű, hanem valami compilatornak dolgozata, azért mondja az 5. czikk végén — a mi Endlichernél a nyomtatásban nincs meg — etc.; s él a 10. czikkben a 9. czikkre vonatkozva, ultra quem terminum **dixi**, vagy a 13. czikkben, «fugitivarum collector, *quem dixi*»-féle kifejezéssel.

[285] A II. 4-ben nem kell — azt hiszem — Büdingerrel, Ung. G. i. h. 90. l. 2. j. «aliquem personaliter furem esse proclamaverit» szavaknál aliquem helyett aliquist olvasni, a mely esetben nem tünnék ki, hogy kit neveznek tolvajnak, hanem én e törvényt úgy értem, hogy az első rész intézkedik, ha az egész falu egy szájjal valakit tolvajnak nevez; a másik rész pedig, ha a falusiak egyenként — így értem a *personaliter* szót — vádolnak valakit; ekkor a vádlók — hogy az első pont szerint felmentés esetében fizetendő egy pensára nézve biztosítva legyenek — egy pensát kapnak. Ehhez aztán természetszerüleg csatlakozik arra az esetre való intézkedés, ha a falusiak véleményei szétágaznak. Az esetleges kártérítési összegre nézve e szó «solummodo» arra mutat, hogy Endlicher helyesen tért el kiadásában a Thuróczy-codextől, és tett — Ilosvayt követve — négy pensa helyett egy pensát, a miből aztán következik, hogy a törvény második pontjában említett összeg is egy pensa, s nem 50, mint a Thuróczy-féle codexben.

[286] Szent László II. 3., 4., 5., 6., a hol Endlichernél hibásan «expensas» áll a Szent István törvényein alapuló «centum et decem» pensas helyett, 7. Endlicher 335., 336. ll.

[287] Szent László II. 8., 16. (Endlicher 336., 337. l.), csak hogy a 16. törvényben a nobilium vel militum kitétel, nemkülönben a «quinquaginta quinque *Byzantiis* redimant» szavakban a «byzantius» bizonyára csak későbbi módosítás, és tekintve a többi analog eseteket, itt is csak 55 arany *pensát* kell értenünk, ámbár I. Béla óta már járta nálunk a byzanczius (KK. c. 52. Fl. II. 166.), melyről egyébiránt az 547. jegyzetben fogunk szólani.

[288] Már Bartal (Comm. I. 288.) észrevette, ő pedig Batthyány Ignáczra hivatkozhatott, hogy a bilochus a «billeg»-től származik. A néha előforduló bilotus forma nem egyéb, mint a «c»- azaz «k»-nak oly gyakori fölcserélése «t»-vel, írásban és — néha — mint Szakmár — Szathmár — a kiejtésben is. Hogy a Lászlónál érintett «judexek», a bilochusok, következtethető abból, mert később a tolvajokat ítélő birákat így hívták; legrégibb okmányos nyoma e névnek 1183-ból való (W. XI. 47.). A váradi registrumban pedig, a hol nagyban szerepelnek, olvasom (178. sz.): «ante Simonem bilotum de Békés», majd később ugyanerről: «praedictus judex».

[289] Az itt idézett, nem idézett törvények Szent László II. és III. végzeményéből Endlichernél 338. kk. ll., hol azonban a II. 12.-ből

(338. l.) épp a lényeges szavak, ez után «si quis liber X. denariorum precium furatus fuerit» ki vannak hagyva: «suspendatur, minus decem denarios si furatus fuerit». A III. 28. (i. h. 348.) «de his qui domi fecerint pugnam» érdekesen illustrálja Rubruk tudósítása a mongolok szokásairól a XIII. század derekán: «De justitiis eorum noveritis, quod quando duo homines pugnant, nemo audet se intermittere, etiam pater non audet juvare filium; sed qui peiorem partem habet, appellet ad curiam domini». (Recueil de voyages et de mémoires, publié par la société de geographie IV. 236.)

[290] László III. 2. V. ö. erre nézve a 201. jegyzetet; minthogy e törvényben a megjelenésre vagy előállításra Nagyasszony napja tüzetik ki, talán következtethetjük, hogy 1083-ban, Szent István canonisatiója előtt hozatott, mert azután István napja lett az ünnepélyes törvénykezési határidő.

[291] László III. törvénye, Endlicher 341. s kk. ll. A vízpróba említtetik nálunk, de míg a tüzes-vas próbájáról számtalan esetben van emlékezés, a vízpróba alkalmazásának valami concret esetét még eddig nem ismerjük. Az orosz Jaroszláv törvénye szerint a tüzes-vas próbát gyilkosság, tolvajság, rágalom esetében, mikor fél aranynál nagyobb összegről lehetett szó, a vízpróbát kisebb esetekben alkalmazták (Karamsin II. 48.). A mi a «jókszedők» nevet illeti: Endlicher kiadásában (i. h. 345.) a III. 13. törvényben «joccerydech», az Ilosvay-codexben «iocterdeh», a Corpus Jurisban «jokergech», a Thuróczy-codexben, Károlyi Árpád másolata szerint «joccedech» áll, melynek egyedül van értelme, s mely összetett szó egyik részét érdekesen világosítja meg a további szöveg, «due partes fugitivorum hominum, — *ioch scilicet*: csak hogy épp e magyarázat Endlicher kiadásából kimaradt. A Kálmán törvényének 44. pontjában (Endlicher 365.) említett iokuscidarius, szintén nem egyéb, mint a joccedech-nek könnyen restituálható corruptiója.

[292] A Berth. Ann. MG. SS. V. 311., 315., 316. Annales Aug. MG. SS. III. 129., melylyel Büdinger nem tud mit csinálni (i. h. 60. n.) s a CD. IX/7. 703., mely a Fejérnél felhozott okoknál, és egész formájánál fogva I. László idejére teendő. Az oklevélben említett Scella filius Herney, talán a Salamon Ernyéjének fia. László nejéről Bernold, MG. SS. V. 450.; korát a Giesebrechtnél III². 59. felhozottakból következtethetjük. Nevét: Adulheit, ki a veszprémi egyháznak Merenyét adományozta, okmányaink tartják fenn (CD.

IV/3. 82., VI/2. 361.) a mennyiben a német névből inkább a német Rudolf leányára, mint László első nejére vonhatunk következtetést, kinek existentiáját csak abból következtethetjük, hogy 1091-ben László oldalánál Jaroszláv nevű veje szerepel (CD. I. 469.), Adelheidnek pedig akkor még férjnél levő leánya nem lehetett, nem is valószinű, hogy László, ki mint láttuk, talán 1046-ban született, 1079-ig, 33 éves koráig ne házasodott volna meg. VII. Gergely két levele Lászlóhoz. CD. I. 442., 445. Jafféná1 jobban kivált a második, melyből kitűnik, hogy két E. grófról, idegenekről van szó. Bibl. RG. II. 279., 365. l.

293 KK. c. 62. (Fl. II. 193.) Lampert herczegségére fényt vet az Annot. Chron. már 284. jegyzetben idézett helye (Fl. III. 209.), melynek szavai szerint: «Ladislaus rex obiit et frater eius Lampertus dux; quibus Colomannus et frater eius Almus succedunt in regnum», tehát mintegy közös uralkodóknak tekintettek, olyformán, mint később, egy ideig, Kálmán és Álmos, kik előtt viszont az Endre—Béla, Salamon—Géza-féle viszony lebeghetett. Egészen önkényesen magyarázza a kibékülést Giesebrecht III. 602., mit már Rademacher, Ungarn und das Deutsche Reich unter Heinrich IV. (A merseburgi Domgymnasium 1885-iki programmjában 30. l.) helyesen visszautasít.

294 KK. c. 62. (Fl. II. 194.) Bonfin véleménye szerint (i. h. 176.) Bodost solatii causa zárták Salamonhoz. Sajátságos, hogy Mügeln szerint (Kovachich i. h. 76. l.) László Salamont «sand in gefangen gegen Nytra». Salamon fogságáról Bernard, MG. SS. V. 439. és Sigebertus Gemblacensis 1075-höz. Dávid herczeg oklevelét Kubinyi I. 1. és CD. I. 487. A W. VI. 66. s kk. ll. közlött, állítólag 1093-ból való oklevél XIII. századbeli összeállítása a tihanyi apátság javainak, azokra a pontokra nézve, melyek az alapító-levélben homályosak. Benne ily kifejezések mellett: «litterae privilegiales, Alba regalis» stb. Dávid herczeg fentebbi adománya is szerepel, az adományozó megjelölése nélkül, de említtetik, hogy Pozsegavárt is adományozta más birtokokkal, a mi ily formában bizonyosan nem történt.

295 Bukan sumluit, Caritas kolostorát, a somlyai pusztán, Polgárdi mellett, Fehérmegyében kell keresnünk, a hol — Kammerer Ernő képviselő és történetbuvár úr tisztelt barátom szives értesítése szerint — a kolostor romjai még ma is látszanak. Itt esett el, mint

alább látni fogjuk. IV. László idejében Henrik bán 1274-ben (W. XII. 89. l.).

[296] A «szent király» elnevezés példáit a XII. század közepétől a XIII. század közepéig W. I. 61., 98., 168.; VI. 400., 469., 537.; VII. 351.; HO. VII. 21.; CD. III/1. 160., 206., 209.; III/2. 353. Kn. I. 233., 423. ll. Legújabb helynévtárunkban 24. Szentkirály nevű helységet találunk.

[297] KK. c. 62. (Fl. II. 194.) Annot. Chron. u. o. III. 209. Hartvic 23—26. (Fl. I. 62—68. ll.), hol azonban a pesti codex képezvén a kiadás alapját, az e codexnál (Századok, 1884. 739. s kk. ll.) mondottak figyelembe veendők. Legenda minor 10. (Fl. I. 9.), melyet a Hartvic-legenda nem a legügyesebben használ föl, úgy, hogy azt, a mit ez, nem legszabatosabban, a fölemelés ideje körül történt csudákról mond, azt a szentté avatás előtti időre érti, s így önmagának más helyével: hogy jelek 45 évig nem voltak, ellenkezésbe jut. A canonisatio módjára nézve l. az újabban M. Florianusnál (I. 214. s kk. ll.) hangoztatott kifogásokat, melyeket Karácsonyi J., Kik voltak az első érsekek (Századok, 1893. 131. s kk. ll.) ismétel és az ellen a Századokban, u. o. 262. l. felhozottakat. A csodákat a mai kor gyermeke, mikor Lourdesben egy Zola hasonló tüneményeket konstatál, kevesebb skepsissel fogja olvasni, mint a XVIII. század írói; mind a mellett eszébe fog jutni, a mit reichenbergi Gerhoh, a XII. század derekának e szigorú moralistája a keresztet prédikálók csodáiról mond (Bernhardi, Konrad III., 527. l. 53. j.). István csodáiról emlékezik Bernold is MG. SS. V. 438. A szentjobbi apátságra nézve l. Bunyitay, Nagyváradi püspökség II. 317. s kk. ll., csak hogy ő túlságos hitelt ad a Kerchelich Hist. Episc. Zagrabiensis 127. l. és Simon Máténál, Supplementum ad Dissertationem G. Pray de dextra S. Stephani regis 95. l. olvasható oklevélkivonatnak. Már Bonfini (1744-iki kiadás 146. l.) hivatkozik a szentjobbi kolostor privilegiumaira, melyeket annak apátja neki mutatott, s ő elbeszélése alapjául vett. Elbeszélése azonban egészen Hartvicon alapszik, kivévén, hogy szerinte ez esemény 1078-ban történt, s hogy László fölmutattatván a papokkal a szentjobbot, azt a templomba vitte, «quam deinde magno sumptu ac ditissimo apparatu instauravit, multisque pagis, oppidis et proventibus autem donavit» — valamint hogy Mercuriust magyarnak, *Kathinani* Alberti praepositi paternek nevezi. Kerchelich okmánya, melyet ő csak *Marcellovich*

György adversariai után közöl, említi az 1078-iki alapítási hamis évet, de elbeszélését tovább is fűzi, III. István idejéig, némileg ellentétben Bonfini elbeszélésével, a mennyiben szerinte László fa-monostort épített csak, s kő-monostor építését Álmosra bízta stb. Ez az oklevél állítólag Károly király 1326-iki transumptomában maradt volna meg. Simon Máté, ki Kollarics Joachim kéziratából dolgozott, ki ismét állítólag a mohácsi csata idejében élt Gyöngyössy Gergely pálos generális iratait használta föl (i. h. 93.) — csak reproducálja a Marcellovich-féle oklevelet, megtoldván a kolostor javainak III. István idejéből való összeírásával. Ez összeírás való lehet, de az előző oklevél, mint a hamis dátumból, a Jesze-névből, hogy László III. István király idejében már szentnek neveztetik — legalább is gyanúsnak tünik fel; s valószinűen — mint sok más abban az időben, a XIV. század elején — koholtatván, Marcellovich ezt látta, valamint Gyöngyössy, ámbár ezek ellenkeznek egymással. mert Kerchelich szerint az adományosok, Simon szerint pedig maga Kálmán égette el László privilegiumát. A Supplementum egyéb gyarlóságait, nem tudom, Kollarits vagy Simon Máténak tulajdonítsam-e?

298 Hartvic 27. (Fl. I. 69.)

299 Gellért elevatiójáról nem csak a XIV. század végéről való nagy életrajza (Endlicher 233.), hanem az Annot. Chron. (Fl. III. 209.) is, András, Zoerard és Benedekről Legenda S. Ladislai (Endlicher 240.) emlékeznek.

300 Vita S. Emerici Ducis (Fl. I. 136.), Annot. Chron. (u. o. III. 209.). A Konrád-féle büntetésre nézve l. Ducange-nál a peregrinatió szót (Favre kiadásában VI. 270. l.).

301 KK. c. 62. (Fl. II. 194.) Ann. Chron. (u. o. III. 209.) Bernoldus (MG. SS. V. 439.), ki e szavakat használja: «Ladislaus... Salomonem Ratisponam ad uxorem suam ire permisit», és mint buzgó pápapárti, talán nagyon is fekete színnel festi IV. Henrik testvérét, Juditot, véli Büdinger i. h. 73. l. n. 2.

302 KK. c. 62. i. h. Ugyanazon okoknál fogva, mint a kerlési csata legyőzötteinél (236. jegyzet), itt is a krónika kúnjait bessenyőknek tartom, s ezzel összehangzik az, hogy Salamon szövetségeseinek Erdélyt igérte, a melyre a kelet felől már ekkor szorított bessenyőknek szükségük volt, a mint hogy a helynevek tanúsága szerint, sok bessenyő is telepedett ide időjártával, — de nem igen

birt volna csábító erővel a Don és Dnieper közt, tág téren, széltében tanyázó kúnokra nézve. Ugyanez időtájban (1087-ben) Balbus Manichaeus Görögországban is «scytha» leányt vett nőül (Anna Komn. I. 280.), sőt 1094-ben még Szvjatopolk kievi nagyfejedelem is (u. n. Nestor ad 6602. i. h. 189.) a kún Tugorkhán leányát vette el.

[303] Salamon támadása, föltehetjük, mi előbb történt, s azért teszem azt inkább 1085-re, mint Katonával (II. 497.) 1086-ra. A csata valószinű teréről nem érdektelen, részben igen helyes megjegyzéseket olvasunk Kandra Kabostól: Adatok az egri egyházmegye történetéhez I. 281. KK. i. h.

[304] Khariopolis, vagyis inkább az Erginusz fekvésére nézve Jireček. Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel 48.

[305] Halálát 1087-hez említi Bernold, MG. SS. V. 446., Annalista Saxo, u. o. VI. 724.

[306] KK. c. 62. (Fl. II. 195.). Anna Komnena (I. 330. s kk. ll.), kinek nyelve szerint szauromatha alatt bessenyőt, dák alatt magyart kell érteni. A Knauztól fölfedezett és véleménye szerint a XII. század első felébe való rövidke följegyzések szerint (Fl. IV. 88.) Salamon «extra muros Albe» temettetett el, mi alatt talán Belgrádot kell értenünk, ámbár nehéz hinnünk, hogy Salamon végtusája oly messzire esett volna Khariopolisztól. Megjelenését Fejérvártt Kézay (Fl. II. 87.), Dubniczi krónika (u. o. III. 96.), s Mügeln i. h. 71., úgy látszik, hívebben a régi fölfogáshoz, mert szerinte László el akarta fogatni Salamont.

[307] Judit házassága idejét nem ok nélkül teszi Dlugoss (1711-iki kiadás 311. l.) 1088-ra, a nélkül, hogy ezzel egyéb combinatióit is elfogadnám. V. ö. Chron. Pol. MG. SS. IX. 445. = Bielowski I. 428. és Ottó bambergi püspök különböző életrajzát MG. SS. XII. 749., 884. és Jaffé, Biblioth. R. G., V. 590., 825. s kk. ll., melyekre nézve Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen II[4]. 142. s kk. ll.

[308] Chron. Polonorum I. 27., 29. MG. SS. IX. 441., 442. Bielowszkinál I. 423. II. Boleszló esetéről érdekes megjegyzéseket tesz s a tényállást valószinűleg eltalálja Gfrőrer (Gregor, VII. 7., 561—568. l.) csak hogy ítélete az úgynevezett Gallusról aligha áll meg, mert nem lehet csúszás-mászással vádolni, hogy követ nem dob a bukott II. Boleszlóra, azok közt írva, kik II. Boleszlót elkergették, bukásából hasznot merítettek. Érdekes, hogy László találkozását

mint változtatják meg a későbbi Vincze (Bielowszki II. 298.) Boguchwal (u. o. 489.). Meskó születésére. halálára nézve a különböző lengyel évkönyveket Bielowszki II. 773., 795., 796., 874. Dlugoss szokása szerint és a magyar történet csekély ismeretével beszéli el Mesko visszajövetelét, mert véleménye szerint akkor még Géza is élt (i. h. 304. és 314. l.). Röpell, Geschichte von Pohlen I. 209. és 6. jegyzet, Katonával II. 412. a KK. c. 63. említett lengyel hadjáratot ez eseménynyel hozza kapcsolatba, de a Krónika azt a kúnok betörése után való időre teszi, mely — mint alább látni fogjuk, 1091-ben történt, s így az inkább illik a Zbigniew-féle hadjáratra, mint már Engel is gondolta, G. v. Ung. I. 193.

309 Cosmas, MG. SS. IX. 96.

310 Cosmas, MG. SS. IX. 100. Banoy, a különféle codexekben, Banow, Banou, Banon, Banov, változatokban is előfordul. Jireček. Das Recht in Böhmen und Mähren 10. l., a morvaországi Banowra gondol, de nem valószinű, hogy egészen a határra helyezte volna a cseheket László, a hová a hegyeken át ellátásuk is sokkal nehezebb lehetett, mint Bányán vagyis Bánkán a Vág mellett, melynek fekvéséről bővebben a 448. jegyzetben szólunk. Palacky okoskodása (G. v. Böhmen I. 321. l., 125.), hogy Jaromir 1089-ben halt meg, s ennélfogva a következő év eseményei 1091 helyett 1090-re esnek, nem áll meg, mert Cosmas írhatta, hogy Jaromir Rómába készült a pápához, ha azt már ép akkor onnan ki is zavarták és a prágai Szent-Vida templom elégését, Cosmassal 1091-re teszik — mint Köpke a Monumenta Germaniaeben megjegyzi — az Annales Pragensek is. Így tehát nincs ok Břetislaw menekülését Lászlóhoz 1090-re tennünk, 1091 helyett.

311 Horvátország e korbeli történetét úgy szólván csak a néhány fenmaradt oklevél datálásaiból, bevezető és befejező soraiból lehet construálni. Mind ezeket összegyűjtve találjuk Rački már idéztem jeles gyűjteményében, jelesen Zvonimir esküjét, 103. l., a cyrillica eltiltását (Spalatói Tamás. Schwandtner 550—55. i. h.) 204., 206., a knini püspökség alapítását 200. l., II. István horvát király okmányát 148—152. l. A horvát királyok genealogiáját illetőleg l. Rački értekezését, Dopunjcii upravci za Povjest a Rad 19. kötetében 90. l.

312 A Hadút nyomait kimutattam Horvát-Dalmátország elfoglalásáról czímű czikkemben, melyre — mellesleg mondva — általá-

ban véve a horvát dolgok tekintetéből hivatkozom (Századok, 1888. 212. l.).

[313] A KK. c. 62. (Fl. II. 193.) Rački, Borba južnih Slovena stb. a Rad 30. kötetében 77. és kk., jelesen pedig a 102—112. ll. A velenczei dogék «horvát dux» czímére nézve v. ö. Račky észrevételeit Documenta i. h. 459. Szent László betörésének idejét a zárai Szűz-Mária-kolostor registrumába iktatott ítéletlevél említi, melyben az alperesnek a teljesítésre júliustól karácsonyig terjedő határidő engedtetett, de ő eltávozván, biróilag hajtatott végre az ítélet, mindenesetre a kitűzött határidőnek, tehát júliusnak, megkezdése után (Račky i. h. 154. l.); némely részleteket Spalatói Tamás (Schwandtnernél III. 556., Račkynál i. h. 476.) tartott fenn, kinek elbeszélése azonban — mint mindenben, a mi nem a maga korára, vagy a spalatói egyházra különösen vonatkozik — csak körülbelül tarthat hitelességre számot; s korának felfogásából indul ki, azért beszél úgy, mint ha a Drávától az «Alpes ferreae»-ig szintén valami elfoglalni való föld lett volna. Abban azonban, hogy László nem jutott a tengerparti városokhoz, de még Belgrádig sem, a későbbi fejleményen kívül támogatja az a körülmény is, hogy 1095-ben (Račky, Documenta i. h. 159.) a zárai zsinaton a belgrádi püspök együtt tanácskozik a többi dalmát püspökökkel a nélkül, hogy valami mutatná az *idegen alattvalót.* Hogy az Alpes ferrae, melyről még Büdinger írja i. h. 124. n. 2. «Was er unter Alpes ferrae versteht, weiss ich so wenig, wie meine Vorgänger», a magyar-horvát határ *Gozdja,* és hogy ez egyáltalában erdőt jelent, miből Tamás csak tévesen csinált *Gvozdjét,* «vas»-at, kimutatja Račky, Rad 30. i. h. 106. l. 1. jegyzet, a mit támogat az is, hogy a XIII. században Liptóban, Abaujban, Almissa vidékén is találkozunk Gozd nevű erdőkkel. (CD. IV/2. 301., 452., javítva Kubinyi, I. 35. V/3. 227. Kubinyi, I. 63.). Mügeln krónikája (Kovachichnál i. h. 69. l.) kelleténél többet tulajdonít Lászlónak, s valószinűleg tévedésből összezavarván a Kálmán alatt történt eseményekkel, Spalató, Traù, Zára szabadságainak megerősítését neki tulajdonítja.

[314] A kúnokról már mellesleg a 236. jegyzetben is emlékeztünk. A palócz névről: Vámbéry szerint, síkon lakó, Magy. Eredete 112., Kunik, Brandl szerint (Glossarium illustrans boh-mor. hist. fontes 232.) plavec szó alatt, fakó, a honnan volna a német Falen, Val-

ven. A kúnok nyelvét felvilágosítja a gróf Kuun Gézától kiadott Codex Cumanicus. Anna Komnena a bessenyőket és kúnokat egynyelvűeknek (ὁμογλώττοις) mondja (396. l.). Török nyelvű ivadékaik a gagauzok még most is élnek Bulgáriában. (Jireček: Einige Bemerkungen über die Überreste der Petschenegen und Kumanen — im heutigen Bulgarien, Praga 1889.). Iróinknak az a véleménye, melyet újabban Gyárfás István, A jászkúnok nyelve és nemzetisége, Ért. TT. X/5. tüzetesen fejtegetett, hogy a kúnoknak magyaroknak kellett lenni, mert *most* magyarok, épen nálunk legkevesebbet eshetik latba, a hol úgy szólván szemünk láttára folynak folyvást a nemzetiségi átalakulások. A kúnok magyarnyelvűségét egyébiránt megdönti Rogerius adatán kívül (c. 14. Fl. IV. 55.), Julian, a «nagy Magyarországon», a Volga táján járt dominikánus, ki a magyar és kún nyelvet határozottan megkülönbözteti (Endlicher 253., Th. I. 153.) s Gyárfás J. az 1268-iki oklevelet, melyben az interpretibus Kelduchini comani, van szó (W. VIII. 214.), sem tudja kellőleg a maga felfogásához idomítani. Egyébiránt az orosz forrás, az u. n. Nestor is (C. 79. i. h. 195.) a kúnt a torkok, torkmenekkel egycsaládú népnek tartja, a tatárok pedig 1224-ben azzal csalogatták magukhoz a kúnokat, hogy ők is velük egy nyelvet beszélnek. Szokásaikról Cosmas MG. SS. IX. 38. Petakhia Lelewelnél, Geographie du moyen âge III. 201. Niketasz Khoniatesz, ki ugyancsak szküthákat említ, de kétségkívül a kúnokat érti (124. l.), Robert de Clary töredék Rad V. 156. egész műve «Prise de Constantinople» megjelent Hopfnál, Chroniques Greco-Romans 1—85. l., az idézett hely jelesen az 52. l. Heinricus, Chron. Liv. u. o. XXIII. 316. Egyébiránt e vonások úgy szólván minden középázsiai, török, tatár népre, a bessenyőre, uzra ép úgy, mint a tatárokra illenek, róluk el is mondattak.

[315] Anna Komnena VIII. 4. (336. s kk. ll.)

[316] Az idéző jel közé foglalt szavakat az orosz évkönyvek, az u. n. Nestor használják (ad 6601. és i. h. 188.) az 1093-ban Torcseszkben elfogott orosz foglyok sorsának jellemzésére, de azok bizonynyal a magyar foglyokra is illenek.

[317] A kúnok betöréséről a KK. c. 62. (Fl. i. h. 196.). Hogy ez 1091-ben történt, kitünik abból, hogy László akkor Slavoniában volt, mit Spalatói Tamás is, kétségkívül valami magyar forrás után, hirdet (i. h. III. 556.). Hogy e betörés a kúnok byzanti hadjárata-

val kapcsolatos, következtethető onnan, hogy nem valószinű, hogy a kúnok egyszerre kétfelé oly nagy hadjáratot indítottak volna. Erdély elpusztítása is, mit a KK. kifejezetten említ, mutatja, hogy dél felől kellett betörniök, mert különben, mint korábban Erdély északi részén, csak mintegy átsurrantak volna, hogy Biharba jussanak. Ugyancsak felfogásunk mellett válik érthetővé a krónika további elbeszélése, hogy más kúnok is voltak, kik rögtön meg akarták boszulni társaikat, s a kik Lászlóval a Dunához közel ütköztek meg, mit a mai Oroszországból betörő kúnok aligha fogtak volna tenni. A csata helyére nézve lásd Gyárfás, Jász-kúnok története II. 185. Hogy e foglyokból kerültek ki a jászok, még igen gyakran hallható és hallott, de semmi történelmi alappal nem biró állítás. Ki az a Cuzem, kiről a krónikás mint ismert emberről beszél? nem tudom; emlékeinkben semmi más nyomát nem találom.

318 Az orosz hadjáratról csak a KK. c. 63. értesít (Fl. II. 198. l.), de belső valószinűsége van, kivált ha az u. n. Nestor 1092-iki adatával Vaszilkóról, hogy a kúnokkal a lengyelek ellen harczolt, összevetjük i. h. 180.

319 Bernold, MG. SS. V. 446.

320 Bernold Chronicon. MG. SS. V. 450., 453. László leányának, Piroskának korát abból következtethetjük, hogy 1104-ben lőn az akkor 16 éves Komnenosz János nejévé, nem valószinű pedig, hogy idősebb, vagy legalább sokkal idősebb lett volna a vőlegénynél. Muralt i. h. Zonarasz XVIII. 24. után 98. l. Szövetségét Lászlóval maga IV. Henrik említi 1096-ban Álmoshoz írt levelében: «foedus, quod cum patruo tuo inivimus» (Jaffé, Biblioth. RG. V. 173.) W. I. 47., csak hogy — bizonyosan tollhibából — tévesen 1125. körülre van téve, és «patri» áll «patruo» helyett. E szövetségről szól II. Orbán levele 1096. Kálmánhoz: «Ungarorum populi errorum devia sunt sicuti» «iam diu regnum tuum ab apostolicae sedis obedientia descivit» stb. stb. CD. II. 13—15., mit Fejér hiába törekszik adatokkal, melyek 1092. előtti időből valók, s azzal a merész feltevéssel, hogy László a schismáról «per subreptionem fuerit Urbani II. accusatus» (u. o. 16.) megdönteni, s kérdés, vajjon azon négy ellenvetés között, melyet szentté avatása ellen fölhoztak, melyek közül Pray Pelbart után (Dissertatio Hist. Crit. de S. Ladislao 9—11 ll.) csak hármat hoz fel, nem fordult-e ez szintén elő? A mit a magyar papság javító törekvéséről mondok, az az úgynevezett

Synodus Strigoniensis prior-ból veszem (Endlicher 349. s következő lapjai). Ezt ugyan íróink általában Kálmán korára teszik, s a bécsi úgynevezett Thuróczy-féle, XV. századbeli, Endlichertől kiadott codexben levő példányán az áll, hogy e zsinat a Kálmán idejében élt Lőrincz érsek és 10 suffraganeusa által tartatott: de e későbbkori. XV. századbeli feljegyzésnek, döntő súlyt nem tulajdoníthatunk. A XIII. század elejéről való, a Nemzeti Múzeumban őrzött régi pozsonyi missaléban, vagyis Pray-codexben e zsinati végzések szintén megvannak, de minden fölirás nélkül; tartalmuk pedig azt mutatja, hogy I. László király idejéből valók, és még a szabolcsi zsinatot megelőzték. E szavakkal kezdődnek: «Interpellandus est imprimus rex», mi azt mutatja, hogy némely kivánságokat intéztek a királyhoz; azok pedig nem csak Kálmán törvénye, hanem a szabolcsi zsinat által is teljesíttetnek; nem lehet tehát mondani, hogy a szabolcsi zsinat után keletkeztek, annál is kevésbbé, mert az bizonyos tekintetben az egyházi felfogásnak jobban felel meg, mint ez állítólagos Kálmán-kori zsinat. A zsinat 52. czikke (Endlicher 356. l.) egyenesen László király ítéletére — secundum judicium regis Ladislay — utal. De azt még úgy lehetne érteni, hogy itt csak László törvényére — a II. 10. b. — történik hivatkozás, a mi Kálmán idejében is történhetett; világosan László korára, a szabolcsi zsinat előtt való korra mutat azonban felfogása két fontos kérdésben: a házasság és a papi coelibatus kérdésében. A zsinat 52. pontjában, a nő házasságtörése esetében. helyt ad az elválásnak, újra nősülésnek. A szabolcsi zsinat 20. pontjában (Endlicher 329.) azonban már kimondatik, hogy a felek ily esetben elválhatnak, de újra nem nősülhetnek, oly fölfogás, melyet a későbbi, második — már Kálmán-kori — zsinat, melynek legrégibb példányát, minden közelebbi megjelölés nélkül, szintén az I. zsinat után, a Pray-codexben találjuk, a Corpus Jurisban pedig mint Kálmán király II. végzeményének egy része szerepel (Endlicher 373. l.), 5. pontjában magáévá tesz. Az első zsinat 31. pontjában még elismeri a papi házasságot (Endlicher 353.). A szabolcsi zsinat 3. pontja ezt szintén elfogadja (Endlicher 327.). Kálmán törvénye hallgat, de már a II. zsinat 9—10. (Endlicher 374.) határozottan eltiltja és teljesen a pápák álláspontjára helyezkedik. Wibert zsinata, Mansi XX. 596—600. és Jaffénál is i. h. V. 151. l.

[321] II. Orbán zsinata. Mansi u. o. 723. l.

[322] Szent László I. törvénye Endlichernél 325. s kk. ll. a bécsi 3455. számú (Thuróczy-féle) codex után javítva. E szerint a zsinat napja nem XII., hanem XIII. Kal. Maii.

[323] A 32. czikk magyarázatára nézve v. ö. Knauz. Magyar egyház régi szokásai. Sion. VI. 184. Endlicher önkényüleg változtatván a szöveget, mert: «Statutum» helyett «Latini», «post quam Ungari» helyett pedig «qui priusquam Ungari», «consentire dixerint» helyett «consenserint» olvasandó. Orbán 1091. beneventi zsinatának c. 4. állapítá meg a mai böjti időt.

[324] A 22-ik «de ritu gentilitium» czikkre emlékeztet a 789-iki XXI. capitulare (Walter, Corpus Juris Germanici II. 107.): «Si quis ad fontes aut arbores vel lucos votum fecerit, aut aliquid more gentilium obtulerit» stb. és II. Břetislaw tette: «lucos sive arbores, quos . . . colebat vulgus» . . . extirpavit «afferentes libomina super fontes». Cosmas i. h. IX. 102.

[325] A székely, kabar, izmaelita azonosságról lásd összeállítva az adatokat czikkemben: Néhány szó hadi viszonyainkról a XI—XIII. században, Hadtört. Közl. I. 509—513. l.

[326] Az izmaelitákról hozott 9-ik czikket csak akkor értjük kellőleg, ha Kálmánnak néhány évvel később hozott 46—49. czikkelyeivel (Endlichernél 366. l.) vetjük össze, melyekből kitünik, hogy az izmaelitákat általában véve már megtérítették, de visszaesésüktől tartottak és tarthattak; s ha később meg mohamedán szerecsenekkel találkozunk, azok új jövevények, vagy visszaesők voltak.

[327] A heréltekről Luitprand MG. SS. III. 337. l., Gfrőrer, Gr. VII. VII., 201. és Dozy, Geschichte der Mauren in Spanien II. 38. l.

[328] Az idéző jel közé foglalt szavakat a gradoi patriarkha excommunicatiójából veszem Tafel u. Thomas, Urkundenbuch (Fontes RA. D. XII. 20., 22. ll.).

[329] A zsidók proselytismusára nézve Grätz, Gesch. der Juden V. 46. l.

[330] IV. Henrik privilegiumára nézve érdekes Grätznek (VI. 99.) és Gfrőrernek i. h. VII. 759. s kk. ll. ellenkező véleményeit egymás mellett olvasni. A zsidók többnejüségéről Grätz i. h. V. 406.

[331] A zsinat 10. czikkéhez (Endlicher i. h. 328.) a Thuróczy-féle codexben — az Endlichernél olvasható szövegen kívül — még olvasható: «venditoribus eorum pretium tollatur et in sumptum

episcoporum veniat». A törvény szövegéből is világos, hogy a magyarok és zsidók közt nem létezett az a rendes összeházasodás, melyet Kohn i. h. 40. l. hinni látszik, mert a magyarok nősüléséről zsidó nőkkel nem szól, pedig az is ellenkezett a keresztény fölfogással, hanem kitűnik, hogy itt tulajdonképen ágyasokul használt keresztény rabnőkről van szó. A zsidókról mondottakra nézve lásd Grätz i. h. V. 46., 52., 54., 62., 66., 74., 213., 215—216., 221., 249., 366—368., 403., 406. VI. 110. Adalbertről MG. SS. IV. 600. l. Kohn: A zsidók története Magyarországon I., sok tekintetben érdekes, és mert nincs más hézagpótló műve, oly rajzot ad a zsidók állapotáról e korban, mely lehet a jövő reménye, de semmi esetre sem hű képe a multnak. Jó megjegyzéseket tartalmaz művéről Nagy Gyula birálata (Századok, 1884. 884. s kk. ll.), mely részben Hunfalvy állításait (a magyar Ethnographiában) reproducálja s jellemző, hogy a Chasdai-féle — különben nagyon is dubiosus — levelet, melyet horvátországi zsidók magyarországi zsidók által akartak Kozárországba juttatni, mivel Kohn a magyar zsidók kozár eredetét véli támogathatni, — tényleg német zsidó adta át (Kohn i. h. 31.). Németországból származtak a zsidók a nyugoti szlávokhoz, máshonnan, tekintve a byzanczi és keleti viszonyokat, nem is jöhettek. Németországra vezetnek a nyomok, melyeket Kohn közölt (Történelmi Tár, 1880. 98. s kk. ll.) s ezekből következtethetjük azt is, hogy a XI. század közepén szaporodtak meg jobban a zsidók hazánkban. S a zsidók foglalkozása, mint az az emlékekből kitűnik, egészen olyan, mint a többi nyugati zsidóké. A zsidók kereskedelmi összeköttetéseiről: Heydt, Geschichte des Levantehandels I. 139., 141. A nálunk itt-ott előforduló Sidou név tulajdonnév és nem nemzetiségi név. A kereszténység, jelesen a katholikus egyház ellen való gyűlöletnek egyik XI. századbeli példáját olvassuk Othloh visoiban (MG. SS. XI. 383.); egyik újabbkori példájául Grätz munkája is szolgálhat.

[332] Endlicher 328., 329., 330. V. ö. Karácson i. h. 68. l.

[333] Pannonhalmára nézve W. VI. 361. l. és Kn. I. 98.

[334] Bakonybél u. o. I. 38.

[335] 1337. mondja XII. Benedek pápa: «Conventus Monasterii S. Michaelis Archangeli de Báta .... quod beatus rex Ladislaus fundaverat». CD. VIII/4. 243. Z. O. I. 1.

[336] Pécsváradról Mon. Vat. I/4. 578.

[337] Budai adomány. CD. II. 129. Ez oklevél valódiságát újabb időben kétségbe vonta Salamon Ferencz, Budapest története III. 17. s kk. lapja, de okai nem meggyőzők. Azt hiszem, minden auxesis nélkül alkalmazhatjuk a László korabeli Budára vagy Ó-Budára Anonymusnak C. 46. (Fl. II. 39.) néhány szavát; mert a romokból 100 évvel előbb bizonyára még több volt meg, mint később. A helyet Anonymus c. 1. (Fl. II. 3.) Buduuarnak mondja, a XIII. századbeli Albericus Monachus (MG. SS. XXIII. 913.) pedig 1223-hoz írja «In Ungaria ignis . . . Boduariam devastavit»; Árpád sírjáról Anonym. c. 52. (Fl. II. 46.). Helyét illetve Fejéregyház helyet meghatározta Thold Titus, Archaeol. Ért. 1882. 43. s kk. ll. A káptalan alapításáról, Képes Krónika c. 39. (Fl. II. 141.)

[338] Egri adomány. CD. IV/3. 34., 37—40. és Emlékkönyv Bartakovics Béla aranymiséjére 181. l. 2. j. A váradi egyház alapítási korára nézve lásd feljebb a 92. jegyzetet; különben: Bunyitay a váradi püspökség történetét I. 29., fekvésére nézve III. 17. s kk. ll és a váradi káptalan legrégibb statutumai 7. l. A KK. c. 64. (Florianus i. h. II. 198.) A kalocsai és bácsi érseki megyék viszonyára nézve lásd Városi szép értekezését: «De unione ecclesiarum Colocensis et Bachiensis, az 1885. kalocsai egyházmegyei Schematismusban. Az áttétel okát — azt hiszem — a dolog természete fejti meg, mint már feljebb a 90. jegyzetben fejtegettem. A mit a metropolitai jogokról mondok, már Pray észrevette (Dissertatio Crit. de S. Ladislai 52. l.) A zágrábi püspökség ügyeiben II. Béla korában még az esztergomi érsek előtt folyt per (Tk. I. 1. Knauznál I. 85.)

[339] II. István zágrábi püspök 1232. «inter silvestres et indomitas gentes positi»-nek nevezi magát. Tk. I. 69. l. Ő a balatonmelléki zalamegyei Sal ispánnak consanguineusa volt. CD. III/2. 105.

[340] A nyitrai püspökségről Karácsonyi J. iparkodott bebizonyítani, hogy II. László alapította (Kath. Szemle III. 89. s kk. ll.). A CD. VII/2. 150—154. oklevél eredetijében azonban, mint Fejérpataky László barátomtól tudom, a mit különben is gyanítani lehetett. «serenissimi» helyett «sanctissimi Ladislai regis» fordul elő, ki a nyitrai püspökségre alapítványt tett, de föl nem állíthatta. Ez magyarázza meg, hogy Kálmán uralkodása elején, mint törvényéből kitetszik, Nyitra még nem püspöki székhely. Nyitra és Zágráb tehát a két püspökség, melyeknek alapítását, «ordinavit et regia largitate

locupletavit», a legenda Szent Lászlónak tulajdonítja (Endlicher 239.). Ez eszmét egyébiránt már Sasinek is kifejezte a Parlamentär czimű lap 1884. évi 46. számában.

[341] A zágrábi püspökség alapításáról lásd a most idézett okmányt (Tk. I. 1.); a horvátok praetensióit illetőleg: Spalatói Tamás Schwandtnernél III. 550. Dotatiójára nézve Tkalcic I. 9. A bambergi egyház analogiájára, MG. SS. IV. 796. Jaffé, Bibl. Rer. Germ. V. 27. l. Az itteni vallásos állapotokra fényt vet, hogy 1228-ban Csernembelben, mely akkor még Magyarországhoz tartozott, templom alapíttatik «errore cecitatis involutam et ritum gentilium quodammodo mutantes» nép számára. Mell, Entwickelung Krains 85. l. 4., 5. A districtus de Lippua, «dure cervicis populus» csak Nagy Lajos idejében tért meg és keresztelkedett meg, «*sed nunc*, ut narratur» (Mátyás király idejében) újra visszaesett. Dubniczi Krónika. Fl. III. 190. Lippva fekvésére Tkalcic I. 201., 203. és még inkább II. 84. ad felvilágosítást. Račky felfogását, hogy a zágrábi püspökség Álmos királysága területére alapíttatott, eléggé megczáfolja az a körülmény, hogy az alapításnál neki semmi szerep sem jut (Rad, XXX. 109. l.), s szintoly nehéz érteni Büdingert, hogy láthatja ő (Ein Buch i. h. 124—126. l.) a zágrábi püspökség alapításában gyógyítását a «Grundübel»-nek, «an welchem Kresimirs Staat gescheitert war». Ha a zágrábi püspökség horvát területen lett volna — miről maga a káptalan XIV. századbeli krónikája sem tud semmit (Tkalcic II. 75. s kk. ll.) — Kálmán, mikor a horvát-dalmát egyházzal kibékült, bizonyára nem mulasztotta volna el e területet a spalatói metropolisnak visszaadni. Későbbi okleveleink is, melyek ez alapításról emlékeznek: II. Endre (Tkalcic I. 45.), V. István (u. o. 162.) csak a pogányságon nyert hódításról, nem a horvátoktól való foglalásról szólanak. A zágrábi püspökség drávántúli kiterjedésére nézve lásd Tk. II. kötetét és Századok 1877. folyamában a magyarok letelepedéséről szóló czikkemet 496. l. 1. jegyzet. A vasmegyei tótság, ekkor még vadon, tekintetbe nem jöhetett, s így nem is tartozott később sem a zágrábi püspökséghez.

[342] «Rex *graciosus*» CD. I. 469.

[343] Gerescelaus alatt *Szviatoszlav* nagyfejedelem fiát lehet csak érteni, mert csak arra illik a filius rex ruthenorum jelző, mi más Jaroszlávokra, részfejedelmek fiaira, jelesen Szvjatopolk fiára, ki

csak 1093-ban lett kievi nagyfejedelemmé, kevésbbé illik; erre nézve tehát nem érthetek egyet Wertnerrel (Árpádok családi története 205. s kk. ll.).

[344] Somogyvár Nagy-Atádtól, mely 1776-ig a zágrábi egyházmegyéhez tartozott, valami hat geographiai mértföldnyire fekszik. CD. I. 468. l., melyet Menard, Histoire civile etc. de Nimes I. 94. illető közleményével összevetettem, s némi nyomtatási hibát constatáltam, melyek közt a leglényegesebb, hogy László protospatariusa nem Rodbertus de Goslavia — mint Fejérnél olvassuk — hanem Rotbertus de Goslaria. Ez alapításról emlékezik Albericus Monachus is «Logescelaus Bele pugilis filius fundavit nobilissimam Abbatiam de *Semigis*, in qua non solent recipi nisi Franci». MG. SS. XXIII. 798. Szent Egyedről Act. SS. Sept. I. 286., 299—304. ll. Teuzo biborosról még 1095-ben is van szó (Jaffé i. h. 449. l.).

[345] A Villermus, frater regis francorum alatt, ki a K. Krónika szerint (c. 64. Fl. II. 199.) főleg küldött Lászlóhoz, a toulousei grófot kell talán értenünk, kinek atyja, Pons, testvére volt Róbert franczia király nejének és I. Fülöp öreganyjának; így tehát nagybátyja volt a királynak (Gfrőrer, Gregor IV. 16.), mire a fratert szintén lehet érteni, mert a király testvéröcscsét, ki az első keresztes hadjáratban résztvett, tudvalevőleg Hugónak hívták. Erről lásd Histoire de Languedoc (új kiadás) III. 465. (régi II. 280.); s a rokon Saint Gilles Raymondról, Sybel, Geschichte des ersten Kreuzzuges, 2. kiadás 226. l. A zarándokolásokról az első keresztes hadig általában Röhrich már idézett czikkét: Die Pilgerfahrten nach dem Heiligen Land. Raumer, Historisches Taschenbuch 1875. 323. s kk. ll., különösen a XI. század második felére nézve 345. s kk. ll.

[346] Szent László palaestinai utjáról kétféle hazai tudósításunk van: a KK. c. 64. (Fl. i. h. II. 199.) és a legendai (Endlichernél 240. l.), melyet röviden reprodukál a dubniczi krónika (Fl. III. 97. l.), olyan formán csak, mintha egyszerű zarándokolásról, és nem az első keresztes had vezérségéről volna szó. És csakugyan — ha meg volt Lászlóban a zarándoklásra a szándék — csak is erről lehetett szó, mit a későbbi hagyomány azután kiczifrázott, mint kiczifrázták p. o. később Bouillon Gotfried útját, s az első keresztes hadjárattal kapcsolatba hozott, melyről még szó sem volt akkor, mikor László meghalt. Igaz ugyan, hogy 1095-ben husvét márczius 25-re esett, és Bernold szerint (MG. SS. V. 462. l.), már a piacenzai

zsinaton (márczius 1—7.) megindult a keresztes hadjárat; de eltekintve attól, hogy még ilykép sem igen lehetséges, hogy a keresztesek követei már három hét mulva Bodroghon vezért kerestek volna, Riant, — ki Lászlóról is megemlékezik, és bár nem minden téves megjegyzés nélkül, arra a helyes eredményre jut (Archives de l'Orient latin I. 131—134), hogy Lászlót nem kérték fel a vezérletre — kimutatta u. o. 105. hogy a piacenzai zsinaton e kérdés még elő sem fordult, a clermonti zsinat előtt (nov. 18.) arra még senki sem gondolt. És csakugyan, ha figyelemmel olvassuk Bernoldot, ki a piacenzai zsinatot oly nagyszerűnek festi, miről mások semmit sem tudnak, a clermontinak pedig semmi jelentőséget sem tulajdonít: arra a gondolatra kell jutnunk, hogy a jó német — bár egykorú volt — e két zsinat eseményeit összezavarta és felcserélte. A lengyel hadjárat, melynek a KK. c. 6. (Fl. II. 198.) csak egy mondaszerű részletét tartotta fenn, azt hiszem kétségtelenül az, melyről a Chron. Pol. (Gallus) II. 4. (MG. SS. IX. 446. 447., Bielowski I. 431., 432.) emlékezik, s a melynek lefolyása, tekintve László jellemét, épen nem feltünő. Idejét 1093. vagy 1094-re kell tennünk, mert a benne szintén szereplő II. Břetislav csak 1092. szeptember havában lett cseh herczeggé. László pedig 1095-ben meghalt. Bielowski 1093-ra teszi, a mikor Cosmas szerint Břetislav Sziléziát elpusztította, és a lengyeleket adóra kényszeríté. Mellőzve Palackynak erőltetett feltevéseken alapuló elbeszélését (G. v. Böhmen 340., 341.), már Röpell, (Geschichte von Polen I. 217. l., 18. j.) észrevette a nehézséget, hogy Břetislav miért pusztította volna el Sziléziát, mikor a sziléziaiakkal szövetkezett? A hadjáratot tehát 1094-re kell tennünk, a mikor természetes, hogy Wladislaw lengyel herczeg Břetislawot, kivel 1093-ban rendbe jött, és Lászlót, talán Břetislaw ellensúlyozására, segítségül hívta, miből azonban ő és övéi az u. n. Gallus-féle krónika szavai szerint (i. h.) «plus dedecoris et dampni quam honoris et proficui habuerunt». A magyarok csehországi pusztítása alatt nem háborút, hanem csak olyféle pusztítást kell értenünk, melyet abban a nyers korban szövetségesek is elkövettek, mint p. o. 70 évvel később a csehek Magyarföldön, mikor III. István segítségére jöttek Manuel ellen (Vincent. Prag. MG. SS. XVII. 681., 682. ll.).

347 KK. c. 64. (Fl. II. 199.), mely itt az eseményeket ép úgy összezavarja, mint a 65. fejezetben a keresztesek átvonulásánál.

Konrád Ottónak testvére volt. és 1092-ben Csehország fejedelmévé is lőn, de meg is halt. Szwatopluk volt Ottó fia, de a mit róla mond, az — mint már Büdinger is kiemelte (i. h. 82. l. jegyzetben) — arra az időre vonatkozik, mikor ép Ottó fia kergette el unokatestvérét II. Bořiwoyt 1107-ben. Annyi azonban ebből is kitűnik, hogy a morva herczegeket, a herczegi seniorátus rendét fenyegette veszély, s az László halála után be is következett. Krónikáink KK. i. h. dubniczi, illetve budai (Fl. III. 97.), László legendájából (AA. SS. Iun. 27., 318. l.) csak annyi tűnik ki, hogy megindult a csehek ellen, de hogy betört, sőt a cseheket békére kényszerítette volna, csak László későbbi, bővített legendájában (Endlicher 241.) olvasható, s az annyival kevésbbé érdemel hitelt, mert Cosmas az említett évre mit sem tud feljegyezni, mint holmi égi csudajelet (MG. SS. IX. 1031); a mivel azonban nem akarom mondani, hogy Lászlónak e fellépése II. Břetislawra hatással ne lett volna, ellenséges lépéseit a morva herczegek ellen ne késleltette volna.

348 Jaromir sorsáról Cosmas MG. SS. IX. 79.

349 A mit László, Kálmán, Álmos jelleméről mondok, életökből, tetteikből, az események összefüggéséből foly. A Képes Krónika (c. 64. Fl. II. 200.) tudósítása, hogy László határozottan Álmost rendelte utódjává, nem egészen valószínű, s már az által is, hogy «beatus Ladislaus» említtetik, későbbi betoldás jellegét viseli magán, s ezzel nem is igen hangzik össze, hogy Kálmánt visszahívta, valamint, hogy Kálmán — úgy látszik legalább, mert egyik fiát Lászlónak hívta — kegyelettel viseltetett iránta. László halálára nézve lásd a Képes Krónika idézett helyét; néhány szót vettem a nagyobb Legendából (Endlicher 241.) Szabó Károly classicus fordítása szerint. Halála napjára nézve Katona II. 700., dubniczi illetve budai krónika Fl. III. 97., Zágrábi krónika (Florianusnál hibásan) Tkalčič II. 3., Váradi krónika, Bunyitai: Váradi kápt. Statut. 10. l.; Ekkehard, MG. SS. VI. 207. a hildesheimi évkönyvek, kiírva az Annalista saxo által u. o. 728., Chron. Pol. II. 27., Bielowski I. 422.) «Wladislaus ab infantia nutritus in Polonia fuerat, et quasi moribus et vita Polonus factus fuerat. Dicunt talem nunquam regem Ungariae habuisse, neque terram iam post eum fructuosam sic fuisse». Kálmán tudományát KK. c. 67. (Fl. II. 206); CD. II. 13. Chron. Pol. (Gallus) II. 29. (Bielowski I. 428.).

[350] A kettős uralkodásra nézve Annotat. Chronologicae, Fl. III. 209., s erre czéloz némileg Ekkehard is (MG. SS. VI. 242. l.), Lampertről az Érdy-codex legendája (Nyelvemléktár V. 84.) nem tudom mi alapon írja: «Az alföldön Tytelben fekszik», Álmosról pedig (u. o.) «ki nagy jambor és eggyegyeu vala».

[351] A Thuróczy-féle codexben és ennek alapján Endlicher kiadásában 359. l. concilium cursollinum. Ilosvay codexében ellenben tursollinum áll, míg a Corpus Juris szövegében: concilium Vercellinumról van szó. A Corpus juris az Ilosvay-codexen alapulván, a Vercellinum csak olvasási vagy okoskodási hiba lehet. A tursollinum, a c és t könnyű felcserélésénél fogva egy tőrül való hajtás a cursollinummal. lehetne tarczali, a mennyiben e hegyaljai helyet, illetve a mellette levő hegyet Anonym. (c. 16. Fl. II. 17.) «Turzol»-nak írja. Hasonló elváltozással a Cursollinum volna: Carsal, Karczal, vagy az s, cz könnyen felcserélődvén a t-vel, talán Kartal, pestmegyei hely, mely fekvésénél fogva alkalmasabb volt ily országos gyűlésre, mint a zemplénmegyei Tarczal, vagy — mint a Vercellinumból régibb íróink magyarázták — Vencsellő, Szabolcsmegyében. 1247-ben Pest mellett Cortul-nemzetségről olvasunk (Kn. I. 371.). A mai Kartalt is 1271-ben «Kortul»-nak írják (Hokl. 61.). Látni való tehát, hogy e gyűlés helyét csak nagyon is combinálva, gyanítva állapíthatjuk meg; jobban megfelelő nevet, helyet nem találtam.

[352] Alberic személye, nemzetsége ép oly bizonytalan, mint a gyűlés helye. Ilyféle kifejezései: «jubeas — instituta . . . recolere». «decreta — recapitulare» nem engedik feltennünk azt, hogy írott, pláne magyar nyelvű törvények lettek volna előtte. A mit Büdinger (Ein Buch 150. l. 3. j.) e felfogás támogatására felhoz, sokkal természetesebben megmagyarázható azzal a feltevéssel, hogy Seraphin érsek maga is jelen lévén, compilatorának netalán hibás felfogását észrevehette, kijavíthatta. Albericus nemzetsége mellett csak e germanismusa — de ez aztán igazi germanismus! — szól «quemquam de civilibus ad fugam facientem» (39. cz.), azaz «auf die Flucht machenden», mihez talán még e kifejezést: «mercatores ob id solum» «allein darum» (33. cz.) adhatjuk. Magyarul, ha nem is épen tökéletesen, de kellett tudnia, s ez magyarázza meg ilyen kitételeit: «solus in expeditionem pergat», «maga menjen a háborúba» (38. cz.), vagy «antea exeant», «eléje kimenjenek» (45. cz.) (Endlicher 365., 366. ll.). Seraphinról, mint László káplánjáról W. I. 35.

[353] Decretum 10. (Endlicher 362.). Ilyen megvont halászatról még 1142-ben is van szó. CD. II. 117.

[354] A törvény itt (44.) iokuscidariusról beszél, ki alatt a 291. jegyzetben felhozottak szerint jókszedőt kell értenünk. A Corpus Juris a iokuscidarius szót egyszerűen kihagyja.

[355] A «libertos denarios, qui vulgo fumarii vocantur» W. I. 270. azonos a liberos denarios-sal, mint W. I. 183. és 261. összevetéséből világos. E denárokról már a pécsváradi alapítólevél emlékezik.

[356] A Hebdomadarius, hetes szót magyarázhatja II. Géza oklevele, libertusokról: «unus est semper hebdomadarius». CD. II. 90.

[357] Szolgákkal közösen lakó szabadabb elemek példáját találjuk CD. II. 91.

[358] Nagy Károly is korlátozni igyekezett a kereskedők nyerészkedését (Grätz, G. der Juden V. 218.). Kálmán 44. törvénye emlékeztet az 1085-ki német juramentum pacis Deire, mely szerint azonban az utas bizonyos mennyiségű képét ingyen vehetett (MG. LL. II. 59.).

[359] Decretum Colomanni regis Endlicher 358. kk. ll. Az ellenzéki szellemről: «regni detractores», «sunt fortasse nonnulli, qui concilium cursollinum autumnent esse superfluum», «huius concilii detractores de singulis capitulis que absque re esse menciuntur». Karácsony, i. h. 117. lap azt véli, hogy Albericus decretuma nem egy gyűlés eredményét foglalja magában, hanem többét. Ezt az előbeszéd «regalium instituta collationum» szavaira alapítja. De több gyűlés föltevésének ellentmond későbbi kitétele, hogy a concilium Cursolenumról van szó. Ez nem zárja ki azonban, hogy ez maga többféle tanácskozásokból, a királynál, s azután — hogy így fejezzem ki — a plenumban állott; erre vonatkoznak a szavak: «regalium instituta collacionum recolere, vel senatoria regni tocius decreta quasi jejune lascente orationis nostre recapitulare»; még világosabban a két helyre utal a mi következik: «Neque enim ad regalia concilia me consiltricis prudencie inculte provehit materies nec tenuis rei pro floribus (így! pro foribus) stantem intromittit despecta pauperies». S csakugyan magukban a czikkekben többször ugyanaz a rendelkezés kétszer követi egymást. melyeket az író mind feljegyzett. Nem ilyen a 11., a hol mellesleg mondva cum *judice eorum* causas, és nem causas eorum olvasandó, és 12.; 7. és 13., mert

12., 13. a bécsi codexben nincs meg, s úgy látszik csak későbbi világosabb kifejtés. A 24., mely a makacsokról szól, sem tekinthető a 2. végintézkedése ismétlésének, hanem annak magyarázója; de ismétlés — legalább némileg — a 6., mely az idézés módját világi és egyházi közt szabályozza, és 14., mely röviden eltiltja egyházi megidézését világi által, 26. és 27., a tanúkról; a 27. szabatosabb redactio, s úgy látszik a későbbi, mely a birtoktól már nem teszi függővé a tanuskodást; 52. és 53., mely arról intézkedik, ha valaki valakit tolvaj gyanánt elfog, s az ártatlannak bizonyul. Kézai, de Udvornicis (Fl. II. 99.) kelleténél többet tulajdonít a rabszolgákat illetőleg Kálmánnak.

360 A zsidókról Decretum Colomanni, és Synodus prior c. 60. i. h.

361 Lex de Iudaeis, Endlicher 371. Első pontja nem külön törvény, hanem csak reproductiója a korábbi tilalomnak, melyet vagy a törvény compilatora, vagy a törvényhozó jónak látott ismételni. A 7. pont sem a Thuróczy-, sem az Ilosvay-codexben nem fordul elő, de benn lehetett a törvényben, mint természetes folyomány. Az 5—7. pontot én mindkét félre értem, mert a keresztény is hivatkozhatott zsidó tanúra, azt is meg lehetett támadni, sőt talán gyakrabban támadt gyanú oly birtokos ellen, ki zsidótól, mint a ki kereszténytől vásárolt. Kohn, i. h. 68—77. l. erőltetve magyarázza a zsidót a püspöki városokra szorító, bár foganatba alig ment rendelkezést. Helmár A., Magyar Zsidó törvények 7—9. ll. sem magyarázza mindenben helyesen e törvényeket. A keresztes háborúk üldözéséről mondja Hugo Chronicája (MG. SS. VIII. 475.) «Pluribus in locis, uno spiritus fervore, exterminatio illa facta est.» Cosmas u. o. 104. Sybel Geschichte des erst. Kreuzzuges I². 203. l. és Wolf, Die Bauernkreuzzüge des Jahres 1096. 159. s kk. ll.

362 Decretum Colomanni 46—49. Endlicher 366. l. 1111-ben olvassuk: Institutores autem regii fisci, quos hungarice caliz vocant. Fejérpataky Kálmán k. oklevelei i. h. 92. l.

363 A nádorról László III. 3. Endlicher 342. l.

364 «Excepta Causa effusionis sanguinis» még a bőjtben is megengedték a tüzes vaspróbát. Syn. Prior 45. Endlicher 355.

365 Decr. Col. 26. a tanúk kellékeiről, hol azonban contrarium helyett aratrium olvasandó. Endlicher 363.

366 A vezeklő házakról Synodus Prior 49. Endlicher 355.

[367] Az 1103-iki sváb-bajor constitutio pacis provincialis szerint, ki 60 denárnál kevesebbet lop: «depiletur et virgis excorietur et in utraque maxilla ferro usque dentis uratur». Ki 60 denáron felül: manus abcidatur. MG. LL. II. 60.

[368] Az 1086-iki német constitutio generalis szerint, ki a templomba, temetőbe fut, azt el ne fogják, de addig: «obsideatur, donec fame cogente ad dedititionem cogatur» MG. LL. II. 57. Strigae seu lemures, mondja Kálmán kortársa prágai Kozma MG. SS. IX. 41. l. a strigákra nézve lásd egyéb a 73. jegyzetet; a, mint láttuk, Lászlókori Synodus prior c. 66. (Endlicher 357. l.), más tárgyban ugyan, de mégis már az ancyrai zsinatra hivatkozik; v. ö. a XI. századbeli, Corrector Burchardi c. 139. (Wasserschleben Bussordnungen 651. l.)

[369] Melfii zsinat, Mansi XX. 721. E ruhákról szóló 70. c. intézkedés Endlichernél 368. l., a Thuroczy-codex szerint: «Nullus ... vestibus utatur laicalibus utpote fisso pellicio vel tunica sparsa, manica vel gilva, rubra stragula, vel viridi clamide, caliga seu cappa calceo picto vel sericato, camisia quoque tunica et saroris (?) non in pectore conserantur nodis ut fibulis, sed amplexentur collum quasi», Kálmán többi intézkedései, melyekről itt a 359. jegyzet óta emlékezünk, u. o.

[370] II. Orbán levele CD. II. 13. Jaffé i. h. 4240.

[371] Cosmas MG. SS. IX. 105; W. VI. 72. s kk. ll.

[372] II. Paschalis levele CD. II. 32., melyről Városy, Schematismus eccl. Col. 1885. XXX. s kk. h. szépen kimutatta, hogy a kalocsai érseknek szól. Korát, melyet Jaffé i. h. 4851. csak általánosságban helyez II. Paschalis idejére, minden esetre a guastallai zsinat előtt való időre, 1105 vagy 1106-ra kell tennünk, mert e szavak, hogy a szászok és dánok legatos apostolicae sedis honorifice tractant, a nordhauseni zsinat idejére (1105. május 20.) (Giesebrecht III[4]. 708.) és Alberich legatus dánországi viselt dolgaira (Dahlmann, G. v. Dänemark I. 213.) látszanak vonatkozni. Lőrincz érsekről «viri opulentissimis philosophie rivulis grataniler perfusi» Fejérpataky Kálmán k. oklevelei i. h. 42. l. 1103-ban Zárában volt Augustinus cardinalis missus in Dalmatiam et Ungariam. Kuk. II. 9. és Policorion, Starine XXIII. 172. l.

[373] A guastallai zsinatról Mansi XX. 1211; a tényt Martini Chron. Pont. is említi MG. SS. XX. 435. E lemondást zavaros, összefüg-

gésben, az 1122-iki wormsi concordatum kapcsán az Annales Sanct. Cruc. Poloniae is említik. MG. SS. XIX. 680. Monumenta Poloniae Historica III. 70.

[374] Ez egyházi mozgalomról, melyben praenestei Hugó biboros szerepelt, Giesebrecht III[4]. 858. kk. II. 1205. l.

[375] E második zsinat rendeletei meg vannak a Corpus Jurisban is, mint Kálmán II. törvényének 6—15. czikkelyei, Endlicher 373. l. A Corpus Juris II. 4. 5. t. cz. közül, melyeket Endlicher elkülönítve közöl 375. l., úgy látszik a 4-ik kiegészíti a Synodus prior 54. cz., a mennyiben intézkedik, mi történjék azzal a misés pappal, ki neje miatt elhagyja a papságot és nem tér vissza; részben ismétlése a László I. 1-nek; az 5. cz. László I. 41. rendelet enyhíti a szolgákra nézve. A házasságra vonatkozó zsinati végzést méltányolja Kováts Gyula: A Házasságkötés Magyarországon. 1—32. ll., különösen a 19. l.

[376] A helyet, hol Gotschalk csapatait levagdalták, Albertus Aquensis így jelöli meg: In Campo Belegrave secus oratorium S. Martini. A Belegrave kétségkívül valami magyar «fehér» jelzetű helyet, mezőt jelent, s azért tyrusi Vilmos Fehérvárra érthette, s mondja: «qui locus in umbilico regni eorum positus est» (Bongarsius, Gesta Dei I. 649.). De oly messze az országba alig hatott be Gottschalk, s én Belegrave alatt Fejéregyházát, a pannonhalmi apátság birtokát (W. I. 170.) értem, mely Győrön innen fekszik s ma Táplán nevet visel (Sztachovits, Registrum Anni 1332. 39. l.).

[377] A keresztes hadak átvonulására nézve a főforrás Albertus Aquensis I. és II. könyve (Bongarsiusnál Gesta Dei I. 186—200. ll.), kinek tekintélyét azonban az újabb kritika — kivált Sybel — talán nem egészen igazságosan, erősen megtámadta. Tagadhatatlan, hogy benne — mint a ki hallomás után írt — sok a pletyka, a megbízhatatlan, pontatlan dolog, nagyítás, túlzás, s nem is volt meg benne a tehetség, hogy különböző adatait kellő arányukra leszállította volna: de a ődolgokra nézve, kik és mikép mentek keresztül Magyarországon? melyeket részben más adatok is bizonyítanak, részben olyanok, hogy azokra nézve nagyításnak, téves felfogásnak nem lehet helye: nincs okunk kételkedni. E mellett egyes vonásokat vettem még: Ekkehardból, ki első elbeszélését ez eseményekről később sokban módosítá, így — mint már Sybel helyesen megjegyzé, Geschichte des ersten Kreuzzuges 204. l. — Gottschalk serege vesze-

delméről, az első kidolgozás szavait, «dolis potius quam armis capta», kihagyta, mi eléggé bizonyítja, hogy maga is az eseménynek, Albertnél is előforduló, a magyarokra nézve nem épen dicsőséges variansát már nem hitte, holott ezt még Szalaynál is (I. 200. l.) bár némi kétkedő megjegyzéssel, olvashatjuk. (MG. SS. VI. 208—211., 213—215.) Ordericus Vitalis IX. 4. (Migne kiadásában, Patrologiae Cursus completus 188. köt. 657. l.), Guibertből (Bongarsiusnál, i. h. I. 482., 501. ll.), Robertus Monachusból (u. o. 33., 48. l.) és Fulcoból (Duchêsne, Scriptores R. Franc. IV. 892., 896.), ki ugyan új tényeket nem hoz fel, de sokban a közelállók felfogását tünteti fel, melynek helyességét a dolog természete is támogatja, s így jelesen, nagyon is általánosan tartott adataiból kivehető, hogy Folkmar csapatait előbb szórták szét, mint Gottschalkét. Nem érdektelen, bár példátlanul összezavarja az eseményeket az, mit a KK. mond (c. 65. Fl. II. 201. l.). Ez események folyamából kitetszik, hogy jobbára ott támadt zavar, a hol németek jöttek be; míg a francziák jobban viselték magukat; a franczia írók (p. o. Guibert, Fulco) kedvezőleg nyilatkoznak a magyarokról, s csak a német, vagy legalább félig német aacheni Albert s Ekkehardnál tünnek föl — itt-ott — oly gyűlöletes színben. Azért hangsúlyoztam, hogy Gottfried hada túlnyomólag franczia volt. Balduinnak, Gottfried testvérének káplánja *Fulcherius Carnotensis* nem tudott *németül*. (Fulcherius Bongarsius I. 389., 390.) Ekkehard tömött elbeszéléséből azt következtetik, hogy a rémület roham közben érte Emich csapatait, de az Albertból sem következik, s a dolog természetével ellenkezik. Az ugyancsak Albertnél említett «Collateralis regis» alatt, csak nagy merészséggel lehet Lampertre, nagybátyjára gondolni, mint Szalay i. h. I. 202., 36. teszi. «E provintia egressi», mit az Aug. Ann. mond, csak azt jelenti, hogy Mosonyból kijöttek, s egész nap verték a kereszteseket, kik pedig már magyar földön voltak; s azért mondja IV. Henrik ez idétt Álmoshoz intézett levelében: »victrici dextera suas angustias recuperavit» (Jaffé, Bibl. R. G., V. 172.). Haszonnal olvastam Sybel Történetét; igen helyes, mit ez első keresztes csapatok jellemzésére mond (i. h. 211.); csakhogy az egész esemény helyes felfogása mellett is csak sajnáljuk, hogy a compositió helyenként zavaros, s a magyar olvasó önkéntelenül mosolyra fakad, ha Kálmán nevét — bizonyosan, hogy az igazi magyar, jellemző formában legyen — mindenütt «Kalmani»-nak

olvassa. Sok érdekes és helyes dolgot tartalmaz — sok merész, alaptalan combinatió mellett — Wolf: Die Bauernkreuzzüge des Jahres 1096., kivált a mi Walter és Péter útjának idejét illeti; valamint abban is igaza lehet, hogy Folkmar, kit — úgy hiszem — alap nélkül, azonosít Orleansi Folkerrel, és Gotschalk oly időben jöttek az országba, mikor még a magyarok a zimonyi esetet nem tudták, különben alig eresztették volna be őket oly könnyű módon. A keresztesek útjára fényt vet a Descriptio itineris in terram sanctam Eccardnál, Corp. Hist. Medii aevi II. 1346. Később ez a XII. század közepén megváltozott. A Sárvizénél fogva az útnak Fehérvártól, mint ma is, a Sárvíztől keletre, vagy Aba, Alapnak Paksra, vagy feljebb Földvárra kellett menni. 1211-ben a Hadút, a régi római út — a faddi határban — tehát a Duna mellett ment (W. I. 118.). Hogy Gottfried szeptember 20-ikán ért a magyar határra, tyrusi Vilmostól tudjuk (Bongars i. h. 651. l.), ki ez adatot nem Albertből, hanem valami más forrásból vehette, de azért elfogadható s Albert három hetébe, melyet a sereg Ausztriában töltött, ama nyolcz nap is bele számítandó, melyek alatt Kálmánnal az alkudozások folytak. Raumer (Geschichte der Hohenstaufen 1828. I. 68. l.) Fulcora hivatkozva, Kálmán találkozását november 11-re teszi, mert az író e verset:

Dicta dies venit, locus alma Sabaria cessit
Qua, Martine, tuus sacer ortus in urbe reluxit (i. h. 896.)

elég furcsán, a találkozás napjára, nem arra érti, hogy Márton Sabariában született.

[378] S. Gilles Raymond útjára nézve Raymond de Agiles Bongarsiusnál i. h. I. 139. l. Idejére nézve következtetést vonhatunk, hogy Slavoniában 40 nap járva értek Dyrrachiumba, vagyis görög földre. Raymund bizonyos kalandja pedig, melyről Anna Comnena emlékezik (II. 40. l.), s melynek akkor kellett történni, mikor a sereg már közel volt a görög földhöz, de azt még el nem érte, deczember 6-ikán volt. A megelőző 40 nap tehát október végével kezdődhetik, mi egyéb körülményekkel is összevág. Az ezzel kapcsolatos horvát viszonyok tekintetében v. ö. értekezésemet Dalmát-Horvátország elfoglalásáról (Századok, 1888. 200. s kk. ll.).

[379] IV. Henrik terveiről levele ad felvilágosítást, mely sok tekintetben Álmos jellemére és helyzetére is fényt vet. Jaffé i. h. V. 172.

és W. I. 47. is némi — hibás — eltéréssel. A cseh-lengyel viszonyokról Cosmas MG. SS. IX. 103. l.

[380] Az orosz civilisatiót jellemzi, hogy Jaroszláv idejében — a XI. század derekán — fél századdal később, mint nálunk — lép a vérboszú helyébe az ág- vagy vérdíj. Besztusev Rjumin, Geschichte Russlands I. 168.

[381] A Slavonia nevezetről lásd a Pesty által felhozott példákat (Eltünt régi vármegyék II. 155. s kk. ll., 176. s kk. ll.), melyeket könnyű volna szaporítani, de én még csak Canale. XIII. századbeli franczia velenczei krónikájára hivatkozom az Archivio Storico Italiano 1845. VIII. 276. l.

[382] KK. c. 67. (Fl. II. 206.) már idézett czikkemet Horvát-Dalmátország elfoglalásáról (Századok, 1888., különösen a mi a hadjárat idejét, a horvát koronázást illeti, 313., 326., 330. s kk. ll.) Hogy a horvát királyság nem régi formájában ment át a magyar királyra, mint egy personalunioban, mint a mai horvátok hirdetik, már csak az is bizonyítja, hogy a pápák Zvonimir hűbéresküje alapján soha sem léptek föl praetensiókkal a magyar királyok ellen, s Kálmánnak viszonyát Horvátországhoz már több mint 200 évvel ezelőtt helyesen jellemezte a horvát Lucius (Schwandtner III. 181.): «Ideo Colomannum Croatas pro subditis regni Ungariae habuisse et deinde eius successores multa pro temporum diversitate ex arbitrio mutasse, inferius suo loco patebit.»

[383] A Michiel-féle szövetséglevél W. XI. 32. Kuk. II. 2. l. Račky i. h. VII. 479. l. v. ö. Századok, 1888. i. h. 214. l.

[384] Arduin vagy Hartvic személyéről lásd Ki volt Hartvic püspök? czímű értekezésemet. Századok, 1883. 803. l.

[385] Kálmán házassága Busillával, Muratori V. 599. és későbbkori, már a XIV. század ízéhez modernizált olasz fordításban W. XI. 34. V. ö. Racky i. h. 478. Századok, 1888. i. h. 213. l.

[386] Álmos felkeléséről, mely a horvát és orosz hadjárat közé esvén, 1098-ra teendő, csak a KK. c. 65. (Fl. II. 201.) emlékezik; a Grak névben én Gark vagy Gargot, vagyis Györköt vélek lappangani s azért használom e magyarosabb formában.

[387] «Comitem Eusem de genere Almasi» (Almusi?) mondja a KK. c. 65. (Fl. II. 202.) Eszény (Öszény?) van ma is Fejérben, Szabolcsban.

[388] Az u. n. Nestor i. h. 200—214. l.; Bonyákról még 194. és

254. l. KK. c. 65. (Fl. II. 202.); Annot. Chron. (u. o. III. 209.) 1100-ra teszi a csatavesztést, de annak évszámai nem mindig megbizhatók, s az orosz évkönyvek szerint nem lehet kétség, hogy 1099-ben történt. Kellett pedig történnie mintegy május hava derekán; mert, mint az oroszországi eseményekből kitünik, 1099. ápril 9., t. i. husvét és 1099. június 12-ike közé esett. Az események e gyors menetéből következtethető az is, hogy Kálmán már leste az alkalmat, és előre elkészült; de következik az is, hogy valami nagy serege nem lehetett, s azért, bár semmi alapja sincs Leger fordításában a 8000 embernek, az mégis közelebb járhat az igazsághoz, mint az orosz szöveg 80.000 embere. Hogy krónikánk Lancája Dávid felesége, az csak hozzávetés, mert Dávid neje a városban volt. E név talán inkább Janka lesz, a mint hívták p. o. Monomakh Vladimir apácza testvérét (u. n. Nestor i. h. 234. l.). A Képes Krónika nem ismeri a Bonyák nevet, hanem mondja: «plurimi Kuni cum Mircode venerant». Én kétségtelennek tartom, hogy valamint az Annot. Chron. 1145-höz (Fl. III. 210.) II. Gézáról mondja: «expugnavit herzog», azaz az ausztriai herczeget: itt is a kún vezér czímével van dolgunk. Mir kúnul fejedelem, s itt vagy valami latinizált formával, vagy valami összetétellel, talán mir és côzu proximus, vicinus van dolgunk (Gr. Kún. Codex Cumanicus 268., 305. ll.).

389 Cosmas MG. SS. IX. 105., 111. Chron. Pol. III. 16. (u. o. 460. — Bielowski I. 472.) Kálmán és II. Břetislaw találkozó helyéről Dudik, G. v. Mähren II. 500. Muralt i. h. Zonaraszra hivatkozva (XVIII. 28. a párisi kiadás 302. l.) Piroska házasságát 1104-re teszi, de ez Zonaraszból nem következik. Ducange Komnena Annához írt jegyzeteiben már óvatosabban szól, és csak ante 1105. említ (II. 672.) Bizonyos egyébiránt, hogy 1006. november havában e házasságból már ikrek születtek (Anna Komn. XII. 4., II. 149.). A görögök a tarenti Boemunddal kötött békeokmányban Kálmánt «συμπενθερός»-nak, mintha Piroska atyja volna, nevezik. Komnenosz Jánost még mint gyermeket leírja testvére Anna VI. 8. (l. 298. l. V. ö. Herzberg, G. der Byz. 284. l.).

390 Traùi Szent János életéről Farlati Illyricum Sacrum IV. 310. s kk. ll.

391 A palliumról mondott szavak CD. II. 36., Kuk. II. 3., a hol azonban az évszám hibás 1103, 1102. helyett.

[392] A dalmát tengerpart elfoglalásáról, melyre nézve több állításom, kihagyásom megokolására legyen szabad már többször idézett értekezésemre «Horvát-Dalmátország elfoglalásáról» hivatkoznom (Századok, 1888. 320—333. ll.). KK. c. 65. (Fl. II. 203.), a hol a zárai védőszent neve, melyet Farlati i. h. IV. 30—38. igen helyesen Donatusra magyaráz — ki van hagyva. Kuk. II. 5., 8., 11., 14., 17., 236—238. ll. Spalatói Tamás c. 17. (Schwandtner III. 557. l.) A spalatóiaknak adott oklevelet, melyre Tamás esperes világosan czéloz, nem ismerjük; Lucius csak a traùiak oklevelét tartotta fenn 1108-ban, II. István megerősítésében; minthogy azonban II. István ez oklevelet megerősítvén, megerősítésében «eandem libertatem et pacem, a patri meo vobis Tragurinis et Spalatinis civitatibus stabilitam» említ (Schwandtner III. 187.), s ezzel a spalatóiak oklevele, melyet II. Géza, némi nem lényeges megtoldással megerősít, szintén egybevág: azt vélem következtethetni, hogy a traùi és spalatói oklevél egy volt, a spalatóiak is ezt a szabadságot kapták, még pedig — az események folyama úgyszólván kétségtelenné teszi — azonnal meghódolásuk idejében. Arbe védelméről csak a Historia S. Cristophori szól, mely a XIV. században iratott, bár régibb források alapján, és sokban traùi szent János életére emlékeztet, mely, úgy látszik, írója szeme előtt lebegett (Farlati V. 233.). A második támadás (u. o. 234.), melyről beszél, világosan későbbi időre, akkorra való, mikor Arbe — ellentétben az első támadás idején való állapottal, mikor «Dalmatinorum tota simul provincia nullo jugo tunc esset subdita» — már velenczei kormány alatt állott, Veglia pedig a magyarokkal tartott. Ezt a támadást tehát II. István idejére kell tennünk, mikor Veglia még a magyarok alatt állott, Arbe pedig már Zára előtt Velenczének meghódolt (Kuk. II. 20.). És csakugyan ez időben találkozunk II. István mellett egy Sergius comessel, ki a traùi oklevél megerősítésénél szerepel. S ezt annál kevésbbé kell Kálmán idejére tennünk, mert a Kuk. II. 20. oklevélből tudjuk, hogy 1118-ban is még Pál volt arbei püspök, kinek idejében ez az esemény történt, nem pedig valami Bonus, kit Farlati — az 1118-iki oklevél bevezetését hibásan ismervén csak — Garagnino arbei püspök tekintélyére arbei püspöknek elfogadott (Farlati i. h. 236.). A sziget meghódolása idejére nézve, hogy egyhuzamban a többi foglalással 1105-ben történt, következtethetjük abból is, hogy az arbei szent Péter

kolostor apátja 1106. április 30-án már a magyar Zárában szerepel (Kuk. II. 12.).

[393] Falier Ordelafo jellemzésére nézve (kinek nevét modern alakban írom) Dandulo, Muratori XII. 259. A normann hadjáratra nézve Századok, 1888. i. h. 323., 324. ll. Boemund herczegségére nézve (Oria, Tarent, Otranto sive Gallipoli et quidquid Gaufridus de Conversano sub ipso habebat cum famulata eiusdem) Gaufridus Malaterra (Muratori V. 591.). Barit cserébe kapja (u. o. 593.) Alexander Abbas (u. o. 618., 619., 625. ll.).

[394] U. n. Nestor ad 6612. (i. h. 220. l.) Hogy Predszlava vagy, híven az orosz iráshoz Peredszlava Álmos neje volt, világos és mégis irodalmunkban ezt legelőször — tudtommal — Wertner Mór mondotta és fejtette ki. (Árpádok családi története 244. s kk. ll.) Egyébiránt, hogy nem Ingeborg volt Álmos neje, már Katona (III. 559. s kk. ll.) kimutatta.

[395] Kálmán tudományáról Chron. Pol. II. 29. (MG. SS. IX. 456. = Bielowski I. 448. l.)

[396] A német dolgokra nézve Giesebrecht, Deutsche Kaiserzeit III³. 726—761. Álmos kimeneküléséről a KK. (Fl. II. c. 65., 203.) csak röviden úgy emlékezik, hogy visszatért. Oka, valamint hogy Kálmán herczegségét elfoglalta és vissza nem adta, bár világosan kimondva nincs, az események összefüggéséből és a későbbi fejlődésből következik. Álmos távozásáról még Forco végrendelete szól (W. I. 58.), mely szerint annak még Seraphin érsek életében, minden esetre azonban 1104. augusztus 21-ike, vagyis Predszlavával való esküje után kellett történni. Predszlava testvérét kevéssel előbb, 1102. november 16-án (u. n. Nestor ad 6610. i. h. 217.) lengyel III. Boleszló vette el, s ez még inkább érthetővé teszi, hogy Álmos Boleszlóhoz futott. Boleszlóról s a lengyel-magyar viszonyokról Chron. Pol. c. II. 29. A Képes Krónika csak Álmos, a lengyel forrás csak Boleszló tetteiről beszél; a kettő közt való összefüggés, s a szöveg elbeszélése a két elszigetelt adat összevetéséből önként következik. (MG. SS. IX. 456. — Bielowski, I. 447.)

[397] A keresztes mozgalmakról Albertus Aquensis Bongarsiusnál I. 315., 324. Ekkehard MG. SS. VI. 213. Welf herczeg, ki 1101. június 1-én érkezett Konstantinápolyba, s onnan többféle viszontagság után jutott Konstantinápolyba, visszajövet november 8-ikán halt meg Cyprus szigetén. (Riezler, G. von Bayern I. 562—564.)

Útja tehát néhány hónapig tartott. Álmosét sem kell tehát hosszabbra tenni; s annak ez időben kellett történni s nem később, mint történetiróink általában vélik, mert e zarándoklás a KK. szerint V. Henrik 1108-iki hadjáratát megelőzte, KK. c. 65., 66. (Fl. II. 203. 204.) A meszesi kolostorról Z. O. I. 2. Dömösi adományairól, az alapító levél (Kn. I. 88. s kk. ll.) Szűz szent Margit ünnepét július 20-ikán, nálunk azonban 13-án tartották. Ekkehard MG. SS. VI. 242. l.

[398] A Stumpf 3032. sz. — CD. II. 50. l. és AfÖG. VI. 294. előforduló oklevél Comes Otto de Havesburch-ja, ugyan Riezler szerint G. v. Bayern I. 571., 876. nem Habsburg, de Huber A. G. v. Öst. I. 585. h. 2., úgy látszik nekem, azt bebizonyítja.

[399] A Kadlubeknél (Bielowski II. 332.), Boguchwalnál (u. o. II. 500.) olvasható levél — CD. VII/1. 137. megfoghatatlan módon 1102-iki kelettel — valósággal bizonyosan nem volt oly czikornyás.

[400] V. Henrik hadjáratát felvilágosítják a Stumpfnál 3031—3033. sz. oklevelek. A két utóbbi CD. II. 50., 54. ll.; említik többféle német feljegyzések a MG. SS. V. 9., IX. 500., XVI. 103., XVII. 16., 336., 648., 747. l. Frisingai Ottó VII. 13. (u. o. XX. 254. l.) Cosmas (u. o. IX. 111—115. ll.) A lengyel viszonyokról az u. n. Gallus II. 45., 46., III. 4. (u. o. IX. 462., 471., Bielowski I. 457., 467.) Hogy legalább Álmosra nézve bizonyos megegyezés létesült V. Henrik és Kálmán közt, azt a KK. c. 67. (Fl. II. 205.) és Sig. Gemblacensis «facto pacto redit», t. i. a császár (MG. SS. VI. 372. l.), ha nem is egészen világosan, mondják, s a következés által támogatott tanúságokat nem szabad Giesebrechttel (III⁴. 1195.) elvetnünk azért, mert a csehekkel a háború még azon túl is folyt, mert volt háború magyar és cseh között, a nélkül, hogy ezért a németekkel is háború lett volna. Szvatopluk pusztítására vonatkozik az 1113-iki zobori oklevél, Fejérpataky, Kálmán király oklevelei i. h. 55. l. az 1109-iki betörés talán Trencsén alatt, a bélai hídon át — melyet Cosmas i. h. IX. 123. említ — Bánon keresztül történt Nyitramegyébe; ezen az úton mentek a honfoglaló magyarok fordított irányban — Anonymus felfogása szerint, c. 37. Fl. II. 31. — Galgóczról Trencsénbe.

[401] Az első nyitrai püspök, tudomásunk szerint, Gervasius (Gyárfás), Lőrincz esztergomi érsek idejében, tehát Kálmán korában (W. VI. 77.). Ezt összevetve Kálmán törvényének 22. pontjával (Endlicher 363.), önként következik, hogy a püspökség tényleges felállítását Kálmánnak kell tulajdonítanunk, a mit belső okok is: hogy

Szent Istvánt utánozni, művét befejezni törekedett, hogy atyja, Géza, Zoërard és Benedek nagy tisztelője volt (Endlicher 187.) valószinűvé tesznek, támogatnak. A felállítás évét nem tudjuk; de 1113-ban már a pozsonymegyei Gányról mondják «in villa episcopia», mit az esztergomi érsek birtoklására épen nem, más püspökére pedig csak nehezen és erőltetve érthetünk, s Gyárfás püspökkel egyidejűleg Moysot, a nyitrai ispánt említik, kivel e minőségében kevéssel 1111. előtt találkozunk (Fejérpataky. Kálmán király oklevelei i. h. 43., 56., 58., 68.). Legvalószinűbbnek tartom tehát, hogy Kálmán a püspökséget akkor állította föl, mikor Álmos menekülése után herczegségét, tehát Nyitrát is elfoglalta, a mi a fennebbiek szerint 1105-ben történt, s így a püspökség létrejöttét talán 1106-ra vagy 1107-re tehetjük.

402 Hartvicról és művéről lásd értekezéseimet: «Ki volt Hartvic püspök?» (Századok, 1883. 803. l.), «A Hartvic-legenda és pesti codexe» (u. o. 1884. 739. s kk. ll.) és «A Hartvic-legendáról» (u. o. 1892. 279. s kk. ll.). Az Arduin latinos, olaszos átalakítása a Hartwich német névnek, a kezdő és szóvégi «h» elhagyásával. Legújabban Funck Brentano a Revue d'histoire diplomatique IV. 229. l. az olasz Arduin királyt szintén «ou Hartwig»-nak nevezi. 1111-ben — nem 1102-ben, mint W. I. 44.-nél van, mint alább fogjuk látni — már György a győri püspök, a legenda írását tehát — ha csakugyan Hartvic – Arduin győri püspökkel — ez évnél korábbra kell tennünk. Különben a legenda keletkezése korára fényt vet, t. i. hogy említi már egy görög püspök látmányát Szent Imre halála alkalmából, melyet Szent Imre életírója Konstantinápolyban hallott, mikor Álmos herczeggel ott időzött (Hartvic c. 20. Vita S. Emerici 7. Fl. I. 58., 135.), a mi zarándoklása idejére, tehát 1107-re eshetik; ellenben III. Boleszló zarándoklását Szent István sírjához 1113-ban a Chron. Pol. III. 25. (MG. SS. IX. 477. Bielowski I. 480. l.), melyet pedig alig mellőzött volna hallgatással, nem említi. Régibb íróink regensburgi I. Hartvic püspököt, ki Sponheim-Lavanti grófok családjából származott, s 1108-ban mint ellenség jött V. Henrikkel az országba, tartják a biographusnak; de a mit rokonságáról az Árpád-házzal itt-ott olvasunk, csak tévedésen alapszik. A Legenda maior, minor és a pesti Codex legújabb kiadását, gazdag kritikai apparátussal Mátyás Florián — M. Florianus — eszközölte, a tőlünk is folyton idézett «Fontes Domestici» czímű

művének I. 1—70. lapjain. A régi, tulajdonképi Hartvic-legendának újabb kritikai kiadását még sajnosan nélkülözzük.

403 Nem állítom, hogy Erdélynek talán időnként, már Kálmán előtt is, valami külön fejei ne lehettek volna, mint a KK. c. 38. (Fl. II. 140.) mesés Zoltánja, de az első biztos erdélyi «princeps» Mercurius, Kálmán 1111. és 1113-iki zobori okleveleiben (Fejérpataky. Kálmán kir. oklevelei i. h. 44., 62. ll.) Benedek vajda Imre idejében még felváltva dux és waywodának neveztetik (CD. III/1. 319.); de azután állandóan a vajda uralkodik. A későbbi Árpád-házi herczegek, ha dux Transylvaniae-ek voltak, a vajdánál magasabb állást foglaltak el.

404 Az oláh incolatus kérdésében nem lehet itt szándékom egy egész irodalmat rekapitulálni. A kérdés, hogy a mai oláhok nem a rómaiak ideje óta lakják Magyarországot. Rössler. Hunfalvy, Réthy dolgozatai után el van döntve, és csak sajnálni lehet. hogy a külföld írói, kik az ellenkező állítást vitatják, nem mélyednek be tüzetesen levéltárainkba, a melyekből az oláh betelepedés aránylag kései kezdetére, terjedésére stb. stb. számos adat található, melyek a régibb kort is, a honnan közvetlen adatok nincsenek, kellő színben tüntetik fel. Mikor jöttek az oláhok Erdélybe? arra nézve Anonymus szolgálhat némi tájékozásul. Adataiból (c. 25., 26. Fl. II. 23., 24.) nem az következik. hogy az oláhok már a honfoglalás idejében Erdélyben voltak, hanem hogy 1200. körül itt éltek. — a mint hogy 1222-ben Blaccorumról, az 1224-iki szász Andreanumban is már silva Blaccorumról beszélnek a Bárczaság adományozásában, — még pedig oly régen, hogy Anonymus ottlételüket a honfoglalás idejére vélte tehetőnek, mit nem tesz p. o. a székelyekre nézve, kik ugyanez időtájt — 1213. — említtetnek először Erdélyben; nem az úgynevezett bánsági oláhokra sem, kik nála (c. 44. Fl. II. 37.) Gládnak csak oly szövetségesei, mint a kúnok vagy a bolgárok. Réthy szép művében (Az oláh nyelv és nemzet megalakulása 136. l.), azt véli, hogy Anonymus a «blasii», «blacci» alatt csak a balkán hegyvidékek lakosaihoz hasonló nomád pásztornépet akart jelölni, de az ő korában e név már valamivel többet is jelentett; s jól jegyzi meg Jireček is (Geschichte der Bulg. 219. l.), hogy a vlachok jobbára rumunok voltak. Már Anna Komnena nem úgy említi az oláh nevet, mint általános nevét valami nomádoknak, s «χώριον δὲ τοῦτο Βλαχικόν»-ról beszél. Anna Kom. V. 5. (I. köt.

245. l.), s Kinnamosz, pedig ép Anonymusunk kortársa, is tudta róluk, hogy «italiai származásúaknak mondatnak» (260 l.). Arra nézve sem oszthatom véleményét, hogy az oláh bevándorlás a Traján-híd körül Orsovánál történt. Ennek ellentmond az, hogy Hunyad, Krassóban még nyoma sincs oláhnak, mikor azok már a XIII. században a Bárczaság táján oklevélileg említtetnek, s már a XII. század derekán, 1164-ben, a Halicsba menekülő Andronikoszt elfogják, mi arra mutat, hogy az oláhok első nyomait a Duna balpartján, a mai Oláhország északkeleti részében abban a hézagban kell keresnünk, mely a nyugot felé terjeszkedő kúnok, s az egyre mindinkább lefelé szoruló bessenyők közt támadt, kiknek leszorulása e videkről, a XI. század vége felé, adhatott nagyobb lendületet is az oláhoknak a Dunán való átvándorlásra, ámbár megkezdődni, bizonynyal már jóval előbb kezdődött. Azonban e bevándorlás a XII. század végéig csak csekély volt, s jellemző, mint Réthy i. h. 140. l. megjegyzi, hogy Gyulafehérvárnak még csak szláv neve — Belgrád — van, de nincs valami oláh neve. Fejérnél III/2. 484., IV/2. 235. Teutsch és Firnhaber i. h. 41. fordul elő ugyan Bethlen Gábor egy átiratából, IV. Bélának egy oklevele, melyben Kálmán királynak bizonyos *oláhoknak látszó*, krassói, vagy — mint Teutschék úgy hiszem tévesen vélik — krasznai embereknek dézsma- és katonamentességet adó oklevelét átírja, de az, tekintve a tartalmát, — dézsmamentség Kálmán idejében! — világos hamisítvány. Hogy a székely bevándorlást Erdélybe Kálmán ideje körül kell keresnünk, következik abból, hogy Anonymus még nem helyezi őket Erdélybe; az ő idejében erdélyi letelepedésük tehát nem volt még oly régi, hogy azt Árpád idejére képzelték volna; mind a mellett oly időben kellett történni, mikor a magyarok közt, s a magyarok mellett köztük is, némi nemzetségi szervezet, némi archaismusok még megvoltak. Hogy e bevándorlás kisebb csapatokban történt, kitűnik abból, hogy a székelyek szervezete csak lassan fejlődik, eleve egyesekről, azután van csak vidékekről szó, és csak a XIV. században alakulnak a nagyobb kerületek, a székek, mi mind tömeges letelepedésnél nem volna képzelhető, s a mi feltevésünknél még a különféle megyei enclave-ok a székelyek közt is legkönnyebben magyarázhatók meg. A bevándorlás útjának nem tarthatom Nagy Gézával, «Adalékok a székelyek eredetéhez» 167. l., a Maros völgyet, mert akkor miért ne szállták volna meg mindjárt Hunyadot, vagy a

későbbi — ekkor még szintén puszta — Szászföldet? Miért kellett a Maros, a Küküllő felső völgyébe menniök? míg ha a Meszesen át vándoroltak be, — mi különben is a Székelyhíd vidékén, éjszaki Biharban lakó népnek természetes útja Erdélybe — érthető, hogy a már megszállott megyei földön túl, a mai Maros- és Udvarhely-székben kellett keresniök új hazát. A fejlődés menetére nézve Nagy Géza i. h. 175. s kk. ll. A székely még 1256-ban is úgy fizette a dézsmát, mint az oláh, mi hasonló életmódra mutat. (Kn. I. 437. l.)

[405] Az első bán, kiről említés történik, igaz hogy csak a Hist. S. Cristofori XIV. századbeli forrásban: Ugra, «Ungrorum rex, ducem suum nomine Ugram, quem sclavorum vulgus Banum vocat» (Farlati i. h. V. 233.). A még későbbkori szintén XIV. századbeli Dandulo szerint, kiről azonban kevésbbé tehetni fel, hogy a maga kora nomenclaturáját alkalmazta a XII. századra, a velenczei doge 1116-ban «Bannum in fugam vertit» (Muratori XII. 266. l.). Egy Alexius banust még II. Béla előtti időből említ III. Béla 1181-ben (Tk. I. 4.). Ez tehát Ugra után az első név szerint ismert bán. Hogy a tulajdonképi magyar megyék drávántúli részei a bán alá tartoztak, annak első nyoma, mikor II. László idejében Belos bán a Somogy-várhoz csatolt Dumbrova földre nézve ítél (Tk. I. 2.). IV. Béla alatt Hudina és társainak, kik a somogymegyei Vizköz földét birták, a bánnak is kellett hadiszolgálatot teljesíteni (W. XI. 344. l.). 1276-ban Pousa és társa drávántúli somogymegyei népei a bán helyettese, a kőrösi ispán, alól kivétetnek, de «eos reservantes relinquentes judicio bani tocius Slavoniae (CD. VII/5. 593.)». A Muraközre azonban, mint Krajner «Ursprüngliche Staatsverfassung Ung.» CD. II. 414. után 55. l. hibásan véli, ez nem érthető, mert nemcsak hogy a kérdéses esetben nem bizonyos kormányzati cselekmények, hanem csak bizonyos adózás alól való felmentésről van szó, mely a királyt vagy a bánt illette; hanem, úgy látszik, a bánról, mint esetleg ép akkor zalai ispánról és jogairól, van szó, mit e fordulat is: neque Banus, neque *curialis comes*, neque aliquis alter alius . . . audeat aggravare» bizonyít, mert curialis comes a bán helyett, csak mint főispán helyett, járhatott el. Ki volt bán 1203-ban? nem tudjuk, de 1199., 1200-ban Benedek, Miklós bánok zalai ispánok voltak (CD. II. 348., 365., Tk. I. 9.). Zalai ispán 1203-ban Bank (CD. VI/2. 362.).

[406] Kálmán 1111-iki oklevelében Manasses «Zagoriensis» püs-

pöknek neveztetik, kit egy másik oklevélben IV. Bélának átirata már «zagrabiensis» püspöknek nevez. Fejérpataky, Kálmán király oklevelei i. h. 44., 62. Az 1207-ben előforduló Chepan bán comes saguriensis (W. VI. 315.) is inkább zágrábi, mint zagoriai ispán.

407 A nyestbőrökről Bestusev Rjumin i. h. 58. Az Aranybulla 27. czikkelye szerint még 1222-ben is a nyestbér juxta consuetudinem a Colomanno rege constituta volt fizetendő. Egy 1224-iki oklevél szerint ered. DL. 35846. a Kálmán idejebeli nyestbér 12 frisaticus vagy denár volt, «de qualibet mansione populorum, sicut in tempore regis Colomanni, antecessoris nostri consuetum fuerat». Nyestről. marturináról egyébiránt Valkóban, de még Baranyában, Liptóban, Turóczban is van szó. (CD. IV/1. 173., W. XI. 500.)

408 II. Géza korában már említtetik föld, melyet II. István «in Zagrabiensi parochia» adott (CD. II. 91.). III. Béla alatt említenek egy II. Béla korabeli «comes de Garestin»-t (Tk. I. 4.) Varasd mint név, W. VII. 201.

409 A Kőrös és a többi drávántúli megyékre vonatkozó adatok összegyűjtve Pesty, Várispánságok története 204., 233., 241—244., 301., 319., 354., 389. s kk. ll. Eltünt régi vármegyék II. 232. s kk. ll., 271., 449., 478. ll. Ryucha stb. kiejtése legalább a XV. században Rojcsa volt. Csánky, Kőrösmegye Ért. TT. 17. Orbászmegye fekvésére útbaigazító az az 1295-iki oklevél (HO. VIII. 361.). mely szerint «portus supra Zawam existentis, alsogradisca nuncupati, qui versus Urbaz transit». Hogy e megyék már a XII. század elején keletkeztek, kitűnik abból, hogy benne voltak, benn kellett lenniök a XII. század közepén már fennállt 72 megyében.

410 A drávántúli. jelesen dalmácziai magyar telepekről Zára vidékén, a poglizzai kerületben Starine XXIII. 194., W. I., 345. Gorában: terra Mogos. Tk. I. 52. 1272-ben mondják goramegyei lakosok: «fluvius, qui in vulgari slavonico dicitur». «in vulgari nostro fyz dicuntur» (Tk. I. 165., 166.). 1299-ben Gercsében a Koranicza mellett — a zágrábi káptalan szava szerint — ad planiciem que *vlgo* dicitur reet. W. XII. 647. 1287-ben Gerzenczében: Olup (Alap), Ders, Mikó (HO. VII. 65. s kk. ll. jelesen 72., 73. l.). A Kulpa és Száva összefolyása 1228-ban Culpateu W. VI. 464. l. Viszont Somogyban szláv bevándorlókról 1230. W. I. 278., 279. Valkóban kenézek 1246., 1247. W. VII. 209., 241. ll. Kálmán király

hídjáról, útjáról. Tk. I. 315., W. VII. 39., VIII. 328. Anjoukori okmánytár V. 530.

[411] Manasses zágrábi püspök kanczelláriai működésére csak Kálmánnak többször idézett 1111. és 1113-iki oklevelei vetnek fényt. Fejérpatakynál i. h. 48., 64. ll. Azonosságát a megválasztott spalatói érsekkel, kiről spal. Tamás beszél (Schwandter III. 557.), a név, a kor, a körülmények összetalálkozásánál fogva, nem lehet kétségbe vonnunk.

[412] A libri pactorum adata korára nézve: W. I. 43., Kukulj. II. 5.; tartalmát az 1118. arbei oklevél (Kuk. II. 20.) és Dandulo (i. h. XII. 264.) szintén megerősítik, sőt ez lehetett Dandulo forrása, nem valami nagyobb krónika, mint Simonsfeld (Andreas Dandulo 107. l.) véli, lásd Századok 1888. 332. l. Hogy ez eskü csak a dalmatákat illette, bizonyítja, hogy Falier Ordelafo ezt az arbeieknek megerősítvén, így szól: «sicut vobis Dalmatinis Colomannus rex Hungariae juravit», a horvátokat pedig meg sem említi. E szavát «Rex ... patre me G. (Kuk. szerint) annitente ... confirmavit» összevetéséből a későbbi: Ille enim, qui ... volebat stb.-vel, kitűnik, hogy G. volt az a zárai püspök, ki ez esküt sürgette. Viszonyára Kálmánhoz, valamint a szereplő magyar ispánok egy némelyike állására fényt vetnek a sokszor idézett zobori oklevelek; kiegészíti az arbei oklevél (Kuk. II. 17., CD. II. 56.). Az itt említett Fulbertus colocensis episcopus, aligha nem valami tévedés vagy tollhiba, valamint a Marcus zárai püspök is — Gergely helyett — mi megmagyarázná Városinál (Schematismus Cleri Colocensis 1885. XXIX.) felemlített és megfejteni megkisérelt, minden esetre különös körülményt, hogy a kalocsai érsek leghátul említtetik. Egyébiránt, ha csakugyan kalocsai érsek volt Fulbert, azt Pál elé kell tennünk, ki 1111. és 1113-ban már a kalocsai egyház élén szerepel. Kresimir oklevele, melyet Kálmán megerősít, Račkinál (Mon. VII. 87.). Spal. Tamás (Schwandtner III. 557.).

[413] Boleszló zarándoklása Chron. Pol. III. 25. (Bielowski I. 481., MG. SS. IX. 476.). Roeppel — alig hihetni — (Geschichte von Pohlen I. 261.) feledve, hogy I. Břetislaw Prágába vitte Sz. Adalbert holttestét, Gnezenbe zarándokoltatja Adalbert sírjához III. Boleszlót.

[414] Cosmas szavai MG. SS. IX. 123. l.

[415] Kálmán házasságáról Nestor ad 6620. (Legernél 233. l.); az

elválasztás idejére fontos, hogy az u. n. Nestor, ki 1113. szept. havával végzi elbeszélését, még semmit sem tud róla. KK. c. 66. (Fl. II. 204.). «Victoriosissimus»-nak nevezi Kálmánt 1113-ban a zobori oklevél. Fejérpataki i. h. 56. l.

[416] KK. c. 67. (Fl. II. 205.). A Kálmán-kori második zsinat 3. (Endlicher 273.), melyet érdekes összevetni a Szent István korabeli hasonló rendelettel (Fl. I. 128.), «De conspiracione regis et regni». A Kálmán-kori rendelet kissé szabatosabb szövegezéssel majdnem szóról szóra megegyez az István-kori rendelettel, csakhogy most már az egyházi asylumot még ez esetre sem törlik el, mi teljesen megfelel a Kálmán-kori egyháziasabb felfogásnak. E zsinati rendelkezés egyébiránt, mely zsinaton talán Theodorik pápai követ elnökölt, ki ez időben járt a magyar földön, de már 1115. szept. 1-én Szászországban volt (Ann. Saxo, MG. SS. VI. 751., Ekkehard után u. o. 249. l., az időpont meghatározására Transl. S. Auctoris u. o. XII. 315.), szintén mutatja, hogy Kálmánék tartottak valami összeesküvéstől. Hogy Kálmán a kis Bélát ki is akarta heréltetni, nem szenved kétséget; az egykorú Cosmas is említi és hiszi (MG. SS. IX. 124.). Megvakítását említik Cron. Vissegrad (MG. SS. IX. 343.), Herbordus, Vita Ottonis (u. o. XII. 771.), Ottó Frising (u. o. XX. 259.). Analog kegyetlenségek, melyek nem mentik, de magyarázzák Kálmán tettét, a cseh Jaromirnak XI. század elejéről való esetét mellőzve (MG. SS. III. 797.): IV. Harald 1134-ben megvakíttatá a letett Magnus norvég királyt; a szerb Dobroszláv esete (Diocleas, Schwandtner III. 505. Crnčič újabb kiadásban 56. l.). Megvakítás és kiherélés példáit Suger, Vita Ludovici Grossi (Duch. IV. 303.), Ordericus Vitalis (VIII. 23.) szolgáltatják. Földnélküli János angol király is, majdnem 100 évvel Kálmán király után, állítólag szemkitolásra és kiherélésre ítélte a 11 éves Arthur bretagnei herczeget, unokaöcscsét (Schultz, Höfisches Leben II. 177. l.). Ez események idejének kellő megállapíthatása végett, mindenekelőtt tisztába kell jönnünk Kálmán király halála napjával, melyet összes krónikáink 1114. febr. 3. tesznek, mint p. o. a KK. c. 67. (Fl. II. 207.), de azok, bár íróink eddig vakon indultak nyomukon, e tekintetben épen nem megbízhatók. Pontosan kiszámítják ugyan az uralkodási időt két végpont közt, hónapra, napra, de gyakran épen e végpont a hibás, a mint majd II. Géza, III. István, IV. István, Imre halála idejére nézve látni fogjuk. Ép ily hibásan jegyzik fel Kálmán

halálának évét. Kitűnik ez, ha utódjának II. Istvánnak uralkodó idejét veszszük. Albericus Monachus szerint, ki ugyan a XIII. század derekán élt, de a magyar dolgokról sok jó tudósítást birt, II. István 15 évig uralkodott (MG. SS. XXIII. 818.), mit ő 1111—1126. köztre ért, valójában azonban, mert kétségtelen, hogy II. István 1131-ben halt meg, 1116—1131-re értendő. II. István maga egy töredékes oklevelében az 1118-ik évet «tercio anno regni mei»-nek nevezi (Zal. okl. I. 3.). Igaz, hogy ez oklevél valódisága nincs minden kétségen felül, de feltehetjük, hogy a hamisító valami valódi okmányt utánzott, s óvakodott magát mindjárt hamis évszámítással elárulni. E szerint tehát II. István uralkodásának kezdete, Kálmán halála 1116-ra esett volna, mely évben február 3-ika szintén keddi napra esett. Ilyféle számítással találkozunk II. Istvánnak abban az 1124-ben kelt oklevelében, melyben «anno regni, nostro nono», a garamszentbenedeki oklevelet megerősíti (Kn. I. 82.). Ugyancsak uralkodása kilenczedik évére teszi az 1124. július havában kelt oklevelet, melyben Traù és Spalato szabadságait megerősíti (CD. II. 80. Kuk. II. 25.). E megerősítés dalmát hadjárata idejében történt, legalább minden jel arra mutat, s e dalmát hadjárat a KK. c. 68. (Fl. II. 207.) szerint is «anno autem nono regni sui»-ra esett. Mindezekből tehát kitűnik, hogy Kálmán 1116-ban halt meg, s ekkor érthető, mikép történhetett a találkozás II. István és I. Wladiszláw cseh herczeg közt, melyet az ország *mindjárt* II. István trónralépte után szükségesnek látott, 1116-ban (Cosmas, MG. SS. IX. 123.) a sürgős találkozás nem esett tehát harmadfél évvel Kálmán halála után, mint eddig hittük. Így állván a dolog, már az eseményeket is, ha szabad e kifejezéssel élnem, jobban rendezhetjük el. 1113-ban a zobori egyház jószágai összeirásában a határok közt Ager ducis = herczeg rétje említtetik olyformán, hogy abból Álmosnak — a dux csak ő lehet — valami actualis békés birtoklására következtethetünk (Fejérpataky, i. h. 59. l.). A KK. c. 67. (Fl. II. 205.) 1113. után említi Álmos katastropháját. Az Annotationes Chron. (Fl. III. 210.) Álmos és Béla megvakítását 1117-re teszik, s úgy látszik itt is két évvel járnak előbbre, mint p. o. Szent László halálát is 1097-re, két évvel későbbre írják, s ennélfogva Álmos megvakítását is 1115-re tehetjük, mi a feljebb említett zsinat idejével is összevág. Othmárt 1124-ben említik mint barsi ispánt (Kn. I. 81.).

[417] KK. c. 67. (Fl. II. 206.). Történetíróink általános véleménye szerint Álmos csak későbben futott el Byzanczba, és lett számüzötté, vagy mint a KK. 68. a római jogi terminologiával mondja: «mediam capitis diminutionem passus fuerat» (Fl. II. 211.), és e felfogást támogatni látszik, hogy a K. Krónika István uralkodása vége felé beszéli el menekülését. De épen a krónika e része chronologiai szempontból a legzavartabb; s ha sorrendjét követnők, Álmos csak a magyar-görög háború *után* menekült volna, mivel ismét az, hogy — mint alább látni fogjuk — már 1127-ben meghalt, semmikép sem egyeztethető össze. Azért azt hisszük a legtermészetesebb feltennünk azt, hogy Álmos, Benedek merénylete után, melynek ismétlésétől minden perczben tarthatott, azonnal, vagy legalább mihelyt tehette, menekült.

[418] Stephanus minor-t mond a Knauz felfedezte kis krónika (Fl. IV. 88.) és KK. c. 68. (Fl. II. 211.). A magyar velenczei háborúról Danduló i. h. XII. 265—267. röviden és szárazon, de a chronologiai támpontok helyes kiemelésével, úgy, hogy nehéz érteni, mikép tudták némely íróink ezt összezavarni, és a háború eseményeit 1115—1117. helyett 1114—1116-ra tenni. Arbe meghódolását az arbeiek egy 1118-ban kelt oklevele beszéli el (Kuk. II. 20.), de abból Romanin Storia d. V. II. 28. hibásan következteti, hogy az esemény maga ekkor történt.

[419] A spalatói esetet csak Tamás esperes tartotta fenn (Schwandtner III. 557.), de a mi az okokat illeti, kétségtelenül teljesen hamis felfogással. Mert ha a magyar vezérnek csakugyan nem lett volna más czélja, mint: «civitatem capere eamque totaliter depraedari», nehezen mondta volna azt meg az érseknek és podestának: míg a szöveg felfogása, melyet már Katona hirdetett (III. 349.) — úgy hiszem — az események összefüggésénél fogva valószínű, s az eseményt kellőleg megmagyarázná, mivel nem akarom kétségbevonni azt, hogy ha a magyarok terve sikerül, egy kis zsákmányolás ne esett volna meg a városban. Idejére nézve 1115-re vélem teendőnek, mikor Falier még Dalmácziában volt, inkább, mint 1116-ra, a második hadjárat idejére, melynek folyamában azután Traù és Spalato a velenczeiek hatalmába kerültek. A localis viszonyokra nézve Farlati III. 169.

[420] A cseh herczeggel való találkozásról Cosmas (MG. SS. IX. 123. l.) és a Képes Kr. c. 68. (Fl. i. h. II. 207.) egymást szépen

kiegészítik, csak arra nézve van ellentét, hogy a magyar forrás szerint a székelyek és bessenyők először futnak, a végén pedig János nádor bosszút áll a cseheken; Cosmas szerint pedig a magyarok eleinte győznek, a végén azonban a csehek maradnak a csatatér urai. Ha tekintetbe vesszük, hogy Cosmas minden esetre régibb a mi forrásunknál, hogy a csehek vereségét részben elismeri, a mi őszinteségre mutat, míg a mi forrásunk csak a hitvány székelyek és bessenyők futását ismeri el, János nádor állítólagos győzelméről pedig semmi jellemzőt nem tud, hanem csak általános phrasisokban beszél, minővel krónikánk e részében mindenütt találkozunk, s melyeket a XII. század végén élt írónak kell tulajdonítanunk: Cosmas elbeszélését tartjuk valónak, s azt kell alapul elfogadnunk. A magyarok készületlenek is voltak; lehetséges azonban, hogy később elriasztották a cseheket a táborból. Megerősítik Cosmast Annales Grad., MG. SS. XVII. 619. A találkozás helyét — in campo Luczko —, melyre nézve Palacky (Geschichte v. Böhmen I[3]. 380. l., N. 171.), Dudik (Geschichte von Mähren II. 500. n. 1.; 590. n. 2.), mindenesetre Magyar-Bród irányában, az út és rév mentében kell keresnünk. Wladislaw vitézségéről l. Cosmas i. h. 117., Palacky i. h. 382. Richard Newburgensisra hivatkozva, több évi háborúról beszél a magyarok és csehek közt, de azt a koholt írón kívül (Wattenbach Deutschlands Gesch. Quellen II[4]. 401.) más forrás nem említi; a dolog természetéből sem következik, mert a magyarok ezalatt Velenczével harczoltak, s a cseh herczeg részvétele osztrák Leopold hadjáratában, melyről alább lesz szó, elég megfejtést lel abban, hogy az akkori — 1118. — herczeg, Borživoy, Leopold sógora volt, s valószínűleg támogatásával nyerte vissza a cseh fejedelmi méltóságot. Borživoyról Palacky i. h. 379. 1126. aug. 10-én ismét elveszti a trónt, u. o. 382.

[421] Hogy Arbe harmadik megtámadása (Farlati V. 234. s kk. ll.), melyet, ha minden részletére nézve nem is, de igaznak kell tartanunk, ekkor történt, már a 392. jegyzetben kimutattuk.

[422] Elek bán már II. Béla idejében vagy ideje előtt adta a zágrábi püspökségnek Toplissát (Topliczát), melyet II. Béla idejében Belee, varasdi ispán erőszakosan elfoglalt (Tkalčič I 4.). Márton comes, ki a csatári monostort alapítá és a legnagyobb valószinűséggel Guthkeled volt (mert a csatári monostor patronusaiul — később — a Guthkeledeket találjuk CD. IV/3. 179.), 1136. körül

kelt oklevelében (CD. II. 88.) említi, hogy Csatárt közösen birta testvéreivel: Elek részét annak életében kapta. A CD. értelmetlen szövege helyett, Wichner P. admonti benczés értesítése szerint, melyet dr. Thallóczy L. szivességének köszönhetek, így hangzik az okmány: «pars Alexii data est eo vivente»; Elek, úgy látszik, azonos a bánnal, s így Márton testvére volna.

[423] A velenczei háborúra nézve a már idézett Dandulon kívül, a Chronicon Altinate (Archivio storico Italiano VIII. 152., 153.), melyre nézve lásd Simonsfeld: Andreas Dandulo 98. s kk. ll. és Simonsfeld: Kurze Venezianer Annalen, Neues Archiv der G. für Alt. Geschichte I. 404. A fegyverszünetről csak a Dandulo-féle Codex Ambrosianus széljegyzete értesít (Muratori XII. 216.** alatt). E jegyzetet, melyet a XVI. század végén élt Pinellinek köszönhetünk, s melyekre nézve lásd Simonsfeld, Andreas Dandolo 26. l., bizonyára helytelen helyre toldák be 1116. után, mert akkor a háború még folyt, de igenis lehetséges, sőt valószinű 1117. után, mert azután 1124-ig csakugyan semmit sem olvasunk magyar-velenczei háborúról, s azért mondhatja a Chron. Alt. (i. h. 153.) Michiel doge uralkodása elejéről «cum omnibus pacem haberet».

[424] Frisingai Ottó Chron. VII. 15. (MG. SS. XX. 256.) szavaiból «quem (t. i. II. István) Leopoldus . . . subsecutus» következik, hogy a két kölcsönös betörés gyorsan követte egymást, s nem tehető külön évekre. Az évre nézve (MG. SS. IX. 501.) az Annales mellicenses 1112. évét, mint világos tévedést mellőzve, az Auct. Zwetl. és Annales Adm. (MG. SS. i. h. 540., 578. l.) 1118-ra teszik, a mi frisingai Ottóval is egybehangzik, a ki azt a kivált Trientben nagy kárt tett földrengés után beszéli el, mely alatt kétségkívül az Ekkehardtól (MG. SS. VI. 252. Annalista Saxo MG. SS. VI. 754.) is említett, Velenczében is észlelt földrengést kell értenünk, melyet Dandulo (Muratori XII. 266.) 1117. január 13-ra tesz. Nem is valószinű, hogy a becsapás a dalmát háború miatt előbb történt volna. A német határon levő viszonyokra nézve Vita Chuonradi Archiep. (MG. SS. XI. 74. l.). Hogy István hadjárata is csak olyféle becsapásokhoz tartozott és nem volt megtorlása a velenczeieknek nyujtott német segélynek — minek a velenczeiekkel kötött fegyverszünet után úgy se lett volna értelme — mutatja, hogy minden további következmények nélkül maradt. Abból, hogy Leopold csak «ad claustra terrae» nyomult, következtethetjük, hogy

Ottó «castrum ferreum»-ja nem lehetett Vasvár, hanem Sopronmegyében kellett feküdnie. s ekkor vagy Kis-Marton — Eisenstattra gondolhatni, melynek létéről akkor még más nyom nincs, de már 1300. Zale (vas) Mortun (CD. VII/3. 119.), vagy Oedenburgra, melyet talán Eisenburgnak ejtettek vagy értettek, mit valószinűbbnek tartok.

[425] II. István feleségére nézve hazai krónikánk (KK. c. 68. Fl. II. 208.) azt a világos tévedést tartalmazza, hogy regis (!) Roberti Viscardi de Apulia leánya volt. Mint hogy Guiscard Róbert már 1085-ben meghalt, leányának, kiről egyébiránt, bár családi viszonyai nagyon ismeretesek, semmit sem tudunk, legalább is 15—16 évvel idősebbnek kellett volna lenni II. Istvánnál, mihez még hozzájárul az is, a mit már Katona III. 387. kiemelt, hogy II. Istvánnak, mint Róbert testvére Roger Busilla leánya fiának mintegy nagynénje lett volna, a mi maga is elegendő, hogy e házasságot majdnem lehetetlennek tartsuk. Iróink ennélfogva (már Schier óta) el is vetik a Krónika tudósítását, és István nejét a regensburgi várgrófok családjából származtatják. Neve Adelheid vagy Udelhilde lett volna; leánya volt Henrik várgrófnak, ki 1101-ben a Szentföldön, mint keresztes vitéz végezte életét; tehát legalább is egyidős lett volna Istvánnal. Férje halála után visszatért övéihez és a walderbachi cistercita kolostorban, melyet testvére Stephning Ottó várgróf alapított, temettetett volna el. E kolostor alapítását a XIV. században megírta egy névtelen barát, nem minden hiba nélkül; például az alapítás évét 1143-ra teszi, mikor az alapító valószinűleg már nem is élt, és ez időben Lothart mondja római császárnak, ki már 1137-ben meghalt. Azt állítja, hogy az alapító család «de regis semine» származik, minek semmi nyomát sem sikerült még eddig fölfedezni; s a család hírének kiemelésére fölemlíti, hogy «rex Ungariae duxerit in uxorem . . .» az alapító nővérét, «factam consortem et participem regni sui», mely adatok alapján készült azután az a sírirat, melyet Cornides idéz. (Mayer, Geschichte der Burggrafen von Regensburg, hol a «fundatio monasterii in Walderbach» újra ki van adva, különösen a 3., 27., 66. ll. és részben ennek nyomán Wertner, az Árpádok családi története 235. s kk. ll.) Ha a házasság ténye való, csakugyan más magyar királyra, mint II. Istvánra nem gondolhatunk; de én e későbbkori, nagyzó tudósításnak hitelt nem tudok adni, mert nehéz elhinni, hogy az egykorú, vagy közel egykorú Magyar Krónika a királynéra nézve oly rendkívül nagy tévedésben lehetett volna, s ennélfogva

kerestem oly fejedelmet, kire még leginkább ráillenék a tudósítása, és úgy találtam, hogy az az Apuliába eső, szintén normann Róbert, ez időben élt, s 1120-ban meghalt capuai herczeg (Anonymus Casinensis Muratori SS. V. 60., 140.), kinek valamely leányáról ugyan nincs adatunk, de az nem zárja ki, hogy volt, s a kit legkönnyebben téveszthetett össze a magyar író, a sokkal ismertebb, sokkal híresebb apuliai Guiscard Róbert «királylyal». Valószinűleg ekkor jöttek be Magyarországba a Rátold-nemzetség elei Casertából, mely a capuai herczegséghez tartozott, kiknek bejövetelét krónikáink («de regno Apulorum. De Caserta» Kézai, «De nobilibus advenis» (Fl. II. 94.) KK. c. 25. (u. o. II. 131.) Kálmán király idejére teszik. István jellemét az események folyása igazolja.

[426] KK. c. 68. (Fl. II. 208.) Nem bizonyos, de valószinű, hogy Kozma, Pázmán nemzetség, az a Kozma, kit Kálmán 1113-iki oklevele említ (Fejérpataky i. h. 56. l.). Az Ipatyevszkaja orosz évkönyv a hypatiuszi kézirat után, 1871-ben külön kiadásban, a 6631., vagyis 1123. évhez, 206. l. Miért hívja a KK. Jaroszlávot Bezennek, nem tudom megmagyarázni. Az a vélemény, hogy anyja miatt bessenyőnek hívták, meg nem állhat, mert Szvjatopolk csak 1094-ben vette el a kún Tugor khán leányát; Jaroszláv pedig már 1099-ben szerepel.

[427] Lampert ispánról lásd a bozóki monostor alapító levelét CD. VII/5. 102—105., melynek némely hibáit, a DL. 5775. számú, bár szintén csak újabbkori hitelesített másolatból kijavíthattam. Ez oklevél hitelességében nincs okunk kételkedni; föltűnő lehetne legfeljebb az, hogy Lampert nejét, László király testvérét Zsófiának hívták, ép úgy mint másik testvérét, Weimar Vilmos jegyesét. Az oklevélből azonban csak az következik, hogy Lampert azt a nejét, kivel 1124. után, mert már Felicián volt esztergomi érsek, a bozóki apátságot alapította, hívták Zsófiának, de nem azt, hogy az a neje, ki László király testvére volt, viselte volna e nevet, mint azt már Wertner Mór is, az Árpádok családi története 171. s kk. lapjain észrevette.

[428] A dalmát hadjáratról KK. c. 68. (Fl. II. 207.) Kuk. II. 25., 26.; Dandulo (i. h. XII. 270—272.) és némely kitételre nézve szabatosabban forrása a Chron. Altinate i. h. VIII. 155. Simonsfeld, Kleine Ven. Annalen idézett h. I. 404. Az István traù-spalatói

oklevelében előforduló urakra nézve v. ö. Kálmán okleveleit (Kuk. II. 5., 14., 17. és KK. c. 67. Fl. II. 206.), a névazonosságból a személyazonosságot is következtetvén. Lampertet, első helyen, a szentbenedeki oklevél megerősítése is említi (Kn. I. 82.).

[429] KK. c. 68. (Fl. II. 210. s kk. ll.) A lengyel hadjáratra talán az Annales Polonorum harmadik codexében 1123-hoz való adat vonatkozik (MG. SS. XIX. 625. l.), melyet a kiadók az 1132-iki hadjárattal vesznek egynek, de ez 1132-iki külön is előfordul, s a fenti külön hadjáratnak tekinthető, mert részben megfelel a magyar forrásnak. A «kúnok» beköltözésére nézve már Katona (III. 393.) észrevette, hogy az a berroei csatával függ össze; de abból az is következik, hogy e kúnok tulajdonkép bessenyők voltak, kiknek megveretése emlékére a bessenyő ünnepélyt — mint a 236. jegyzetben már érintők — ülték a byzancziak. (Niketasz 23. l.) A salzburgi érsekkel való viszonyra nézve MG. SS. IX. 74. már idézett helyén, Bernhardi helyes megjegyzéseivel (Lothar v. Supplinburg 528.). A zsoldos hadakról e korban, melyek olyfélék lehettek, mint p. o. Mubertopulos hadai Komnenosz Elek zsoldjában (Anna Komn. I. 199.), Spannagel, Zur Gesch. des deutschen Heerwesens. 71. s kk. ll.

[430] Cseh dolgokról Cosmas és folytatója MG. SS. IX. 126., 127., 133. ll. Niketasz Khoniatesz (706. l.) ismer a Rhodopéban egy Konstantia nevű várost.

[431] A magyar byzanczi kereskedést tudelai Benedek is említi Kap-Her. Die Abendländische Politik Manuels 5. l. n. 2.

[432] Nem bizonyos, hanem csak következtetésem, hogy a Domina Christiana, kit a KK. c. 68. (Fl. II. 211.) szerint, a nélkül, hogy okát említené, II. István «combussit» az a «latin» asszony, kinek árulása következtében János császár kisiklott II. István kezéből.

[433] A görög háborúra nézve KK. c. 68. (Fl. II. 210. s kk. ll., az acephalon, 545. számú bécsi codex némely érdekes variansaival u. o. Annot. Chron. (Fl. III. 210.) Nis bevételét 1127-re teszik. A Cont. Cosmae és Cont. Mellicenses, 1129-ben emlékeznek e háborúról (MG. SS. IX. 134., 502. ll.) A görög írók: Niketasz Khon. 24. s kk. ll., és Kinnamosz 9. s kk. ll. szépen kiegészítik a Képes Krónikát. Belőlük kétségtelen, hogy három hadjáratnak kellett lenni, a mint hogy frisingai Ottó, Chron. VII. 21. is «diutinam dissensionem»-et említ. Az elfogott magyarok közt Ákos kétség-

kívül az. ki a garamszentbenedeki oklevél megerősítésében szerepel 1124-ben (Kn. I. 82.). A Ciz név Chys, Chyz alakban többször fordul elő nálunk a Bogatradván-nemzetségben, a melyből a Rákóczyak származtak. (W. VI. 444., VII. 345.); helynév is van Gömör-, Csongrádmegyékben. A mit Krónikánk István és János császár több mint homeri vagy shakespere-szerű üzengetéseiről: vén asszonyról, kiherélésről mond — nem is tekintve János jellemét, — nem lehet más, mint népies mendemonda, melyet a krónikás barát nagy gyönyörűséggel hallhatott és jegyzett fel. Venczel olmüczi herczegről Dudik, G. v. Mähren III. 37. l. Stephel keresztnév, és semmi ok abban, mi egészen szokatlan volna még e korban, puszta vezetéknevet, Stephaningent, vagy Stephinget látni; különben II. István állítólagos német nejének testvérét Riedburg Ottónak hívták (Mayer i. h. 27. l. és AfÖG. XII. 356. l.). Néhány évvel később, 1147-ben byzanczi szolgálatban is találunk egy Stephanost, ki a varangok vezére volt. (Kinnamosz, 80., 329. ll.). Álmos halála idejét a Cont. Cosmae (MG. SS. IX. 143.) 1137-től visszafelé számítva 10 év előttre teszi. Napját, szeptember 1. az admonti Necrologium tartotta fenn. AfÖG. LXVI. 426., ha csak e feljegyzés nem vonatkozik Vak Béla király hasonló nevű, korán elhalt fiára.

434 Vak Béla pécsváradi tartózkodásáról a pécsváradi oklevél Mon. Vat. I/4. 579. l.

435 KK. c. 68. (Fl. II. 211.). Hogy II. István kún testőrei besenyők voltak, már a 236. jegyzetben fejtegettem. A kún bevándorlásnak, melyről Hunfalvy Pál az Ethnographiában 362—364. ll. beszél, s a honnan ő a palóczokat származtatja, semmi alapja sincs. Jelesen a mi a palócz nevet illeti: teljesen érthetetlen volna, hogy a kún ezt a nevet, melyet csak az oroszok és más szlávok használtak, de a magyarok nem, vette volna fel Magyarországban, s telepedett volna a mátrai hegyes vidékre, s nekem úgy látszik, hogy igaza van Pintér Sándornak, ki a palócz névben csak az «alúl lakó» és a «hornyák» felül lakó, tót nevű ellentétét látja (A palóczokról 11., 90. ll.), Urost Diocleas is említi (Schwandtner III. 508.). Fülöp franczia király haláláról Martin, L'histoire de France III[4]. 213. II. István halála évét osztrák források is említik (MG. SS. IV. 502., 540. l.). Idejét egyébiránt pontosan meghatározhatjuk II. Béla uralkodása idejéből, ki 1141. február 13-ikán halt meg, mint az Admonti Necrologium is tanúsítja. (AfÖG. kivonatosan XIX 407.,

teljesen XLVI. 348.). és krónikáink egyhangú tanúsága szerint (Knauz, Kortan 510. l.) 9 évig. 11 hóig, 12 napig uralkodott.

[436] Vita Chuonradi MG. SS. XI. 74. Wattenbach jegyzeteivel. A chronologiára nézve v. ö. Bernhardi Lothar 531. n. 18. Ez esemény korát hibásan felfogva, íróink azt II. Istvánra értik, s minthogy a király akkor «in Marchia Ruthenorum morabatur», István orosz hadjárata korára. valami orosz markgrófságra stb. vontak következtetést. Pedig többet — úgy hiszem — mint a szövegben mondtam, nem lehet állítani, sőt tekintve az akkori geographiai viszonyokat, ezt a Marchiát sem valahol a Kárpátok tövében. hanem Zemplén, Ung déli részén vagy talán épen Eger vidékén kell keresnünk, s csak oly értelemben Marchia, mint confinium Hungariae-nek mondatik a Sajó mente. KK. C. 69. (Fl. II. 213. s kk. ll.).

[437] Ép 1115. május 2. vitték Borisz és Glyeb holttestét Kievben az új templomba, melyet Monomakh Vladimir Borisz emlékére alapított.

[438] KK. c 69. (Fl. II. 213—216. ll.). Ez elbeszélés kétféle eleméről lásd II. kötet, II. függelékét. Borisz híveinek lemészárlása «juxta Arad» iróink általános véleménye szerint a mai Arad városa a Maros mellett történt, de nehéz elképzelni, hogy oly válságos helyzetben, az ország oly félreeső helyén, mint akkor Arad volt, tartottak volna gyűlést, vagy jött volna össze a hadsereg. Valószinűbb volna a maig is létező Arad puszta, Esztergommegyében, a Duna balpartján, melyről 1295-ben van szó (CD VI/2. 286.). A legvalószínűbb az ungmegyei Orod. (HO. VII. 262.). Arad (Anj. Ok. II. 209.), melynek fekvésére nézve lásd Csánky D. magyar tört. földrajz I. 388. Ranzanus állítása «juxta Albam» (Fl. IV. 207.), úgy látszik csak combinatió a valószinűtlennek látszó «Arad» helyett. Béla jellemét az események igazolják. Ilona befolyásáról a kormányzatra okmányok is tanúskodnak. «A piissimo rege Bela et eius uxore Elena disponendarum rerum suarum facultatem petit» (W. I. 55.). «Regnante rege Bela . . . cum Elena regina clementissima.» Kn. I. 88. Boriszról a KK. kívül frisingai Ottó. Chron. VII. 21. (MG. SS. XX. 259.) Piroskát, ki e tájt halt meg, (Kinnamosz 117.) Byzanczban szentnek tisztelék, ünnepét augusztus 13-án ülték meg ; Caratheodory, Les imperatrices byzantines, Revue d'histoire diplomatique (III. 410. l. n. 4.). Hahnenheim, Ungarn unter Béla, II. Géza II. 7. s kk. ll. helyesen mondja, hogy III. Boleszló csak egy

hadjáratot intézett Magyarország ellen, de máskülönben az adatok összeegyeztetésében nem szerencsés, melyekben Boguchwal kritikátlan felhasználása az írók által (Bielowski II. 516.) szintén sok zavart okozott. (l. erre Röpell, G. v. Polen I. 289. n. 3. l.). Pedig a Képes Krónika, frisingai Ottó (i. h.) és Kadlubek III. 26. (Bielowski II. 358. s kk. ll.) különböző elbeszélései nem ellenkeznek, hanem kiegészítik egymást, sőt még az osztrák évkönyvek (MG. SS. IX. 502.) e kitétele: hogy II. Béla győzött «sed in dolo», magyarázatot lel Kadlubek declamatióiban, hogy III. Boleszlót szövetségesei cserben hagyták, a mit a KK. megerősít. Kadlubek szavai: «Aiunt Pannonico regi nova adminicula suorum accedere» (i. h. 360.), talán az osztrák segélyre vonatkoznak, melynek hatását Ottó püspök kétségkívül túlozza. Hogy a csata 1132-ben történt, kitünik, ha az Annales Pol. (MG. SS. XIX. 624. — Bielowski II. 832.) nagy fontosságot nem is tulajdonítunk, az egykorú Cont. Cosmae-ből (MG. SS. IX. 138.), mihez még az Ann. Gradicenses-eket is (MG. SS. XVII. 650.) számíthatjuk. Ezekkel szemben tekintetbe nem jöhetnek az Ann. Melicenses és más osztrák évkönyvek (MG. SS. IX. 502., 540., 578., 602.) ellenkező, 1134. vagy 1135-ről beszélő adatai. Bernhardi állítása (Lothar von Supplinburg 533.), hogy a döntő csata 1133-ban történt, már csak azért sem fogadható el, mert a cseh Soběslaw ez év derekán nagyobb kisérettel — erre mutat a «Castra Metatus» — Bélához látogatóba jött, s Vág falunál «multo tempore moratus» ismét haza ment, a nélkül, hogy valami dolgairól olvasnánk. (Cont. Cosm. i. h. IX. 138.) A szepesi utakról Hradszky. Szepes vármegye a mohácsi vész előtt 73. l. «Magnoldo comite» a garamszentbenedeki oklevél megerősítésében említtetik (Kn. I. 82. l.). E mészárlásnak emléke mondatja talán frisingai Ottóval, hogy a magyarok és lengyelek első összeütközésénél, mielőtt még a németek jöttek: «quidam ex illis, qui ex parte Belae aderant, sed hostibus suos perfide tradiderant, iusto iudicio fraudis suae poenas solventes occubuerunt» (i. h.). Sámsonról megjegyzi a Képes Krónika «qui erat pater comitum Thomas et Turda». III. Béla uralkodása kezdetén, 1173—1175. közt (W. I. 69.) előfordul Thomas comes filius Sampsonis. 1193. a somogymegyei Szulok (Zuloc) vidékén említtetnek «filio comitis Thomae ... Mour, filio comitis Stephani ... Johanne filio comitis Turde» (Kn. I. 143., 144.); minthogy e vidéken a Győr-nemzetség birt, jelesen Mour, kétségkívül e nemzetség-

ből való volt, talán nem ok nélkül következtethetjük, hogy Sámson is e nemzetségből származott. Tyodorra nézve: Sima — Simád — olyan mint Bors, Borsod; ebből következtethető összeköttetése Márkussal (KK. c. 67. Fl. II. 206.). Borsodban, Alsó-Zsolcza mellett van Simánd vagy Simárd (így is találjuk), a mi a Simád-nemzetségre emlékeztet. Nem messze ide Kondón, Pereszny én (ma Parasznyán) 1286. a parasznyai nemesek szerepelnek, kik közt egy «Márk és Simon filius Thyodori» említtetik (Sztáray Oklt. I. 33.), a mi a Simánd-nemzétségre látszik utalni. Lehetséges, hogy az 1214-ben említett Kadar filius Folcus, kitől Boleszló váczi püspök Mikusa felét vette Nagyvárad mellett, ennek a Folcusnak fia (CD. VII/5. 208. l.). Hogy nem történtek oly nagymértékű elkobzások, mint az aradi gyűlés egyik leírásából következtethetnők, mutatja, hogy Lampert, Thyodor, Sámson utódjai később is mint birtokosok szerepelnek, és mint kivételes, Béla tehetetlenségéből és nem kegyetlen hajlamaiból kifolyó eset gyanánt említtetik, hogy Poch és Saul, kik — következtetve nevüket a Győr-nemzetségből, tehát Sámson rokonai lehettek — ellenségeik által kivégeztettek (KK. c. 69. Fl. II. 216.). János somogyi prépost, alkalmasint a «cancellarius Johannes filius Woth», a ki a dömösi alapító-levelet megpecsételte (Kn. I. 97.) nem azonos a bozóki oklevél kiállítójával; annak írója 1135-ben, talán épen, hogy tőle megkülönböztessék — filius Tybus jelzettel él (CD. VII/5. 105.), bár — meg kell jegyeznem — Fejérpataky (A királyi kanczellária 23., 90. l.) e kettőt egy személynek, a Tybus és Wothot csak hibás irásnak tartja. A csehek további hadjárataira Cont. Cosmae, MG. SS. IX. 138. s kk. ll. Annales Gradicenses (MG. SS. XVII. 650.) A merseburgi gyűlés Annales Erphordenses u. o. VI. 640. Annalista Saxo (u. o. 769.). V. ö. Bernhardi i. h. 568. n. 19. 574. n. 32. s némileg vele szemben Hahnenheim helyes megjegyzéseit i. h. 11. n. 26., 12. l. n. 27. Vislica elvesztére nézve Kadlubek. Bielowski II. 354.

439 Az oroszoknak nyujtott segélyről, melyet nagyítva 30,000-re tesznek, a Hypatiosz Krónika Szaraniewicznél is, Die Hypatiosz Krónik 15. l.

440 Velencze és Roger közti viszonyokra nézve lásd Bernhardi Lothar 575. l. n. 34. Lucius és nyomán Farlati (Illyricum S. IV. 316—318.) Traù földúlását 1123-ra teszik, de e korra, mint már Katona kiemelte (III. 406. s kk. ll.), nem illik. Én összefüggést látok

e látszólag magában álló esemény és Lothar háborúja közt Roger ellen, kinek seregében saracenok is harczoltak. (Bernhardi i. h. 651., 690., 691., 713., 773. s kk. ll.) Minden esetre valószinűbb, hogy ily saracenok dúlták föl Traùt, mint hogy Ázsiából, Afrikából mertek volna *már ekkor* oly mélyen behatni az Adriába (159. l.). Spalatói viszonyokról Thomas, Arch. i. h. III. 559. l. Kuk. II. 31., 32.

[441] Boszniára nézve: Konstantin de Adm. Imp. c. 32. Račky jegyzeteivel (Mon. VII. 414. l. n. 57—60.), Klaič, Gesch. Bosniens Bojnisič német fordításában 23., 27., 61. ll. Diocleas, ki mint Anonymusunk a régi korról mondottakban is inkább a maga korára, a XII. század végére, mint a régi időkre vet fényt (Schwandtner III. 483., 503.). György király uralkodása kezdetére Kuk. II. 18. l. Mikép került Bosznia és Ráma Magyarországhoz, csak gyaníthatjuk. A régibb hypothesiseket lásd Klaič i. h. 63., 64. l. Röviden nyilatkozik, de úgy hiszem az igazsághoz közel jár Asbóth (Bosznia és Herczegovina I. 37.), csak hogy Rámát semmi esetre sem a byzancziaktól foglalták el a magyarok. Hogy Bosznia nem mint már szervezett ország, hanem csak mint bizonyos népesség, önkéntes meghódolás útján került Magyarországhoz, kitünik az ország viszonyából, melylyel Magyarországhoz állt, mint azt már a boszniai Glasnikban, bosnyákul megjelent értekezésben is bővebben kifejtettem (1890. II. 119. s kk. ll.). Hogy a bán név nem csak a horvátoknál ismeretes, kitünik Diocleasból (i. h. 483.), mely a dux-szal egynek veszi, s felfogását támogatja az a körülmény, hogy a magyarok más szláv területekre, Mácsóra, Barancsra, vagy félszláv területekre, mint Szörény is ruházták e nevet. Az oklevél, mely László herczeg ducatus Bosnensiséről értesít s tulajdonkép II. Géza idejében kelt (CD. II. 88. l., kezemnél egy jobb másolata is, melyet Wichner, az admonti kolostor történetírója comportált s Thallóczy Lajos barátilag rendelkezésemre bocsátott), Fejérnél 1137-re van téve, de az említett eseménynek 1137. eleje előtt kellett történni, mert Fanzal (Fanzello, nem Franzello), ki itt még curialis comesnek említtetik, 1137. III. Id. Aprilis (ápril 11.) már nádorispán (W. I. 53.), 1135. «regni nostri anno quinto», tehát márczius 1. után még nem is curialis comes. A jelen volt püspökök, főurak, kik egyébiránt a csatári monostor megalapításánál is szerepelnek, a zalai ispánon kívül, megyék nélkül említtetnek, de megállapítható, vagy legalább gyanítható egyik-másik megyéje más adatokból,

jelesen Kn. I. 97. CD. II. 119. Hogy Bosznia nem sokkal előbb hódolhatott meg, következtethető onnan, hogy Diocleas a Budin (Vudin) halála utáni zavarokban, 1112. körül Boszniát még olyformán említi, mint a mely önálló (Schwandtner III. 505.).

[442] A rámai királyi czím felvételét íróink általában 1135-re teszik, tekintettel a CD. II. 82. oklevélre, de feledik, hogy ez itt csak csonkán van közölve, hogy az, mint a CD. VII/5. 100. s kk. teljes példányából kitűnik, csak 1139-ben kelt, bár 1135-iki okmány átiratik benne. s így lesz aztán érthető, hogy II. Béla 1138. előtt (Kuk. II. 31.) való okmányaiban, de még 1138-ban sem használja a «rex Ramae» czímet (W. I. 49., 53. CD. VII/5. 108.; Kn. I. 97. l.) Comitatus Rámát, mint szerb területet, említi Diocleas (i. h. III. 490.). Ismeri már Rámát frisingai Ottó Gest. Frid. I. 31. (MG. SS. XX. 368.) és még IV. Béla is 1244-ben «Paterinos in Bosnam et in terram Rame» ír, e két tartományt megkülönböztetve (W. VII. 167.).

[443] KK. c. 69. (Flor. II. 216.) «Quod cum quadam die ad praefatum Monasterium more solito gracia orationis venissemus» mondja II. Béla 1138-ban (Kn. I. 98. l.); kegyelete jeleit W. I. 53. Ottó püspök működéséről Pomerániában, jelesen 1128-iki második útjáról s jelleméről Bernhardi, Lothar 152. s kk. ll. A mi II. Bélával való viszonyát, Zsófia eljegyzését illeti: Herbordus, Vita Ottonis MG. SS. XII. 771., 772. és Jaffé újabb kiadásában, Bibl. Rer. Germ. V. 732—735. Mikor jártak Bélánál Ottó követei? nem tudjuk bizonyosan; de mert az író szerint Béla már per plures annos uralkodott. Ottó püspök pedig 1139. június 30-ikán meghalt (Bernhardi, Konrád III. 107.), a követség idejét talán 1139. husvét tájára tehetjük, a mikor, ép a III. Konrád fia és Béla leánya közt az eljegyzés szóba jött, s így leginkább feltehető, hogy német püspök akkor közeledett hozzá kérelemmel.

[444] Álmos temetéséről ugyancsak Cont. Cosm. W. (i. h. IX. 143.) Az «intumulatum funus» alatt csak az ünnepélyes temetés hiányát érthetem. KK. c. 68. (Fl. II. 211.). Hogy eltemetése — mint krónikánk mondja — Fehérvárott történt, azt Cosmas folytatása is támogatja. mert Adelheid a Szent István ünnepére jött *s ott maradt*; ez ünnep pedig Fehérvárott tartatott meg. A dömösi alapítólevél 1138. anno septimo kelvén, 1138. márczius elseje előtt kellett keletkezni. Az idevonatkozó helyek Kn. I. 88., 94., 96., 97.

Az ölyvet tápláló szolgák neveit részben még létező helynevekből következtettem. Az oklevél kiadás-módjára nézve érdekes Fejérpataky i. h. 22. l.

[445] Ez eljegyzésre nézve lásd egyébiránt a fentemlített Vita Ottonis-t, mely ha a beszédek kidolgozásában a művész író kezére vall is, a tartalomra nézve igaz lehet, bár alig hiszem, hogy Konrádról nyilván azt mondta volna: «unquam male quidquam adversus eam cogitaverit»; míg a mit az ereklyetartóról mond, alig gondolta ki valaki, s a vakságának emlegetése se nélkülözi a belső valószinűséget; Cont. Cosmae Wisegr. (MG. SS. IX. 145.) Némely német forrás hibás évszámára nézve Bernhardi, Konrad III. 106. l. és n. 12.

[446] Soběslaw haláláról, Wladislaw futásáról Cont. Cosm. W. MG. i. h. IX. 145.. Béla halálát krónikáink egyhangúlag (KK. c. 69. Fl. II. 216.) február 13-ra teszik. E napra jegyzi az admonti Necrologium is, Arch. für Öst. Geschichte LXVI. 348. l. Mügeln (Kovachich i. h. 74. l.) jellemzése II. Béláról: «war gar milde und süsse», mi csak bizonyos értelemben felel meg a valóságnak, úgy látszik, benn volt a régi krónikában, de a Képes Krónika — valószinűleg, mert az a többivel, a mit róla elmond, nem igen hangzik össze — elhagyja.

[447] II. Géza koronázási idejére nézve, melyet a KK. c. 70. (Fl. II. 216.) Sz. Cecilia napjára vagyis november 22-re tesz, már Katona figyelmeztetett (III. 541.) v. ö. Knauz, Kortan 511. l., hogy S. Juliana olvasandó. II. Géza örökösödési jogát sceptra paterni regni jure haereditario obtinens emliti nem csak CD. II. 129., a miért azt Salamon a többi okok közt hamisnak tartja (Budapest Tört. III. 17. l.) 1151-ben is Kuk. II. 44., valamint év nélkül CD. VII/5. 119. l. A kői monostorról CD. II. 336. Belust tettein kívül jellemzik KK. c. 70. (Fl. II. 218.) Ragewin Gesta Friderici I. III. 12. (MG. SS. XX.), a ki «virum valde prudentem ac ad innovandas res idoneum»-nak nevezi. Neve leggyakrabban Belos, ablativusban Belo, a minek a görögök: Βελουσης-e is megfelel. Hivataloskodásáról csak bán néven fordul elő 1144. (Kuk. II. 36.), 1148. (CD. II. 129.) 1150—1152. (W. I. 60., 62.); csak palatinus, 1146. (W. I. 58.), 1156. (Kn. I. 108.), 1157. (u. o. 110.) bán és palatinus, 1146. (W. I. 57.). 1157. (CD. II. 144.). Minthogy pedig időközben más nádorral, más bánnal nem találkozunk, úgy látszik, állandóan együtt viselte e két

méltóságot. Róla beszél Kinnamosz is III. 7. (104. l.), bár részben Vak Bélával összezavarja, a szerb főzsupán sógorának és vaknak mondván őt. Hogy drávántúli bán volt, kitűnik, hogy Dombró felett, a Dráva-Száva közt ő ítélt (Tk. I. 2.). Birtokairól említés Tk. I. 1. s a fentebb idézett CD. II. 336.; a Reg. de Varad 231. sz., a tomoriak (Abaujban, Szikszó táján) II. Endre alatt megtámadják Martinum fil. Mochou de genere Beli bani.

[448] A 72 megye megalakultának már e korban be kellett fejezve lenni, a mire mutat frisingai Ottó püspök adata ép úgy, mint a kievi évkönyvek tudósítása 73 csapatról. (Néhány szó hadi viszonyainkról a XI—XIII. században. Hadtörténelmi Közlemények 519. l.) Hivatkozom még egész általánosságban Pesty Frigyes: Várispánságok Történeté-re. s ennélfogva egyes részletes adatokat csak ott idézek, ha valami figyelmét elkerülte, vagy már a munka megjelenése után merült volna fel; vagy a hol tőle eltérő nézetek támogatására szükséges. A legrégibb temesi ispánt III. Béla uralkodása elején találjuk (W. I. 69.). Szepes gyepüire nézve CD. IV/2 380., 382. ugyan csak 1256-ból, de a gyepük idővel inkább kijebb terjedtek, mint sem beljebb szorultak. Boguchwal a XIII. század második felében a magyarok birtoklását, a «Castellania de Spis»-t «fraudulenter detenta»-nak nevezi (Bielowski i. h. II. 508.). Az első szepesi ispán 1216-ban fordul elő (CD. III/1. 178.), mert a CD. II. 392., illetve W. VI. 225. 1202-ben említett Tamás, mint Knauz-nak (I. 164.) az eredeti után készült kiadásából kitűnik, nem comes de Scepus, de «de Supron» volt. A lengyel befolyásnak és igényeknek tulajdonítható, nem pedig a régi prágai püspökség kiterjedésének, hogy a krakói püspök a XII. század elején az északi Szepesség tizedét magának követelé s e végett az esztergomi érsekséggel pert folytatott, de azt végre 1333-ban elvesztette (Hradszky I., Szepes vármegye a mohácsi vész előtt 4. l. n. 4.), mely becses munkában kár, hogy nem mindig találkozunk a források értékének kellő kritikai megválogatásával. Lengyel uralomra mutat CD. IV/1. 353., s ez megczáfolja azt a véleményt is (Hradszky i. h. 30.), hogy e birtok, mint IV. Béla leánya, Kynga hozománya került lengyel kézre; Kynga hozománya egyébiránt, élete szerint, 40,000 márkából állott; de a Szepesség e része ilyen gyanánt nem említtetik (Mon. Pol. IV. 648. l.) Zólyom nevét Bél, Notitia II. 370. a szláv zwolentől — «locum electam» — származtatja. Talán közelebb járunk az igazsághoz, ha a

cseheknél használt vole, zvule szóval hozzuk kapcsolatba, mely valami közös jogot, különösen pedig a vadászatot és halászatot jelenti,(Brandl. Glossarium, illustrans Bohemico-Moravicae historiae fontes 367. l.). Zólyomi erdőről és gyepüiről Anonym. c. 34. (Fl. II. 29. l.) A vidék barbárkori lakhelyeire figyelmeztetett Ortvay, Magyarország régi vizrajza a Turócz és Vág folyóknál (289., 304. ll.). A mai Zólyom, melynek egy része azonban a XII. században bizonyosan még tekintetbe se jött, 2730. a mai Veszprém. melynek talán fele része a bakonyi ispánságra esett, 4163 kilométert foglal el. Bakonyi comesről először 1210-ben történik említés (W. I. 100.), de azért a megye régibb lehet, habár az 1082-iki Gwg bakonyi ispánra (HO. IV. 1.), ki Szent László veszprémi álokmányában fordul csak elő, nem is támaszkodhatunk. Pesty Frigyes felfogása, hogy a Bakony valami különszerű volt a többi megyék közt, hogy abban nemesi birtok nem volt (Eltünt Vármegyék I. 201.). az ugyancsak általa (i. h. 205., 207. ll.) idézett, W. II. 315., HO. IV. 46. megjelent oklevelekkel — mely utóbbiak szerint a Zák-nemzetség birt Bakony vármegyében vagy ispánságban — megczáfoltatik. A küküllői vár első okleveles említése csak 1197-ből való (W. I. 85.). Hogy az erdélyi Szolnok más volt, mint a tiszamelléki, kitünik onnan, hogy 1233-ban megkülönböztetik, mint «dioecesis Ultrasilvanae sita»-t (W. VI. 545. l., Sztáray Okl. I. 1.), míg ugyanez időben, 1234-ben, csak «jobagiones castri de Zonuc»-ról van szó, oly ügyben, a melyben az országbíró ítél, Szöregre való poroszló szerepel, a mi mind a tiszamelléki Szolnokra mutat. A felfogás, hogy a dioecesis Ultrasilvanae csak az egységes Szolnokmegye egyházi felosztására vonatkozik (Pesty, Eltünt Vármegyék I. 45.), mint nagyon is erőltetett okoskodás el nem fogadható, mert e felosztás kiemelésére semmi ok sincs s bizonyosan csak erdélyi — világi — hovatartozását jelzé a magyarországi Szolnokkal ellentétben. Hogy a későbbi Közép-Szolnokmegye az erdélyi Szolnokhoz tartozott, mutatja, hogy kezdetben — mint már 1279-ben, CD. V/2. 559., azután később, Anj. Ok. III. 61., 63., és még később a XV. századig Külső-Szolnok nevet viselt (Csánky, Magy. Tört. Földrajza I. 545.). A mai Külső-Szolnokmegye, a *külső* jelzőt csak a XV. század huszas éveiben kapta (Csánky i. h. 665.) s az egri püspökség szabadalom-levelében 1271-ben (CD. V/1. 157.) említett Kuszolnok — ha az olvasás jó! — nem lehet ez a Szolnok, mely a váczi egyházmegyéhez tartozott, hanem annak legfel-

jebb egyik része, s ez esetben Kis-Szolnoknak és nem Külső-Szolnoknak olvasandó. — Ugocha tulajdonnév (HO. III. 9.). Az első lucsmani ispánt 1171-ben találjuk (CD. II. 184.). II. Géza 1150-ben (CD. VII/8. 114., javítva OL. DL. 15. sz. után) Lucsman, in comitatu Suproniensi-nek nevezi, mi azt mutatja, hogy a megye akkor nem létezett még, vagy kevéssel előbb keletkezett, hogy a locsmándi comes úgy szólván el se foglalhatta, bele sem melegedett. Minden esetre ezt a vármegyét tarthatjuk a 72 megye közt a legifjabbnak. Az ott említett Izbégh győri püspökkel is csak egyszer, 1150-ben találkozunk még (W. I. 60.). Mikép keletkeztek a szétforgácsolt vármegyei birtokok, jó megjegyzéseket találhatni Tagányi, «Szolgagyőr» czikkében (Századok, 1882. 395. l.). Ő figyelmeztet egy esetre, hol a szolgagyőri várnépek szereztek földet (W. II. 299.); hajdani királyi adomány-birtokot kapnak (W. IX. 583.). A pozsonyi fehérmegyei várföldről HO. V. 7. l. 1279-ben turóczi jobbágyok nógrádi földért perelnek (W. IV. 181.). Ha a pert megnyerik, s a király őket igényüktől el nem üti, a megnyert föld okvetlenül a turóczi, vagyis zólyomi ispán hatáskörébe esett volna. Semptei első comes gyanánt «Zemere comes de Semptei» említtetik, III. Béla uralkodása elején (W I. 69.). A név érdekesen találkozik Anonymus adatával (c. 37. Fl. II. 31.), hogy Huba, a Szemere-család őse lett nyitrai s más (Sempte, Galgócz stb.) várak ispánjává Bánát Botka, Pesty, Komárommegyében, a Bana helységnél keresik, mely előfordul régibb okmányainkban, de soha sem mint castrum, hanem villa Bana (1248-ban CD. VII/3. 32., 1268-ban Kn. I. 559.). Bana, kiejtés szerint bizonyosan Bána vagy Bánya, fekvésére nézve Anonymus C. 37. (Fl. II. 31.) nem hagy fenn kétséget, hogy a Vág mellett feküdt. Elbeszélése szerint, mely mindenütt rendkívül pontosan megtartja az egymásutánt, a magyarok a Vághoz érve elfoglalták a csehek várait, melyeket ily sorrendben sorol föl: Sempte, Galgócz, Trencsén, Bolondócz, Bánya. Mint hogy ő elbeszélésében a térbeli egymásutánt sem zavarja meg, elbeszélését akkép kell fölfognunk, a mit egyébiránt a dolog természete is igazol, hogy a magyarok Galgóczról nem folytatták útjokat a Vág mentében fölfelé, hanem a most is létező úton vagy irányban Zsámbokrétre, s onnét északra fordulva, Trencsénre mentek; s miután ezt a harmadik és utolsó várat elfoglalták, mentek lefelé a Vág mellett Bolondóczra, onnét Bányára, a hol aztán átkeltek a Vágon

és megállapíták az ország határait a Morváig. Bánának tehát — Anonymus fölfogása szerint — Bolondócz és Galgócz közt kellett feküdni, s csakugyan itt találjuk mai nap is, szemben Pöstyénnel, bár a túlparton robogó vasútról nem látni, Bánkát, mely még 1395-ben (CD. X/2. 318. l.) Bánya nevet viselt. Egyébiránt a név is — Bánya, fürdő — valami hévvizes vidékre mutat; Bél szerint (Notitia IV. 497. l.) a pöstyéni hévvizek hajdan a Vág balpartján — tehát a Bánya vagy Bánka környékén — fakadtak, s Bánkán még 1709-ben is volt fürdő (Lovcsányi Gy., A Vág és vidéke 149. l.). E fekvés mellett tanúskodik, hogy a várbirtok legnagyobb része a Vág környékén fekszik, hogy a bányai vám tizede a nyitrai püspököt illette (HO. VII. 125. l.) és 1258-ban, a bányai várföldek visszaszerzésében mint bíró szintén a nyitrai püspök működik (CD. V/1. 318. és ugyanaz VII/1. 306. l.). Egyébiránt már 1156-ban «Terra Banensium»-ról olvasunk, mely a barsmegyei Bratka (mai Baracska?) faluval határos (Kn. I. 109. l.). Galgócz váráról és várnépéről már Kálmán idejében hallunk (Fejérpataky i. h. 57.) a zobori oklevélben. Szoros összefüggését Szolgagyőrrel szépen felismerte Tagányi (Századok. 1882. 312. s kk. ll.) «Szolgagyőr» czímű értekezésében, csak fejtegetése kiegészítésére említhetem fel azt a tőle velem közlött adatot, hogy Baas comes zulgagewriensis a «jobagionibus eiusdem castri nostri»-val a galgóczi híd és rév-vám felett ítél; mely oklevél 1424-iki átiratban a pozsonyi káptalanban őriztetik (Capsa 13. fasc. 2. n. 5. sz.) s ugyan e Baas, ki, mint alább látni fogjuk, 1270-ben V. István követe volt II. Otakárnál, galgóczi ispánnak mondatik (l. II. 363. l.), s kiemelendő CD. V/2. 201., 203.; W. IX. 15., 72. ll. Az ember szinte hajlandó volna Galgóczot és Zolgagyőrt egynek venni, ha ismét más adatok, jelesen a Pestytől (Várispánságok 475. l.) felhozott, eredetiben az Országos Levéltárban levő 896. DL. számú, még kiadatlan oklevél e tekintetben határozottan külön nem említené e két várt. Általában véve Pesty, ki e várról, s az a körül folyt vitás kérdésekről idézett munkájában az anyagot úgy szólván kimerítően összeállítja, sikerrel czáfolja Tagányi véleményét, hogy a szolgagyőri vár a mai Posatka faluban volna keresendő, de maga a vár hollétére nézve kielégítő eredményre nem jut, állítja, de nem bizonyítja be, hogy Szolgagyőr vára Győrmegyében volt (Pesty 451. l.) s abbeli állítása (i. h. 458.), hogy az 1240. sághi győri várszolgák

1273. körül szolgagyőri várszolgáknak neveztetnek, meg nem áll, mert 1240-ben már kiváltságolt szőlőmívesekről, 1273-ban pedig nem kiváltságolt várnépekről (castrensesekről) van szó, és nemcsak Győrmegyében, hanem Galgócz közvetlen közelében is van egy Ságfalu, a hová e szolgagyőri várnépek szintén tartozhattak, sőt tartoztak is. Ha azonban tekintetbe veszszük, hogy a mint Tagányi megjegyzi, Szolgagyőrnek és Galgócznak közel kellett egymáshoz lenni; ha tekintetbe veszszük a W. VIII. 191. l. közlött oklevelet, mely szerint a mai nyitrai Nagy-Báb helységtől — hogy Nagy- és nem Kis-Báb, kitűnik a Tagányitól i. h. 318. idézett okmánynyal való összevetésből — északra esett Szolgagyőr; tekintetbe veszszük, hogy a vár okvetlenül valami útvonalnál feküdt: eléggé indokoltnak látszik abbeli állításunk, hogy Szolgagyőrnek, a mai Felső- és Alsó-Récsény táján, a Galgócztól Nyitrára vezető úton kellett feküdni, a hol Bél is — igaz, hogy szerinte csak törökvilágbeli — «castellum munitum»-ról emlékezik (Notitia IV. 406.). Szolgagyőri várjobbágyok egyébiránt 1220. körül a nyitrai káptalan előtt szerepelnek (DL. 153.). a mi legalább arról tanúskodik, hogy a várat nem kell valahol messze Dunán túl keresnünk. Bolondos váráról Pestynél (Várispánságok, 189. l.) tollhiba, hogy már 1108. körül említtetik e helyett: 1208. körül. Trencsényben, mint Pesty megjegyzi (i. h. 193.) nem volt várfölde Bolondosnak, de én azt nem tarthatom sajátságosnak, hanem inkább természetesnek, mert a szegény földű Trencsén nem volt oly gazdag vármegye, hogy annak földéből még más várak dotálására is lehetett volna valamit fordítani. Névjegyzékem némileg eltér attól, melyet Pesty állít fel (i. h. 49.). 63 megyét, vagyis — az ő nyelvén szólva — várispánságot ő is felismer. Bakony, Pilis, Pest, Ugochát, Küküllőt, Orbászt, Zanát — az ő elméleténél fogva — nem sorozza a várispánságok közé, hanem megyéknek tartja. Az általa ajánlott hét más kerület vagy nem is volt soha külön vármegye, vagy csak később alakult oly felosztássá, melynél fogva a vármegyék sorában helyet foglalhatna. Garics, ép a tőle idézett oklevelek tanusága szerint (i. h. 224. s kk. ll.) nem volt egyéb bizonyos geographiai fogalomnál, mely később, Kún László idejében, mint külön uradalom, talán bizonyos külön szervezettel birt, de előbb Somogy vármegyéhez tartozott, s ez teszi érthetővé, hogy az ott lakó várnépek birtokkérdéseiben, még a XIII. század közepén is, a somogyi ispán szerepel. Koaszt

(Kowazd vár) talán a Baranyában, Drávántúl 1462-ben említett Kovácshida. (Teleki, Hunyadiak VI. 112.) IV. Béla uralkodása alatt főleg 1266—1268-ban említtetik, de ha föl tennők is, a mi nem szükségképi dolog, hogy már a tatárjárás előtt létezett, a róla szóló kevés adatból (Pestynél, i. h. 283. s kk. ll.) csak annyi következik, hogy mint Garics, valami nagyobb birtoknak — uradalomnak, mint most mondanók — képezé főhelyét, különben azonban Baranyához tartozott. azért az a Péter és Pál, «jobagiones castri de Kuazth», a kik Vajszlo földjüket és személyüket a nyúlszigeti apáczák birtokába bocsátják, magukat a budai káptalan előtt baranyamegyeieknek (de comitatu Barana, ut dicebant HOkl. 51.) mondák. Pata-Ujvár csak egy tudományos fictiónak köszöni létét, Szolgagyőr pedig a fönnebbiek szerint nem különbözik Galgócztól. Zagoria és Turócz csak Varasd és Zólyom részei voltak, ügyeikben a varasdi és zólyomi ispánok szerepelnek, mint p. o. még 1269-ben is, turóczi várföldek kérésében a zólyomi ispán ítél (CD. IV/3. 542. l.). Zagoriára nézve a magától Pestytől felhozott adatokon kívül még fölemlítem, hogy mikor 1262-ben IV. Béla «Terram Castri Zagurie» Batinát eladományozza (W. III. 16.), a beiktatást Majs mester teljesíté, ki ugyancsak somogyi ispánnak neveztetik, de ebben az időben, 1261-ben és 1263-ban a somogyi mellett varasdi ispán is volt (Tk. I. 127. CD. IV/3. 111.). Az 1207-ben előforduló «Chefano bano et Saguriensi comite», ha nem hibás írás a velenczei liber pactorum-ból kiadott oklevélben, mint: budugriensem, vesprinensem (Kuk. Jura I. 41.) bizonyosan nem a szóban forgó zagoriai, hanem inkább zágrábi ispán, mint a 406. jegyzetben említém. A podgoriai ispán alá tartozott Okics vagy Oklics is, mely Pesty szerint külön várispánság lett volna; okicsi ispánok a tatárdúlás utáni időkben kezdenek szerepelni; az oklevelekből csak az tűnik ki, hogy itt is az országos vármegyei szerkezet bomlásával bizonyos kisebb terület alakult, minek a Drávántúl — bizonyosan előmozdítva a terület szagatottságától — a tatárjárás után több példájára fogunk akadni.

449 Magyarországi belviszonyokról Ottó MG. SS. XX. 368., 369. ll. V. ö. egyébiránt már idézett czikkemmel a Hadtörténelmi Közlemények i. h. 514. s kk. ll.

450 Az udvari tisztségek mikép lesznek nagyobb tekintélyű méltóságok, az oklevelekből következtethető, a melyekben előfordulnak.

Az első magister tavernicorum (még később is néha (1148.) regie camere praesidens CD. II. 130., Rogeriusnál, c. 10. Fl. IV. 53. l., Thavernicus, qui et camerarius) és dapiferorum, 1135-ben (W. I. 50., 51. l.), az első magister pincernae 1148-ban (CD. II. 130.) fordul elő. Hogy e kor előtt nem sokkal előbb kezdtek szerepelni, következtethetjük a legfőbb udvari hivatalnak, a nádornak, aránylag csekély jelentőségű állásából, mely csak Kálmán idejében emelkedett országos, kormányzati jelentőségűvé, mely után aztán az országbiró emelkedett, kinek neve is eleinte «comes curialis regis» 1135. CD. VII/5. 102. «Curie regalis officia disponens» 1138. (Kn. I. 138.) «Regie curiae curam gerens» 1148. (CD. II. 130.) Agazo ugyan már I. András alatt a tihanyi oklevélen is előfordul (CD. I. 393.), de abból nagyobb méltóságára ép oly kevéssé következtethetünk, mint a «judicis», «ministris», «insertoris»-éra, s állandóan csak II. Endre korában kezd szerepelni. A tár. tárnok szóról Besztusev Rjumin G. v. Russland I. 170., Miklosich, Slavische Elemente im Magy. N. 857., 858.

[451] A megyei hadak számáról Hadtörténelmi Közlemények i. h. 519. s kk. ll.

[452] A fegyelemről, mely szinte ázsiai despotismusnak tetszhetett a feudalis társadalom — sok tekintetben — lazább szervezetéhez szokott Ottó püspöknek, lásd Gesta Frid. I. i. h.

[453] Hogy a felvidéki megyéket az Árpádok idejében a hazai tótság népesíté meg annyira-mennyire, azt főleg abból következtethetjük, hogy a szomszéd nagy erdőségek által elválasztott szlávok gyér lakosságából, mely Csehország-, Lengyelországban maga is megbirta a colonisatiót, valami tetemes bevándorlás nem képzelhető. A mit idegen, északi szlávokról olvasunk: Rutenusokról Krasznában, Varad-Reg. n. 300., csehekről Borsodban u. o. 367. stb., kikről még alább bővebb szó lesz, nem is e vidékre vonatkozik. Hogy Zólyom és Szepes nem egyéb megyékből colonisáltatott, hol szinte szláv lakosságnak kellett lennie, következtethetjük, hogy Nógrád, Hont, Gömör, s részben Nyitra, Pozsony, Trencsén északi részei később lettek megszállva; az odavaló lakosság pedig, ha belőle kivándorlásra jutott volna, ide telepedett volna. Továbbá Anonymus adatai c. 18., 34. Zólyomot Barssal, Szepest Borsoddal hozzák kapcsolatba (Fl. II. 18—28.). A németekről — igaz, hogy a XIII. század végéről

nem előbb — írja a Descriptio Germaniae (MG. SS. XVII. 238. l.) «homines fideles hominesque laboris et in barbaris nacionibus aliis hominibus cariores».

[454] A szászok eredetéről szóló nyomozások 1876-ig jól össze vannak állítva Reissenleitner K. értekezésében: Die Forschungen über die Herkunft des Sachsenvolkes (Archiv des V. f. Sieb. Lkd. N. Folge XIII. 538. és kk. ll.), Teutsch, Geschichte der Siebenbürger Sachsen, 1874., meleg hangú, a nagy közönség számára írt története, nélkülözi a tudományos megokolást, s a régibb korral keveset is foglalkozik. Dengler értekezése: Geschichte Ungarns, mit besonderer Berücksichtigung Siebenbürgens (Progr. des Ev. Obergymnasiums zu Bistritz, 1884/5., kivált 43., 44. ll.) jelentéktelen. Jelentékeny azonban, és részben rátámaszkodunk Keinzel: Über die Herkunft der Siebenbürger Sachsen (Beszterczei gymn. programmja 1886/7. 5. s kk. ll.), csakhogy véleményét, hogy a mai szászok közt épen nem volt flamand, megczáfolja Gergely pápai követ (CD. II. 250.), mely III. Béla nyilatkozatát reprodukálja; itt tehát nem járatlan idegen pap, hanem a magyar király él a flandrenses kifejezéssel, még pedig oly ügyben, mikor főfontosságú kérdés annak interpretatiója, kik azok, kik a szebeni prépostság alá tartoznak, kik azok, kiket II. Géza behívott? A magyarok pedig szásznak nevezhettek minden északibb németet: de a flamandokat is megkülönböztették. Hogy azoknak nyoma Erdélyben nincs: nem bizonyít semmit; mert ennek oka a kellő nyomozásnak hiánya lehet. A rajnamelléki származásra is ki gondolt Marienburg előtt? Hogy valaki a keresztes vitézek közül származtassa a szászokat, és Oláhország felől vezesse be őket: el kell felejtenie vagy teljesen félre kell ismernie a XII. század derekának szellemét, a keresztes vitézek minőségét, kik nem jártak családjaikkal, eszközökkel, melyekkel egy puszta föld colonistáivá lehettek volna, és az akkori közlekedési vonalokat. Zimmermann (Mittheilungen IX. 46. s kk. ll.) helyesen bizonyítja, hogy a szász bevándorlás északról jött, de a későbbi útvonalokból indulva ki, a Szamos völgyén költözteti be a bevándorlókat, holott akkor még a só is, mint a tőle is idézett III. István-kori oklevélből (Zichy-cod. I. 2.) és az Aranybulla XXV. czikkelyéből — természetesen a Kn. I. 235. l. közlött correct szöveg szerint —, mely sóraktárul *Szalacsot* rendeli, Székelyhíd mellett, kitűnik, a Meszesen át jött. A flamandok tehát alkalmasint

Pestnél keltek át a Dunán, vagy már kezdettől fogva a Duna balpartján vonulva, a rendes úton, Poroszló táján mehettek át a Tiszán, s azután a Meszesen át, a kolozsvár-tordai úton a Maroson túlra vonultak. Nem hiában hivattak; bejövetelük nem volt összefüggésben s azért nem is hozható kapcsolatba más német, szász telepekkel, s így érthető meg, hogy az ország legtávolabbi részében találjuk legrégibb telepeiket, oly időben, mikor — részben kimutathatólag, részben következtethetőleg — északi Magyarországban még nem is voltak német telepek, vagy legalább nem voltak jelentékenyek. A szászok egész későbbi fejlődése, állása mutatja, hogy őket meg kell különböztetni másnemű bevándorlóktól. Borchgrave: Histoire des Colonies Belges, qui s'établirent en Allemagne 1865. annyiban figyelemreméltó, hogy több, nehezebben megszerezhető adatot tartalmaz, s azért részben rátámaszkodunk (jelesen 14., 37—46., 87., 114., 143., 343. ll.-ra), ámbár leggyakrabban nem eredeti, hanem másod-, harmadkézből vett adatokra támaszkodik. Másik művének: Essai historique sur les colonies Belges, qui s'établirent en Hongrie et en Transylvanie, még ennyi értéket sem tulajdoníthatunk. Az erdélyi gyepükről Hadtört. Közlemények i. h. 505. l. Elolvasásra méltó Wenzel Gusztáv: Adalék az erdélyi szászok történetéhez az Andreanum előtti időből. Értekezések a Tört. Tudományok köréből III/3. A flamandok XI. XII. századbeli angol dolgairól: Thierry Ag., L'histoire de la conquête de l'Angletera III.[10] 23. s kk ll. Németországi, wagriai telepítéseikről és az 1143. évi mostoha viszonyokról Bernhardi, Konrád III. 318. s kk. ll. Némely flamand aristocratiáról, mely érthetővé teszi az Andreanum comiteseit, a Bauermeisterekről, Borchgrave, Les Colonies en Allemagne 160. s kk. ll. Későbbi nyomaikról Teutsch i. h. 81. s kk. ll.).

[455] A Keled-nemzetségről KK. c. 28. (Fl. II. 132.), Kézai: De Nobilibus Advenis (Fl. II 96.) CD. II. 184. Tőlük származhatott az az Iván, ki II. Endre alatt Lucsmán feléről intézkedik (W. XI. 283.). Geneologiájukra nézve a XIII. század eleje óta W. VI. 485., 550., VIII. 43., CD. III/1. 427., V/1. 267. A Keled fiainak nemzetségét a XIII. század elejéig, Magister Fülöpig (CD. IV/1. 340., IV/2. 519.) felvihetjük. E nemzetségből származtak a Koroghiak — kiknek őse tehát nem volt Szent Gellért gyilkosai közt, mint azt az Istvánffy által fentartott hagyomány regéli (Lib. VIII. 1758. kiad. 82. l.) —, mit a W. VII. 481. kiadott oklevélnek az Országos Levéltárban 33212. DL.

sz. a. őrzött eredetivel való összevetése — az átírat 1417-ben «Magister Stephanus, filii Stephani Bani filii Philpus de Korogh» számára, ki «in sua Magistrorum Philpus et Nicolai fratrum suorum personis» jelent meg, állíttatván ki — bizonyít. A Koroghiak később a XV. században, körülbelül akkor, mikor a vegliai és modrusi grófok a római Frangepánokkal, az ősrégi frankóniai, már a IX. században virágzó gróf Castell-családdal nektálták magukat (DL. 12649. sz.); ámbár a Castell-család oklevelei, melyeket Wittmann Pius adott ki (Monumenta Castellana 1051—1546. 1890.) e rokonságra semmi felvilágosítást sem nyujtanak. Az eseményt, melylyel a krónikák a Gottfried- vagy Keled-nemzetség kiköltözését kapcsolatba hozzák — ha egyáltalában történt ilyesféle dolog — talán, mint Rademacher véli (Die Ung. Chronik als Quelle deutscher Geschichte. Domgymnasium zu Merseburg 1887. Ostern, 14. l.), Lajos thüringi gróf testvérének, Raspe Henriknek, 1130-ban történt megöletésével kapcsolatos, melyről az egykorú német források a tettes megnevezése nélkül emlékeznek (Bernhardi Lothar Supplinburg 258. l.).

456 A Héder-nemzetségre nézve a K. Krónika tévedését (21. Fl II. 120.), mely bevándorlását, II. Géza kora helyett. Géza vajda idejére teszi, mit Kézai óvatosan (Fl. II. 94.) elkerül, kimutatja a CD. II. 144. és VII/5. 116. megjelent okmány. Heydrich II. Géza több okmányán szerepel. Ha itt-ott (p. o. Kn. I. 111.) Henricusnak fordul elő: az tévedés. A család későbbi geneologiájára, legalább a Wolfger ágára nézve Bottka T., Chak Máté 8. l. (Értekezések a TT. III/4. 1873.) Eredetét Wendrinsky József a Blätter des Vereins für die Landeskunde Niederöstreichs XI. 343. s kk. ll., XII. 48., 124. ll. az alsó-ausztriai grófokkal, kik az alsó-ausztriai Kis-Czellt alapították, köti össze, de a Haderich = Hedryh, a honnét a Hadersdorf név Bécs mellett, és Heinrich neveken kívül, megállható rokon vonást nem tud felhozni, s értekezése általában nagy járatlanságot tanúsít a magyar történetben. Stessel rövid czikkét: A Héderváryak ősei Karinthiában (Századok. 1882. 57. l.), mely kritikátlan összehordása kritikátlan állításoknak, csak Tangl czikke, Die Grafen von Heunburg (AfÖG. kapcsán említem, ki határozottan tagadja a karinthiai heunburgi grófokkal való rokonságot. Mind a mellett, tekintve, hogy Kún László uralkodása elején, mikor e grófok szereplése nálunk is ismeretes volt, írt K. Krónikai adat (i. h.) a nemzetséget «de comitibus

Heinburg» származtatja, mit Kézai (i. h.) «introivit de Viltonia»-ra változtat, vagyis bizonyosan a stajer Vildont tartja hazájuknak: azt lehet következtetnünk, hogy a nemzetségnek Németország karinthiai vagy karantán (stájer) őrgrófsági részeiből kellett származni, s azért hozták, bár alaptalanúl, ottani családdal, ottani helylyel kapcsolatba. Hedrich jellemzésére Ottó, illetve Ragewin Gesta III. 12. (MG. SS. XX. 424. l.) W. I. 60. l.

457 Az advena vitézekről már a KK. c. 30. (Fl. II. 133.) mondja «Ungaris inmixti». Ottó Gesta Frid. I. c. 31. i. h. A nyugotiak fegyverzetéről érdekesen emlékeznek Kinnamosz III. 16. (125. l.), Komnena Anna XIII. 8. (II. 213. l.). V. ö. Néhány szó hadi viszonyainkról a XI—XIII. században czímű értekezésemet. (Hadtört. Közlemények 1888. 521. l.) San Marthe, Waffenkunde 33. s kk. ll., 89. s kk. ll. Köhler: Entwickelung des Kriegswesens III/1. 23. s kk. ll. Gauthier, La Chevalerie 319. s kk. ll. Vért még a XV., XVI. században is (Nyelvtörténeti Szótár III. 1082. l.) pajzs, scutum.

458 A lovagok taktikájáról Köhler i. h. III/2. 230. s kk. ll. Az árakra vonatkozó példák CD. III/1. 304., III/2. 226., 352. ll.; Regestrum de Várad N. 331. A rabszolgák ára, mint alább látni fogjuk, II. Endre idejében $2^1/_2$—3 márka volt, W. I. 194. R. de Várad N. 115., 126., 290., 342. Hadt. Közl. i. h. 521. N. 1. és Ottó i. h.

459 Ottó szavai i. h. Admontról. Wichner, G. des Stiftes Admont I. 31., 67., mely nem nyújt annyit, mint a mennyit várni lehetne. Zsófia sorsára nézve új világot vetnek levelei, melyeket Jaksch: Mittheilungen, Ergänzungsband II. 361. s kk. ll. helyes bevezetéssel közlött. Véleményétől csak annyiban térek el, hogy én az eseményeket nem 1146-ra teszem, mikor már tavasz óta ellenségeskedés folyt a németek és magyarok közt, mikor Szent István napja már hadizajba esett, s a mikor a czifrázó, de azért még sem hazug, egykorú Herbord nehezen írhatta volna II. Géza baragjáról, hogy csillapíták: «nec regno Theotonicorum importari bellum opportere sine causas belli». Különben a követség részleteire nézve lásd ugyanőt MG. SS. XXII. 772., 773. Vajjon a követben, kit az író «ducem unum, virum fortem, cognatum suum et amatorem gloriae suae» nevez, nem-e Belost gyaníthatjuk, mint már Katona is tette? (III. 603. l.)

460 Az osztrák-magyar háborúra nézve Ottó, Chronicon VII. 34.;

Gesta I. 30., 32. (MG. SS. XX.), melynek e szavai: «multosque ex militibus nostris ad favorem suum pecunia inducens» a Chron. e szavainak (i. h.) «illo multos ex nostris pecunia corrumpente»-nek felelnek meg, s így ez utóbbiakat is Boriszra kell értenünk, s nem lehet abban czélzást látni arra, hogy II. Géza VI. Welfet megvesztegette, mint Bernhardi (III. Konrád 498. l. N. 29.) magyarázza. A KK. c. 70. (Fl. II. 216.) szépen kiegészíti Ottó elbeszélését. A «Rapolt miles»-ben talán a Liutold (ejtsd Leutold) magyaros átváltozását ismerhetjük fel, mint már Hahnenheim i. h. 27. N. 54. gyanítja. A két német vezér családját Riezler G. v. Bayern, I. 64. l. állapítja meg, nem egyenes adatok, hanem a combinatió alapján, hogy más ilynemű grófok ez időben nem fordulnak elő. A Képes Krónika e helyét Castrum Poson ex — probitate Juliani comitis ceperat, melyet Toldy kiadásában Thuróczy nyomán ex industria et improbitate-ra változtatott, Bonfini úgy értette, hogy Julianus német volt, Timon ellenben — Katona helyeslésével — a «probitas»-nak jámborság, együgyűség értelmet ad, a mihez (Katona III. 577., 578.) a Képes Krónika: «nocturnis insidiis occupaverat» legjobban illik. A Continuatio Admont. (MG. SS. IX. 581.) Boriszot Porsanak nevezi s Pozsony megvétele idejét «in paschale hebdomade» helyezi. A német egyéb apró források összeállítását, melyek csak annalistikai rövidséggel emlékeznek az eseményről, Bernhardinál i. h. 501. l. N. 40. A chronologiára nézve jó megjegyzéseket tesz Hahnenheim i. h. 33. l. N. 59. Konrád tartózkodására (in remotis regni locis) fényt vet Stumpf 3509—3515. sz. oklevelek. A lajtamenti csata napját, bár hibásan 1147. az Ann. Zvettlen.-ben MG. SS. IX. 538. A Virveld vagyis Feierfeld, ugar s részben a Lajthán innen, de túl is feküdt, mert Ansbert elbeszélése szerint I. Frigyes keresztes hadjáratáról Frigyes «terram Ungaricam, que extra portas dicitur . . . . intravit, et in planicie Camporum, qui vulgo Vieruelt dicitur, juxta Bosonium urbem castra-metati» (Fontes RA. S. V. 15. l.) A Képes Krónika nagy túlzásra ragadtatja magát, mikor állítja, hogy Konrád, bár maga nem jöhetett: «universum fere robur regni Teutonicorum ad extirpandam Hungariam commoverat», de maga Ottó is, mikor az elesettek közt «a vulgo vero multitudo innumerabilis»-t — igaz, hogy mind a két félre értve — említi, elismeri, hogy Henrik serege — habár minden ereje nem is volt együtt — tetemes lehetett. A templomot, a melyben Gézát fel-

avatták, Fessler (G. der Ungarn II. 58.), nem tudom mi alapon, a Zurány és Gáid közt balra fekvő Szent Anna egyházában keresi. Hogy püspökök kötötték fel a kardot, ritkább, de nem példátlan eset (V. ö. Ducange Arma dare, armis cingere, honorare alatt I. Henrik angol király esetét). A csata elbeszélésében Ottó püspök összefüggő, logikus elbeszélését követtük. A Képes Krónika rhapsodikusabb és terjengő, egyes részletekben azonban felvilágosítja, és — mint a II. Géza alatt levő tartalék közbelépésével — kiegészíti a püspök elbeszélését. Az Ann. Chron. is említi az eseményt 1145-höz: «et expugnavit herzog» (Fl. III. 211.).

461 A magyarországi éhséget a KK. i. h. említi; a németországi 1146-iki éhségről Bernhardi, III. Konrád 480. l. N. 35.

462 A jeruzsálemi magyarokról a Rosière, Cartulaire de l'eglise de S. sepulcre után W. I. 57. s kk. ll. II. Géza alapítása Jeruzsálemben Kn. I. 132. s kk. ll.

463 Welf segélyezéséről Hist. Welforum Weingartensium MG. SS. XXI. 468. l., mely oly általánosságban beszél. hogy e segély idejét mindenesetre, mint Giesebrecht nyomán Adler L. Welf VI. und sein Sohn 17. lap is elfogadja, a keresztes had előtt való időre tehetjük, de nincs kizárva, hogy ez azután is folytatódott. A keresztes hadjárat előzményeiről Bernhardi III. Konrád 512. s kk. ll. Az idézőjel közt való szavakat frisingai Ottó mondja, Gesta c. 44. A keresztesek átvonulásáról KK. c. 71. (Fl. II. 218.). Az Annales Sancti Disibod. (MG. SS. XVII. 27.) népies német felfogással, pontatlanul, de mégis megerősíti krónikánk adatát a németek erőszakoskodásáról. Dux Wardiz-a kétségkívül a Géza eltorzítása. A németek átvonulását is érinti, de tüzetesen csak a francziák útját beszéli el VII. Lajos káplánja, Odo de Diogilo (Deuil) a MG. SS. XXVI. 61. s kk. ll. Elbeszélésében Boriszra nézve abban különbözik a Képes Krónikától, hogy szerinte Borisz, hallván, hogy Géza keresteti, próbált lovat szerezni és megszökni; s csak mikor elfogták és Lajos király elé vitték, ismertette meg magát. Krónikánk szerint ellenben eleve fedezte fel magát, s csak mikor attól kezdett tartani, hogy mégis kiadják, próbált menekülni, mi neki sikerült is. Úgy látszik ez a mi íróink combinatiója abból a tényből, hogy Boriszot nem adták ki Gézának, de a barátság VII. Lajos és a magyarok közt mégis fenmaradt. Minden esetre több hitelt

érdemel a franczia, kinek elbeszélése, nem is tekintve, hogy szemtanú volt, sokkal természetesebb is, kivévén azt, hogy Borisz oly lovon akart volna menekülni, melyen fegyvernök már ült, miből okvetetlen azonnal zajnak kellett keletkezni, hanem valóbbszínű a magyar szerint, hogy «rapuit dextrarium» s a lovász, mikor észrevette, akarta feltartóztatni. Egyébiránt abból, mit Odo a németek brutalitásáról már görög földön elbeszél, következtethetjük, hogy mikép viselték magukat Magyarországon. Állítása, hogy a magyar király «multam pecuniam inter Alemannos effudit» — hogy Borisz terveit meghiúsítsa, az összefüggésnél fogva inkább Konrád átvonulása idejére, mint Pozsony visszaváltására vonatkozhat. Erre kellett a kolostorok pénze; melyektől egyébiránt II. Géza, úgy látszik. máskor is kölcsönzött, mint a W. I. 60. levő eset bizonyítja, s a CD. II. 181. későbbi tilalom is impliciter bizonyít. Szives fogadtatását VII. Lajos megírta Sugernek W. I. 59. VII. Lajos június 29-én volt Wormsban, október 4-ikén állott Konstantinápoly előtt. Wormstól a magyar határig 15 napot számít; a magyarországi útat 15 napra, az egész útat Metztől Konstantinápolyig 56 napra teszi. Minthogy Metztől Wormsig három napot számít, Wormstól kezdve 53 napi járóföld volt, melyre kellett a föntebbiek szerint 97 nap, vagyis majdnem kétannyi idő. Ha tehát a Wormstól a magyar határig való 15 naphoz pihenőre felét számítjuk, elérték a magyar határt július 21-én, átmentek Magyarországon augusztus havában, és kijő a szöveg időmeghatározása (Bernhardi, III. Konrád 603., 606., 640. ll.). Az Iconium felé való útban, október vége felé, elcsigázott, elkedvetlenedett németek visszatérését Magyarországon át «transitis Pannoniae terminis» az Ann. Herb. említi. MG. SS. XVI. 6.

464 Oroszország általános viszonyaira nézve röviden, de jól: Besztusev Rjumin: Geschichte Russlands I. 108—201. ll. A részletekre nézve az ipatioszi évkönyvek: Lyetopisz po Ipatszkomu szpiszku, az illető éveknél. Hogy 1144-ben a «bán» segíti Vladimirkót, az nem itt, hanem a Lavrenszkaja-féle évkönyvekben olvasható (a sz.-pétervári archaeographiai társulati kiadásban I. 335. l.). Az orosz évkönyveknél megjegyzendő, hogy az évet nem január, hanem márczius 1-ével kezdik, mint azt Petrov E. a Századok 1892. 365. s kk. ll. szépen kifejtette. Vladimirko háborúját III. Boleszlóval, s a lengyelekkel való viszonyt illetőleg Bielowski II. 514., 797., 832., 875. ll.

465 Nevét a Fejérnél CD. II. 230., IV/2. 125., 176., V/1. 212. = XI. 67. alatt levő okmányokból ismerjük.

466 Az Ipatyevszkaja 6656. (1148/49) és 6657. (1149/50)-hez i. h. 254. s kk. ll.

467 Manuel magyar hadjáratairól két görög történetírója közül: Kinnamosz részletesebb, közvetlenebb, de rhapsodikusabb is. Úgy látszik, munkáján soha sem simított, mert gyakran hézagos, ellentmondó, úgy hogy van vélemény, a mely szerint nem is teljes munkája, hanem csak egy kivonat feküdnék előttünk (Neumann, Griechische Geschichtschreiber und Geschichtsquellen, 80 l.). Hiányosságának egyik főoka egyébiránt, hogy valódi bulletin stilusban ír Manuel tetteiről, csak azt, és mindenütt azt emeli ki, mi hősére fényt áraszt, a kedvezőtlen dolgokat pedig elhallgatja, vagy enyhébb színben tünteti fel, úgy hogy az általa elbeszélt események valódi lefolyását ki kell találnunk. Ebben gyakran hasznos útmutatást nyújt Niketász Khoniata, ki pragmatikus történetíró, jót is, rosszat is elmond Manuelról, de sokkal rövidebb Kinnamosznál. Manuel jellemére vonatkozólag Kap-Herr, Die Abendländische Politik Kaiser Manuels 10. s kk. ll.; 129. l. Neumann i. h. 89. s kk. ll., s itt eszembe jut, mit Gibbon mond ch. 48. felemlítvén a görög írók túlzásait Manuel vitézségéről: «Én nem fogom, hogy a görög írók hitelességét védjem, a magamét koczkára tenni, meg kell azonban jegyeznem, hogy a császárok hosszú sorában az egy Manuel képezte az efféle túlzások tárgyát».

468 A görög-szerb-magyar háborúkról Vaszilyevski orosz író is írt a sz.-pétervári Szlavjanszkij Szbornik II. kötetében, s azt Hodinka Antal ismertette a Tört. Tárban 1889. 212. s kk. ll., Szrecskovics Pánta szerb történetíró czikkével az 1149—1150-diki szerb hadjáratokról (u. o. 143. s kk. ll.). Mind a ketten csak az ismert forrásokból dolgoznak, de egyik-másik, főleg geographiai tekintetben, hasznos megjegyzéseket tartalmaznak. Szrecskovics egyébiránt téved, mikor az 1149-diki hadjáratot a Vardar melléki szerbek ellen intézettnek tartja, mert Niketászból világos (121.), hogy az 1150—51. hadjárat, mely kétségen kívül a ráczországi szerbek ellen folyt, ugyanazok ellen irányult, mint az 1149-diki. E szerb hadjáratról l. Kinnamosz 102. l., Niketász 119. l.

469 Ipatyevszkaja i. h. 6657. és 6658. évekhez. Az Ipatyevszkaja Kuknis érsekét íróink — a mennyiben nem ignorálják — Mikó

bácsi vagy Macarius esztergomi érseknek vették; de e nevekről nehéz a Kuknis-sal való azonosságot feltételezni. Ha azonban tekintetbe veszszük, hogy II. Géza oldalán, uralkodása elején egy *Quuchinus* nevű préposttal találkozunk (Fejér II. 88.); a Fejér II. 120. s kk. ll. megjelent oklevél eredetijében (Orsz. Ltár Dt. 14. sz.) a záradékban, mint már Knauz is (Mon. Strig. I. 103.) kiemelte, Quinquenus arch. Strig. van, el kell fogadnunk egy ily nevű esztergomi érsek létezését, kinek neve magyarosan, mint a Képes Krónika 24. c. említett advena nemzetség neve (Kukenes Radnold p. o. Anj. Okm. I. 270.) nyelvünkön: Kökényesnek hangozhatott, miből könnyen magyarázható meg az orosz varians. Igaz, hogy a Fejérnél II. 120. s kk. ll. megjelent oklevél, melyet csak 1443-diki országbirói átiratban bírunk, tartalmát, formáját tekintve, több mint gyanús. Az 1145-diki kelet sem lehet való, hanem 1146. után kellett kiállíttatnia, mert 1146-ban még Macarius volt esztergomi érsek: de azért a Quinquenus vagy talán Quuiquenus névnek valami authentikus oklevél szolgálhatott alapul, mert a hamisító csak nem akarhatta azonnal elárulni magát, egy soha nem létezett esztergomi érsek idézésével? az évszám pedig tévedés, tollhiba, minek akárhány példája van okleveleinkben. Ha tehát Kökényest az esztergomi érsekek névsorába fölveszszük, 1146. — mikor Macarius még élt, és 1151. közé, mikor Martyrius lett érsekké, kell helyezni, mely idő teljesen összevág az orosz évkönyv adatával.

470 Vaszilyevszki érdeme (Szlavjanszkij Szbornik II. 247. Hodinkánál Tört. Tár i. h. 219. l.), hogy a görögök Bakhinos archizupanjában — ki nem lehetett azonos a szerb nagyzsupánnal — a magyar vezért felismerte, bár helytelenül keresi a Bahaan vagy Vahan (D. II. 93.) névben, mely utóbbi az eredeti oklevél szerint Walkan, vagyis Balkany. A név Bágyon, Bagyn, Bagun többször előfordúl okleveleinkben (W. I. 263., VII. 126., XII. 472., Knauz I. 95.), s ma is van még Nógrádban, Torda-Aranyosban Bágyon nevű magyar falu. A hadjárat részletei Kinnamosznál 103. s kk. ll. Niketász Khoniata 121. l.

471 A kievi verseny önkénytelenül Anonymus c. 46. (Fl. II. 40.) juttatja az ember eszébe, melyben az Árpádtól Budán rendezett ünnepélyeket írja le. A Zsófia-egyházról az ú. n. Nestor, Legernél i. h. 127., 128. ll.

472 A hadjárat részleteit az Ipatyevszkajában olvassuk.

[473] Expositio in psalmum LXIV. (Baluzius. Miscell. V. 118. és Migne, Patrologia Lat 194, 44. l.) Gerhoh a munkát, melyben ezt a «justum et honestum anno plus quam praeterito» történt eseményt említi, III. Jenő pápának (meghalt 1153. július 8.) ajánlotta, ki azt Sutriban 17. Kalendis Julii (június 15.) kelt levelében (Migne 193., 567. l.) fogadta el. mely levél — tekintve a körülményeket — 1153-ra teendő. Az eseménynek tehát legkorábban 1151-ben kellett történni s már Katona (III. 634.) a második szerb háború utáni időre, melyet egyébiránt tévesen 1152-re tesz, értette; s hogy csakugyan megtörténhetett, és ekkor történt meg, azt indirecte az orosz évkönyvek is bizonyítják, melyek többször czéloznak Gézának háborújára, készületére ez időben a görög császár ellen, de magáról a háborúról azután semmit sem hallunk többé.

[474] A magyarok e vereségét az orosz évkönyveken kívül, melyek azt Szt. Borisz és Glyeb napja (július 24.) körül történt eseményekkel helyezik egy időbe, említi röviden a Képes Krónika is c. 72. (Fl. i. h. II. 220.).

[475] E hadjáratot pár szóval említi a Képes Krónika is (c. 72. i. h.), mely itt megszakadt, és Mügeln krónikája (Kovachich, Sammlung kleiner ungedruckter Stücke 76. l.), mely itt kezd önállóvá lenni. Az orosz évkönyvek e hadjáratot 6660, vagyis Kr. születése utáni 1152-ik évre teszik, ugyanezt bizonyítja a Con. M. Zwetlens (MG. SS. IX. 538.), mikor 1152-re teszi Manuel támadását, mely e hadjárattal egy évben történt; Vaszilyevszki nehézségei (i. h. 290. l., Tört. Tár 1889. 635. l.) az 1152. ellen, melyeket Grote magyar-szláv történetében 1141—1173. (Iz isztorij Ugrij i szlavjansztva 1889. jelesen 172. l. N. 2.) — ha jól értem — magáévá tesz, nyomatékkal nem birnak, mert az Ipatiosz évkönyv szerint az 5659. év = 1151. márczius 1-ével kezdődik, a magyarok július táján szenvedik Szapoginynál a vereséget, azután sok mindenféle történik, a mi kitöltheti az időt 5660. kezdetéig, vagyis 1152. márczius 1-éig. De teljesen lehetetlen, hogy mind az, mit az Évkönyv még az 5699. végéhez, azután a mit már 5660-ra beszél el: Géza hadjárata Halicsba, Manuel becsapása ennek következtében, Géza visszatérése, mind az 1151. év őszén megtörténhetett volna. Teljesen önkényes Vaszilyevszkinek az a feltevése is, hogy a halicsi hadjárat őszszel volt. Lehetett — a mint a valószínűség is mellette — nyáron, és csak a márcziusi (1152. márcz.—1153. febr. 28-ikáig) év következménye,

hogy e hadjárat után, még ugyanahhoz az évhez «az első fagy» és február hava említtetik. Hogy a következő 6661. évben (1153/54.) mindjárt, kezdetben őszi eseményről van szó, az csak arra mutat, hogy más korábbi eseményről az évkönyvírónak nem volt tudomása.

[476] Manuel e hadjáratáról Kinnamosz III. 10., 11. (113. s kk. ll.), Niketasz, Manuel II. 7. (121. l.), és magyar részről Mügeln sovány, német kivonata, i. h.

[477] Vladimirko halála az Ipatyevszkajában 6660. évhez i. h. 318. s kk. ll., Izjaszláv halála u. o. 6662. 321. s kk. ll.

[478] III. Konrád és Manuel közt levő viszonyról l. Bernhardi, Konrad III. 892., 924. ll. I. Frigyes érzelmeiről Ottó püspök MG. SS. XX. 370., 393.

[479] Adalbert követségéről W. I. 63.

[480] Kinnamosz 119., 121. s kk. ll., Niketász 131. l., Vaszilyevszki (Tört. T. i. h. 221.) egy évvel korábban jár, mert Manuel alább érintendő 1154-iki pelagoniai tartózkodását 1153-ra teszi, Manuel egy levele után, mely 1153. november 22-én Pelagoniában kelt. De Manuel nem csak egyszer fordult meg Pelagoniában. Kinnamosz, ki általában véve szigorúan ragaszkodik a chronologiai sorrendhez, II. Roger halála után, mely 1154. februárjára esett, beszéli el Manuel második magyar hadjáratát. A chronologiára nézve l. egyébiránt Kap. Herr. i. h. 137. N. 4.

[481] «Rex Geicha dedit ducales expensas fratribus» mondja a KK. c. 71. a halicsi hadjárat előtt (Fl. II. 220.). 1152-ben olvasom: Regnante Geysa una cum filio suo Stephano duce W. I. 62. és VI. 101. l.

[482] Géza és István herczeg viszonyát a köztük Barbarossa Frigyes előtt folyt versengésből ismerjük (Ragewin III. 12. MG. SS. XX. 423. l.). A herczegek jellemét az események rajzolják elénk. «War einer schönen Gestalt» mondja Istvánról Mügeln i. h. 47. l.

[483] Kinnamosz 121., 126. s kk. ll. Ugyanő (i. h. 232. l.) az 1165-iki hadjárat előtt említi, hogy Andronikosz kilencz évig volt fogva. Niketasz a két utolsó hadjáratot összefoglalja (i. h. 133. s kk. ll.). Mügeln i. h. 76. Andronikosz jelleméről, a görög írók nyomán Gibbon ch. 48.; a Komnenok genealogiájában nem találom Andronikosz anyját, de ha tekintetbe veszszük, hogy az ú. n. Nestor szerint 1104-ben Volodár leánya, Vladimirko nővére, Elek császár

fiához ment nőül, és Andronikosz mindig Halicstól remélt, élete több phasisában. segélyt, alig kételkedhetünk, hogy Volodár leánya Izsák szebasztokrator nejévé lett. Scherer Nestor fordításában Leonak nevezi a byzanczi császár fiát, de Elek császárnak ily nevű fia nem volt, s e név a Lavrenszkaja és Ipatyevszkaja orosz szövegében nem is fordúl elő; Ottó, Gesta II. 31. (MG. SS. XX. 414.) ki Borisz sorsát is említi. Boriszra vonatkozik, mit Niketasz Kalamannoszról ír, 123. l. Hogy a béke csak öt évre köttetett, kitűnik abból. hogy 1161-ben új békéről olvasunk Ann. Col. Maximi illetve epistola Burchardi MG. SS. XVII. 774.

[484] Ragewin MG. SS XX. 423. Az ott említett Gervasius episcopus de castro Ferreo. csak a győri ilynevű püspök lehet, kit 1157-ben említenek W. VI. 92. Cont. Mon. Sazaven. MG. SS. IX. 160.

[485] Kinnamosz 204. l. 1158. husvét táján Belosz még szerepel (MVat. I/4. 574.). azután eltűnik és csak 1163-ban IV. István mellett találkozunk vele még egyszer (Tk. I. 2.).

[486] Appa *bán* 1158 óta szerepel (CD. II. 152., illetve Kuk. II. 60.. 61., a hol hibásan Arpa van). Már 1150-ben olvassuk: Appa comes et eo tempore apud regem gratiosissimus (W. I. 60.). Unokája örökös földet birt a Tapoly mellett (Sztáray, Okm. I. 2. s kk. ll. = HO. VI. 44. l.).

[487] Vinc. Prag. (MG. SS. XVII. 667.. 670.) Ragewin (u. o. XX. 430., 437.) E segélyre vonatkozik az Otto Fris. cont. Sanblas. 1161-iki adata is (u. o. XX. 310. l.).

[488] Borisz fia Kálmánról, Kinnamosz 216., 286. KK. c. 66. (Fl. II. 205.) is ismeri.

[489] Kinnamosz 203.; Niketasz Khon. 165. l. Lászlónak már özvegynek kellett lenni, mert 1167-ben már eladó leánya volt, Dandulo (Muratori XII. 292.) és még világosabb Cron. Alt. Arch. Stor. Ital. VIII. 159. l.

[490] Comte A. Philosophie Positive VI. 70. bulláját említi, sur l'abolition de l'esclavage. Ez alatt talán a Jaffé i. h. 8313. szám alatt levőt érti, mely még leginkább felelne meg ez általános megjelölésnek.

[491] Lukácsról Gualterus Mapes. helyesebben Map (De nugis curialium ed. Wrigth, «De Luca Hungaro» Dist. II. c. 7.. 73., 74. ll.) Megjelent e rész, Marczalitól kiadva a Tört. Tár 1878. 171. l. is, de értelemzavaró sajtóhibákkal, mint: «eus eque nudato», e. h.

«enseque nudato», «Et gressus apellam» e. h. «Et egressus capellam». V. ö. Walterről még Philipps, Walter Map, a bécsi akadémia Sitzungsberichte, Phil. Hist. C. XI. 319. l.; Giraldusról u. o. 332. l. Ugyancsak Girald la Pucelleről L'histoire litteraire de France XIV. 300., 310.; V. S. Thomae (MG. SS. XXVII. 32.) és Pauli bevezetése W. Map töredékeihez (u. o. 61.). Szerepéről a schisma idején Prutz, Friedrich I., II. 341. Sándor pápa szavai Duchesne, Script. Hist. Franc. IV. 561. A párisi egyetemről Specht, Geschichte des Unterrichtswesens in Deutschland 196. l. Lukács jellemére fényt vet, hogy — mint a 381. l. említjük — simoniától tartott, mert testvére Albanus (a decretalisok Reutter-Friedberg-féle kiadása szerint, másutt Alanus) lovat adott Péter diacon biborosnak, a ki neki a palliumot hozta. Ez eset belejutott a Corpus Juris Canonici-ba X. Gergely decretálisaiba Lib. V. tit. 3. c. 18. Albanus alatt Apa banus (Aba is Alba, p. o. Bielowski I. 510.) lappanghat; a pápai megnyugtató levélből kitünik, hogy előbbkelő embernek kellett lenni. Újabb íróink Lukácsot Bánffinak nevezik, minden megállható ok nélkül, oly korban, mikor még vezetéknevekről egyáltalában véve nem lehetett szó. Szintoly alaptalan, sőt még az akár alsólendvai, akár losonczi Bánffy-féle felfogással sem egyeztethető össze, ha egy helyt (Kn. I. 114.). «Lucas Bánffy de Alsólindva de genere Guthkeled» névvel jelöltetik. Az érsekség előtt való püspökségének adatait idézi ugyancsak Kn. i. h.

[492] A schisma kérdésében II. Géza, Eberhard, Lukácsnak levelei (W. VI. 102., 103. CD. II. 160—163., teljesen: Tengnagel, Vetera Monumenta contra schismaticos 1612. 431. l.). Temesváry J., II. Géza magatartása a pápaság és császárság második küzdelmében (A gyulafehérvári nagygymnasium 1886/7. értesítőjében 66. l.), mely czikk egyébiránt jobbára csak reproductiója Reuter, Papst Alexander III. und seine Zeit I². 511. s kk. ll. fejtegetéseinek. Az újabb nyomozás Katonának adott igazat (III. 713.) s körülbelül ugyanazokkal az okokkal, mint ő, veti el a páviai zsinat nyilatkozatainak hitelességét, melyek a MG. LL. II. 118., 125—127., 129. s kk. ll. olvashatók. Dániel püspök küldetéséről Cont. Saz. MG. IX. 161. Vinc. Prag. u. o. XVII. 679. Eberhardról, Schmidt AfÖG. XXXIV. 8. Riezler, G. v. Bayern I. 681. Hogy Magyarország csak 1160. legvégén vagy 1161. elején nyilatkozott határozottan III. Sándor mellett, következtetem onnan, hogy III. Sándor pápa 1161. január 20-án

Eberhard salzburgi érseknek irt levelében azon országok közt, melyek már mellette nyilatkoztak, Magyarországot még nem említi (Mansi XXI. 1036.); e levélben fordul elő a Nabukodonozor-féle hasonlat; 1161. július 2-án azonban már követeinek Spalatóban történt szives fogadtatását megköszöni (Kuk. II. 62.) Vita Alexandri III. (Muratori III. a. 451.) Epistola Burchardi (Sudendorff, Registrum II. 134. s kk. ll.: jelesen a 137. l.), mely 1161. karácsonya után, valószinűleg 1162. elején iratott, de mégis oly dolgokat tartalmaz, melyek csak II. Géza és nem III. István, II. László ingatag, zavaros kormányzása idejére illenek. Igen, de II. Géza a KK. c. 71. (Fl. II. 220.) szerint — hallom az ellenvetést — 1161. május 31-ikén halt meg! Azonban éppen ez nem áll. s ez is csak egyik téves dátuma a krónikáknak, melyekre már Kálmán halálánál, a 416. jegyzetben czéloztam. Hogy II. Gézának halála napja május 31. volt, az bizonyos. A hazai adatokon kívül a Necrologium Salisb. (AfÖG. XIX. 250.), Admuntense (u. o. XLXVI. 393.) szintén e napot mondják. De az évet illetőleg — mint Hahnenheim nem minden csodálkozás nélkül i. h. 53. n. 102. összeállította — a külföldi források 1162., egy-kettő 1163-at, de egyik sem mond 1161-et, s 1162-nek inkább felel meg, ha az Annot. Chron. (Fl. III. 211.) II. Géza halálát 1172-re teszi. A pannonhalmi levéltárban pedig, Nagy Imre barátom közlése szerint, C. 54. Gg. alatt egy 1381-ben kelt országbirói levélben 1162-ben kelt privilegium Geisse Regis említtetik. De még világosabban szólnak az 1162. mellett a halálát követő események. Krónikáink mind megegyeznek abban s állításukat az események összefüggése is támogatja, hogy II. László és IV. István összesen nem egészen egy évig — 11 hónapig 5 napig — uralkodtak. Ha II. Géza 1161-ben halt meg. hát ez uralkodásnak 1161—1162-re kellett esni, és IV. István fehérvári csatavesztése 1162. június 19-ikén történt; ha II. Géza 1162-ben halt meg, azt 1163-ra kell tennünk, s ime birjuk IV. Istvánnak, alább is idézendő egy — egyetlen — oklevelét (Tk. I. 2.), melyben Esztergomban, kiváló országnagyok társaságában, 1163-ban, uralkodása első évében intézkedik, uralkodása tehát nem 1162-re, hanem 1163-ra, és így II. Gézának halála is nem 1161-re, hanem 1162-re esett.

494 Gyermekeit a zágrábi, nagyváradi krónika említik (Fl. III. 256.).

495 A nyéki nemesekről III. István oklevele CD. II. 173., jobban CD. V/3. 253. l.

[496] Kinnamosz 202. s kk. ll., Niketasz Khon. 164., Mügeln i. h. 77. KK. c. 72. (Fl. II. 220.) Adnot. Chron. 1172—1173-hoz (u. o. III. 211.) III. István korát csak hozzávetőleg következtethetjük abból, hogy 1152-ben már atyja mellett említtetik, mikor 3—4 éves lehetett, mert 1147. előtt nem igen születhetett (W. I. 62.). Map Valter i. h. puerulus-nak mondja, később pedig, halála felé, Lukács szavai szerint, juventus-át említi. Parvulusnak mondja — 1164-hez — Vinc. Prag. MG. SS. XVII. 681. A Kinnamosz «Οὔρουμ τυχήν»-je eszünkbe juttatná a franczia «Monsieur»-t, ha ez elnevezés nem származnék csak a XVI. századból (Martin, L'histoire de France IX[4]. 472. n. 2). és nem a trónörököst, hanem a király legidősebb öcscsét jelentené. Egyébiránt nincs kétség, hogy az «uram» megtisztelő megszólítás külföldiek szemében czím számba ment, s azért mint látni fogjuk, a XIII. század dereka óta a főbb urakat is többször «uraimék, uramék» elnevezéssel jelölik.

[497] Map Valter i. h. husvétra teszi a jelenetet; de az nem volna összeegyeztethető azzal, a mit Krónikáink II. László és IV. István uralkodása idejéről — habár hibás évszám alatt is — mondanak. Minthogy pedig Map elbeszélését részben Mügeln is i. h. megerősíti; Lukács föllépéséről azok a későbbkori Cornides, Toldy, Knauz-féle genealogiák is tudnak, melyeket Fl. IV. 94., 104. ll. olvasunk, állításait tehát mellőzni nem lehet: a két ellenkező adatok kiegyezhetésére husvét helyett karácsont véltem supponálandónak, s ahhoz képest a feltámadó Krisztus helyett «most születettet» írtam. Ilyen tévedést lehet Mapról feltenni, s ezzel aztán minden ellenmondása más kétségbe nem vonható adatokkal elenyészik.

[498] II. László halálára nézve — bár az 1162. évet fogadja el, hibásan — Knauz Kortana 513. Ha egyébiránt IV. István csakugyan öt hó, öt napig uralkodott, akkor II. László halála tulajdonkép január 13-ikára és 1163-ban, a Képes Krónikának megfelelőleg, vasárnapra esett volna. Helyesen teszi László halálát, IV. István trónraléptét és elűzetését Cont. Claust. II. MG. SS. IX. 615. 1163-ra.

[499] Portasy et Gervasy, Knauz, Kortan 193. l.

[500] A IV. István uralkodására vonatkozó adatok, a mennyiben már 496. j. alatt nem érintettek: III. István Oklevelei CD. II. 164., HO. VI. 3., IV. István oklevele Tk. I. 2. = II. 165. KK. c. 73. (Fl. II. 220.), Adnot. Chron. (Fl. III. 211.). Cont. Admunt., Cont. Claust. (MG. SS. IX. 583., 615.) Gerhoh: De Antichristo AfÖG. XX. 171.

érdekes, habár csak subjectiv felfogást tükröztet vissza. Rá először Marczali figyelmeztette a magyar irodalmat. A magyar történet kútfői 103. l. n. 1. A Csákok szerepéről, mellékesen a Buzád-nemzetségről szólva KK. c. 27. (Fl. II. 132.). IV. István elfogatását «pei einem dorf, das heisst dyo» csak Mügeln említi ugyan i. h., de a tényt, bár implicite, megerősíti Kinnamosz, mikor — a miről még alább lesz szó — elbeszélvén, hogy IV. Istvánnak magyar csapatai, a hozzá teljesen hasonló rokonát vele összetévesztvén, elfogták és III. Istvánnak átadták, azt mondatja Manuellel IV. Istvánhoz: «Íme most már *másodszor* tanultad megismerni a magyarok érzelmeit irántad».

[501] Kinnamosz, i. h. Máriáról, Manuel leányáról jelesen 118. l., Manuel második házasságáról 210. l. Bélát is «puerulus»-nak mondja Vinc. Pragensis MG. SS. XVII. 682. Hogy Béla öröksége Dalmát-Horvátország volt, kitűnik Kinnamoszon kívül (248. l.) abból is, hogy magát — mint látni fogjuk — «Dux Croatiae et Dalmatiae»-nek irta (CD. V/1. 284.). Hogy Ráma is őt illette, Rupp (Magyarország pénzei 78., 79.) egyik pénze körülírásából «Moneta Bele regis R.» következteti azt «Regis Rame»-re magyarázván, de ez okoskodása, mert Béla magát sehol másutt III. István életében királynak nem nevezi, ép oly kevéssé meggyőző, mint hogy az ugyane pénzen látható négy T. betű «Bela tertius»-t, tehát még III. István életében! jelenthetné. III. István környezetét okleveleiből, mint W. VI. 105., CD. VI/2. 413. tévesen 1174-iki kelet alatt 1164. helyett, ismerjük.

[502] A deszpotisz czímről Krause, Die Byzantiner des Mittelalters 210. l. és Ducange jegyzeteit Kinnamoszhoz, 365. l. Hogy Bélának a görög egyházba kellett volna áttérni, mint Herzberg, Geschichte der Byzantiner, közkézen forgó művében mondja, annak a forrásokban semmi nyomát sem találom, sőt az, tekintve Manuel egyéniségét és a körülményeket, még csak nem is valószinű.

[503] Sudendorff, Registrum I. 61., hibásan 1158-ra téve; e levelet Wenzel — hogy? hogy nem? — nem közli. Ann. Reichersberg. MG. SS. XVII. 471.

[504] A magyar és cseh királyi ház összeházasodásáról Vinc. Pragensis MG. SS. XVII. 681. l.

[505] IV. István folyamodását, a ki Parmába az útat oda-vissza

megtehette (V. ö. Kap-Her i. h. 150. l.), Frigyes császárhoz az Ann. Col. Maximi említik csak, de 1160-ra (MG. SS. XVII. 772.); e dátumra nézve v. ö. Kap-Her i. h. 79. l. n. 5., a ki egyébiránt határozott eredményre nem jut, és Hahnenheim i. h. 43. l. 83. jegyzet. Frigyes politikájára nézve: Radewin Appendixe — nagyon valószinűen magának Radewinnek műve MG. SS. XX. 341., Sudendorff, Registrum I. 61., 62. ll. — a második levél W.-nél is VI. 93. l. — és III. Sándor pápa levele salzburgi Eberhardhoz 1163. május 29. (Meiller A., Regesta Episc. Salisburgensium 105.) Jó megjegyzéseket tesz Kap-Her i. h. 82. s kk. ll.

506 Iróink Kinnamosz Petricos (Πετρίκος) helynevét Péterváradnak veszik; de az akkor a Duna balpartján — ultra Danubium — feküdt (W. VII. 29.), s a Kinnamosztól érintett helyben a Keö-nek görög fordítását kell látnunk.

507 Hogy IV. István hasonmása «ἀδελφιδοῦς», «ex fratre nepos» nem II. László fia, már Ducange kiemelte (Kinnamoszhoz 378. l.), s általában csak annyit gondol, hogy a királyi háznak valamelyik tagja volt. Én Belosz fiára gondolok, egyenes adatok nélkül, kinek egyik késő ivadéka szintén István volt (W. VIII. 125.); Belosz fia IV. István híve lehetett, és mint közel rokona hasonlíthatott is rá, az ἀδελφιδοῦς analogiájára még említvén, hogy III. István IV. István és II. László nagybátyjait fraternek nevezi (HO. VI. 3.).

508 Kinnamosz 216—227. ll. Részletes, és pontosan az időrendhez ragaszkodó, ámbár hőse szépítésében remeklő elbeszéléséből meg lehet állapítani ennek s a következő hadjáratoknak chronologiáját, mint az Kap-Hernek sikerült, s az eddig uralkodott zavart csak is annak lehet tulajdonítani, hogy az írók nem olvasták összefüggésben Kinnamoszt, hanem Stritter ki-kiszaggatott töredékeit. Muralt, ki mint rendesen, ha magyar dolgokról szól, az eseményeket példátlanul összezavarja, a magyar olvasót még inkább megtéveszti az által, hogy a mi III. Istvánunkat, II. Géza fiát következetesen IV. Istvánnak, IV. Istvánt pedig III. Istvánnak nevezi. Néhány becses adatot tartalmaz a III. Istvánkori magyar-görög viszonyokra nézve Mügeln i. h. 79., ki jó részt a görög adatokkal megegyez, másutt pedig nem ellenkezik velük. A cseh segélyre a főforrás Vinc. Prag. MG. SS. XVII. 681., 682. l., ki ezúttal, mint különben az Annales Pragenses (u. o. III. 121.) és az események

folyama is bizonyítja, helyes évet mond. A csehek és lengyelek pusztító harczi módjára jellemző Helmoldus MG. SS. XXI. 12.

[509] Kinnamosz 248. E hely ugyan az 1165-iki hadjárat kapcsán áll, s azért Kap-Her is ez évre teszi, de már korábbra kell tennünk. mert Manuel levelében, melyet az 1165-iki hadjárat előtt írt, Dalmáczia visszatartását sérelmei közt nem említi (Kinnamosz 231.), sőt arról Zimony ostroma után úgy beszél, mint a melyet már bír (u. o. 248.).

[510] W. I. 65. Gregorius quondam comes, filius Bene comitis végrendeletét olvassuk 1168-ból.

[511] «Βασάκης» írja Kinnamosz 242. l.

[512] Béla külsejéről az egykorú Richardus Londinensis, Itinerarium Peregrinorum MG. SS. XXVIII. 200. Nagy termete egy okkal több — a mennyiben még több okra szükség van — hogy az 1848-ban Fehérvártt föltalált király csontvázát, az ő csontvázának tartsuk. (Érdy János, Magyarország és Erdély képekben I. 42. s kk. ll. Henszelmann, Székesfehérvári ásatások 205. és 215. l.).

[513] Kinnamosz Lampardasz-t ír, Niketasz Lapardászt; úgy látszik Kinnamosz mp-je csak a b betűt akarja surrogálni, mint például «μπανος», mpanosz = bánosz, a byzanczi görögben. Lapardász termetéről Niketasz 341. l.

[514] Bölcs Leo Taktika C. II. 16. §. (Kollárnál i. h. 31.).

[515] Az 1165—1167-iki hadjáratokról Kinnamosz 238., 240—249. 257. 263—265. 268., 270—274. s kk. ll. Niketasz 167., 173—179. ll. Hogy a szerémi khaliziakat szállíták a görög birodalomba, Niketasz és Kinnamosz összevetéséből következtethetjük, mint már Katona tette. Ez egyszersmind megerősíti azt is, hogy a «heydenek» kiket Mügeln IV. István híveinek említ, e khaliziek lehettek, mert Manuel ellenséges érzelmű magyarokat bizonyára nem telepített volna le határai védelmére. A Gabrasz névről és családról: Fischer, Trapezus im XI., XII. Jahrhundert, Mittheilungen X. 186. s kk. ll, 207. s kk. ll. Henrik osztrák herczeg nejének, Theodorának származását Neumann, Griechische Geschichtsschreiber, 69. l. tisztázta. Hogy IV. István nem 1163-ban, mint a KK. c. 73. (Fl. II. 220.) állítja, mi a közbeneső események sokasága miatt képtelenség, hanem 1165-ben halt meg, azt az is bizonyítja, hogy Zimony ostromában, mely mindjárt halálát követte, már Komnenosz Andronikosz is részt vett.

ki az Ipalyevszkája szerint (i. h. ad 6673. év 359. l.) 1165-ben tért vissza orosz számkivetéséből Byzanczba. Hogy az 1165-iki háborút a magyarok kezdték, de valódi oka mégis Manuel, még Kinnamosz elbeszéléséből is kiérzik, és legvilágosabban bizonyítja az, hogy III. Istvánnak nem állott érdekében újra háborút kezdeni, de igen is Manuelnek, ki 1164-ben szorult helyzetben, kevesebbel volt kénytelen megelégedni, mint a mennyit elérni szeretett volna. IV. István haláláról Niketasz (167. l.), ki különben a II. László trónraléptétől 1165-ig lefolyt magyar-görög háborúnak csak 14 sort szentel, majdnem részletesebben ír, mint Kinnamosz. Az általa említett Tamás «ὑποδρηστής» — szolga — alig ha lehet IV. István Tamás nádora, ki az idéztünk 1163-iki oklevélben (Tk. I. 3.) előfordúl. Az érvágást Mügeln is említi, ki egyebet is tud e kor eseményeiről 79., 80. l. IV. István holttestét úgy látszik III. Béla idejében vitték Fehérvárra. Téved Huber, mikor G. v. Öst. I. 364. n. 2. kétségbe vonja Kinnamosz elbeszélését, hogy Zimony bevétele után béke köttetett, mert Niketasz erről hallgat, mert Niketasz később igen is beszél megszegett esküről (196. l.). Az új háború okát Béla herczeg előtérbe lépésében kell keresnünk, a mit Mügeln és Radewin Appendixe i. h. bizonyítanak, Sigebert Auct. Aquicense is (MG. SS. VI. 398. 410.) említ, ámbár Bélát tévesen Giezonak nevezi. Béla és III. István jellemét tetteik mutatják. III. István házasságáról Cont. Adm. és Claust. Neoburg. MG. SS. IX. 583., 615. ll. Gottfried bosnyák hadjáratát, Kézai, De nobilibus advenis (Fl. II. 96.); már 1164-ben Ampudinus banus előfordúl Kuk. II. 67., azután Ompud. Ampudinus banus, palatinus majdnem minden évben 1172-ig (W. 66. VI. 105. Zichy O. I. 2. HO. VII. 1. Kuk. II. 70. Kub. I. 4. = CD. II. 179., CD. II. 185. (a hol az Ambrosius az orsz. levéltárban 15. DL. sz. a XV. századbeli átirat szerint: Ambodinus) és VI/2. 413. mely azonban tévesen van 1174-re téve 1164. helyett. Ombod — mely után vélem a nevet ejtendőnek — magyar falu Szathmármegyében. A zimonyi csata helyét a Pester Lloyd egy czikke, Soprony, Zimony története nyomán (1888. október 16. sz.) Batainica falunál keresi. A carroccioról Ducange Kinnamoszhoz írt jegyzeteiben 386. l. és Sig. Cont. Aquic. MG. SS. VI. 422. l. A magyarok részéről a csatában nyilvánuló utánzást kiemeli Kápolnay, a hadművészet kifejlődése a magyar nemzetnél. Lud. Akad. Közl. 1880. 89., 90.; a byzanczi hadviselésről, taktikáról, s a csata megértése

41*

végett v. ö. még Köhler i. h. III/2. 216., 286., III/3. 21., 26. l. A magyar veszteség nagyságát Mügeln is kiemeli; a «heyden» alatt, kikről ő, mint a magyar sereg tagjairól beszél, az izmaelita székelyeket kell értenünk. A belgrádi kövek visszavitele — melyet Kinnamosz (10. l.) említ — csak ez időre eshetik. Az osztrák herczeg segélynyújtását említik Auct. Zwetl I., Cont. Adm. Cont. Claust. Nev. MG. SS. IX. 538., 583., 616., és Radewin Appendixe i. h.

516 A sebenicói oklevél, tévesen uralkodása nyolczadik évére téve, Kub. I. 4. Kuk. II. 74.

517 A dalmát egyházi viszonyokról Spal. Tamás (Schwandtner II. 558., Kuk. II. 51. = W. VI. 88. Spalató jövedelmét III. Béla idejében 400, Záráét 500 márkára tették. Endlicher 246. A segniai püspökkel legelőször 1169-ben találkozunk, Kuk. II. 84.

518 A magyar-dalmát-velenczei viszonyokra Kuk. II. 70. teljesebb mint CD. II. 175., 74. – CD. II. 179., 90., 104. l.. A Chron. Altinate (i. h. VIII. 158. s kk. ll.) mint már Simonsfeld gyanítá, (Andreas Dandolo und seine Geschichtswerke 103.) őszintébb Dandolonál (i. h. XII. 292.). Wüstenfeld, Romanin velenczei történetét birálván, azt állítja, hogy Zára Manuelhez pártolt volna, (Göttinger Gelehrte Anzeigen 1857., 1681. l.) s azzal még Streitet is némileg tévedésbe ejté (Beiträge zur Geschichte des IV. Kreuzzuges I. 12.), ámbár annak semmi nyomát sem találom még Romaninban sem (Storia di Ven. II. 82.); Cronaca di San Marco és Canale, Chronique di Veneciens (Arch. Stor. VIII. 259., 395.), Spal. Tamás, (Schwandtner III. 561., 564.). Mügeln szerint (i. h. 80.) III. István és Béla megegyeztek volna, «Darnach wart der kunig und der hertzog bericht mit einander das dem kunig das kunigreich plaib, und dem hertzogen das hertzogthum» s ez megmagyarázná, hogy mikép jutott megint Spalató görög kézbe a nélkül, hogy valami hadi eseményekről olvasnánk; de a görög írók hallgatásánál fogva ezt az adatot alig tarthatjuk szabatosnak, hanem inkább csak valami hallgatag modus vivendi-re gondolhatunk. A mi a szerb fejedelmi házat illeti: gyakran kapcsolták a nemanjidákat, Dessa, Belos családjához, de maga az az egyetlen körülmény, hogy Nemanja életirói hősük eleiről csak általánosságban beszélnek, és nem mondják, hogy Ráczország fejedelmei voltak, elegendő, hogy e származásra még csak ne is gondolhassunk.

519 III. István 1169-iki okmánya, a melyet azonban, tekintve az

egykorú Map tudósítását (i. h.), hogy III. István egy évvel utóbb halt meg, 1171-re kell tennünk CD. II. 150. s kk. ll. Hogy ez oklevél nem III. Bélától való, bár a király neve Muratorinál — Giesebrecht szerint is helyesen — B-vel van jelölve, Map tudósításán kívül az a körülmény is bizonyítja, hogy a kiállító király anyja beleegyezésére is «de consilio gloriosae reginae matris nostrae» hivatkozik, s tudvalevőleg Eufroszina királyné III. István alatt politikai szerepet játszott, p. o. Kuk. II. 66.: III. Bélával azonban ellenségeskedésbe jött, s mint alább látni fogjuk, már 1179. előtt az országból száműzetett. Ez oklevél egyébiránt Valentinelli szerint (Abhandlungen der hist. Klasse der Bairischen Akademie IX. 428.) Velenczében 1168-iki kelet alatt «Wauno 1168» (sic!) mint II. László és 1169-iki kelettel, mint III. Béla oklevele is találtatik. Egy-két jó megjegyzés a kérdésre Dedek: A magyarországi főpapnevezések történelmének vázlata 49. s kk. ll. A szentjogi apátságra nézve (CD. I. 486. II. 156., VII/1. 161.) Fehérnél közlött töredékek, főkép a jelen kérdésre tartozó VII/1. 161. közlött rész, bár újabbkori kivonatban, oly adatokat tartalmaznak, melyek világosan magukon hordják, hogy valami régi okmányból vétettek, s legkisebb jelét sem mutatják annak, hogy valami koholmány volnának. Az 1169., helyesebben 1171. évi István-féle oklevél W. keltét Veszprémre vélem magyarázandónak azért, mert Map szerint megtérése után Esztergomba sietett a király, tehát attól valami messze nem lehetett, s mert legvalószínűbb, hogy Fehérváron laktában a maga püspöksége székhelyén tanácskozott, mint p. o. egy más ügyben III. Béla (CD. II. 251.), inkább mint Váczon, vagy Váradon, mely helyekre a W. betű nyomán szintén gondolhatnánk. A C.-vel jelölt kalocsai érseket én sem értem Cosmára, hanem, mint Városy, Schemat. Cl. Archidioec. Coloc. 1890. VII—XI. l., Saynara, talán Chemmára, mint okleveleinkben előfordul. Semmi esetre sem tulajdoníthatunk az oklevél betűjének, mely a király nevére nézve is úgy vacillál, valami canonszerű tekintélyt. Cosmas kalocsai érseket, Jaffé, Bibl. R. G. V. 465. l. 1185—1187-re teszi, egy levele szerint, mely 1169. körül nem irathatott, mert akkor heiligenkreuzi apát nem M. (arquard), hanem I. Henrik volt (Font. Rev. Aust. Dipl. XI. 7., 11. l.). Hogy III. István 1172-ben halt meg, kitűnik abból, hogy halála Oroszlán Henrik szentföldi útja elejére esik, mely pedig (Arnold Lub. MG. SS. XXI. 117. l.) 1172-ben történt, mint Huber is, G. v. Östreich I. 367., és

Henriknek egy Regensburgban kiállított oklevele: «Anno peregrinationis primo» (MBoica, III. 548. l.) is bizonyítja. Támogatja ez évet Niketasz is (220. l.), annyiban, a mennyiben Manuel fiának koronáztatása tájára teszi, mely koronáztatást pedig 1172. aug. 3-án III. Sándor pápa már VIII. Lajos franczia királynak utánzásra méltó példa gyanánt említi (Recueils des Historiens des Gaules et de la France XV. 925. Jaffénál 8182., mi a kis Alexios korára is «cum vix sit triennis», világot vet). Dandulo is Béla trónraléptét Manuel fia eljegyzése és Almericus jeruzsálemi király konstantinápolyi útja után beszéli el, mely utóbbi 1171-ben történt (Kugler, G. der Kreuzzüge 173. l.). Az Annot. Chron.-ban 1171. és 1172. közé van toldva: Adventus Béla R., s ugyanott Béla uralkodása kerekszámmal 25 (értendő 1172. márcz.—1196. ápril) és nem 24 évre van téve (Fl. i. h. III. 212., 213.). Ez okokkal szemben, melyek közül csak az első, de az azután teljesen döntő, 1173. mellett egy-két krónikának elütő, többször téves feljegyzései figyelembe nem vehetők.

[520] III. Béla első nejének származását teljesen tisztázta Városy Gyula szép értekezésében Századok, 1886. 867. s kk. ll. A magyarok — ellentétben a nyugotiakkal, kik Ágnesnek hívják — Annának nevezik (CD. IV/1. 109., V/3. 94.). Úgy látszik. e két nevet egynek vették, Mátyás Flórian értekezése: Magyar Nyelvritkaságok szerint (Nyelvtudományi Közlemények IV.) Onnus = Ágnes.

[521] Béla trónraléptéről s azt megelőző viszonyokról Kinnamosz 286., 287., különösen pedig Niketász 220—222. l. II. Alexius korára nézve egyúttal 356. l. III. Bélának CD. V/1. 285. l. közlött okmányában említett d'Assailli Gilbert, Vertot, L'histoire des chevaliers hospitaliers I². 206. szerint, 1169-ben leköszönt vagy segélyért nyugotra ment; Amauri de Nesle jeruzsálemi patriarka levele Archives de l'Orient latin I. 387. s De La Ville le Roux, Les archives de Malte, Revue Hist. XIII. 184.-re hivatkozva 210. l. Az oklevélben Bélának fiairól, nem mint létezőkről, hanem mint esetleg leendőkről van szó, sőt még az sem világos, hogy akkor már volt-e neje, vagy pedig arról csak úgy, mint netaláni fiairól történik említés. Nem is kell, sőt nem is lehet ez oklevélből Cornidessel következtetni, hogy ennélfogva Béla 1168-ban vehette el antiochiai nejét, mert az oklevél akkor kelt, mikor Amalarich jeruzsálemi király Antiochiában volt, mi Tyrusi Vilmos elbeszélésé-

ből következtetve 1166-re (Bongars. I. 961., 962.) esett. Az oklevél is tehát akkor állíttatott ki, s ha herczegnéről van szó — már anticipálva III. Béla házasságát —, akkor csak Manuel leányára, arájára gondolhatunk. Ezt a kérdést is szépen fejtegette Városy Gyula az 510. jegyzetben idézett értekezésében. Lukács vonakodásáról CD. II. 436. Kn. I. 123., 187. s kk. ll.

[522] Lukács III. Béla oklevelében — az egyetlen eset — 1181-ben említtetik TK. I. 5. III. Béla egyébiránt már az ő életében is megadományozta az esztergomi káptalant Kn. I. 137. Hogy 1182-ben már nem élt, kitűnik Gaufridus de Bruilból, ki szerint 1182. pünkösdjén Béla fiát már Nicolaus Archiepiscopus Strigonii, Luce successor koronázta meg. MG. SS. XXVI. 202. l.

[523] Dandolo adatát «Emanuel nepoti suo Isaco regis Ungariae filiam in conjugem sumsit» (i. h. XII. 309.) már Katona (IV. 268.) védelmezte, csakhogy a magyar király alatt nem III. Béla, hanem II. Géza értendő. Annot. Chron. (Fl. III. 211.) Ez Izsákról lásd még Herzberg i. h. 325.

[524] Valter albanoi püspök dolgairól CD. II. 192. olvasható oklevél Chron. Magni Presbyt. MG. SS. XVII. 502. l. Az ott említett Miculinus győri püspök, alkalmasint a HO. I. 2., Kn. I. 132. — CD. I. 229. Mikudinusa lesz. Az ügyre magára Schmidt, AfÖG. XXXIV. 109. s kk. ll.

[525] Az osztrák, cseh, német viszonyokról, Géza mozgalmairól a különböző évkönyvek: MG. SS. IX. 504., 541., 616., 630—632. ll. Annales Marbacenses u. o. XVII. 162. Gerlacus u. o. 501., 689. Burchardi et Rud. Ursp. Chron. u. o. XXIII. 358. Annot. Chron. Fl. III. 211. Euphroszinára nézve CD. II. 230. Imre megkoronáztatásáról az 522. jegyzetben idézett Gaufridus de Bruil (MG. SS. XXVI. 202. l.).

[526] A myriokephaloi csata előzményeiről Kinnamosz, ki ezzel bevégzi művét, és a katastrophát már nem említi 299. l.; az egész hadjáratról Niketasz 226. s kk. ll., különösen az itt mondottak 236. s kk. ll. A magyarok részvételéről Kinnamoszon kívül a Lob fiainak adott, több helyt, jelesen HO. VII. 19. megjelent oklevél, melyről ugyan Huber (Öst. G. I. 372. n. 1.) azt tartja, hogy az az 1182., 1183-iki görög háborúra vonatkozik, de akkor 1181—1184. közt Dénes és nem Ombod volt drávántúli bán, más bánok pedig akkor

— a boszniait kivéve, az időben Kulin — tudtunkkal nem voltak. Manuel haláláról Niketasz 286. l.

527 Kuk. II. 117., 118.

528 Edrisi Tomascheknél i. h. 341. Villehardouin (Michaud és Poujoulatnál Nouvelle Collection I. 23.) Gesta Ep. Halberst. MG. SS. XVII. 117. l.

529 A dalmát viszonyokról v. ö. spalatói Tamás (Schwandtner III. 566.), és a Kuk. II. 117—147. ll., különösen 118., 125., 130. ll., 166 jobbára Farlati után Fejér és Wenzelnél is olvasható okmányokat. A háborúra még némi vonatkozás W. VI. 170. = Kuk. II. 230., és Kuk. II. 156. Dandulo i. h. XII. 311., 312. l. Szokott luciditásával ír az egyházi viszonyokról és még ma is elolvasásra méltó Lucius Lib. III. 13. (Schwandtner, III. 231. s kk. ll.). Péter érsek Kán nemzetségét megállapítá Városy, Schematismus Cl. Colocen. 1889. VII. s kk. ll., kár, hogy ebben az 1190-iki hamis pécsi oklevélre, s a W. XI. 51. megjelent 1191-iki okmányra is támaszkodik, mely utóbbi, ha nem is hamis, de hibásan van keltezve, s a XIII. század derekára tartozik. A filius Chitleni, Chitileni ad formam Kerecsény (p. o. W. IX. 111.), írom Keteléynynek. Hogy a Kánok Gyula vezértől származtak, ámbár Anonymus c. 6. (Fl. II. 7.) a Maglót (Moglout) nemzetséget származtatja tőle, a KK. c. 15. (Fl. II. 126.) szavain «tercius vero capitaneus Gyula fuit, unde Gyula, filius Ladislai derivatur» alapszik, mert e László fia Gyula Kán-nemzetség volt, de arról tüzetesebben a II. kötet 57. jegyzetében fogunk szólni.

530 III. Béla görög háborújáról Cont. Zwetl. MG. SS. IX. 542.; Ansbert (Font. R. A. SS. V. 22., 23.). Érintik a háborút Ann. Col. Maximi. MG. SS. XVII. 511., s a szerb Nemanja életírója (Novaković, Il campo d'azione di Nemanja, szerbből olaszra fordította Alačević 43. l., külön lenyomat a spalatói Bulletino Archaeologico 1878-iki folyamából). Mondják, hogy a magyarok ekkor Sofiából ryli szent János ereklyéit Esztergomba vitték volna (Drinov, Archiv für Slav. Philologie II. 173.), de a magyar emlékekben ennek semmi nyoma, s a bolgár szent ereklyéit később ismét Tirnovában találjuk (Jireček 228., 370. ll.).

531 Angelosz Izsák külsejéről Niketasz 596. l.

532 A byzanczi dolgokról Niketasz 337., 345., 347., 356., 359.,

363., 417., 455—458., 481. ll. Az Angelosz Izsáknak átengedett földet III. Incze említi CD. II. 437. l.

[533] A III. keresztes hadjárat általános előzményeiről Kugler G., der Kreuzzüge 194—201. ll. Az idézett kifejezést Map V. használja i. h. 23. VIII. Gergely harczra hívó bullája CD. II. 234. = Jaffé 9985. Magyar követségéről Spal. Tamás (i. h. III. 561.). A fegyverszünet Velenczével és a velenczei pénzgyűjtés, Dandulo (i. h. XII. 312.) Romanin Stor. di V., II. 129. W. VI. 170. l.

[534] III. Béla állására nézve a keresztes hadhoz CD. II. 245—247.; Montferrati Konrád levele III. Bélához, W. I. 83. A halicsi dologról az Ipatyevszkaja adatai 6696. évhez i. h. 444. s kk. ll. V. ö. Kosztomarov, Russische Geschichte in Biographien, fordította Henckel W. Fürst Danilo Romanowitsch von Galitsch. I. 112. s kk. ll. Besztusev Rjumin i. h. 137. l. Kadlubek Vincze és Boguchwal Bielowski II. 412., 535. ll. Románt Niketasz is jellemzi 632. 1189. május 2-án III. Béla már rex Galacie. (Kuk. II. 151. — CD. II. 247.

[535] III. Béláról W. I. 68., 69.

[536] KK. c. 74. (Fl. II. 221.) Tk. I. 3., 4. CD. II. 198. A kanczelláriáról Fejérpataky i. h. 29. s kk. ll., 93. s kk. ll. Koller gyanítja, hogy a korona két részét III. Béla alatt egyesíték De Sacra regni Hung. Corona 180. l., habár nem is kellő megokolással. A byzanczi felfogásról Anna Komnena III. 4. (I. 147.); Ducange commentárja (Glossarium, ed. Favre X. 84. s kk. ll.). A korona megőrzésére nézve CD. II. 333., IV/2. 231., VIII/1. 278.

[537] Vicepalatinus, Reg. de Varad 20., 369. cz.; CD. III/2. 412., 413. ll.

[538] Királyi, nádori biráskodás módja 1228. W. VI. 457., 506.. hol a nádor mondja: «seriem ... cause viva voce enarravimus» 529. Reg. de V. 323. a nádori birótársakra, vagy csak Mag. mint bihari ispán társaira vonatkozik (W. II. 90. — Kub. Tört. Eml. I. 57.), bár későbbi «. . . nos coram omni populo sedentes in tribunali precepimus». CD. VII/5. 349. s kk. ll. W. VI. 445., 530. Reg. de V. 229. Kiküldött kir. birák Reg. de V. 9., 11. Immunitas nádor alól 1232-ben II. Endre által (Kn. I. 287.) az esztergomi érsek népeinek, a mi mutatja, mily ritkák voltak ez immunitások, melyre a régibb korból példa: Vak Béla idejéből CD. VII/5. 109. l. Nyitra II. 152. szintén kivétel a nádor alól is. Eljárás, eskü, W. I. 167.,

169., 221. XI. 272. Reg. de V. 96., 351. Kn. I. 131. (a vajkaiak esete). Okirati és eskü-bizonyításról, bár csak kis részben e korra vonatkozólag lásd Hajnik: A perdöntő eskü és előzetes tanúbizonyítás és okirati bizonyítás a középkori magyar perjogban, Értekezések a társadalmi tudományok köréből, VI., illetve VIII. kötetében.

539 Tüzes vaspróba 1211-ben Budán CD. III/1. 115., VII/2. 208.; Aradon R. de V. 347. Eger u. o. 346. Nagyváradról az egész Registrum. «Discussione ad praudam» kifejezés u. o. 384., 29., 146., 224., 309., 311., 332. Az eljárás, a mennyiben papi közbenjárás volt szükséges, Bél apparátusában, mint 390—414. §§. Endlicher kiadásában e szertartásos rész hiányzik. Pakhümerész adatát a görög ordaliáknál dívó előleges bepecsételésről (I. 12., 33.) érdekesen illustrálja a Reg. de V. 29. adata «sigillata manu expectavit usque diem veneris adversarios suos». Helyettesek R. de V. 2., 20., 29., 41., 45., 83.

540 A tüzes vaspróba ellen már Nagy Gergely pápa, II. Sylvester felszólaltak (Pesty, Perdöntő bajvívások 124. s kk. ll. Ért. a TT. köréből 1867.) A tüzesvas próbáját «in quo Deus tentari videtur» eltörlendőnek rendeli III. Honorius, Lib. Decr. V. Tit. 35. c. 3., és még előbb mint «superstitiosa adinventio» Causa 2., qu. 5. c. 20.

541 A duellum «quod vulgo dicitur bay adjudicavimus» (W. I. 283.). Bajnok jutalma. W. VI. 558. Kubinyi II. XIX. l. jegyzet a 83., 212. ll. összevetéséből. Párbaj 1225. előtt. W. XI. 180., 1226. u. o. 142., 1231. u. o. 226. CD. III/2. 94., 147., 223., IV/1. 403. Városiak felmentése CD. III/2. 237., IV/1. 133. V. ö. egyébiránt Pesty fennidézett értekezését, jelesen, hogy külföldön is idegenkedett a városi népség a párbajtól 120. s kk. ll.; egyházi tilalom 125. s kk. ll. A meztelen bajvívás «nudum duellum» mivoltát magyarázza Kovachich: Formulae Solemnes 9. l.

542 Achilles bajnok büntetése. CD. III/2. 147.

543 Büntetésekről: megvakítás R. de V. 242. Orr-megsütés u. o. 168. és VII/5. 379. Hajnyirás 1226. W. I. 220. Az assari szót némely írók (Fessler II. 798. l.) eleven megsütésre magyarázták, mely szertelen és aránytalan büntetés volna, — ezt különben is megczáfolván Roland bán ítélete 1261. (Tk. I. 126.), hol a patvarkodókat secundum constitutam via dictam calumpnie — assatis per medium nasis, judicare debuissemus, valamint 1268. Tk. I. 138. «eorumdem ca-

lumpniatorum nasi ferro candente signari debuissent.» Akasztás 1207-ben. W. XI. 107. R. de V. 67. Később is W. VII. 30., 35., 351., 158., 484. Tk. I. 96. HO. VIII. 46. Compositio. W. I. 346. R. de V. 7. A bűnös vagyona a sértett félnek ítéltetik 1216. HO. VI. 11., birónak W. VI. 569., VII. 77. felvilágosításul 1262-ből Kn. I. 475. CD. V/2. 187. A scisciensek végrehajtási ügye W. I. 68. Ezek, úgy látszik, veszprémi várjobbágyok voltak (u. o. 93.). 1231-iki 35. új törvény is tilalmával «incendium mitti nolumus» megerősíti CD. III/2. 260., valamint az aranybulla 8., 18. czikke: «ad destructionem possessionum», «nec possessiones destruantur» erre vonatkozik.

[544] Rokonok elővételére tekintet: W. I. 106. 1231. Az Udvarhelyt: sicut mos est in Hungaria junior habebit CD. III/2. 228.; egy gyakorlati példa HO. I. 16. Leánynegyed «juxtam regni consvetudinem» CD. IV/1. 148. Testamenti factio adása 1221. CD. III/1. 325. W. I. 56. VI. 91. Háromlás, CD. IV/1. 24. Rog. c. 5. (Fl. IV. 49.) A «servientes regii» elnevezés a nemesekről tudtommal először 1186-ban fordul elő W. VI. 162. Az első nemesítés Dekéé III. István idejéből W. XI. 37., azután 1197. CD. II. 308., mikor a máig is virágzó nagyjókai Farkas család őse emeltetik ad eximiam libertatem. Johannes latinus esete W. I. 91. és XI. 84., 236., 440. A «de genere» kifejezés a serviensssel egy időben tünik fel, s legelőször 1183-ban HO. I. 1. olvasom, még pedig a Csák és Szalók nemzetségre vonatkozólag. 1186. Mokud de genere Solomun W. VI. 168. A madocsai egyház alapító-levele — állítólag 1145-ből — melyben a Szente-Mágocs és Bikács-nemzetség említtetett (CD. II. 120.), csak XV. századbeli országbírói átiratban van meg (DL. 14. sz.), s fejlett stylusánál fogva, későbbkori gyártmány; Fejérpataky is, Kancz 27. l. n. 5. is annak tartja. A KK. helyei (Fl. II. 209., 214. ll.), melyekben Páznán, Ákos, Symád nemzetségei említtetnek, már ez időből valók, vagyis inkább azért ez időre kell tennünk. A nemzetségekről általában helyes megjegyzéseket tartalmaz Karácsonyi J., Békésmegyei nemzetségek czimű czikkében (Békésmegyei régészeti és művelődéstörténelmi társulat Évkönyve VI. 74. 75. ll.). Hogy ezeknek az állítólagos 108 nemzetséggel, melyek a magyar nemzetet képezték volna, semmi közük, s a de genere éppenséggel nem csak nemesre vonatkozik (p. o. 1211. de genere Augustini, tihanyi jobbágyok. W. I. 129., vagy Dobr -nemzetség bácsmegyei várjobbágyok. CD. IV/3. 294.), a mint már Fejér is észrevette (CD. IV/3. 295. jegyzet), annak bővebb

kifejtése ma már nem szükséges. A nevekről, bár a XIV. századra való tekintettel, néhány jó megjegyzést tartalmaz Pór Antal, Tarka képek a közép-korból (A Szent István-társulat 1890. évi Almanachja és naptára 29. s kk. ll.) A faluk után való vagy más elnevezések s név-variansokkal a R. de V. majdnem minden lapján találkozunk. Gregorius filius Bene comitis 1168. (W. I. 65.) Opus frater Katl. 1210. (u. o. 105.) Farkassio filio Symoni, Uros filio Sicou . . . Clementem de genere Borsa, Nicolaum filium Ugra, Pos de villa Undoch R. de V. 323. Zerziwoy filium Stima 1197. (CD. II. 308.)

545 Hogy III. Béla még nem prédált, s ennélfogva a királyi birtokból nagyobb magánbirtokok nem keletkeztek, mutatja — mint alább látni fogjuk — hogy a helytelenül eladományozott jószágok visszakövetelésénél mindig csak Imre király idejéig mentek vissza.

546 A pénzváltás első nyomait íróink rendesen III. Béla pécsi oklevelében keresik, de az, mint a II. kötet első függelékében kifejtem, hamis. Az intézmény sokkal régibb; már Kálmán idejében 1111-ben monetarii-k említtetnek (Fejérpataky, Kálmán király oklevelei i. h. 43.), valamint Csehországban is már Kozma (MG. SS. IX. 55.) a pénzváltók zsarolásáról panaszkodik, s az úgynevezett bracteatákat inkább a pénzbeváltás következményének, mint okának tekinthetjük. Úgy látszik, László, vagy még inkább Kálmán korától kezdődik, s azóta van királyainknak az az aránylag sokféle pénze (1870-ig ismert fajokat összeállítja Arch. Ért. IV. 323. l.). A redditus monetae már 1186. táján nagy jövedelmi forrás (Endlicher 246.), ámbár okmányilag 1212-ben említik először (CD. III/1. 117.). A pénzbeváltásról szóló adatokat összegyűjté Krajner, Ursprüngliche Staatsverfassung Ungarns 703. s kk. ll., melyek ugyan jobbára a XIII. század derekáról s a XIV. századból valók, de mégis alkalmasak, hogy magunknak a régi korra nézve tiszta képet alkothassunk. Nyomán indul, itt-ott kiegészítvén őt Thallóczy L., A kamara haszna 21. s kk. ll. A pénzbeváltók kapzsiságát említi a KK. c. 52. (Fl. II. 166.), s ebben inkább a XIII. század elejének, mint a XIV. század derekának felfogása nyilvánul. Némely részletekre nézve lásd még CD. III/1. 328., W. VII. 30. 1267-ben Cambium monete nostre sive lucrum camere CD. IV/3. 394.

547 «Viginti marcas in moneta nostra pro qualibet marca octo pensas», mondja még IV. Béla is 1248. W. VII. 266. A ferto pondus számításról még 1279-ben W. XII. 272. Egy-két jó megjegyzés

(pondus = nehezék, féldenár = kispénz) már Schönwisnernél, Notitia 161., 162. ll. A KK. c. 52. (Fl. II. 166.) I. Béla pénzügyi intézkedéseiről, kétféle elemből van összeállítva; s az egyik fontosabb részt Kézaynál is (u. o. 86.) találjuk, sőt Dandoloba is átment (i. h. XII. 244.). A Krónika XIII. század elejéről való felfogása I. Béláról, mint pénzügyi mintáról mutatja, hogy az Aranybulla és a szász Andreanum Béla királyában őt és nem III. Bélát értik. I. Béla pénzei egyébiránt nem különböznek elődei vagy utódainak pénzeitől. A troyesi márka tudvalevőleg 245·15 gr. A római font pedig 327·4 gr. volt (Finaly, Ó-kori súlyok 71.). A byzanczius értéke a XII. század elején Prutz szerint (Kulturgeschichte der Kreuzzüge 253. l.) 9 frank 50 cent., vagyis 3 frt 80 kr. volt, a mi majdnem összevág a magyar 40 denár értékével.

548 III. Béla jövedelmeiről a Status Regni Hungariae (Endlicher 245. l.). A sóra vonatkozólag, In prima via vernali, W. XI. 286.; három út u. o. 48., 220. Külföldre, Lengyelországba viendő sóról. W. XI. 150. Kn. I. 243—295. ll., CD. III/2. 357. Salis fodinas, quae Akana vocatur. CD. III/1. 372. Szék, Kolos, Torda régi aknákról CD. VI/1. 110., VIII/3. 92. Deési só 1214. CD. III/1. 160., VII/5. 212. A szláv koráb, kurbról Pič, Zur Ung.-Rum. Streitfrage 333. l. W. VIII. 10. Tordai só. Kn. I. 59. Meszesen át. Z. C. I. 2. Lerakodó helyek: Szeged, W. XI. 48., 149.; Szalacs, W. I. 141., 292. CD. III/1. 235. III/2. 353. W. I. 302. Aranybulla intézkedése c. 25. Kn. I. 235. A timinus magyarázatára Ducange, Gloss. ed. Favre: Timinus, truncus szó alatt. Timinus ért. 8 márk. W. VI. 519.

549 Byzancz jövedelmei: Herzberg i. h. 305. Descensus banalis, quod zulusma vocatur 1267. W. VIII. 164. CD. III/2. 413. IV/3. 506. Zalužina magyarul bán elyssi (élése), Theiner, Mon. Slav. Meridionalium I. 296. A király ellátásáról (Zágrábban 1242-ben) CD. IV/1. 261. A szállásnál kivánt dolgokat specificálja V. István. W. III. 137. HO. III. 5.

550 Veszprémi apáczák szerződése a pécsváradi apáttal. HO. VII. 10. A megyei tisztviselők és hatáskörükre érdekes IV. Béla rendszerető szellemének kifolyása, az 1240-iki oklevél. HO. VII. 6. A hadnagy állását jellemzi neve, magyarul, latinul: maior, princeps exercitus. A princeps exercitus nem más, mint a hadnagy, mert a Reg. de Vár. 254-ben, a hol mind a két elnevezés előfordul, Beda — mint a Regestrum első kiadása mutatja — várnagy és nem had-

nagy. Hogy több volt a várnagynál, Kn. II. 389-ből kitűnik. Hogy a comes curialis-t a comes nevezte ki, már csak az is bizonyítja, hogy, miután II. Endre Gorát a topuskói cistercitáknak adta, ugyancsak az apát jogosíttatott föl a kinevezésre. W. VI. 120. Maior speculatorumról 1270-ben olvasok a pozsonyi káptalan egy kiadatlan oklevelében (C. 13. 3., 4., 5. sz. és W. VIII. 208.) Archipraeco cum poneret rationem ex consuetudine sui officii de bobus regiis. Reg. de Varad 258. Várjobbágyok, mint bilocusok W. VII. 57. A centurionatus neve: száz; Sceculzaz, Reg. de Varad 208. A száznagy, tíznagy kifejezést a XV. század elejéről való «Beszterczei szószedet» 19. l. Ért. a nyelv és szépt. köréből XVI. 1. szám, említi.

551 A vármegyei és egyéb foglalkozású népeknél nem szabad elfelejtenünk, a mit sok író felejt, hogy minden elnevezés, a mit különböző oklevelek különböző időben használnak, nem jelent egyuttal valami külön osztályzatot is; hogy a szavak értelme időnként változott, nem is mindig szabatosan használták azokat. A megyei szervezetre vonatkozó adatokat nagy szorgalommal összegyűjtötte Pesty, A várispánságok történeté-ben, jelesen, a mi a várnépek viszonyait, tisztviselőit illeti, az 57—117. ll. A nélkül tehát, hogy minden állítását a magamévá tenném, a források tekintetében csak ráutalok, s itt különösen csak azokat az adatokat emelem ki, a melyek részben eltérő előadásom döntő alapjául szolgálnak. A szent király szabadjairól: «Jobagiones a generatione, qui scilicet liberi sancti regis dicuntur» (Reg. de V. 147. sz.), a Liberi sancti regis (u. o. 174. sz.), az első kiadásban, bár ez a Bél és Endlicher-féle kiadásokból kimaradt (Vajda Gyula, A váradi Regestrum 52. l.). «Omnes alii jobagiones tam exempti quam liberi sancti regis». (Reg. de V. 248. sz.) Gyakran azonban csak egyszerűen jobbágyoknak neveztetnek, p. o. CD. V/3. 253. l. W. VII. 135. Némelyek vagyoni viszonyairól W. VII. 134., XI. 141.; CD. V/3. 354. Elszaporodásukról W. II. 102. Jószágukat el nem adományozhatják, W. I. 189., a mi a perben, a melyben ez allegáltatott, hallgatag elismertetett. Érdekes e tekintetben a kivétel, a mi rájuk nézve — alkalmasint ők értetnek — később, mikor egész megyék eladományoztatnak (Locsmánd 1263. W. VIII. 52. Komárom 1268. Kn. I. 559.), tétetik. Más jobbágyokét eladományozták, W. XII. 132. és HO. VII. 63. Hogy a várjobbágyföldek eladását csak királyi engedélylyel lehetett eszközölni, s a mely esetek az ellenkezőt tartalmazzák,

azokban vagy a beleegyezés alattomban érthető, vagy visszaélés — minőnek a II. Endre távollétében keletkezett eladás látszik lenni (W. VI. 397.) — volt: W. VI. 449., 461., XII. 172.; CD. IX/7. 634. Háromlás esete. W. III. 134. Érdekes világot vet a vármegyei népek fejlődési viszonyaira, előléptetésére, a jobbágy és jobbágyfiúra a turóczi Uzda és fiainak, a Zathureczky-család őseinek története. IV. Béla 1245-ben Uzdát, a ki halász volt, szolgálata alól fölmenti és vendéghi földdel megadományozza. CD. IV/1. 210. 1255-ben Uzda fiai turóczi jobbágyfiúknak neveztetnek. CD. IV/2. 295. l. 1269-ben Uzda fiai közül kettő turóczi «jobagio»-nak neveztetik. CD. V/3. 542. A szállásadás a várjobbágyoknak — kik nem voltak a szent király szabadjai — általános kötelezettsége lehetett. CD. V/2. 498. HO. VI. 40. Helyes megjegyzéseket találunk a várjobbágyokról, jobbágyfiúkról Tagányi Károly birálatában Pesty műve fölött, Budapesti Szemle, 1883. augusztusi füzet 236. l.

[552] A vármegyei föld sérthetlensége, hogy a király sem adományozhatja el: hamis theoria. Már II. Béla, II. Géza adományoznak. (W. I. 53., 237.; VI. 300.) Várnépek szolgálmányai (HO. III. 5. Reg. de V. 7., 10. CD. III/2. 460.). Áttétel esetei (W. VI. 358., XI. 241. III. Lucius archiepiscopo Strig. Decr. III. tit. 30. c. 20. HO. IV. 22. s kk. ll.). Bilotot eladományoznak (W. XI. 48. CD. VI/1. 198.). Malomról (W. VI. 315.). Erdőről (W. III. 269.). Civilisek földe (W. VI. 342.). Halászat (W. VI. 365.). Castrensiseket rusticusoknak is nevezi a király (W. XI. 179.). Várak tartozékairól, jelesen a gorairól Tk. I. 25. s kk. ll. (W. XI. 109. 112.), s azon későbbi, 1268-iki, de régibb állapotokat is feltüntető, komáromi adománylevél (Kn. I. 552—560. ll.). Terra praeconum castri Zaladiensis (HO. VI. 106.). Custodes viarum sive speculatores vulgariter eur (Pesty, Várispanságok 445. l. 2. j.). A börtönőrzésre fényt vet, hogy még 1770-ben, a kezemben levő conscriptió szerint, Német-Lipcse tartozott saját költségén két őrt küldeni a lykavai uradalom rabjainak őrizetére. Megyei igriczekről (HOkl. 11. W. II. 242.). A joculatorokról általában Anonym. c. 42. (Fl. II. 35.) Venatores bihoriensis castri (HO. VIII. 12.). Hogy nem szabad terhesebbé tenni a szolgálatot (W. XI. 111.). Analog eset. (Reg. de V. 241.; W. VII. 29.)

[553] Talált kincset fel kell jelenteni (Reg. de Varad 348. sz.).

[554] Általánosságban jellemzi a hospeseket W. XI. 111., 112. Van

példa, hogy a királyi lovász is — királyi engedélylyel — pozsonyi hospessé lőn (Kn. I. 335.). A hospesek nemzetiségére érdekes, hogy a hospitibus juxta castrum Valko közt 1231-ben: commorantibus, videlicet Teutonicis, Saxonibus, Hungaris et Sclavis említtetnek. CD. III/2. 237., vagy 1217-ben II. Endre a garamszentbenedeki hospesekről: Cuiuscunque nationes homines saxones videlicet, hungarii, sclavi (Kn. I. 212. = CD. III/1. 196. l.). A saxones és theotonici nevet egyébiránt felcserélve is használják, mint Szebelében (W. XI. 242. és 261.). 1241-ben Bars vár alatt: hospites nostri tam Hungari quam Teutonici (W. VII. 103.). A véleményt, hogy a felsővidéki németek betelepedése Szilézián át történt, nem oszthatjuk, mert annak ellene mond az, hogy a Szepességben a letelepedés délről indúl meg; s magában Lengyelországban, Csehországban is a német letelepedés a XIII. század elején kezdődik (Röppel, G. v. Pohlen I. 446. s kk. ll.; Dudik, G. v. Mähren VIII. 111. s kk. ll.; Palacky II/1. 93.) és sokkal kedvezőbb auspiciumok alatt, mint nálunk, hogy föl sem tehető, hogy a ki még ott helyet talált — pedig találhatott — hozzánk jött volna. A morva határtól lefelé terjedő német telepekről a XIII. században AfÖG. XLII. 520. Pozsonynak 1165-ben még alig lehettek német lakói, mert III. István ez évi, többször idézett oklevelében említett suburbanusok közt német nevet nem találunk. Vasvári hospesekről W. VI. 384.; mihályi (HO. V. 11.); lévai, szántói (Kn. I. 109., W. VI. 91.); Szebelébről (Kn. I. 310.). A bányászatra nézve: Péch, Alsó-Magyarország bányamívelésének története I. 8.; Wenzel, Magyarország bányászatának kritikai története 34., 75. ll. Selmeczbánya (Bányá)-ról CD. III/2. 205.; a felvidéki bányamívelés nyomai (CD. IV/1. 306.). Az aranyra való jogfentartás (u o. III/1. 106., IV/1. 119., 173. ll.). A hernádmenti reginae hospites (R. de Varad 116.) Pesty Frigyes magyarázatával, Eltünt vármegyék I. 170. Flandrenses de Batar (R. de V. 243.); Borsod (u. o. 367. sz.); Kraszna (u. o. 300.). A szepesi szászokról V. István szól (CD. V/1. 134.). Várad-Olaszi (R. de V. 286. sz.). Radnáról Rogerius c. 20. (Fl. IV. 59. l.) A karakó és magyar igeni németekre vonatkozó okleveleket legújabban újra kiadta és commentálta Zimmermann a Mittheilungenekben V. 539. s kk. ll., jelesen a legrégibb 1206-iki oklevél az 558. l. Pécsi hospesekről 1181. (CD. II. 200.). Valkó, Verőcze (CD. III/2. 237., 412.) Perina 1225. (W. XI. 182.). Körmend (W. VII. 62.). Varasd 1209. (CD. III/2. 86.). Németújvár környékebeli német nevek (W. VI. 194.)

Az erdélyi szászokra nézve az Andreanum és a 454. jegyzet adatai. A németek e kori telepeiről Ipolyi A., Besztercze műveltségtörténete (Századok, 1874. 532. l.). A hospesekre vonatkozó adatokat szorgalmasan összegyűjtötte Szalay József: Városaink a XIII. században czímű művében. A szabadalmak összegezésénél az 1201. pataki, helyesebben olaszi (CD. II. 387.; V/1. 181.). az 1207. varasdi (CD. III/1. 87.). 1230. szathmári (CD. III/2. 211., az országos levéltár DL. 162. számában — újabb kiadvány — a némethi nincs Szathmár mellett), perinai (petriniai) W. XI. 182., az 1236. deésvári, még II. Endre szabadságaira hivatkozó okleveleket tartottam szem előtt.

555 Pest, Esztergom, Fehérvár nemzetiségi viszonyairól az adatokat összegyűjté Szalay J., Városaink nemzetiségi viszonyai a XIII. században (Századok, 1881. 545. s kk. ll.). Pestről, melynek 1244-iki szabadalom-levelét, de kellő ok nélkül, Salamon kétségbe vonja, Budapest Tört. III. 34—84. ll. Roger c. 16. (FL. IV. 57.) Az Oven névről (W. II. 54., 114.). Fehérváriak harczba szállása (CD. IV/3. 206.). Kispesti szászok (CD. IX/7. 657.).

556 Anonymus c. 46. (Fl. II. 39.) CD. V/2. 236., III/1. 118. s kk. ll. javítva Knauz kiadása után Tört. Tár XII. 6. s kk. ll. A pesti rév adományozására vonatkozólag, melyet Salamon F. szintén, de alaptalanul kétségbe von (i. h. III. 17. s kk. ll.) CD. II. 129. és Tört. Tár XII. 211. Szőlő Buda környékén CD. VII/5. 212. Érdekes, bár kimutatja, hogy a Niebelungen ének nem Etzelburgról beszél, annál kevésbbé Ó-Budáról, Heinrich G.: Etzelburg és a Hunmonda. (Ért. a nyelv- és szépt. köréből X/2. szám.)

557 Fehérvári olasz borkereskedőkről (W. VI. 431.). Székesfehérvárról Edrisi szavait idézem (Jaubert fordítása: Recueil de Voyages et de Mémoires VI. 375., 376.). A sok tekintetben hiányos kiadás által még zavarosabbá tett előadást helyenként szerencsésen magyarázza Tomaschek: Zur Kunde der Hämus Halbinsel (Sitzungsberichte der Ak. der. W. Phil. Hist. Cl. 113. kötet, 292. l.), bár némely állításhoz szó fér. Edrisi Zalam-ja — Lelewel szerint Zágráb — talán a hadút mellett fekvő Kolon.

558 Esztergomról Odo de Diogilo MG. SS. XXVI. 62, CD. IV/3. 312.. Kn. I. 162., 163., 511., II. 238. összevetve 228. l., mely vám- és helypénzt szabályozó okmány élénk világot vet a város forgalmi viszonyaira. Bár csak Kún László 1288-iki megerősítésében maradt

fenn, mégis a XIII. század elejére tehető, mit már Knauz is felismert, kiemelvén, hogy az oklevél e része Imre király és II. Endre 1235-iki oklevele közt van; de még inkább a tatárdúlás előtt való időre mutat, hogy mindig csak Pestről és nem a mai Budáról vagy az új Pestről van szó. Csáka, Esztergom helyrajzához a XIII. században. Magy. Sion V. 345. l. és röviden de jól: Villányi, Néhány lap Esztergom város és megye multjából 8. l.

[559] Királyi udvarnokokról W. I. 169., 260., VI. 152., 365., 393.; CD. III/1. 201. R. de Varad 100.; HO. VIII. 42. III. Béla szavai az udvarnokokról W. VI. 164. = HO. VI. 4. Udvornici et eorundem jobagiones W. VII. 371. In comitatu udvornicorum de Sag W. VIII. 40.; továbbá V. 30., 213., 260.; VI. 365., 400., IX. 70., HO. V. 27., HO. VI. 32., VII. 15., CD. IV/1. 310., IV/3. 314., VII/3. 34. Comes caniferorum CD. IV/2. 212. Caniferi et aucuparii CD. III/2. 431. Falconarii Kn. I. 329., CD. III/1. 177. W. XII. 313. Solymosok, Csánky I. Mátyás kir. udvara 43. Draucharii CD. IV/3. 137., 195. Jobagiones agazorum W. VI. 552. Curialis comes agazorum W. IX. 380. Magister et comite agazorum W. VI. 477., CD. IV/3. 425. Szakácsok W. II. 212., W. VI. 503. Subulci CD. IV/1. 106., 387.; Tk. I. 81. Comes Venatorum R. de V. 255., 290. Venatores bubulorum u. o. 167., 250., 290., 330. Tárnokok Reg. de V. 20., 21., 279., 363. sz. Curialis comes praeconum regis u. o. 331. Tristanus comes praeconum W. XI. 422. R. de V. 323. Pincerna, bucharius CD. IV/1. 445., VII/1. 298., 299.; W. VII. 20. Custodes silvarum CD. III/1. 177.; HO. VI. 18. Comes Armigerorum Tk. I. 163. Armigorum nostrorum vulgo Fegwernuk vocatorum W. III. 133.; Z. O. I. 28. Jobbagiones sanctiferorum W. VIII. 287., 288. Cubicularii regis HO. V. 6. Retiferi CD. V/2. 186.; Kn. I. 329. Retiferorum qui vulgo halous nuncupantur Hokl. 52. Terra fabrorum regis W. VI. 505. que Koachi vocatur u. o. VII. 360. Említtetnek még: paratores Arcuum nostrarum CD. IV/3. 343.; leporariferi CD. V/2. 253., 464.; Marcidatores — Marczadó helynév ma is — CD. III/1. 136., III/2. 431., V/3. 20. W. III. 184. Lagenarii, talán pohárnok, HO. VI. 9. Tunnarii regales R. de V. 140. Az igriczekről W. VII. 329. A királyi regésekről: Szabó Károly, Századok, 1881. 553. s kk. ll. Sebestyén Gyula, Adalékok a középkori énekmondók történetéhez 21. s kk. ll. Bizonyosan nem Árpád, hanem III. Béla udvarát rajzolja Anonym. c. 46. (Fl. II. 40.). A joculatorokról szól még a prologusban és c

25., 42. (u. o. II. 2., 23., 30.). Attila lakomáját, Priszkoszt fordítva, leírja Szabó Károly, Kisebb tört. munkái I. 51. A hegedősökről, Csánky, Mátyás király udvartartása 83. l. Példája, mikép szaporodott a királyi nép másunnan, mikép lett várbeli népből tárnok, W. VIII. 307. Ez utóbbi adat ugyan IV. Béla korából való, de az ilyen dolog nem akkor keletkezett, nem volt új, és a régibb korra is enged következtetni, azért az egyes foglalkozásokról fenn idézett példákat se vettem mind csak a XIII. század elejéről, hanem leszálltam többször — bár óvatosan — IV. Béla, sőt még Kún László idejére is.

560 A Csepel-szigetről Anonym. c. 44. (Fl. II. 36.). Oláh leírása a XVI. században még a sziget régi fényére emlékeztet (Bél, Adparatus 7. l.). Pesty, Eltünt vármegyék I. 16. s kk. ll. A szigeten kívül lakó, de ahhoz tartozó udvarnoknépekről CD. V/2. 409. V/3. 97. Tört. Tár XII. 284. 1424-ben Dömsöd, Gubacs, Szent Lőrincz, Haraszti és Szent Dénes Pestben, Adony, Bessenyő, Keresztur Fehérben a szigethez tartozott.

561 A pannonhalmi apát 1214. enged: ne secundum quorundam opinionem nimis videretur lucrum appetere W. I. 133.

562 A világi emberek comesei, curialis comesei említtetnek W. VI. 370., 372., CD. II. 200., R. de V. 323., mi érthetővé teszi a sokféle comest, melyek mindegyikének íróink a legnagyobb fáradsággal sem tudtak vármegyét találni. Egyházi tisztek W. I. 76., 91., 98., 167., 194., VI. 320., 473., 497., 557., XI. 55., Kn. I. 128., 330., CD. IV/1. 181., ZO. I. 5., HO. V. 19., W. II. 298., CD. IV/2. 477. R. de V. 50., 69., 75., 80., 281., 344. s ránk is illik, mit Francziaországra nézve Fournier M. «Les affranchissements du V. au XIII. siècle (Revue historique XXI. 1. s kk. ll.) mond: «les affranchissements eurent enfin pour résultat de créer dans la Gaule franque cette multitude de conditions juridiques intermédiaires et mal definies, dont les historiens ont tant de peine à préciser les caractères» (u. o. 2. l.). Különféle rendű emberekről «quibus fere Ungaria est repleta» mondja Kézai vagy száz évvel később (Fl. II. 97.): magán emberek tárnokáról CD. IX/7. 648.. IV/2. 171., HO. VI. 10. Jobbágyok: R. de Varad 41., 59., Hokl. 29., W. I. 50., 93., 103., CD. VII/1. 161—163., IX/7. 633., HO. V. 1—3. A pannonhalmi apátság és alattvalói közt folyt per W. VI. 437. s kk. ll. 533—544. és 554., W. VII. 96., hol a VI. 437-beli ölfa helyett tyzfa van, s a

kuen helyett helyesen eneu van; a 170 akó «annona» helyett pedig helyesen — mint már Villányi megjegyezte — Győri Értesítő, 1881. 153. l. N. 1.) «avena» olvasandó; szép fordítását haszonnal forgattam. Az apátság s más hason uradalmak szolgálati viszonyaira fényt vet egyébiránt még W. II. 1—26. ll. Sacriferi talán *Szentes*; van Szentes Csongrád, Somogy, Zemplén, Ungmegyében; de ez tulajdonnév is lehet; vagy Kápolnok, Szolnok-Dobokában vagy mindkettő?

563 Felfogás az emberi szabadságról CD. III/1. 169., W. XI. 144.

564 Kubinyi Ferencz találó szavait idézem «A régi magyarok személynevei» czímű munkájából I. 11.

565 Manuel tilalma 1169-ből, Kinnamosz VI. 8. (276. l.)

566 Sol neje keresztanyaságáról CD. III/2. 107. Rabszolgák szabad neje W. VI. 194., VII. 142. Egy rabszolganő helyett más adatik, mert «Marguetam dederat marito, et non potest eam separare de iure a viro suo et dare sorori sue». R. de V. 252. A rabszolgák viszonyaira a XII. század végén és XIII. elején fényt vet, jelesen az eladásokra, a rabszolgák árára, perekre miattuk. R. de V. 244., 346., 351., 355., 369. Dedit boves . . . . sex vineas, et quinquaginta porcos et viginti homines inter servos et ancillas. W. VI. 499. Egy 1255-iki eladásnál ingatlanok «cum . . . aliis utilitatibus praeter servos et ancillas, et alia mobilia» említtetnek. W. VII. 410., R. de V. 13., 15., 115., 141., 190. Eladás káptalan előtt R. de V. 359., HO. VIII. 28., valamint későbbről, 1243. W. VII. 142. A rabszolga árulók helypénzéről Kn. II. 240. Rabszolgák szaporodásáról CD. III/2. 148., 242. R. de V. 150., 189., 293. Az árakra vonatkozólag: Aratrum ára Camenden 2 márka 1183. Kn. I. 128.; pánczél ing 1220. CD. III/1. 394. 10 márka; három ló 2 márka R. de Varad 59.; egy ló $1^1/_2$ márka u. o. 143.; egy ló 2 márka u. o. 381.; asszony két leányával $1^1/_4$ márka u. o. 138. Rabszolgák ára 115., 126., 251., 290., 327., 342. Szökevények olcsóbbak u. o. 354., 355. Felmentésekre, dusnokokra, Huda gróf végrendelete 1186. W. VI. 161., W. I. 105., 110., CD. III/1. 326—328., HO. V. 1—3., VI. 7. R. de V. 142. Dusnokok Csehországban is vannak. Jireček: Das Recht v. Böhmen und Mähren II. 35. A «Torlou» név Zalában fordul elő CD. IX/7. 704. l. Exequiatores, qui Torlouk vulgariter vocantur.

[567] A kalocsai és esztergomi egyházak viszonyára e korban, — bár a pápa meg nem erősíté, s nagyon is meglátszik rajta Bertold kalocsai érsek túlsúlya — fényt vet az 1211. egyezmény (CD. III/1. 131. Knauz i. h. I. 198., Pothastnál 4378. 1112. febr. 12.). A szebeni prépostságról CD. III/1. 250., 276. ll. (Kn. I. 140.). Az esztergomi érsekség régibb tartozékaira is következtetést enged az 1397. kanonika visitatio CD. X/2. 509., 517., 518. ll. Az esztergomi érsekség jogait épp ez időben. III. Béla végéveiben, többször erősíték meg a pápák (Kn. I. 135., 139—142.). Magyar püspökségek jövedelmeiről a Status Regni Hungariae-nak (Endlicher i. h. 245.), ha nem is veendő szó szerint, legalább relativ becse van, s az egyes püspökségek közt létező arányra nyújt felvilágosítást. Az egri püspök kötelességéről, a negyedik királyfiú tartásáról, ugyan csak IV. Béla és V. István okleveleiben van szó, de régi szokásra hivatkoznak, azt tehát bizton felvihetjük, ha nem régebbre, III. Béla korára. III. Béla fiairól Zágrábi Krónika, Tk. II. 3, Fl. III. 256. A veszprémi püspök koronázó joga CD III/1. 181. A káptalanokról Balics, Egyháztörténet II/2. 35. s kk. ll. Szegénységüket illetőleg az egri káptalanról 1225. CD. III/2. 55., a csanádiról 1226. CD. III/2. 98., a zágrábiról Tk. I. 41., 42., Szerémről 1244. W. II. 161. és később 225. l. CD. III/2. 338. «Quod vix nisi servilis conditionis presbyter invenitur» mondja 1233-ban IX. Gergely pápa, s ezt megerősíteni látszik II. Endre egyessége a papsággal 1227. (CD. III/1. 380.). A coelibatus különböző felfogására nézve a XII. század végén Jaffé: N. 9010., 9011., 9023., 9049., 9131., 9292., 10016., 10202., 10726. Lengyelországra nézve Annales Cap. Crac. comp. MG. SS. XIX. 594. = Bielowski, Mon. Pol. II. 800. Röpell, Geschichte v. Polen I. 400. l. Ide tartozik az 1185-iki spalatói egyház tilalma is: «Nullus in sacerdotio ducat uxorem» (W. VI. 157.) 1234. a fehérvári káptalanból, «amotis ex illa perpetuo clericis uxoratis» CD. III/2. 387. Rosa filii Bricei archipresbiteri R. de V. 139. l. Opus végrendelete W. I. 105., kiről Balics véli (i. h. II/2. 103.), hogy csak az alsóbb rendeket vette fel. Egyháziak immunitására, vagyis nem immunitására nézve Jaffé N. 9676. (Decr. Gr. L. II. tit. c. 8. Reg. de V. 249., hol kanonok birtokért püspök, mint királyi delegált biró előtt, pereltetik. Bizonyítja ezt az 1222-iki egyesség is a papsággal, mely az immunitást hangsúlyozza. CD. III/1. 379. l.

568 «Nimis existebant imperiti et rudes in regenda animorum iura» írja III. Incze Boleszló váczi püspöknek W. I. 82. Bethlen esete Stephani Tornacensis episcopi — mivé csak 1192-ben lett (Mas-Lattrie, Trésor de Chron. 1500. l.) epistolae, Migne Patrologia latina 211. kötet, 334—336. és életéről 295. s kk. ll. A két levél CD. II. 189., illetve VII/4. 63. is kivonatban olvasható. A párisi egyetemről Hurter, Innocenz III. I. 12. s kk. ll.

569 Hogy magyarul folytak az országos tanácskozások, a dolog természetén kívül Kálmán király decretumának bevezetése is igazolja (l. 352. j.). A halotti beszéd és régi nyelvről Simonyi, «A magyar nyelv» I. 151. s kk. ll. és «A régi nyelvemlékek olvasásáról». A Pray-féle missale-ban említett Taksony helységre nézve, mely még most is megvan, W. I. 135., IX. 83., s ezzel a nehézségek elenyésznek, melyek támadnak, ha Békessy véleményét, hogy a missale hazája Deáki (Figyelő, 1877. III. 321. l.) fogadjuk el. A történeti forrásokról l. II. kötet második mellékletét. Magyar szavak és formák, Tk. I. 39., 41., 42. ll., Reg. de V. 241., Kubinyi, Tört. Eml. I. 14. - CD. IV/1. 65. Ily magyar formákat találunk még II. Béla idejében: «communem habere fuven», «in communi fuve» CD. VII/5. 103., 104. - DL. 24324. II. Géza alatt: «usonibus, qui caperentur in Geurin» (Győrön?) CD. II. 117. 1208.: «In praelio Gubasel quondam habito» CD. III/1. 62. «Loco Triskai» Reg de V. 95.; «Castrenses dubokai» u. o. 11., továbbá u. o. 67., 100., 110. 1251.: «super duas metas . . . in Telukfyn» W. VII. 331. 1257.: «Aquam, que Koppenkwnek nuncupatur», «per appropinguacionem Crisy et Koppenkwnek» W. VII. 475. A garamszentbenedeki alapító levél 1217-iki átiratában: «In loco, qui dicitur: Wagetuin... situatuin» (Kn. I. 55.). Még a KK. c. 47. (Fl. II. 155.) «transivit Danubium in Sytiaten (vagy ez csak rossz írás Sitiateu helyett?), de már a XV. századbeli budai (dubniczi) krónikában (Fl. III. 60.) «in *Situatu*». Még 1285-ben is olvassuk: «et cadit in meridiem ad Lopuchos tauara» W. XII. 336.

570 A franczia trójai származásra nézve érdekes Pierre de Bracheuil válasza, melyet Konstantinápoly bevétele után, a IV. keresztes hadjárat idején a bolgárok- és kúnoknak adott (Robert de Clary, Hopfnál, Chroniques Greco-Romains 70. l.).

571 Anonymus koráról egy egész kis irodalom keletkezett; a

kérdést eldöntötte Mátyás Flórián több akadémiai felolvasásában, melyeket Anonymushoz írt jegyzeteiben — a legjobban, mit még a névtelenről írtak — összefoglalt (Florianus, Fontes II. 246—302.), s ahhoz némi újabb okokat én is törekedtem csatolni «Anonymus külföldi vonatkozásairól» Századok, 1883. 97—116. ll. Az eddigi írók ingatag alapja helyett Mátyás főkép a nyelvre, diplomatikai kifejezésekre támaszkodik, melyek határozottan a XIII. század elejére és nem végére vallanak; e két korszak, 1200—20. és 1290., közt erre nézve majdnem oly különbség lévén, mint egy 1790. és 1890. hivatalos magyar okmány között. Ez félreismerhetetlen, s azért nem oszthatjuk Marczali nézetét (Magyar történet kútfői 72. s kk. ll.), hogy IV. Béla jegyzője volt. Anonymus forrásaira nézve némi érdekes útmutatásokat találunk Rühl Ferencz czikkében «Zu den Quellen des Anonymen Notars des Königs Béla» (Forschungen zur Deutschen Geschichte, XXIII. 601. s kk. ll.), melyben Marczali ellen is — ki a Forschungen-ben is XVII. Anonymusról írt, s a XIII. század végén élt Guido de Columna egyik forrásának tartja — polemizál. Dares Phrygiust, kinek rokon kitételeit már M. Florianus kiemelte, mint Mátyás Fl. Meister F. kiadásában (a Bibliotheca Teubnerianában, jelesen 1., 15., 52. ll.) használtam, melynek előbeszéde is a trójai mondákra nézve érdekes. V. ö. egyébiránt a trójai háború feldolgozásáról: Dunger, Die Sage vom trojanischen Kriege in den Bearbeitung des Mittelalters. Nem érdektelen az a néhány szó sem, melyet Gauthier, La chevalerie 165., 166. l. a trójai legenda hatásáról, elterjedéséről mond. Anonymus latin nyelvéről Uhlarik János. Nyelvészeti tanulmány Anonymus de Gestis Hungarorum czímű munkája felett (A nagyszombati érseki főgymnasium értesítője 1888/9. tanév végén). Az egész mű egyébiránt oly kerekded egész, hogy ilyféle utalásokból: «ut in sequentibus dicetur» (c. 15. Fl. II. 17.), csak azt lehet következtetni, hogy szerző talán folytatni akarta művét, de később e szándékától elállván, elfelejtette kitörülni az értelmetlenné vált utalásokat: nem pedig azt, hogy a ránk maradt részből valami hiányoznék. A második történetíróról e munka II. kötete második függelékében szólunk.

[572] Szent Lászlóról KK. c. 58., 59., 61. (Fl. II. 183., 187., 191. l.). Legenda S. Ladislai c. 7—11. Endlicher 241. s kk. ll. AA. SS. Jun. 27-iki kötet 317. s kk. ll., némi eltérésekkel. A kifogások, melyeket Pelbart legendája szerint László szentsége ellen tettek

volna (Pray Dissertatió de S. Ladislao 10. s kk. ll.) olyanok, melyeket a XII. század magyarjai alig emeltek volna, úgy látszik, csak Pelbart combinatiói, vagy előadási módja, melylyel a legenda adatait csoportosítja, s azon is már a későbbkori író felfogása látszik. Ellenmondás is van benne, mint hogy a legátusok vizsgálják László csodatetteit, s azok bizonyítására olyasmi hozatik fel, mi már csak canonisatiója alkalmával történt. Az elevatio napját szintén hibásan teszi, iiii. non. februarii, s azt Bunyitai is (Váradi püspökség története I. 82.), febr. 2-ra teszi, pedig az csak az Annotat. Chron. — néha úgy nevezett kisebb pozsonyi krónika — kúszált feljegyzéseinek hibás nyomtatásából (Endlicher i. h. 58. VIII. id. ap.) vagy olvasásából ered, mint az Florianus (III. 213.) betűhiv reproductiójából kitűnik, s így nem kell Pray erőltetett magyarázatához folyamodnunk, hogy csak később tették át jún. 27-re Szent László ünnepét (i. h. 8. n. 1.). Reg. de Varad 341. sz. Spal. Tamás (Schwandtner III. 567.). A mi a kerlési — vagy a szokott kifejezést használva — cserhalmi jelenetet illeti, melynek népszerűségét oly sok kép hirdeti, sajátságos, hogy krónikáink, jelesen a KK. c. 55. (Fl. II. 173.) és a Mügeln kivonatának (Kovachich i. h. 60. l.) variansa közt, a képek az utóbbit követik, s a magyar leány segíti Lászlót a «kún» leküzdésében, és nem könyörög életéért, mint Krónikáink «misogyn megjegyzéssel» beszélik.

[573] 1227: Michaelis de *Brana* (Baranya) quod est Monasterium Moyz. W. VI. 441. Monasterium de Kothpan, Kn. I. 545. *1199.* Mon. Dyenis comitis Kn. I. 160. 1219—1230. közt; Abbas de Cholt Reg. de Várad 247. fekvésére Karácsonyi: Békésmegye nemzetségei (Békésmegyei Évkönyv XI. 78.). A *Csanád* nemzetség kenazi (kanizsai) monostora 1231. W. XI. 220. A Csanádok osztályáról W. VII. 430. 431.

[574] A benczésekről III. Honorius pápa levele CD. III/2. 19. s kk. ll. Az ittebei benczésekről u. o. III/1. 282., 314. l. V. ö. u. o. III/1. 450. A cistercitákról: Janauschek, Originum Cistercium Tomus VIII. és 177., 181., 182., 183., 192., 208., 235. ll. Egy magyar, Wzd nevű conversusról olvasunk 1198. W. VI. 193. l. CD. II 202. — V/1. 289. l. Nevük szürke barát. KK. c. 77. (Fl. II. 222.) Czikador fekvését XV. századbeli történetíróink (Bonfin, Dec. III. lib. 4.; Thuróczy IV. 32.) határozzák meg, mikor a csatáról szólnak, mely-

ben I. Ulászló hívei: Hunyadi János és Ujlaky Miklós V. László seregét megverték, s előadásukból kétségtelen, hogy a monostor Báttaszék mellett feküdt. A CD. II. 303. töredékesen közlött oklevél eredetijében 1454-ből (DL. 4157.) monasterium de Zeek sive de Czikador-nak mondatik. III. Incze Sekudvor-nak nevezi CD. III/1. 134. A heiligenkreuzi monostor adományairól Font. RA. D. XI. 35., 38., 50., 53. ll., hol az oklevelek az eredetiből közöltetnek, habár jobbára más gyűjteményekben is megjelentek. Hogy Zircz III. Béla idejében keletkezett, következtethetjük abból, hogy apátja már 1198-ban tekintélyesebb módon szerepel a győri püspök mellett. Janauschek véleménye, hogy ez tulajdonkép B. (Bóth?) bihari comes monostora, melynek alapításáról 1182-ben van szó, nem lehetetlen, de elég megokoltnak sem tarthatjuk. Sz. Norbertről és rendjéről lásd Bernhardi, Lothar v. Suplinburg 89—92., 96., 99., nem éppen rokonszenves és objectiv, de az eredeti forrásokat majdnem egész kiterjedésükben idéző rajzát. Iróink általában — köztük legújabban Bunyitai is, Váradi püspökség története II. 388. s kk. ll. — II. István korára teszik a prémontreiek megtelepedését, és neki tulajdonítják a váradelőhegyi prépostság alapítását. Nem is tekintve a valószinűtlenséget, hogy a pápa által 1125-ban megerősített rend, melylyel *Zdik Henrik olmüczi püspöknek* Jeruzsálemben kellett 1137-ben megismerni (Dudik, G. v. Mähren III. 102., azután Strahofról 115., 154. s kk. ll.), már II. István alatt meghonosodott volna nálunk: az egész állítás csak Hugo: Sacri et canonici ordinis Praemonstratensium Annales művén (II. 613.) alapszik, legalább arra hivatkoznak, egymást kiírva, íróink, s ez alól még Kereszturi, Descriptio Ep. Varadiensis 139. sem képez kivételt. Hugónak azonban Magyarországról igen gyarló ismeretei és adatai voltak, mint maga is előbeszédében panaszosan említi, s azért p. o. Leleszt a váczi egyházmegyében keresi, és alapítását Vak Béla korára teszi (II. 35.) s a mi legtöbb: saját adatai, az általa közlött pápai oklevelek megczáfolják. II. Incze 1141-ben megerősítvén Valrói birtokait, magyar telepekről még nem tud semmit (Annales I. ccccvj.); III. Sándor 1179-ben (u. o. ccccx.), csak Grabot, melyet «Mendinus Albensis ecclesie tunc praepositus» alapított és «Locum S. Crucis in Marcia» említi, és csak III. Lucius 1181-iki oklevelében (i. h. ccccxiv.) említtetik, Grab, Locum S. Crucis in Marchia juxta Francam villam mellett az «Ecclesia S. Stephani», melyet tehát III. Béla korára kell

tennünk. Később, II. Ulászló idejében, 1494-ben Szent Istvánnak tulajdonították az alapítást (i. h. 251. l.). Leleszről CD. III/1. 153. s kk. ll., 471—472. ll. «Canonicis — in candido habito Deo militantibus». Hogy Bozók először nem volt prémontrei telep, (teljesen az alapító-levél CD. VII/5. 100. s kk. ll.), kitűnik abból, hogy az alapító levélben Abbasról van szó, míg mikor IV. Béla alatt már a prémontreieké, és az alapító-levél megerősítését kérik, immár prépost szerepel.

[575] A bélpoklosságról általában Ratzel, Geschichte der Kirchlichen Armenpflege 273. l. A lovagrendekről, Prutz, Kulturgeschichte der Kreuzzuge 233. s kk. ll., 274. s kk. ll., és u. o. hátul a megfelelő jegyzetek. Már 1162. (oklevél a panonhalmi levéltárban, melyre a 493. jegyzetben, II. Géza halála idejére nézve hivatkoztam) és 1181-ben (W. I. 77.), Silvula leprosorum említtetik. Bélpoklos Leg. S. Ladislai (Endlicher 244.). 1233-ban már mint tekintélyes tanú szerepel a Magister S. Lazari de Strigonio (CD. III/2. 329. l.); a ház alapítását tehát minden esetre régebbre kell tennünk. V. ö. Chron. Poson. (Fl. IV. 27.), hogy a «magyarkák» «Zent lazar Zegini nuncupantur» A vitézek 1264., 1272-ben is említtetnek Kn. I. 436., XII. 65. l.

[576] A magyarországi templomosokról Pesty Frigyes értekezése. A templariusok Magyarországon Ért. a TT. III/1. 3. s kk. ll. bár részben elavult, sok becses adatot tartalmaz. CD. II. 183., 204., 210.; Tk. I. 22. W. XI. 107. Th. I. 313. Az assasinekről Weil: Die Assasinen. Historische Zeitschrift IX. 418. s kk. ll., különösen 426. s kk. ll. Az ispotályosokról Kn. I. 132., 142. s kk. ll. Érdekes, hogy az esztergomi ispotályosok lakóhelyét, Obont (Abonyt) később Szent királyt, «Hospitalem domum positam in loco qui Obon dicitur» írja III. Orbán pápa 1187-ben i. h. 133., íróink — a római liber censuum e szavait «Hospitale S. Stephani unam unciam auri que dicitur Obon (Endlicher 247.) balul magyarázván — az arany uncia magyar nevének tartják. Az ispotályosok jellemzésére Map. Valter szavait idézem (i. h. 36.). Birtokaikról Mathaeus Paris ed. Watts. 417. l. A magyar perjel czíme W. II. 59., 60. l. A «sancti pauperes hospitalis domus» mint tulajdonosok nálunk is említtetnek 1166. HO. VII. 1. l. Eufroszina királyné előszeretetéről irántuk CD. II. 230. A fehérvári convent fekvéséről Czinár, Monast II. 138. Hogy az esztergomi ispotály szervezése III. Béla idejére esik, kitűnik,

eltekintve attól, hogy III. Bélának 1181-ben kelt alapító leveléről van szó (HO. VIII. 9.), abból is, hogy Manfred biboros akkor már presbyter cardinalis S. Ceciliae volt, mivé csak 1173-ban lett (Jaffé Reg. Port. 678.). Magyarúl a crucifer, keresztesnek hangzott; mutatja ezt a *Keresztes* helynév, p. o. «Datum in villa cruciferorum de Torda» vagy «prope Tordensem civitatem» CD. V/3. 484., VI/2. 100. a mi Keresztes Torda mellett, a «Keresztur» — mit némelyek a cruciferre értenek — «Sancta crux» és olyféle kitétel, helynév, mint p. o. Szent Péter úr Zalában, vagy Szent Mihály úr, Nyitra vármegyében.

SAJTÓHIBÁK.

14. lap felülről 13. sor 968. helyett 970.
27. » alulról 4. » Lelt » Lélt.
65. » alulról 1. » merte » mérte.
76. » felülről 7. » ügyét » ügyet.
289. » felülről 5. » Magyarországon némileg helyett Magyarországon hasonló okok némileg.
290. lap felülről 16. sor parancsolták helyett parancsoltak.
292. » felülről 18. » Palani helyett Polani.
329. » alulról 9. » pereseinek helyett pareseinek.
330. » felülről 4. » de ok nélkül helyett de nem ok nélkül.
341. » felülről 14. » Liutold helyett Liutold.
377. » alulról 4. » 1161. helyett 1160.
389. » alulról 8. » Bánmostoráról helyett Bánmonostráról.

